

ब्रह्मविद्याग्रन्थरत्नमाला रत्न २ रे.

श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीत उपनिषद्भाष्यांतीळ

ऐतरेयोपनिषद्भाष्यार्थ

(अन्वय-अर्थ व आनंदगिरिकृत टीकेच्या अनुरोधाने
वाक्ययोजना यासह.)

संपादक व प्रकाशक
विष्णु वामन वापट.

शके १८३५ आषाढ शु. ५^१

पुणे—ता. ७ आगष्ट सन १९१३.

हे पुस्तक प्रकाशकांनी पुणे येथे दत्तात्रय गणेश खांडेकर याच्या
लॉ प्रिंटिंग प्रेस, रानिवार घर नं. ४४९ येथे छापून प्रसिद्ध केले.
यासंबंधी सर्व हक्क प्रकाशकाने स्थायीन ठेविले आहेत.

किंमत १ रुपया.

ब्रह्मविद्याग्रन्थरत्नमाला रत्न २ रें.

प्रस्तावना.

वरील मालेत सपलेलें हे दुसरें रत्न ' ऐतरेयोपनिषद्भाष्यार्थ ' आह्मी आज आमच्या प्रिय वाचकास सप्रेम समर्पण करित आहों. यात श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीत ऐतरेयोपनिषद्भाष्याचा शुद्ध अर्थ आनंदगिरीच्या वाक्ययोजनेसह सरळ दिला आहे. जेथें मूळ भाष्यात दृढा न्वय वाटला तेथें अन्वयही दाखविला आहे. वादग्रस्त भाष्याचे तात्पर्य तो तो वाद संपताच सरळ व सुबोध मराठी भाषेत दिलेला आहे. आनंदगिरीच्या टीकेत सामान्यतः अशी पद्धति दिसते-त्यांनी प्रथम भाष्याच्या प्रत्येक वाक्याला अवतरण दिलें आहे, नंतर त्यातील केवळ दुर्बोध पदवाच्य देखून अर्थ सांगितला आहे व शेवटीं अस्वच्छ वाक्यांमुळे इत्यर्थ किंवा भावार्थ व्यक्त केला आहे त्यामुलें केवळ भाष्य वाचून जो अर्थ लक्षात येतो त्याहून वरील वाक्ययोजनेसह तें (भाष्य) वाचल्यास तो अधिक कळतो. असा स्वतः आमचा अनुभव आहे शिवाय आचार्यांच्या भाष्याचे पाठ जेथें जेथें (काशीसारख्या ठिकाणीही) चालतात, तेथें तेथें व्याख्यानानीची हीच पद्धति दिसते यास्तव आह्मी आनंदगिरीच्या टीकेच्या अनुसंधानेच भाष्याचें व्याख्यान या प्रथात केलें आहे, व आचार्यांच्या सर्व प्रस्थानत्रयभाष्याचें व्याख्यान यापुढें असेच करणार आहों.

आचार्य ही एक दिव्य विभूति या मूलोक्तों निर्माण झाली, असें ह्मणण्यात अतिशयोक्ति मुळीच नाही त्याचीं भाष्यें ही त्याची दिव्य कृति असून वैदिकधर्माचें जगातील अस्तित्व हें त्याचें फल आहे वौद्वादि अनेक वाद्याच्या सूक्ष्म कोट्या त्यांनी त्याहूनही अधिक सूक्ष्म विचारानें कशा बाधित करून सोडल्या आहेत तें त्याच्या भाष्यार्थाचा प्रत्यक्ष अभ्यासच केल्यावाचून कळणें शक्य नाही व तें कळणें यासारखें मनुष्य लोकांतील दुसरें भाग्य नाही. कारण जे ज्ञात सुखसाधनाला भाग्य ह्मणत असतात व आचार्यांच्या भाष्य उपनिषदार्थ सिद्ध करण्यासाठीं ठिकठिकाणीं केलेला विचार यकाना अतिशय आह द देतो.

प्रत्येक निर्मल मनुष्याच्या मनाला पटणाऱ्या त्याच्या सूक्ष्म विचाराने विकसित झालेलं चित्त आनंदसागराने निमग्न होऊन क्षणभर देहमानही सोडतं. त्या विद्यानदाच्या पुढे इतर सर्व विषयानन्द तुच्छ वाटतात व 'या जगात ज्ञानासारखे दुसरे काही नाही' असे जे भगवानांनी श्रीगीतेंत दाटलं आहे त्याचा साक्षात् अनुभव येतो उपनिषदाचा विचार केल्यानंतर ब्रह्मसाक्षात्कार होऊन जीवन्मुक्तिसुखाचा अनुभव येणे, हे जरी सर्वानाच व याच जन्मी अनेक प्रतिवधामुळे सुशक्य नसलं, तरी त्याचा विचार आचार्य, विद्यारण्य, शंकरानंद, आनंदगिरि इत्यादि अनुभवी पुरुषांच्या प्रासादिक व्याख्यानांच्या द्वारा केल्याने जीवन्मुक्तिसुखाच्या अगदी समीप असलेला व त्यामुळेच जीवन्मुक्तिसुखाचा निश्चय करविणारा विद्यानन्द थोडक्याच अवधीत अनुभवास येता, ही गोष्ट आत्मप्रत्यय, या प्रमाणाने निश्चित झाली आहे वरील महा पुरुषाच्या कृतीचें परिशीलन करित असताना व आपल्या बांधवानाही त्याचा स्वाद घेण्याचा अवसर मिळावा ह्याून मराठीत त्याचें विवरण लिहीत असताना आमचा काल केव्हा व कसा जातो तें कळतही नाही श्रायोगवासिष्ठाने 'सुखाचा दीर्घकाळही क्षणाप्रमाणे जातो व दुखाचा एकेक क्षणही दीर्घ सवत्सर होतो,' असे जे दाटलं आहे, तें खरे आहे

परंतु या वाडमर्यात प्रवेश होईपर्यंत तें रूक्ष वाटतें वेदान्त हें विचार शास्त्र असल्यामुळे त्याच्यामध्ये आपातरमणीयता (सुदृदर्शनी वाटणारा रमणीयपणा) नाही कोणताही विचार हा नेहमीच आरंभी क्लेश व परिणामी सुख देणारा अमतो ह्याूनच तो सात्त्विक सुखाचें कारण आहे, असे ह्याणता येतें. कारण श्रीमद्भगवद्गीतेंत 'यत्तदग्रे विधामिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं श्रेष्ठमात्मभुजैः प्रसादजम् ॥' ह्याणजे आरंभी विषासारखे क्लेश देणारे (न रुचणारे, अनिष्ट वाटणारे) पण परिणामी अमृतप्रमाणे मासणारे व आपली बुद्धि प्रसन्न झाल्यामुळे उद्भवणारे जे सुख तें सात्त्विक सुख होय, असे त्याचें लक्षण सांगितलें आहे त्यामुळे, ह्याणजे या वाडूमध्ये आपातरमणीयता (स्वाभाविक रमणीयता) नसल्यामुळे, आरंभी तें कोणालाही कठिण वाटणें अगदीं साहजिक आहे ह्याूनच त्यात एकदा प्रवेश होई तो पुढच्या सुखाच्या आशेवर जसे आह्मी आरंभी दुसरे अनेक यत्न करतो, त्याप्रमाणेच याविषयीही ते कारण उचित आहे दुसऱ्या कोणत्याही यत्नापासून मिळणाऱ्या फला-

पेशा या विचारशास्त्रात प्रवेश होण्याकरिता केलेले यत्न अधिक याग्यतेचें फल देऊ शकतील, ह आह्मी प्रत्येक तत्त्वज्ञिज्ञासूला निश्चयानें सांगून ठेवतों. त्यानीं या आमच्या वचनावर विश्वास ठेवून काहीं दिवस तरी याविषयीं यत्न करून पहावा.

आता तो यत्न ह्मणजे पुनः पुनः त्या विषयाचें परिशीलन करणें, हाच होय. असले तात्त्विक ग्रंथ कल्पित कादंबऱ्यादिकाप्रमाणें व्यवहारातील विशेष परिस्थितीशीं संबंध ठेवणारे नसतात उलट व्यावहारिक परिस्थितीच्या विरोधी असतात त्यामुळे व्यवहारप्रिय लोकाना ते अपरिचित वाटतात. किंबहुना अतिव्यवहारज्ञ त्याचा तिरस्कारही करितात परंतु थोडेसें मानसिक धैर्य घळून अथवा निग्रह करून काहीं दिवस अध्यात्मविषयाचा, व त्यातूनही विशेषतः श्रीशंकराचार्यांच्या व त्याच्याच संप्रदायातील शंकरानन्द व विद्यारण्य या गुरुशिष्यांच्या वागमृताचा स्वाद घेण्याची योग्यता संपादन केल्यास प्रत्येकाला अत्यकांक्षीं तैत्तिरीय उपनिषदात ह्मटल्याप्रमाणें ' एत ह वाच न तपति । किमह साधु नाकरवम् । किमह पापमकरवामिति ' ह्मणजे आत्मज्ञाला अत्यसमयी मीं साधु कर्म (पुण्य) का केले नाहीं, पाप का केले, ही चिंता जाळीन नाहीं कारण मीं आपल्या मनुष्य जन्माचें थोडेसें तरी सार्थक केले आहे, असें त्याला वाटत असतें यास्तव प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या जात्म्याचा ह्मणजे आपल्या स्वरूपाचा विचार करावा

असो, आपल्याला जेवढें कष्टत आहे तेवढें आपल्या बाधवाना सुबोध करून सांगावे व स्वतः ही कमलरसात्वाद् घेणाऱ्या मधुपाप्रमाणें वियानन्दाचा स्वाद तन्मय होऊन घ्यावा ह्मणून आझीं ही रत्नमाला सुद्ध केली असून आज त्यातील हें दुसरें रत्न संपवून प्रिय वाचकाच्या हातीं देत आहों त्याचा त्यानीं मननपूर्वक अभ्यास करून या मासिकातून वेळोवेळीं प्रसिद्ध होणाऱ्या दुसऱ्या अथवा तिसऱ्या परिशीलन करण्याची तयारी करून ठेवावी, अशी सविनय प्रार्थना करून आह्मी आता या उपनिषदाचा सारार्थ वाचकाना निवेदन करतों, ह्मणजे मूळ उपनिषदाच्या तत्त्वार्थात अनायासानें प्रवेश होईल.

प्राणादिकाची उपासना करून ज्याचें चित शुद्ध ह्मणजे आत्मविचार करण्यास योग्य-समर्थ-झालें आहे, अशा अधिकारी वैदिकांना आत्मविदे-

चनाची दिशा दाखविण्यासाठी हें प्रकरण आरंभिलेलें आहे अर्थात्च या पूर्वी ऐतरेयारण्यकाचा जो भाग होऊन गेला तो प्रधान नव्हे. त्यामुळेच देवतात्मभावप्राप्ति हें जें त्याचे फळ तेंही मुख्य नव्हे. कारण ते (म्ह. कर्म व उपासना याचें फळ) सविशेष आत्मसंबंधी असून यापुढें सांगितलेलें ज्ञान निर्विशेष (सर्व विशेषशून्य) आत्म्याचें स्वरूपच आहे. यास्तव देवतात्मभाव हा जसा संसाराचाच एक भाग, तसें स्वरूपावस्थान (स्वरूपानें स्थित होणें) हा संसार नव्हे. तर मूळची स्वाभाविक स्थिति आहे यास्तव या उपनिषदांत जें वर्णन केले आहे तें कर्मसंबंधीं नव्हे. त्याचप्रमाणें त्याचें फळही नित्यसिद्ध मोक्ष आहे. त्यामुळे यांत कोणत्याही कर्तव्याचा उपदेश केलेला नाही. तर ज्ञातव्य आत्मतत्त्वाचेंच वर्णन केले आहे. परंतु निरुपाधिक आत्मतत्त्व वाणीचा व मनाचाही विषय होणारें नसल्यामुळे या उपनिषदात जें त्याचें वर्णन केले आहे तेंही त्याच्याठिकाणीं वाच्यवृत्तीनें प्रवृत्त होत नसून लक्षणावृत्तीनें प्रवृत्त होतें. इंद्रियातीत वस्तूचा बोध साक्षात् शब्दांनीं करता येत नाही, तर शब्दावरून केवळ ती वस्तु लक्षित-सूचित होते. एवढ्यासाठीच अद्वैतवादी आचार्यांनीं ' लक्षणया बोधयन्ति सर्वे वेदा. ' ह्मणजे सर्व वेद लक्षणावृत्तीनें आत्म्याचा बोध करताना, असें ह्मटले आहे.

असो, त्याच न्यायानें घेयें " पूर्वी आत्माच एक होता, आत्मभिन्न दुसरे काहीं नव्हतें. त्यानें मी या सर्व लोकांना उत्पन्न करतो असें ईक्षण-अलोचन केलें व आकाश, वायु इत्यादि पंचभूतोत्पत्तीच्या क्रमानें ब्रह्मांड निर्माण करून या सर्व ऊर्ध्व, मध्य व अधोलोकाना ह्मणजे उत्तम, मध्यम व अधम भोगभूमींना निर्माण केलें. त्यानंतर त्याच्या चेतन पालकांना उत्पन्न करण्यासाठीं त्या जलप्रधान पंचभूतापासूनच पुरुषाकार पिंड निर्माण करून त्याला सर्वावयवयुक्त केलें. त्यानें पुनरपि त्या पिंडाला मुरादि गोलक व्हावे, असा संकल्प केला. त्याबरोबर पश्याचें अंडें जसें आपोआप उकलतें, त्याप्रमाणें त्याला तोंड व नासिकादि इतर छिद्रे झालीं. त्यातून इंद्रिये व त्याच्या देवता झाल्या, " असें ह्मटले आहे. देवता ह्म० इंद्रियावर अनुग्रह करणाऱ्या, त्यांना स्वविषय ग्रहण करण्याचें सामर्थ्य देणाऱ्या शक्ती. ही सर्व कल्पना हल्लीं आमच्या उत्पन्न होणाऱ्या देहाच्या उत्पत्ति-कामावरून ठरविली आहे. त्यानें ' ईक्षण केलें, संकल्प केला ' इत्यादि सर्व उद्देश

आत्मा किंवा जगाचें कारण चेतन आहे, हें सुचविण्यासाठी आहे. त्यामुळे त्यानें शरीरेन्द्रियांचाचून संकल्पादि कसे केले, ही शंका उरत नाही. असो, येथवर सांगितलेली ही सर्व विराड्देहाची उत्पत्ति आहे. विराड्देह ह्मणजे समष्टिस्थूल देह, समष्टि ह्मणजे व्यष्टींचा समूह अर्थात् सर्व स्थूल सृष्टि हाच विराड् देह होय.

त्या महासागरासारख्या अफाट देहांत पडलेल्या देवतांना परमेश्वरानें मूक व तहान या ऊर्मीनीं युक्त केले. येथेंही युक्त केले ह्मणजे त्या ईश्वराच्या नियतीनें देवता क्षुधा-पिपासायुक्त झाल्या, असें समजावें. तेव्हां त्या दोन ऊर्मीनीं युक्त झालेल्या त्यांनीं अन्न साण्यासाठीं अल्प शरीरें उत्पन्न करण्याविषयीं ईश्वराची प्रार्थना केली. तेव्हां परमेश्वरानें त्यांना अनेक शरीरें दाखविलीं. परंतु त्यांतील मनुष्य शरीरच त्यांना आवडलें. तें पाहून ईश्वरानेंही त्यांना त्यांत आपापल्या स्थानीं प्रवेश करावयास सांगितलें. तेव्हां विराड्देहांतील ज्या ज्या छिद्रापासून जी जी देवता उत्पन्न झाली होती ती ती या अल्पशरीरांतील त्या त्याच आपल्या छिद्रांत शिरली. यावरून विराड्देहाच्या आकाशाचाच मनुष्यदेह आहे. असें ठरतें. (पहा आत्मपुराण, रत्न तिसरें, पृष्ठ ८७-९४) इन्द्रियदेवता त्या अल्प व्यष्टि देहांत शिरल्या आहेत, असें पाहून क्षुधा, व तृष्णा यांनाही त्यांत आपल्याला स्थान असावें, असें वाटलें व त्यांनीं ईश्वराला त्याविषयीं प्रार्थना केली. पण त्यांना विराट्शरीरांतच पृथक्स्थान नव्हतें. ह्मणून ईश्वरानें त्यांना त्या व्यष्टि देहांतही देवतांच्या भागिनी केले. त्यामुळे देवतांच्या प्रत्येक भोगाचा विभाग त्यांना मिळूं लागला. विराड्देहाहून निराळें भोग्यच नसल्यामुळे त्यांतील चेतनाच्या व्यक्त झालेल्या निरनिराळ्या शक्तींना आपापल्या विषयाचें ग्रहण करितां येणें शक्य नव्हतें. ह्मणून अनेक व्यष्टिदेहांची कल्पना झाली. पुढें चवथ्या खंडांत वर्णन केल्याप्रमाणें पुरुषशरीरांतील गर्भ मातृशरीरांत जाऊन देह पूर्ण झाला कीं त्यांत इंद्रियांच्या शक्ती व्यक्त होतात. त्याबरोबर क्षुधा व पिपासा त्यांना बाधा करूं लागतात व इंद्रियांच्या अन्नादिविषयांच्या ग्रहणानेंच त्या तृप्त होतात, हें प्रसिद्ध आहे. मातेच्या उदरांतील गर्भांलाही तिच्याच शरीरांतील पोषक द्रव्यांचा रस मिळत असतो, हेंही प्रसिद्ध आहे. गर्भांतील बालकालाही त्याच्या शरीराची पूर्ण वाढ होऊन त्यांत इंद्रियशक्ति व्यक्त

विचार करितांच त्या जीवाला ह्मणजे मूळच्या ईश्वरालाच मी सर्वव्यापी ब्रह्म आहे, असें ज्ञान झाले. त्यानें आपल्या आत्म्याला 'हा मी व्यापक आत्मा आहे,' असें साक्षात् जाणले. 'इंद्र' यांतील दकाराचा लोप करून त्यालाच 'इंद्र' असें ह्मणू लागले. कारण पूज्यांना प्रत्यक्ष नांव उच्चारलेलें आवडत नाहीं. तर परोक्ष नांवच आवडतें.

वरील आख्यायिका हा सर्व अर्थवाद आहे. इतिहास नव्हे. यास्तव तिचा लाक्षणिक अर्थ घेऊन वाच्यार्थ सोडला पाहिजे. मी आत्मा नित्य ज्ञानरूप आहे, असें कट्टेपर्यंत जन्ममरणप्रवाहरूप संसार कुंडित होत नाहीं. तो तुष्टें हाच मोक्ष आहे. पण जन्मादिकांतील दोष कळून त्यां-विषयी पूर्ण वैराग्य आल्यावांचून आत्मविचार करतां येत नाहीं. ह्मणून या उपनिषदाच्या चवथ्या संंदांत तीन जन्मांचें वर्णन केलें आहे. दुसऱ्या शरीरांत अभिव्यक्त होण्यासाठीं इच्छाद्युक्त सूक्ष्म शरीरानें रेत, गर्भ व वासनाबीज या रूपानें एका शरीरांतून निघणें, याला जन्म ह्मणतात, त्यामुळे पितृशरीरांतून, मातृशरीरांतून व आपल्या शरीरांतून क्रमानें निघणें हेच तीन जन्म आहेत. ते क्लेशकर आहेत, असें समजले कीं त्यांचा कंटाळा येतो व जीव त्यांतून सुटण्याचा उपाय शोधूं लागतो. आत्मज्ञान हाच एक संसारांतून मुक्त होण्याचा उपाय आहे, असें त्याला शास्त्र व गुरु यांच्या द्वारा कळते. नंतर तो श्रवणादि साधनांचें अनुष्ठान करतो व वाम-देवाप्रमाणें मुक्त होऊन आपल्या कृतकृत्यतेचें वर्णन करूं लागतो. आत्मज्ञ अविद्यादि शरीरबीजाचा नाश झाला असतां नित्यतुल्य, आनंदमग्न व मरण-रहित होऊन स्वरूपांत मिळून राहतो.

या उपनिषदाच्या पांचव्या संंदांत विचाराचा प्रकार व आत्मनिश्चय यांचें दिग्दर्शन केलें आहे. शरीरांत दोन आत्मे प्रविष्ट झाले आहेत. एक पावलांच्या अंगांतून व दुसरा मस्तकांतून; पण त्यांतील मुख्य आत्मा एकच असला पाहिजे व तोच आह्मांला उपासना करण्यास योग्य आहे. पण 'तो या दोघांतील कोण ?' असा प्रश्न सामान्यतः 'हा मी' असा जरी अनुभव येत असला तरी विशेषतः आत्म्याचा निश्चय करण्यासाठीं परस्पर-रांस करून ते विचार करूं लागले. तेव्हां ज्याच्यायोगानें अनात्मवस्तूचें ज्ञान होतें तो एक व ज्याला ज्ञान होतें तो दुसरा, असे दोन आत्मे जरी या

शरीरात अनुभवास येत असले, तरी ज्याच्यायोगानें ज्ञान होतें तो आत्मा असणें संभवत नाहीं चक्षु, श्रोत्र, वाक् इत्यादि इंद्रियाच्या योगानें ज्ञाता सर्व जाणतो. पण तीं इद्रियें ह्मणजे हृदय व मनच आहे आणि हृदय हाच प्राण आहे त्यामुळे प्राण इद्रियसमुदायरूप आहे यास्तव पादाम्रातून शरीरात शिरलेला तो जरी अपर ब्रह्मरूप असला, तरी करणरूप, ज्ञानसाधनरूप झालेला असल्यामुळे उपास्य आत्मा नव्हे अर्थात् करणरूप नसलेला ज्ञाता आत्माच उपास्य आहे, असा उपासना करावयास प्रवृत्त झालेल्या त्या विचारी ब्राह्मणांनीं निश्चय केला

संज्ञान, आज्ञान, विज्ञान, प्रज्ञान इत्यादि बाह्यान्तर्विषयसंबंधी अन्तःकरणवृत्ती अन्तःकरण या उपाधीत व्यक्त झालेल्या प्रज्ञानरूप ब्रह्माच्या अनुभवाकरिता आहेत त्यामुळेच त्या सर्व वृत्ती हीं त्याचीं गौण नावें आहेत मुराव नव्हेत कारण प्रज्ञानात्मा बाह्यमनसातीत आहे त्यामुळे तो मुख्यतः शब्दरूप नावाचा विषय होत नाहीं

याप्रमाणें विचारपूर्वक आत्मानात्मविवेचन करून शोधित आत्मा ह्मणजे उपाधीपासून भिन्न करून दाखविलेला आत्मा प्रत्येक शरीरात निरनिराळा आहे, हा भ्रम घालविण्यासाठीं ' हा ब्रह्मा, हा ईश्वर ' इत्यादि वाक्यांनीं प्रज्ञानच सर्व चराचर आहे, असे प्रतिपादन करून शेवटीं ' प्रज्ञान ब्रह्म आहे, ' हा सिद्धान्त सांगून या उपनिषदाची समाप्ति केली आहे ज्ञानी प्रज्ञानात्मरूप होऊन नित्यतृप्त व अमृत होतो, असे ब्रह्मात्मदर्शनाचें फलही शेवटच्या मंत्रात सांगितलें आहे

असे, या मालेंतील हें दुसरें रत्न वाचून वाचकाना या पुढील क्रमानें प्रसिद्ध होणारी इतर रत्नेही वाचण्याची सुगुद्दि हावो, व त्यामुळे अद्वैत सिद्धान्ताच्या सरक्षणानें सर्व जनतेचें हित होवो, अशी शुभ वासना प्रकट करून आम्ही ही प्रस्तावना समाप्त करतो

पुणे, सदाशिव पेठ २२/१२
आषाढ कृ ११ मंगळवार
शके १८१५

आचार्यभक्त
चिण्णु वामन चापट,
संपादक, व वि प्रेरणामाला

सार्ध

ऐतरेयोपनिषद्.

[ऐतरेय उपनिषद् म्हणून ज्याची प्रसिद्धि आहे, त्याचे अध्याय तीन व खंड पांच आहेत. ऐतरेयारण्यकाच्या दुसऱ्या आरण्यकाचे चार, पांच व सहा असे तीन अध्याय म्हणजेच हे उपनिषद् होय. पण त्यातील चवथ्या अध्यायाचे तीन खंड आहेत आणि पांचव्याचा व सहाव्याचा एकेकच खंड आहे. मिळून सर्व उपनिषदाचे पांच खंड होतात. दुसऱ्या आरण्यकाच्या पहिल्या तीन अध्यायांत प्राणोपासनेचा विस्तार केला. 'प्राणच मी आहे,' अशी भावना सतत चिंतनाने दृढ करणे, यालाच प्राणोपासना किंवा प्राणविद्या म्हणतात. त्या उपासनेच्या योगाने पुरुषाला ब्रह्मविद्येचा मुख्य अधिकार येतो. कारण कर्मकांडांत सांगितलेल्या कर्मांचे अनुष्ठान केलें असतां विविदिषा (परमात्म्याला जाणण्याची इच्छा) होते. पण नुसती विविदिषाच पुरुषाला ब्रह्मविद्येचा मुख्य अधिकारी करू शकत नाही. म्हणजे केवळ परमात्म्याला जाणण्याची इच्छा असणें, एवढेंच ब्रह्मविद्येच्या अधिकाराचें लक्षण नाही. तर, चित्ताचें ऐकाग्र्य संपादन केलेलें असणें, हेंही त्याचें लक्षण आहे. किंबहुना ऐकाग्र्य हेंच अधिकारप्राप्तीचें मुख्य अंतरंग साधन असून विविदिषा हें बहिरंग साधन आहे. उपासनेच्या योगाने चित्ताचें ऐकाग्र्य होतें. ऐकाग्र्यांत शम, दम, तितिक्षा इत्यादि गुण अर्थसिद्ध असतात. म्हणजे त्यांत ते अंतर्भाव पावतात. यास्तव प्राणोपासनेनें चित्तेकाग्र्य होऊन आत्मविद्येची अंतरंग साधनेच, असे शम दमादि गुण पुरुषामध्ये आले आहेत असे पाहून, श्रुति तत्त्व्या त्या मुख्य अधिकार्यास पुढील तीन अध्यायांनीं आत्मतत्त्वाचा स्पष्ट उपदेश करण्याकरितां प्रथमतः तत्त्वाचा थोडक्यांत निर्देश करिते—]

ॐ आत्मा वा इदमक एवाम आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् ॥ १ ॥

अर्थ—आत्मा दोन प्रकारचा आहे. एक व्यवहारविशिष्ट व दुसरा केवळ व्यवहारही जागरण, स्वप्न व सुषुप्त असा तीन प्रकारचा आहे. त्यातील सुषुप्तात हा जीव, त्याची उपाधि (अतर्वाह्य इन्द्रिये) लीन झाली असता परमानंदरूप ब्रह्मास प्राप्त होतो. म्हणून त्याला आत्मा म्हणतात. (आप्नोति इति आत्मा) जो परमानंदरूपास प्राप्त होतो तो आत्मा, अशो आत्मशब्दाची एक व्युत्पत्ति आहे. स्वप्नावस्थेत तो जीव जागरणातील पदार्थांच्या सर्व वासना घेतो. म्हणून त्याला आत्मा म्हणतात. (आदत्ते इति आत्मा) जो पदार्थवासनांचे ग्रहण करतो तो आत्मा, ही आत्मशब्दाची दुसरी व्युत्पत्ति आहे. हा जीव जागरणसमयी चक्षुरादि इन्द्रियांनी बाह्य रूपादि विषयांचा उपभोग घेतो, म्हणूनही त्याला आत्मा म्हणतात. (विषयान् अत्ति इति आत्मा) विषयांचा अनुभव घेतो म्हणून आत्मा ही आत्मशब्दाची तिसरी व्युत्पत्ति आहे.

१ ब्रह्माला मिळणे, २ विषयवासनांचे ग्रहण करणे व ३ बाह्यविषयभोगांचा उपभोग घेणे या तीन अवस्थांतील तीन निमित्तांच्या योगाने सोपाधिक आत्मशब्दाची व्युत्पत्ति सांगितली. आतां केवळ आत्मशब्दाची व्युत्पत्ति सांगतो. व्याख्या आत्म्याचा भाव (विशेष स्वभाव) सतत आहे, परिच्छेदरहित आहे, व्याख्या हा आत्मा. श्रुतीतील 'अनंत' या पदाने त्याचे देश-काल वस्तुपरिच्छेदशून्यत्व सांगितले आहे. यास्तव 'अतति—सांतत्येन सर्वत्र गच्छति इति आत्मा' म्हणजे जो सतत सर्वत्र जातो तो आत्मा, हे आत्मशब्दाचे चरभे निर्वचन आहे तात्पर्य वरील श्रुतीत 'आत्मा' असा जो आरम्यीव शब्द आहे त्याच्या प्रवृत्तीचे निमित्त 'अखंड एकरसरूपाने संततव' हे आहे. म्हणजे कोठेही परिच्छेद न पावता एक स्वभावाने सर्वत्र व्यापून असणे हे, 'आत्मा' हे नांव प्राप्त होण्याचे कारण आहे.

बरे, घात व प्रलय यांवरून ज्ञात होणाऱ्या अवयवार्थाची उपेक्षा करून व केवळ रूढीचाच आश्रय करून आत्मा हा स्वरूपवाची शब्द आहे, म्हणजे आत्मा या शब्दाचा 'स्वरूप' हाच अर्थ आहे, असे जरी समजले, तरी सात काही शानि नाही कारण सर्व जग आत्म्यावर आरोपिलेले असल्यामुळे अभिष्टानरूपाचे तो सर्वांचे स्वरूप आहे. कारण समोर दोरी असताना तिच्या आधाराने आवणट्या दा सर्व आहे, पाण्याची धार आहे, फाटी आहे,

फुलाची माल आहे, इत्यादि अनेक भ्रम जरी झाले तरी त्यांतील एकाचेंही वास्तविक स्वरूप रज्जूहून निराळें नसतें. यास्तव कोणत्याही आरोपिताचें स्वरूप अधिष्ठानच असतें, असा निश्चय होतो. तस्मात् श्रुतींतील 'आत्मा' हा शब्द यौगिक किंवा रूढ, त्यांतील कोणताही जरी घेतला तरी त्याचा अर्थ—संतत, अखंड, एकरस, व सर्व जगाचें अधिष्ठान असल्यामुळें त्याचें वास्तव स्वरूप—असाच येथें विवक्षित आहे.

'चै.' हा शब्द निश्चय या अर्थी आहे. म्हणजे आत्माच, दुसरें कोणी नाहीं. 'इदं-आतां—या स्थितिसमयी सर्व लोकांना प्रत्यक्षादि सर्व प्रमाणांनी प्रतीत होणारें हें जगत् 'एकः एव' एकच, त्रिविधभेदशून्य 'अग्ने-' सृष्टीच्या पूर्वी 'आसीत्' होता. 'न अन्यत् किंचन मिषत्-' त्याच्या कार्यभूत नामरूपात्मक जगत् नव्हतें. केवळ जगत् नव्हतें इतकेंच नव्हे, तर आत्मविषयक शब्द व त्यावरून होणारा बोध, हेही नव्हते. (व्यवहारांत एकादि वेळीं मातीचीं मडकीं वगैरे नसतात. परंतु माती हा शब्द व त्यावरून होणारा माती या पदार्थाचा बोध, हीं असतात. त्याप्रमाणें आत्मा हा शब्द व त्याचा बोध हे तरी असतील, अशी शंका राहूं नये म्हणून वर 'चै' हा शब्द योजून केवळ निम्न तत्त्व होतें, असें सुचविलें आहे. कारण सृष्टीच्या पूर्वी देह व इंद्रियें यांचाही अभाव असल्याकारणानें जिह्मेच्या योगानें उच्चारला जाणारा शब्द व मनाच्या योगानें होणारा बोध या दोघांचाही अवेळीं अभाव असणेंच सयुक्तिक होय.)

जगाला सत्य मानणारे द्वैती याविषयी असें म्हणतात—'इदं आत्मा आसीत्-' म्हणजे हे आत्मा होता, असें येथें वाक्य आहे. म्हणजे 'इदं' व 'आत्मा' यांचें सामानाधिकरण्य आहे. याचा अर्थ निरनिराळा आहे, अशा अनेक पदांची एका अर्थी योजना करणें, याला सामानाधिकरण्य म्हणतात. जसें—निळें कमळ, या वाक्यांत निळें या शब्दाचा अर्थ रंग आहे व कमळ या शब्दाचा अर्थ फूल आहे. पण निळें व कमळ या शब्दांची प्रथमा, ही एकच विभक्ति असल्यामुळें त्यांचा अर्थ—विषय एकच असणें सयुक्तिक दिसतें. निळें हा गुण व कमळ हे द्रव्य असल्यामुळें कमळच मुख्य असून निळें हें त्याचें विशेषण आहे, असें ठरतें. अर्थात् यांचा अर्थ पृथक् आहे अशा निळें व कमळ या पदांची प्रवृत्ति 'एक फूल' या अर्थी झाली आहे. यास्तव त्याचें सामानाधिकरण्य आहे. त्यावरून नीलगुणविशिष्ट कमळ असा बोध होतो.

याच न्यायानें 'इदं आत्मा' या दोन भिन्नार्थक पदार्थांच्या सामानाधिकरण्या-
वरून आत्म्याचें जगद्वैशिष्ट्य प्रतीत होतें. म्हणजे आत्मा जगत् या विशेषानें
युक्त होता, असें वाटतें.

समाधान—हें म्हणणें अनुचित होय. कारण जगद्वैशिष्ट्य आत्मा होता,
असें दृढव्यास पुढें 'अग्रे' असें जें पद आहे तें व्यर्थ होतें. स्थितिकालीं आत्मा
जगद्वैशिष्ट्य भासतो. परंतु तें त्याचें तसें भासणें सयुक्तिक नव्हे, म्हणून स्थिति-
कालाचा परित्याग करून केवळ आत्म्याचा बोध करण्यासाठीं अप्रशब्दानें
सृष्टीच्या पूर्वाच्या कालाचें ग्रहण केलें आहे. तस्मात् 'आत्मा वै इदं अग्रे
आसीत्' या वाक्यानें अखंड एकरस आत्मतत्त्व सुचविलें आहे.

'एक एव न अन्यत् किंचन मिषत्-' इत्यादि शब्दांनीं त्याचें अखंड
एकरसत्त्व स्पष्ट केलें आहे. व्यवहारातील कोणत्याही पदार्थाकडे जरी पाहिलें
तरी त्याचा तीन प्रकारें भेद झालेला दिसतो. एक-स्वतःच्या आकारांतच
अवयवांच्या योगानें; जसें-शरीराचा हात, पाय, कान, मान इत्यादिकांच्या
योगानें भेद होतो. या भेदास स्वगत भेद झणतात. दुसरा-एकाच जातीच्या
अनेक पदार्थांचा परस्पर भेद. जसें-मनुष्यांच्या शरीराचा परस्पर भेद. याला
सजातीय भेद असें म्हणतात. तिसरा निरनिराळ्या जातीच्या पदार्थांचा परस्पर
भेद. जसें मनुष्यशरीरें, दगड, वृक्ष इत्यादिकांचा परस्पर भेद. याला
विजातीय भेद म्हणतात. त्याप्रमाणेंच आत्म्याच्या ठिकाणींही तीन
भेदांची शंका आली असतां 'एकः' या पदानें त्याची व्यावृत्ति केली
आहे. झणजे तो शरीर-वृक्षादिकांप्रमाणें नानात्मक नव्हता. तर एकात्मक
होता. 'एव' शब्दानें आत्मे अनेक आहेत, याः म्हणण्याचें निरसन केलें
आहे. हा जो एक आत्मा तोच होता तसा प्रकारचा दुसरा कोणी नव्हता.
'न अन्यत्' या पदानें विजातीय भेदाची निवृत्ति केली आहे. अन्यत्-
म्हणजे प्रकृत आत्म्याहून निराळी, विवक्ष्य अशी दुसरी कोणतीही वस्तु
नव्हती. 'न मिषत्' म्हणजे 'न आसीत्' नव्हती असेंच समजावें.
कारण 'मिष' या धातूचा स्पर्धा किंवा सेक करणें, हा जरी सामान्य अर्थ
असला तरी प्रत्येक धातूचे अनेक अर्थ आहेत, असा विपाकरणांचा संकेत
असल्यामुळे येथें 'मिषत्' म्हणजे 'आसीत्' असेंच समजावें.

आतां यावर कोणी असें खणेळ की, तुम्ही अद्वैतवादींमुद्दां जगाच्या
उत्पत्तीकरितां मायामंडक शक्तीचा अंगीकार करीत असतां. त्यामुळे तुमचें अद्वैत

नाममात्र आहे. तर तें बरोबर नाही. कारण आम्ही मायेला आत्म्याची शक्ति म्हणून मानीत असतो. यास्तव तसल्या त्या अवस्तुभूत शक्तीची पृथक् गणना करता येत नाही. कारण व्यवहारांतही घनी लोक भृत्यांना वेतन देताना त्यांच्या शक्तीची पृथक् गणना करीत नाहीत त्याचप्रमाणे भासलेल्या दुसऱ्या चंद्राचीही कोणी गणना करीत नाही, हें प्रसिद्ध आहे. यास्तव अवास्तविक मायेचा अंगीकार केला तरी अखंड एकरसत्वाला बाध येत नाही. तात्पर्य, तो आत्मा अशा प्रकारचा आहे. तेव्हा त्याच्यामध्येंही जर जगाची अनुवृत्ति होत असेल तर 'अग्रे' हा शब्द व्यर्थ होईल. आतां 'इदं' व 'आत्मा' या शब्दांचे सामानाधिकरण्य आहे, ह्याजें त्या दोन्ही मित्रार्थक शब्दांचा प्रयोग एकाच विभक्तींत केला आहे, म्हणून जी अडचण मासत आहे, तिचे निवारण अन्य तऱ्हेनेही होतें. विशेषणविशेष्यभाव दाखवयाचा असला म्हणजे जसें दोन शब्दांचें सामानाधिकरण्य करितात, म्हणजे विशेषण व विशेष्य यांची एक विभक्ति योजतात, त्याप्रमाणेच एका भ्रामक पदार्थाचा बाध करून दुसऱ्या वास्तविक पदार्थाचा बोध करावयाचा असतांही सामानाधिकरण्याची योजना करावी लागते. जसें-तुला भासलेला चोर वस्तुतः खोब आहे. येथे चोर व खोब यांचें सामानाधिकरण्य आहे. पण तें विशेषण विशेष्यरूप नाही. तर चोराचा बाध करून खोबाचा प्रत्यय करविणारें आहे. यास्तव त्याला बाधसामानाधिकरण्य अथवा 'बाधाया सामानाधिकरण्य' असें ह्याणतात. 'इदं आत्मा' या स्थळी-हें जें यावेळीं जगत् भासत आहे तें पूर्वी नव्हतें, तर एक आत्माच होना, -असा जगाचा बाध करून आत्म्याचा बोध करावयाचा आहे. म्हणून 'इदं आत्मा'हें बाधसामानाधिकरण्य होय.

यावर कोणी ह्याणेल की, आतां स्थितिकालाही तत्त्वदृष्टीनें पाहिल्यास हें जगत् आत्मा आहे, असेंच वाटतें. तर तें खरें आहे. पण विवेकशून्य मूढाला जगाचा दृढ अनुभव येत असल्यामुळे हें सर्व यावेळींही आत्माच आहे, असें दृष्टलेले ऐकून तें अनुभवाच्या विरुद्ध आहे, अशी शंका येऊं नये, म्हणून सृष्टीच्या पूर्वीच्या कालाचा लपण्यास केला आहे.

यावर पुनः कोणी म्हणेल की, कालाचाही सृष्टीतच अंतर्भाव होतो; यास्तव सृष्टीच्या पूर्व अवस्थेला उद्देशून 'अग्रे' असा कालवाचक शब्द योजणें युक्त नव्हे, तर तें बरोबर नाही; कारण प्रलयदशेत कालाची कल्पना करणाराच नसल्यामुळे काल नसतो हें जरी खरें आहे, तरी जिज्ञासूच्या कालप्रसिद्धीला अनुस-

रून 'अग्रे' असें म्हटलें आहे. परप्रसिद्धीला अनुसरून बोध करावा, असा न्याय आहे. येथें जिज्ञासु हा पर आहे आणि पूर्व सृष्टि व वर्तमान सृष्टि यांच्यामध्ये प्रलयकाल असतो, अशी त्याची प्रसिद्धि आहे. म्हणजे असें त्याला माहीत आहे, अशी त्याची समजूत आहे. यास्तव त्याच्या समजुतीप्रमाणेंच त्याला बोध करण्यासाठी 'अग्रे' असें म्हटलें आहे. 'आत्मा आसीत्' या ठिकाणीही हेंच समाधान समजावें. नाहीपेक्षा पुनरुक्तिदोषाचा परिहार करण्यासाठी 'आत्मा' व 'आसीत्' या शब्दाचा निरनिराळा अर्थ असल्यास 'सत्ता-विशिष्ट आत्मा' असा अर्थबोध होईल व त्यामुळे आत्म्याचें अखंडार्थत्व बाधित होईल. परंतु श्रुतीला आत्मा व सत् हे पर्याय शब्द आहेत, असें संमत आहे. म्हणूनच येथें आत्मा, असें ज्याला म्हटलें आहे त्यालाच छांदोग्यांत 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' या वाक्यांत 'सत्' म्हटलें आहे. तात्पर्य, येथें सर्वथा सर्वभेदशून्य आत्मा विवक्षित आहे. हिरण्यगर्भादि लौकिक आत्मा विवक्षित नाही. उत्तर मीमांसेच्या तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादाच्या आठव्या अधिकरणांत हेंच सिद्ध केले आहे.

(याप्रमाणें पाहिल्या वाक्यांत आत्मतत्त्व संक्षेपतः सांगितलें. त्याचाच आतां पुढें अध्धारोप व अपवाद, यांच्या योगानें विस्तार केला जात आहे. या दुसऱ्या वाक्यापासून 'अयं आवसथः' (खं. ३ वाक्य १२) येथपर्यंत अध्यारोप वर्णिला आहे. त्यांतील आरोपाचाच प्रथम संग्रह केला जातो.—)

स ईक्षत लोकानु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजत ॥ २ ॥

अर्थ—पाहिल्या वाक्यांत 'आत्मा' या शब्दानें ज्याचा निर्देश केला आहे असा 'सः' तो परमेश्वर 'लोकान्' पृथिव्यादि लोकांस 'सृजे-' मी उत्पन्न करावें, उत्पन्न करीन 'इति' असें 'ईक्षत-' ईक्षण-विचार करता झाला. 'सृ' हा शब्द वितर्क या अर्थी आहे, म्हणजे मी या लोकांस उत्पन्न करावें कीं नाही? असा त्यानें तर्कयुक्त विचार केला. 'ईक्षत' या शब्दाच्या जागी 'ऐक्षत' असा शब्द पाहिजे होता. पण तो न योजतां 'ईक्षत' असें म्हणून पूर्वाच्या 'आ'चा जो लोप केला आहे तो छांदस आहे, क्षणजे वेदांत असे लोप करितात. असो, असा विचार करून 'सः' तो परमेश्वर 'इमान् लोकान्-' या लोकांस 'असृजत-' उत्पन्न करता झाला.

(असो; श्रुति आतां परमेश्वरानें उत्पन्न केलेल्या लोकांचा, यांच्या त्यांच्या नावांनी निर्देश करते—)

अम्भो मरीचीर्मरमापः ॥ ३ ॥

अर्थ—अंम, मरीची, मर व आप या नांवाच्या लोकांना स्थानें उत्पन्न केले
३. (पण हे शब्द लोकांचीं नांवां आहेत, अशी त्याविषयीं लोकप्रसिद्धी नाही.
म्हणून स्वतः श्रुतिच त्यांचें व्याख्यान करते—)

अदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठा, अन्तरिक्ष मरीचयः पृथिवी मरो
या अधस्तात्ता आपः ॥ ४ ॥

अर्थ—‘दिवं परेण.’ शुलोकाच्या-स्वर्गलोकाच्या वर जे महर्लोक, जनो-
लोक, तपोलोक व सत्यलोक आहेत आणि ‘प्रतिष्ठा द्यौः’ सर्व देवांचा
आश्रयभूत असा जो शुलोक ‘अदः अम्भ.’ हा सर्व ‘अंम’ या नांवाचा
लोक आहे. या सृष्टीतील सर्व लोकांत पांची भूतें साधारण आहेत. तथापि
त्यांतील जल आमच्या इन्द्रियजन्य ज्ञानाचा विषय होण्यास योग्य असल्यामुळे
त्यालाच प्रधान मानून येथें ‘अदः अंम’ असे म्हटले आहे. शिवाय वरील
लोकांतून वृष्टिद्वारा आलेले जलच आह्मांला जसे साक्षात् दिसतें तसें दुसरें
कोणतेंही भूत दिसत नाही. यास्तव शुलोक व त्याच्यावरील लोक यांना
‘अंमः’ असे येथें म्हटले आहे. अन्तरिक्ष लोक सूर्याच्या किरणांचा आधार आहे.
म्हणून त्याचा येथें ‘अन्तरिक्ष मरीचयः’ असा मरीचिशब्दानें उल्लेख केला
आहे. ‘पृथिवी मरः’ पृथिवी हाच मर लोक आहे. कारण भूलोकां राहणारे
प्राणी सद्दसा (अकस्मात्) मरत असतात. यास्तव मरशब्दानें पृथ्वी उपल-
क्षित होते. ‘या अधस्तात्ताः आप.’ पृथ्वीच्या खाली पाताळविशेषरूप ज्या
भोगभूमी आहेत त्या तेथें राहणाऱ्या नागादिकांकडून पुष्ट होत असल्यामुळे
त्यांना ‘आप’ असे म्हटले आहे. ४

(असो; याप्रमाणें लोकांची सृष्टि सांगून, त्यांचे पालक नसल्याकारणानें
विनाश न व्हावा, म्हणून श्रुति लोकपालांची उत्पत्ति सांगते—)

स ईक्षत्वेमे तु लोकाः । लोकपालान्नु सृजा इति सोऽद्वय एव पुरुषं
समुद्भूत्यामूर्च्छयत् ॥ ५ ॥

अर्थ—‘सः’ तो परमेश्वर ‘ईक्षत्.’ पुनरपि असा विचार करता
झाला. ‘इमे तु लोकाः’ हे लोक तर निष्पन्न झाले. पण प्राण्यांच्या वि-
विध भोगांची स्थाने व अचेतन अशा त्या लोकांच्या रक्षणार्थ ‘लोकपालान्
नु सृजे इति.’ चेतन लोकपालांस-देवांस सर्वथा उत्पन्न करतो, असा वि-
चार करता झाला. नंतर ‘सः’ तो विचारयुक्त आत्मा ‘अद्वय एव.’ जळा-

पासूनच ह्मणजे जळावरून उपलक्षित होणाऱ्या पंचमहाभूतांपासूनच 'पुरुषः' पुरुषाकार विराट् पिंडास 'समुद्भूत्य-' वर काढून 'अमूर्छयत्-' मूर्त-कठिण करता झाला. (उपाप्रमाणें कुंभार तळ्यांत पाण्याच्या खाली असलेली ओली माती (चिखल) आणून व तिळा मुकवून तिचा कठिण गोळा करतो, त्याप्रमाणें परमेश्वराने हा समष्टिरूप विराट् पुरुष-ब्रह्मांडरूप लोकाचा पाठक निर्मिला) ५.

(आतां श्रुति त्याच्या अवान्तर लोकपाठांची म्हणजे चेतन आग्यादि देवतांची सृष्टि दाखविते.—)

तमभ्यतपत्तस्याभिततस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डं मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिकेनिरभिद्येतां नासिकाम्यां प्राणःप्राणाद्वियुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीम्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यःकर्णौ निरभिद्येतां कर्णाम्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्विशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्रं निरभिद्यत शिश्रादेतो रेतस आपः ॥ ६ ॥ इति प्रथमः खण्डः ।

अर्थ—'तं-' त्या विराट् पुरुषास उद्देशून 'अभ्यतपत्-' त्यांतील छिद्रें, त्या छिद्रांतील इद्रियें, त्यांच्या अभिमानी देवता इत्यादिकाच्या सृष्ट्यर्थ तो परमेश्वर पर्यालोचन करूं लागला. त्याचें पर्यालोचन होच तप आहे, असें वर सांगितलेच आहे. 'तस्य अभिततस्य-' ज्याच्याविषयी सर्वप्रकारें पर्यालोचन केले आहे अशा त्या विराट् पिंडाचें 'मुखं' मुख हें छिद्र 'निरभिद्यत-' झालें, मुखछिद्र विदारित झालें, उत्पन्न झालें. ते कसें झालें, हें सुचविण्यासाठी 'यथा अण्ड-' असा दृष्टान्त दिला आहे. हाणजे पक्षी, सर्प इत्यादिकांचें परिपक्व झालेलें व्हडें जसें आपोआप उकळतें त्याप्रमाणें ते मुखछिद्र झालें. 'मुखान् वाक्-' त्या मुखछिद्रापासून वाक् हें इंद्रिय निष्पन्न झालें. 'वाचः अग्निः-' वाक्-पासून अग्निदेवता उत्पन्न झाली, त्याचप्रमाणें 'नासिके-' नाकाची दोन छिद्रे 'निरभिद्येतां' कुटली. 'नासिकाम्यां-' त्या नाकाच्या छिद्रांपासून 'प्राणः-' प्राणेंद्रिय व 'प्राणान्-' प्राणापासून 'वायुः-' वायु-देवता झाली. 'अक्षिणी निरभिद्येतां-' नेत्रांची छिद्रे झाली. 'अक्षीभ्यां-' त्या दोन नेत्रांपासून 'चक्षुः-' चक्षुर्गेंद्रिय व 'चक्षुषः-' चक्षूपासून 'आदित्यः-' सूर्य उत्पन्न झाला. 'कर्णौ' कानाची छिद्रे, 'निरभिद्येतां' झाली. 'कर्णाभ्यां-' दोन्ही कर्णांपासून 'श्रोत्रं-' श्रोत्रेंद्रिय व 'श्रोत्रात् दिशः-' श्रोत्रापासून दिशा

ज्ञात्या. 'त्वक् निरभिद्यत.' त्वक् इंद्रिय निष्पन्न ज्ञाते. 'त्वचो लोमानि' त्वचेपासून लोम उत्पन्न ज्ञाते. येथे लोमशब्दाने लोमाधारभूत व त्वचेत अस-
णारे स्पर्शनेन्द्रिय ध्यावे. 'लोमभ्यः ओपधिवनस्पतयः' स्पर्शनेद्रियापासून
औषधी व वनस्पती ज्ञात्या. 'हृदयं निरभिद्यत.' हृदय निर्माण ज्ञाते.
'हृदयात् मनः' हृदयापासून मन ज्ञाते. 'मनसः चन्द्रमाः' मनापासून
चन्द्रमा ज्ञाता. 'नाभिः निरभिद्यत' नाभि हे छिद्र ज्ञाते. 'नाभ्या अपानः'
नाभीपासून अपान ज्ञाता. 'अपानात् मृत्युः' अपानापासून मृत्यु ज्ञाता.
'शिश्रं निरभिद्यत' शिश्र हे छिद्र ज्ञाते. त्या छिद्रापासून 'रेतः' गुह्येन्द्रिय
ज्ञाते आणि 'रेतसः' गुह्येन्द्रियापासून 'आप' ज्ञाते. ६ (१)

(इंद्रिये व त्यांच्या अभिमानिदेवता यांची सृष्टि सांगितली. आतां त्या
देवतांच्या भोगास योग्य असलेल्या अल्पशरीरांची उत्पत्ति सांगण्याची
इच्छा करणारा वेद त्याच्या उपोद्घातरूपाने प्रथम क्षुधा व पिपासा यांची
सृष्टि सांगतो—)

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महर्षणवे प्रापतस्तमश्नन्नापिपासाभ्या-
मन्ववार्जत् ॥ १ ॥

अर्थ—'ताः एताः देवताः सृष्टाः' त्या ह्या इंद्रियाभिमानिदेवता
उत्पन्न ज्ञात्या असतां 'अस्मिन् महति अर्णवे.' वर सांगितलेल्या विराड्-
देहरूपी मोठ्या—अति विस्तृत समुद्रांत (विराड्देहांत) 'प्रापवन्' पडल्या.
तेव्हां परमेश्वराने 'तं' सर्व इंद्रिये व त्यांच्या देवता यांच्या अभिमानभूत
अशा त्या विराड्देहात 'अश्नन्नापिपासाभ्यां' क्षुधा व पिपासा (तहान)
यांच्या योगाने 'अन्ववार्जत्' संयुक्त केले. १.

(आतां ही श्रुति अल्पदेहांची उत्पत्ति सांगते—)

ता एनमद्भुवनायतनं नः प्रजानीहि । यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदानेति ।
ताम्यो गामानयत्ता अद्भुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥ ताम्योऽध्वमानयत्ता अद्भुवन्न
वै नोऽयमलमिति ॥ २ ॥ ताम्यः पुरुषमानयत्ता अद्भुवन् सुकृतं वनेवि
पुरुषो वाव सुकृतम् ।

अर्थ—'ताः' विराड्देहांत पडलेल्या इंद्रियाभिमानिनी देवता 'एनं'
ह्या स्रष्ट्या परमेश्वरास 'अद्भुवन्' ज्ञाताल्या. हे परमेश्वरा, हा विराड्देह
आमच्या भोगास योग्य नाही. कारण तो फारच विस्तृत आहे. यास्तव

स्यात्ता नखशिखान्त व्यापून आह्नी त्यांत प्रतिष्ठित होण्यास असमर्थ आहो. त्याचप्रमाणे या एवढ्या देहाला पुरेल इतकें अन्न संपादन करण्यासही आम्ही असमर्थ आहो. यास्तव 'यस्मिन् प्रतिष्ठिताः (सत्यः) अन्नं अदाम-' व्या अल्पदेहांत प्रतिष्ठित होऊन आह्नी अन्न खावू शकूं [ह्मणजे त्या अल्पदेहास पुरेल इतकें अन्न खाण्यास समर्थ होऊं] असे 'आयत्तनं नः प्रजानीहि-' शरीर (स्थान) आह्नाकरितां संपादन कर. (असें स्थान कोणतें याचा विचार कर.) 'इति-' असें त्या बोलल्या. तेव्हां परमेश्वर 'ताभ्यः' त्या देवतांच्या भोगाकरितां 'गं आनयत्-' गायीचा देह आणता झाला. 'ताः अनुवन्-' तेव्हां त्या देवता ह्मणाऱ्या, 'न वै नः अयं अलं-' 'नः' आह्नाला 'अय-' हा देह 'न वै अलं-' पुरेसा नाहीच, (आह्नाला जसा पाहिजे तसा हा नाही. या शरीराला वरचे दांत नाहीत. यास्तव स्याला दूर्वादि मुळें उपटतां येणें शक्य नाही. तस्मात् त्या विराड्देहाप्रमाणे हाही गायीचा देह राहूं दे, ज्याला दोन्ही बाजूस दांत आहेत, असा दुसराच देह निर्माण कर.) 'इति' असें त्या बोलल्या. त्यानंतर परमेश्वर 'ताभ्यः-' त्यांच्याकरितां 'अश्वं आनयत्-' अश्व आणता झाला. पण 'ताः अनुवन्-' त्या म्हणाऱ्या, 'न वै नः अयं अलं इति-' हा अश्वदेहही विवेकज्ञानशून्य असल्यामुळे आह्नाला पुरेसा नाही. तेव्हां परमेश्वर 'ताभ्यः-' त्यांच्यासाठीं 'पुरुषं आनयत्-' विवेकसंपन्न पुरुषदेह आणता झाला. 'ताः अनुवन्-' तेव्हां तेवढ्यानें संतुष्ट झालेल्या त्या देवता ह्मणाऱ्या, 'सुकृतं वत-' अहाहा परमेश्वरानें हें फार चांगलें केलें, येथें 'वत' या आध्वर्षवाचकशब्दानें आपला संतोष सूचविणाऱ्या त्या 'सुकृत-' चांगलें केलें 'इति-' असें बोलल्या. यास्तव 'पुरुषः वाय सुकृत' मनुष्यदेहच 'सुकृतं' या संतो- पघोतकशब्दानें सांगतां येण्यासारखा आहे. (याविषयी याच भारव्यक्तांत मार्गे 'मनुष्य देहांतच आत्मा अधिक प्रकट झाला आहे. कारण तो प्रज्ञा- नाने अतिशय संपन्न आहे. तो आपल्याला कळलेलें बोलूं शकतो. कळलेली वस्तु पाहूं शकतो. फाळची गोष्ट त्याला आज आठवते. त्याला प्रकाश व अप्रकाश यांचें ज्ञान असतें. तो या मर्त्यशरीराच्या योगानें अमृताच्या [अम- रणाच्या] प्राप्तीची इच्छा करतो, इत्यादि योग्यतेनें तो संपन्न आहे' असें द्रष्टे आहे.)

(आतां ईश्वराने निर्माण केलेल्या भोगयोग्य शरीरांत त्या देवतांचा प्रवेश व्हावा क्षणून श्रुति ईश्वराची प्रेरणा दाखविते—)

ता अन्नवीक्षयाऽऽयतनं प्रविशतेति ॥ ३ ॥

अर्थ—तो ईश्वर 'ताः यथायतनं प्रविशत इति अन्नवीक्ष्' त्या देव-
तांना 'अहो देवतानो, आपापल्या यथोचित आयतनांत [शरीरांत, स्थानांत]
प्रवेश करा,' असे बोलला. [क्षणजे विराड्देहाच्या ज्या छिद्रांत जें इंद्रिय
उत्पन्न झालें व त्यांत जी देवता उत्पन्न झाली, त्यांच्याच अनुरोधानें, त्यांच्या
स्थानादिकांचें लक्षवण न करतां प्रवेश करा, अशी आज्ञा ईश्वरानें केली]

(आतां परमेश्वरानें व्यास अनुज्ञा दिली आहे अशा देवतांचा प्रवेश
श्रुति दाखविते—)

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद्वादि-
त्यधक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नापधिन्नस्पतयो
लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्चंद्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो
भूत्वा नाभिं प्राविशद्वापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ॥ ४ ॥

अर्थ—'अग्निः' वागिन्द्रियाचा अभिमानी देव 'वाग् भूत्वा' वाणी
होऊन, वाणींत अंतर्भूत होऊन 'मुखं प्राविशत्' मुखछिद्रांत प्रवेश
करिता झाला. 'वायुः प्राणो भूत्वा' वायु प्राण होऊन 'नासिके प्रावि-
'शत्' नाकाच्या दोन्ही छिद्रांत प्रवेश करता झाला. 'आदित्यः चक्षुः भूत्वा'
सूर्य चक्षुरिन्द्रिय होऊन 'अक्षिणी प्राविशत्' नेत्रछिद्रांत प्रवेश करता
झाला. 'दिशः श्रोत्रं भूत्वा' दिशा श्रोत्रेन्द्रिय होऊन 'कर्णौ प्राविशन्'
दोन्ही कानांच्या छिद्रांत प्रवेश करता झाल्या. 'ओपधिन्नस्पतयः' ओ-
पधी व वनस्पती 'लोमानि भूत्वा' लोम होऊन 'त्वचं प्राविशन्'
त्वचेमध्ये प्रवेश करता झाल्या. 'चंद्रमाः मनो भूत्वा' चंद्र मन होऊन
'हृदयं प्राविशत्' हृदयांत प्रवेश करता झाला. 'मृत्युः अपानः भूत्वा
नाभिं प्राविशत्' मृत्यु अपान होऊन नाभींत प्रवेश करता झाला. 'आपः
रेतः भूत्वा' आप रेत होऊन 'शिश्नं प्राविशन्' शिश्नांत प्रवेश करित्या
झाल्या. (येथें सांगितलेल्या वाक्, चक्षु, इत्यादि इंद्रियांमध्ये अम्यादि देवता
प्रत्यक्ष दिसत नाहीत. पण देवतांनी प्रेरणा केल्यावाचून इंद्रियांच्या ठिकाणीं
आपापल्या विषयांचें ग्रहण करण्याचें सामर्थ्यही येत नाही. याविषयीं भगवान्
व्यासानीं उत्तर भीमसिंह 'ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्' (अ. २

पा. ४ सू. १४) या सूत्रांत विचार केला आहे. त्या सूत्राचा अर्थ असा—
अग्निप्रभृति देवतांकडून वागादि इंद्रियांना प्रेरणा होत असते, असे मानावे.
कारण 'अग्निर्वाग्भूत्वा०' इत्यादि ऐतरेयोपनिषद्वाक्यांत तसे सांगितले
आहे. त्या पादांत इंद्रियाविषयी आणखीही पुष्कळ विचार केला आहे ४.)

(त्या विराड्देहामध्ये क्षुधा व पिपासा यांचे नियत स्थान वर कोठे
सांगितलेले नाही. ह्मणून त्यांचा सर्व शरीरात प्रवेश झाल्याचे श्रुति दाखविते—)

तमशनापिपासे अमृतमायाभ्यामभिप्रजानीहीति । ते अन्नवीदेतास्वेव
वां देवतास्वाभजान्येतासु भागिन्यौ करोमीति । तस्माद्यस्यै कस्यै च देव-
तायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥ ५ ॥ इति
द्वितीयः खण्डः ॥

अर्थ—या खंडाच्या पहिल्या वाक्यांत सांगितल्याप्रमाणे परमेश्वराने
विराड्देहांत ज्यांची योजना केली आहे अशा 'अशनापिपासे' क्षुत्पिपासा
'तं' त्या परमेश्वरास 'आवाभ्यां अभिप्रजानीहि' आह्मा दोघीजणीं-
करितां विशेष स्थानाची योजना कर, आह्मांला विशेष स्थान देण्याचा अनु-
ग्रह कर, 'इति अमृतान्' असे ह्मणल्या. पण ईश्वर या शरीरांत त्यांच्या-
करितां काही स्थान नाही, असे पाहून 'ते अन्नवीत' त्या दोघीजणींस
ह्मणाला 'वां' तुह्मां दोघीजणींना 'एतासु एव देवतासु' या अभ्यादि
देवतामध्येच 'आभजामि' सर्व प्रकारे विभागून देतो. 'एतासु भागिन्यौ
करोमि' या देवतामध्ये विषयांच्या भागाने युक्त करतो. 'इति' असे तो
म्हणाला आणि ज्याअर्थी तो असे म्हणाला 'तस्मात्' त्याअर्थी यालोकां
'यस्यै कस्यै च देवतायै हविः गृह्यते' ज्या कोणत्याही देवतेला उद्देशून
हवि—भोग्य वस्तु अर्पण केली जाते 'अस्यां अशनापिपासे भागिन्यौ एव
भवतः' त्या अभ्यादिदेवतेमध्ये या क्षुत्पिपासा भागयुक्तच होतात. (अग्नि,
वायु इत्यादि देवतांच्या शरीरातही आहाराचा स्वीकार केला असता, त्याच्या
योगाने क्षुधा व तृप्ता यांचीच तृप्ति होते, त्याच न्यायाने मनुष्यादि इतर
शरीरांतही चक्षुःप्रभृति इंद्रियांच्या द्वारा विषयांचे ग्रहण करतांच क्षुधा व
पिपासा यांची शक्ति होते. ताटांत वाढलेले अन्न खाण्याची इच्छा करणारा
पुरुष जेव्हा त्याच्याकडे आदराने पाहतो तेव्हा भोग्य समीप आले आहे,
या संतोषाने त्याच्या मनातील त्याविषयांची तृप्ता शीत होते. ती त्याला पूर्वाप्रमाणे
पीदा देत नाही. त्याचप्रमाणे असंत प्रिय अन्नाची वार्ता ऐकणे, त्याला स्पर्श

करणे इत्यादि प्रसंगीही थोडी तृप्ति होते, असा अनुभव येतो. यास्तव सर्व देवतांमध्ये क्षुधा व पिपासा यांचा भाग असतो.) १ (२.)

(गाय, घोडा, पुरुष इत्यादिकांचीं शरीरे, हीं भोगाचीं अधिष्ठाने; भग्न्यादि देवतांकडून अनुगृहीत झालेलीं—वाक्, चक्षुः इत्यादि—भोगाचीं साधनें व त्यांचा त्या शरीरांत प्रवेश, येथपर्यंत अध्यारोपाचें वर्णन करून आतां श्रुति या तिसऱ्या खंडांत प्रथम भोग्यसृष्टीचें वर्णन करते.)

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चात्मभ्यः सृजा इति ॥१॥

अर्थ—‘सः’ तो परमेश्वर ‘ईक्षत-’ पुनरपि असा विचार करता झाला. ‘लोकाः च लोकपालाः च इमे नु’ पृथिव्यादि लोक व सर्व इंद्रिये, हांच ज्यांचीं शरीरे आहेत असे भग्न्यादि लोकपाल, हे मी उत्पन्न केले. पण अन्नाचांनून यांचे जीवन होणें, समभवत नाही. ‘इति-’ यास्तव ‘एभ्यः अन्नं सृजे-’ यांच्या करितां मी अन्न उत्पन्न करितों. असा त्या ईश्वरानें विचार केला ?

(नंतर अन्ननिष्पत्तीकरितां—)

सोऽपोऽम्यतपत्ताम्योऽमितताम्यो मूर्तिरजायत । या वै सा मूर्तिरजा-
यताऽन्नं वै तत् ॥ २ ॥

अर्थ—‘सः’ तो ‘अपः’ अन्नाच्या कारणभूत जलाचें ज्वात प्राधान्य आहे अशा पंचभूतांस उद्देशून ‘अम्यतपत्-’ सर्व प्रकारें पर्यालोचन करता झाला. (अशा अशा प्रकारच्या जलयुक्त क्षेत्रापासून (शेतांतून) व्रीहि, यव, इत्यादि धान्य उत्पन्न होवो. मार्जारादिकांचें अन्न, अर्शा मृपकादिशरीरें निर्माण होवोत, अशा प्रकारचा संकल्प आनें केला.) ‘अमितताम्यः ताम्यः’ याप्रमाणें ज्यांच्याविषयीं संकल्प केला आहे अशा त्या जलप्रधान पंचभूतां-
पासून ‘मूर्तिः’ व्रीहियवादिरूप व मृपकादिरूप मूर्ति झाली. त्यातील (पहि-
त्याप्रकारची मूर्ति हें मनुष्यादिकांचें अन्न व दुसन्याप्रकारची मूर्ति हें मार्जारादिकांचें अन्न.) २

(याप्रमाणें श्रुति अन्नाची उत्पत्ति सांगून अन्यव्यतिरेकन्यायानें त्या अन्नाच्या ग्रहणाचें साधन काय, त्याचा निश्चय करते—)

तदेतस्मिन् परादत्यजिषासत् । तद्वाचाऽजिघृक्षत्तानाशक्तोद्वाचा ग्रहीतुम् ।
स यक्षेन्द्वाचाऽग्रद्वैष्यदभिवाह्य देवान्नमन्नस्यत् ॥ ३ ॥

अर्थ—उपन केलेल्या दोन प्रकारच्या अन्नातील पहिले अन्न जड आहे. यास्तव हा आपला भोक्ता, हा आपला हिंसक आहे, हे ज्ञान त्याला नसतें व जड असल्यामुळेच तें इतस्ततः जाण्यासही समर्थ नसतें. पण 'सृष्टं तत्' उपन केलेलें तें दुसऱ्या प्रकारचें अन्न—'एतत्' हें मूपकादि अन्न, मार्जारादि आपल्याला खाणारें आहे, आपल्या मरणाचे कारण आहे, असा निश्चय करून 'पराङ्-' त्याच्यापासून पराङ्मुख होऊन (परतून) 'असजिघांसत्-' अतिशय वेगानें पळून जाण्याची इच्छा करूं लागले. [म्हणजे त्या आपल्या मृत्यूपासून दूर पळून जाण्यास आरंभ करतें झालें.] पण तें पळून जाण्यास उद्युक्त झाले आहे, असे पाहून मार्जारादि भोक्तृवर्ग 'तत् वाचा अजिघृक्षत्' त्याला वागिन्द्रियानें ग्रहण करण्याची इच्छा करता झाला. पण 'तत् वाचा गृहीतुं न अशक्नोत्-' अंगांत जेवढे बळ होतें तेवढे सर्व उपयोगांत आणून जरी त्यानें (भोक्तृवर्गानें) त्याला (भोग्यवर्गाला) ग्रहण करण्यासाठीं यत्न केला तरी तो त्याला वागिन्द्रियाच्या द्वारा ग्रहण करण्यास समर्थ झाला नाही. हळोप्या प्रत्यक्ष उदाहरणानें सृष्टिकाळची त्याची अशक्ति श्रुति स्पष्ट करते. 'सः-' तो भोक्तृवर्ग आदिसृष्टिसमर्थी 'यत् ह-' जर 'एतत्-' या मूपकादिरूप अन्नास 'वाचा-' वाणीनें 'अग्रहैष्यत्-' ग्रहण करण्यास समर्थ झाला असता तर आतां (या वेळींही) 'अन्नं अभिन्यादस्य एव अग्रहैष्यत्-' भोक्ता त्या अन्नाच्या नांवाचा उच्चार करूनच वृत्त झाला असता. (कारण वागिन्द्रियामध्यें शब्दोच्चारार्थाचून दुसरे कोणत्याही प्रकारचें आकर्षण-सामर्थ्य नसतें. पण फेयल अन्नवाचक शब्दाच्या उच्चारानेंच कौणाचीही तृप्ति होत नाही. यास्तव साष्टिकाळीही वाणीमध्यें अन्नस्वीकाराचें सामर्थ्य नसतें, असे अनुमान होतें) ३.

तस्मात्प्रेनाजिपृक्षत् तन्नाशमोत्रप्राणेन ग्रहीतुम् । स यदैनस्प्राणेनाग्रहैष्यद्-
भिप्राण्य देवाभ्रमग्रप्स्यत् ॥ ४ ॥ तत्त्वक्षुपाऽजिपृक्षत् । तन्नाशमोचक्षुपा
ग्रहीतुम् । स यदेनस्प्राणुपाऽग्रहैष्यद्दृष्ट्वा देवाभ्रमग्रप्स्यत् ॥ ५ ॥ तच्छ्रो-
त्रेनाजिपृक्षत् । तन्नाशमोत्रेनेन ग्रहीतुम् । स यदेनच्छ्रोत्रेनाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा
देवाभ्रमग्रप्स्यत् ॥ ६ ॥ तत्त्वष्पाजिपृक्षत् । तन्नाशमोत्रवचा ग्रहीतुम् । स यदे-
नारवष्पाऽग्रहैष्यत्तृष्ट्वा देवाभ्रमग्रप्स्यत् ॥ ७ ॥ तन्मनसाऽजिपृक्ष तन्नाशमोन्म-
नसा ग्रहीतुम् । स यदेनन्मनसाऽग्रहैष्यदगात्वा देवाभ्रमग्रप्स्यत् ॥ ८ ॥

तच्छिभेनाजिघृक्षत्तन्नाशकोच्छिभेन ग्रहीतुम् । स यद्वैनच्छिभेनाग्रहैष्यद्वि-
सृज्य देवान्मत्तस्यत् ॥ ९ ॥

या पुढील ४-९ वाक्यांतील शब्दांचा अर्थही असाच समजावा. म्हणजे भोक्त्याने त्या अन्नाचे प्राणाच्या योगाने म्हणजे प्राणेंद्रियाने ग्रहण करण्याची इच्छा केली. पण तो प्राणाने त्याचे ग्रहण करण्यास समर्थ झाला नाही. कारण सृष्टीच्या आरंभी त्याने प्राणाने जर त्याचे ग्रहण केले असते तर आताही तो मोक्ता त्या अन्नाचा वास घेऊनच वृत्त झाला असता ! ४. चक्षु, श्रोत्र, त्वक्, मन, व शिश्न या इंद्रियांच्या द्वारा क्रमाने त्याने त्याचे ग्रहण करण्याची इच्छा केली, पण त्याच्या योगाने त्याला त्याचे ग्रहण करतां आले नाही. कारण तसे जर झाले असते, तर आताही त्या त्या इंद्रियाच्या अन्नविषयक व्यापाराने भोक्ता वृत्त झाला असता, पण तसे होत नाही. यास्तव त्याने त्यावेळी त्यांतील कोणत्याही साधनाने अन्नाचे ग्रहण केले नाही, धसे ठरते. ४-९

तदपानेनाजिघृक्षत्तवावयत् ।

अर्थ—शेवटीं मोक्षवर्ग 'तत्-ते' अन्न 'अपानेन अजिघृक्षत्-अपानवायूच्या योगाने ग्रहण करण्याची इच्छा करता झाला. येथे अपानशब्दाने अन्नाला मुखछिद्रातून आंत प्रवेश करायला लागणारा अन्नमुख वायु ध्यावा. असो; तेव्हा 'तत् आवयत्-' त्या अन्नाला ग्रहण करण्यास तो समर्थ झाला. म्हणजे अपानाच्या योगाने मोक्षवर्गाने अन्न खाल्ले.

(अन्नवर्ग्यतिरेकन्यायाने वायुच अन्नग्रहणाचे साधन आहे, असा निश्चय करून आता तीच गोष्ट दृढ करण्याकरितां वायूची प्रशंसा करितात—)

सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एव यद्वायुः ॥ १० ॥

अर्थ—'यद् वायुः' मुखछिद्राच्या आंत संचार करणारा जो वायु आहे 'स एषः' तो हा 'अन्नस्य ग्रहः' अन्नाचा ग्राहक आहे व ही गोष्ट आमच्या अनुभवाने सिद्ध आहे. शिवाय 'एषः यद् वायुः' हा जो वायु 'स अन्नायुः वा' तो अन्नाच्या द्वारा आयुष्याचे निमित्त आहे. अन्नरसाच्या योगाने, अन्नरसाकडून प्राण देहात बांधला जातो. (म्हणूनच बृहदारण्यकांत शिशुब्राह्मणांतील प्राणवर्णनप्रसंगी 'अन्नं दाम' म्हणजे अन्न हे प्राणाला बांधून देव-ण्याचे दान आहे, या वाक्याने अन्न ही प्राणाला बांधण्याची दोरी आहे, असे म्हटले आहे. त्याचप्रमाणे अन्नरूपबंधन शिथिल झाले असता जीव देहाचा त्याग करतो, हेही दृष्टान्तपूर्वक असे सांगितले आहे—'तद्यथात्रं

वौदुम्बरं वा पिण्डं वा बन्धनाः प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्यते' म्हणजे ज्याप्रमाणे आम्रफळ किंवा उदुंबराचे फळ किंवा पिण्डाचे फळ बंधनापासून (देठापासून) सुटते, त्याचप्रमाणे हा पुरुष या अंगापासून मुक्त होतो, निवून जातो. (अन्नब्रधनामुळे शरीरात होणारे प्राणांचे अवस्थान [स्थिति] आयुष्याचे निमित्त आहे, हे लोकांत प्रसिद्ध आहे आणि कौपीतकी उपनिषदातही 'जोंवर या शरीरात प्राण राहतो तोंवर आयुष्य' असेच म्हटले आहे. येथेही 'अन्नायुर्वा एषः' असे ह्याच अभिप्रायाने म्हटले आहे) १०.

(भोगाचे अधिष्ठान, भोगाचे साधन, व भोग्यविषय याची उत्पत्ति सांगून भोग्याचा स्वामी जो जीव त्याचे प्रदर्शन करण्याकरिता ईश्वराचा विचार या पुढील वाक्यांत सांगितला आहे.—)

स ईक्षत कथं न्विदं महते स्यादिति स ईक्षत कतरेण मनसा इति ॥

अर्थ—'सः ईक्षत' तो परमेश्वर विचार करता झाला. 'देह, इंद्रिये, त्याच्या अभिमानिनी देवता, अन्न, त्याचा स्वीकार इत्यादि जो हा सर्व व्यवहार आहे 'इदं' ते हे सर्व 'महते' मज जीवरूपी भोगस्वामीवाचून 'कथं नु स्यात्' कसे वरें असू शकेल ? (जीवावाचून तो असणें कधीही संभवत नाही. कारण नगराचा स्वामी जो राजा त्याच्यावाचून नगर किंवा त्यातील लोक याची रचना शोभत नाही. यास्तव भोग्याचा स्वामी अशा मठा जीवरूपाने देहात प्रवेश कारणें उचित आहे. पण इतके ठरताच त्याला प्रवेशान्या द्वाराचा विचार पडला, तो असा—) 'स ईक्षत कतरेण मनसै इति' तो विचार करूं लागला कीं मी कोणत्या मार्गानें यात प्रवेश करावा ? (या शरीरांत दोन मार्ग दिसतात. एक पादाम व दुसरे मस्तकावरील ब्रह्मरंध्र. त्यातील कोणत्या मार्गानें प्रवेश करावा ?)

(शरीरांत जीवरूपाने प्रवेश करण्याची प्रयोजने दोन आहेत. एक देहें-द्रियादिव्यवहारांचे पाळन व दुसरे आत्मबोध. त्यातील पहिल्या प्रयोजनाचा विचार करण्या वाक्याने केला. आतां या वाक्याने श्रुति दुसऱ्या प्रयोजनाचा विचार दाखविते—)

म ईक्षत यदि वाचाऽभिग्याह्य यदि प्राणेनाभिप्राणित यदि बभ्रुषा दृष्टं यदि ध्योमेन धृतं यदि स्वप्ना दृष्टं यदि मनसा ध्यात यद्यपानेनाभ्यपानिष यदि शिमेन विगृह्य कौऽदमिति ॥ ११ ॥

अर्थ—‘सः’ तो परमेश्वर ‘ईक्षत-’ विचार करता झाला. जर वाणीनेच संभाषणव्यवहार केला, प्राणानेच अभिप्राणन केलें, चक्षुरिंद्रियानेच पाहिलें, श्रोत्रानें ऐकलें, त्वचनें स्पर्श केला, मनानें ध्यान केलें, अपानानें अन्नादि ग्रहण केलें, व शिश्नानें विसर्ग केला तर मग मी कोण राहिलों ? [म्हणजे वागादि इंद्रियांनीं मज स्वामीची अपेक्षा न करताच जर आपले व्यापार केले व त्यांचे ते स्वतंत्रकर्ते झाले तर मग मी कोण राहिलों ? कोणी नाहीं. म्हणजे तों इंद्रियेंच जर स्वतंत्रपणें व्यवहार करूं लागलीं तर मग देहादिकांहून निराळा कोणी चिदात्मा आहे व तो परब्रह्मस्वभावच आहे, असें कोणीही जाणणार नाहीं. पण तेंच, मी सर्व व्यापारांचा कर्ता व इतर सर्व इंद्रियें माझ्या प्रेरणेनेच भाषणादि क्रिया करणारी माझी साधनें, असें जर झालें, तर ‘या वागादि इंद्रियांचा व्यवहार सकर्तृक आहे. कारण तोही व्यवहार आहे, तीं मुळां एक क्रिया आहे व गमनादि कोणतीही लोकप्रसिद्ध क्रिया कर्त्यावाचून होत नाहीं,’ अशा अनुमानानें माझें अस्तित्व सिद्ध होईल यास्तव देहादिकांहून पृथक् व त्यांचा प्रेरक, अशा आत्म्याचा बोध व्हावा, हेही त्याच्या जीवरूपानें शरीरांत प्रवेश करण्याचें प्रयोजन आहे. सात्वर्थ, परमेश्वरानें प्रवेशाचें द्वार व वर सांगितलेलीं दोन प्रयोजनें यांचा विचार केला] ११.

(आतां श्रुति साक्षात् प्रवेशच दाखविते—)

स एतमेव सीमानं विदार्थेतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा विद्वतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनं । तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥

अर्थ—(मागें आरण्यकांत ‘प्रापदाभ्यां प्रापद्यत’ या वाक्यानें प्राणरूप क्रियाशक्ति, ही उपाची उपाधि आहे, असा आत्मा पार्याग्या अग्रामये शिरला असें वर्णन केलें आहे, आतां या टिकाणी त्या ज्ञानशक्तिप्रधान आत्म्याचा मस्तकावरील छिद्रानें प्रवेश झाला, असें सांगितलें जात आहे—) पर सांगितलेल्या प्रकारच्या विचारानें युक्त असलेला ‘सः’ परमेश्वर ‘एतमेव’ मस्तकाच्या मध्यभागास म्हणजे जेथें मस्तकातील कवचांचा संधि आहे, जेथें त्या कवचा एकमेकींशीं जुळल्या आहेत, त्याच ‘सीमानं’ एका विशेष स्थानास ‘विदार्थ-’ विदीर्ण करून, काढून, छिद्र करून ‘एतया द्वारा-’ त्या छिद्ररूप द्वारानें ‘प्रापद्यत-’ ज्ञानशक्तियुक्त असलेला तो देहांत प्रविष्ट झाला. (ज्ञानोपाधीनें युक्त असलेला तो मस्तकांत प्रविष्ट झालेला असल्यामुळेच मस्त-

कात ज्ञानेन्द्रियांचें आधिक्य दिसतें त्याचप्रमाणें क्रियाशक्तिरूप उपाधीनं युक्त असलेल्या त्याने पादाम्रातून प्रवेश केल्यामुळे कंठाच्या खाळीच कर्मेन्द्रियांचें बाहुल्य आढळतें. आतां श्रुति या मस्तकातील प्रवेशाच्या द्वाराची स्तुति करते-)'सा एषा द्वाःविद्वतिः नाम-' त्या ह्या द्वाराला विद्वति असें नांव प्राप्त झाले आहे. (कारण आत्म्याच्या मृत्पात्राप्रमाणें असलेल्या चक्षुरादि इंद्रियानों अक्षि, श्रोत्र इत्यादि गोळकांत प्रवेश व निवास केल्यामुळेच त्याच्या स्वामीला स्वतःच्या प्रवेशाकरिता निराळें द्वार हवें, असें वाटलें व आपल्या-ला शोभेल असें स्वतंत्र द्वार पाहिजे, या अभिप्रायानें त्यानें मोठ्या प्रेमानें तें केले. त्याचा उत्कर्ष प्रकट करण्यासाठींच त्याला 'विद्वति' हें नांव प्राप्त झालें. त्याचप्रमाणें शरीर सोडून त्या द्वारानें निघावेल्या पुरुषाला ब्रह्मलोकालाची प्राप्ति होऊन क्रमानें तो मुक्त होत असल्यामुळे तें द्वार आनदाचें निमित्त आहे. म्हणून) 'तत् एतत् नानन्दम्-' तें हें द्वार नादन म्हणजे आनंद देणारे आहे.

(आतां शरीरात प्रवेश केलेल्या साध्या संचाराची स्थाने व त्या स्थानांतील संचारामुळे होणाऱ्या अवस्था 'तस्य त्रयः०-' इत्यादि बरीच वाक्य दाखविते-)
—उपात्राप्रमाणें महाराजाच्या क्रीडेकरिता त्याच्या प्रासादास एकावर एक असे अनेक मजले केले जातात, त्याप्रमाणें 'तस्य' शरीरात जीवरूपानें प्रविष्ट झालेल्या आत्म्याच्या क्रीडेकरिता 'त्रयः' तीन 'आवसथाः' स्थाने केलेली आहेत त्या तीन स्थानां अत्मा 'त्रयः स्वप्ना.' तीन स्वप्ने पाहतो. आतां तीं तीन स्थाने कोणती असा सशय राहू नये म्हणून श्रुति चोटी पुढें करून- 'अयं आवसथ-' नेत्र हें एक क्रीडास्थान, 'अयं आवसथः' कंठ हें दुसरें व 'अयं आवसथः' हृदय हें तिसरें स्थान आहे, असें दाखविते. जागरित व सुषुप्त, यांनाही येथें स्वप्न असें म्हटलें आहे. कारण 'विद्यमानप्रतुतत्वाला आच्छादित करून विपरीत भास करविणे' हें स्वप्नाचें लक्षण त्यांतही आहे. कारण त्या दोन्ही अवस्थामध्ये विद्यमान वस्तुत्वाला आच्छादित करून तद्विपरीत जीवतत्त्वाचा अवभास होतो. 'तोन आवसथ' या पदांनीं पितृशरीर, मातृशरीर व स्वशरीर या स्थानांचाही निर्देश करण्याचा श्रुतीचा उद्देश दिसतो. त्याचाच अधिक विस्तार पुढच्या मंडांत केला आहे.

(संसार दोन प्रकारचा आहे. एक-प्रत्यक्ष होणारा व्यवहार व दुसरा-दुसऱ्या ज-माचा स्वीकार. त्यांतील पहिल्या प्रकारच्या संसाराची नेत्र, कंठ व हृदय हीं तीन स्थाने आहेत व दुसऱ्या प्रकारच्या संसाराचीं पिपाचें

शरीर, मातेचें शरीर व स्वशरीर, हीं तीन आहेत. या वाक्याच्या शेवटीं 'इति' असा जो शब्द आहे, तो संसाररूप अध्यारोपप्रकरणाच्या समप्ती-करितां आहे.) १२

(आतां श्रुति अपवादप्रकरणाचा अर्थ थोडक्यांत दाखविते—)

स जातो भूतान्यभिर्व्यैक्यत् किमिद्वान्यं वाचदिपदिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत् ॥ १३ ॥

अर्थ — 'सः' तो परमात्मा 'जातः' देहांत प्रवेश करून जन्म, मरण, जाग्रत स्वप्न व सुषुप्ति यांच्या योगानें संसारी झाला. पण पुढे ईश्वराच्या अनुमदानें आणि गुरु व शास्त्र यांच्या प्रसादानें 'भूतानि' आकाशादि भूतें व प्राणी यांना 'अभिर्व्यैक्यत्' सर्व प्रकारें विवेकानें जाणता झाला, [म्हणजे हीं दिस-णारीं आकाशादि भूतें व प्राण्यांचे देह कोटून उत्पन्न झाले ! त्यांचें रक्षण कोण करते ! त्यांचा डय कशांत होतो ! इत्यादि प्रकारें आपःश्यापार्शीच आपल्याला प्रश्न करून त्यानें शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें विवेचन केलें. तेव्हां सर्व संसार सायाकल्पित असल्याकारणानें ब्रह्मच सर्वोच्च तात्त्विक स्वरूप आहे, असें त्याला कळलें.] तेव्हां तो म्हणाला, 'इह' या जगांत 'किं वा अन्यं' कोणती बरे दुसरी ब्रह्माहून निराळी वस्तु आहे ! असे 'वाचदिपत्' मी म्हणूं ! ब्रह्माहून पृथक् कांही सांगतां येणें शक्य नाही. 'इति' असा निश्चय करून 'सः' तो जीव 'एतं एव पुरुषं' याच, शरीरांत प्रविष्ट झालेल्या चिद्रूप देहादि-कांच्या साक्षी पुरुषास 'ततमम् ब्रह्म अपश्यत्' अतिशय विस्तृत ब्रह्म पाहता झाला. (आपल्या या शरीरातील केवळ चैतन्यरूप साक्षी प्रज्ञानच सर्व-व्यापी ब्रह्म आहे, असा त्यानें निश्चय केला. श्रुतींत 'ततमम्' असें पद आहे. पण तें वस्तुतः 'तत्ततमम्' असें पाहिजे. वास्तव यांतील एक तकार लुप्त झाला आहे, असें समजावें. सर्व दृश्य जग व ब्रह्म जीव यांचें तत्त्व ब्रह्मच आहे असा या सर्व अपवादप्रकरणाचा तात्पर्यार्थ आहे.) १३

(आतां या पूर्वोक्त ब्रह्मसाक्षात्काराची प्रशंसा 'इदं ब्र' या नांवाची व्यु-त्पत्ति सांगून करतात.—)

इदमदर्शमिति ३ । तस्मादिदं नामेदं ह वै नाम तमिदं ब्र सन्तमिदं
इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षमिवा इव हि देवाः परोक्षमिवा इव हि देवाः
॥ १४ ॥ इति तृतीयः खंडः । द्वितीयारण्यकस्य चतुर्थोऽध्यायः ॥

अर्थ—शरीरांत प्रविष्ट झालेला तो जीवात्मा 'ब्रह्मच आत्मा आहे' असे साक्षात् जाणून 'इदं अदर्शम्' मी हें पाहिलें, 'इति३' या वाक्याने आपला अपरोक्ष अनुभव प्रकट करीत अतिशय संतुष्ट झाला. येथील 'इति३' या शब्दांतील शेवटचा 'इ' हा स्वर प्लुत आहे. (म्हस्व स्वराला एक मात्रा, दीर्घाच्या दोन मात्रा व प्लुत स्वराच्या तीन मात्रा असतात.) जीवाचा संतोष व्यक्त करण्यासाठी प्लुत स्वराचा उपयोग केला आहे. ज्याअर्थी त्याने 'इदं अदर्शम्' असे म्हटले, 'तस्मात् इदंद्रो नाम' त्याअर्थी 'इदं दृष्टं' या व्युत्पत्तीनेच तो जीव 'इदंद्र' या नांवास प्राप्त झाला. या व्युत्पत्तीप्रमाणे 'इदंद्र' या नांवाची प्रसिद्धि आहे. पण 'व्यवहारांत परमेश्वराला 'इंद्र' असे म्हणतात; 'इदंद्र' असे कोणी म्हणत नाही,' म्हणून कोणी क्षणेल तर तें खरे आहे; पण वर सांगितल्याप्रमाणे वस्तुतः 'तं इदंद्रं सन्तं इन्द्रः इति आचक्षते परोक्षेण-' तो 'इदंद्र' असतानाच त्याच्या नावामध्ये परोक्षाव हा धर्म यावा म्हणून मधल्या दकाराचा छेप करून 'इन्द्र' असेच म्हणतात. 'हि-' कारण 'देवाः-' सर्व पूज्य 'परोक्षप्रियाः इव' जणुं काय परोक्षप्रियच असतात. म्हणजे आता त्याच्या प्रत्यक्ष नांवापेक्षा परोक्ष 'आचार्य, उपाध्याय' इत्यादि नांवेच प्रिय असतात, असे व्यवहारांतही दिसते जवळच्या चार शब्दांची आवृत्ति करून येथें दुसऱ्या आरण्यकाचा चवथा अध्याय संपला, असे सुचविळें आहे. १४ (३)

(आता या पांचव्या अध्यायांत पितृशरीरादि तीन अवस्थांचें वर्णन जीवाला संमाराविषयी विरक्ति याची म्हणून श्रुति करते—)

ॐ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतदेतः॥

अर्थ—जो हा शरीर धारण करण्याची इच्छा करणारा जीवात्मा तो 'अयं' हा 'पुरुषे' पित्याच्या शरीरांत 'आदितः' प्रथम 'गर्भः भवति-' गर्भ होतो. पण तो तेथें स्त्रीगर्भाप्रमाणे थोड थोडे होऊन व्यक्त होव नाही. तर 'यत् पतत् रेतः' पित्याच्या शरीरांतील जें हें रेत तोच गर्भ असे म्हटलें आहे. कारण पुढें जन्म घेणारा जीव त्यात प्रविष्ट झालेला असतो. याविषयी अधिक विवेचन अनुभूतिप्रकाशाच्या ४४ व्या संज्ञात (पृष्ठ १४१-१४८) केले आहे १.

(आता त्या गर्भाच्या जन्माचा प्रकार सांगतात—)

तदेतत्सर्वंभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यर्धेनज्जनयति तदस्य प्रथम जन्म ॥ १ ॥

अर्थ—पुरुषांत गर्भरूपानें स्थित असलेलें 'तत्' तें 'एतत्' हें 'मर्वेभ्यः अङ्गेभ्यः तेजः सभूतः' पुरुषाच्या शरीरातील नखप्रापासून शि खेपर्यंत असलेल्या सर्व अवयवापासून सारभूत तेज निघालेलें आहे पुरुष त्या 'आत्मान' आपल्याच रेतोरूप रूपान्तराला 'आत्मनि एव-' आपल्या शरीरातच 'विभर्ति-' पोसतो, पण 'तत्' तें रेत 'यदा-' ऋतुसमयी जेव्हां स्त्रीगमनानें 'स्त्रीया-' स्त्रीगर्भाशयात 'सिञ्चति' शिंपतो, 'अथ-' तेव्हा तो पुरुष 'गन्तु' दुसऱ्या जीवानें ज्यात प्रवेश केला आहे असें रेतोरूप शरीर 'जनयति-' उत्पन्न करतो. 'तत्' तें-रेतोरूप नें पितृशरीरांतून बाहेर पडणें, 'अस्य' या रेंतात प्रविष्ट झालेल्या ससारी जीवाचें 'प्रथम जन्म-' पहिलें जन्म आहे. त्याचे तीन आवसथ आहेत, असें जें वर म्हटलें होतें त्यातील पितृशरीररूपी प्रथम आपस-प्रापासून झाल्यामुळे तें त्याचें प्रथम जन्म होय १.

(स्त्रीशरीरांत प्रविष्ट झालेलें तें दुसऱ्या शरीरातील रेत तिळा शल्या-दिकाप्रमाणें उपद्रव करील, अशी शका येऊ नये म्हणून श्रुति म्हणते—)

तत्स्त्रिया आत्मभूय गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा तस्मादेना न हिनस्ति ॥

अर्थ—'तत्' तें 'स्त्रिया-' त्या स्त्रीच्या 'आत्मभूय' स्वशरीरभावात 'गच्छति' प्राप्त होते. 'यथा स्व मङ्गं तथा-' जसें हस्तादि स्वांग शरीरा-हून पृथक् नसतें तसें 'तस्मात्' तिच्या शरीराशी एकता पावल्यामुळे 'पन्ना' त्या स्त्रीला तें 'न हिनस्ति-' मारीत नाही. पोटांत शिरलेल्या बाणादिकांच्या शल्याप्रमाणें तें तिळा मारीत नाही.

(श्रुति त्या गर्भाच्या द्वारा स्त्री-पुरुषाचें परस्पर उपकारितन सांगते—)

साऽऽश्लेषतमात्मानमत्रगत भावयति ॥ २ ॥

अर्थ—'सा' गर्भ धारण करणारी स्त्री 'अत्रगत-' स्वशरीरात प्रविष्ट झालेल्या 'अस्य' या पुरुषाच्या 'एत आत्मान' या पुत्ररूप आत्म्याचें 'भावयति' पाळन करते. त्या गर्भाळा प्रतिकूल असलेल्या आहारादिकांचा त्याग करून अनुकूल आहार विहारादिकांच्या योगानें पुष्ट करते २

सा भावयित्री भावयितव्या भवति ।

अर्थ—'सा भावयित्री-' ती गर्भाच्या पाळनानें पुरुषाचेंच अप्रत्यक्षपणें

पालन करणारी होत. यास्तून 'भावयितव्या भवति.' पुरुषाकडून इष्ट भक्त-
वत्त भूषणादिकाच्या योगाने तीही पालन केली जाण्यास योग्य होते.

तं स्त्री गर्भं विभर्ति । सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति ॥

अर्थ—'तं गर्भं' त्या पुत्ररूप गर्भास 'स्त्री' ती माता नऊ महिने
अतिशय कष्ट सोसून 'विभर्ति.' आपल्या उदरांत धारण करते 'सः' तो
पिता 'अग्रे एव.' प्रसूतीच्या पूर्वीच निष्पन्न झालेल्या 'कुमारं' कुमारास
'जन्मनः अग्रे' प्रसूतीनंतर 'अधिभावयति.' शास्त्रीय जातकर्मादि संस्का-
रांच्या योगाने अधिक संस्कृत करतो.

स यत् कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयति । एषां
लोकानां संतत्या एव सतता हीमे लोकाः । तदस्य द्वितीयं जन्म ॥ ३ ॥

अर्थ—'सः' पिता 'जन्मनः अग्रे' कुमारं अधिभावयति इति यत्-'
जन्म होताच पुत्राचे संस्काराच्या योगाने जे पोषण करतो 'तत् आत्मानं
एव भावयति' ते तो आपलेंच अधिभावन (अधिक संस्करण) करतो.
कशाकरिता ? 'एषां लोकानां सतत्यै' या पुत्रपौत्रादिक लोकांच्या अविच्छे-
दाकरिता—पुत्रपौत्रादिपंश्रुत तृट् नये, 'हृणून', 'एवं हि.' अशा रीतीने
म्हणजे आपापल्या पुत्राचे संस्कार पित्याने करणे या पद्धतीने 'इमे लोकाः
संतताः.' हे लोक अविच्छिन्न होतात. 'तत् अस्य द्वितीयं जन्म.' ते याचे
दुसरे जन्म आहे. आईच्या उदरातून बाहेर येणे, हा संसारी जीवाचा दुसरा
जन्म आहे ३.

मोऽस्याऽयमात्मा पुण्येभ्यः कर्मेभ्यः प्रतिधीयतेऽधास्याऽयमितर
आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रेति स ततः प्रयत्नेन पुनर्जायते तदस्य
तृतीय जन्म ॥ ४ ॥

अर्थ—'अस्य' या पित्याचा 'सः' अयं आत्मा- 'तो हा पुत्ररूप देह
'पुण्येभ्यः कर्मेभ्यः' शास्त्रोक्त कर्मे कारणाकरिता 'प्रतिधीयते' आपल्या
प्रतिनिधि, या रूपाने गृहीत-गृहीत्याग्रमांत स्थापित जातो. पिता त्या भा-
पत्या देहाला शास्त्रोक्त कर्मांचे अनुष्ठान करण्याकरिता गृहीत्याग्रमांत ठेवून
'अयं' त्यानंतर 'अस्य अयं इतरः आत्मा.' या पित्याचा हा दुसरा वृद्ध
देह 'कृतकृत्य.' कृतकृत्य होऊन म्हणजे या जन्मांत जेवढी म्हणून कायें
परापराधी होती ती सर्व करून 'वयोगत.' पूर्ण कर्माने संपादन केलेल्या
आध्यात्माने हीन शत्रा अमता 'प्रेति' मरतो. 'सः' तो गृह पिता 'ततः

प्रयन् एव-’ या जरठ देहांतून निघत असतांनाच स्वकर्मानुसार स्वर्गांत, नर-
कांत किंवा मनुष्यलोकांत ‘पुनः जायते-’ पुनरपि जन्म घेतो. भावनारू-
पातें पुढच्या शरीराचा स्वीकार करूनच तो हें शरीर सोडतो. ‘तत् अस्य
तृतीयं जन्म-’ तेंच या संसारी आत्म्याचें तिसरें जन्म होय ४.

(या निघ संसाराची निवृत्ति ज्ञानावांचून होत नाही, याविषयी श्रुति एका
मंत्राचा उल्लेख करिते.-)

तदुक्तमृषिणा ‘ गर्भे नु सन्नन्वेयामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ॥
शतं मा पुर आयसीरक्षन्धः श्येने जवसा निरदीयमिति ॥’ गर्भ एवैतच्छ-
यानो वामदेव एवमुवाच ॥ ५ ॥

अर्थ—बरीच चार वाक्यांत संसाराचें कष्टवर्णिलें आहे व यापुढें तत्त्व-
ज्ञानानेंच त्याची निवृत्ति होते असे सांगायलाचें आहे. यास्तव ‘सत्-’ तें
दोन्ही अर्थजात ‘ऋषिणा-’ एका मंत्रानें ‘उक्त’ सांगितलें आहे. ‘अहं-’
मी वामदेव नांवाचा मुनि ‘गर्भे नु सन्-’ मातेच्या गर्भांत स्थित होत्याता
‘एषां देवानां-’ या अग्नि-वायु आदित्यादिदेवांचें ‘विश्वा जनिमानि’ सर्व
जन्म ‘अनु अवेदम्-’ अनुक्रमानें जाणता झालों. म्हणजे मुखापासून वाणी
झाली, वाणीपासून अग्नि झाला, इत्यादि श्रुतींत वर्णिलेले व परमात्म्याने संपा-
दन केलेले देवचि जन्म मी यथार्थतः जाणले. उपनिषदांत मागितल्याप्रमाणें
मला आत्मज्ञान झालें, असा याचा भावार्थ. ‘अधः-’ हें ज्ञान ज्ञाव्यानंतर
‘मा’ मज वामदेवाला ‘आयसीः-’ लोखंडाच्या शृंखलांसारखी ‘शतं पुरः-’
शेकडों शरीररूपी नगरें ‘अरहन्-’ राखीत होती, म्हणजे कारागारांत टाक-
लेल्या एकाद्या प्रबळ चोराला त्याच्या हाता-पायांतील शृंखला जसा पळून जाऊं
देत नाहींत, त्याचें पळायनापासून निवारण करितात, त्याप्रमाणें शतसंख्येनें
उपलक्षित होणारी अनंत शरीरें मी मुक्त न व्हावें सणून माझे रक्षण करीत
होती. ‘श्येनः जवसा निरदीयम्’ पण आतां गुरु शास्त्रादिकांच्या प्रसादानें
प्राप्त झालेल्या तत्त्वज्ञानानें मी या अविद्यामय संसारांतून, श्येन पक्षी जसा
जाळें तोडून वेगानें प्लुतून जातो त्याप्रमाणें, स्वर्गेनें निघालों आहे. ‘इति-’
हा शेवटचा शब्द मंत्र समाप्त झाला, हें मुचविण्यासाठीं आहे. मंत्रांत ‘अहं’
असा आत्मा उल्लेख केला आहे तो ‘वामदेवः’ वामदेव ‘गर्भे एव शयानः
सन्-’ मातेच्या गर्भांत शयन करीत असतांनाच ‘एतद् एवं उवाच-’ हें
जसें बोलला ५.

शिरला) या वाक्यांत दुसराच कोणी सोपाधिक आत्मा सांगितला आहे. पण 'वयं' आम्ही प्रतिदिधर्शा 'आत्मा इति' 'आत्मा आत्मा' असे म्हणून 'य-' व्यास (व्याची) 'उपास्महे-'उपासितो (उपासना करतो) 'सः अयं कः-' तो हा कोण, म्हणजे तो सोपाधिक की निरुपाधिक ? उपासना म्हणजे निरंतर तत्परायण होऊन सर्व व्यवहार करणे. (अर्थात् जे विद्यापरायण होऊन अहोरात्र विचेकरिता सर्व व्यवहार करितात ते विद्योपासक; जे धना-करिता सर्व व्यापार करितात ते धनोपासक; रुयुपासक, विष्णुपासक, शिवोपासक, इत्यादि दुसरेही शब्द अशाच प्रकारचे आहेत. 'मी जातो, मी येतो, माझा हा देह, माझे हे गृह,' अशा रीतीने आम्ही निरंतर आद-राने आत्मव्यवहार करित असतो. तेव्हा तो आत्मा कोणता ? तसेच 'आत्माच पूर्वी होता, ' या श्रुतीत सांगितलेला आत्मा तोच किंवा त्याहून कोणी नि-राळा आहे ? म्हणजे जगाच्या पूर्वी जो होता तो सोपाधिक व निरुपाधिक यांतील कोणता ?) १.

(अशा प्रकारचा विचार करणे फारसे वागमें नाही. कारण आत्मा को-णता, हे केवळ श्रुतिगम्य असल्यामुळे विचारावाचून त्याचा निश्चय होणे शक्य नसते. पण 'कोऽयमा मा' म्हणजे हा आत्मा कोण, अशा प्रकारचा विचार युक्त नव्हे. कारण तो 'अहं' म्हणजे मी या अनुभवाने उपाळा त्याला प्रतीत होणारा आहे, अशी कोणी शंका घेईल, म्हणून हे पुढील श्रुतिवाक्य विचाराला कारण होणारा अनेक कौट्यात्मक संशयच अगोदर दाखविते—)

कतरः स आत्मा । येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजि-
घ्रति । येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति
यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञान विज्ञान प्रज्ञान मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिवा
जुतिः सृष्टिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति ॥ २ ॥

अर्थ—अहो, पण 'कतरः स आत्मा' म्हणजे तो आ मा कोणता ? अह-प्रत्ययगम्य चैतन्यरूप आत्मा आहे, अशी जरी सामान्यतः प्रसिद्धि असली तरी तो विशेषतः कोणता, याविषयी प्रत्येकाला संशयच असतो. कारण उघट्या जागेत जळने भरून ठेवलेल्या अनेक पात्रांतील प्रत्येकांत सूर्यादि-
कांचे प्रतिबिंब जसे पडते, त्याप्रमाणे सर्व वाता व वातर इंद्रियांत चैतन्य पृथक् पृथक् व्यक्त होते. तेव्हा देह-इंद्रियास मी झगणारा लौकिक पुरुष 'येन वा पश्यति-' उवा चाद्वय चैतन्याने-चक्षुःस्ये अभिन्नान् दृष्टेः

चैतन्याने रूप पाहतो तें चैतन्य आत्मा कीं तो 'येन वा शृणोति-' ज्या श्रोत्रांत आभिषक्त झालेल्या चैतन्याने शब्द ऐकतो तें चैतन्य आत्मा कीं 'येन वा गन्धानाजिघ्रति-' ज्याच्या योगानें गंधाचें ग्रहण करतो, वास घेतो, तो आत्मा कीं 'येन वा वाचं व्याकरोति' ज्याच्या योगानें वाणीला व्यक्त करतो, उच्चारितो, व 'स्वादु च अस्वादु च विजानाति-' गोड व कडू इत्यादि जाणतो तो आत्मा ! कीं 'यत् एतद् दृश्यं' जी ही बुद्धि तो आत्मा ! कारण तो आत्म्याच्या ठिकाणीं कर्तृत्वादिकांचा आरोप करण्याचें साधन आहे म्हणून तिळा अन्तःकरण-अन्तर साधन हाणतात कीं 'मनः च एतत्' हें सकलपवित्स्वात्मक मन आत्मा आहे ! कीं 'संज्ञानं-' शक्तिरूपानें परिणत झालेले मन, 'आज्ञानं-' आज्ञा, ईश्वरभाव; 'विज्ञानं-' हें पाहून वांगड आहे इत्यादि विवेक, 'प्रज्ञानं' ग्रन्थार्थादिकांविषयींचा बुद्धिविकास, 'मेधा' धारणाशक्ति, 'दृष्टिः-' नेत्राच्या द्वारा रूपाच्या ज्ञानास कारण होणारी मनोवृत्ति, 'धृतिः-' आपत्ति आली असतांही तिळा न जुमानणें, तिची विशेष गणना न करणें, 'मतिः-' मनन-राजकार्यादिकांचा विचार 'मनोषा-' त्या विचारांतील स्वातंत्र्य, 'जुतिः-' अनेक कापें उपस्थित झाली असता मनाची व्यग्रता, अथवा रोगादिकांमुळे मनाला होणारें दुःख, 'स्मृतिः' अनुभविजेच्या वस्तूचें स्मरण, 'संकल्पः-' वाईट वस्तू-छाही चांगली समजणें, 'क्रतुः' मीहें अवश्य करीन असा निश्चय, 'अमुः-' जीवनास निमित्त होणारी प्राणवृत्ति, 'कामः' समीप नसलेल्या विषयांची आकांक्षा, 'वशः' स्वीसंसर्गादिकांविषयींचा अभिजाप कीं 'इति-' अशाच प्रकारच्या दुसऱ्याही ज्या अनेक सात्विक, राजस, तामस वृत्ती त्या सर्वांमध्ये अभिव्यक्त होणारें चैतन्य हा आत्मा ! असा संशय येतो. म्हणजे या संशयाच्या एक-दोनच फोटी नाहींत तर अनेक फोटी आहेत, तेव्हां आतां यांचा निर्णय कसा करायचा ! २.

(परीत संशयाचा निर्णय करण्याकरितां हे श्रुतीचें तिसरें वाक्य आहे—

सर्वाण्येतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ ३ ॥

अर्थ—'सर्वाणि एव एतानि-' उपाध्या योगानें पाहतां येथपासून ऋतु, अमु, काम व वश येथपर्यंत ज्या कार्यांचा निर्देश केला आहे तीं सर्व 'प्रज्ञानस्य' प्रज्ञानाची, त्या त्या शक्तिच्या उपाधीच्या द्वारा उपलक्षित होणाऱ्या प्रज्ञानाची-शुद्ध चैतन्याची 'नामधेयानि' नांवे 'भवन्ति' आहेत. (चतुः, धोय,

हृदय, संज्ञान इत्यादि सर्व परिणाम आहेत. अतःकरणाच्या परिणामालाच वृत्ति म्हणतात. वृत्तीमध्ये चैतन्याचा आभास व्यक्त होतो. पण तो जरी निरनिराळ्या कार्यांतील आकाशप्रमाणे पृथक् पृथक् भासला, तरी वस्तुतः पृथक् नाही. यास्तव चक्षुः, श्रोत्र, इत्यादि सर्व शक्ति हीं चैतन्याचीच नावे आहेत. त्या चैतन्यालाच येथे प्रज्ञान म्हटलें आहे. प्रज्ञान म्हणजे प्रकृष्ट ज्ञान. प्रकृष्ट म्हणजे सर्वांत अधिक. परंतु निराकार ज्ञानामध्ये आधिक्य व न्यूनत्व कसे असणार ? व्यवहारांतही ' हा याच्याहून अधिक ज्ञानी आहे व हा कमी ज्ञानी आहे, ' असें जें म्हणतात तें ज्ञानाचें प्रमाण अधिक किंवा उणें आहे म्हणून नव्हे, तर एकाच्या ज्ञानाचे ज्ञातव्य विषय दुसऱ्याच्या ज्ञानाच्याहून काहीं अधिक किंवा न्यून असतात, म्हणूनच होय ज्ञान हें स्वतः प्रकृष्टच आहे. यास्तव त्याला ' प्र ज्ञान ' असें म्हणण्याचें वास्तविक कारणच नाही. पण अधम उपाधीच्या संसर्गामुळे तें निरुपेक्षें भासतें आणि उपाधि जशी उचरोत्तर उत्कृष्ट होत जाईल, तसें तसें त्याचें स्वरूपही उत्कृष्ट भासूं लागतें. पण आ दोन्ही प्रकारच्या—म्हणजे उत्तमाधम-उपाधीचा त्याग करून त्यावरून उपलक्षित होणाऱ्या चैतन्याला विवेकी पुरुष जेव्हा पृथक् जाणतो, तेव्हा उपाधिकृत अपकर्षाचा अभाव होतो आणि औपाधिक अपकर्ष भासेनासा होणें हाच त्याचा स्वामाविक प्रकर्ष होय.) ३

(या खंडाच्या आरंभी ' कौंड्यमात्मा ' व ' कतरः स आत्मा ' असे दोन प्रश्न निघाले होते. त्यांतील पहिला ' त्वंपदार्थाच्या ' विचाराविषयी असून दुसरा ' तत्पदार्थाच्या ' विचाराविषयी होता. त्यांतील पहिल्या प्रश्नाचा निर्णय ' प्रज्ञाननावाचें निरुपाधिक साक्षिचैतन्यच आत्मा आहे ' असा केला. ह्मणजेच त्वंपदार्था अर्थाचा विचार संपला. आतां दुसऱ्या प्रश्नाचा निर्णय पुढील श्रुतिवाक्यांत सांगितला आहे. त्वंपद ह्मणजे जीव व तत्पद ह्मणजे ईश्वर, परमात्मा) —

एष ब्रह्मैव इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवाः । इमानि च पञ्च भूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्धात्येतानीमानि च भुद्रमिश्राणीव योजानीतराणि चेतयाणि चाण्डजानि च जारुजानि च श्वेदजानि चोद्भिजानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यश्च स्थाररं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्तम् ॥ ४ ॥

अर्थ—ब्रह्मदेवापासून स्थावरापर्यंत जे जगत् आहे तें सर्व प्रज्ञानेच आहे.

प्रज्ञा ह्यणजे निरुपाधिक ज्ञान. तेच नेत्र ह्यणजे उपाच्याकडून सर्व जगत्
 नेले जाते ते. ह्यणजे सृष्टि, स्थिति व प्रलय यांचे मूलकारण. अर्थात् सर्व
 जगाचे मूलकारण असे जे चैतन्य तेच 'कतरः स आत्मा' या प्रश्नाचे
 उत्तर आहे. तो आ.मा आहे. असा निर्णय करावा. वस्तुतः प्रज्ञान हा शब्द
 नपुंसकलिङ्गी आहे. तथापि त्याचा येथे) 'एष ब्रह्मा' असा पुल्लिङ्गी निर्देश
 केला आहे. यास्तव त्यावरून पहिला शरीरी हिरण्यगर्भ ध्यावा. कारण
 'हिरण्यगर्भः समवर्ततामे' ह्यणजे सृष्टीच्या पूर्वी हिरण्यगर्भ होता, असे
 सांगणारे शास्त्र आहे. हिरण्यगर्भ सर्व लिङ्गशरीरांच्या समष्टीचा अभिमानी
 आहे. ज्ञान व क्रिया या त्याच्या शक्ती आहेत. पण त्याचेही निरुपाधिक रूप
 प्रज्ञानच आहे. असो, 'एषः' तो 'इंद्रः' (देवांचा राजा, प्राण) तोच प्रजापति
 (पूर्वोक्त इन्द्रिये व त्यांच्या अभिमानी देवता, हेच ज्याचे स्वरूप आहे, असा विरा-
 त्देह,) हेच सर्व देव (वाक्, त्वक् इत्यादि इंद्रियांवर अनुग्रह करणारे
 अग्नि, वायु इत्यादि), हींच पृथिवी, वायु, आकाश, आप व तेज या ना-
 वांनी प्रसिद्ध असलेली पांच भूतें, 'इमानि च क्षुद्रमिश्राणीव वीजानि' व हीं
 दुसरी महाक, पिशीळिकादि (डांस, माशा, मुंग्या इत्यादि) क्षुद्र शरीरांनीं
 मिश्रित झालेली बीजें. बीजें म्हणजे कारणें; मनुष्यापासून मुंगीपर्यंत सर्व
 प्राण्यांचे देह स्वतः पंचभूतांच्या कार्यरूप असून आपल्या जातीच्या दुसऱ्या
 देहांचे बीज होतात. म्हणून त्यांना येथे बीज असे म्हटले आहे. ती बीजें
 परस्पर विरुद्धलक्षणांच्या अनेक भेदांनी युक्त आहेत, ती अनेक जातींची
 आहेत, हे 'इतराणि चेतराणि च' या पदांनी सांगितले आहे. त्यांचाच
 आतां नामनिर्देश करितात—पक्षि-सर्पादिक आण्डज, मनुष्य, गायी इत्यादि
 जागज-जरायुज, कृमि-दंश इत्यादि स्वेदज, इक्षु सुस्मादि उद्भिज्ज. जरायुजांनी-
 उच घोडे, बैल, पुरुष, इत्थी; आणि सांगितलेल्या व न सांगितलेल्या सर्वांचा संक्षेपतः
 संग्रह करण्याकरितां 'यकिंचेदं०' इत्यादि पुढील सर्व वाक्य आहे आणि
 दुसरे हे सर्व जे म्हणून प्राणिजात ह्यणजे जंगम (जाणारे येणारे), पतत्रि
 पक्षयुक्त) व स्थावर (वृक्षादि, एकाच जागी राहून स्वकर्मफलभोग
 रेणारे) आहे ते सर्व प्रज्ञानेच आहे. (प्रज्ञानेच या शब्दाचा अर्थ आर्त्तर्ही
 सांगितलाच आहे.) ४.

(वर प्रज्ञानेच या शब्दानें प्रज्ञानाच्या जगण्या उत्पत्त्यादिकांचे कारणत्व आहे,
 असे संक्षेपतः सांगितले. आतां तेच भोवत्या भगिब विस्तारानें धृति मागते—)

प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥

अर्थ—तें सर्व जगत् 'प्रज्ञाने-पूर्वोक्त प्रज्ञानाचे ठिकाणी, निरुपाधिक चैतन्यावर 'प्रतिष्ठितं' आरोपिलेले आहे. 'प्रति' ह्मणजे विपरीतपणें 'स्थितं' ह्मणजे राहिलेले. अर्थात् दोरीवर जसा सापाचा आरोप तसाच प्रज्ञानावर जगाचा आरोप झाला आहे. आरोपित पदार्थ नेहमी अधिष्ठानावर राहतो, हें प्रसिद्ध आहे. 'जगत् प्रज्ञानांत प्रतिष्ठित आहे' या वाक्याने प्रज्ञान जगाच्या उत्पत्तीचें निमित्त आहे, हें सांगितले. 'लोकः' ह्मणजे सर्व प्राणिसमूह 'प्रज्ञानेन' आहे. ह्मणजे प्रज्ञा-चैतन्य हेंच ज्याचें नेत्र-व्यवहारकारण आहे, असा आहे, प्राणिसमूहाच्या सर्व व्यवहाराचें कारण प्रज्ञान आहे, असा याचा भावार्थ. या वाक्याने प्रज्ञान जगाच्या स्थितीचें निमित्त आहे, असें सुचविले. 'प्रज्ञा-' चैतन्य 'प्रतिष्ठा-' लयस्थान आहे. (सर्व जगत् या प्रज्ञेत विळीन होतें-ज्याचा समय आला असतां आपला स्थूल आकासोडून तें सूक्ष्मरूप होतें. सूक्ष्मरूपाचा बीजावस्था, अथवा शक्तिरूपानें राहणें, असें म्हणतात. जगत् आपला स्थूलभाव सोडून शक्तिरूपानें प्रज्ञानामध्ये राहतें. वस्तुतः प्रज्ञानांत राहतें, या म्हणण्यांत कोही विशेष अर्थच नाही. कारण प्रज्ञान सर्वाचाच आधार आहे. यास्तव स्थूलसृष्टीही सातच असते. परंतु स्थूलानें आपल्या आकाराचा त्याग केल्यावर तें जातें कोठें ? अशी शंका राहूं नये, म्हणून येथें-तें स्थूल जगत् पूर्वी-स्थितिसमयी जसे प्रज्ञानाच्या आधारावर राहतें, तसेंच आतां स्थूलभाव सोडून शक्तिरूप झाल्यावरही तें त्याच्याच आधारानें राहतें; त्याला सोडून कोठे जात नाही, असें सांगितले आहे. यावरून प्रज्ञानच संहाराचें कारण आहे, असें ठरतें. तैत्तिरीयशाखेच्या उपनिषदांत 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि जें ब्रह्माचें तटस्थ लक्षण सांगितले आहे, त्याचाच या वाक्यांत उल्लेख केला आहे, असें भासतें.) ५.

(येणेंप्रमाणें स्वंपद जीव व तत्पद ईश्वर-परमात्मा यांच्या अर्थाचें शोधन वरील दोन प्रकारच्या विचारानें केलें. आतां श्रुति महावाक्याने 'तत्' व 'त्वं' या पदांच्या अर्थाचें म्हणजे प्रज्ञानाचें ऐक्य दाखविते.—)

प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ६ ॥

अर्थ—'ही सर्व प्रज्ञानाची नावे आहेत' या तिसऱ्या वाक्याने देह, इंद्रिये, मन इत्यादिकांच्या साक्षिभूत व स्वंपदार्थरूप असा ज्या प्रज्ञानाचा

निर्णय केला आहे ते 'प्रज्ञान' व 'हा ब्रह्मा, हा इद्र,' इत्यादि चवथ्या वाक्याने जग कारणत्वाने ज्याचा निर्णय केला आहे ते 'ब्रह्म' या दोघामध्ये थोड्यातुद्धा भेद नाही (तर 'अह' या प्रत्ययाने गम्य होणे, या आकाराने जव्हा ते विवक्षित असते, तेव्हा त्याला जीव असे म्हणतात व शास्त्राचे प्रतिपाद्य या आकाराने जेव्हा ते विवक्षित असते, तेव्हा त्यालाच ब्रह्म म्हणतात. म्हणजे केवळ व्यवहाराचा भेद, तत्वाचा भेद नाही पण असे जर म्हटले तर त्यावर पुनरुक्ति दोष येईल, असेही समजू नये. कारण त्वपदार्थाचे अभ्रह्मत्व व ब्रह्माचे परोक्ष व व्यावृत्त करावयाचे आहे म्हणजे त्वपदार्थ—साक्षिचैतन्य आपल्या या शरीरांत मयादित झालेले आहे, ते सर्व जगभर व्यापलेले नाही, असे समजणे, हेच अभ्रह्मत्व, व श्रुतीने ज्याला 'ब्रह्म' असे म्हटले आहे, ते अपरोक्ष नाही, तर स्वर्गप्रमाणेच परोक्ष आहे, असे वाटणे, हेच परोक्षत्व. पण श्रुतीला या दोन्ही समजुती घालवावयाच्या आहेत. कारण त्वपदार्थाचे अभ्रह्मत्व व त्वपदार्थाचे परोक्षत्व, हेच परस्परांचा भेद करणारे आहेत यास्तव त्याच्या निवृत्तीवाचून त्वपदार्थ व तत्पदार्थ यांचे ऐक्य संभवत नाही. म्हणून 'प्रज्ञान ब्रह्म' आहे असे ह्मणून, म्हणजेच त्या व्यावर्त्य [व्यावृत्ति करणास्त योग्य असलेल्या] अर्शाचा बाध करून या वाक्याने त्यांचे ऐक्य सांगितले आहे. अर्थात् या दोन व्यावर्त्यांचा स्पष्ट बोध होण्यासाठी 'प्रज्ञान व 'ब्रह्म' या दोन्ही पदांची आवश्यकता आहे) ६.

(येणेप्रमाणे चवथ्या अध्यायातील अपवादप्रकरणाने संक्षेपतः सिद्ध झालेल्या आत्मतत्त्वाचे या अध्यायांत 'तत्त्व' पदार्थाच्या विचाराच्या द्वारा सविस्तर वर्णन केले. आता श्रुति त्या तत्त्वज्ञानाचे फळ सांगते—)

म एतेन प्रज्ञेनात्मनास्मात्प्रोक्तदुस्त्वम्यामुमिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्यापृष्ट. ममभवत्समभवत् ॥ ७ ॥

अर्थ—जो पुरुष 'प्रज्ञान मय' असे जाणतो 'म' तो, 'एतेन प्रज्ञेन आत्मना' या चैतन्यमयत्त्वाने स्वतः आनिर्भूत होतो. त्यानंतर तो विदेहमुक्तीस प्राप्त होतो, असे श्रुति सांगते—'अस्मात् प्रोक्तात्' या व्याख्यामून, या शरीरापामून 'उत्तम्य' निगून—सर्व संसारवर्षांपामून मुद्दन 'अमुष्मिन् स्वर्गे लोके' इन्द्रियगोचर नसलेल्या स्वर्ग लोकांत ह्मणजे तत्त्वज्ञानाने मयादित केलेल्या स्वप्रकाश स्वस्वर्गा 'सर्वात् कामान् आप्त्वा' सृष्टी-तत्त्व सर्व आनंदीस प्राप्त होऊन 'अमृत' अमृत 'समभवत्' जाला, असे

जो जाणतो तो मरणधर्मशून्य होतो असा याचा भावार्थ. हा सदावा अध्याय संपळा हें मुचविण्यासाठी 'समभवत्' या पदाची द्विरुक्ति केली आहे. ७(६)

वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविर्बोर्भि एधि ॥
वेदस्य मे आणी स्यः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनार्धीतेनाऽहोरात्रान्तसंदधाम्युतं
वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु
वक्तारमवतु वक्तारम् ॥७॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अर्थ—'मे-' माझी तत्त्वविद्याप्रतिपादक ग्रंथाच्या पाठांत प्रवृत्त झालेली
'वाक्-' वाणी 'मनसि-' मनामध्ये 'प्रतिष्ठिता-' प्रतिष्ठित झाली आहे.
म्हणजे मनाला जो जो शब्द बोलावा असे वाटतें तो तोच ती उच्चारते.
'मे-' माझें 'मनः-' मन 'वाचि-' वाणीमध्ये 'प्रतिष्ठितं-' प्रतिष्ठित
झालें आहे. [क्षणजे विद्याप्रतिपादक, या हेतूने उच्चारण्यास योग्य असलेले
जेवढे म्हणून शब्द आहेत तेच उच्चारण्याची इच्छा मन करतें. याप्रमाणें
परस्परांकडून अनुगृहीत झालेली वाणी व मन आपसांनोपयोगी ग्रंथाचा
निश्चय पूर्णपणें करण्यास समर्थ होतात. कारण मन सावधान नसलें तर
पुरुष निजलेल्या किंवा वेढ्या मनुष्याच्या वरळण्याप्रमाणें काही तरी असंगत
बोलेल; त्याचप्रमाणें वाणी पदु नसल्यास स्वळन पावणाऱ्या तिला सर्व विव-
क्षित अर्थ पूर्णपणें उच्चारता येणार नाही. यास्तव त्या दोघांचे अन्योन्य
आनुकूल्य असो, अशी येथें प्रार्थना केली जात आहे.] 'आविः' या शब्दा-
ने स्वप्रकाशमयचैतन्य सांगितलें जातें. 'प्रज्ञान' या शब्दानें त्याचा या
उपनिषदांत व्यवहार केलेला असल्यामुलें त्याला आविर्मृतरूपत्व आहे. अशा
प्रकारच्या हे 'आविः-' प्रकाशरूप आत्मन, 'मे-' मजकरिता 'आविः एधि-'
प्रकट हो. आविर्बोर्भि व्याकरण दूर सारून प्रकट हो. हे वाणि व हे मना,
'मे-' मजसाठी 'वेदस्य-' तत्त्वप्रतिपादक ग्रंथाच्या 'वाणी स्यः' आण-
ण्यास समर्थ व्हा. वेदोक्त तत्त्वज्ञानाला मजपाशी आणण्यास, मला तें कळेल
असे करण्यास समर्थ व्हा. 'मे श्रुतं-' मी श्रोत्राने जाणलेला ग्रंथ व त्याचा
अर्थ 'मा प्रहासी-' माझा त्याग न करो. मला त्याचें विस्मरण न होवो.
'अनेन अर्धीतेन' या अध्ययन केलेल्या ग्रंथानें (विस्मरणरहित ग्रंथानें)
'अहोरात्रान-' रात्र व दिवस, यांस 'संदधामि-' संयुक्त करीन. क्षणजे मी
आळस सोडून अहोरात्र त्याचा पाठ करीन आणि हा ग्रंथाचा पाठ केला
असतां 'नतं वदिष्यामि-' परमार्थभूत वस्तु बोलें. क्षणजे माझ्या तोंडून

विपरीत अर्थाचा उच्चार कधीही न होवो. नसेच 'सत्यं वदिष्यामि.' सत्यं बोलेल. ऋत ह्मणजे मानस सत्य व सत्य म्हणजे बौद्धिक सत्य. मनानें परमार्थतत्त्वाचा विचार करून वाणीने त्याचाच उच्चार करीन. 'तत् मां अवतु-' ते मजकडून बोललें जाणारें ब्रह्मसत्त्व मज शिष्याचें यथार्थ बोधानें पालन करो. 'तत् वक्तारं अवतु-' तसेंच तें ब्रह्मसत्त्व वक्त्याचें-आचार्याचें रक्षण करो. आचार्याला बोध करण्याचें सामर्थ्य देऊन त्याचें पालन करो. 'अवतु मां-' माझे अवन-रक्षण करो. 'अवतु वक्तारं-' वक्त्याचें रक्षण करो. ही पुनरुक्ति फलाविषयी आहे. म्हणजे पूर्वी साधनकाळी शिष्य व आचार्य याच्या पालना-त्रिपदी प्रार्थना केली, आता फळाकाळीही त्याविषयीच प्रार्थना केली जात आहे. त्यातील शिष्याचें अविद्याकार्यनिवृत्ति हे फळ आहे व आचार्याचें तशा-प्रकारच्या उत्तम शिष्याला पाहून विद्यासंप्रदायाची प्रवृत्ति शाल्यामुळे होणारा संतोष, हे फळ आहे. 'अवतु वक्तारं-' या पदाचा अभ्यास (आनृत्ति) सातव्या अध्यायाच्या समाप्तीकरिता व दुसऱ्या आरण्यकाच्या समाप्तीकरिता केला आहे. १ या मन्त्राच्या पाठानें विद्या उत्पन्न होण्यापूर्वी विद्येला प्रतिबध करणाऱ्या विनाचा परिहार केला जातो व विद्योत्पत्तीनंतर तत्त्वत्रिपदी विपरीत भावना, असं-भावना इत्यादिकांस उत्पन्न करण्याच्या विनाचा परिहार केला जातो. 'शांतिः शांतिः शांतिः' असा त्रिवार उच्चार आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक तापाची शांति व्हावी म्हणून केला आहे.

इति श्रीशंकराचार्यभक्त विष्णुसर्मरुत सार्थ ऐतरेयोपनिषद् समाप्त झालें.

श्रीवृष्णार्पणमस्तु

श्री.

ॐ ऐतरेयोपनिषद्भाष्यार्थ.

(उपोद्घात)

श्रीगणेशाय नम । ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नम । श्रीशंकराचार्यप्रभृति वद्वान्-
संप्रदायप्रवर्तक आचार्यांचें हृदयात अनुसंधान करून प्रस्थानत्रयभाष्यार्थ
ब्रह्मविद्या-जिज्ञासना अनायासाने अवगत व्हावा म्हणून ऋग्वेदाच्या उप
निषदावरील आचार्यभाष्याचा स्पष्ट शब्दश अर्थ आशंभितो

१ केवळ आत्मविद्येच्या प्रतिपादनाचा उचित अवसर.

(' आत्मा वा इदमग्र आसीत् ' इत्यादि (ऐतरेय ब्राह्मण, आरण्य-
काड, दुसरे आरण्यक, अध्याय ४, ५ व ६) तीन अध्यायात केवळ आत्म-
विद्येचें प्रतिपादन केलें आहे तिच्या प्रतिपादनाचा हाच योग्य काल व
हेंच योग्य स्थान आहे, हें मुचविण्यासाठीं भाष्यकार मागे होऊन गेलेल्या
प्रकरणाचा परामर्श (विचार) करतात " परिसमाप्त कर्म सहापर
ब्रह्मविषयविज्ञानेन । " अन्वय -अपरब्रह्मविषयविज्ञानेन सह कर्म परि-
समाप्त । अर्थ-अपरब्रह्म म्हणजे कार्यब्रह्म-हिरण्यगर्भ. तद्विषयक विज्ञान
म्हणजे कार्यब्रह्म ज्याचा विषय आहे अशी उपासना (कार्य ब्रह्माची
उपासना). त्या उपासनेसह कर्म परिसमाप्त झालें. परिसमाप्त म्ह सर्व

टीप:-१ या भाष्यार्थात आरंभ ठळक अक्षरांनी अनुक्रमकासह विषय
दाखविला आहे " " अशा अवतरण चिह्नां व जाड अक्षरांनी दिलेल आचार्यांचें
आशय आहे. ज्या वाक्याचा दुरा वप झालेला आहे अन्वय सांगला व भाष्यापुढें दिला
आहे जेथें अन्वय सरळ असेल तथे मुन्ना अर्थच दिला आहे () अशा कसात
ज्ञानदर्शितांच्या टीकेच्या अनुसंधाने स्पष्टाकरण केले आहे. सर्व प्रथम न्तयभाष्य त
हाच क्रम राहिल.

प्रकार समाप्त झाल आता त्यातील काहीं उरलें नाहीं (पण हें तुम्हाला कसें समजलें, असें कोणी विचारील म्हणून भाष्यकार 'त्याच्या फलाचा उपसहार केला आहे त्यावरून,' असें उत्तर देतात) "सैषा कर्मणो ज्ञान-सहितस्य परा गतिरुक्थविज्ञानद्वारेणोपसहता ।" अन्वय -ज्ञानसहि- तस्य कर्मण सा एषा परा गति उक्थविज्ञानद्वारेण उपसहता । अर्थ-ज्ञान- सहित (उपासनायुक्त) कर्माची ती ही परा गति उक्थविज्ञानान्या द्वारा उपसहता केली (परा गति म्ह प्राप्तय फल उपासनायुक्त कर्माच्या परम फलाचा उपसहार उक्थ-उपासनेच्या द्वारा केला आहे उक्थ म्हणजे प्राण, त्याची उपासना केली असता, ' तो प्राण भी आहे,' अशी दृढभावना केली असता देवताच्या स्वरूपात लय पावणे, ह फळ मिळतें, असें सांगून पूर्वी दर्शविलेल्या उपसहार केला आहे. तो उपसहारच मूळ वचनें देऊन दाखविलात-) "एतत्सत्य ब्रह्म प्राणारय ।" अन्वय -एतत् प्राणारय सत्य ब्रह्म । अर्थ-हें प्राणसंज्ञक सत्य ब्रह्म आहे (त्यात सर्व भोज्यानें युक्त असलेला अध्यात्म व अधिदेव प्राण सत्य व एक-ब्रह्म या शब्दाचा वाच्य होतो, असें म्हणून या वाक्यानें प्राणाच्या स्वरूपाचा उपसहार केला आहे भोज्य म्ह साण्यास योग्य अन्नादि विषयजात अध्यात्म-शरीर-संघी, अधिदैव-देवतासंघी. वाच्य म्हणजे शब्दान बोलता येण्या-सारखा अथ तात्पर्य, सर्व भोज्याशी संयुक्त झालेला अध्यात्म व अधिदैव प्राण सत्य व एक या शब्दाचा वाच्य-अर्थ होतो, असें म्हणून या वाक्यानें प्राणाच्या स्वरूपाचा उपसहार केला आहे)

(आता या दुसऱ्या वाक्यानें प्राण एकच आहे, असें सांगितलें आहे, अस भाष्यकार सांगतात) "एष एको देव ।" अर्थ-हा एक देव आहे. (म्हणजे देव देव म्हणून जो कोणी आहे, तो हा एकच, तर मग वाक, अग्नि इत्यादि देव कोण ' अशी आश्चर्या घेऊन " तस्य वाकान्तरथातो विभूतयो म्य पुरुषस्य " इत्यादि वचनानें इतर देवता ह्या प्राणाच्याच विभूति-विस्तार आहेत, असें सांगितल आहे, असें सांगतात) " एतस्यैव प्राणस्य सर्वे देवा विभूतय ।" अन्वय -सर्व देवा एतस्य एव प्राणस्य विभूतय । अर्थ-सर्व देव या प्राणाच्याच विभूति आहेत (याप्रमाणे सर्वा-त्मक प्राणच माझा आत्मा आहे, अशी कर्मसहित उपासना केल्यानें सर्व

‘देवतात्मक (देवतारूप) प्राणाची प्राप्ति होणे, एतद्रूप फळाचा ‘प्रज्ञा-मयो देवतामयो ब्रह्ममयो अभूतमयः सभूय देवता अप्येति य एव वेद’ या वाक्यानें उपसहार केला आहे, असें सांगतात) “एतस्य प्राणस्यात्मभाव गच्छन्देयता अप्येति, इत्युक्तम् ।” अर्थ—या प्राणाच्या आत्मभावास प्राप्त होणारा उपासक देवतामध्य लय पावतो, असें सांगितलें आहे (अर्थात् उपासना सहित कर्माच्या योगाने केवळ आत्मस्वरूपाने राहणे, या मोक्षाची सिद्धि होत नाही, असें वरील फळोपसहारावरून उरतें आणि त्यामुळे आत्म-स्वरूपावस्थानलक्षण मोक्षान्या सिद्धीकरिता केवळ आत्मविद्येच्या आरम्भाचा हाच उचित अवसर आहे)

२ त्याविषयी मतभेद

(पण हें आमचें म्हणणें सर्वांनाच मान्य होत नाही कितीकाचें असें मत आहे कीं, सर्वात्मक पूनात्मा जो हिरण्यगर्भ त्याची प्राप्ति होणे, हाच मोक्ष आहे यापेक्षा निराळा माक्ष नाही एवढ्याकरिता केवळ आत्मविद्येचा आरम घेथून केला आहे, असं समजणें युक्त न-हे, असें म्हणून भाष्यकार कितीकाचें मत उत्थापित करितात —) ‘साध्य देवताप्यलक्षण परं पुरुषार्थः ।’ अर्थ—तो हा देवतालयरूप परम पुरुषार्थ आहे (विषयादिकानीं युक्त असलेल्या या देवतालयाला सुखरूपत्व आहे त्यामुळे पुरुषार्थत्वही आहे कारण पुरुष—जीव सुखाचीच अर्थना, इच्छा, आकांक्षा करीत असतो यास्तव सुखच पुरुषार्थ आहे अर्थात् सुखरूप देवतालयच मोक्ष आहे केवळ आत्मस्वरूपावस्थान, केवळ आत्मस्वरूपाने राहणे, ही अवस्था निर्विषय असल्यामुळे, या द्शेत अतः करणाचा किंवा वाद्य इदि याचा विषय होईल, असा आत्मभिन्न पदार्थच नसतो त्यामुळे सुखशून्य केवळ आत्मस्वरूपावस्थान हा मोक्ष न-हे, अम एकदशी म्हणतात, असें आचार्य सांगतात —) “एष मोक्षः ।” अर्थ—हाच मोक्ष आहे (देवतामध्य लय पावणे, हाच मोक्ष आहे केवळ आत्मस्वरूपानें अवस्थित होणे, हा मोक्ष न-हे ‘अहो पण, नाही तुमचा मोक्ष केवळ (म्ह निरुपाधिक) आत्म्या-या ज्ञानानें जर साध्य होत असेल, तर आत्मविद्येचा आरम करणें व्यर्थ कसें होईल, ’ असें कोणी विचारतील, असें समजून एकदेशी ‘सर्विशेष साधनानेंच सिद्धि होणे, युक्त आहे निर्विशेष साधनानें कोणतीही सिद्धि होणे

युक्त नाही, ' असें सांगतात.) " स चाय यथोक्तेन ज्ञानकर्मसमुच्चयेन प्राप्तव्यः । " अर्थ—आणि तो हा (देवतात्पर्यरूप) मोक्ष वर सांगितलेल्या ज्ञान (उपासना) व कर्म याच्या समुच्चयाने (एकाच वेळीं अनुष्ठान केल्याने) प्राप्त होण्यास योग्य आहे. (शिवाय आत्मा सदा सविशेषच असतो. त्यामुळे केवळ आत्मविद्येचा अभाव आहे. त्या कारणानेही केवळात्मविद्या मोक्षाचें निमित्त होऊ शकत नाही, असें एकदेशी म्हणतात, असें आचार्य सांगतात. —) " नातः परमस्तीत्येके प्रतिपन्नाः । " अन्वयः—अतः परं (मोक्षः) न अस्ति इति एके प्रतिपन्नाः । अर्थ—याच्या परीकडे (मोक्ष म्हणून) नाही, असें कित्येक समजले.

३ त्यांचे निरसन करण्यासाठींच पुढचा ग्रंथ आहे, अशी प्रतिज्ञा.

(याप्रमाणे एकदेशी वेदान्त्याचें मत दाखवून त्याचें निराकरण करण्याकरिताच श्रुतीनें (ऐतरेयोपनिषदां) उच्चारलेलें, पहिलें, केवळ आत्मविद्येचें प्रतिपादन करणारें वाच्यच आचार्य व्याख्यानासाठीं घेतात) " तान्निराचिकीर्षुस्तरं केवलात्मज्ञानविधानार्थमात्मा वा इदमित्याद्याह । " अन्वय—नान् निराचिकीर्षु (वेद) केवलात्मज्ञानविधानार्थ ' आत्मा वे ' इत्यादि उत्तर आहे । अर्थ—या एकदेशी विद्वानाचें निराकरण करण्याची इच्छा करणारा वेद केवळ आत्म्याच्या साक्षात्काराच्या विधानार्थ ' आत्मा वा इद ' इत्यादि पुढील ग्रंथ सांगतो (केवलात्मज्ञान या पदार्थाने निविशेष आत्मा हाच ज्याचा विषय आहे, कर्मिपुरुषाच्या निष्ठेचा विषय जे होत नाही, कर्माचें अग न होणे, हेंच ज्याचें लक्षण आहे आणि कर्माशीं ज्याचा संबंध नाही, असें केवळ येथें विवक्षित आहे)

४ त्याविषयीं पूर्वपक्ष

(शक्ता—अहो पण ' आ मा वा इदम् ' इ पात्रे पुढचा ग्रंथ केवळ आत्म्याविषयी आहे, अस कसें म्हणता ? कारण " स इमार्ल्लोकानसृजत " म्हणजे तो या लोकास उत्पन्न करता झाला, असें तुस याच वचनांत म्हटलेजें असण्यामुळे त्यान लोकांना उत्पन्न केलें, अशी प्रतीति येते, आणि लोकांना निर्माण करणें, ह तर सर्व विश्वेपार्थी युक्त असलेल्या हिरण्यगर्भादिकांचें काम आहे अशी पुराणामध्ये प्रसिद्धि आहे. ' त्या सृष्टिकर्त्या आत्म्याने त्या देवताच्या पुढें गाय आणली ' इत्यादि याच उपनिषदांत

वर्णिलेले व्यवहार नाम-जाति-रूप-सामर्थ्य इत्यादि अनेक विशेषांनी युक्त असलेल्या चेननाकडूनच होउं शकतात, हें मनुष्यमात्राला ठाऊक आहे. त्याचप्रमाणें पूर्वांचें प्रकरण जरी पाहिलें तरी “अथातो रेतस सृष्टिः” “प्रजापते रेतो देवाः” इत्यादि स्थळीं प्रजापतिसंज्ञक हिरण्यगर्भाचें वर्णन आरंभलेलें आहे, असेंच दिसतें. यास्तव “आत्मा वा इदम्” या प्रथम वाक्यातील आत्मशब्द हिरण्यगर्भवाचक आहे. ब्रह्मवाचक नव्हे ही शका म्हणजे उत्तरमीमांसेच्या तिसऱ्या अध्यायाच्या आठव्या अधि-करणाचा पूर्वपक्षच आहे व तो फारच महत्त्वाचा आहे. कारण अद्वैत-वेदान्त्यानाचून दुसरे सर्व द्वैती ही सृष्टि ईश्वरानें केली आहे व तो ईश्वर वेकुठादि कोठें दूर राहून गजाप्रमाणें तिचें रक्षणादि करतो, असें म्हण-तात. द्वैती लोकांनी मानलेला ईश्वर म्हणजे वेदान्ताचें प्रतिपाद्य ब्रह्म नव्हे तर वेदान्त्याचा विराट् (कार्यब्रह्म) आहे. अर्थात् द्वैती, विशिष्टाद्वैती, शुद्धाद्वैती व इतर ईश्वरवादी विराटाच्या पलीकडे जात नाहीत त्याची तीच पराकाष्ठा आहे त्या विराटाचें सुख त्याच्याच रूपानें संपादन करणें, हाच परम पुरुषार्थ आहे, इत्यादि ते मानतात. असो, भाष्यकार त्या लोकांच्या म्हण-ण्याचा शकासुत्रानें निर्देश करितात -) “कथ पुनरकर्मसबन्धिकेवलात्म-विज्ञानविधानार्थ उत्तरो ग्रन्थ इति गम्यते।” अन्वय-“उत्तरः ग्रन्थ अकर्मसबन्धिकेवलात्मविज्ञानविधानार्थ इति कथ पुनर् अवगम्यते। अर्थ-‘आत्मा वा’ इत्यादि हा पुढील ग्रन्थ कर्मांशी ज्याचा काहीं सबध नाही, कर्मांचा जो शेष नव्हे, अशा केवल (निरुपाधिक, निर्विशेष) आत्म्याच्या साक्षात्कागचें विधान करण्यासाठी आहे, ह कसें बरें अवगत होतें ? (कसें बरे कळतें ? आत्मविद्येचा विषय जर सविशेष-विशेषसहित वस्तु, हा असला तर त्या विद्येचा सबध कर्मांशी नाही, असें म्हणणेंही योग्य नव्हे, या अभिप्रायानें भाष्यान ‘अकर्मसबन्धि’ असें आत्म्याला विशेषण योजलें आहे)

५ त्याचें निरसन

(समाधान-वरील शकेचें निरसन सहा तात्पर्यबोधक लिंगावरून करता येतें १ उपक्रमोपसंहार, २ अभ्यास, ३ अपूर्वता, ४ फल, ५ अर्थ वाद व ६ उपपत्ति हीं सहा तात्पर्यबोधक लिंगे आहेत त्यावरून एकाचा

मयाचें, शास्त्राचें अथवा प्रकरणाचें तात्पर्य (प्रतिपाद्य) काय आहे, याचा निश्चय करिता येतो ऐतरय उपनिषद् या नामानें प्रसिद्ध असलेल्या ऐतरेय ब्राह्मणाच्या दुसऱ्या आरण्यकाच्या चार, पाच व सहा या तीन अध्यायाचें मिळून एक प्रकरण हातें त्याचें तात्पर्य कशात आहे, त्याचा प्रतिपाद्य विषय काय आहे, हे आपण बरील तात्पर्यबोधक लिगावरून पाहू या १ ' आत्मा वा इदमग्र आसीत् ' ह्याजें पुर्वीं हे सर्व आत्मा होता, हा याचा उपक्रम आहे उपक्रम ह्याजें आरंभ, व ' सर्व तत्प्रज्ञानेन प्रज्ञाने प्रतिष्ठा ' ह्याजें प्रज्ञाच (चित्तत्त्वच) त्या सर्वांचें (ब्रह्मादिकाचें) नत्र (प्रवर्तक) आहे, प्रज्ञानातच सर्व स्थिर स्थित आहे, इत्यादि हा उपसहार आहे आत्म्याचा उपक्रम करून त्यात हें सर्व जग प्रतिष्ठित आहे, असा उपसहार करणें, हें आमाच या प्रकरणाचा प्रतिपाद्य आहे असा निश्चय करवितें ह्याणून तें पहिलें लिग होय २ स एतमेव पुरुष ब्रह्मतन्ममपश्यत् ' ह्याजें तो साधक याच आत्माला फार मोठा, अतिगंय विस्तार पावलेला पाहता झाला, हा अभ्यास होय अभ्यास ह्याजें मध्य मध्ये प्रतिपाद्याचा परामर्ष (निदर्श) करणें २ ब्रह्मच अद्वितीय आत्मा आहे, हें तत्त्व दुसऱ्या कोणत्याही (ह्याजें उपनिषदावाचून श्रुत्यम्, अनुमान इत्यादि दुसऱ्या कोणत्याही) प्रमाणानें ज्ञात होत नाही हेंच अपूर्वनासक तात्पर्य लिग आहे ४ ' अमुष्मिन्स्वर्ग लोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतं समभवत् ' ह्याजें त्या स्वर्गसंज्ञक सुररूप लोकान सर्व कामनास प्राप्त होऊन अमृत झाला, हें वास्तव आत्मज्ञानाचें फल सांगत येथें स्वर्ग ह्याजें निरतिशय सुखरूप ब्रह्म त्याच्याशीं ऐस्य पावन १ हिंदेल्या पुरुषाला ब्रह्माच्या अशभून विषयानन्दाशीं प्राप्ति हाणें, हें फल होय ५ ' स एतमेव सीमानं विद्वानेतया द्वारा प्रापयत् ' ह्याजें तो याच मस्तकावरील केशविभागस्थानास निर्दिष्ट करून त्या द्वारान आत गिरला, हा अर्थवाद आहे अर्थवाद ह्याजें स्तुति, प्रतिपाद्य माहात्म्य वर्णन करणें, व . ' तस्य त्रय आवसथास्त्रय स्वप्ना ' ह्याजें त्याचे तीन अवसथ व तीन स्वप्न आहेत या वास्त्यानें जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति या तिन्ही अवस्थांचा ' स्वप्न ' या शब्दानें उल्लेख केलेला आहे, त्यामुळे त्या अवस्था मिश्र्या आहेत, अशी सूचना होते हीच उपनिषद् ह्याजें युनि होय

या सहा चिदावरून प्रस्तुत ग्रंथ सर्व विशेषशून्य अद्वितीय आत्मवस्तूचें प्रतिपादन करणारा आहे, असें होतें. यास्तव तो ग्रंथ आत्म-भिन्न विषयाचे प्रतिपादन करणारा आहे, असें समजण्यास अवकाशच उरत नाही. शिवाय त्यानें लोक, देवता, अन्न इत्यादिकाना उत्पन्न केले, असें जें सांगितलें आहे, तें अध्यारोप व अपवाद यांच्या योगाने, या दोन उपायांनीं पूर्वाक्त आत्म्याचें ज्ञान व्हावें झणून आहे. कारण आत्म्याच्या ठिकाणीं त्या सर्वांचा अध्यारोप केला आहे. झणूनच व्यास झणतात “आत्मगृहीति-रितरवदुनरात्,” (ब्रह्मसूत्र अ. ३ पा. ३ सू. १६) येथें आत्मशब्दानें आत्म्याचें परमात्म्याचें ग्रहणच केले जातें. तें कसें तर ‘इतरवत्’ झणजे सुधी-विषयीं वर्णन करणाऱ्या इतर श्रुतींत (झणजे ‘ आत्मन आकाशः समूतः ’ इत्यादि उपनिषद्वाक्यांत) आत्मशब्दानें परमात्म्याचें ग्रहण जसें करता, अथवा इतर झणजे सामान्य लौकिक वाक्यांत आत्मशब्दाचा प्रयोग केला असता मुख्य प्रत्यगात्माच जसा ग्रहण केला जातो त्याप्रमाणें येथेही आत्मा झणजे परमात्मा. कारण पुढचें ‘ स ईक्षत लोकान्नु सृजे ’ झणजे मीं लोकांना उत्पन्न करावें, असे तो ईक्षण करता झाला. हे वाक्य परमात्म्याच्या ग्रहणासच अनुकूल आहे. हिंण्यगर्भादि कार्यब्रह्माचें ग्रहण करण्यास अनुकूल नाही, अशा अभिप्रायानें भाष्यकार सांगतात.) “अन्या-र्थान्वगमात् ” अर्थ— कारण (उत्तर ग्रंथ) दुसऱ्या कशाकरिता आहे, असें प्रत्यक्ष त्या ग्रंथावरून कळत नाही. (आता ‘ हाच मोक्ष ’ असें जें वर पूर्व-पक्षात झटलें आहे, त्याविषयीं आचार्य झणतात—) “तथा च पूर्वोक्तानां देवतानामग्न्यादीनां संसारित्वं दर्शयिष्यत्यशनायादिदोषवत्त्वेन ‘तम-शनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्’ इत्यादिना” अन्वय—पूर्वोक्ताना अग्न्यादीना देवताना तथा संसारित्वं च अशनायादिदोषवत्त्वेन ‘तमशनापिपासाभ्या-मन्ववार्जत्’ इत्यादिना दर्शयिष्यति । अर्थ— पूर्वीं सांगितलेल्या अग्न्यादि देवतांचे तसेंच संसारित्वही अशनाया (भूक) पिपासा (तहान) इत्यादि दोषांनीं युक्त असणें, या कारणानें ‘ तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत् ’ हा० हिंण्यगर्भाच्या स्थूल विराड्रूप देहाला अशना आणि पिपासा याच्या योगानें ईश्वर संयुक्त करता झाला, अशा अर्थाच्या वांग्यानें श्रुति दाखवील. (‘ अहो, पण देवतामात्र अशनायादिकांनीं जरी युक्त झालेला असला, तरी

तो निरतिशय सुखसंज्ञ असत्यामुळे मोक्षच आहे,' असें वादी ह्मणेल, यास्तव आचार्य ह्मणतात, -) "अज्ञानायादिमत्सर्व संसार एव ।" अन्वय - सर्व अज्ञानायादिमत संसार एव । अर्थ - सर्व काहीं अज्ञानायादिकांनी युक्त असलेले संसारच आहे (अज्ञानायादिकांमुळे दुःख होणे अगदीं नियत आहे ह्मणजे ज्याला भूक किंवा तहान लागते त्याला दुःख होणे अवश्य आहे. त्यामुळे श्रुत्युक्त देवताभाव निरतिशय सुखसंपन्न आहे, या ह्मणण्यात काहीं अर्थ नाही यास्तव जगातील जो जो भाव अज्ञानायादिकांनी युक्त आहे, तो तो संसारच.)

६ मोक्षाच स्वरूप

(आता निविशेष आत्मस्वरूप होऊन राहणें, हा मोक्षच नव्हे कारण ती अवस्था विषय, इन्द्रिय इत्यादिकांनीं रहित असल्यामुळे तिच्यामध्ये सामान्य सुखही संभवत नाहीं मग निरतिशय (सर्ववृष्टि) सुख तर दूरच राहिलें, असें जे वायाचें म्हणणें आहे तें खोटें आहे. कारण 'योऽज्ञानाया-विषासे शोक मोह जरा मृत्युमत्येति' म्हणजे जो भूक, तहान, शोक, मोह, जरा, मृत्यु इत्यादिकांचें उद्धवन करतो, इत्यादि श्रुतिवचनावरून मोक्ष, अज्ञानायादिकांनीं रहित आहे, असें ठरतें, आणि त्यामुळे मोक्षावस्थेत अज्ञानायादिकांस अवश्य असलेल्या दुःखाचीही प्राप्ति होत नाही यास्तव मोक्ष सुखदुःखातीत आहे तो स्वतः आनंद आहे, असेंही तैत्तिरीय उपनिषदात सांगितलें आहे यास्तव मोक्ष म्हणजे आनंद होय. 'अमुष्मिन् स्वर्गलोके' येथेही लोकाच्या आनंदरूपतेचेंच भान होत असल्यामुळे स्वर्ग म्हणजे सामान्य सुख, असेंच समजणें उचित होय 'अनन्त स्वर्ग लोके' इत्यादि श्रुतीमध्ये ब्रह्मानंद या अर्थी स्वर्ग या शब्दाचा प्रयोग केला आहे अर्थात् मोक्ष सर्व दुःखशून्य व म्हणूनच आनंदरूप आहे)

(आता त्या आनंदामध्ये विषयाचा अभाव असतो, हें जरी खरें आहे, तरी विचारी लोक त्या विषयामावदग्नेचीच आकांक्षा करतात. यास्तव त्याला मोक्षत्व-पुरुषार्थत्व आहे, असें भाष्यकार सांगतात.) "परस्य तु ब्रह्मणोऽज्ञानायाद्यत्यश्रुते ।" अर्थ-आणि पर ब्रह्म अज्ञानायादिकांचें उद्धवन करून राहतें (म्हणजे तें तहान, भूक इत्यादि दुःखनिमित्तांनीं रहित आहे,) असें सांगणारी श्रुति आहे.

७ संन्यासाविपर्ययी आक्षेप.

(याप्रमाणें वादी निर्विशेष आत्म्याचें ज्ञान मोक्षाचें साधन आहे, असें क्षणभर मान्य करून पण तें ज्ञान कर्मरहित पुरुषाच्या ठिकाणीच नियमानें राहतें, व तेंच कैवल्य होय, हें म्हणणे संभवत नाही, 'असें म्हणून संन्यासाविपर्ययी आक्षेप घेता.) "भवत्वेव केवलात्मज्ञानं मोक्षसाधनं न त्वत्रकर्म्येवाधिक्रियते । विशेषाश्रवणात् ।" अन्वयः—एवं केवलात्मज्ञान मोक्षसाधनं भवतु । तु अत्र कर्मा एव न अधिक्रियते । (कुत.) विशेषाश्रवणात् । अर्थ—या प्रकारें केवल आत्म्याचें ज्ञान मोक्षाचें साधन असो, पण त्यामध्ये केवळ अकर्माच अधिकारी आहे, असें ह्मणता येत नाही. कारण श्रुतीनें तसा विशेष कोठेही सांगितलेला नाही. (आता विशेष सांगितलेला नाही, हेंच ह्मणणें वादी अधिक स्पष्ट करतो.) "अकर्मिण आश्रम्यन्तस्स्येहाश्रवणात् ।" अर्थ—कारण अकर्मी ह्मणजे संन्यासी हा दुसरा (निराळा) आश्रमी आहे, असें येथें सांगितलेलें नाही.

(आणि विशेष सांगितलेला नाही एवढेंच नव्हे; तर 'आत्मा वा इदं' या अन्वायाशीं कर्मा अधिकाऱ्याचेंच साक्षिष्य प्रतीत होतें. त्यावरूनही आत्मज्ञानाचा कर्माशीं नियम संबंध आहे असें ठरते, असें वादी सांगतो.) "कर्म च बृहतीसहस्रलक्षणं प्रस्तुत्यानन्तरमेवात्मज्ञानं प्रारभ्यते" अन्वयः—बृहतीसहस्रलक्षणं कर्म प्रस्तुत्य अनंतर एव आत्मज्ञानं प्रारभ्यते । अर्थ—बृहतीसहस्ररूप कर्म आरंभून (या कर्माच्या विधानास आरंभ करून) नंतर लागलेच येथें आत्मज्ञान आरंभिलेले आहे. (यास्तव त्या कर्माच्या द्वारा, तें कर्म करणारा पुरुष आत्मज्ञानाला समीप आहे) "तस्मात्कर्म्येवाधिक्रियते ।" अर्थ—यास्तव आत्मज्ञानामध्ये कर्माच ह्मणजे कर्मठ पुरुषच अधिकारी केला जातो. (ह्मणजे आत्मज्ञानाचा अधिकारी कर्मठच आहे, संन्यासी नव्हे. अर्थात् कर्मत्यागरूप संन्यासाश्रम नाही.)

८ कर्माशीं संबंध न ठेवणारें केवळ आत्मज्ञानच नाही,
असे दादाचें ह्मणणे.

(याप्रमाणें वायानें कर्माशीं संबंध न ठेवणारी केवळ आत्मविद्या मान्य करून ती संन्याशाचे ठिकाणीच राहते, या नियमाचे निराकरण केलें. ह्मणजे कर्माशीं संबंध न ठेवणारें आत्मज्ञान आहे, पण तें संन्याशाचे ठिकाणीच

असतें, संन्याशीच त्याचा अधिकारी आहे, असा काही नियम नाही, असें वर झटलें पण आता कर्माशीं सवध न ठेवणारे ज्ञान आहे, हें ह्मणणेंच तो मान्य करित नाही.) “ न च कर्मासवन्त्यात्मविज्ञान पूर्ववदन्त उपसंहारात् । ” अन्वय - च कर्मासवधि आत्मविज्ञानं न । पूर्ववत् अन्ते उपसंहारात् । अर्थ-वस्तुन कर्माशीं सवध न ठेवणारें आत्मविज्ञान नाही. कारण पूर्वीप्रमाणेंच शेवटीं उपसंहार केला आहे (आता यावरील सक्षिप्त वाक्याचाच विस्तार करितात.) “ यथा कर्मसवन्धिनः पुरुषस्य सूर्यात्मनः स्थावरजडगमादिसर्वप्राण्यात्म- त्समुक्त ब्राह्मणेन, मन्त्रेण च ‘ सूर्य आत्मा ’ इत्यादिना तथैव ‘ एष ब्रह्मैव इन्द्र ’ इत्युपक्रम्य सर्वप्राण्यात्मत्वम् । ‘ यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेन ’ इत्युपसहस्रिष्यति ॥ ” अन्वय - यथा ब्राह्मणेन कर्मसवन्धिनः सूर्यात्मनः पुरुषस्य स्थावरजडगमादिसर्वप्राण्यात्मन्व उक्त ‘ सूर्य आत्मा जगत्तत्स्थुषश्च ’ इत्यादि मन्त्रेण च उक्त । तथा एव ‘ एष ब्रह्मैव इन्द्र ’ इत्यादि उपक्रम्य सर्वप्राण्यात्मत्व ‘ यच्च स्थावरं सर्वं तत् प्रज्ञानेन ’ इति उपसहस्रिष्यति । अर्थ-ज्याप्रमाणें ब्राह्मणानें कर्मसवधी, व सूर्याच्या आत्मरूप (सूर्यमंडलान्तर्बर्ती) पुरुषाला स्थावरजगमादि सर्व- प्राण्याचें आत्मत्व (म्ह तो पुरुषच अचर व चर प्राण्याचा आत्मा आहे, असें) सांगितलें आहे, आणि जसें ‘ सूर्य आत्मा जगत्तत्स्थुषश्च ’ म्ह० सूर्य चर व अचर याचा आत्मा आहे, या भत्रानेही सांगितलें आहे, तसेंच (या उपनिषदातही) ‘ एष ब्रह्मैव इन्द्र ’ म्ह० हा ब्रह्मा, हा इन्द्र इत्यादि वाग्यानें सर्व प्राण्याचें आत्मत्व सांगायलास आरंभ करून ‘ यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेन ’ ह्मणजे आणि जें स्थावर तें सर्व प्रज्ञे करून प्रवृत्त होणारें आहे, असा उपसंहार केला आहे (पूर्वीच्या अध्या- यात कर्मसवधी उपासनेचा विषय हाणाऱ्या उपास्याचें सर्वात्मत्व जसें वर्णिलें आहे तसेंच तें या अध्यायातही ‘ एष ब्रह्म ’ इत्यादि वाग्यानें सांगि- तलें आहे यास्तव ते आत्मज्ञान जसें कर्मसवधी तसेंच हेंही देवताज्ञान कर्मसवधी होय, असें अनुमान होतें)

(आता सहितेंत जसें सांगितलें असेल तसेंच ब्राह्मणाविषयीं समजा- वयाचें, या पद्धतीनें जरी पाहिलें, तरी सर्वात्मत्व हें चिह्न कर्मसवधी

आत्म्याच्या ठिकाणीच नियमानें राहणारें आहे, असें वादी म्हणतो.)
 “तथाच संहितोपनिषदि ‘एतं ह्येव बहुचा महत्युक्थे भीमांसन्ते’ इत्या-
 दिना कर्मसंबन्धित्वमुक्त्वा सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते इत्युपसं-
 हरति” अर्थ—त्याचप्रमाणें संहितोपनिषदामध्ये (संहितेच्या उपनिषदांत) बहुच
 (ह्यणजे कग्नेदी) ‘बृहतीसहस्र’ (ह्यणजे एक सहस्र बृहती नांवाचे
 छंद) या नांवाच्या ब्रह्मात (संसिता या नावाच्या कालिजानें ह्यणा-
 वयाच्या स्तोत्रांत) या प्रकृत आत्म्याचाच विचार करतात, अशा
 अर्थीच्या ‘एतं ह्येव०’ इत्यादि वाक्यानें कर्मसंबन्धित्व सांगून शेवटीं सर्व
 भूतांतील त्या आत्म्यालाच ब्रह्म ह्मणतात अशा अर्थीच्या ‘सर्वेषु भूतेषु०’
 या वाक्यानें उपसंहार केला आहे. तस्मात् आत्मज्ञानही कर्मसंबंधी आहे.

(संहितोपनिषदात ‘प्रज्ञात्मा’ ह्मणून ज्याला नांव दिलें आहे त्या
 आत्म्याचा, ‘यो यज्ञस्योत्वणं पश्येत्’ इत्यादि वाक्याचा विचार केला
 असता कर्माशीं संबंध आहे अशी प्रतीति येते, आणि या उपनिषदांतही
 ‘प्रज्ञात्मा’ असेंच ह्मटलें आहे त्यामुळे प्रज्ञात्मा कर्मसंबंधी आहे, असा निश्चय
 होतो. ह्मणून आत्मविद्या आत्मज्ञानही कर्मसंबंधी आहे, असें वादी म्हणतो—)
 “तथा तस्यैव योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मेत्युक्तस्य यथासावादित्य एक-
 मेव तदिति विद्यादित्येकत्वमुक्तम् । इहापि कोऽयमात्मेत्युपक्रम्य
 प्रज्ञात्मत्वमेव प्रज्ञानं ब्रह्मेति दर्शयिष्यति ॥” अन्वयः—तथा ‘य. अयं-
 अशरीर. प्रज्ञात्मा’ इत्युक्तस्य तस्य एव ‘यः च असौ आदित्यः एकं एव
 तत् इति विद्यात्’ इति एकत्वं उक्तम् । अर्थ— त्याचप्रमाणें ‘जो हा
 शरीराहित प्रज्ञात्मा’ अशा रीतीनें ज्याच्या विषयी ह्मटलें आहे, त्याचेंच
 ‘आणि जो हा आदित्यामध्ये आहे तो (तें) एकच आहे, असें समजावें,’
 असे ह्मणून एकत्व सांगितलें आहे. (आता शकावादी आपली
 शका संपवितो— “तस्मान्नान्नकर्मसंबन्ध्यात्मज्ञानम् ।” अन्वयः— तस्मात्
 आत्मज्ञान अकर्मसंबन्धिन । अर्थ—यास्तव आत्मज्ञान कर्मसंबंधी नाही,
 असें नाही.

९. चादी शंकेचा अनुवाद व समाधान करतो.

आता शकावादीच सिद्धान्त्याच्या आशंकेचा अनुवाद करतो—
 “पुनरुक्त्याऽऽनर्थक्यमिति चेत् ।” अर्थ—पुनरुक्ती हा दोष येत असल्यामुळे

है प्रकरण अनर्थक होतें, म्हणून म्हणाल तर (आता या सक्षित वाक्याचाच विस्तार करितात) “ कथं प्राणो वा अहमस्म्युपे ’ इत्यादि ब्राह्मणेन ‘सूर्य आत्मा ’ इति मन्त्रेण च निर्धारितस्यात्मन ‘आत्मा वा इदम्’ इत्यादि ब्राह्मणेन कोऽयमात्मेति प्रश्नपूर्वक पुनर्निर्धारण पुनरुक्तमनर्थकमिति चेत् । ” अन्यय-कथं ? (इति चेत् शृणु) ‘ प्राणो वा अहमस्म्युपे ’ इत्यादि ब्राह्मणेन, च “ सूर्य आत्मा ” इति मन्त्रेण निर्धारितस्य आत्मन “ आत्मा वा इदम् ’ इत्यादि ब्राह्मणेन “ कोऽयम् आत्मा ” इति प्रश्नपूर्वक पुनर्निर्धारण पुनरुक्त अनर्थक । अर्थ-आनर्थक्य कसें म्हणून विचारशील तर सागतां “ हे कथे, मी प्रसिद्ध प्राण आहे, ’ इत्यादि अर्थाच्या ब्राह्मणानें व “ सूर्य चराचर जगाचा आत्मा आहे ” इत्यादि अर्थाच्या मन्त्रानें ज्याचा निश्चय केला आहे, त्याच आत्म्याचा “ पूर्वी हें सर्व आत्माच होता, ” इत्यादि वाक्यानें आरभिलेल्या या ब्राह्मणानें, ‘तो आत्मा कोण आहे,’ असा पुन प्रश्नपूर्वक निश्चय करणें, ही पुनरुक्ति असून त्यामुळेच ती व्यर्थ आहे, ह्मणून तुम्ही अद्वैतवादी ह्मणाल तर “ न । तस्यैव धर्मान्तरविशेषनिर्धारणार्थत्वाच्च पुनरुक्ततादोषः । ” अर्थ- तें बरोबर नाही कारण त्याच्याच दुसऱ्या विशेषधर्माचा निश्चय करण्याकरिता पुन प्रश्नपूर्वक आरम केला आहे त्यामुळे पुनरुक्तता दोष येत नाही. (आता हेंच प्रश्नपूर्वक स्पष्ट करून सागतां) “ कथं । तस्यैव कर्मसंबन्धिनो जगत्सद्विस्थितिसहारादि-धर्मविशेषनिर्धारणार्थत्वात् । ” अर्थ- तें कसे ? (सागतां) कर्माशी संबंध ठेवणाऱ्या त्या आत्म्याचेच-जगाला उत्पन्न करणें, त्याची स्थिति व सहार करणें-इत्यादि विशेष धर्म आहेत, या गोष्टीचा निश्चय करण्या करिता तो प्रश्न आहे (कारण त्यान या लोकांना उत्पन्न केलें, असें त्यात सागितलें आहे किंवा वादी दुसऱ्या प्रकार पुनरुक्तिदोषाचा परिहार करतो) “ केवलोपास्त्यर्थत्वाद्वा । ” अर्थ- अथवा केवल उपासने करिता आत्म्याचा पुन निश्चय केला आहे (आता याचच अधिक स्पष्टीकरण करतो) ‘ अथवाऽऽग्नेत्यादि परो ग्रन्थसदृश आत्मन कर्मिण कर्मणोन्यनोपासनाप्राप्ता कर्मप्रस्तावे ऽग्नितत्वात्केवलोप्यात्मोपास्त्य इत्यवमर्थः । ” अन्यय - अथवा आत्मत्यादि पर

ग्रन्थसंदर्भः कर्मिणः आत्मनः कर्मणः अन्यत्र उपासनाप्राप्तौ कर्मप्रस्तावे अविहितत्वात् केवलः अपि आत्मा उपास्यः इति एवं अर्थः । अर्थ— अथवा ' आत्मा वा इदम् ' इत्यादि पुढचा ग्रंथसमुदाय कर्मसंबंधी जो आत्मा त्याची कर्मावांचून उपासनाच होऊ शकत नाही. कारण कर्मप्रकरणा-मध्ये त्याचे विधान केलेले नाही, अशी प्राप्ति झाली असतां केवल आत्माही उपास्य (उपासना करण्यास योग्य) आहे, हें सुचविण्याकरितां आहे. (ह्मणजे कर्माच्या अंगत्वानेच आत्म्याची उपासना होऊ शकते. केवल आत्म्याची उपासना होऊ शकत नाही, असें कोणी समजतील. कारण, कर्मप्रकरणामध्येच आत्मोपासनेचे प्रतिपादन केलेले आहे. यास्तव त्या शंकेचे निरासन करून केवल आत्म्याचीही उपासना होऊ शकते, हें सुचविण्याकरितां पुढचा ह्मणजे ऐतरेय उपनिषद्ग्रंथ आहे, असें याचे तात्पर्य. पण असें ह्मटल्यास आम्हीं ' आत्मा कर्मसंबंधीच आहे, ' असा जो वर नियम सांगितला आहे, त्याला बाध येतो, असें ह्मणण्याचेही कारण नाही. कारण केवल कर्माचा आश्रय करूनच आत्म्याने उपास्य होणे, एवढ्या अंशाचा जरी बाध झाला तरी त्यामुळे उपास्य आत्म्याच्या कर्मसंबंधाचा ह्मणजे सविशेषत्वाचा बाध अथवा त्याने कर्मसमुच्चयाने उपास्य होणे, या मुख्य अंशाचा बाध होत नाही. त्यामुळे हा पक्ष गृहीत धरला तरी ज्याला कर्माचा अधिकार असतो, तोच आत्म्याचा उपासक होतो. अकर्मा (संन्यासी) आत्मोपासक होऊ शकत नाही असा याचा भाव.)

१० याच पक्षीं दुसरा विशेष

(आतां याच पक्षीं, आणखी दुसरा विशेषकोणता आहे ते सांगतात.)
 " भेदाभेदोपास्यत्वाद् वा एक एव आत्मा कर्मविषये भेददृष्टि-
 भाक् । स एवाकर्मकालेऽभेदेनाप्युपास्य इत्येवमपुनरुक्तता । "
 अन्वयः— वा भेदाभेदोपास्यत्वात् एकः एव आत्मा कर्मविषये भेददृष्टि-
 भाक् सः एव अकर्मकाले अभेदेन अपि उपास्यः इति एवं अपुनरुक्तता ।
 अर्थ— किंवा भेद व अभेद अशा दोन दृष्टींनीं आत्मा उपास्य होत अस-
 त्यामुळे एकच आत्मा कर्मविषयामध्ये भेददृष्टीस पात्र होतो आणि तोच
 अकर्मकाली (ह्मणजे जेव्हा कर्म करण्याचा अवसर नसतो) तेव्हां अभे-
 दानेही उपास्य होतो, अशा रीतीने पुढील मंत्राला पुनरुक्तता नाही.

(भेददृष्टि द्वणजे आत्म्याची, ' हा, मज्जन भिन्न, ' अशा रीतीने उपासना करणे आणि अभेदाने द्वणजे ' मीच आत्मा ' अशी एकरूपाने उपासना करणे)

६१ ऐतरेय आत्मज्ञानार्थ आहे, असें मानल्यास श्रुतिविरोध

(ऐतरेय उपनिषद्, हें प्रकरण आत्मज्ञानार्थ आहे, यादर्शी अनेक श्रुतींशीं विरोध येतो असें वादी सांगतो) “ विद्यां चाविद्या च यस्तद्वेदोभय सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते इति । ” अन्यथ-य. विद्या च अविद्या च तत् उभय सह वेद (स) अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया अमृतं अश्नुते इति । अर्थ-जो कर्म आणि उपासना या दोवानी एकाच कालीं आचरितो, तो कर्माच्या योगाने मृत्यूचे उद्दयन करून विद्येच्या योगाने अमृतत्वाचा (मोक्षाचा) उपभोग घेतो “ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतत्तमाः ” इति च वाजिनाम् । अन्यथ-इह कर्माणि कुर्वन् एव शत समाः जिजीविषेद् इति राजिनाम् । अर्थ-या लोकीं कर्मे करितच शभर वर्षे जिवन राहण्याची इच्छा करारी, जस वाजसनेषि शास्त्रेच्या ईशावा-म्योपनिषदान् द्रष्टुं आरे (शभर वर्षांनंतर केवळ आत्म्याचें ज्ञान संपादन करू द्वणून द्वणाने तर) “ न च वर्षशतात्परमायुर्मर्त्यानाम् । येन कर्मपरित्यागेनात्मानमुपासीत । ” अन्यथ-च मर्त्याना आयु वर्षशतात् परं न अस्ति, येन कर्मपरित्यागेन आत्मान उपासीत । अर्थ-मनुष्याचें आयुष्य शभर वर्षांहून अधिक नसतें, कीं ज्याच्या योगाने पुरुष शभर वर्षंनंतर कर्माचा त्याग करून आत्म्याची उपासना करील (' शतायुर्वै पुण्य ' या श्रुतीवरून मनुष्याचें आयुष्य शभर वर्षे आहे । ठरतें. ऐतरेय आरण्यकांतही एक मध्यं वर्तत उन्दातं युगं आत्मेत्या शब्दाची (श्रोत्राची) छनीस साध अक्षरे जात, असें गातून, पुण्याच्या आयुष्याचेही दिवस तितकेच आहेत, असें द्रष्टुं जाणं छनीस मध्यं दिवस द्वणजे शभर वर्षेच होत अर्थात् या उद्देशावरूनही पुण्याचें आयुष्य शभर वर्षे आहे, असें ठरतें. भाष्यकारांनीं पुढील वाक्येंत तेच लक्षात) “ दक्षिंतं च ' तावन्नि पुण्यायुषोऽत्रनां मर्त्याणि भवन्ति ' इति ” अन्यथ-पुण्यायुष अशी तावन्नि मर्त्याणि भवन्ति इति च दक्षिंतं

अर्थ-पुरुषाच्या आयुष्याचे दिवस तितकेच (छत्तीस) सहस्र होतात, असेंही मागे दाखविलें आहे.

(वरें, पुरुषाचें आयुष्य शंभर वर्षांहून जर अधिक नसेल तर त्यानें मध्येंच कर्मसंन्यास करावा, ह्मणून ह्मणाल, तर तेंही बरोबर नाहीं. कारण) “ वर्षाशतं चायुः कर्मणैव व्यातं ” अर्थ-शंभर वर्षे आयुष्य कर्मानेंच व्यापिलें आहे. (त्याविषयी प्रमाण सांगतात.) “ दर्शितञ्च मन्त्रः ‘ कुर्वन्नेवेह कर्माणि ’ इत्यादि. ” अन्वयः-कुर्वन्नेवेह कर्माणि इत्यादिः मन्त्रः च दर्शितः । अर्थ-‘ या लोकीं कर्म करीतच ’ इत्यादि अर्थाचा मंत्रही वर दाखविलाच आहे. (तर मग पुराणामध्यें दशरथादिकांचें अधिक आयुष्य वर्णिलें आहे, त्याची वाट काय ? ह्मणून ह्मणाल, तर सांगतो. पुरुषाचें आयुष्य शंभर वर्षेच असतें, अशा अर्थाच्या श्रुतीशी विरोध येत असल्यामुळे पुराणांतील वर्णन हा अर्थवाद (स्तुति) आहे, असें समजावें. अथवा तें खरेंच आहे, असें जरी घेऊन चाललें, तरी जेवढें आयुष्य असेल तेवढें सर्व कर्मानेंच व्यतीत करावें, असें सांगणारी श्रुति असल्यामुळे, दशरथादिकांसारखे दीर्घायु पुरुष, शंभर वर्षांनंतर कर्मत्याग करून आत्मोपासना करतील, असेंही ह्मणतां येत नाहीं, असें वादी सांगतो.) “ तथा ‘ यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति ’ ‘ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासान्यां यजेत ’ इत्याद्याश्च ” अर्थ-‘ यावज्जीव अग्निहोत्र करावें ’ ‘ यावज्जीव दर्शपूर्णमास याग करावेत, ’ इत्यादि अर्थाच्या दुसऱ्याही श्रुती आहेत.

(‘ जीर्णं वा विरमेत् ’ अथवा जीर्ण झालेल्या पुरुषानें कर्माचा त्याग करावा, असें वचन असल्यामुळे वृद्धावस्था प्राप्त झाल्यानंतर संन्यास करितां येईल, असें ह्मणवें तर पुरुषाला, यज्ञपात्रांसह जाळण्याविषयी विधान असल्यामुळे तें बरोबर नाहीं, असें सांगतात.) “ तं यज्ञपात्रैर्दहन्ति इति च । ” त्याला यज्ञपात्रांसह जाळतात, असेंही विधान आहे. (यास्तव अग्निहोत्रादि कर्माचा त्याग करून आत्मोपासना करण्यास अवकाशच राहत नाहीं.)

(अहो, पण यावज्जीव कर्म करावयास सांगणारी वरील वाक्यें, ज्यानें गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला आहे, त्याच्याकरितां आहेत, असें

समजणेंच सयुक्तिक आहे नाही तर ब्रह्मचा त्यालाही कर्म करण्याचा प्रसंग येईल पण तो तर अग्निहात्रादि कर्म करित नाही यास्तव गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याच्या पूर्वीच कर्मत्याग करिता येणें शक्य आहे, असें ह्मणाल तर सांगतो) “ऋणत्रयश्रुतेश्च ।” अर्थ—श्रुतीनें तीन ऋणेंही सांगितलीं आहेत (उत्पन्न होणारा प्राद्वण तीन ऋणांनीं युक्त होऊनच जन्मास येतो, 'अज्ञा अर्थीची श्रुति व 'तान ऋणाची फेड करून मन मोक्षामध्ये लावावें, अशी स्मृति आहे यास्तव देव, ऋषि व पितर य' तिघांचीं ऋणें पंचमहायज्ञ, वेदाध्ययन व पुत्रोत्पादन याच योगानें फेडण्याकरिता ब्रह्मचा त्यालाही गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करणेंच उचित आहे, सन्यास करणें उचित नव्हे)

१२ याचर मध्यस्थाचा आक्षेप घेऊन वादीच त्याच समाधान करतो

(ब्रह्मचा त्यालाही गृहस्थाश्रम स्वीकारणच अवश्य आहे व सर्वजण कर्म करण्यात घालवावयाचा असल्यामुळे सन्यासाश्रमास अवकाशच नाही, असेंच जर नियमानें समजलें तर ? १ 'ज्या दिवशीं विरक्ति उद्भवल त्याच दिवशीं सर्वसगपरित्याग करून जावें २ 'सर्वसग परित्याग करून भिक्षावृत्तीनें निर्वाह करितात ' ३ 'ब्राह्मणानें गृहस्थाश्रमास सोडून जावें,' इत्यादि अर्थीच्या श्रुती व स्मृती याची काय वाट ? असें मध्यस्थानें विचारलें असता वादी ह्मणता) 'तत्र पारिव्राज्यादि शास्त्र 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति आत्मज्ञानस्तुतिपरोऽर्थवाद' ”अन्वय — तत्र 'व्युत्थाय अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति पारिव्राज्यादि शास्त्र आत्मज्ञानस्तुतिपर अर्थवाद । अथ— श्रुतीतील 'सर्वसग परित्याग करून भिक्षावृत्तीनें निर्वाह करितात इ यादि सन्यास, भिक्षाग्र इत्यादिकाचें विधान करणारें शास्त्र हा आत्मज्ञानाची स्तुति करणारा अर्थवाद आहे (सर्वांचा त्याग करूनही आत्मज्ञान संपादन करावें, अशी आत्मज्ञानाची स्तुति येथें प्रतीत होते यास्तव अज्ञाप्रकारचें वाक्य, हें विधिवाक्य नव्हे ह्मणजे त आत्मज्ञानाचें विधान करित नाही तर सधस्वाचा त्याग करूनही आत्मज्ञानाचें संपादन करावें, एवढेंच सांगत)

(यास्तव अशीं वाक्यें, हा आत्मज्ञानाचा स्तुतिपर अर्थवाद आहे ज्याचें विधान केलेलें असत तें अवश्य करावें ठागते कारण विहित कर्त

व्याचें अनुष्ठान न करणें ह्मणजे प्रत्यवाधी व पतित होणेंच आहे. पण अर्थवादावरून, ज्याची स्तुति केली असेल तें कर्म करणें प्रशस्त आहे, एवढेंच ठरतें. तें न केल्यास पतित पुरुष होत नाही, असा याचा भावार्थ.)

(आतां तें वाक्य विधिवाक्यच आहे, असें जरी समजलें तरी कर्म करण्याचा ज्यांना अधिकार नाही, अशा आंधळ्या, पांगळ्या, मुक्या मनुष्यास उद्देशून तें आहे, असें वादी सांगतो.) “ अनधिकृतार्थो वा । ” अर्थ— अथवा तो अर्थवाद कर्माचा ज्यांना अधिकार नाही, त्यांच्याकरितां आहे. (यास्तव आत्मविद्या संन्यासी पुरुषाचे ठिकाणीं राहणारी नाही. तर कर्मिष्ठाचेच ठिकाणीं राहणारी आहे, व ती कर्माशीं संबंध ठेवणारी आहे.)

१३ सिद्धांती या पूर्वपक्षाचा सविस्तर परिहार करितात

(भाष्यकार म्हणतात—) “ न ” अर्थ— हें तुमचें ह्मणणें बरोबर नाही. (आत्मज्ञानी पुरुषालाही कर्मानुष्ठान जर अवश्य असेल तर आत्मविद्या कर्मिनिष्ठ आहे असें ठरेल. विद्वानाचें कर्मानुष्ठानही, एक तर कर्मतलाची इच्छा असल्यास, काम्य कर्माप्रमाणें होईल, अथवा प्रभाकर मीमांसकाच्या ह्मणण्याप्रमाणें नियोगबलानें होईल. नियोग ह्मणजे श्रुतीची आज्ञा, विधान. नित्यकर्म जशीं केवळ श्रुति विधान करते ह्मणून करावी लागतात, त्याप्रमाणेंच विद्वानाला कर्मानुष्ठानही विधिबलानें करावें लागेल. पण या दोन पक्षांपैकीं तुला येथें कोणता पक्ष मान्य आहे? विद्वान् फलाच्या इच्छेनें कर्म करतो, हा पक्ष घेतला तर तो बरोबर नाही. कारण—) “ परमार्थविज्ञाने फलादृशे नि क्रियानुपपत्ते । ” अर्थ— परमार्थाचें विज्ञान झालें असतां कर्माचें फळच दिसत नाही आणि कर्माचें काहीं फळच नाही, असें कळल्यावर पुरुषाच्या हातून क्रिया घडणें शक्य नाही (आता या समवाक्याचाच विस्तार करितात—) “ यदुक्तं कर्मिण एव चात्मज्ञानं कर्मसंबन्धि च इत्यादि तत्तत् । ” अन्वय— आत्मज्ञानं कर्मिणः एव च कर्मसंबन्धि इत्यादि यत् उक्तं तत् न । अर्थ— (वाचानें) आत्मज्ञान कर्म करणाऱ्या पुरुषालाच होतें व तें कर्माशीं संबंध ठेवणारें आहे, इत्यादि जें बर

झटलें आहे तें बरोबर नव्हे. (कर्मसंबंधी ह्मणजे कर्मागभूत उक्तादिकादीं संबंध ठेवणारें, त्यांचा आश्रय करून राहणारें.)

(वरील संग्रहाव्याप्तीत ' परमार्थविज्ञाने० ' इत्यादि वाक्यांशाचा विस्तार करितात.) "परं ह्याप्तकामं सर्वसंसारदोषवर्जितं ब्रह्माहमस्मीति आत्मत्वेन विज्ञाने कृतेन कर्तव्येन वा प्रयोजनमात्मनोऽपश्यतः फलाव-
र्शने क्रिया नोपपद्यते" अन्वय.—हि परं आप्तकामं सर्वसंसारदोषवर्जितं ब्रह्म अहं आस्मि इति आत्मत्वेन विज्ञाने (जाते सति) कृतेन कर्तव्येन वा (कर्मणा) आत्मनः प्रयोजन अपश्यतः (पुरुषस्य) फलादर्शने क्रिया न उपपद्यते । अर्थ—
कारण पर ह्मणजे प्राप्तकाम (तृप्त) व सर्व संसारदोषांनीं रहित असें ब्रह्म मी आहे, अशा रीतीने आत्मत्वानें (आत्मरूपानें) ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला असतां केलेल्या किंवा पुढें करावयाच्या कर्मांमुळे आपल्याला कांहीं फळ प्राप्त करून घ्यावयाचें नाही, (अथवा कृत किंवा कर्तव्य कर्मनिं आपल्याला कांहीं प्रयोजन प्राप्त होण्यासारखें नाही;) असें विचारानें जाणणान्या पुरुषाची फळाच्या अभावीं क्रिया उपपन्न होत नाही. (कारण कोणतेही कर्म दोन कारणानीं होतें. एक इष्टप्राप्तीकरितां व दुसरें अनिष्ट निवृत्तीकरितां, पण ज्याला आप्तकाम व सर्वसंसारदोषरहित ब्रह्मच मी आहे, असें साक्षात् कळलेलें असतें, त्याला आनवर केलेल्या व पुढें कराव-
याच्या कर्मांचें कांहीं फळ आपल्याला मिळेल, असें मुळींच वाटत नाही. फळ हेंच कोणत्याही प्रवृत्तीचें निमित्त आहे. ह्मणूनच मनुस्मृतीत ' अका-
मस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कस्यचित् । यद्यदि कुरुते जन्तुस्तत्तत्का-
मस्य चेष्टितम् ॥ ' ह्मणजे या जगांत कोणाही निष्काम (निरिच्छ) पुरु-
षाची कोणतीही क्रिया दिसत नाही. कारण प्राणी जें जें करतो, तें तें कामाचें चेष्टित आहे (इच्छेचा व्यापार आहे), असें झटलें आहे. फळाच्या अभावीं क्रिया संभवत नाही. ब्रह्माला आप्तकाम ह्मणजे पूर्णमनोरथ (ज्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले आहेत) असें विशेषण देऊन त्याला कोणत्याही प्रयोजनाची, फळाची प्राप्ति करून घ्यावयाची नाही, असें सूचविटें व ' सर्वसंसारदोषवर्जितं ' या विशेषणानें संसारदोषरूप अन-
र्थाचीही निवृत्ति करावयाची नाही, असें सांगितलें आहे. ह्मणजे अशा-
प्रकारचें ब्रह्मच आत्मा आहे, असें समजल्यावर तीं दोन्ही कर्मनिमित्तें अव-

शिष्ट रहात नाहीत. त्यामुळे विद्वानाची कोणतीही क्रिया उपपन्न होत नाही. त्याच्या हातून कोणतेही कर्म संभवत नाही. तसेच 'संसारदोष' येथील दोष या पदानें राग व द्वेष या दोन दोषांचा अभाव असल्यामुळेही प्रवृत्तीचा अभाव सूचित होतो. राग ह्मणजे आसक्ति, प्रेम व द्वेष ह्मणजे क्रोध. या दोन दोषांमुळेच कमानें इष्टप्राप्ति व अनिष्टनिवृत्ति या दोन प्रयोजनांची इच्छा होते आणि त्या इच्छेमुळे प्रवृत्ति होते. ज्ञानानंतर पूर्वी केलेल्या कर्मांशीही जर आत्म्याचा कांहीं संबंध नाही, तर पुढें करावयाच्या कर्मांशी तो कोटून असणारी हें 'कृतेन कर्तव्येन वा' या भाष्यानें सुचविलें आहे. कारण ज्ञानाच्यापूर्वी अनेक जन्मीं जीं कर्म घडलेलीं असतात तीं सर्व 'मी यांचा कर्ता आहे' या भावनेनेंच झालेलीं असतात, पण आत्मा पूर्ण व शुद्ध ब्रह्म आहे, असें ज्ञान, असा साक्षात्कार होताच त्यांचा व असंग आत्म्याचा कांहीं संबंध नाही, असें वाटून तीं सुद्धा जर प्रयोजनशून्य होतात, तर साक्षात्कारानंतर मी कर्ता नाहीं तर नुस्ता साक्षी पूर्ण ब्रह्म आहे, असें कळल्यानंतर होणारीं कर्मे सप्रयोजन कशीं होतील ?)

(बरील भाष्यानें 'प्रयोजनाच्या इच्छेनें ज्ञानी कर्म करील' या पक्षाचें निरसन केलें; आतां 'नित्यकर्माप्रमाणें केवळ विधिवटानें (श्रुतीनें सांगितलें आहे ह्मणून) तो तीं करील' या दुसऱ्या पक्षाचें निरसन करितात) " फलादर्शनेऽपि नियुक्तत्वात्करोतीति चेत् । " अर्थ—फलाचें जरी अदर्शन (अभाव) असलें तरी श्रुतीनें नियुक्त केलेलें असल्यामुळे ज्ञानी कर्म करितो, ह्मणून ह्मणावें तर (माझे हें कर्तव्य आहे, असें जाणणाराच श्रुतीच्या नियोगाचा विषय होतो. नियोग म्हणजे विधि, आज्ञा. नियोगाचा विषय होतो. म्हणजे नियोज्य होतो आणि एकाचा कर्मापासून मिळणाऱ्या फळाची इच्छा ज्याला असते, तोच पुरुष 'हें माझे कर्तव्य आहे' असें जाणतो. म्हणजे कर्मफळाच्या इच्छेनें कर्तव्याचें ज्ञान, त्या ज्ञानामुळे श्रुतीच्या नियोगाचा विषय होणें, व नियोज्य झाल्यानंतर कर्मानुष्ठान, अशी परंपरा आहे. परंतु आत्मा असंग आहे, असें ज्याला कळतें त्याला हें माझे कर्तव्य आहे, असें मुझे वाटतच नाही. त्यामुळे तो श्रुतिनियुक्तही होत नाही, असें भाष्यकार सांगतात) " न । नियोगाविषयात्मदर्शनात् । " अर्थ—नियुक्त झाल्यामुळे तो करील, असें ह्मणणें योग्य

नाहीं, कारण आत्मा नियोगाचा विषय होत नाही, असें त्यानें जाणलेलें असतें (आता त्याचेंच अधिक स्पष्ट उपपादन करितान) “ इष्टयोगम-
निष्टवियोग चात्मनः प्रयोजनं पश्यस्तदुपायार्थी यो भवति स नियो-
गस्य विषयो दृष्टो लोके । न तु तद्विपरीतनियोगाविषयब्रह्मात्मत्वदर्शी॥ ”
अन्वय — आत्मन इष्टयोग अनिष्टयोगं च प्रयोजनं पश्यन् य तदुपायार्थी
भवति स लोके नियोगस्य विषय दृष्ट । तु तद्विपरीतनियोगाविषयब्रह्मा-
त्मत्वदर्शी न । अर्थ — आत्म्याचें (आपलें) इष्टयोग व अनिष्टवियोग हें प्रयो-
जन पाहणारा जो त्याच्या (इष्टप्राप्ति — अनिष्टपरिहाराच्या) उपायाची
इच्छा करणारा असतो तोच या लोकी नियोगाचा विषय होतो, असें दिसतें.
पण जो याच्या उलट नियोगाचा विषय न होणारें ब्रह्मच माझा आत्मा
आहे, असें पाहणारा असतो, तो नियोगाचा विषय होतोसें दिसत नाही
(कारण हें माझे कर्तव्य आहे, असें जाणत नसतानाही जर एकादा श्रुती-
कडून नियुक्त होऊ लागला, तर मोठा अतिप्रसंगच होईल कारण श्रुतीच्या
नियोगाला निमित्त काहीं लागत नाही, असें म्हटल्यास क्षत्रियानाच
नियत असलेले राजसूयादि यज्ञही ब्राह्मणाचें कर्तव्य होईल कदाचित् कराव-
यास योग्य असलेले अग्निष्टोमादिक सर्वदा करण्याचा प्रसंग येईल, असें
भाष्यकार सांगतात —) “ ब्रह्मात्मत्वदर्श्यपि सश्चेन्नियुज्येत नियोगा-
विषयोऽपि सन्न कश्चित् नियुक्त इति सर्वं कर्म सर्वेण सर्वदा
कर्तव्यं प्राप्नोति । तच्चातिष्ठम् । ” अन्वय — ब्रह्मात्मत्वदर्शी अपि सन्
नियोगाविषयः अपि सन् नियुज्येत चेत् कश्चित् न नियुक्त इति न । इति
सर्वं कर्म सर्वेण सर्वदा कर्तव्यं प्राप्नोति । तत् च अनिष्ट अस्ति । अर्थ — एकादा
पुरुष ब्रह्मच आत्मा आहे, असें जाणणाराही असून व (त्यामुळे) नियोगाचा
अविषयही असून जर श्रुतीकडून नियुक्त केला गेला तर न नियोग केला
गेलेला, असा कोणीही उरत नाही (म्हणजे प्रत्येक पुरुष नियुक्त
झालेलाच असतो) त्यामुळे प्रत्येक कर्म प्रत्येकाला सदा अवश्य कर्तव्य
आहे, अस होतें, पण तसें होणें इष्ट नव्हे

(शिवाय आत्मज्ञाला नियोग करणारा (नियोक्ता) कोण ? कोणी
आत्म्या-तुम यासारखा सामान्य पुरुष कीं वेद ? सामान्य पुरुष झणून
झोटेले तर तो विद्वानाचा नियोक्ता होऊ शकत नाही कारण आत्मज्ञ ईश्व-

रच माझा आत्मा आहे, असें जाणतो. त्यामुळे ईश्वररूप असलेला तोच सर्वांचा नियोक्ता आहे. स्वतः नियोक्ता असलेल्या त्याला त्याचाच नियोज्य (त्याच्या नियोगाचा विषय होणारा, आपल्या नियोक्त्याला) नियुक्त करील, त्याचा तो नियोज्य होईल, असें समजणें अगदींच विरुद्ध आहे, असें भाष्याकार सांगतात-) “न च स नियोक्तुं शक्यते केनचित् ।” अन्वयः-च सः केनचित् नियोक्तुं न शक्यते । अर्थ-पण तो (ज्ञानी) कोणा दुसऱ्या पुरुषाकडून नियुक्त होणें शक्य नाही. (कोणाच्या नियोगाचा (आज्ञेचा, विधानाचा, प्रेरणेचा) विषय होऊं शकत नाही. कारण ज्ञानी ह्मणजे स्वतः आत्मा व आत्माच सर्वांचा नियोक्ता-सर्वांना नियुक्त करणारा, प्रेरणा करणारा आहे. तेव्हा या प्रेरकालाच दुसरा प्रेर्य नियुक्त कसा करणार ? धनी आपल्या सेवकाचा प्रेरक असतो. ह्मणून तो जरी त्यांनींल अनेकांना ‘हें कर, हें कर’ असें सांगून अनेक कार्यांत नियुक्त करित असला तरी त्याला सेवकांतील कोणी एकादाही कधी ‘हें कर’ असें ह्मणू शकत नाही. याच न्यायानें या चेतन प्रेरकाला दुसरा कोणीही अचेतन व म्हणूनच प्रेर्य प्रेरणा करूं शकत नाही.)

(अहो, पण ज्ञानी दुसऱ्या पुरुषाकडून जरी नियुक्त होणारा नसला तरी वेदाकडून नियुक्त केला जाईल. असा दुसरा पक्ष घेऊन त्याचें निरसन करितात.) “आम्नायस्यापि तत्प्रभवत्वात् । न हि स्वविज्ञानोत्थेन वचसा स्वयं नियुज्यते ।” अर्थ-(वेदाकडूनही तो नियुक्त होऊं शकत नाही.) कारण आम्नाय ह्मणजे वेदही तत्प्रभव आहे-ह्मणजे त्याच्यापासून झालेला आहे. (ईश्वरभावास प्राप्त झालेल्या त्याच्यापासून वेद झालेला आहे. कारण शब्दराशिरूप वेद ह्मणजे ज्ञानी पुरुषाचा अनुभवच आहे. अर्थात् स्वात्मसाक्षात्कार जेव्हां होईल तेव्हांच वेदवाणी प्रवृत्त होईल, हें उघड आहे. अर्थात् वेद ह्मणजे आत्मज्ञाचें अनुभवानुसार वचन. आपल्या अनुभवानें उद्भवलेल्या वचनानें स्वतःच कोणी नियुक्त होत नाही.)

(शिवाय पाणिनिने व्याकरणशास्त्र केलें. पण तें शास्त्र ह्मणजे त्याच सर्व ज्ञान नव्हे. तर त्याला जे अनेक विषय अवगत होते त्यांतील व्याकरण या एकाच विषयाचें तें ज्ञान आहे. अर्थात् त्या शास्त्राहून स्वतः शास्त्रकर्ता पाणिनी अधिक विषयांस जाणणारा, अधिक ज्ञानी होता, असें निःसं-

शय ठातें त्याच न्यायानें वेदही जर ईश्वरापासून (परमात्म्यापासून) झालेला आहे तर तोही ईश्वराच्या अपरिमित ज्ञानाचा एकदेश (अंश) आहे, त्यामुलेंच तो ईश्वराहून अल्पज्ञ होय स्वतः अल्पज्ञ असलेला तो बहुज्ञ ईश्वराला (आत्म्याला) नियुक्त कसा करणार ? असें भाष्यकार सांगतात " नापि बहुवित्स्वाम्यादिवेकिना भृत्येन । " अन्वय — बहुवित् स्वामी अविवेकिना भृत्येन अपि न (नियुज्यते) । अर्थ—बहुज्ञ स्वामी अविवेकी भृत्याकडूनही नियुक्त केला जात नाही. (येथें अविवेकी ह्मणजे ' अल्पज्ञ ' असें समजावें अथवा शन्दराशिरूप वेद जड आहेत, अचेतन आहेत त्यामुळेही त्यांना अविवेकित्व आहे.)

(वेद ईश्वरज्ञानपूर्वक आहे, ईश्वराच्या ज्ञानाचा तो एकदेश आहे, यापक्षां बरील दोष जरी येत असला तरी वेद नित्य आहे, त्यापक्षां तो येत नाही, अशी शंका घेतात—) " आम्नायस्य नित्यत्वे सति स्वातन्त्र्यात्सर्वान्भ्रति नियोकृत्यसामर्थ्यमिति चेत् । " अर्थ— वेदाला नित्यत्व असून त्यामुलेंच स्वातंत्र्यही असल्यामुलें (ह्म-वेद नित्य असून शिवाय स्वतंत्रही आहे ह्मणून) त्याला सर्वांचें नियो-क्तृत्व आहे. (ह्म वेद सर्वांचा नियोक्ता-प्रेरक होतो) सर्वांना नियुक्त करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या मध्यें आहे, असें ह्मणावें तर ' न । उक्तदो-पात् । " अर्थ— तें बरोबर नाही. कारण (वेद अचेतन आहे, अचेतन ह्मणजे जड जड पदार्थ नियोक्ता होऊ शकत नाही कारण नियोक्तृत्व हा चेतनाचाच धर्म आहे शिवाय जड वेदही नियोक्ता आहे, असें जरी क्षणभर मानलें तरी) बर सांगितलेला दोष येतो. (आता या समग्र-वाक्याचाच विस्तार करितात—) " तथापि सर्वेण सर्वदा सर्वमवि-शिष्ट कर्म कर्तव्यमित्युक्तो दोषोऽप्यपरिहार्य एव । " अर्थ— (आणि तसें जरी मानलें) तरी प्रत्येकानें सर्वदा सर्व कर्म काहीं विशेष न ठेवता करावें, हा पूर्वोक्त दोषही अपरिहार्यच होतो (येथें ' सर्वमविशिष्ट ' याच्या जागी ' सर्व शिष्ट ' असा पाठ असावा, असें आनंदगिरीच्या टीकेवरून वाटत वेदाच्या नियोगाचा विषय न होणाऱ्या (म्ह अनियोज्य) अशाही विद्वानांला जर कर्तव्य आहे, असें झटलें, तर सर्वशिष्ट (ह्मणजे विहित) कर्म सर्वांनाही करावें, असें होईल कारण मग अमक्यानेच करावें व अमक्याने करू नये, असा विहित कर्माचा सकोच करण्यास काहीं कारण उरत नाही.)

(आतां असंग ब्रह्मच आत्मा आहे, हा साक्षात्कार व कर्माची कर्तव्यता ही दोन्ही शास्त्रानेच सांगितलेली असल्यामुळे आणि दोन्ही विधाने करणाऱ्या शास्त्राला एकसारखेच प्रामाण्य असल्यामुळे कांहीं वेळ आत्मज्ञान व कांहीं वेळ कर्मानुष्ठान होऊ शकेल, अशी शंका घेतात.-) “ तदपि शास्त्रेणैव विधीयत इति चेत् । ” अर्थ-तेही शास्त्राकडूनच विधान केले जाते, ह्मणून ह्मणाल (ह्मणजे) “ यथा कर्मकर्तव्यता शास्त्रेण कृता तथा तदप्यात्मज्ञानं तस्यैव कर्मिणः शास्त्रेण विधीयत इति चेन्न । ” अर्थ-ज्याप्रमाणे शास्त्राने कर्मकर्तव्यता केलेली आहे, त्याचप्रमाणे ते आत्मज्ञानही त्याच कर्मे करणाऱ्या कर्मी पुरुषाला शास्त्रानेच सांगितलेले आहे, (शास्त्रानेच आत्मज्ञानाचे विधान केले आहे,) असे ह्मणाल तर ते बरोबर नाही. (स्वामाविकर्षणेच आत्मा अकर्ता आहे, असा आत्म्याविपर्ययाचा बोध एकदा झाला असता तो कर्ता आहे, या पूर्वीच्या समजुतीचा बाध होतो. त्यामुळे शास्त्राने पुनः त्याच्या कर्तृत्वाचा बोध करणे, संभवत नाही, असे सांगतात.-) “ विरुद्धार्थबोधकत्वानुपपत्तेः । न ह्येकस्मिन्कृताकृतसंबन्धित्वं तद्विपरीतत्वं च बोधयितुं शक्यम् । शीतोष्णतामिवाग्नेः । ” अर्थ-शास्त्राला विरुद्धार्थबोधकत्व असणे, ह्मणजे त्याने विरुद्ध अर्थाचा बोध करणे शक्य नाही. कारण एकाच वस्तूचे ठिकाणी कृत व कर्तव्य यांचे असंबन्धित्व (म्ह. केलेले व करावयाचे कर्म यांचा कांहीं संबंध नसणे) व ताद्विपरीतत्व (म्ह. त्याच्या विपरीत कृत व कर्तव्य यांचा संबंध असणे) यांचा बोध करविणे शक्य नाही. एकाच अग्नीच्या ठिकाणी शीतत्वही आहे व उष्णत्वही आहे, असा बोध करता येणे जसे अशक्य, त्याप्रमाणे. (आत्मा मार्गे केलेल्या व पुढे करावयाच्या कर्मांशी संबंध ठेवणारा, त्यांच्या योगाने लिप्त होणारा, पुण्यवान् व पापी होणारा नाही, व तो त्यांच्याशी संबंधादि ठेवणारा आहे, असा विरुद्ध अर्थ शास्त्रालाही सांगता येणार नाही.)

(येणेप्रमाणे अगोदर विद्वान्-नियोगाचा विषय न होणारा व अकर्ता, अशा आत्म्याला साक्षात् जाणणारा असल्यामुळे आणि त्याला प्रयोजनाची (फलाची) इच्छा नसल्यामुळे कर्म नाही, असे सांगितले. आतां स्वतः विद्वानाला इष्टप्राप्ति व अनिष्टानिवृत्ति या फलांची इच्छा नसली

तरीही 'स्वर्गकामो यजेत्' ह्मणजे ज्याला स्वर्गाची इच्छा असेल त्याने यज्ञ करावा, या शास्त्राकडूनच ती इच्छा पुरपाच्या मनांत घातली जाते, उत्पन्न केली जाते, असें कोणी मीमांसक ह्मणतील. यास्तव आचार्य सांगतात.—) “ न चेष्टयोगचिकीर्षाऽऽत्मनोऽनिष्टवियोगचिकीर्षा च शास्त्रकृता । सर्वप्राणिनां तद्दर्शनात् । शास्त्रकृतं चेत्तदुभयं गोपालादीनां न दृश्येत । अशास्त्रज्ञत्यात्तेषाम् । ” अन्ययः—आत्मनः इष्टयोगचिकीर्षा अनिष्टवियोगचिकीर्षा च न शास्त्रकृता । सर्वप्राणिनां तद्दर्शनात् । तत् उभयं शास्त्रकृतं चेत् गोपालादीनां न दृश्येत । तेषां अशास्त्रज्ञत्वात् । अर्थ—आपला इष्ट पदार्थांशी योग (संबंध) व्हावा, अशी इच्छा व अनिष्ट पदार्थांशी वियोग व्हावा अशी इच्छा शास्त्रकृत नव्हे. (म्ह. आपला अनुकूल वस्तुंशीच संयोग व्हावा व प्रतिकूल वस्तुंशी झालेल्या संयोगाचा वियोग व्हावा, ही इच्छा शास्त्राच्या विधानामुळे, शास्त्राच्या उपदेशामुळे होत नाही) कारण सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणी ती (स्वाभाविकपणेच) दिसते. ती दोन्ही प्रकारची इच्छा शास्त्रकृतच जर असती तर गुरांशी इत्यादि अशास्त्रज्ञांच्या ठिकाणी ती दिसली नसती. कारण ते शास्त्रज्ञ नसतात. (भाष्यांत 'चिकीर्षा' ह्मणजे करण्याची इच्छा असा जरी शब्द असला, तरी त्याचा अर्थ नुस्ती फळेच्छा असाच समजावा. कारण फळाच्या ठिकाणी करण्याची इच्छा होणे अयोग्य आहे. फल आपोआप होतें; तें कोणाच्या करणाच्या इच्छेनें होत नाही.)

(कृत व कर्तव्य यांच्याशीं आत्म्याचा संबंध नाही, असें सांगणें व त्याच्याशीं आत्मसंबंध आहे, असें ह्मणणें हें परस्परविरुद्ध आहे, यास्तव शास्त्र त्याचा बोध करित नाही, असें जर वाटत असेल, तर कृत व कर्तव्य यांच्याशीं आत्मसंबंध नाही, असा बोध तें करितच नाही, तें आत्मा कृत व कर्तव्य कर्मांशीं संबंध ठेवणारा आहे, असाच बोध करतें, असें समजा, ह्मणून ह्मणाल तर सांगतों—) “ यद्धि स्वतोऽप्राप्तं तच्छास्त्रेण बोधयितव्यम् । ” अर्थ— जें स्वतः (स्वामाधिकपणेच) अप्राप्त असतें, त्याचा शास्त्रानें बोध करणें उचित होय. (जें लौकिक प्रत्यक्षादि दुसऱ्या प्रमाणानें प्राप्त (ज्ञात) झालेलें नसतें त्याचाच बोध शास्त्र करतें, जें अन्यप्रमाणानें प्राप्त असतें त्याचें विधान तें करित नाही, असा नियम आहे.

आत्म्याचा कृत अथवा कर्तव्य कर्मांशी संबंध नाही, हें ज्ञान दुसऱ्या कोणत्याही प्रमाणानें प्राप्त नाही. यास्तव शास्त्रासच त्याचा बोध करणें उचित आहे. आत्म्याचा कर्मांशी संबंध आहे, हेंच ज्ञान स्वाभाविकपणें सर्वांना असतें. यास्तव दस्तुतः शास्त्राला त्याचाच बोध करण्याची आवश्यकता नाही.) ' तच्चेत्कृतकर्तव्यताविरोध्यात्मज्ञानं शास्त्रेण कृतं कथं तद्विरुद्धां कर्तव्यतां पुनरुत्पादयेच्छीततामिवाग्नौ तम इव च भानौ । ” अन्वयः— कृतकर्तव्यताविरोधि तत् आत्मज्ञानं शास्त्रेण कृतं चेत् (तर्हि) पुनः तद्विरुद्धां कर्तव्यता, अग्नौ शीततां इव भानौ च तमः इव कथं उत्पादयेत् । अर्थ— कृत व कर्तव्यता यांच्या विरुद्ध असलेलें तें आत्मज्ञान जर शास्त्राकडून केलें गेलेलें असलें तर मग पुनः त्याच्या विरुद्ध असलेल्या कर्तव्यतेला (तेंच शास्त्र), अग्नीच्या डिमणां जशी शीतता व सूर्यामध्ये अंधकार त्याप्रमाणें, कसे उत्पन्न करील ? (मीं हें केलें आहे व मला हें करावयाचें आहे, या ज्ञानाच्या विरोधी असलेल्या आत्मज्ञानाचा उपदेश केल्यावर तेंच शास्त्र त्या ज्ञानाच्या विरुद्ध असलेल्या कर्तव्यताज्ञानाचा उपदेश कसा करील ?)

(अहो, पण कर्मांशी संबंध न ठेवणाऱ्या आत्म्याचें ज्ञान करून घ्यावें, असा विधि कोठेही नाही. ह्मणून वेदान्तही तशा प्रकारच्या आम्हांचा बोध करित नाही, अशी शंका घेतात—) “ न बोधयत्येवेति चेत् ” अन्वयः— न बोधयति एव इति चेत् । अर्थ— बोध करित नाहीच, असें ह्मणाल तर “ न । स म आत्मेति विद्यात्प्रज्ञानं ब्रह्मेति चोपसंहारात् । ” अन्वयः— न सः मे आत्मा इति विद्यात् । स प्रज्ञानं ब्रह्म इति उपसंहारात् । अर्थ— तें बरोबर नाही. तो माझा आत्मा आहे, असें जाणावें व प्रज्ञान (जीवचेतन्य) ब्रह्म आहे, असा उपसंहार केला आहे. (आत्मज्ञानाविषयी विधि नाहीच, हें ह्मणणें साहस होय. कारण पुरुषाला कर्तव्याभिमुख करणें, हें विधीचें प्रयोजन आहे. ‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ’ इत्यादि वेदान्तवाक्ये अर्थवादरूप असलीं तरी त्यांच्यामध्ये, विधीचें स्वरूप आहे. ‘ द्रष्टव्य. ’ हा शब्द विध्यर्थीच आहे. शिवाय स्वरूपाचा बोध करणारें केवळ आत्मपर वाक्यही आहे. यास्तव आत्मबोधक वेदान्त वाक्यच नाही, असें ह्मणणें अयोग्य आहे.)

(त्याचप्रमाणे ज्ञानाच्या उत्पत्तीचा अनुवाद करणारी श्रुति असल्यामुळेही ज्ञान होत नाही, अशी आशंका करण अनुचित होय, असे सांगतात-) “ तदात्मानमेवावेत् । ” अर्थ- तत जावरूपाने अवास्थित असलेले ब्रह्म आपल्यालाच जाणते झाले (त्याचप्रमाणे) “ तत्त्वमसि ” अर्थ- तत् ते सद्रूप ब्रह्मत्वं- तू श्वेतकेतु असि- आहेस “ इत्येयमादीना तत्परत्वात् ” । अर्थ- इत्यादि वाक्याना आत्मपरता आहे. (म्ह० तीं वाक्य आत्म्याचे प्रतिपादन करणारी आहेत वरील भाष्यातील आदिशब्दांनी ‘ अयमत्मा ब्रह्म ’ इत्यादि दुसरीही महावाक्ये घ्यावीं. पण ही वाक्ये ‘ आत्मा कर्ता आहे ’ असा बोध करणाऱ्या सर्व कर्मकांडाच्या विरुद्ध आहेत यातच तसल्या वाक्याना आत्मा अकर्ता आहे, इत्यादि ज्ञान जरी होत असले, तरी ते भ्रांत ज्ञान आहे, अस कोणता हजेल हजून आचार्य सांगतात-) “ उत्पन्नस्य च ब्रह्मात्मज्ञानस्यावाध्यमानत्वात्तानुत्पन्न भ्रान्त वेति शक्यं वक्तुम् । ” अर्थ- आणि उत्पन्न झालेल्या त्या ब्रह्मात्मज्ञानाचा बाध होत नसल्यामुळे ते मुळीं उत्पन्नच झाले नाही, अथवा भ्रान्त ज्ञान आहे, असे हजणतां यणे शक्य नाही. (कर्मकांडावरून होणार ‘ आत्मा कर्ता आहे, ’ हे ज्ञान वास्तविक नव्हे, कर्मकांडान मनुष्यमात्राला स्वाभाविकपणेच ज्ञात होणाऱ्या आत्म्याच्या कर्तृत्वाचा अनुवाद करून केवळ उल्कपांचा उपाय सांगितला आहे. त्यामुळे त्याच्या योगाने केवळ आत्मबोधक वेदान्तवाक्य-जन्य ज्ञानाचा बाध होत नाही शिवाय आत्मबोधक वाक्य ऐकल असता ‘ अकर्ता आत्मा मी आहे ’ अस ज्ञान हान, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे तसेच, ‘ मी अकर्ता आत्मा नव्हे, ’ अस विपरीत ज्ञानही होत नसल्यामुळे ‘ ज्ञान होत नाही व त भ्रान्त आहे, अथ हजणे सर्वथा अनुचित आहे)

(विद्वानास कर्माच्या योगान काहीं फळ मिळवावयाचे नसल्यामुळे त्याची कर्माध्य प्रवृत्ति होत नाही, असे आह्मी वर सांगितले आहे पण त्यावर वादी शंका घेतो-) “ त्यागेऽपि प्रयोजनाभावास्य तुल्यत्वमिति चेत् । ” अर्थ- कर्माच्या त्यागामध्यही प्रयोजनाचा अभाव तुल्यच आहे ! म्हणजे विद्वानाला कर्मानुष्ठानामुळे जस काहीं फळ मिळवायच नाही, तसेच कर्मत्यागामुळेही काहा फळ मिळणे शक्य नाही यास्तव फळाच्या अभावा न्याची प्रवृत्ति कर्माप्रमाणेच कर्मत्यागामध्येही होणार नाही), हजून हजणाल कारण

“नाकृतेनेह कश्चन इति स्मृतेः ।” अर्थ—(त्या विद्वानाला कर्मानुष्ठान केल्यामुळे जसे कांहीं फळ मिळत नाही त्याचप्रमाणे) तें अकृतेन—न केल्यानेही इह—या लोकीं कश्चन—कांहीं अर्थ न—नाहीं, असें भगवद्गीतेत सांगितलें आहे, ह्मणून ह्मणाल तर तें बरोबर नाही. (आतां या शंकेचेच अधिक विवरण करितात—) “य आहुर्विदित्वा ब्रह्म व्युत्थानमेव कुर्यादिति तेषामप्येव समानो दोषः प्रयोजनाभाव इति चेत् । न ।” अन्वयः—‘ब्रह्म विदित्वा व्युत्थानमेव कुर्यात्’ इति ये आहुः तेषां अपि एव प्रयोजनाभावः दोषः समानः इति चेत् । न । अर्थ—ब्रह्माला जाणून व्युत्थानच करावें (संन्यास करावा), असें जे ह्मणतात त्यांच्या ह्मणण्यावरही हा प्रयोजनाभावरूप दोष तसाच येतो, ह्मणून ह्मणाल तर तें बरोबर नाही. (कर्मत्याग ह्मणजे संन्यास, हा जर व्यापाररूप असता तर कोणताही व्यापार क्लेशात्कर असतो, असा न्याय असल्यामुळे व कोणीही कोणताही क्लेश फट्यावाचून सहन करण्यास तयार होत नाही, असा नियम असल्यामुळे पुरुष संन्यासही फट्याच्या अपेक्षेनेच करितो, असें ह्मणतां आले असतें. पण वस्तुस्थिति तशी नाही. तर संन्यास ह्मणजे मुक्ता क्रियांचा अभाव; औदात्तिन्य; यापेक्षां संन्यासाचें पृथक्स्वरूप नाही. अर्थात् सर्व कर्मांचा अभाव किंवा औदात्तिन्य हें स्वास्थ्यरूप आहे. त्यामुळे स्वतः तेंच प्रयोजन आहे. यास्तव संन्यास आणखी एकाद्या फट्याच्या अपेक्षेनें होतो, असें ह्मणण्याचें कांहीं कारण नाही, असें आचार्य सांगतात—) “अक्रियामात्रत्वाव्युत्थानस्य ।” अन्वयः—व्युत्थानस्य अक्रियामात्रत्वात् । अर्थ—कारण व्युत्थान अक्रियामात्र आहे. (त्याग हा व्यापार नव्हे. कारण कोणताही व्यापार सहेतुक असतो. त्यागाला कांहीं नियत हेतु नाही, असें सांगण्यासाठीं भाष्यकार ह्मणतात.) “अविद्यानिमित्तो हि प्रयोजनस्य भावः ।” अन्वयः—हि प्रयोजनस्य भावः अविद्यानिमित्तः । अर्थ—कारण फट्याची तृष्णा अविद्यानिमित्तक आहे. ह्मणजे अविद्या—आत्मस्वरूपाचें अज्ञान हें फट्याच्या तृष्णेचें निमित्त आहे. त्यामुळे “न वस्तुधर्मः” अन्वयः—वस्तुधर्मः न । अर्थ—तो वस्तुधर्म नव्हे. (कारण तृष्णा हा जर वस्तुधर्म असता, तर विद्वानालाही तृष्णा होणें साहजिक होतें. पण तो वस्तुधर्म (आत्मस्वभाव) नव्हे. तर अविद्येमुळे आत्म्याचे ठिकाणीं उद्भक्ताला औपाधिक

स्वभाव आहे. तो जर वस्तुधर्म असता तर विद्वान्, अविद्वान्, निजलेले, मूर्खित होऊन पडलेले, इत्यादि सर्वांना तृष्णा होत असल्याचा अनुभव आला असता. कारण त्या त्या सर्व दृष्टीत वस्तु-आत्मा असतो त्यामुळे त्याच्या स्वभावभूत तृष्णेचाही अनुभव येणे साहजिक आहे. पण तसा तो येत नाही. तस्मात् तृष्णा हा वस्तुस्वभाव नव्हे. कारण) “सर्वप्राणिनामदर्शनात् ।” अर्थ-सर्व प्राण्यांना (सर्वदा) तृष्णा असते, असे दिसत नाही.

१४ तृष्णाच सर्व प्रवृत्तीचें निमित्त.

(याप्रमाणे तृष्णा अविप्राज्जन्य आहे, असे सांगून आतां ती तृष्णाच प्राण्याच्या सर्व प्रवृत्तीचें, सर्व व्यापाराचें निमित्त आहे, असे सांगतात-) “प्रयोजनतृष्णया च प्रेर्यमाणस्य बाह्मनःकायैः प्रवृत्तिदर्शनात् ।” अर्थ-कलाच्या तृष्णेने प्रेरित होणाऱ्या पुरुषाची बाणी, मन व शरीर यांच्या योगाने प्रवृत्ति होते, असे आढळते. (म्हणजे तृष्णेच्या योगानेच प्राण्याची सर्व प्रवृत्ति होत असते असे दिसते आणि नुसतें दिसतें इतकेंच नव्हे तर तसें सांगणारी श्रुतिही आहे.) “सोऽकायमत जाया मे स्यात्, इत्यादिना पुत्रवित्तादि पाङ्क्तलक्षणं काम्यमेवेति । ‘उमे ह्येते साध्य-साधनलक्षणे एषणे एव’ इति वाजसनेयिब्राह्मणव्यवधारणात् ।” अन्वयः-‘सः जाया मे स्यात् (इति) अकामयत’ इत्यादिना च ‘उमे ह्येते साध्यसाधनलक्षणे एषणे एव’ इति (वास्येन) पुत्रवित्तादि पाङ्क्तलक्षणं काम्यं एव इति वाजसनेयि ब्राह्मणे अवधारणात् । अर्थ-‘तो आत्मा मला भार्या असावी, अशी इच्छा करता झाला,’ या वाक्याने व ‘या दोन्ही साध्यसाधनरूप एषणाच आहेत’ या वाक्याने पुत्रवित्तादि पाङ्क्तलक्षणं कर्म काम्यच आहे, असा वाजसनेयि ब्राह्मणात निश्चय केला आहे. (पंक्ति हा ऋग्वेद पांच अक्षरांचा असतो. येथेही भार्या, पुत्र, देववित्त, मानुषवित्त व कर्म या पांचांचा योग आहे. म्हणून हे कर्म पाङ्क्तलक्षण, पंक्ति-छंदाच्या लक्षणाने युक्त आहे.)

१५ तृष्णेच्या अमार्या संन्यास अनायासाने सिद्ध होतो.

(याप्रमाणे जियेचें निमित्त सांगून ते नसल्यामुळेच आत्मज्ञाचा कर्म-प्राप्त अनायासानेच सिद्ध होतो, असे आचार्य सांगतात.) “अपिपा-

कामदोषनिमित्ताया वाह्मनःकायप्रवृत्तेः पाङ्कलक्षणाया विदुषोऽ-
विद्याविदोषाभावादनुपपत्तेः क्रियाभावमात्रं व्युत्थानं न तु यागा-
दिवदनुष्ठेयरूपं भावात्मकम् । ” अन्वयः—विदुषः अविद्याविदोषामावात्
अविद्याकामदोषनिमित्तायाः पाङ्कलक्षणायाः वाह्मनःकायप्रवृत्तेः अनुप-
पत्तेः क्रियाभावमात्रं व्युत्थानं । न तु यागादिवदनुष्ठेयरूपं भावात्मकम् ।
अर्थ—विद्वानाला अविद्या-काम-कर्म या दोषांचा अभाव असल्यामुळे
(आत्मज्ञाचे ठिकाणी त्यांचा अभाव असल्यामुळे) अविद्या व तज्जन्य
फलतृष्णा हे दोषच जिचे निमित्त आहे, अशा पांचलक्षण वाचिक, मान
सिद्ध व शारीर प्रवृत्तींचीच अनुपपत्ति होते. (म्ह. तीन्ही प्रकारची
प्रवृत्ति होणे अशक्य होणे.) त्यामुळे नुस्ता क्रियेचा-प्रवृत्तीचा अभाव हेच
व्युत्थान आहे. तें यज्ञादिकांप्रमाणे अनुष्ठानरूप, भावरूप नव्हे. तर अनु-
ष्ठानाच्या अभावरूप आहे. तृष्णेच्या अभावां विद्वानाचें क्रियाभावरूप
व्युत्थान अनायासानेंच सिद्ध होतें. अर्थात् अशा रीतीने औदासिन्यरूप
कर्माभाव हा आत्मज्ञाचा स्वभाव असल्यामुळे तो यत्नावाचूनच सिद्ध
आहे, असें एकदा ठरले ह्मणजे मग त्याच्या प्रयोजनाची अपेक्षाच रहात
नाहीं, असें माध्यकार सांगतात—) “ तच्च विद्यावत्पुरुषधर्म इति न
प्रयोजनमन्वेष्टव्यम् । ” अर्थ—तें व्युत्थान हा विद्यावान् पुण्याचा धर्म
(स्वभाव) आहे, यास्तव प्रयोजन शोधण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं.
(अज्ञानाची निवृत्ति झाली असतां अज्ञानाचें कार्य आपोआप निवृत्त
होतें, याविषयी ह्मणत सांगतात) “ न हि तमसि प्रविष्टस्योदितः
आलोके यद्वर्तपङ्ककण्टकाद्यपतनं तत्किंप्रयोजनमिति प्रश्नार्हम् ” ।
अन्वयः—हि तमसि प्रविष्टस्य आलोके उदिते सति यद् वर्तपङ्ककण्ट-
काद्यपतनं तत् किंप्रयोजनं इति प्रश्नार्हम् । अर्थ—कारण अंधकारात प्रविष्ट
झालेल्या पुरुषाचें—प्रकाशाचा उदय झाला असता सज्जे, चित्तल, काटे
इत्यादिकांमध्ये—न पडणें याचें प्रयोजन काय, असा प्रश्न करतां येत नाहीं.
(ह्मणजे अंधकारातून जात असतांना जसा एकादा पुरुष अडसळतो, सड्ड्यांत
पडतो, चित्तल, काटे इत्यादिकांत पडतो, तसा तो प्रकाशाचा उदय
झाला असता पडत नाहीं, पण त्याच्या त्या न पडण्याचें फळ काय, असा
प्रश्न करणें, फारसें शहाणपणाचें नव्हे.)

१६सर्वप्रवृत्तींचा त्याग, हाच संन्यास, याविषयीं शंका व समाधान

(आता याविषयीं वादी- अहो व्युत्थान पुस्त्याच्या व्यापारार्थीन नाहीं, संन्यास करणें, ह्मणजे सर्व प्रवृत्तींचा त्याग करणेंच आहे, त्याहून दुसरें काहीं कर्तव्य नाहीं, ह्मणून जर ह्मणाल तर विधीला अवकाशच रहात नाहीं. त्यामुळे विद्वानाचें नियमानें व्युत्थानच होईल, असाही भ्रंवसा वेता येत नाहीं- अशी शंका घेतो-) “ व्युत्थान तत्त्वार्थप्राप्तत्वाच्च चोदनाहमिति गार्हस्थ्ये चेत्परब्रह्मविज्ञानं जात तत्रैवारत्व-क्षुर्यत आसनं न ततोऽन्यत्र गमनमिति चेत् । ” अन्वयः— तर्हि व्युत्थान अर्थप्राप्तत्वाद् न चोदनाहं इति गार्हस्थ्ये परब्रह्मविज्ञानं चेत् जात तत्र एव अकुर्वन्. आसनं अस्तु ततः अन्यत्र गमनं न भवतु इति चेत् । अर्थ— तर मग व्युत्थान अर्थप्राप्तच असल्यामुळे (त्याच्याकरिता दुसऱ्या विधानादिकाची आवश्यकताच नसल्यामुळे) तें चोदनावाक्याचा (अमुक कर, अशा प्रवर्तक वाक्याचा) विषयच होण्यास योग्य नाहीं. यातव गृहस्थाश्रमातच परब्रह्मविज्ञान जर झालें, तर त्या आश्रमातच कांहीं एक कर्म न करणाऱ्या त्याचें आसन (अवस्थान, स्थिति) असो, त्या आश्रमास सोडून दुसऱ्या आश्रमात (संन्यासाश्रमात) त्याचें गमन न होवो. ह्मणून जर ह्मणशील तर “ न । कामप्रयुक्तत्वाद्गार्हस्थ्यस्य । ‘ एतावान्ये काम ’ इति । ‘ उभे ह्येते एषणे एव ’ इत्यवधारणात् । ” अर्थ— तें बरोबर नाहीं. कारण गार्हस्थ्य (गृहस्थाश्रम) कामप्रयुक्त आहे. (तृष्णेमुत्रें, पुत्रादिकाच्या कामनेमुळें गृहस्थाश्रम प्रवृत्त होतो.) कारण ‘ काम काय तो एवढाच, ’ ‘ हा दोन्ही एषणाच आहेत ’ असा निश्चय केलेला आहे. (तू गृहस्थाश्रम कशाला समजतोस ? ‘ मी गृहस्थ आहे, ’ अशा अभिमानपुरःसर ‘ हा माझा पुत्र, हें माझें धन ’ इत्यादि अभिमान असणें, हा गृहस्थाश्रम कीं शिता, यज्ञोपवीत, शुभ वस्त्रे इत्यादि गृहस्थाचीं चिह्ने, हा गृहस्थाश्रम ! पहिला पक्ष तुला मान्य असेल तर आत्मज्ञ हा गृहस्थ नव्हे, असें तुलाही कगुल करावें लागेल. कारण विद्येमुळे आत्मज्ञाच्या ठिकाणचा अविद्याकार्यरूप अग्निमान निवृत्त झालेला अरतो आणि दुसरा पक्ष तुला मान्य असेल तर विद्वानाच्या ठिकाणीं गृहस्थाचीं पूर्वेक चिह्ने जरी असली तरी त्याविषयींचा अभिमान नसल्यामुळे तीं (चिह्ने)

अकिंचित्कर (ध्यर्थ) आहेत. सन्याशाच्या ठिकाणीं जसा अभिमान नसतो, तसाच त्याच्याही ठिकाणी तो नसल्यामुळे गृहस्थाच्या चिद्धांनी बाहेरून मांडित झालेलाही तो परमार्थतः सन्याशीच आहे पण यावर-असें जर आहे तर सन्याशाच्या लिंगावैषम्यीही विद्वानांला अभिमान नसल्यामुळे त्याच्या सन्यासाश्रमाचीही आसिद्धि होते. ह्मणजे त्याचा सन्यासाश्रमही सिद्ध होत नाही, -ह्मणून ह्मणाल तर सांगता.) “ कामनिमित्त-पुत्रवित्तादिसंबन्धानियमानाभावमात्रं न हि ततोऽन्यत्र गमनं व्युत्थानमुच्यते । ” अर्थ-कामनाप्रयुक्त पुत्रवित्तादिसंबन्धाचा नियमानाभाव, हे एवढेच व्युत्थान आहे. त्याच्यापासून दुसऱ्या कोठें जाणे, याला व्युत्थान ह्मणत नाहीत (मला पुत्र व्हावा, अशा कामनेमुळे पुत्रादिकांशी संबंध हातो. त्याचा नियमानाभाव हाणे, हेच काय त व्युत्थान आहे. दुसऱ्या कोठें जाणे, हे व्युत्थान नव्हे. हा माझा पुत्र आहे, हे धन आहे, इत्यादि प्रकारचा सर्व अभिमान टाकणे, हाच संबन्धाचा नियमानाभाव आहे आणि अभिमानत्यागाच्या द्वारा सर्वांचा संबंध सोडणे, हेच परमहंस परिव्राज्याचें मुख्य लक्षण आहे. कोणाच्याही प्रकारच विशेष लिंग (चिद्ध) धारण करणे हे त्याचे (सन्याशाचे) लिंग नव्हे कारण ‘ कोणतेही चिद्ध हे धर्माचे निमित्त नव्हे, ’ असें सांगणारी स्मृति आहे. यास्तव गृहस्थांचें चिद्ध असले तरी अभिमानशून्य गृहस्थांचे व्युत्थान (परिव्राज्य, सन्यास) सिद्ध आहे, असा भाव.) “ ततो न गार्हस्थ्य एवाकुर्वत आसन-सुखसन्निधयः । ” अन्वय-तत उत्पन्नाविषयस्य गार्हस्थ्ये एव अकुर्वतः आसनं न (भवति) । अर्थ-यास्तव ज्याला आत्मसाक्षात्कार झाला आहे, त्या पुरुषाचे अभिमानात्मक गृहस्थाश्रमाध्ये कर्म न करिताना (कर्म केल्यावाचून) अवस्थान होत नाही (तर मग त्याला गुरुश्रूपा इत्यादि-क्यावैषम्यीही अभिमान नसते, अस होईल, अस कोणी ह्मणेल तर ती इष्टापत्तिच आहे ह्मणजे तस होणें आज्ञाला इष्टच आहे, असें सांगताना -) “ एतेन गुरुश्रूपातपसोरप्यप्रतिपत्तिर्विदुषः सिद्धा । ” अन्वयः-एतेन विदुषः गुरुश्रूपातपसो अपि अग्रतिगति सिद्धा । अर्थ-या सांगण्यावरून विद्वान् गुरुश्रूपा व तव यांचाही स्वीकार करित नाही, असें ठरलें

१७ याविषयीं शक्ता

(ज्याप्रमाणें तुज सिद्धान्त्याच्या मतीं-पुत्रादिसमभराहित भिक्षू-
 चेंही देहधारण असक्य आहे पण तें व्हावें अशी इच्छा करणाऱ्या त्याला
 परिग्रहाचा (दान घेण्याचा) कळक लागूनय ह्मणून भिक्षाटनादिकाचाच
 नियम मानलेला आहे, त्याचप्रमाणे अभिमानशून्य असलेल्याही गृहस्थाचें
 अवस्थान गृहातच होऊ दे त्याला भिक्षुक होण्याचेंच काहीं कारण नाहीं
 कारण अभिमान सोडून गृहांत राहणें व अभिमान सोडून भिक्षु होणें, हीं
 दोन्हीं मारसींच आहेत त्यात विशेष काहीं नाहीं, अशी शक्ता घेतान)
 ‘अत्र केचिद्गृहस्थाभिक्षाटनादिभयात्परिभवाच्च व्रस्यमानाः सूक्ष्म
 दृष्टिता दर्शयन्त उत्तरमाहुः । भिक्षोरपि भिक्षाटनादिनियमदर्शनात्
 देहधारणमात्रार्थिनो गृहस्थस्यापि साध्यसाधनेषणोभयविनिर्मुक्तस्य
 कस्य देहमात्रधारणार्थमशनाच्छादनमात्रमुपजीवतो गृह एवास्त्वा
 सनमिति । ” अन्वय -अत्र केचित्गृहस्था भिक्षाटनादिभयात् च परिभ
 वात व्रस्यमाना सन्त सूक्ष्मदृष्टिता दर्शयन्त उत्तर अहु -देहधारणमात्रार्थिन
 भिक्षो अपि भिक्षाटनादि नियमदर्शनात् साध्यसाधनेषणोभयविनिर्मुक्तस्य
 देहमात्रधारणार्थं अशनाच्छादनमात्र उपजीवत गृहस्थस्य अपि गृहे एव
 आसन अस्तु ” इति । अर्थ-याविषयीं काहा गृहस्थ भिक्षाटनादिकाच्या
 भीतानें व रामर जन तिरस्कार करतील ह्मणून भयभीत होताते आपली
 सूक्ष्मदृष्टिता दाखवीत असें उत्तर सांगतात -कवळ देहधारणाचीच इच्छा कर
 णाऱ्या भिक्षूला ह्मणजे सन्याशांनाही भिक्षाटनादिकाविषयीं नियम आहे,
 असें आढळत असल्याकारणानें साध्य-पुत्र, लोक इत्यादि व साधन-कर्म,
 उपासना इत्यादि या दोन्ही विषयींच्या इच्छेपासून मुक्त बालल्या, व कवळ
 देहधारण व्हावें एवढ्याचसाठीं नुसतें भाजन व आच्छादन याच्य वरच
 निर्वाह करणाऱ्या गृहस्थाचेंही गृहात आसन असू दे (ज्यांना कधीं
 कोणाच्या दारापाशीं जाऊन काहीं मागण्याची सवय नसते, त्यांना सन्यास
 घेतल्यास भिक्षा मागावी लागेल, ही माठी भीति वाटत अथवा आपण एकाद्या
 पामराच्या घरीं जाऊन ‘नारायण’ असें हाटल्यास ‘अरे जा जा मोठा
 आला आहे नारायण ह्मणून भिक्षा मागण्यास । आमच्या येथे
 काहीं मिळणार नाही, जा ’ असें बोलून तो आपला तिरस्कार करील,

या भीतीनेही ते व्याकुळ होतात आणि त्यामुळे आपलें सूक्ष्मदर्शित्व (सूक्ष्म-बुद्धिमत्ता,) दाखवीत ते असें झणतात. पण वस्तुतः भयानें एकाद्या विधीचा विपरीत अर्थ सांगणें, हें सूक्ष्मदर्शित्व नसून स्थूलबुद्धित्वच आहे. केवळ देह-धारणार्थ भिक्षूला जसा भिक्षा मागण्याविषयी नियम सांगितलेला आहे, तसाच साध्य व साधनरूप एषणांपासून निवृत्त झालेल्या गृहस्थालाही केवळ देह-निर्वाहापुरतें अन्न-वस्त्र घेऊन गृहांतच रहातां येणें शक्य आहे, असें संन्या-शाला भिगारे ते झणतात.)

१८ समाधान.

(पण सर्व एषणांचा त्याम वरून गृहांत राहणाऱ्या त्याला स्त्री आहे कीं नाहीं ? जर असेल तर—) “न। स्वगृहविशेषपरिमहानियमस्य कामप्रयुक्त्यादित्युक्तोत्तरमेतत् ।” अर्थ—तें तरोवर नाहीं. कारण स्त्री, या विशेष परिग्रहाविषयी नियम करणें, कामनाप्रयुक्तच आहे, असें याचें उत्तर दिलेंच आहे. (आत्मज्ञानानंतरही स्त्री, हा एवढाच एक परिग्रह मजपाशीं असावा, अशी इच्छा करणें याचेंही निमित्त कामनाच आहे. कामनेपांचून अशी इच्छा किंवा नियमही करितां येणें शक्य नाहीं. वर ‘कामप्रयुक्तत्वाद्वार्हस्थ्यस्य’ (पृष्ठ १०) या वाक्यानेच आझीं यांचें उत्तर दिलें आहे. बरें, स्त्रीपरिमह नाहीं, झणून झणाल तर त्याला द्रव्यादि दुसऱ्या परिग्रहाचा अधिकार नाहीं, असें होतें. कारण ज्याला स्त्री असते, त्यालाच द्रव्यपरिमहाचा अधिकार असतो त्यामुळे स्त्रीच्या अभावीं गृहांत राहणाऱ्याही त्याला अर्थात्च द्रव्याचा परिग्रह करता येत नाहीं. फार काय, पण त्याला स्वतःच्या द्रव्याचाही परिग्रह करितां येत नाहीं. त्यामुळे निर्वाहाचें साधनच नाहींसें होतें आणि दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारें जीवनाची सिद्धि होत नसल्याकारणानें भिक्षाटनाचा नियम आपोआप ठरतो, असें भाष्यकार सांगतात—) “स्वगृहविशेषपरिमहाभावे च शरीरधारणमात्रप्रयुक्ताशनाच्छादनार्थिनः स्वपरिमहविशेषाभावेऽर्थान्निष्ठुकत्वमेव।” अर्थ—आणि स्त्री, या विशेष परिग्रहाच्या अभावीं केवळ शरीरधारणाला अवश्य तितकेंच भोजन व आच्छादन, यांची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाला स्वतःचा वित्तरूपी विशेष परिग्रहही नाहींसा झाला असतां अर्थात् भिक्षुत्वच प्राप्त होतें. (पुत्रादिकांपासून घन घेऊन जीवन करण्यास काय हरकत

आहे, झणून झणाल तर सागतो. पुत्रादिकाचें धनही त्यांना परकीयच होय. कारण त्या धनावर विरचाचे स्वत्व नसतें व पुत्रादिक 'हें माझें' असें झणत असताना त्यामुळें स्वतः गृहस्थानें स्वकष्टानें संपादन केलेल्याही धनावर 'हें माझें' असा त्याचा अभिमान नसल्यामुळें व पुत्र नसा अभिमान ठेवीत असल्यामुळें पुत्रादिकाचें धनही परकीय धनासारखेंच होय. यास्तव आत्मज्ञाता मिश्रत्वाचाच नियम आहे)

१२. याविषयीं आणखीं एक मत व त्याचें निरसन

(दुसरे कित्येक झणताना कीं, भिक्षूही भिक्षाटनादिकाविषयीं— 'त्यानें पूर्वीं सकेत करून न ठेविलेल्या सात घरीं भिक्षा मागावी, ' शौचा-विषयीं—'भिक्षूनें वस्त्राचाच्या चतुर्गुण (चौपट) शौच करावें ' इत्यादि नियम प्रत्यवायपरिहारार्थ जसे आहेत, त्याप्रमाणें गृहस्थाचीही ' यावर्जीव अग्निहोत्र करावें ' इत्यादि अर्थाच्या श्रुतीच्या बलांनें प्रत्यवायपरिहारार्थ नित्य कर्मांमध्ये नियमांनें प्रवृत्ति होऊ शकेल भाष्यकार आतां आगेदर याच त्याच्या म्हणण्याचा अनुवाद करितात—) "शरीरधारणार्थायां भिक्षाटनादिषु प्रवृत्तौ यथा नियमो भिक्षो शौचादौ च तथा गृहि-णोऽपि विदुषोऽकामिनोऽस्तु नित्यकर्मसु नियमेन प्रवृत्तिर्यावज्जी-यादिश्रुतिनियुक्तत्वात्प्रत्यवायपरिहारायेति ।" अन्वयः—यथा भिक्षोः शरीरधारणार्थायां भिक्षाटनादिषु प्रवृत्तौ शौचादौ च नियमः तथा विदुषः अकामिनः गृहिण अपि यावज्जीवादिश्रुतिनियुक्तत्वात्प्रत्यवायपरिहाराय नित्यकर्मसु नियमेन प्रवृत्तिः अस्तु । इति । अर्थ—ज्याप्रमाणें भिक्षूला शरीर धारणार्थं अवश्य आलेल्या भिक्षाटनादिप्रवृत्तीविषयीं व शौचा-दिकाविषयीं नियम आहे, त्याप्रमाणें विद्वान् व निष्काम गृहस्थाचीही— 'यावर्जीवादि०' पूर्वोक्त श्रुतीनें विधान केलेलें असल्यामुळें प्रत्यवायपरि-हारार्थं नित्यकर्मांमध्ये नियमांनें प्रवृत्ति असो, (असें ते म्हणतात) पण 'एतन्नियोगादिष्वप्यत्वेन विदुषः प्रत्युक्तमशक्यनियोज्यत्वाच्चेति ।" अन्वय—विदुषः नियोगाविषयत्वेन अशक्यनियोज्यत्वात् च इति एतत् प्रत्युक्त । अर्थ—विद्वान् नियोगाचा विषय होत नाही व तो (स्वतः सर्व-नियोक्ता जो ईश्वर तद्रूप होत असल्यामुळें) नियोज्य होणें शक्य नाही,

यास्तव त्याची प्रवृत्तिही नित्यकर्मात होत नाही, असें ह्मणून या मताचें निरसन (पृष्ठ २०) केलें आहे.

(वर जीं दोन मते सांगितलीं आहेत, त्यांतील विशेष असा—पहिल्या मतांत विद्वान् गृहस्थ काहीं कर्म न करितांच गृहस्थाश्रमात राहतो, असें ह्मटलें व या दुसऱ्या मतांत त्यानें अग्निहोत्रादि अनुष्ठानही करावे, असें ह्मटलें आहे. तसेंच पहिल्या मतीं शरीरधारण हें ज्याचें प्रयोजन आहे अशा भिक्षाटनादिकांविषयींच्या नियमाचा दृष्टान्त परिमृष्टाचो व्यावृत्ति करण्याकरिता दिला आहे व या दुसऱ्या मतीं सात घरीं भिक्षा मागणें, इत्यादि अदृष्टफलक नियमाचा दृष्टान्त दिला आहे.)

२०. तर मग यावज्जीवादिश्रुति व्यर्थ होय, अशी शंका व तिचे निरसन.

तर मग “यावज्जीवादिनित्यबोदनानर्थक्यामिति चेत्” अर्थ—याव-
ज्जीव अग्निहोत्र करावे ' इत्यादि नित्यकर्माविषयींच्या विधींना आनर्थक्य
आहे, असें होतें (म्हणजे ते विधि निरुपयोगी आहेत, असें ठरतें, आणि या
श्रुतीला अप्रमाण ह्मटलें कीं भिक्षाटनादिकांविषयींचे नियमविधीही अप्रमाण
होणार ! पण आता माध्यकार या शंकेचें समाधान सांगतात—) “न। अवि-
द्वद्विषयतेनार्ययत्वात् । ” त्यांना अप्रमाण्य नाही. कारण ते विधिनियम
अविद्वानांचे ठिकाणीं प्रमाणमूत होतात (अर्थात् आत्मसाक्षात्काररहित
पुरुष हा त्यांचा विषय आहे. अविद्वान् हा नियोगाचा नियोज्य आहे.
यास्तव त्यांच्या ठिकाणीं त्या नियमाचें प्रामाण्य ठरतें.) “यत्तु भिक्षोः
शरीरधारणमात्रप्रवृत्तस्य प्रवृत्तेर्नियतत्वं तत्प्रवृत्तेर्न प्रयोजकम् ;
आचमनप्रवृत्तस्य पिपासापगमवत्त्वान्म्यप्रयोजनार्थत्वमवगम्यते । ”
अन्वयः—तु ‘शरीरधारणमात्रप्रवृत्तस्य भिक्षोः प्रवृत्तेः यत् नियतत्वं तत्
प्रवृत्तेः प्रयोजकं न (भवति) । आचमनप्रवृत्तस्य पिपासापगमवत् तस्य अन्य-
प्रयोजनार्थत्वं न अवगम्यते ॥ अर्थ—आता केवळ शरीरधारण व्हावे, या
उद्देशानें भिक्षाटनादिकांमध्ये प्रवृत्त झालेल्या भिक्षूच्या प्रवृत्तीचें जें नित्यत्व
(तें ह्मणतोस) तें त्या प्रवृत्तीचें प्रयोजक नव्हे (ह्मणजे भिक्षूला ती प्रवृत्ति
नियत केलेली आहे, ह्मणून त्यानें भिक्षावृत्ति केली पाहिजे, असें नाही)

तर आचमन करावयास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाची तहान जशी भागने व ती भागणे, हें जसे त्या आचमनाकडे होणाऱ्या पुरुषाच्या प्रवृत्तीचें निमित्त नव्हे, (कारण पुरुष शास्त्रानें विधान केल्यामुळे आचमन करावयास प्रवृत्त होतो व तें शास्त्रविहित आचमन केलें असता त्याच्या अनुपंगानें तहान भागने. त्यामुळे तहान भागणें हें आचमनाचें प्रयोजक (तें कगावयास लागणारें) न-हें,) त्याचप्रमाणें शरीररक्षार्थ भिक्षादिकामध्ये प्रवृत्त झालेल्या यतीचा त्यानें सात घरेंच भिक्षा मागावी, इत्यादि जो नियम तो भिक्षाप्रवृत्तीचा प्रयोजक आहे, अर्प वाटन नाही (याचें तात्पर्य अर्प-व्रजवेत्ता नियोगाचा वेद विधीचा-विरय (नियोज्य) होत नाही त्यामुळे त्याच्याविषयी नियम करणारा विधि अनुपपन्न आहे, अर्प जें आमचें ह्मणें आहे, त्याविषयी येथें वाधानें शक्य घेतली आहे पण ती अयुक्त होय. कारण नियोगाच्या सिद्धीकरिताच नियोज्याची अपेक्षा असते व नियोग प्रवृत्तीच्या सिद्धीकरतां ह्या असतो. पण ती प्रवृत्तिच जर दुसऱ्या काहीं निमित्तानें सिद्ध झाली तर नियोगाचें काय काम ? ह्मणूनच दर्श व पूर्णमास या इष्टींच्या नियोगानेंच त्या इष्टीत होम करावयाचें भात कुठण्याकडे नियमानें प्रवृत्ति होत अमन्यामुळे त्याविषयी निराळा नियोग मानलेला नाही. नियोगच जर नाही तर नियोज्य पुरुषाचीही अपेक्षा नाही. नियोग ह्मणजे वेद व स्मृति यांनीं केलेली ' प्रत्यहीं सध्या करावी, दर्शपूर्णमासयाम करावे, असस्य भाषण करूं नये ' इत्यादि प्रकारचीं विधानें व नियोज्य ह्मणजे ते विधी ज्या पुरुषास उद्देशून केलेले असतात तो पुरुष. व्रजवेत्ता नियोज्य होत नसल्यामुळेही त्याला उद्देशून होणारा विधि उपपन्न होत नाही. पण गृहस्थाच्या अग्निहोत्रादि कर्मांची प्रवृत्ति अन्य निमित्तानें प्राप्त नाही. ह्मणून पुरुषाची त्याचे ठिकाणीं प्रवृत्ति नियोगावांचून होत नाही आणि त्या प्रवृत्तीकरिता नियोग हाठा कीं नियोज्याचीही अपेक्षा आलीच. असें वेपथ्य आतां सांगतात-) " न चाग्निहोत्रादीनां तद्वदर्थमातप्रवृत्तिनियतत्त्वोपपत्तिः । " अन्यथ-तद्वत् च अग्निहोत्रादीनां अर्थमातप्रवृत्तिनियतत्त्वोपपत्तिः न भवति. अर्थ-आणि स्वाप्रमाणे अग्निहोत्रादिकांना अर्थमातप्रवृत्तिविषयवाची उपपत्ति नाही. (ह्मणजे ती अग्निहोत्रादि कर्मे अन्य निमित्तानें प्राप्त होणार. तीं भोजनप्रमाणे व्यापादिकप्रवृत्तिनेच निवृत्त झाली आहेत,

असें ह्मणण्यास काहीं विशेष युक्ति नाही. तरमात् भिक्षूचें भिक्षाटन व ज्ञानी गृहस्थाचें कर्मानुष्ठान यात मोठें अंतर आहे

२१. याविषयी पुन शंका व समाधान

अहो पण “अर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियमोऽपि प्रयोजनाभावेऽनुपपन्न प्येति चेत्”। अर्थ-अर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियमही प्रयोजनाच्या अभावीं अनुपपन्न आहे, (म्ह. स्वाभाविक प्रवृत्तीचा नियमही फळावाचून सिद्ध होत नाही. काहीं फळ मिळणें जर शक्य असलें, तरच प्राण्याची स्वाभाविक प्रवृत्तिही एकाद्या कर्माकडे होते पण तें नसल्यास प्रवृत्ति संभवत नाही,) असें जर ह्मणशील तर “न, तन्नियमस्य पूर्वप्रवृत्तिसिद्धत्वादतिक्रमे यत्न गौरवात् ॥” अर्थ-तें बरोबर नाही कारण तो नियम पूर्वप्रवृत्तीनें सिद्ध आहे त्यामुळें त्याचा अतिक्रम करावयाचा झाल्यास फार मोठा यत्न करावा लागतो. (ह्मणजे तो स्वाभाविक कर्माविषयीचा नियमही पूर्व वासनां. मुळेंच प्राप्त असतो. त्यामुळें त्या नियमाविषयी विधान करावें लागत नाही आणि विधानाच्या अभावीं त्याच्या फळाचीही अपेक्षा नसते कारण कोण तेंही विधान फळाच्या उद्देशानेच होतें ज्या प्रवृत्तीचें काहीं फळ नाही, तिचें विधानही नाही भिक्षाटन नियमानें (शास्त्रीय नियोगानुसार) केलें तरी पोट भरून जीवन होतें व अनियमानें केलें तरी तें हातेंच, हें खरें, पण आत्मसाक्षात्काररूप विद्या उत्पन्न होण्यापूर्वी तिच्या सिद्धीकरितां नियत भिक्षाटनादिकाचें अनुष्ठान केलेलें असल्यामुळें त्याची वासना दृढ झालेली असते. त्यामुळें विद्योत्पत्तीच्या नंतरही तो विद्वान् त्या प्रबळ वासने-मुळें त्या नियमातच प्रवृत्त होतो. अनियमात कधीही प्रवृत्त होत नाही कारण अनियत प्रवृत्तीची वासना नियत प्रवृत्तीच्या वासनेनें पराभूत झालेली असते. त्यामुळें मोठ्या यत्नानेंच तिचा पुन उद्भव होणें शक्य असतें. पण नियत प्रवृत्तीचीच सवय लागल्यामुळें विद्वान् विशेष यत्नानें अनियत प्रवृत्तीच्या वासनेला उत्पन्न करण्याची इच्छाच करित नाही त्यामुळें स्वाभाविकपणेंच त्याची नियत प्रवृत्ति होते अर्थात् विधिनिषेधरहित झालेला परमहंस ‘यथेष्ट आचरण करू लागेल,’ ही भीति व्यर्थ आहे त्याचप्रमाणें प्रत्यवायाचा परिहार करण्यासाठीं त्याची नियमानेंच प्रवृत्ति होईल, या

झणण्यावेही बरील उत्तरानें निरसन झालें कारण नियोज्यच नियोगानुष्ठा-
नाच्या अभावीं प्रत्यवायी होतो. विद्वान् नियोज्य होत नाही. त्यामुळे तो
प्रत्यवायीही होत नाही)

(साराश, याप्रमाणें व्युत्थान (सन्यास) विधीच्या अभावीं स्वन प्राप्त
असलें तरी तें करण्याविषयीं शास्त्रानेंही सांगितलें आहे, असें जाणून विद्वान्
'व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति' झणजे सन्यास करून भिक्षाचरण करि-
तात, या विधिवाक्यास अनुमोदन देतात व स्वतः त्याप्रमाणें आचरण करि-
तात, असें भाष्यकार सांगतात-) " अर्थप्राप्तस्य व्युत्थानस्य पुनर्व-
चनाद्विदुषः कर्तव्यत्वोपपत्तिः । अन्यथ-विदुषः अर्थप्राप्तस्य व्युत्था-
नस्य वचनात् पुनः कर्तव्यत्वोपपत्तिः । अर्थ-विद्वानाला स्वभावतः च प्राप्त
आलेल्या व्युत्थानाची विधिवचनावरून पुनः कर्तव्यता उपपन्न होते (झणजे
विद्वानाला सन्यास आपोआप प्राप्त होतो विधिवाक्याचीच त्याला काही
आवश्यकता नसते परंतु स्वाभाविक, अशाही त्याविषयीं विधिवचन आहे,
अस पाहून तर विद्वान् सन्यास अवश्य करितात त्याच्याकडून तो होतो
विद्येच्या बटानेंच प्राप्त होणारा सन्यास विद्वानां शास्त्रीय वचनानुसार
करणें, ह युक्तच आहे. यत अयुक्त असें काहीं नाहीं विद्वान् स्वभाव-
प्राप्त सन्यास यथाशास्त्र करतो 'पण विधि विद्वानाचा प्रवर्तक होत नसल्यामुळे
निष्पन्न आहे,' असेही झणता येत नाहीं कारण प्रयोच्चार, सर्व भूतास अभयदान
इत्यादि निहित मुख्य धर्म प्राप्त हाणें, ह त्याचें प्रयोजन असल्यामुळे विधि
व्यर्थ नाही. विद्वानाला प्रयोच्चारादिकाचीही आवश्यकता नाही झणून
मृणाल, तर त बरोबर नाही कारण मुनीकरिता जरी त्याला त्याची गरज
नसली तरी विद्वान् परमहंसाला लोकासंग्रहाकरिता त्याची आवश्यकता
आहे ज्ञानाच्या पूर्वी मैत्री, करुणा, मुदिता इत्यादिकाचा त्यानें दृढ
अभ्यास केलेला असतो त्यामुळे त्याच्या वासनेनेंच तो लोकासंग्रह करतो.
यास्तव त्याला त्याच्या प्रयोजनाचीही (फुटाची) कांहीं अपेक्षा नसते झणजे
ज्ञानी सन्यासी योग्य शिष्याला ब्रह्मविद्येचा उपदेश करतो, पण त्याचें
आपल्याला कांहीं तरी फल मिळावें, झणून कांहीं तो करीत नाही तर
ब्रह्मविपदेश करण, हाही त्याचा स्वभावच असल्यामुळे तो अनायासानें
च निवेदिता बुद्धीन होतो. त्याच न्यायानें त्याच्या हातून पूर्वीन धर्म होतात

व त्याच्या फळाचीही अपेक्षा त्याला नसते. अथवा प्रारब्ध कर्माच्या बळानें ' हा माझा देह, हीं इंद्रियें ' इत्यादि भास होऊन ' यावज्जीव कर्म करावें ' इत्यादि अर्थाच्या श्रुतिप्रचाराचा विचार न केल्यामुळे मला कर्म अवश्य केलीं पाहिजेत, अशी भ्रान्ति झाली असता तिचे निवर्तन करण्यासाठीं विद्वानांलाही व्युत्थानविधीची आवश्यकता आहे तात्पर्य संन्यासविधि विद्वानाच्या प्रारब्ध दोषामुळे होणाऱ्या कर्मकर्तव्यनाश्रमाचें निरसन करण्याच्या उपयोगी आहे आणि त्यामुळे तो व्यर्थ नाही, अशी त्या विधीची उपपत्ति लावावी.)

२२ विविदिषूलाही संन्यास अवश्य आहे त्यामुळे विद्या कर्मिनेष्ट नव्हे

(याप्रमाणें विद्वानाच्या व्युत्थानाची सिद्धि करून विद्या कर्मिनेष्ट नाही, असें सिद्ध केलें आणि त्यामुळेच त्या विद्येचा कर्माशीं काहीं संबंध नाही, असेंही अर्थात् सिद्ध झालें. जी मोट प्रत्यक्ष शब्दांनीं सिद्ध न झाली तरी त्याच्या अर्थावरून ठरते, तिला अर्थसिद्ध, अर्थात् सिद्ध, असें झणतात असो, आता एकादा विद्वान् नाहीं पण विविदिषु आहे, झणजे त्याला आत्मसाक्षात्कार झालेला नाही, पण तो करून घेण्याची तीव्र इच्छा आहे, तर त्यालाही व्युत्थान-संन्यास अवश्य आहे, असें ठराविणारे भाष्यकार विप्रेला कर्मिनेष्टत्व किंवा कर्मसंबंधित्व अमभवनीयच आहे, असें सांगतात-)
“ अविदुषापि मुमुक्षुणा पारिव्राज्य कर्तव्यमेव । ” अर्थ-अविद्वान् मुमुक्षूनेंही पारिव्राज्य करावेंच (ज्याला आत्मज्ञान अजून झालेले नाही, पण तें व्हावें, व आपण मुक्त व्हावें अशी इच्छा मात्र आहे त्या अविद्वानालाही संन्यास अवश्य आहे, याविषयीं श्रुतीचें प्रमाण देतात-)
“ तथा च ' शान्तो दान्त ' इत्यादिवचन प्रमाणम् । ” अर्थ-त्या-विषयीं ' शान्त दान्त ' इत्यादि वचन प्रमाण आहे. (उपरत, तितिक्षावान् व एकाग्रचित्त होऊन स्वहृदयातच आत्म्याला अवलोकन करावें, असा त्या श्रुतीचा शेष (पुढील भाग) आहे यातील उपरतशब्दानें संन्यासाचें विधान केलें आहे. गृहस्थादि इतर आश्रमात शमदि साधनाचें पुष्कळें अनुष्ठान संभवत नाही. त्यामुळे शमादिकाच्या विधानावरूनही संन्यास अर्थात् प्राप्त

रूपानें या वाक्यात त्यागाचें विधान केलें आहे) “ज्ञात्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्, इति च स्मृते ।” अर्थ— आणि सामान्यतः ब्रह्माला जाणून त्याचाच दृढनिश्चय होण्यासाठीं कर्मत्यागरूप सन्यास करावा, अशी स्मृति आहे. “ब्रह्माश्रमपदे वसेत् । इति च ।” अर्थ— ब्रह्माश्रम ह्मणजे ब्रह्मज्ञानाचे साधन होणारा आश्रम— सन्यास त्या स्थानात वास करावा, अशा अर्थाचीही स्मृति आहे. ‘शिवाय श्रीमद्भगवद्गीतेच्या सहाव्या अध्यायात ‘एकाकी यतचित्ता मा’ येथपासून ‘ब्रह्मचारिव्रते स्थितः, मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्पर ।’ येथपर्यंत जीं ब्रह्मचर्यादि साधनें सांगितलेली आहेत, त्याच्या विधीवरूनही अर्थात् सन्यासविधीची सिद्धि होते, असें भाष्यकार सांगतात—) “ब्रह्मचर्यादिविद्यासाधनानां च साकल्येनात्याश्रमिपूपपक्षेर्गाहस्थेऽसंभवात् ।” अर्थ— तसेंच ब्रह्मचर्यादि विद्यासाधनाचें संपूर्णपणें अनुष्ठान अत्याश्रमी सन्याशाचे ठिकाणींच संभवतें. गृहस्थाश्रमात त्याचा संभव नाही. (यावर कोणी ह्मणेल कीं, गृहस्थाचे ठिकाणीही ऋतुझालीं मात्र भार्यागमन करणें, हें गौण ब्रह्मचर्य, एकादेवेळीं ध्यानादिकाचें अनुष्ठान करीत असताना एकाकित्व, इत्यादि धर्म संभवतात, ते गृहस्थाचे ठिकाणीं मुळींच संभवत नाहीत, असें नाही परंतु तें बरोबर नाही. कारण तसलें गौण ब्रह्मचर्य व एकाकित्वादि हें पुर्ण साधन होऊ शकत नाही. त्यामुळें त्याच्या योगानें ज्ञानाची सिद्धिही होत नाही. शिवाय ध्यानादिकाचे वेळीं पत्नीचा संबंध प्राप्तच नसल्यामुळें त्यावेळच्या एकाकित्वाचें विधान करणेंही व्यर्थ आहे ह्मणजे ध्यानाच्या वेळीं ध्यान करणारा पुरुष एकटाच एकातात वसून तें करील, हें उघड आहे त्यावेळीं तो आपल्या पत्नीला आपल्या बरोबर घेईल, हें ह्मणणें संभवतही नाही. तेव्हा तसल्या एकाकित्वाचें विधान करणें व्यर्थच नव्हे का ! तस्मात् गीतेंतीठ ब्रह्मचर्यादि धर्म गौण नसून मुख्यच आहेत, असें भाष्यकार सांगतात—) “न चासंपन्नं साधनं कस्यचिदर्थस्य साधनायालम् ।” अन्वय — च असंपन्न साधन कस्यचित् अर्थस्य साधनाय न अलम् । अर्थ— आणि असंपन्न (अपुष्कळ, अपूर्ण) साधन कोणत्याही कलाच्या सिद्धीस पुरेसे होत नाही. (यास्तव आत्मज्ञान कर्मिनिष्ठा अथवा कर्मसंबंधी नाही.)

(आता वृहतीसहस्रलक्षण कर्माच्या विधानाला आरंभ करून त्याच्या पुढे लागलेच आत्मज्ञान आरंभिलें आहे, ह्मणून तें (आत्मज्ञान) कर्म संबधी आहे, असें जें वर (पृष्ठ ९) वाचनें झटलें आहे, त्याचें उत्तर सांगतात—) “यद्विज्ञानोपयोगीनि च गार्हस्थ्याश्रमकर्माणि तेषां परं फलमुपसहृतं देवताप्ययलक्षणं संसारविषयमेव ।” अन्वय — च यद्विज्ञानोपयोगीनि गार्हस्थ्याश्रमकर्माणि तेषां देवताप्ययलक्षणं संसारविषय एव परं फलं उपसहृतं । अर्थ— आणि ज्या विज्ञानाच्या उपयोगी गृहस्थाश्रमाचीं कर्मे आहेत त्याचें देवतेमध्ये लय पावणें, एतद्रूप संसारविषयकच पृथक् फल सांगून उपसंहार केला आहे (अर्थात् पूर्वीच्या कर्मसंबधी ज्ञानाचें फल संसारतच अतर्भूत होणारें आहे. देवतारूप होणें, ही त्या फलाची सीमा आहे, पण तें मोक्षाख्य श्रेष्ठ फलाहून अगदीं निराळें आहे आणि वृहतीसहस्रलक्षण कर्मांच्या शेवटीं त्याच फलाचा उपसंहार केला आहे यास्तव त्या कर्माचें ज्ञान हें आत्मज्ञान नव्हे व आत्मज्ञान त्याच्याशीं काहीं संबंधही ठेवीत नाहीं ।

(वर सांगितलेलें परमात्मज्ञानच आहे व तें परमात्मज्ञान कर्मसंबधीच आहे, असें कोणी पुन ह्मणेल, असें वाटल्यामुळे शंकराचार्य ह्मणतात, त्या पूर्वोक्त ज्ञानाचा ‘संसारफल देणारें’ या रूपानें उपसंहार केला आहे व परमात्मज्ञान तर मुक्तिफल आहे, ह्मणजे तें मुक्तिरूप देणारें आहे. यास्तव पूर्वोक्त ज्ञान परमात्मज्ञान नव्हे —) “यदि कर्मिण एव परमात्मविज्ञानमभविष्यत्संसारविषयस्यैव फलस्योपसंहारो नोपापस्यत् ।” अर्थ— जर कर्मवानांचाच (कर्मठांचाच) परमात्म्याचें ज्ञान झालें असतें तर संसारविषयक फलाचाच उपसंहार उपपन्न झाला नसता. (कर्मिनिष्ठ ह्मणून सांगितलेलें जें ज्ञान तेंच परमात्मज्ञान, असें मानल्यास श्रुतीनेंच त्या कर्मसंबधी ज्ञानाचें संसारविषयक फल सांगून जो प्रकरणाचा उपसंहार केला आहे तो उपपन्न होत नाहीं, असा याचा भावार्थ.)

२३ तें अंगफल आहे, अशी शंका व समाधान

(तें जें संसारविषयक फल सांगितलें आहे तें अंगी परमात्मज्ञानाचें नव्हे तर त्याच्या अंगभूत पृथ्वी, आग्नि इत्यादि देवताज्ञानाचें तें (संसाररूप) फल आहे परमात्मज्ञान अंगी आहे अंगी ह्मणजे मुख्य, शेकी इतर ज्ञाने ही अंगे

अमुख्य, शेष इत्यादि असून परमात्मज्ञान त्या सर्व ज्ञानरूप अंगांचा अंगी आहे. यास्तव वर ज्याचा उपसंहार केला आहे ते संसारफल अंगमूत ज्ञानाचें आहे. अंगी परमात्मज्ञानाचें नव्हे आणि त्यामुळे त्याच्या मुक्तिरूप फलाशीं पूर्व संसारफलाचा विरोध येत नाही, अशी शंका घेतात—)
 “अङ्गफलं तदिति चेत् ।” अर्थ— ते अंगफल आहे, असें जर ह्मणाल तर “न । तद्विरोध्यात्मवस्तुविषयत्वादात्मविद्याया ।” अन्यथ— न आत्मविद्याया. तद्विरोध्यात्मवस्तुविषयत्वात् । अर्थ— ते बरोबर नाही. कारण आत्मविद्येला त्या फलाच्या विरोधी असलेल्या आत्मवस्तूचें विषयत्व आहे. ह्मणजे ह्या आत्मविद्येचा विषय आत्मा आहे व तो त्या संसारविषयक फलाच्या विरुद्ध आहे. (परमात्मज्ञानाचा विषय अंगसंबंध, फलसंबंध इत्यादि सर्व संबंधशून्य निर्विशेष आत्मवस्तु आहे. त्यामुळे त्या ज्ञानाचा अंगादिकाशीं संबंध संभवत नाही. त्यामुळे पूर्वेक फलही त्याच्या अंगाचें आहे, असें ह्मणता येत नाही, अशा अभिप्रायानें भाष्यकारांनीं हें बरील समाधान सांगितलें आहे. आता त्याचेंच अधिक स्पष्टीकरण करितात—) “निराकृतसर्वनामरूपकर्मपरमार्थात्मवस्तुविषयं ज्ञानममृतत्वसाधनम् ।” अर्थ— नाम, रूप व कर्म या सर्व विशेषांनीं रहित असलेली जी परमार्थ (श्रेष्ठ अर्थरूप) आत्मवस्तु, तो ज्याचा विषय आहे, असें ज्ञान अमृतत्वाचें साधन आहे. (अमृतत्व ह्म. मोक्ष अर्थात् निर्विशेष आत्म्याचें ज्ञान मोक्षाचें साधन आहे.) “ गुणफलसंबन्धे हि निराकृतसर्वविशेषात्मवस्तुविषयत्वं विज्ञानस्य न प्राप्नोति । तच्चानिष्टम् ।” अन्यथ— हि विज्ञानस्य गुणफलसंबन्धे सति निराकृतसर्वविशेषात्मवस्तुविषयत्वं न प्राप्नोति । तत् च अनिष्टं । अर्थ— कारण आत्मसाक्षात्काराचा गौण फळाशीं संबंध आहे, असें ह्मटल्यास त्याला निर्विशेष आत्मवस्तुविषयत्व प्राप्त होत नाही. ह्मणजे त्या ज्ञानाचा (साक्षात्काराचा) विषय सर्व विशेषशून्य आत्मवस्तु आहे, असें ठरत नाही. पण ते अनिष्ट आहे. (कारण ‘आत्मा वा इदमेक एवाम् आसीत् ’ इत्यादि प्रकरणाचें तात्पर्य कशात आहे, याचा विचार पूर्वेक (पृष्ठ ५) उपक्रमादि लिंकावरून केला असतां आत्मा निर्विशेष आहे, असें निश्चित होतें. ह्मणून सर्व विशेषशून्य आत्मा विज्ञानाचा विषय आहे, असें सिद्ध न होणें, हें अनिष्ट आहे. वाजसनेयि ब्राह्मणांत

‘ परम त्वेत्ता सर्वसबधश्चून्य आहे, असें सागून आत्म्याला न जाणणाऱ्या आविद्धानाला ससार हेंच फल मिळतें,’ असेंही झटलें आहे यास्तव येथें पूर्वी सांगितलेल्या ज्ञानाला परमात्मज्ञानत्व नाहीं तर ‘ आत्मा वा इदमेक एव० ’ इत्यादि पुढच्या प्रकरणात सांगण्याच्या निर्विशेषवस्तुविषयक ज्ञानालाच परमात्मज्ञानत्व व मुक्तिफलत्व आहे, असें भाष्यकार सांगतात—) “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, इत्याधिकृत्य क्रियाकारकफलादिसर्वव्यवहारनिराकरणाद्विदुष । ’ अन्वय — ‘यत्र तु अस्य सर्व आत्मा एव अभूत् ’ इति अविदृत्य विदुष क्रियाकारकफलादिसर्वव्यवहारनिराकरणात् । अर्थ— ‘ ज्यावेळीं या अधिकारी पुरुषाला सर्व आत्माच आहे, असें साक्षात् ज्ञान होतें त्यावेळीं तो कोणत्या साधनानें कोणत्या विषयाला पाहणार ? इत्यादि अर्थाच्या वाक्यानें आरंभ करून विद्वानाच्या क्रिया, कारक, फल इत्यादि सर्व व्यवहाराचें निराकरण केलें आहे (कर्ता, कर्म, साधन, इत्यादि कारकें आहेत) “ तद्विपरीतस्याविदुषो यत्र हि द्वैतमिवेत्युक्त्वा क्रियाकारकफलरूपस्यैव ससारस्य दर्शितत्वाच्च वाजसनेयिग्राहणे । ’ अन्वय — च वाजसनेयिग्राहणे ‘ यत्र हि द्वैत इव० ’ इति उक्त्वा तद्विपरीतस्य अविदुष क्रियाकारकफलरूपस्य ससारस्य एव दर्शितत्वात् । अर्थ— आणि वाजसनेयि ग्राहणात् (बृहदारण्यकात्) ‘ ज्यावेळीं पुरुषाला द्वैतचें दिसतें, तेव्हा इत्यादि सागून पूर्वीच विद्वानाच्या विपरीत असलेल्या आविद्धानाला क्रियाकारकफलरूप ससारच मिळतो, असें दाखविलेलें आहे ‘ तथेहापि देवताप्यय ससारविषय यत्फलमशनायादिमद्वस्त्वात्मक तत्फलमुपसहृत्य, केवलसर्वात्मकवस्तुविषय ज्ञानममृतत्वाय चक्ष्यामीति प्रवर्तते । ’ अन्वय — तथा इह अपि यत् अशनायादिमद्वस्त्वात्मक ससारविषय देवताप्यय फल तत् फल उपसहृत्य अमृतवाय केवलसर्वात्मकवस्तुविषय ज्ञान वक्ष्यामि इति प्रवर्तते । अर्थ— त्याचप्रमाणें येथें ह्मणजे या ऐतरेय उपनिषदातही जें अशनायादिकानीं युक्त असलेल्या वस्तुरूप, ससारविषय देवताप्ययलक्षण फल त्याचा उपसहार करून मोक्षाकरिता मी आता केवल सर्वात्मक वस्तुसबधीं ज्ञान सागेन, अशा अभिप्रायानें श्रुति प्रवृत्त होत आहे (या वाक्यात फल हा शब्द दोनदा योजिला आहे यास्तव त्यातील एक शब्द फल निष्पाद्य आहे,

असें सुचविण्यासाठी आहे. अर्थात् तें फल निष्पाद्य (संपादन करतां येण्या-सारखें) असल्यामुळेही संसारविषय आहे. संसारविषय ह्मणजे संसारान्मर्गत.)

२४ तीन ऋणांची वाट दाखवितात.

(येणेंप्रमाणें आत्मज्ञानाचा कर्मांगी कांहीं संबंध नाही, असें सांगून ' यावज्जीव अग्निहोत्र करावें,' अशी श्रुति असल्यामुळे कर्माचा त्याग संभवत नाही, असें जें वायाचें ह्मणें होतें, त्याचें निराकारण भाष्यकारांनीं ' यावज्जीव कर्मविधान करणारी श्रुति अविद्वानाविषयी आहे ' या उत्तरानें केले. (पृष्ठ २५) आता तीन ऋणाविषयी त्यानें जो आक्षेप घेतलेला होता त्याची व्यवस्था कशी लावावी तें सांगतात—) " ऋणप्रतिबन्धश्चाविदुष एव मनुष्य पितृ देवलोकप्राप्तिं प्रति न विदुषः । " अन्यथः-- च अविदुषः एव मनुष्य-पितृ देवलोकप्राप्तिं प्रति ऋणप्रतिबन्ध. न विदुषः । अर्थ— आणि अविद्वानाच्याच मनुष्यलोक, पितृलोक व देवलोक यांच्या प्राप्तीस तीन ऋणें प्रतिबंध करितात विद्वानाच्या नाही. (अपाकृत न केलेले, न फेडलेले ऋण अविद्वानाच्याच मनुष्यलोक, पितृलोक व देवलोक या तीन लोकांस प्रतिबंध करतें कारण त्या त्या लोकांची इच्छा करणाऱ्या अविद्वानाचेंच ऋणापकरण हें कर्तव्य आहे. मुक्तीची इच्छा करणाऱ्या उत्तम साधकाचें तें कर्तव्य नव्हे. त्यामुळे ऋषि-ऋण, पितृ ऋण व देव-ऋण, हीं तीन ऋणें मुमुक्षूच्या मुक्तीलाही प्रतिबंध करित नाहीत.)

(अहो, पण ' अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्ययः । ' ह्मणजे ऋणाचें अपाकरण (फेड) न करिता मोक्षाचें सेवन करणारा अधोगतीस जातो, अशा अर्थाची स्मृति आहे. यास्तव पूर्वोक्त त्रिविध ऋण मुक्तीलाही प्रतिबंध करतें, असें ह्मणणें भाग आहे कारण या स्मृतिवचनात ऋण मनुष्यादि लोकांनाच प्रतिबंध करतें व मुक्तीला प्रतिबंध करित नाही, असा विशेष सांगितलेला नाही, अशी आशंका घेऊन आचार्य ह्मणतात) "सोऽयं मनुष्य-लोकः पुत्रेणैव, इत्यादिलोकत्रयसाधननियमश्रुतेः । " अर्थ—कारण ' तो हा मनुष्य लोक पुत्राच्या योगानेंच (जिकता येतो) ' इत्यादि प्रकारें तीन लोकांच्या साधनाविषयींचा नियम सांगणारी श्रुति आहे. ('सोऽयं मनुष्य-लोकः पुत्रेणैव जप्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः ')

अशो श्रुति असून निचा अर्थ-तो हा मनुष्यलोक पुत्राच्या योगानेच जिकता येण्यासारखा आहे दुसऱ्या कर्माच्या योगाने जिकता येण्यासारखा नाही कर्माच्या योगाने पितृलोक व विद्येने (उपासनेने) देवलोक जिकता येतो- असा आहे त्या श्रुतिवचनावरून पुत्र, कर्म व उपासन यांना क्रमाने मनुष्यलोक, पितृलोक व देवलोक यांचे हेतुत्व (कारणत्व) आहे, असे ज्ञान होतें त्यामुळे पुत्रादिकांच्या योगानेच फेडता येण्यासारखी असलेली पुत्रादिकांच्या अभावरूप कर्णे त्या पुत्रादिकांनी साध्य होणाऱ्या लोकप्राप्तीस प्रतिवधक होणें साहजिक आहे त्या कर्णांनी लोकप्राप्तीस प्रतिवध करावा, हें योग्यच आहे कारण कर्णाचे अपाकरण न केल्यास पुत्रादिसाधनाचा अभाव होणार, आणि साधनाच्या अभावी साध्य लोकांचा अभाव होणार, हें अर्थसिद्धच आहे पण तीं पुत्रादिकांच्या अभावरूप कर्णे मुक्तीला प्रतिवध करू शकत नाहीत कारण मुक्ति त्या कर्णाच्या अपाकरणाने साध्य होणारी नाही 'अनपाकृत्य मोक्ष तु०' इत्यादि जें स्मृतिवचन आहे तें रागी (विषयासक्त) पुण्याच्या सन्यासाची निद्रा करण्याकरिता केवळ अर्थवादरूप आहे)

(पुत्रादि-अभावरूप कर्ण मुक्तीला प्रतिवध करू शकत नाही, याविषयी केवळ हा न्यायच प्रमाण आहे, असें नाही, तर श्रुतिही प्रमाण आहे, असें आता सांगतात-) " विदुषश्चणप्रतिबन्धामायो दर्शित आत्मलोकार्थिन ' किं प्रजया करिष्याम ' इत्यादिना । तथा ' एतद्ध स्म वै तद्विद्वान् आहुर्ऋषय कावपेया ' इत्यादि । ' एतद्ध स्म वै तत्पूत्र विद्वान्सोऽग्निहोत्र न जुह्याचक्रु ' इति च कौपीतकीनाम् । " अन्यथ-च आत्मलोकार्थिन विदुषः कर्णप्रतिबन्धामाव ' किं प्रजया करिष्याम ' इत्यादिना दर्शित । तथा ' एतद् ह स्म वै तद्विद्वान् आहुर्ऋषय कावपेया ' इत्यादि । एतद् ह स्म वै तत्पूर्वं विद्वान् अग्निहोत्र न जुह्याचक्रु इति च कौपीतकीनाम् । अर्थ-आणि आत्मा, याच एका लोकाची इच्छा करणाऱ्या विद्वानाला या कर्णप्रतिबन्धाचा अभाव आहे, हें ' संवर्तने आर्द्रा काय करणार (संवर्तनाचा आह्वाला काय उपयोग) ' इत्यादि अर्थाच्या याश्रयाने दागविले आहे त्याचप्रमाणे ' आत्मवेत्ते कावपेय रूपी आर्द्रा अध्ययन कराला करू ? होम कराला करू ? ' इत्यादि झणाले'.

त्याचप्रमाणे त्या ह्या आत्मतत्त्वाला जाणणारे पूर्वीचे विद्वान् अग्निहोत्रहवन करित नसत, असें कौषीतकी शास्त्रेच्या उपनिषदांत झटलें आहे. (येथें दिलेल्या तीन श्रुतिवचनांनीं क्रमानें प्रजा, अध्ययन व कर्म यांचें अनुष्ठान न केलें तरी तीं विद्वानांला प्रतिबंधक होत नाहींत, असें दाखविलें आहे.)

२५. याविषयी शंका व समाधान.

(वादी शंका घेतो—) “अविदुषस्तर्हि ऋणानपाकरणे पारि-
वाज्यानुपपत्तिरिति चेत् ।” अन्वयः—तर्हि ऋणानपाकरणे अविदुषः
पारिवाज्यानुपपत्तिः इति चेत् । अर्थ—तर मग ऋणाचें अपाकरण केलेलें नस-
ल्यास अविद्वानाच्या संन्यासाची अनुपपत्ति होते, ह्मणून ह्मणाल तर
(ज्याला आत्मज्ञान झालेलें नाहीं पण मोक्षाची इच्छा आहे अशा पुरुषा-
च्याही मुक्तीला बरील ऋण प्रतिबंध करण्यास समर्थ नसतें. कारण तें अवि-
द्वानाच्याही केवळ तीन लोकांनाच प्रतिबंध करूं शकतें. मुक्तीला प्रतिबंध
करूं शकत नाहीं. यास्तव अविद्वान् मुमुक्षूलाही संन्यास घेतां येतो. त्यामुळें
त्याविषयी शंकाच संभवत नाहीं. पण बरील श्रुतिवाक्यांत आह्मी कर्मादिक
कशांला करूं ? असें ‘ विद्वान् ’ ह्मणाले असें झटलें आहे. यास्तव केवळ
त्या विद्वान्-शब्दावर कटाक्ष ठेवून ‘ तर मग अविद्वानांला कर्मत्याग करतां
येत नाहीं, ’ अशी शंका येथें बेतली आहे. अथवा दुसराच परिहार सांगण्या-
करितां ही शंका आहे, असें जाणावें. आचार्य आतां या शंकेचें निराकरण
करितात.) “न । प्राग्गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेर्ऋणित्वासंभवात् ।” अन्वयः—
स्याभ्रमाचा अंगीकार करणाऱ्याच्या पूर्वी पुरुषाला ऋणित्वाचाच संभव नाहीं.
(म्ह. गृहस्थाश्रमी झाल्यावीचून तो पित्रादिकांचा ऋणीच होत नाहीं.)
यास्तव अविद्वानांला संन्यासाची अनुपपत्ति नाहीं. (गृहस्थालाच पुत्रादिकांस
निर्माण करून पित्रादिकांच्या ऋणांतून मुक्त होतो येणें शक्य आहे. यास्तव
गृहस्थांनाच ऋणाच्या निराकरणाचा अधिकार आहे. त्यामुळें गृहस्थालाच
ऋणें प्रतिबंध करितात. अगृहस्थाच्या संन्यासाला तीं प्रतिबंध करूं शकत
नाहींत, तस्मात् गृहस्थाश्रम स्वीकारण्यापूर्वी ब्रह्मचर्याश्रमांत मुमुक्षूचें पारि-
वाज्य संभवतें, असा परिहार भाष्याकारांनीं या वाक्यांत केला आहे.
आतां उपनयनानंतर तत्काळ ऋणीचें ऋण फेडण्याचा अधिकार प्राप्त

होतो, व त्यामुळे 'गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करणाऱ्याची ऋणित्वाचा संभवच नाही,' हे ऋणजे युक्त नव्हे, हे खरे; तथापि विविदिषा संन्यासाचा अधिकार ज्याने वेदाध्ययन केलेले असते, त्यालाच असतो. यास्तव त्या वेदाध्ययन केलेल्या पुत्रपाला उद्देशून भाष्यकारांनी हे झटले आहे, असे समजावे.)

(आतां यावर कोणो असें म्हणेल, अहो 'जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणार्पिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' ऋणजे उत्पन्न होणारा ब्राह्मण (उत्पत्ति होतांच) तीन ऋणांनीं ऋणी होतो. ब्रह्मचर्यानें ऋणीचा, यज्ञानें देवांचा, व प्रजेनें पितरांचा. या श्रुतिप्रचनावरून केवळ उत्पन्न होणारा ऋणवान् होतो, असें प्रतीत होतें (वाटतें). कारण या वचनातील 'जायमानः' या पहिल्या पदानें जन्माचा बोध होतो. उपनयन, स्त्रीपरिग्रह इत्यादिकांचा बोध होत नाही. यास्तव ब्राह्मणकुळांत जन्म घेणें हेंच ऋणी होण्याचें निमित्त आहे.

या आशंकेचें समाधान थोडक्यांत असें आहे. या श्रुतिवचनांत जें ऋणव सांगितले आहे, त्याचें साक्षात् प्रयोजन कोही नाही. तर ब्रह्मचर्यादिकांच्या कर्तव्यतेचें शापन कारणें ऋणजे ब्रह्मचर्यादि आश्रमांचा प्रमानें स्वीकार करावा, हे सुचविणें एवढेंच त्याचें प्रयोजन आहे व जो अधिकारामुळे झालेला नाही तो ते करूं शकतरी नाही. केवळ जन्माळा आलेला ब्राह्मण-अर्भक ब्रह्मचर्य, दागपरिग्रह इत्यादि करण्यास असमर्थ असतो, हे प्रसिद्ध आहे. यामुळे मुस्य 'जायमानः' या शब्दावरच सर्व भार टाकणें प्रशस्त नव्हे. तर त्याच्या योग्य अर्थाचा विचार करणेंच सुपुनिक आहे.

दुसरे, वगित श्रुतिवचनांत 'जायमानः ब्राह्मणः' असें झटले आहे. पण त्यावरून केवळ ब्राह्मणांपास स्वीकार केव्हास क्षत्रियादिकांना ऋणाचा प्रभाव असे, असें होईल व ते तर अनिष्ट आहे. यास्तव उपलब्धेनें ब्राह्मणपदानें द्वितीये ऋण करावे लागतें आणि ते केले ऋणजे अपिहारी दुष्परिणाम उपलब्धेनें घट्ट करणें उचित होतें. तन्मात्र 'जायमानः' हें पद अपिहारा सुचविणें. अर्थात् 'जायमानः' ऋणजे अपिहारी होणारा, अर्थात् वधत्रास, शारीस, अपिहारा प्राप्त होवऱ्याची ऋणांचा संबंध नाही,

असें माध्यकार सांगतात—) “ अधिकारानारूढोऽप्यृणी चेत्स्यात्सर्व-
 स्वर्गीत्वमित्यनिष्ट प्रसज्येत।” अन्वय—अधिकारानारूढ अपि कणी स्यात्
 चेत् सर्वस्य कणित्व इति अनिष्ट प्रसज्येत। अर्थ—अधिकारारूढ न
 झालेलाही जर कणी होऊ लागला, तर सर्वालाच कणित्व आहे, असें अनिष्ट
 प्राप्त होईल (ब्रह्मचान्यालाही जर कणित्व आहे, झणून झटलें, तर
 ब्रह्मचर्याश्रमात असतानाच मेलेल्या नैष्ठिक ब्रह्मचान्याच्या उत्तम लोकांला
 प्रतिबध होणें, हा अनिष्ट प्रसंग ओढवेल कारण पुराणान ‘ तदेव गुरुवा
 स्मिन्ना ’ या वचनानें नैष्ठिक ब्रह्मचान्याला उत्तम लोकांची प्राप्ति होते, असें
 सांगितलें आहे यास्तय ब्रह्मचर्याश्रमातच मेलेल्या पुरुषाच्या उत्तम लोकांला
 प्रतिबध होणें, हें अनिष्ट आहे आता माध्यकार ‘ केवळ गृहस्थाश्रम स्वीका-
 रण्यापूर्वीच सन्यासाची सिद्धि होते, एवढेंच नव्हे तर विधिवलानें गृहस्था-
 लाही सन्यास करिता येतो,’ असें सांगतात) “ प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि
 ‘ गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि येतरथा ब्रह्मचर्यादिव प्रव्रजेद्गृहाद्वा
 वनद्वा ’ इत्यात्मदर्शनोपायसाधनत्वेनेष्यत एव पारिव्राज्यम्।”
 अन्वय—प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्य अपि ‘ गृहात् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वा
 इतरथा । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहात् वा वनात् वा ’ इति आत्मदर्शनोपाय
 साधनत्वेन पारिव्राज्य इष्यते एव । अर्थ—ज्यानें गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार
 केला आहे, त्यालाही ‘ गृहस्थाश्रमातून वानप्रस्थ होऊन सन्यास करावा.
 किंवा या क्रमास सोडून सन्यास घ्यावा झणजे ब्रह्मचर्यापासूनच सन्यस्त
 व्हावें, किंवा गृहस्थाश्रमातून, अथवा वानप्रस्थाश्रमातून सन्यासाश्रम
 स्वीकारावा ’ असें श्रुतीचें विधान असल्यामुळे आत्मदर्शनाच्या
 उपायाचें साधन या दृष्टीनें पारिव्राज्य इष्टच आहे (आत्मदर्श
 नाचे—आत्मसाक्षात्काराचे श्रवणादिक उपाय आहेत त्याचें साधन या
 रूपानें गृहस्थालाही सन्यास इष्ट आहे तर मग तीन क्रमाचें प्रतिपादन
 करणाऱ्या श्रुतींशीं सन्यासविधीचा विरोध आहे, असें झटले पाहिजे, झणून
 झणाल तर तेंही योग्य नव्हे कारण ऋणश्रुति केवळ अर्थवादरूप आहे व
 कोणताही अर्थवाद (स्तुतिवाद) स्वार्थी तात्पर्यवान् नसतो. झणजे कोण-
 त्याही अर्थवादाचें तात्पर्य त्या अर्थवादातील शब्दावरून व्यक्त होणाऱ्या
 अर्थात नसतें तर तो ज्या विधेयाचा स्तुति करण्याकरिता अथवा ज्या

२८ विद्वत्संन्यासाविपर्ययी शका व समाधान.

(याप्रमाणें विविदिषासंन्यासाची सिद्धि करून पूर्वी सिद्ध केलेल्या विद्वत्संन्यासाविपर्ययी आणखी एका शक्रेचा अनुवाद करितात-) “ यत्तु विदुषोऽर्थप्राप्तं व्युत्थानमित्यशास्त्रार्थत्वे गृहे वने वा तिष्ठतो न विशेष इति । ” अन्यथ -- तु विदुष व्युत्थान अर्थप्राप्त इति (हेतो व्युत्थानस्य) अशास्त्रार्थत्वे गृहे वने वा तिष्ठत (विदुष) विशेष न इति यत् । अर्थ-- परंतु विद्वानाचें (आत्मज्ञाचें) व्युत्थान (संन्यास) अर्थप्राप्त (अर्थात् सिद्ध, सहज होणारा, विधीवाचूनच स्वाभाविकपणेंच होणारा) आहे यासंबंध व्युत्थानाला शास्त्रार्थत्व नाही ह्मणजे व्युत्थान हा शास्त्राचा अर्थ शास्त्राचा विषय होत नाही, आणि तो शास्त्राचा विषय नव्हे, असें झालें असता तो गृहान किंवा वनात वास करीत असला तरी, ह्मणजे तो कोणत्याही आश्रमात जरी राहिला तरी, त्याच्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा विशेष येत नाही, असें जें ह्मणणें आहे, पूर्वी (पृष्ठ ३०) गृहातच त्याचें आसन असो, अशी शका वेऊन तिचें निरसन केलें आहे व आता गृहात किंवा वनात ह्मणजे कोठेही त्याचें अवस्थान असो, ह्मणजे विद्वानाचें अमुकच अवस्थेंत असावें, असा काहीं नियम नाही, अशी शका घेतली आहे. तसेच, विद्वानाला संन्यास जर शास्त्रत प्राप्त नसून केवळ अर्थत प्राप्त आहे असें झटलें, तर त्याचें आचरण यथेष्ट होऊ लागेल, या आणखी एका शक्रेचें निरसन करण्यासाठीं भाष्यकारांनीं या शक्रेचा अनुवाद केला आहे, असेंही जाणावें ‘अर्थप्राप्तस्यापि पुनर्वचनात्’ इत्यादि भाष्यात (पृष्ठ ३८) विद्वत्संन्याशालाही शास्त्रार्थत्व आहे, असें जरी सांगितलेंच आहे, तथापि येथें शक्रेन सांगितलेलें अशास्त्रार्थत्व कबूल करून- (त्याचा अंगीकार करून) ही समाधान सांगतात-) “ तदसत् । ” अर्थ-- तें बरोबर नाही (कारण व्युत्थानाप्रमाणें गृहस्थाश्रमही जर विद्वानाला अर्थप्राप्त अगता, तर तुझी ह्मणता तसा अनियम सिद्ध झाला असता. पण तसा तो अर्थप्राप्त नाही असें भाष्यकार स्पष्टीकरण करितात) ‘ व्युत्थानस्यैवार्थप्राप्तत्वात्तान्यत्रावस्थान स्यात् । अन्यत्रावस्थानस्य कामकर्मप्रयुक्तत्वं ह्यवोचाम ’ । (पृष्ठ २०) अर्थ-- (विद्वाने ला) व्युत्थानच अर्थप्राप्त असल्यामुळे ‘ अन्यत्र ’ ह्मणजे गृहस्थाश्रमाने त्याचें अवस्थान होणार नाही कारण अन्य (गृहस्थ) आश्रमातील

अवस्थान कामप्रयुक्त आहे, असें आझीं सांगितलें आहे. (अहो, पण गृह-
स्थाश्रमात राहणें हें जसें कामप्रयुक्त तसेंच व्युत्थानही कामादिकामुळेच
प्राप्त आहे. कारण; तेंही गार्हस्थ्याप्रमाणें अनुष्ठेय आहे, अशी आशंका घेऊन
सांगतात-) “ तद्भावमात्र व्युत्थानमिति च । ” (पृष्ठ ३१) अन्ययः- च
तद्भावमात्र व्युत्थान इति अवोचाम । अर्थ- आणि कामकर्माचा केवळ
अभाव, हेंच व्युत्थान आहे, असेंही सांगितलें आहे (अर्थात् कामादि-
काच्या अभावरूप व्युत्थानाला अनुष्ठेयरूपना नाही. अनुष्ठेय ह्मणजे अनुष्ठा-
नास योग्य गृहस्थ्यर्मा अनुष्ठेय आहेत. पण सर्व कर्तव्याभावरूप व्युत्थान
अनुष्ठेय नाही)

२२. विद्वानाच्या यथेष्ट आचरणाविषयी आशंका घेऊन समाधान.

(येणेंप्रमाणें विद्वानाच्या आश्रमाविषयी काहीं नियम नाही, त्यानें
हव्या त्या आश्रमात राहवें, अशी शंका घेऊन तिचें निरसन केल्यावर माध्य-
कार ‘ व्युत्थान-संन्यास जर शास्त्राचा विषय होत नाही, असें ह्मटलें तर
विद्वानाचें आचरण यथेष्ट होऊ लागेल,’ अशी आशंका घेऊन तिचें निरसन
करितात-) “ यथाकामित्वं तु विदुषोऽत्यन्तमप्राप्तमत्यन्तमूढविषयत्वे-
नावगमात् । ” अन्यय- तु यथाकामित्व अत्यन्तमूढविषयत्वेन अवगमात्
विदुष अत्यन्त अप्राप्तम् । अर्थ- परंतु यथाकामित्व (यथेष्ट आचरण), हा अत्यंत
मूढाचा विषय आहे, असें अवगत झालेलें असल्यामुळे विद्वानाला
अगदींच अप्राप्त आहे (कोणतीही चेष्टा-क्रिया कामप्रयुक्त
होते, ह्मणजे प्रत्येक हालचाल कामनाप्रयुक्त, कामनेमुळे होणारी आहे. पण
त्यातील निषिद्ध चेष्टा ज्याला शास्त्रार्थाचें ज्ञान नाही अशा अत्यंत मूढाचा
विषय आहे विद्वानाची स्थिति अगदींच विपरीत असते तो कामनाशून्य
असतो व शास्त्रार्थज्ञानशून्य नसतो यास्तव त्याच्या हातून कोणतीच चेष्टा होत
नाहीं, आणि सामान्यतः कोणतीच क्रिया जर प्राप्त नाहीं तर त्याच्या हातून
निषिद्ध आचरण तरी कसें होणार ? असा बरील भाष्याचा आशय. आता त्याचेंच
अधिक विवरण करितात-) “ तथा शास्त्रचोदितमपि कर्मात्मविदोऽप्राप्तं
गुरुभारतयाऽवगम्यते । किमुतात्यन्ताविवेकनिमित्तं यथाकामित्वम् । ”
अन्ययः- तथा शास्त्रचोदित अपि कर्म गुरुभारतया यतः अवगम्यते ततः
तद् आत्मविदः अप्राप्तम् । तदा अत्यन्ताविवेकनिमित्तं यथाकामित्वं अप्राप्तं

इति किमुन । अर्थ— कारण शास्त्रानें सांगितलेलेंही कर्म अदिक्लेशरूप आहे, असें ज्याअर्थी जाणलें जाणें, त्याअर्थी आत्मशाला तें अपात आहे, मग अत्यंत अविवेकामुळें होणारें यथाकामित्व त्याला अपात आहेच, हें काय सागावें ? (शास्त्रीय कर्मही क्लेशकारक आहे, असें जर विद्वानाला घाटतें न तो त्याचा त्याग करतो, तर अशास्त्रीय व अविवेकजन्य निषिद्ध कर्म तो सर्वथा सोडतोच, हें काय सागावें ? असा याचा भावार्थ, अविवेकादि निमित्त नष्ट झालें असता नैमित्तिकही नष्ट होतें, याविषयीं दृष्टान्त सांगतात—) ' न तद्युन्मादतिमिरदृष्टिनिमित्तत्वादेव तस्य । तस्माद्व्यभिचारेण व्युत्थानव्यतिरेकेण न यथाकामित्वम् । ' अर्थ— हि उन्मादतिमिरदृष्ट्युपलब्ध वस्तु तदपगमेऽपि तथैव स्यादुन्मादतिमिरदृष्टिनिमित्तत्वादेव तस्य । तस्माद्व्यभिचारेण व्युत्थानव्यतिरेकेण न यथाकामित्वम् । ' अर्थ— हि उन्मादतिमिरदृष्ट्युपलब्ध वस्तु तदपगमेऽपि तथा एव न स्यात् । तस्य उन्मादनिमिरदृष्टिनिमित्तत्वाद् एव । तस्मात् आत्मविद् व्युत्थानव्यतिरेकेण यथाकामित्वं न । अर्थ— कारण उन्माददृष्टे व निमिरदृष्टे या निमित्तानें दिसलेली वस्तु उन्माद व तिमिर यांचें निरसन केल्यावरही तशीच दिसत नाही कारण तिचें उन्माद व तिमिरदृष्टि हेंच निमित्त असतें यास्तव आत्मशाला व्युत्थानाहून निराळें यथाकामित्व नाही (उन्माद ह्मणजे वेड त्यात दिसणारें गधर्वनगर वगैरे हें उन्माददृष्टीनें दिसणारें व तिमिर ह्मणजे एक प्रकारचा नेत्ररोग त्याच्या योगानें दिसणारें तें तिमिरदृष्टीनें दिसणारें होय, असा विवेक समजावा) " न चान्यत्कर्तव्यमित्येनास्तिद्वन्द्वम् । " अन्यथ — च अन्यत् कर्तव्यं न अस्ति इति एतत् सिद्धम् । अर्थ— आणि त्याचप्रमाणें दुसरें (वैदिक) कर्मही नाही, हें सिद्ध झालें

(अहो, पण विद्या व अविद्या एकत्र राहतात, असें श्रुतीनें सांगितलेले असल्यामुळे विद्वानाला अविद्यामूलक कामादिक होतील आणि कामादिप्रयुक्त यथेष्ट आचरणही होईल, असें वादी ह्मणेल ह्मणून आचार्य सांगतात—) ' यत्तु ' विद्या वा विद्या च यस्तद्वेदोभय सह ' इति (षष्ठ १५) न विद्यायतो विद्यया सहविद्यापि वर्तत इत्ययमर्थः । कस्तर्हि । " अन्यथ — ' तु य विद्या च अविद्या च इति तत् उभय सह वेद ' इति यत् तस्य विद्यावत् विद्यया सह अविद्या अपि वर्तते इति अयं अर्थ न अस्ति । कस्तर्हि । अर्थ— परंतु ' जो विद्या व अविद्या या दोन्ही सह-

वास करितात, असें जाणतो' अशा अर्थाचे जें वचन आहे त्याचा-
विश्रवानाच्या विषेसह अविशाही असने,—हा अर्थ नव्हे. तर कोणता ?
“ एकस्मिन्पुरुष एकदैव न सह संवध्येयातामित्यर्थः । ” अर्थ—
एकाच पुरुषाचे ठिकाणी एकदाच त्यांचा सहसंबंध होत नाही, हा अर्थ
आहे. “ यथा शुक्तिकायां रजतशुक्तिकान्ने एकस्य पुरुषस्य । ”
अर्थ— जसे— शिंपीच्या ठिकाणी रुपें व शिप या दोघांचें ज्ञान एकाच
पुरुषाला एकाच वेळीं होत नाही, त्याप्रमाणें (ह्मणजे निरनिराळ्या
वेळीं एका पुरुषाचे त्याचा ठिकाणी सहभाव समभवतो. एकाच वेळीं
एका पुरुषामध्ये न राहणें, हा ज्यांचा स्वभाव आहे अशाही परस्परविरोधी
विशा-अविशा एकाच पुरुषाचे ठिकाणी निरनिराळ्या वेळीं राहूं शकतात.
अशा प्रकारचें त्याचें साहित्य (सहभाव) समवर्तें. हा त्या वचनाचा
अर्थ आहे.)

(अहो, पण हें साहित्य स्वरस नाही ह्मणजे वाग्य ऐकताच आपो-
आप ध्यानात येणारें नाही परंतु एकाच काळीं विशा व अविशा याचा
सहवास स्वरस आहे. म्हणजे वाग्य ऐकताच हें साहित्य श्रोत्याच्या चित्तान
आरुढ होतें, अशी आशंका घेऊन विशा व अविशा याच्या साक्षात्
साहित्याचा असंभव दुसऱ्या श्रुतीत सांगितलेला असल्यामुळे आम्ही ह्मणतो
तशाच प्रकारचें साहित्य येथें स्वीकारलें पाहिजे, असें भाष्यकार सांगतात—)
“ दूरमेते विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ’ इति हि काठके ।
तस्मान्न विद्यायां सत्यामविद्या न भवोऽस्ति ” अन्वय —या अविद्या च
विद्या इति ज्ञाता ते एते दूरं विपरीते विपूची इति हि काठके । तस्मात्
विद्याया सत्यां अविद्यासंभवः न अस्ति । अर्थ—ज्या अविद्या व विद्या, या
नांवानीं प्रसिद्ध आहेत, त्या दोघीही अर्थांन विपरीत व विरुद्ध आहेत, असें
काठकात सांगितलेलें प्रसिद्ध आहे. यास्तव विद्या असताना अविद्येचा
संभव नसतो. (‘विद्या चाविद्या च’ या मंत्राच्या ‘अविद्या मृत्युं तीर्त्वा’
या उत्तरार्थाचें पर्यालोचन केलें असता अविद्येला विद्येच्या उत्पत्तीचें
कारणत्व आहे; ह्मणजे अविद्या विद्येच्या उत्पत्तीचें निमित्त आहे, असें
ध्यानांत येथें त्यामुळे त्या दोघांचें साहित्य भिन्न भिन्न काळींच संभवतें,
असें आतां सांगतात—) “ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्य, इत्यादि श्रुतेः ।

अर्थ—कारण तपाच्या योगाने ब्रह्माला जाणण्या-ची इच्छा कर, इत्यादि अर्थाची श्रुति आहे (अविद्यारूप तप व विद्या यांच्यामध्ये कारण—कार्यभाव आहे कारण व कार्य एकाच पुरुषामध्ये एकाच वेळीं राहू शकत नाहीत, हे प्रसिद्ध आहे यास्तव अविद्या व विद्या भिन्नकाळीं एका पुरुषामध्ये रहातात, असा त्या वाक्याचा अर्थ समजणेच युक्त होय)

(किंवा गुरुश्रुणा व तप यांना अविद्या झटलेले असून श्रवणाचे वेळीं त्या दोषाचेही अनुष्ठान कर्तवें लागते यास्तव साधकाचे ठिकाणीं एकाच विद्योत्पत्तीच्या वेळीं त्या दोषांचें साहित्य असनें असा त्या वाक्याचा निराळा अर्थ भाष्यकार सांगतात—) “तपआदि विद्योत्पत्ति-साधन गुरुपासनादि च कर्म, अविद्यात्मकत्वादविद्योच्यते ।” अन्वय — तपआदि च गुरुपासनादि विद्योत्पत्तिसाधन कर्म, तस्य अविद्यात्मकत्वात् ‘अविद्या इति उच्यते । अर्थ—तप इत्यादि व गुरुश्रुणा प्रभृति विद्येच्या उत्पत्तीच साधन, हेंच कर्म होय ते अविद्यात्मक असल्यामुळे त्याला अविद्या असें झटले जाते । ‘य’ अर्थाला वरील मन्त्राचा उत्तरार्थही अनुकूल आहे, असें सांगतात—) “तेन विद्यामुत्पाद्य मृत्यु काम-मतितरति ततो निष्कामस्त्यक्तैषणो ब्रह्मविद्ययामृतत्वमश्नुते इत्येतमर्थदर्शयसाह अविद्यया मृत्युतीर्या विद्ययामृतमश्नुते” इति ।” अर्थ—त्याच्या योगाने विद्येला उत्पन्न करून साधक मृत्यूचें क्षणजे कामाच उल्लघन करतो यास्तव निष्काम व ज्यानें सर्व एषणाचा त्याग केला आहे, असा पुरुष ब्रह्मविद्येच्या यागाने मोक्षास प्राप्त होतो, हा अर्थ दाखवीत तोच मन्त्र पुढे ‘अविद्येच्या योगाने मृत्यूचें उल्लघन करून विद्येच्या यागाने अमृत्वाचा अनुभव घेतो’ असें क्षणता (साक्षात् अविद्येलाय मृत्युत्व असल्यामुळे ती स्वतः मृत्यूच्या उल्लघनाचें कारण हाणें शक्य नाही यास्तव येथील अविद्याशब्दाने तपआदिक साधनरूप कर्म सांगितले जाते व विद्येचें व्यवधान अर्थाद्वरून कल्पिले जाते क्षणजे तपादि कर्माच्या अनुष्ठानाने अर्थात् विद्या उत्पन्न होते व तिच्या योगाने अमृत्त्वाची प्राप्ती होते)

३००क दोन अशिश्ट आक्षेपांचें निरसन व उपोद्घाताचा उपसंहार

“यत्तु पुरुषायु सर्व कर्मणैव व्याप्त ‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समा’ इति । (तत्) अविद्वद्विषयत्वेन परिहृत-

मितरथाऽसंभवात् ।” अन्वयः—तु ‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः’ इति श्रुतेः सर्वं पुरुषायुः कर्मणा एव व्याप्तं इति यत् (तत्) अविद्वद्विषयत्वेन परिहृतं इतरथा असंभवात् । अर्थ—परंतु ‘यालोकीं कर्मं करीतच शंभर वपे जिवंत राहण्याची इच्छा करावी,’ अशी श्रुति असल्यामुळे पुरुषार्थे सर्व आयुष्य कर्मानेंच व्याप्त झालें आहे, असें जें झटलें आहे त्याचा अविद्वद्विषयत्वानें ह्या तें विधान अविद्वानाकरितां आहे, असें सांगून परिहार केला आहे. ‘इतरथा—’ तसें न समजल्यास ह्मणजे विद्वान् व अविद्वान् या दोघांनाही यावज्जीवादिश्रुतिचोदित कर्म अवश्य केलीं पाहिजेत, असें मानल्यास त्यांचा असंभवच होतो. (‘जिजीविषेत्’ या पदांतील जीविताची इच्छा हें अविद्येचें कार्य आहे. त्यावरून पुरुषाच्या ठिकाणच्या अविद्येचे अनुमान होतें. वर ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ या श्रुतीची व्यवस्था जशी लाविली आहे (पृष्ठ ३५), त्याच न्यायानें या श्रुतिवचनावरून उद्भवणाऱ्या शंकेचें समाधान करावें, असें भाष्यकारांनीं ‘परिहृत’ या वाक्यावरून निश्चित केलें आहे. अथवा ‘नाविशेषात्’ (ब्रह्म. अ. ३ पा. ४ सू. ११) या सूत्रानें त्याचा परिहार केला आहे, असें समजावें. त्या सूत्राचा अर्थ असा—‘कुर्वन्नेवेह०’ इत्यादि नियमश्रवणामध्ये ‘विद्वानाला कर्म करूनच जिवंत राहण्याची इच्छा करणें उचित आहे,’ असा विशेष नाही. तर त्यांत सामान्यतः नियमाचें विधान केलेलें आहे. ‘असंभवात्’ या भाष्यांतील पदाचें तात्पर्य असें—विद्या व अविद्या यांच्यामध्ये विरोध असल्यामुळे विशेषीं अविद्येचा सहभाव संभवत नाही. किंवा विद्या व अविद्या यांचा विरोध असल्यामुळे वर सांगितलेल्या श्रुतीचा व स्मृतीचा असंभव आहे. ‘प्रत्युक्तं—’ निर्विशेष आत्म्याचा साक्षात्कार कर्ता, कर्म, करण इत्यादि कारकाचा नाश (बाध) करित असतो त्यामुळे तो कर्माच्या विरुद्ध आहे. एवढ्यासाठीच ‘उपमर्दं च’ (ब्रह्म. अ. ३ पा. ३ सू. १६) या सूत्रात विद्या व अविद्या यांचा विरोध नाही, या ह्मणण्याचें निरसन केलें आहे. वरील सूत्राचा अर्थ असा—अविद्याकृत प्रपंचाचा विद्यासामर्थ्यानें उपमर्द (नाश, बाध) होतो, असें ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्०’ या श्रुतीत सांगितलें आहे. तस्मात् पुढील तीन अध्यायांत ह्या पाच संज्ञांत सांगितली जाणारी विद्या कर्मनिष्ठ

(कर्म पुरुषाचे ठिकाणी असणारी) नाही, व ती कर्मांशी संबंध ठेवणारीही नाही. तर केवळ आत्मा हाच तिचा विषय आहे, हें ठरलें. या अध्या-यांच्या पूर्वीच्या सर्व वेदभागांत सांगितलेलें कर्म व उपासना यांच्या योगानें ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे आणि त्यामुळेच जो साधनचतुष्टयसंपन्न झालेला आहे, त्याच्या 'केवळ आत्मस्वरूपानें अवस्थित होणें,' या मोक्षा-करितां यापुढें केवळ आत्मविद्या आरंभिली जाते, असें सांगून भाष्यकार उपोद्घाताचा उपसंहार करितात-)

“अतः केवलनिष्क्रियब्रह्मात्मै-
कत्वविद्याप्रदर्शनार्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते ।’

अन्वयः—अतः उत्तरः
ग्रन्थः केवलनिष्क्रियब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रदर्शनार्थ आरभ्यते । अर्थ—यास्तव पुढील ग्रंथ केवळ (निरुपाधिक) निष्क्रिय ब्रह्म व आत्मा यांचें एकत्व, याच विद्येचें प्रदर्शन करण्याकरितां आरंभिला जात आहे.

आतां या सर्व उपोद्घातभाष्याचें रहस्य सर्व सामान्यवाचकांस कळावें, ह्मणून त्याचा सारांश सांगून उपनिषद्भाष्याच्या व्याख्यानास आरंभ करितों. अगोदर येथें अशी शंका येने कीं, भाष्यकारांनीं हावाद येथें उपस्थितच कां केला ? यास्तव आरंभी त्याचेंच कारण सांगणें उचित आहे. ऐतरेय ही ऋग्वेदाची शाखा आहे. ऋग्वेद मंत्रमय व सूक्तमय आहे, हें प्रसिद्ध आहे. मंत्रांचा विनियोग प्रायः कर्मांकडे करित असतात व पूर्व-मीमांसक वेदाचा सर्व भाग कर्मांकरितां व कर्मसंबंधी आहे, असें ह्मणतात. त्याचप्रमाणें कर्मउ वैदिक संन्यास हा आश्रमच कबूल करित नाहीत. तर ‘पहिल्या ब्रह्मचर्य आश्रमांतील वेदाध्ययन संपतांच दारपरिग्रह (विवाह) करून अग्निहोत्रादि नित्य, नैमित्तिक, काम्य, प्रायश्चित्त, व उपासना कर्म करावयास आरंभ करावा, निषिद्ध कर्मांचा त्याग करावा आणि मरेपर्यंत हा क्रम चालवावा,’ असें ह्मणतात. त्याचप्रमाणें वानप्रस्थ व संन्यास हे आश्रम वेदांत सांगितलेले आहेत, असें जरी मानलें, तरी काहीं कारणानें गृहस्थ होण्यास योग्य नसलेल्या ह्मणजेच अनधिकारी पुरुषां-करितां ते आहेत, असें त्यांचें मत आहे. त्यामुळे ऐतरेय आरण्यकांतील हे पुढील पांच (‘वाङ्मो०’ या शेषटप्प्या सहासह सहा) खंडही निरुपाधिक व निष्क्रिय आत्म्याचें प्रतिपादन करित नाहीत तर कर्मसंबंधी आत्म्याचेंच प्रतिपादन करितात, असें ते ह्मणतात. यास्तव त्यांचें ह्मणणें सोदून काढून

पुढील अध्याय केवळ आत्मप्रतिपादक आहेत, विरक्त संन्यासीच त्यांचा अधिकारी आहे, व संन्यास हा चतुर्थाश्रम ब्राह्मणांना अवश्य आहे, असे सिद्ध करण्यासाठी आचार्यांनी हा वाद येथे उपस्थित केला आहे. आता त्या वादांतील पूर्वपक्षाचे व उत्तरपक्षाचे मुद्दे क्रमाने पुढे सांगून हा सारांश संपवितो. (येथे वादी ह्मणजे पूर्वपक्ष करणारा मीमांसक. मध्यस्थ म्हणजे वादी व प्रतिवादी यांचे म्हणणे ऐकून घेऊन त्यांना मध्येच विरुद्ध पक्षाकडून येणाऱ्या शंका विचारणारा निःपक्षपान श्रोता व सिद्धान्ती म्हणजे उत्तरपक्ष सांगणारा शास्त्रकार आचार्य.)

सिद्धान्ती-मागच्या अध्यायापर्यंत कर्म व उपासना यांचे प्रतिपादन केले व शेवटच्या प्राणोपासनेचे फल सांगून त्या प्रकरणाचा उपसंहारही केला. आता कर्म व उपासना याच्या अनुष्ठानाने ज्याचे चित्त शुद्ध झाले आहे, अशा पुरुषाला ' केवळ आत्मरूपाने अवस्थित होणे, ' या मोक्षाची प्राप्ति व्हावी ह्मणून केवळ आत्मवियेचे विधान करण्याकृति पुढील ग्रंथ आरंभिला आहे. कारण त्या विद्येचा उचित अवसर आताच आला आहे. चित्तशुद्धि होण्यापूर्वी तो नव्हता. चित्तशुद्धि म्हणजे पुरुषाच्या चित्ताने काम व क्रोध यांनी रहित होणे. उपास्यदेवतेच्या स्वरूपांत मिळून जाणे हाच मोक्ष आहे, असे कित्येक (उपासनाप्रिय लोक) समजतात. पण ते बरोबर नाही. यास्तव त्यांचे निराकरण करण्यासाठीही पुढचा ग्रंथ आहे. ज्यांची उपासना करावयाची त्या अग्नि-वायु-प्रभृति देवताही संसारी आहेत, असे याच उपनिषदांत पुढे सांगितले आहे. मूक व तहान (द्विवा तत्प्रयुक्त मोग्याची इच्छा), हाच संसार आहे. देवता त्या दोन ऊर्मींनी युक्त आहेत. म्हणून त्याही संसारयुक्त आहेत. पण आत्मा अज्ञानाचा व पिपासा या ऊर्मींनी रहित आहे, असे श्रुतीने वर्णन केले आहे.

वादी-(केवळ आत्म्याचा साक्षात्कार, हे मोक्षाचे साधन आहे, असे नुसते गृहीत धरून शका येतो.) केवळ आत्मज्ञान मोक्षाचे साधन आहे, असे जरी क्षणभर कबूल केले, तरी त्याचा अधिकारी अकर्मी (यथाशास्त्र कर्माचा व कर्माच्या साधनांचा त्याग करणारा) संन्यासीच आहे, असे ह्मणता येत नाही. कारण संन्यास हा पुण्य आश्रम आहे, असे येथे सांगि-

तलेलें नाहीं उलट 'वृंतीसहस्र' या नावाच्या कर्मांचें विधान आरभून लागलेंच त्याच्या मामोमाम आत्मज्ञान आरमिलें आहे यास्तव कर्मां गृह-
 स्पच त्याचा अधिकारी आहे कर्मांशीं सवध न ठेवणाऱ्या केवळ आत्म-
 विद्येचा भगीकार करून मी हें झटलें आहे पण वस्तुन कर्मांशीं सवध न
 ठेवणारे आत्मज्ञानच नाहीं. कारण या आत्मप्रकरणाच्या पूर्वी-कर्मसवधी
 उपासनेचा विषय जो सूर्य तो सर्व चराचर भूताचा आत्मा आहे, -हें जसें
 सांगितलें आहे, तसेंच 'हा ब्रह्मा (हिरण्यगर्भ), हा इद्र०' (अनुभूतिप्रकाश
 अ १ रत्न १ लें पान २५० पहा,) इत्यादि या पुढील प्रकरणातही प्रज्ञा-
 नात्मा सर्व प्राण्याचा आत्मा आहे, असें झटलें आहे सहितोपनिषदामध्येही
 आत्मा कर्मसवधी आहे, असें सांगून तोच सर्वभूतातील ब्रह्म आहे, असा
 उपसंहार केला आहे प्रज्ञात्मा व आदित्यस्थ आत्मा हे दोन्ही एकच आहेत,
 असें झटलें आहे या प्रकरणातही पाचव्या सदान 'आह्मी आत्मा आत्मा
 झणून ज्याला झणतो तो कोण?' असा उपक्रम करून तोच प्रज्ञात्मा
 आहे, असें 'प्रज्ञान ब्रह्म' या वाक्याने श्रुति दाखवील तस्मात् आत्मज्ञान
 अकर्मसवधी नाहीं, तर कर्मसवधीच आहे.

यावर येणाऱ्या सिद्धान्त्याच्या एका शकेचा अनुवाद करून वादी तिचें
 समाधान सागतो-मत्र व ब्राह्मण या दोघांनीही एकदा ज्याचा निश्चय केला
 आहे त्याच आत्म्याचा या पुढील प्रकरणानें पुन निश्चय करण्यास आरम
 करणें व्यर्थ आहे त्यावर पुनरुक्ततादोष येतो, झणून झणाल तर तें बरो-
 चर नाहीं कारण पूर्वी ज्याचा निश्चय केला आहे त्याच्याच विशेष धर्माचा
 निश्चय करण्यासाठी हें पुढील प्रकरण आहे, यास्तव त्यावर पुनरुक्ततादोष
 येऊं शकत नाहीं १ कर्मांशीं सवध ठेवणाऱ्या त्या आत्म्याचेच जगाची सृष्टि,
 स्थिति व संहार करणें, हे विशेष धर्म आहेत, असा निश्चय करण्यासाठी
 हें निराळे प्रकरण आरंभिलें आहे किंवा २ कर्मसवधी आत्म्याची कर्मांचून
 स्वतंत्र उपासना होऊ शकते, हें मागच्या प्रकरणावरून सिद्ध होत नाहीं
 कारण यापूर्वी जी उपासना सांगितली आहे, ती कर्मप्रकरणातच सांगितली
 अपन्यामुळे स्वतंत्र होऊ शकत नाहीं यास्तव केवळ आत्म्याची कर्मां
 वंचून स्वतंत्रपणे उपासना होऊ शकते, हें सांगण्यासाठी पुढील प्रकरण
 आहे अथवा ३ एकच आत्मा कर्मसवधी 'हा, मजान् निराळा,' असा भेद

दृष्टीनें उपास्य (उपासना करण्यास योग्य) होतो व कर्म करावयाचें नसेल तेव्हां 'तोच मी' या अभेददृष्टीनें उपास्य होतो; हें सांगण्याकरितां पुढचा ग्रंथ आहे, आणि अशा तीन कारणांनीं त्यावर पुनरुक्ततादोष येत नाही.

येणेंप्रमाणें या उपनिषदाचा आपल्या पक्षां उपयोग कसा आहे, तें सांगून आतां हेंच ऐतरेयोपनिषद् कर्माचा त्याग करून केवळ आत्मज्ञान संपादन करावें, असें सांगणारें आहे; हा पक्ष स्वीकारल्यास अनेक श्रुतींशीं विरोध, हा दोष कसा येतो तें मीमांसक सांगतो—'विद्या चाविद्यां च' व 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि०' या श्रुती कर्म व ज्ञान यांचें एकाच वेळीं (सह) अनुष्ठान करण्याविषयी व कर्म करितच शंभर वर्षे जिवंत रहाण्याची इच्छा करण्याविषयी सांगत आहेत. पुरुषाचें आयुष्यही शंभर वर्षांहून अधिक नाही. तेव्हां पुरुषाला कर्माचा त्याग करून केवळ आत्म्याची उपासना करावयास अवकाश कोठें आहे? कारण आयुष्याची शंभर वर्षे कर्म करितच घाल-चावी, असें विधान आहे. यावर्जीव अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमास इत्यादि कर-ण्याविषयी सांगणारीही श्रुतिवचनें आहेत. गृहस्थाला यज्ञपात्रांसह गाढतात, असेंही श्रुतीचें कथन आहे. शिवाय उत्पन्न होणाऱ्या ब्राह्मणावर तीन जणें असतात, असेंही विधान आहे.

पण यावर तुझी जर विचाराल कीं, तर मग संन्यासाचें विधान करण्याच्या शास्त्राचा काय उपयोग? तर त्याचें समाधान असें—एक तर तो आत्मज्ञानाची स्तुति करणारा अर्थवाद आहे, असें समजावें; किंवा तें विधान कर्माचा ज्याला अधिकारच नाही अशाकरितां आहे, असें जाणावें. तात्पर्य, ऐतरेयोक्त विद्या, हा संन्याशाचा विषय नव्हे. तर तीं कर्म कर-णाऱ्या पुरुषाचाच विषय आहे व त्या विद्येचा संबंध कर्माशीं आहे, हें सिद्ध झालें.

- मीमांसकानें असा पूर्वपक्ष केला असतां सिद्धान्ती त्याचा उत्तरपक्ष सांगतात.—हें तुमचें झणणें योग्य नाही. ते कसें झणून विचाराल तर सांगतों—पटिपूर्ण, कामनाशून्य व सर्व संसारदोषरहित ब्रह्म मी आहे, अशा प्रकारें आत्मरूपानें ब्रह्माचें ज्ञान झालें असतां त्या विद्वानाला मार्गे केलेल्या

अथवा पुढें करावयाच्या कर्मांचें काहीं फळ आहे, असेंच मुळीं वाटत नाही आणि पन्नाच्या अभावीं त्याच्या हातून क्रिया होणेंही युक्त नाही. 'कर्मांचा काहीं उपयोग नाही, असें जरी त्याला ठाऊक असलें, तरी शास्त्रानें नियोग (प्रेरणा, विधान) केलेले असल्यामुळे तो तो करील.' असें जर झणावें तर तेंही जुळत नाही. कारण आत्म्याचा इष्ट विषयाशीं योग व अनिष्ट विषयाशीं वियोग होणें हें फळ सभवतें, असें ज्याला वाटतें, तोच इष्टप्राप्ति व अनिष्टनिवृत्ति याच्या उपायाची इच्छा करतो आणि असला उपायार्थीच शास्त्रीय नियोगाचा विषय होतो. आत्मा असण व नित्यतृप्त आहे, असें जो जाणतो त्याला इष्टप्राप्ति व अनिष्टनिवृत्ति हें फळ आत्म्याला मिळतें, असें मुळीं वाटतच नाही. त्यामुळे त्याला त्याच्या उपायाची इच्छा होत नाही व उपायेच्छेच्या अभावीं तो ब्रह्मात्मत्वदर्शीही शास्त्रीय नियोगाचा विषय होत नाही ब्रह्मात्मज्ञही नियोगाचा विषय होतो असें झटल्यास प्राणिमात्र नियोगाचा विषय आहे, असें होईल व त्यामुळे सर्व कर्म सर्वांनीं सदा करावें, असें झणावें लागेल, पण नें अनिष्ट आहे.

शिवाय आत्मज्ञाला कोणी नियुक्तही करू शकत नाही. वेद आत्म्यापासून झालेला आहे तेन्हां स्वतःच्या ज्ञानमाहात्म्यानें उत्पन्न झालेल्या वेदरूप वचनानें तो स्वतःच नियुक्त कसा होणार? आत्मज्ञ स्वतः आत्माच झालेला असतो. तेन्हा आपल्याच वचनानें पुरुष आपणच नियुक्त कसा होईल? नियोग करणारा नियोक्ता नेहमीं पृथक् असतो, असा व्यवहारही अबाधित अनुभव आहे तसंच, वेद ज्ञानानें मारलेले जरी असले तरी ते ज्याच्यापासून झाले त्या आत्म्याहून कमीच जाणी असणार हें उघड आहे. कारण व्यवहारांतही एकांद्दं शास्त्र रचणाऱ्या पुरुषानें ज्ञान त्या शास्त्रांतील ज्ञानाहून अधिक असतें, असें दिसतें तेन्हां एकांद्दं अभिवेकी सेवक जसा अधिक ज्ञानी स्वामीला कोणत्याही कार्याविषयीं प्रेरणा करित नाही, अप्रत्यक्ष कर्तृ शकत नाही त्याप्रमाणें अन्यज्ञ वेद सर्वज्ञ आत्म्याला उद्देगून नियोग करणारा समर्थ नसतो. वेद निष्पन्न व स्वतंत्र आहे व त्यामुळे त्याला सर्वांना नियुक्त करतो वें झणून झगवें, तर सर्वांनीं सर्वज्ञ सर्वत्र कर्मे करावी, हा पुरीच व दोष येतो. कर्मांचें कर्तव्य व अन्यज्ञान ही दोन्ही शास्त्र-

कृतच आहेत, ह्मणजे एकाच वेळीं एकाच पुरुषानें त्या दोघाचें संपादन करावें, असें शास्त्रच सांगत आहे ह्मणून ह्मणावें तर शास्त्रही अग्नि शीत (थंड) आहे, या सांगण्याप्रमाणें तसा विरुद्ध अर्थ सांगू शकणार नाही ह्मणजे शास्त्रानें आत्म्याचा कर्माशीं संबंध आहे व नाही, असा विरुद्ध अर्थ सांगणें, योग्य नाही

इष्टयोग व अनिष्टपरिहार हें फल प्राप्त व्हावें, अशी इच्छाही शास्त्र-कृत नव्हे कारण ती सर्वप्राणिसाधारण आहे आणि जें स्वभावतःच अप्राप्त असतें, त्याचाच शास्त्रानें बोध करावा, हें उचित होय या नियमास अनुसरून शास्त्रानें जर कर्मविरोधी आत्मज्ञानाचा उपदेश केला आहे, तर पुन तेंच शास्त्र आत्मज्ञानाच्या विरोधी असलेल्या कर्तव्यतेचा उपदेश कसा करील ? शास्त्र तसा उपदेशच करित नाही, ह्मणून ह्मणावें तर तसेही नाही कारण अकर्तृ व अमोक्त ब्रह्मच आत्मा आहे, असें प्रतिपादन करणारी हजारों वाक्ये आहेत व तसा साक्षात्कार येतो, हेही अनुभवांनं सिद्ध आहे ब्रह्मच आत्मा आहे हा अनुभव भ्रामक आहे, असेही ह्मणता येत नाही कारण ज्याचा बाध होतो, त्यालाच भ्रामक ज्ञान ह्मणता येतें ब्रह्मात्मैक्य ज्ञानाचा बाध होतो, असा अनुभव कोठेही येत नाही

भगवद्गीतेंत ' नाकृतेनेह कश्चन ' असें हाटलेलें असल्यामुळें आत्म-ज्ञाने सन्यास (कर्मत्याग) जरी केला तरी त्याचें प्रयोजन काहीं नाही ह्मणजे केलेल्या कर्माचें जसें काहीं प्रयोजन नाही, तसेंच कर्मत्यागाचेंही काहीं प्रयोजन नाही ह्मणजे ब्रह्माला जाणून सन्यासच करावा, असें जे ह्मणतात त्याच्या त्या ह्मणण्यावरही प्रयोजनाचा अभाव हा दोष येतोच, असें ह्मणाल तर तें बरोबर नाही कारण सन्यास ह्मणजे निव्वळ कर्माचें अनुष्ठान न करणें व्यापेक्षा सन्यासाचें निराळें स्वरूप नाही आत्म्याचें अज्ञान हेंच प्रयोजनाच्या इच्छेचें निमित्त आहे प्राय सर्व प्राण्याना आत्म्याचें ज्ञान नसत त्यामुळें ते प्रत्येक प्रयत्नाच्या फलाची इच्छा करितात आणि त्या प्रयोजनाच्या दृष्ट्याने प्रेरणा केल्यामुळेंच सर्वांच्या शरीरादिकांची प्रवृत्ति होते पण ज्याला आत्मज्ञान होतें त्याला अविद्याजन्य दृष्ट्या नसते. तिच्या अभावीं त्याच्या शरीरादिकांची प्रवृत्तिही संभवत नाही व्युत्थान किंवा सन्यास

यज्ञादिकाप्रमाणें अनुष्ठेय नाहीं, तर तो नुसता क्रियाभावरूप व विद्वानाचा धर्म आहे त्यामुळे त्याचें प्रयोजन काय, हा प्रश्नच उद्भवत नाही. अवकाशातून जाताना जसा एकादा पुष्प ठेंवकाळतो किंवा काटे, सळगा इत्यादिकात पडतो, तसाच तो प्रकाशातून जाताना का पडत नाही, असें विचारणेंच अयुक्त आहे

गृहस्थाश्रम कामनाप्रयुक्त आहे, त्यामुळे परब्रह्मविज्ञान शाल्यावर पुरुषाचें त्याच आश्रमात कर्म न करता अवस्थान होणें शक्य नाही. व्युत्थान ह्मणजे तरी काय, तर कामनेचीं निमित्तें, अशा पुत्र वित्तादिकाच्या संबंधाचा नियमानें अभावच होय त्याच्यापासून दूर कोठें जाणें ह्मणजे व्युत्थान, अमें नव्हे यास्तव ज्याला आत्मसाक्षात्कार झाला आहे तो गृहस्थाश्रमातच कर्म न करता राहील, असें ह्मणणें अयुक्त आहे यावरून विद्वानां गुरुशुश्रूषा, तप, इत्यादिकांचीही आवश्यकता नाही, असें ठरलें.

भिक्षाटनाची सवय नसल्यामुळे ज्यांना त्याची लाज वाटते, अथवा आपला कोणी अपमान करील ह्मणून भय वाटतें, असे कितीक यावर अशी युक्ति लढवितात—प्रारब्धक्षयार्थ केवळ शरीरधारण व्हावें, एवढीच इच्छा करणाऱ्या भिक्षूलाही भिक्षाटनादिकाचा नियम आहे, असें दिसतें त्याच न्यायानें केवळ शरीरधारणाची इच्छा करणाऱ्या व साध्यसाधनरूप दोन्ही प्रकारच्या एषणांनीं रहित झालेल्या गृहस्थाचें अवस्थान गृहातच झाल्यास त्यात दोष कोणता ? अवश्य तेवढेंच अन्न व वस्त्र घरातून घेणाऱ्या त्याला वस्तुतः शास्त्रदृष्ट्या काहीं दोष लागू नये !

पण हें ह्मणणें फारसें सयुक्तिक नाही कारण भावल्या गृहातील स्त्री पुत्र-वित्त इत्यादिकांतील एकाद्या परिग्रहाचाही नियम करणें, ह्मणजे त्यातील अन्न व वस्त्रच मी घेईन, दुसरे काहीं घेणार नाही, असा नियम करणें, हें मुद्धा कामनाप्रयुक्त आहे. कारण माझ्या घरातील अन्नाचाच मी स्वीकार करीन, दुसऱ्या घराच्या अन्नाचा अंगीकार करणार नाही, असा नियम करण्याचें कारण तरी कामनेवाचून दुसरे काय असणार ! बरे, आपल्या घरातीलच अन्नादिक घेईन, असा आग्रह न धरल्यास शरीरधारणेकरिता

अवश्य असलेल्या अन्नादिकांच्या संपादनार्थ भिक्षावृत्ति स्वीकारणें भाग आहे. अर्थात् स्वगृहपरिग्रहाच्या अभावीं ज्ञान्याचें व्युत्थान स्वाभाविक आहे.

विद्वान् शास्त्रीय नियोगाचा विषय होत नसल्यामुळे व त्यानें नियोज्य होणें अशक्यही असल्याकारणानें 'भिक्षुची भिक्षाटन, शौच इत्यादिकांमध्ये जशी प्रवृत्ति होते, तशीच विद्वान् व कामनारहित गृहस्थाची प्रवृत्ति निन्यकर्मामध्ये नियमानें होऊं शकेल. कारण यावज्जीवादिश्रुतीनें विधान केल्यामुळे प्रत्यक्ष परिहाराकरितां तिची अत्यंत आवश्यकता असने,' या ह्मणण्याचें निरसन होतें. कारण विद्वान् नियोगाचा विषयच जर होत नाहीं, तर त्याला प्रत्यवाय कसा लागणार !

मग यावज्जीवादि नित्य चोदनाचा उपयोग काय ? ह्मणून विचाराल तर सांगतों—त्या चोदना ज्यांना आत्मज्ञान झालेलें नसनें त्याच्याकरितां आहेत. आचमन करावयास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाची तहानही भागने. पण तहान भागणें हें त्या प्रवृत्तीचें निमित्त नव्हे त्याचप्रमाणें भिक्षु केवळ शरीर-धारण व्हावें ह्मणून भिक्षा मागावयास जरी प्रवृत्त होत असला, तरी त्यावरून त्या प्रवृत्तीचें नित्यत्वन तिचें कारण ना', ह्मणजे भिक्षूला शास्त्रानें ती नियत केली आहे, ह्मणून तो ती करतो, असें नाहीं. तर आचमन कृष्णान्या पुरुषाची तहान जशी आपोआप भागते, तशीच शरीर रहावें ह्मणून भिक्षा-दिकांमध्ये प्रवृत्त होणाऱ्या पुरुषाची नियत प्रवृत्ति आपोआप होते. अग्नि-होत्रादिकांतील प्रवृत्ति तशी नियत नाहीं. कारण अन्नाप्रमाणें अग्निहोत्र स्वभावतः प्राप्त नाहीं, तर तें केवळ नियोगप्राप्तच आहे.

आतां—जर कांहीं प्रयोजनच नाहीं, तर अर्थप्राप्त प्रवृत्तीविषयीही नियम करणें अयोग्य आहे, ह्मणून ह्मणाल तर सांगतों. स्वाभाविकपणें प्राप्त होणाऱ्या प्रवृत्तीचाही नियम पूर्वप्रवृत्तीनेच सिद्ध होतो. ह्मणजे अन्न स्वभावतःच जरी अवश्य असलें तरी तें संपादन करण्यासाठीं भिक्षाच मागावी, हा नियम पूर्वप्रवृत्तीनें सिद्ध होतो. साधक अवस्थेंत असतांना भिक्षाटनाचा अभ्यास झालेला असतो व त्याच्याच संस्कारानें सिद्ध झाल्यावरही विशेष प्रयत्नावांचून पुरुषाची प्रवृत्ति भिक्षाटनाकडे होते. त्या प्रवृत्तीचा इतका परिचय झालेला असतो कीं, तिचा अतिक्रम करावयाचा शाल्यासच सिद्ध पुरुषाला अधिक यत्न करावा लागतो.

शिवाय विद्वानां संन्यास स्वाभाविक आहे. ह्मणजे तो करावा, अशी इच्छा त्यानें जरी न केली तरी तो आपोआप होतोच. ह्मणजे विद्वानाचा संन्यास अर्थसिद्धच आहे. पण त्याविषयीं शास्त्राचेंही विधान असल्यामुळे लोकसंग्रहाकरिता विद्वान् तो अवश्य करतो.

अविद्वान् मुमुक्षूलाही संन्यास करणें अवश्य आहे. कारण शम, दम इत्यादि आत्मदर्शनाच्या साधनाचा गृहस्थादि इतर आश्रमात फारसा संभव नसतो एकांतात एकाकी राहणें, चित्ताला स्थिर करणें, ब्रह्मचारिप्रतामध्यें स्थित होणें, केवळ परमात्म्याकडेच चित्त लावणें, इत्यादि साधनाचें संपूर्णपणे अनुष्ठान संन्यासावाचून दुसऱ्या कोणत्याही आश्रमात संभवत नाही. यास्तव मुमुक्षूनेंही संन्यासच करावा

कोणत्याही साधनाचें पूर्णपणें अनुष्ठान झाल्यावाचून तें आपलें फल देण्यास समर्थ होत नाही यास्तव बरील ब्रह्मचर्यादिक-ऋतुकालींच भार्यागमन करणें- इत्यादिरूप गौण आहे, अशी कल्पना करता येत नाही. गृहस्थाश्रमातील कर्माच्या फलाचा उपसंहार पूर्वी केला आहे. देवतामन्यें लय पावणें हें त्याचें फल असून तें संसारातीलच एक आहे. ह्मणजे तें मुख्य मोक्षरूप फल नव्हे. कर्मठ पुण्यालाच परमात्म्याचें विज्ञान होणें जर शक्य असतें, तर संसारविषयक फलाचा उपसंहार करून प्रकरण संपविलें नसतें. आता ते अंगफळ आहे, मुख्य नव्हे ह्मणून ह्मणाल तर तेंही युक्त नव्हे कारण आत्मविद्येचा विषय अगळालादि दुसऱ्या कोणत्याही विशेयानें युक्त नसलेला आत्मा आहे सर्वविशेषशून्य आत्म्याचा साक्षात्कार हेंच संसारातून मुक्त होण्याचें खरें साधन आहे यास्तव त्या आत्म्याचा अंगफलादिकासारख्या गौणफलाशीं संवध आहे, असें ह्मणणें अयोग्य होय. बृहदारण्यकातही 'यत् त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' इत्यादि भागानें विद्वानाच्या सर्व व्यवहाराचें निराकरण करून अविद्वानाकरिता संसार सांगितला आहे. त्याचप्रमाणें या ऐतरेयारण्यकातही येथवर कर्म व उपासना याचें प्रतिपादन करून संसारविषयक फलाचा उपसंहार केला आहे आणि आता यापुढें मोक्षाकरिता केवळ सर्वात्मवस्तुविषय ज्ञान सांगण्याच्या उद्देशानें श्रुति प्रवृत्त झाली आहे.

ज्याला आत्मज्ञान झालेलें नसतें त्याच्याच-मनुष्य, पितर व देव या लोकांच्या-प्राप्तीस पूर्वीक तीन ऋणें प्रतिबंध करूं शकतात विद्वान्

नाच्या फलप्राप्तीला तीं प्रतिबंध करूं शकत नाहींत. कारण तीन ऋणांची फेड हेंच मनुष्यादि लोकांच्या प्राप्तीचें साधन आहे. शिवाय केवळ आत्मारूप फलाचीच इच्छा करणाराला वरील ऋणें प्रतिबंध करूं शकत नाहींत, असें ' किं प्रजया करिष्यामः ' इत्यादि श्रुतीनें सांगितलें आहे.

आत्म्याला न जाणणारा अविद्वान्ही गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केल्या-
वरच वरील तीन ऋणांस पात्र होतो. ब्रह्मचर्याश्रमांत असेपर्यंत पुरुष ऋणी होत नाहीं. यास्तव तीव्र वैराग्य झाल्यास ब्रह्मचारीही मधल्या दोन आश्रमांचें उल्लंघन करून एकदम संन्याशी होऊं शकतो. कारण संन्यास हा आत्म-
साक्षात्काराचा उपाय आहे. तात्पर्य, यावज्जीवादिश्रुती अविद्वान् व अमुमुक्षु यांच्याकरितां आहेत.

आतां ज्यांना कर्मादिकांचा अधिकार नाहीं त्यांच्याकरितां संन्यास आहे, असें जें वर (पृष्ठ ५०) पूर्वपक्षांत ह्मटलें आहे, तें बरोबर नाहीं. कारण त्यांच्याकरितां श्रुतीनें निराळें विधान केलें आहे. सर्व स्मृतींमध्येही आश्रमांचा विकल्प व समुच्चय प्रसिद्ध आहे. ह्मणजे त्रैवर्णिकांनीं पाहिजे तर कर्मानें आश्रमांचा स्वीकार करावा अथवा पूर्वीच्या कोणत्याही आश्रमांतून एकदम संन्यास घ्यावा, असें सामान्यतः विधान केलें आहे.

विद्वानाला संन्यासच अर्थप्राप्त आहे. यास्तव त्याला गृहांत किंवा वनांत राहतां येत नाहीं. स्वाभाविक संन्यासावांचून इतरत्र राहणें, हें कामनाप्रयुक्त आहे, असें आह्मी वर सांगितलेंच आहे. एण विद्वानाला विधि-
निषेध नाहीं, असें ह्मटल्यास त्याचें यथेष्ट आचरण होईल, अशी भीति बालगण्याचेंही कांहीं कारण नाहीं. कारण कामना हा अत्यंत मूढाचा विषय आहे. अहो विद्वानाला शास्त्रविहित कर्माचाही जर मोग भार वाटतो, तर तो निषिद्ध यथेष्ट आचरणाचा अंगीकार कसा करील? तस्मात् आत्मज्ञाला व्युत्थानावांचून दुसरे कांहींच प्राप्त नाहीं.

विशेषबरोबर अविद्येनें राहणें सर्वथा अनुचित आहे. ' विद्या व अविद्या यांना जो सह (एकत्र) जाणतो, ' या श्रुतिवाक्याचा अर्थ विद्वानाच्या विशेषबरोबर अविद्या रहाते असा नव्हे, तर एका पुरुषाचे ठिकाणीं त्या दोघां एकदाच रहात नाहींत, कर्मानें रहातात, असा त्याचा अर्थ सम-
जावा. कारण काठकोपनिषदांत त्या दोघी अत्यंत विरुद्ध आहेत, असें

सांगितलें आहे. तप, गुरुपासना इत्यादि विद्योत्पत्तीच्या साधनभूत कर्मांला अविद्या ह्मणतात. तिच्या योगानें विद्येला उत्पन्न करून पुरुष कामरूप मृत्यूचें उद्दंषण करतो आणि निष्काम पुरुष पुत्र, वित्त व परलोक याविषयींच्या एषणांचा त्याग करून ब्रह्माविद्येच्या योगानें अमृतत्वाचा अनुभव घेतो, असें 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा' हें श्रुतिवाक्य सांगतें.

'कर्म करीतच जिवंत राहण्याची इच्छा करावी, असें सांगणारें श्रुतीचें वचन आहे. त्यामुळे पुरुषाचें सर्व आयुष्य कर्म करण्यांतच क्षीण होतें. तेव्हां संन्यासाला अवकाश कोठें आहे?' ह्मणून जें विचारलें होतें त्याचें उत्तर वर दिलेंच आहे. 'ज्याला जिवंत राहण्याची इच्छा असते तोच कर्माचा अधिकारी आहे, असें स्वतः श्रुतिच सांगत असल्यामुळे निष्काम आत्मज्ञाकरितां तीं नाहींत. तर अविद्यानाकरितां आहेत,' असें वर ह्मटलें आहे. कर्मही पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या आत्मज्ञानाच्या विरुद्ध नाहीं, तर तीं दोन्ही सारलींच आहेत, असें जर ह्मणाल तर तेंही बरोबर नाहीं. कारण कर्माचा विषय सविशेष आत्मा आहे व ज्ञानाचा विषय निर्विशेष आत्मा आहे, असें ह्मणून व्यासांनीं ब्रह्ममीमांसेत त्या शंकेचा परिहार केला आहे व आत्मीही पुढें या उपनिषदाच्या व्याख्यानांत तेंच सांगणार आहों. यास्तव केवळ निष्क्रिय ब्रह्म व आत्मा यांचें एकत्वज्ञान करून देण्याकरितां पुढचा ग्रंथ आहे.

येथे उपोद्घात समाप्त झाला.

'वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता०' इत्यादि ऐतरेय उपनिषदाचा सहावा संद, हा द्वितीय आरण्यकाचा सातवा किंवा शेवटचा अध्याय आहे. पण तो शांतिरूप असल्यामुळे 'आत्मा वा०' इत्यादि उपनिषदाच्या आरंभीच त्याचा पाठ करण्याचा संप्रदाय आहे. या शांतीचा शब्दार्थ प्रथम रत्नाच्या 'अ' परिक्षिष्टाच्या आरंभीच पहावा. या शांतीच्या जागी 'ॐ भूमीमुपस्पृशे-दग्र इच्छा' इत्यादि शांति ह्मणण्याचाही कचित् परिपाठ आहे.

३१ 'आत्मा वं०' या वाक्याचें व्याख्यान.

(अहो पण आत्मा सविशेष आहे, अशीच प्रतीति येत असल्यामुळे त्याचा केवळनाव (निर्विशेष अवस्था) शक्य कसा आहे? अशी आशंका

घेऊन सर्व विशेष आत्म्याच्या ठिकाणीं मायेनें कल्पित असल्यामुळे त्याच्या स्वाभाविक निर्विशेषत्वाशीं कांही विरोध येत नाही आणि हाच तत्त्वार्थ सांगण्याकरितां मायेच्या योगानें आत्म्यापासून सृष्टि झाली, असें सांगणे भाग आहे. यास्तव त्या मायिक सृष्टीच्या पूर्वी आत्म्याचें निर्विशेष रूप होतें, हें दाखविण्याकरितां 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' हें ऐतरेयोपनिषदाचें वाक्य आहे. त्यांतील 'आत्मा' या पहिल्याच पदाचा अर्थ भाष्यकार सांगतात—) "आत्मा आप्रातेरत्तेरततेर्वा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः, अशनाद्यादिसर्वसंसारधर्मवर्जितो नित्यशुद्धबुद्ध-मुक्तस्वभावोऽजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽद्वयः (उच्यते ।) " अर्थ— व्यापीत असल्यामुळे, उपभोग घेत असल्यामुळे व संततभावामुळे 'आत्मा' या शब्दानें सर्वज्ञ, सर्वशक्ति, क्षुधा, तृषा इत्यादि सर्वसंसारधर्मरहित नित्य शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभाव, अज, अजर, अमर, अमृत व अद्वय परमात्मा सांगितला जातो. (येथील पहिल्या 'आत्मा' या शब्दानें 'सर्वज्ञ, सर्वशक्ति' इत्यादि रूप आत्मा सांगितला जातो, असा अन्वय लावावा. 'अद्वयः' या पदाच्या पुढें 'उच्यते' असा शेष लावावा. आहे, पण मूळ वाक्यांत नुसत्या आत्म-शब्दाचाच प्रयोग केला आहे. तेव्हा त्या शब्दानें सर्वज्ञादिलक्षण आत्मा सांगितला जातो, असें कसें ह्मणता, अशी आशंका घेऊन 'स्मृतीं सांगितलेल्या त्या शब्दाच्या व्युत्पत्तीच्या बलानें व रूढीवरूनही आत्मा सर्वज्ञत्वा-दिलक्षण आहे, असें ठरतें, असें 'आप्रातेरत्तेरततेर्वा' या भाष्यानें सांगतात. 'अततेर्वा' येथें 'वा' असा जो शब्द आहे तो 'च' ह्मणजे आणि या अर्थी आहे. त्याच्या योगानें आत्मा, अत्ति व अतति या तीन शब्दांशीं 'आदानं' या चवथ्या शब्दाचाही समुच्चय करतां येतो. याविषयीं स्मृति-वचन असें आहे— 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विपयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादत्मेति कीर्तितः ॥ ' अर्थ—ज्या अर्थी हा व्यापतो, ग्रहण करतो, या शरीरांत विषयांचा उपभोग घेतो व याचा संतत (अविच्छिन्न) भाव आहे, त्याअर्थी याला आत्मा असें ह्मटवें आहे. येथें 'आत्ति' ह्मणजे ज्ञान व व्याप्ति. सत्ता व स्फुरण (भाव) यांच्या योगानें सर्वांना व्यापितो ह्मणून त्याचें सर्वज्ञत्व व सर्वशक्तिव सांगितलें जातें. आत्मनिष्ठ सर्व पदार्थांना आपली सत्ता देऊन सत्तावात् करीत असल्यामुळे

आत्मा सर्वांचें उपादान कारण आहे, असें आपल्या ध्यानांत येतें. हेंच, त्याचें सर्वशक्तित्व आहे. अर्थात् ज्यांना वेदान्ताची परिभाषा अवगत नसते ते आत्मा-ईश्वर सर्वज्ञ ह्मणजे सर्व जाणणारा व सर्वशक्ति ह्मणजे जगांत दिसणाऱ्या सर्वशक्तींनीं संपन्न, असें समजतात. ह्मणजे ते त्याच्या निरुपा-
 विक्तवाला बाध आणतात. पण तात्त्विकदृष्ट्या त्याला सर्वज्ञ व सर्वशक्ति-
 हीं ह्मणतां येत नाहीं, हें मुचविण्यासाठींच आनंदगिरि ह्मणतात-तो आपल्या
 स्वामाविक स्फुरणानें सर्वांना स्फुरणयुक्त करतो, हेंच त्याचें सर्वज्ञत्व; व
 आपल्या सत्तेनें सत्तायुक्त करतो, हेंच त्याचें सर्वशक्तित्व आहे. ह्मणजे सूर्य
 प्रकाशरूप, प्रकाशस्वभाव असल्यामुळे त्याच्या प्रकाशानें दुसरे सर्व अप्रका-
 शवान् पदार्थ जसे प्रकाशयुक्त होतात, अर्थात् सूर्य बुद्धिपुरःसर कांहीं
 त्यांना प्रकाशवान् करीत नाहीं, तर त्याच्या प्रकाशस्वभावामुळे ते प्रकाशमान
 होतात, त्याप्रमाणें आत्मा बुद्धिपुरःसर, मी या पदार्थांना सत्तास्फुरणयुक्त
 करतो, असा सकेत करून स्फुरणादिमान् करीत नाहीं. तर मग त्यानें ईक्षण
 (संकल्प, विचार) केलें, कामना केली, इत्यादि उल्लेख सर्व उपनिषदांत
 जे आढळतात ते कां? ह्मणून विचाराल तर सांगतां- जगाचें मूळ कारण
 जड प्रकृति, परमाणु इत्यादि नसून चेतन आत्मा आहे, हें सिद्ध करण्या-
 करितां उपनिषदांत तसे उल्लेख आढळतात. पण त्यांचा वाच्य अर्थ घेऊन
 निर्दोष (अविकल्पा) वाक्यार्थ होत नाहीं. यास्तव शुद्ध आत्म्यानें
 ईक्षण केलें, कामना केली, असें न समजतां मायाशबल आत्म्यानें तें केलें,
 व तोंच मायेच्या योगानें सर्वज्ञ व सर्वशक्ति इत्यादि होतो, असें लक्षणावृत्तीनें
 समजावें. असो,

स्मृतिवचनांतील ' अत्ति ' (विषयोपनोग घेतो.) या शब्दानें त्या
 आत्म्याचें संहारकर्तृत्व व ' अतत्ति ' (संतत असतो) या पदानें त्याचें
 त्रिविधपरिच्छेदराहित्य सांगितलें आहे. अशनायादिसंसारधर्मरहित आहे,
 या कथनानें व विषयांचें ग्रहण करणें, या रूढीनें ग्रन्थमात्मा एक व अखंड
 आहे, असेंही सांगितलें जातें. तात्पर्य, अशाप्रकारचें जगाचें आदि कारणच
 येथें ' आत्मा ' या शब्दानें सांगितलेलें आहे.

श्रुतिवाक्यांत ' ये ' हा दुसरा शब्द आहे. त्याच्या पुढें ' इ ' हा
 स्वर आल्यामुळे त्याचें ' या ' असें रूप झालें आहे. सृष्टिसमयी व्यक्त

होणारें नाम व रूप, यांचें निरसन करून केवल आत्म्याचा निश्चय करण्या-
साठीं वै शब्द योजला आहे. असो;) “ इदं यदुक्तं नामरूपकर्मभेदभिन्नं
जगदात्मैवैकोऽग्रे जगतः सृष्टेः प्रागासीत् ।” अर्थ— ‘इदं-’ हें ‘यत्-’
जें ‘उक्तं-’ सांगितलेलें ‘ नामरूपकर्मभेदभिन्नं जगत् ’ नाम, रूप, व
कर्म यांच्या भेदांनीं भिन्न झालेलें जगत् (निरनिराळीं नांवें, निरनिराळे
आकार व निरनिराळीं कर्मे यांच्या योगानें अनेक भेदवान् झालेलें जगत्)
‘ आत्मा एव एकः-’ एक आत्माच ‘ अग्रे- जगतः सृष्टेः प्राक्-’
जगाच्या उत्पत्तीच्या पूर्वी ‘ आसीत्-’ होता. (हें जें पूर्वी प्राणसंश्लेष
प्रजापतीच्या रूपानें सांगितलेलें व निरनिराळीं नांवें, रूपें व कर्मे यांच्या
योगानें अनेक प्रकारचे झालेलें जगत् तें जगाच्या उत्पत्तीच्या पूर्वी एक
आत्माच होतें. भाष्यांतील ‘ यदुक्तं ’ याच्या जागीं ‘ यदुत ’ असा पाठ
असणें अधिक चांगलें. ह्मणजे ‘ उत ’ या पदानें प्रत्यक्षादि प्रमाणानीं
प्रसिद्ध असलेलें जगत् सांगितलें आहे, असा बोध होतो.)

(अहो, पण या श्रुतिवाक्यात ‘ अग्रे ’ असें विशेषण असल्यामुळे व
‘ आसीत् ’ असें ह्मणून भूतकाळाचा निर्देश केलेला असल्यामुळे जगाच्या
उत्पत्तीपूर्वीच केवल आत्मा होता. आतां केवल आत्माच नाही, तर त्याहून
निराळें असलेलें हें जगत्ही विद्यमान आहे, असें भासतें. त्यामुळे आत्मा
अद्वितीय आहे, हें ह्मणणें सोपें ठरतें, अशा अभिप्रायानें भाष्यकारच शंका
घेतात.) किं नैदानीं स एवैकः ।” अन्वय.—नैदानीं सः एव एकः न
अस्ति किं । अर्थ—आतां तोच एक आत्मा नाही का ? (मायिक जड
जगाला स्वतःची सत्ता कधीही संभवत नाही. कारण आत्म्याची स्वाभाविक
शक्ति-माया चिदात्म्याहून प्रथक् असल्यामुळे जड आहे. यास्तव तिचें कार्य,
असें हें जगत्ही मायिक असणेंच सयुक्तिक आहे. पण जडाला स्फुरण व सत्ता
(मान) नसतें. स्फुरण व सत्ता यांचें साहचर्य आहे. ह्मणजे जेथें स्फुरण
तेथेंच सत्ता व जेथें स्फुरण नाही तेथें सत्ताही नाही, अशी अवाधित प्रतीति
येते. यास्तव जड (स्फुरणरहित) जगाला स्वतःची सत्ता नसते. त्यामुळे
जगाच्या स्थितिसमयीही आत्म्याच्या अद्वितीयत्वाला काहीं बाध येत नाही,
असें भाष्यकार सांगतात. —) “ न ” अर्थ—असें नव्हे. (आतां तोच आत्मा
नाहीं, असें नाही. मग केवल आत्मा जर आतांही आहे तर ‘ आसीत् ’

ह्मणजे होता, या भूतकालीं प्रयोगाची वाट काय ? अशा प्रश्नाचा भाष्यकार अनुवाद करितात -) 'कथं तर्ह्यसीदिति' अर्थ-तर माग 'आसीत्' असे कसे झाले आहे ? (तसेच 'अग्र' असेही कसे झाले ? आत्म्याला सोडून जगाचा त्रिकालींही भाव (अस्ति व) जरी समजत नाही तरी तसाच बोध करू लागल्यास ज्याला बाध करावयाचा त्याला-प्रत्यक्षादि सर्व प्राणानीं दिसणारे (प्रतीत होणारे) 'हं' जगत् नाही, असे कसे ह्मणता येईल ?-अशी शका यणें अगदा साहजिक आहे आणि ती आली असता सांगितलें आत्मतत्त्व त्याच्या बुद्धीवर आरूढ हाणेंही शक्य नाही. यास्तव ज्याला बाध करावयाचा त्या शिष्याच्या बुद्धीस अनुसरून, त्याच्या समजुती प्रमाणेंच जगाच्या उत्पत्तीच्या पूर्वी आ माच हाता, असे झाले आहे आणि तें सुद्धा उत्पत्तीच्या पूर्वी जगाचें नाम व रूप याच्या अणिशक्तीचा जो अभाव होता ह्मणजे पूर्वी जगाचा आकार व त्याचा नाव जा अत्यंत हातें, आत प्रमाणें स्पष्ट न ना, त्याच्या अपक्षनें झाले आहे सृष्टिसमयी कणल आत याचा अभाव असतो या अभिप्रायान तस झाले नाहीं, असें जाता भाष्यकार उत्तर देतात -) 'यद्यपीदानीं स एवेकरतथाप्यस्ति विशेष' अर्थ-जरी या स्थितिसमयी तत् एव आत्मा आहे, तथापि (जगाच्या अवस्थेन) विशेष आहे (ता वाणता तेंच सांगतात) "भागुत्पत्तेरव्याकृतनाम रूपभद्रमात्मभूतमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं जगत् । इदानीं व्याकृतनामरूपभद्रत्वाद्नेकशब्दप्रत्ययगोचरं आत्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं चोति विशेष ।' अर्थ-'उत्पत्त प्राक्' उत्पत्तीच्या पूर्वी 'अव्याकृतनामरूपभद्र' ज्यातील नाम व रूप ह भद्र अव्यक्त आत्मन असे, 'आत्मभूत' आत्मरूप व 'आत्मैकशब्दप्रत्ययगोचर-' आत्मा याच एका शब्दाचा व अनुभवाचा विषय होणार जगत् अस्त (नाम व रूप व्यक्त हाणें, हीच जगाची उत्पत्ति आहे ती होण्यापूर्वी जगाचा सर्वथा अभाव होता, असें नाहीं कारण त्याचा जर अयत अभाव असता तर तें मुष्टीं उत्पन्नच झालें नसतें यास्तव आत्म्याच्या ठिकाणीं जगाच्या नावाचा व रूपाचा भद्र बीजरूपानें अव्यक्त होउन (लीन होऊन) राहिला होता ह्मणजे जगाचें नाम व रूप हा भद्र व्यक्त होण्यापूर्वी तो ज्याच्यामध्ये लीन होऊन राहिला आहे, असा आमा होता त्यामुळे तें अव्यक्त जगत् 'आत्मा'

याच एका शब्दाचा व प्रत्ययाचा विषय होतें तें 'जगत्' या शब्दाचा व प्रत्य-
याचा विषय होत नव्हतें. उत्पत्तीच्या पूर्वी वाणी व बुद्धिही नसते. त्यामुळे
त्या वेळीं 'आत्मा' हें नांव व 'आत्मा' असा प्रत्यय, हीं दोन्ही जरी संभवत
नाहींत, तरी निजून उठलेला पुरुष निद्राकालीन आत्मतत्त्वाला दुसऱ्या प्रमा-
णानें जाणून त्याविषयीं जसें बोलतो, त्याप्रमाणें स्थितिसमयीं त्यावेळच्या
आत्मतत्त्वाला दुसऱ्या प्रमाणानें जाणून त्यावेळीं 'आत्मा एकच होता' असें
बोलतो व तसाच त्याला अनुभव येतो.

(पण) 'इदानीं—' आतां या स्थितिकाळीं तेंच जगत् नामरूप-
भेद व्यक्त झालेले असल्यामुळे 'अनेकशब्दप्रत्ययगोचरं—' अनेक शब्द
व अनेक प्रत्यय (अनुभव) यांचा विषय होतें व त्याचप्रमाणें तें 'आत्मै-
कशब्दप्रत्ययगोचरं च—' यावेळीं 'हें सर्व आत्माच आहे' या आत्मैक-
शब्द व आत्मैकप्रत्यय यांचाही विषय होतें. 'इति विशेषः—' हा विशेष
आहे. (स्थितिसमयीं हें जगत् आत्मानात्मविवेकशून्य पुरुषाच्या घट, पट
इत्यादि अनेक शब्दांचा व प्रत्ययाचा विषय होतें. त्याचप्रमाणें घट विद्य-
मान आहे, अशारीतीनें आत्मशब्दाच्या 'सत्' या पर्यायशब्दाचाही विषय
होतें. पण आत्मानात्मविवेकसंपन्न पुरुषांना 'हें सर्व जगत् आत्माच आहे,
असा अनुभव येत असल्यामुळे व ते 'सर्व आत्माच आहे,' असा शब्दव्य-
वहार करित असल्यामुळे त्याच्या दृष्टीनें हें जगत् स्थितिसमयींही आत्म-
शब्दप्रत्ययगोचर होतें.)

(आतां हीच गोष्ट दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात—) " यथा सलिला-
त्पृथक्फेननामरूपव्याकरणात्प्राक्सलिलैकशब्दप्रत्ययगोचरमेव फेनं
यदा सलिलात्पृथक्नामरूपभेदेन वशाकृतं भवति तदा सलिलं फेनं
चेत्यनेकशब्दप्रत्ययभाक्सलिलमेवेति चैकशब्दप्रत्ययभाक्च फेनं
भवति तद्वत् ।" अर्थ— ज्याप्रमाणें पाण्याहून फेंस हें पृथक् नांव व
आकार व्यक्त होण्यापूर्वी पाण्यांत अव्यक्त असलेला फेंस 'पाणी' या
एकाच शब्दाचा व 'पाणी' या एकाच अनुभवाचा विषय हेतो, पण
तोच जेव्हां पाण्याहून निराळें 'फेंस' असें नांव व निराळें धनरूप या
भेदानें व्यक्त होतो त्यावेळीं पाणी व फेंस अशा अनेक (दोन) शब्दांचा
च, दोनप्रकारच्या अनुभवास पात्र होतो. पण तात्त्विक दृष्टीनें तो हें सर्व पाणीच

सांख्यानामनात्मपक्षपाती स्वतन्त्रं प्रधानं । ” अर्थ— ज्याप्रमाणे सांख्यांचे अनात्मपक्षपाती स्वतंत्र प्रधान (माया ही आत्म्याची शक्ति असल्यामुळे आत्म्यामध्येच अंतर्भूत होते. झणून तिला आत्मपक्षपाती झणतां येत. पण सांख्यांचे प्रधान पुरुषाची शक्ति नव्हे. झणून ते अनात्म-पक्षपाती आहे. अनात्मपक्षपाती झणजे आत्म्याच्या स्वरूपांत अंतर्भूत न होणारे; झणजेच आत्म्याहून भिन्न. पण प्रामाण्य मीमांसकांच्या मताप्रमाणे तिला शक्तित्व जरी असले, तरी स्वतःसत्ताही असू शकेल, असे केणी झणेल झणून ‘स्वतंत्र’ असे प्रधानाला विशेषण दिले आहे. त्यामुळे प्रधान ही शक्ति ठरत नाही. तात्पर्य सांख्यांचे प्रधान ही शक्ति नसून स्वतंत्र तत्त्व आहे. कारण कोणतीही शक्ति आपल्या आश्रयाच्या सत्तेने सत्तायुक्त असते. तिला स्वतःसत्ता नसते. पण सांख्य प्रधानाला पुरुषाची शक्ति मानित नाहीत. तर ते पुरुषासारखेच स्वतंत्र तत्त्व आहे, असे समजतात.)

“यथा च काणादानामणवो न तद्वद्बिहान्यदात्मनः किंचिदपि वस्तु विद्यते । किं तर्ह्यात्मैकैक आसीदित्यभिप्रायः । ” अर्थ— आणि ज्याप्रमाणे वैशेषिकांचे अणू त्याप्रमाणे या उपनिषद्दर्शनाच्या मतां सृष्टीच्या पूर्वी आत्म्याहून दुसरी कोणतीही वस्तु नव्हती, तर केवळ एक आत्माच होता, असा अभिप्राय (ज्याप्रमाणे सांख्यांचे प्रधान स्वतःसत्ता असते, किंवा काणादांचे परमाणू तसेच—स्वतःसत्ताक असतात, तशाप्रकारच्या आत्म्याहून निराळ्या दुसऱ्या तत्त्वाचा येथे ‘मिषत् ’ या पदाने अनुवाद करून निषेध केला आहे. उपनिषदांत जिचा उल्लेख केला आहे ती माया प्रधान, परमाणू इत्यादिकांप्रमाणे स्वतःसत्तायुक्त नाही. झणून विजातीय भेदाची प्राप्ति होत नाही. विद्यारण्यांनी दीपिकेत ‘मिषत् ’ या पदाचा ‘आसीत् ’ असा अर्थ केला आहे. (पहा रत्न १, पत्तिषिष्ट अ पृष्ठ ७) असो, या वाक्याचा ‘हं जगत् पूर्वी सजातीय, विजातीय, स्वगतभेदरहित आत्माच होता, ’ असा अर्थ आहे. या वाक्याने आत्म्याचे अद्वितीयत्व व जगत् केवळ तसल्या अद्वितीय आत्मरूप असल्या-मुळे त्याचे मिथ्यात्व तुचविले आहे. त्यामुळे ‘उत्पत्तीच्या पूर्वी जगत् आत्ममात्र होते, या सांगण्याचा कांही उपयोग नाही; कारण आत्मा एकच होता; व्यापारयुक्त, असे दुसरे कांही नव्हते, एवढे सांगितल्यानेच त्याच्या

असंख्वाची सिद्धि होते,' या शंकेचें निरसन झालें. कारण जगत् मिथ्या आहे, असें सुचविणें, हेंच 'पूर्वी तें आत्ममात्र होतें' असें ह्मणण्याचें प्रयोजन आहे. तें सुचविण्याकरितांच 'जगत् आत्ममात्र आहे' असें ह्मटलें आहे. पण 'एकाच वाक्याचे असे दोन अर्थ केव्हास वाक्यभेद होतो, प्रकरणास सोडून वाक्याचा अर्थ केळा, असें होतें;' ह्मणून ह्मणाल तर तेंही बरोबर नाही. कारण आत्म्याच्या असंख्वाचें समर्थन करण्यासाठींच या वाक्यानें जगाचें अनिर्वचनीयत्व सांगितलें आहे.

येथें हे दोन्ही अर्थ सुचविजेले असल्यामुळेच श्रुति या प्रकरणाच्या शेवटीं 'त्याचे तीन आवस्थे व तीन स्वप्न आहेत' असें ह्मणून जाग्रदादि अवस्थांना स्वप्नच व त्यामुळेच मिथ्यात्व सांगून 'तो या पुरुषालाच अतिशय व्यापक व द्रव्य पाहता झाला' या वाक्यानें त्रिविध परिच्छेदराहित्यरूप अमंढत्व सांगणार आहे.

शंका— अहो पण 'हें आत्माच होता,' अशा रीतीनें हें व आत्मा याचें सामानाधिहरण्य केलेलें असल्यामुळे त्यावरून आत्मा जगत् या कार्यानें युक्त आहे, जगद्विशिष्ट आहे एवढें प्रतीत होतें. जगाचें मिथ्यात्व कांही त्यावरून प्रतीत होत नाही.

समाधान— 'आत्मा एकच' या पदांनीं सांगितलेल्या असंख्य एकस्य आत्म्याचे ठिकाणीं त्या आत्म्याहून अगदीं विपरीत असलेल्या जगाची प्रतीति येणें, ही 'अवस्मिस्तदुदित' आहे. ह्मणजे एका वस्तूच्या ठिकाणीं दुसऱ्या वस्तूची प्रतीति होणेंच आहे. त्यामुळे जगत्प्रतीति मिथ्या आहे. आत्म्याचें नुर्ध्व जगद्विशिष्ट, हें उपनिषदांचें प्रतिपाद्यच होऊं शकत नाही. कारण उपनिषद् हें एक प्रमाण आहे व प्रत्येक प्रमाणाचा विषय असाधारण-स्वतंत्र असावा लागतो. एकाप्रमाणानें सिद्ध होणारें प्रमेयच जर दुसरे प्रमाण दाखवूं लागतें तर तें त्याचें केवळ अनुवादक होतें. या जगत्विषय प्रत्येक पदार्थ सत्-तत्त्वानें युक्त आहे. कारण प्रत्येक वस्तु 'आहे,' असा कृतानें प्रतीत होतो 'आहे' असें वाटणें, हीच आत्मसत्ता आहे. निगमोद्घन कोणत्याही पदार्थाची प्रतीति येत नाही, हेंच आत्म्याचें जगद्विशिष्ट आहे. पण तें प्रत्यक्षप्रमाणानें सिद्ध आहे. यास्तव उपनिषदांशीं एतथाच अनुवाद करितान, असें ह्मणण्यांत फारसा अर्थ नाही.

च्या प्रमाणभूत शब्दाचा असाधारण, अन्य प्रमाणांचा विषय न होणारा, स्वतंत्र विषय असणेच योग्य आहे. यास्तव 'जगाचें मिथ्यात्व' हेंच त्याचें प्रयोजन आहे.

त्याचप्रमाणें 'मिथत्' या पदानें मायेच्या स्वातंत्र्याचें निरसन केलें आहे. त्यामुळें तिच्या स्वतःसत्तेचाही निषेध होऊन मिथ्यात्व सिद्ध होतें. कारण तिला जर स्वतःची स्वतंत्र सत्ता अस्ती, तर स्वतःच्या व्यापाराविषयीही ती स्वतंत्रच असती. पण तिला स्वातंत्र्य नाही. ह्मणूनच स्वतःसत्ताही नाही, स्वतःसत्ता नसल्यामुळेच तिच्या मृषात्वाची सिद्धि होते.

शंका— असें जर आहे तर याच न्यायानें आतां ह्मणजे या व्यवहारकाळींही जगाचें मिथ्यात्व व आत्म्याचें अखंडत्व सांगतां येण्यासारखें आहे. तेव्हां श्रुतीमर्थें 'अग्रे' असें ह्मणण्याचें कांहीं कारण दिसत नाही. अर्थात् तें पद व्यर्थ आहे, असें वाटतें.

समाधान— प्रस्तुत स्थितिसमर्थां जगत् आत्म्याहून निराळें व पृथक् सत्तेनें युक्त आहे, अशी प्रचीति येने. यास्तव त्या प्राणिमात्रसाधारण प्रतीतीच्या विरुद्ध एकाएकी 'हें जगत् आत्ममात्र आहे, केवळ आत्मरूप आहे,' असें सांगूं लागल्यास तें साधारण लोकांच्या बुद्धीवर आरुढ होणार नाही. यास्तव प्रथम, जगाचें प्रथक् नाम व रूप व्यक्त होण्यापूर्वी ह्मणजे प्रलयदर्शेंत तें आत्म मात्र होतें, असा बोध केला आहे. पूर्वी हें जगत् आत्ममात्र होतें, असें एकदा निश्चयानें कळलें ह्मणजे मग तो विचारी पुरुष आतां स्थितिकालींही तें आत्ममात्र आहे, असें आपोआप जाणील, अशा अभिप्रायानें श्रुतींत 'अग्रे' हें पद योजलें आहे.

किंवा बृहदारण्यकांत 'उत्पत्तीच्या पूर्वी हें अव्याकृत होतें' असें झटलें आहे. ह्मणजे सृष्टीच्या पूर्वी हें सर्व जगत्कार्य बीजभूत अव्याकृतरूप होतें, असें सांगितलें आहे व येथें तें आत्ममात्र होतें, असें झटलें आहे. त्यामुळे या दोन श्रुतिवाक्यांत विरोध आहे, ह्मणजे तीं परस्परविरुद्ध अर्थ सांगत आहेत, असा मास होतो. यास्तव त्याचा परिहार करण्यासाठीं गुणोपसंहार न्यायानें (रत्न १ लें, परिशिष्ट अ पृष्ठ ११ पहा) येथें बृहदारण्यकांतील अव्याकृत पदाचा व बृहदारण्यकांत येथील आत्मशब्दाचा उपसंहार करावा लागतो आणि तो केला असतां 'हें पूर्वी अव्याकृत होतें व तें

अव्यक्त असलेलें जगत् केवळ आत्मरूप होतें,' असें वाक्य सिद्ध होतें. त्यांतील अव्याकृतशब्दानें तमोरूप माया सांगितली जाते. कारण 'तम आसीत्,' 'मायां तु प्रकृतिं विशात्' इत्यादि श्रुतिवाक्यांन त्या जगद्दी- जावस्थेस 'तम, माया' इत्यादि नावेही दिलेलीं आढळतात; आणि अव्याकृतशब्दानें मायेचा निर्देश केलेला असल्यामुळे पूर्वी जगद्रूप कार्याचें अव्यक्तनामरूपात्मक मायामयत्व ह्मणजे अव्यक्त नाम व रूप हेच ज्याचें स्वरूप आहे अशा मायेमध्ये मिळून जाणें, तद्रूप होणें, हें सिद्ध होतें.

ती माया आत्म्याशीं तादात्म्य पावलेली असते, असेंही सांगितलेलें असल्यामुळे सांख्यमताप्रमाणें ती स्वतंत्र आहे, असें ठरत नाही. त्यामुळे तिचें कल्पितत्व सिद्ध होतें. कारण त्यावांचून ह्मणजे ती कल्पित असल्या- शिवाय आत्मा व माया यांचें तादात्म्य आहे, असें ह्मणतां येत नाही. कार्य व कारण, गुण व गुणी इत्यादि उपादान-उपादेय भावानें राहणाऱ्या पदार्थांचें परस्पर तादात्म्य दिसतें. पण आत्मा व माया याच्यामध्ये त्यांतील एकही प्रकार संभवत नाही. कारण आत्मा असंग, उदासीन, नित्य तृप्त, निर्गुण इत्यादि असल्यामुळे तो कोणाचें कारण, गुणी इत्यादि होऊं शकत नाही आणि असा प्रकार असल्यामुळे या श्रुतिवचनावरून आत्म्याचें अतंडत्व, आत्ममिन्न मायेचें व मायाकार्याचें (जगाचें) मिथ्यात्व, परिणाम पावणाऱ्या अविद्येचें अधिष्ठान झाल्यामुळे आत्म्याचें विवर्त-उपादानत्व व अविद्येचें परिणामित्व इत्यादि गोष्टी सूचित होतात.

कार्य मिथ्या आहे, असें सांगण्याकरितांच तें अव्याकृतरूप आहे, असें झटलें आहे. त्या अव्याकृताला आत्मतादात्म्य व मायात्व असल्यामुळे मिथ्यात्व आहे. पण आतां स्थितिसमर्थी तें तसें नाही. तर यावेष्टीं नाम व रूप मगदीं व्यक्त आहे आणि हा विशेष दाखविण्याकरितांच योजलेलें 'अग्ने' हें पद सार्थ आहे (व्यर्थ नाही), या अभिप्रायानेंच भाष्यांत 'प्रागुत्पत्तेरनभिव्य- क्तनामरूपभेदा समूहः' इत्यादि झटलें आहे. सारांश, 'अग्ने'-शब्दानें स्थिति- कालव्या व्यक्त नाम-रूप-बीजात्मकतेची व्यावृत्ति केली आहे.

शंका—अहो, मग असें जर आहे तर साक्षात् स्थितिकालींही जगाला मायामयत्व असल्यामुळे मिथ्यात्व आहे, असें ह्मणण्यास कोणता प्रसंग आहे?

समाधान— या स्थितिसमयीं जगाला मिथ्या झटल्यास प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं सिद्ध होणाऱ्या त्याच्या सत्यत्वाशीं विरोध येतो. त्यामुळे एका-एकीं (ह्मणजे विचार करविल्यावांचून) तसा बोध करतां येत नाही, असें चर झटलें आहे. शिवाय नाम-रूप व्यक्त होणें, या सृष्टीच्या पूर्वी या जगाचा अभाव होता व तें आतांच विद्यमान आहे, असें वाटत आहे. त्यामुळे त्याला कादाचित्कत्व आहे. ह्मणजे तें नित्य नसून केव्हां केव्हां व्यक्त होणारें आहे. त्यामुळेच तें रज्ज्वर केव्हां केव्हां भासणाऱ्या सर्पप्रमाणें मिथ्या आहे, असें सांगण्यासाठींही पूर्वी अव्याकृत होतें, असें ह्मणणें योग्य होय.

किंवा जगाचें कांहीं सद्रूप अधिष्ठान संभवतें, असें सुचविण्यासाठीं ‘ इदं अपे आसीत् ’ असें झटलें आहे. कारण त्याचीच जर संभावना नसेल तर त्याला असंढ ह्मणणें अयुक्त होईल. ह्मणजे या कथनानें—तसाच्या शिंगासारख्या अत्यंत असत् वस्तूची सद्रूपानें उत्पत्ति होण्याचा असंभव असल्यामुळे कोणत्याही कार्याची सद्रूप पूर्ववस्था संभवनीय आहे,—असें सुचविलें. पण ती कार्याची सद्रूप पूर्ववस्था अचेतन आहे, असें सनजल्यास त्याची कार्याच्या आकारानें आपोआप प्रवृत्ति होणें शक्य नाही. ह्मणून त्या प्रवृत्तीकरितां दुसऱ्या चेतनाधिष्ठानाचा अंगीकार केल्यास गौरव दोष येतो. पण घटाच्या संयोगाचें अधिष्ठानही घट व उपादानही घट, असा अनुभव येत असल्यामुळे एकाच आत्म्याला जगत्कार्याचें उपादान—कारणत्व व जग-दुष्प्रमाचें अधिष्ठानत्व संभवतें. यास्तव तें सद्रूप कारण चेतन आत्माच आहे, हें या वाक्यानें सांगितलें आहे.

येणेंप्रमाणें अधिष्ठानामिन्न उपादानकारण आत्मा आहे, अशी संभावना झाली असतां त्याला असंढ एकरसत्व आहे, असें सांगण्यासाठीं ‘ एकः एव न अन्यत् किंचन ’ हीं पदे आहेत. यापक्षां ‘ इदं अपे आत्मैव आसीत् ’ या श्रुत्यंशानें कार्याच्या पूर्वरूपाचा अनुवाद करून हें जगत् ज्या रूपानें होतें, त्याच्याच असंढ एकरसत्वाचें विधान ‘ सः एकः एव नान्यत्किंचन ’ या वाक्यानें केलें आहे. त्यामुळे या श्रुतीतील कोणत्याही पदाला आनर्थक्य नाही. तर त्यांतील प्रत्येक पद सार्थ आहे.

ह्मणूनच छान्दोग्यांतही ‘ सदेव सोम्य ’ या वाक्यानें सद्रूप कारणा-चाच संभव कसा आहे तें दाखवून असत्कारणवादाचें ह्मणजे शून्यापासून

हे सर्व ज्ञाते आहे, या माध्यमिक बौद्धांच्या शून्यवादाचे निरसन केले आहे. नाही तर ह्मणजे सद्रूप कारणाचीच जर तेथे संभावना विवक्षित नसती तर पुढच्याच वाक्यांत 'एकमेवाद्वितीयं' असे ह्मणून त्याचे अद्वितीयत्व सांगण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो व्यर्थ झाला असता; कारण 'सत्' जर मुळी सिद्धच नाही तर त्याला अद्वितीयत्व तरी कोठेच असणार ? छान्दोग्यांतील या व्याख्यानांतही कारणाचे अद्वितीयत्व सांगितलेले असल्यामुळे त्याहून प्रथक् असलेल्या दुसऱ्या सर्वांना मिथ्यात्व आहे, हे सहजच सिद्ध होते आणि कार्य मिथ्या ठरल्यावर त्यावरून ज्ञात होणारे कारणही मिथ्या आहे, असा निश्चय होऊन कार्य-कारणभावशून्य केवळ आत्म्याच्या साक्षात्काराने पुढे सांगितलेली मुक्तीही सिद्ध होते. तात्पर्य, या श्रुतींतील पदांवरून असे अनेक तात्त्विक सिद्धान्त ठरत असल्यामुळे ते श्रुतिवाक्य निर्दोष आहे.)

३२ 'स ईक्षत लोकांस्तु' याचे व्याख्यान.

(येणेंप्रमाणें संक्षेपतः सांगितलेल्या आत्म्याच्या अंतर्द्वैतसत्त्वाची सिद्धि करण्यासाठीं वर प्रपंचाच्या मिथ्यत्वाचा उल्लेख केला. आतां त्यालाच अव्यारोप व अपवाद यांच्या योगानें दृढ करण्यासाठीं यापुढील सर्व अध्याय आहे. त्यांतील 'स जातो भूतान्यभिव्यैत्यत्' येथपर्यंतचा भाग अव्यारोपाकरितां व त्यापुढील अध्यायसमाप्तीपर्यंतचा भाग अपवादाकरितां आहे. त्यांतही वाचारंभग्न्यायानें ह्मणजे कोणताही विकार आपल्या कारणाहून शब्दमात्र प्रथक् असतो, वस्तुतः नाही; या न्यायानें आत्म्याहून निराळे असलेले सर्व विकाररूप असल्यामुळे मिथ्या आहे, असे सांगण्यासाठीं हे पुढील सृष्टिवाक्य आहे. सृष्टिवाक्य ह्मणजे उत्पत्तीविषयीं वाक्य. त्यांत आरंभीच स्रष्ट्या आत्म्याचे संभवनीय ह्मणून वाटणारे चेतनत्व दृढ करण्यासाठीं 'स ईक्षत लोकांस्तु सृजा इति' या वाक्याने ईक्षण सांगतात—) "स सर्वज्ञस्वभावाद्यादात्मिकः सक्षीक्षत लोकांस्तु सृजा इति।" अर्थ—तो आत्मा एक असूनही सर्वज्ञस्वभावतेमुळे 'लोकांस्तु सृजे' म्ह. मी लोकांना उत्पन्न करतो, असे ईक्षण करता झाला ('पण त्या एक व अतद्वै आत्म्याचे ईक्षण कसे संभवते? कारण त्याच्यापाशीं त्यावेळीं विचाराचे साधन काहीं नव्हतें,' अशी कोणी शंका घेईल ह्मणून त्याला साधनाची

अपेक्षा नाही, या अभिप्रायाने 'तो एक असूनही सर्वज्ञ स्वभावतेमुळे ईक्षण करता झाला, असे भाष्यांत झटले आहे. आतां भाष्यकार हाच अभिप्राय शंकासाधनांच्या योगाने स्पष्ट करितात.) "ननु प्रागुत्पत्तेरकार्यकरण-त्यात्कथमीक्षितमात्रं । नायं दोषः सर्वज्ञत्वाभावात् ।" अर्थ-शंका-अहो पण उत्पत्तीच्या पूर्वी देह, इंद्रिये इत्यादि काहीं नसल्यामुळे त्याने ईक्षण कसे केले ? समाधान-त्यात कांहीं दोष नाही. त्याला सर्वज्ञस्वभावता असल्यामुळे त्याने देहेन्द्रियांवांचूनही ईक्षण केले. "तथा च मन्त्रवर्णः- 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इत्यादिः । केनाभिप्रायेणेत्याह लोका-नम्भ.प्रभृतीन्प्राणिकर्मफलोपभोगस्थानभूतान्नु सृजै-सृजेऽहमिति" अर्थ-त्याविषयी 'अपाणिपादो०' इत्यादि मंत्रवर्ण आहे. 'त्याला हात व पाय नाहीत, पण तो घरणारा व वेगाने धावणारा आहे' असा त्याचा अर्थ आहे. कोणत्या अभिप्रायाने त्याने ईक्षण केले, ते श्रुति सांगते-मी अंमः, मरीची, मर व आप या प्राणि-कर्मफलोपभोगस्थानभूत (म्ह. प्राण्यांच्या कर्मांच्या फलाचा उपभोग घेण्याची स्थानेच अशा) लोकांस उत्पन्न करतो, असे ईक्षण केले. (अपाणिपादो० या मंत्राच्या पुढील तीन चरणांचा अर्थ असा आहे. त्याला नेत्र नसतानाही तो पाहतो. कानावांचूनच असलेला तो ऐकतो. तो सर्व वेचाला जाणने, पण त्याला जाणणारा दुसरा कोणी नाही. त्याला सर्व श्रेष्ठ महापुरुष म्हणतात. भाष्यांतील 'इत्यादि' येथील आदिशब्दाने 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादि मंत्रांचे ग्रहण करावे. त्याचा अर्थ असा-त्याला क्षीर व इंद्रिय नाही. त्याच्यासारखा किंवा त्याहून अधिक, असाही दुसरा कोणी दिसत नाही. त्याची सर्वोच्च शक्ति नाना-प्रकारचीच आहे, असे सांगितले आहे. त्याची ज्ञानशक्ति व क्रियाशक्ति स्वाभाविक आहे.

पण यावर 'स्वाभाविक नित्य चैतन्याच्या योगाने केव्हा केव्हा होणारे ईक्षण कसे संभवते ?' अशी शंका येते व त्याची उत्तरोत्तर अधिक चांगली अशी तीन उत्तरे आहेत. १ सृष्टीच्या आरंभी प्राण्यांच्या कर्मांमुळे एक सृज्य (उत्पन्न करावयाच्या) पदार्थाच्या आकाराची अविद्यावृत्ति उत्पन्न होते. तिच्यामध्यें आत्मचैतन्य उत्पन्न होते. तेच ईक्षण आहे. ते पहिले कार्य

असल्यामुळे आपला व दुसऱ्याचाही निर्वाह करू शकते. पण त्या ईक्षणा-
लाही दुसऱ्या ईक्षणाची अपेक्षा आहे, असें ह्मणाल तर तें बरोबर नाही.
कारण अनवस्थादोषाचा परिहार करण्यासाठीं कोणालाही झालें तरी असेंच
सागणें उचित आहे, असें कित्येक ह्मणतात २ दुसरे काहीं वेदान्ती-सृष्टीच्या
वेळीं प्राण्याच्या कर्मांमुळे अभिव्यक्तीच्या उन्मुख झालेले पण अव्यक्तानाम
रूपानीं अवच्छिन्न असलेले सत्स्वरूप चैतन्यच ईक्षण आहे, असें समजतात
अर्थात् ईक्षण ह्मणजे चैतन्यच. पण तें शात व शुद्ध चैतन्य नव्हे तर
सृष्टिसमयी प्राण्याच्या कर्मांमुळे सृष्टि व्यक्त करावयास उन्मुख झालेले व
अव्यक्तनावरूप या उपासीनें युक्त असलेले चैतन्य होय त्याची उन्मुक्ता
कदाचित् होणे, नेहमीच होत नाही यास्तव ईक्षणही कदाचित् ह्मणजे सृष्टीच्या
वेळींच समवर्ते. ३ पण बाकीचे सर्व वेदाती असें ह्मणतान-ईक्षण, कामना,
इत्यादि सागणारीं वाक्ये जगाच कारण जड नाही, एवढेच सुचविण्यासाठीं
आहेत त्यामुळे त्याचें तात्पर्य चैतन्यानें ' विचार केला ' ' कामना, इच्छा
केली, ' इत्यादि वाक्य अर्थामध्ये नाही यास्तव त्यानें अनकरणावाचून
आलोचन कसें केले, तें सगे वरच केले किंवा नाही, इत्यादि प्रश्नाविषयी
फारसा आग्रह धरू नये.)

(आता ' स इमाल्लोकानसृजत) या श्रुत्येशाचें व्याख्यान करिताना)
" एवमीक्षितलोच्य स आत्मेमाल्लोकानसृजत-सृष्टवान् । " अर्थ-
याप्रमाणें पूर्वी आलोचन करून तो आत्मा या लोकास उत्पन्न करता झाला
(येथें ईक्षणपूर्वक सृष्टि केली, अने सागण्याचें कारण सृष्टा चेतन आहे हें
सिद्ध झालें, हेंच आहे, असा अभिप्राय मनान धरून लौकिक कार्यकर्त्या
सुताराच्या सचेतनत्वाचा दृष्टान्त देतात-) " यथेह बुद्धिमास्तक्षाविरेवं-
प्रकारान्प्रासादादीन् सृजे, इति ईक्षित्वेशानन्तरं प्रासादादीन्सृजति
तद्वत् । " अर्थ-ज्याप्रमाणें या लोकां बुद्धिमान् सुतार इत्यादि ' मी ' अशा
प्रकाशाच्या मदिरादिकास उत्पन्न करतो ' असा विचार करून त्या विचारा-
नंतर मदिरादिक कार्य निर्माण करतो, त्याप्रमाणें (तो मायाशक्तिपुस्त
पामात्मा-चेतन ईक्षण (आलोचन, विचार) करून लोकास निर्माण करतो
अर्थात् सृष्टीचें कारण जड नाही, चेतन आहे)

३३ सहकारी साधनरहित चेतन सृष्टि कशी करतो ?

(अहो पण ईक्षण करणारा चेतन सुतार, कुंभार इत्यादि कर्ताकाष्ठ, मृत्तिका इत्यादि उपादान कारणाने युक्त असतो. त्यामुळे तो राजमदिरादि कार्ये निर्माण करतो, हे ठीक आहे पण या उपनिषदात तर 'हं जगत् पूर्वी एक आत्माच होता' असे सांगितले आहे त्यामुळे तो अद्वितीय होता, असा निश्चय होतो त्या अद्वितीय आत्म्यापाशी दुसऱ्या उपादान कारणादिकांचे अस्तित्व संभवत नाही. यास्तव सहकारी कारणशून्य असलेल्या त्या आत्म्याला जगाचा स्रष्टा झणणे सर्वथा अनुपपन्न आहे, अशी शका घेतात—) " ननु सोपादानस्तक्षादिः प्रासादादीन्सृजतीति युक्तं निरुपादानत्वात्मा कथं लोकान्सृजतीति । " अर्थ— अहो पण उपादानयुक्त सुतार इत्यादि प्रासादादिकास उत्पन्न करतो हे झणणे युक्त आहे पण उपादानशून्य आत्मा लोकास कसा निर्माण करतो ? ('मी अनेक हातों, जन्म घेतों, असा सकल करून तो स्वतःलाच सर्व जग करतो,' अशा अर्थाच्या श्रुतीने आत्माच जगाचे उपादान कारण आहे, असे सांगितले आहे यास्तव त्याला दुसऱ्या लौकिक उपादानाची अपेक्षा नाही, झणून झणाल तर ते बरोबर नाही कारण आकाशादि पदार्थ व्यावहारिक आहेत त्यामुळे घटादि इतर व्यावहारिक पदार्थांप्रमाणेच त्यांनाही परिणामत्व असणे संयुक्तिक होय. यास्तव आकाशादिकांचे परिणामी उपादान कोणते ते सांगितले पाहिजे आत्मा निरवयव असल्यामुळे तो परिणामी—परिणाम पावणारा नाही यास्तव तो आकाशादिकांचे उपादानही होऊ शकत नाही)

३४ बरील शकेच समाधान.

(आकाशादि व्यावहारिक पदार्थ परिणामी आहेत, ही गोष्ट आह्मा अद्वैतवाद्यांनाही मान्य आहे निरवयव आत्मा परिणामी पदार्थांचे उपादान कारण होऊ शकत नाही, हेही आमच्या मताच्या विरुद्ध नाही झणूनच आह्मी अभ्यक्त नाम—रूपावस्थेत असलेले बीजभूत अव्याकृत आकाशादिकांचे परिणामी उपादान आहे, असे मानतो, असे आचार्य सांगतात—) " नैष दोषः ६ सलिलफेनस्थानीये आत्मभूते नामरूपे अव्याकृते आत्मैकशब्दाच्चे

व्याकृतफेनस्थानीयस्य जगत् उपादानभूते सभवत् । तस्मादात्म-
भूतनामद्वयोपादानभूतं सन्सर्वज्ञो जगन्निर्मिमीत इत्यविरुद्धम् । ”

अर्थ—त्यात काहीं दोष नाही पाण्यातील अव्यक्त फेंसाच्या स्थानी असलेली आमभूत, अयक्त व केवळ आत्मशब्दवाच्य अशीं नांम व रूपें व्यक्त फेनाच्या स्थानी असलेल्या जगाचीं उपादान कारणें सभवतात तस्मात् आत्मरूप झालेलीं नांम व रूपें, ह्याच उपादानानें युक्त होताता तो सर्वज्ञ आत्मा जगाला निर्माण करतो, अशी कल्पना केल्यानें काहीं विरोध येत नाही (पाणी व त्यापासून होणारा फेंस, याचा वर दृष्टान्न दिला आहे ह्मणून त्याच्याशीं दार्ष्टान्तिक आमा व जगत् याच साम्य दाखविण्यासाठीं पाण्यत अयस्त असलेल्या फेंसाप्रमाणें आत्म्यामध्ये अयस्त असलेलें नामरूपात्मक जगत् व्यस्त जगाचें उपादानकारण आहे अयस्त फेंस जसा जलरूप होऊन राहतो, त्याप्रमाणेंच अयाकृत-अयस्त नाम रूपें आत्मभूत झालेलीं असतात अयस्त फेंसाला जसें केवळ पाणी ह्मणतात, त्याप्रमाणें अयक्त नाम रूपें केवळ ‘आमा’ याच एका शब्दानें वाच्य होतात यास्तव तीं अयस्त नाम रूपें व्यक्त फेंसाच्या स्थानीं असलेल्या जगाचें उपादान कारण होऊ शकतात तस्मात् आपल्या स्वरूपात येऊन मेळालेलीं नाम रूपें, याच उपादानानें युक्त झालेला सर्वज्ञ-चेतन आत्मा जगाला निर्माण करतो, अशी कल्पना केली असता कोणत्याही प्रकारची शका येत नाही भाष्यातील ‘आत्मभूते’ या पदानें आम्हावर अयक्त नामरूप या नावाच्या अव्याकृताचा अध्याम झालेला आहे, असें सुचविलें आहे त्यामुळे आत्मा परिणाम पावणाऱ्या अविधेयें अधिष्ठान आहे, असें सिद्ध झालें अर्थात् तो आत्मा जगत्-विवर्तानें उपादान आहे, नामरूप आत्ममात्र असल्यामुळे मिथ्या आहे व नामरूप मिथ्या असल्याकारणानेंच आत्म्याच्या अद्वितीयत्वालाही काहीं बाध येत नाही तात्पर्य, अयाकृत आत्म्याच्या आधारानें राहतें व तें तदधीन आहे)

३५ घरील शंकचा इसच्या रीतीन परिहार

(आता घगद्दि पदार्थांलाही विवर्तताच आहे ह्मणजे घटादि पदार्थांची विवर्त (अन्यथा भास, भ्रम,) आहेत कोणत्याही परिणाम विवर्तान्न निराळा नाहीच कारण विवर्त व परिणाम हे पर्याय शब्द आहेत,

असें उच्चर मीमांसंतील ' तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ' (अ. २ पा. १ सूत्र १४) व ' आत्मकृतेः परिणामात् ' (अ. १ पा. ४ सू. २६) या दोन सूत्रांवरून ठरते. कारण यांतील पहिल्या सूत्रांतील न्यायानें विवर्तरूपानें सिद्ध झालेल्या विकारालाच दुसऱ्या सूत्रांत परिणाम झटले आहे. यास्तव सत् आत्म्यालाच उपादानत्व आहे. माया केवळ त्याला साहाय्य करते, या अभिप्रायानें ' आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ' या सूत्राचा आश्रय करून भाष्यकार वरील शंकेचा दुसऱ्या रीतीनें परिहार करितात-) " अथवा यथा विज्ञानवान् मायावो निरुपादान आत्मानमेवात्मान्तरत्वेनाकाशेन गच्छन्तमिव निर्मिमीति तथा सर्वज्ञो देवः सर्वशक्तिर्महामाय आत्मानमेवात्मान्तरत्वेन जगद्रूपेण निर्मिमीत इति युक्ततरम् । एवंच सति कार्य-कारणोभयासद्वाद्यादिपक्षाश्च न प्रसज्जन्ते सुनिराकृताश्च भवन्ति । " अर्थ- किंवा ज्याप्रमाणें 'आपण अमुक करावें' अशा संकल्पज्ञानानें युक्त असलेला लौकिक मायावी (गारुडी) त्याच्या-पाशीं कांहींएक उपादानकारण नसतानाही (सहकारी सावनरहित असूनही) आपल्यालाच आपल्याहून निराळ्याचशा रूपानें आकाशानें जात असल्याप्रमाणें निर्माण करतो, त्याप्रमाणें सर्वज्ञ, सर्वशक्ति, महामायावान् देव आपल्याला निराळ्यारूपानें (अनात्मरूपानें), जगद्रूपानें निर्माण करतो, असें ह्मणणें अधिक सयुक्तिक आहे. असें मानलें असतां कार्य असत आहे, कारण असत आहे, कार्य व कारण हीं दोन्ही असत आहेत, इत्यादि बायांचे पक्ष प्राप्त होत नाहींत व ते कोणी उद्भावित केले तरी चांगल्याप्रकारें निराकृत होतात; त्यांचें निराकरण होतें. (' विज्ञानवान् -' मी आतां आकाशांतून जात असल्याप्रमाणें दिसणाऱ्या आपल्या दुसऱ्या देहास निर्माण करतो, असा संकल्प करण्याची योग्यता ज्याच्या मध्ये आहे, असा ह्मणजे सचेतन. वस्तु एक असतांना ती दुसरीच भासणें, हा विवर्त आहे. पण रज्ज्वर सर्प, किंवा शिंपीवर रूखें भासणें व एका जाडूगारानें आपलेंच दुसरें शरीर उत्पन्न करून दाखाविणें, मातीचा रूपाया करणें, यांत फरक आहे. पहिल्या प्रकारच्या विवर्तांत ईक्षण, स्रष्टृत्व इत्यादिकांचें मान होत नाहीं. पण दुसऱ्या प्रकारच्या विवर्तांत त्यांचें मान होतें. यास्तव जगत् हा

विवर्त यातील दुसऱ्या प्रकारचा आहे, असें सुचवून सृष्टि रज्जुसर्पाप्रमाणें संकल्प व घटा यावाचूनच झाली आहे, यास्तव निळा त्या दोघाचोही गरज नाही, या शेंकेचें निरसन विज्ञानवान् या विज्ञेपगान केणें आहे

‘निरुपादान-’ आपऱ्या स्वरूपाहून व्यतिरिक्त अशा दुसऱ्या कोणत्याही उपादानावाचून असलेल्या देवाला ‘महामायः’ ह्मणजे महामायाही, हें विशेषण देऊन तो महामायावी अमन्यामुळेंच सर्वशक्ति, असें सुचविणें आहे ह्मणजे सर्वशक्तिच हा त्याचा स्वाभाविक धर्म नव्हे. औपाधिक आहे ‘युक्ततरं-’ ‘इंद्र (आम) मायाच्या योगानें अनेकाकार होतो, मायेच्या योगानेंच आत्मनच अनत्माकार होणें, मी बहु होतों, मी उत्पन्न होतां, विकार वाढ्ताच आहे अग्नींतील लाल, शुभ्र व काळें, या रूपाविषयी विचार करून त्यानींल प्रत्येक रूप, हा क्रमानें तेज, जल व पृथ्वी या तत्त्वांचा गुण आहे, असें कळ्ळें असता अग्नीचें अग्निच जातें’ इत्यादि अनेक विचारपूर्ण श्रुतींना समन असल्यामुळें आत्मा संकल्पपूर्वक जग निर्मिनो, हा दुसरा पक्ष पहिल्याप्रकारच्या विवर्त पक्षाहून अधिक सयुक्तिक आहे

‘परं च सति-’ सत् आत्माच कार्य-कारणरूपानें स्थित आहे, असा अंगीकार केला अमता १ कांहीं कारणावाचूनच कार्य उत्पन्न होतें, हा यदृच्छावादाचा पक्ष, २ उदनीच्या पूर्वी अविद्यमान असलेलेंच कार्य कर्ता, करण इत्यादि कारकाच्या व्यापारानंतर नवेंच उत्पन्न होतें, हा नैयायिकांचा पक्ष, ३ कार्य व कारण हीं दोन्ही अमत् (शून्य, अविद्यमान) आहेत, हा शून्यवादी माध्यमिक शोद्धांचा पक्ष, आणि ‘वाशदिपक्षाः’ येथील आदि शब्दानें ४ उदनीच्या पूर्वीही कारणरूपानें विद्यमान असलेलेंच कार्य उत्पन्न होतें, हा मांमवादिछावा परिणाम पक्ष सतिनता आहे. ‘वापादिपक्षाः’ येथील पक्षतत्त्वानें त्या त्या पक्षावरील दोषही लक्षित होवून ते असे- १ अमकारण पक्षी ह्मणजे कारणावाचूनच कार्य यदृच्छेनें होतें, असें ह्मणणाऱ्या छोछांच्या पक्षावर ‘तर मग ज्यांना दही, चरसंग हावादि जायतीं अनेक अघने त्यांना दूध, काड, हावादि त्यांच्या कारणांचें संवदन करण्याची कांहीं अशक्यता नाही, कारण तीं कार्ये

आपोआपच यदृच्छेनें होऊं शकतील,' हा दोष येतो. २ कार्य उत्पत्तीच्या पूर्वीही असत असतें, या नैयायिकांच्या असत्कार्यपक्षावर 'तर मग असत् असलेल्या सज्ञाच्या शिंभाचीही उत्पत्ति होणें सम्भ्य आहे, असें ह्याणावें लागेल,' हा दोष येतो. ५ सांख्यींच्या परिणामवादावर ह्याणजे कार्य उत्पत्तीच्या पूर्वीही असतें, ह्या सत्कार्यवादावर 'कार्य कारणात विद्यमान असतें, असें ह्याटल्यास, तर मग कुंभारांदि कारकांच्या व्यापाराची काहीं आवश्यकता नाही, तो व्यर्थ आहे, असें होतें. बरें, तें पूर्वी कारणांत नव्हतें, असें ह्याटल्यास कारणालाच निराळी अवस्था प्राप्त होणें, या परिणामाची अनुपपत्ति होते व उत्पत्तीच्या नंतर तें नसतें असें ह्याटल्यास व्यवहार सिद्ध न होणें व कार्य जें प्रत्यक्ष दिसतें त्याची अनुपपत्ति होणें,' हे दोष येतात. ३ कार्य व कारण ही दोन्ही असत आहेत, यापक्षां बर दोन्ही पक्षां सांगितलेले दोष येतात. पण यातील कोणताही दोष आह्मी अंगीकारलेल्या या श्रुतिसंमत विवर्तवादावर येत नाही.

किंवा आह्मी विवर्तवादाचाच अंगीकार केलेला असल्यामुळे परिणामादि पक्षाचा स्वीकार केल्यास परपक्षाचा अंगीकार करणें, हा दोष आह्मांवर येईल, ही शंका संभवत नाही. असें 'एवं च सति०' इत्यादि श्वेदच्या वाक्यानें भाष्यकार सांगत आहेत कारण आह्मी विवर्तवादाचाच अंगीकार करून इतर पक्षांवरील दोष सुचविलेले आहेत, 'सुनिराकृताश्च--' अदिनीय आत्मवस्तूला त्याच्या विपरीत प्रपंचाकार प्राप्त होतो, असें सांगणाऱ्या 'बहु स्या' या श्रुतीनें विवर्तवादाचाच अंगीकार केलेला असल्यामुळे इतर सर्व पक्ष श्रुतिबाह्य आहेत असें ठरतें व त्यामुळेच त्यांचें निराकरण होतें.)

“ काल्लोकानसृजतेत्याह—' अम्मो मरीचीर्मरमापः ' इति । ”
अर्थ—तो कोणत्या लोकांना उत्पन्न करता झाला, अशी आकांक्षा झाली असतां 'अम्मो मरीचीर्मरमापः' इत्यादि श्रुति उत्तर सांगते. (तें सर्व श्रुतिवचन असें आहे— 'अम्मो मरीचीर्मरमापोऽब्रह्मः परेण दिवं बौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अपस्ताता आपः । ' लोक भौतिक (भूताचे परिणाम) असल्यामुळे व ब्रह्मांडामध्ये अंतर्भाव पावलेले असल्याकारणानें सूक्ष्म भूतांची सृष्टि, त्यांचें पंचीकरण, व ब्रह्मांडसृष्टि इतकें ज्ञानानंतर

येथें सांगितलेल्या अभ प्रभृति लोकांची उत्पत्ति साठी, असें गुणोपसहार-
न्यायाचा आश्रय करून भाष्यकार सांगतात-) “ आकाशादिक्रमेणा-
ण्डमुत्पाद्याम्भ प्रभृतील्लोकानसृजत । तन्नाम्भ प्रभृतीन्स्वयमेव
व्याचष्टे श्रुति । ” अर्थ-आकाशादि क्रमानें ब्रह्माण्ड उत्पन्न करून अम्भ -
प्रभृति लोकास तो उत्पन्न करता झाला त्यातील अभ प्रभृति लोकांचें
व्याख्यान स्वतःच श्रुति करते (या लोकच्या मनुष्यांना अम्भ प्रभृति
लोक कोणते तें माहीत नसल्यामुळे श्रुति सांगत आहे) बुलोकाच्या ह्मणजे
स्वर्ग लोकाच्या पलीकडे जे ‘ महर् ’ इत्यादि लोक आहेत व जो त्या अम्भ
लोकाचा आश्रय बुलोक आहे त्या सर्वांचा या श्रुतीत ‘ अभ ’ या शब्दानें
निर्देश केला आहे कारण वृष्टीच्या द्वारा आझाला प्राप्त होणारें जल तेथें
बीजरूपानें असतें, असें भाष्यकार सांगतात-) “ अदस्तदम्भ शब्द
वाच्यो लोक परेण दिव-बुलोकात्परेण परस्तात्सोऽम्भ शब्दवाच्यो-
ऽम्भोभरणात् । द्यौ प्रतिष्ठाऽऽश्रयस्तस्याम्भसो लोकस्या ” अर्थ-‘ अदः
अम्भ -’ हा तो अम्भ शब्दवाच्य लोक ‘ परेण दिव-’ बुलोकाच्या पली-
कडे आहे त्यात जल मेघरूपानें भरत असल्यामुळे तो जलवाचक अभ-
शब्दाचा वाच्य होतो त्या अभलोकाची प्रतिष्ठा (आधार) बुलोक आहे.
बुलोक ह्मणजे स्वर्लोक-स्वर्ग (आता ‘ अतरिक्ष मरीचय ’) या श्रुति-
वाक्याचा अर्थ सांगतात-) “ बुलोकादधस्तादन्तरिक्ष यत्तन्मरीचय ।
एकोऽप्यनेकस्थानभेदत्वाद्बहुवचनभाङ्मरीचय इति । ” अर्थ-‘ यत्
बुलोकात् अधस्तात् अन्तरिक्ष-’ जें बुलोकाच्या सालीं अतरिक्ष आहे ‘ तन्म-
रीचय -’ तो मरीचि लोक हाय तो जरी एक असला तरी त्यात अनेक स्थानभेद
असल्यामुळे ‘ मरीचय ’ अशा बहुवचनाला पात्र होतो (मरीचिशब्दानें
अतरिक्षलोक लक्षित होतो कारण त्याच्याशीं सूर्यकिरणाचा संबंध असतो
पण तो लोक तर एक आहे माग त्याला उद्देशून ‘ मरीचय ’ असे
बहुवचन कसें पातळें आहे ? ह्मणून कोणी विचारतील तर माप्यात त्याचें
उत्तर दोन प्रकारांनीं दिलेलें आहे एक निरनिराळ्या अनेक प्रदेशांस उद्दे-
शून बहुवचन पातळें आहे व दुसरें, अतरिक्ष या एका लोकाचे लक्षक
मरीची अनेक आहेत शास्त्राव ‘ मरीचय ’ हें बहुवचन त्या लक्षक
किरणांचे मागे लक्ष्य लोकाचे नव्हे ‘ गह्मगाया पोष ’ ह्मणजे गोच्या

तीरावर घोष आहे. या लक्षणेच्या उदाहरणांत गंगा लक्षक असून घोष (गवळी-
वाढा) लक्ष्य आहे. पण लक्षक 'गङ्गा' हे पद स्त्रीलिंगी असल्यामुळे
त्याचे 'गङ्गायां' असे स्त्रीलिंगच योजले आहे. 'घोष' या पुल्लिंगी
लक्ष्याच्या अनुरोधाने पुल्लिंग योजलेले नाही. तसेच येथेही ते बहुत्व मरीची
या लक्षकाचे आहे, असे समजावे, असे भाष्यकार सांगतात-) "मरी-
चिभिर्वा रस्मिभिः संबन्धात् (मरीचय इति) ।" अर्थ-किंवा त्या
अंतरिक्ष लोकाचा संबंध किरणांशी आहे (व किरण बहु असल्यामुळे
'मरीचयः' असे बहुवचन योजले आहे. भाष्यकारांनी या भाष्याने
मरीचिशब्दाने अंतरिक्षलोकाचेच ग्रहण करण्याचे दुसरे निमित्त सांगितले
आहे, असे त्यांतील नुसत्या वाशब्दाकडे लक्ष देऊन ह्यां नये. कारण
येथे सांगितलेल्या निमित्तावांचून दुसरे निमित्त पूर्वी सांगितलेले नाही. यास्तव
या भाष्यांतील 'वा' हा शब्द विकल्पार्थी आहे, असे धर्माने समजू नये.)

"पृथिवी मरो अयन्तेऽस्मिन्भूतानीति । या अधस्तात्पृथि-
व्यस्ता आप उच्यन्ते आमोतेर्लोकाः ।" अर्थ-पृथिवी हा 'मर' लोक
होय. कारण त्यांत लोक मरतात. (ह्यांनच त्याला मर्त्य असेही ह्यातात.)
'या पृथिव्याः अधस्तात् ता आपः लोकाः उच्यन्ते' ज्या आप (जल)
पृथिवीच्या खाली आहेत त्यांना आप-लोक ह्यातात. कारण अधोलोकी
निवास करणाऱ्या प्राण्यांकडून ते लोक प्राप्त केले जातात. (ह्याने 'आप'
या नावांत 'आप्' ह्याने प्राप्त करणे या धातूच्या अर्थाचा संबंध आहे.)

(अहो पण-या सांगितलेल्या लोकांशी पांच भूतांचा एकसारखा
संबंध आहे. यास्तव जलावांचून पृथिव्यादि दुसऱ्या कोणत्या तरी भूताच्या
नांवानेही वरील लोकांचा निर्देश करितां आला असता. अंतरिक्षाचा नुसत्या
किरणांशीच संबंध आहे, असे कांही नाही. तर मेघादि दुसऱ्या पदार्थांशीही
त्याचा संबंध आहे. यास्तव त्यांच्या नांवांनीही त्या लोकांचा निर्देश करतां
येणे शक्य आहे. त्याचप्रमाणे पृथ्वी व तिच्या खालचे लोक यांचा
क्रमाने मरण व प्राप्ति या क्रियावांचून गमनादि दुसऱ्या क्रियांशीही
संबंध आहे. यास्तव त्या क्रियांवरूनही ते लक्षित होऊ शकतील, -या शंकेचा
आचार्य अनुवाद करतात-) "यद्यपि पञ्चभूतात्मकत्वं लोकानां-"
अर्थ-जरी लोकांना पंचभूतात्मकत्व आहे, (भूतात्मकत्व ह्याने भूतसंबंध-
१२

रहित, भाष्यातील हा शब्द उदाहरणार्थ आहे त्यामुळे त्यांतील काही लोकांशी मेवादि दुसऱ्याही कांहीं पदार्थांचा संभव आहे, असें समजावे.)

(येथें सांगितलेल्या अन्न, मरीचि, मरण व प्राप्ति यांचें क्रमानें ऊर्ध्व-लोक, अंतरिक्षलोक, पृथिवी व अधोलोक यांमध्ये आधिभ्य असल्यामुळे न्यावरूनच ते लोक लक्षित होणें योग्य आहे. कारण त्या त्या वस्तूंच्या आधिक्यामुळे त्याच्या त्याच्या अधिष्ठानाना त्याचीं त्याचीं नांवें प्राप्त होत असतात जमैं-गुह्यार्थी लोकाच्या आधिभ्यामुळे गुह्यराय, महाराष्ट्रियाच्या आधिभ्यामुळे महाराष्ट्र, इत्यादि, असें समाधान करितात-) “तथाप्य-अवाहुल्यादन्नामभिरैवात्मो मरीचीर्मरमाप इत्युच्यन्ते ।” अर्थ-तथापि त्या चारी लोकांमध्ये जलानें वाहुल्य (अधिकता) असल्यामुळे जलाच्या अन्न, मरीची, मर व आप या नावांनीच त्याचा उल्लेख केलेला आहे. (भाष्यातील ‘अवाहुल्यात् ’ हें पद उपलक्षणार्थ आहे त्यामुळे, अंतरिक्षांत किरणाचें वाहुल्य असल्यामुळे त्याचा किरणाच्या नावानें, पृथ्वीत मरणाचें वाहुल्य असल्यामुळे त्या लोकाचा ‘ मर ’ या नावानें व पाताळांत प्राप्तीचें प्राचुर्य असल्यामुळे त्याचा ‘ आप ’ या नावानें उल्लेख केला आहे, असें समजावे कारण तसें न समजता भाष्यांत जसा उल्लेख केला आहे तसेंच केवळ जलाचें वाहुल्य घेतल्यास त्याच्या योगानें वरील शंकेचें समाधान होत नाही कारण शुभभूति वरचे लोक जरी कदाचित् जलबहुल असले, तरी अंतरिक्ष, पृथ्वी व पाताळ हे अधोलोक जलप्रचुर नाहींत. शिवाय मरीची, मर व आप, हीं जलाचीं नांवें नाहींत. शेवटचा ‘ आप ’ हा शब्दही प्राप्ति या क्रियेच्या अर्थी आहे. यास्तव ‘ अवाहुल्यात् ’ हें भाष्याकारांचें पद उपलक्षणार्थ आहे, असेंच समजावे

ऊर्ध्वलोकान्तर्गत वृष्टिद्वारा आलेले जलच आम्हांला साक्षात् दिसतें. दुसरें भूत साक्षात् दिसत नाही यास्तव आमच्या दृष्टीनें वरील लोकांचें जलबाहुल्य आहे, असें दृष्टान्तानें घेणें त्याचप्रमाणें ऊर्ध्वलोकां गमन करणाऱ्या प्राण्यांतून अधोलोकां गमन करणारे प्राणी अनिश्चय अथिष्ठ अन्नान, अन्न पुष्पान साप्तिष्ठे आहे. यास्तव ‘ वनूभिः आन्यन्ते अधोलोकाः ’ दृष्टान्तानें अधोलोक पुष्कट जीवांवरून प्राप्त केले जाताना, अन्ना व्युत्पत्तीनें आतिष्ठाने प्राप्ति या क्रियेमुळे अधोलोकांना ‘ आप ’ हें नांव प्राप्त झालें आहे.

अधोलोकांस प्राप्त करून घेणाऱ्या जीवांचें तेथें प्राचुर्य आहे. पृथिवीतील प्राणी शीघ्र मरत अपमृतात व अशा प्राण्यांचेंच तेथें वाहुल्य असतें. ह्मणून पृथ्वीला 'मर' हाटलें आहे. अंतरिक्षांत किरणांचें वाहुल्य तर प्रसिद्धच आहे.

३६ 'स ईक्षतेमे नु' या वाक्याचें व्याख्यान.

(या उपनिषदांत 'आत्मा वा०' या पहिल्या वाक्यामध्ये ज्याचा निर्देश केला आहे त्या आत्म्याच्या ज्ञानानें संसारी जीव मुक्त केला जाण्यास योग्य आहे, असें सांगण्याचे आहे. कारण असंसारी चेतनाला मोक्षाची मुर्खी उपपत्तिच नाही. (वद्द नसलेल्याला मुक्त होण्याचेंही कारण नसतें.) पण तो संसार—ज्यांत तो करावयाचा ते आधारभूत लोक, संसाराच्या उपाधिभूत लिङ्गशरीर, त्याचे अभिमानी देव, लिङ्गशरीरादिकांचें अधिष्ठान स्थूलशरीर, संसाररूप अज्ञानाया—विषासा (क्षुधा—तृषा) इत्यादि ऊर्मी, व त्या ऊर्मी हा माझा धर्म आहे, असा अभिमान बाळगणारा भोक्ता—यांचाचून होऊं शकत नाही. ह्मणजे निरनिराळ्या शरीरांत प्रवेश करून सुसदुःखानुभवरूप संसार या इतक्या सामग्रीचाचून होऊं शकत नाही. यास्तव त्या सर्वांची उत्पत्ति क्रमानें 'अयमावसथः' येथपर्यंत सांगण्याची इच्छा करणाऱा भगवान् वेद संसाराधिष्ठानभूत (आधारभूत) लोकांची उत्पत्ति सांगून आतां त्या लोकांच्या पालक देवांची सृष्टि सांगण्याच्या निघानें समष्टि स्थूलशरीर, समष्टि लिङ्गशरीर व त्यांचे अभिमानी देव यांची सृष्टि सांगण्यास 'स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्तु सृजा इति' या वाक्यानें आरंभ करितो व भाष्यकार त्याचें व्याख्यान करितात—)

"सर्वप्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतांश्चतुरो लोकान्सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरेवेक्षत ।" अर्थ—सर्व प्राण्यांच्या अनुष्ठित कर्मांचें फल, व त्याचें उपादान—त्याचें साधन यांच्या अधिष्ठानभूत (आधाररूप) अंमःप्रभृति चार लोकांस उत्पन्न करून तो ईश्वर पुनरपि असें ईक्षण करता झाला. "इमे न्वम्भःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितुं रजिता विनश्येयुः । तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालाह्निकानां पालयितुं सृजै सृजेहमिति ।" अर्थ—'मया सृष्टाः इमे अम्भःप्रभृतयः लोकाः'—मी उत्पन्न केलेले हे अम्भःप्रभृति लोक परिपालकांचाचून राहिल्यास नाश पावतील.

यास्तव यांच्या रक्षणासाठी लोकपालांस—लोकांच्या पालकांस 'अहं सृजे—' मी उत्पन्न करतो. 'इति' असे (त्याने ईक्षण केले, असा संबंध.)

३७ 'सोद्भूच एव०' या वाक्याचें व्याख्यान.

(समष्टि लिंगशरीर व त्यावर अभिमान ठेवणाऱ्या देवता याची उत्पत्ति विराटाच्या अवयवापासून होणारी असल्यामुळे तिच्या करितां विराट्सृष्टि सांगतात—) "एवमीक्षित्वा—" अर्थ—याप्रमाणे ईक्षण करून ('सोद्भूच एव पुरुषं समुद्भृत्यामूर्जयत्' या वाक्याचें व्याख्यान करितात—) "सोद्भूच एवाप्प्रधानेभ्य एव पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन्सृष्ट्वांस्तेभ्य एवेत्यर्थः । पुरुषं पुरुषाकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्भृत्याद्भूचः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्छयन्मूर्छितवान्संपिण्डितवान्स्वाविषयसंयोजनेनेत्यर्थः । अर्थ—तो जळापासूनच, ज्यामध्यें जळ प्रगट आहे अशा पंचभूतांपासूनच ह्मणजे ज्याच्यापासून अंमःप्रभृति लोकाना त्यानें उत्पन्न केले त्याच्याचपासून, असा भावार्थ; पुरुषास, मस्तक, हात इत्यादिकांनी युक्त असलेल्या पुरुषाकारास 'समुद्भृत्य—' वर काढून—'कुलालः पृथिव्याः मृत्पिण्डं इव अद्भूचः समुपादाय—' ह्मणजे कुंभार पृथ्वीपासून मातीचा गोळा जसा काढून घेतो त्याप्रमाणे जळापासून पुरुषास काढून घेऊन 'अमूर्छयत्—' साकार—सावयव करता झाला. त्याच्या अवयवांची चांगली योजना करून घट्ट करता झाला. (माध्यकारांनी वर (पृष्ठ ८८) 'अण्डमुत्पाद्याम्भःप्रभृतींल्लोकानसृजत' या भाष्यानें लोकांच्या उत्पत्तीच्या पूर्वीच वृक्षाचा उत्पत्ति जरी सांगितली आहे, तरी येथें लोकपालाची उत्पत्ति सांगण्यासाठी त्या पूर्वोक्त उत्पत्तीचाच अनुवाद केला आहे. यास्तव भाष्यावर पूर्वोक्त विरोध हा दोष येत नाही.)

३८ 'तमभ्यतपत्०' या वाक्याचें व्याख्यान.

(याप्रमाणे विराटाची उत्पत्ति सांगून त्याच्या अवयवापासून लोकांपालांची उत्पत्ति 'तमभ्यतपत्तस्यामिततस्य मुक्तं निरभिद्यत यथा—' ण्टम् ।' या श्रुतिवचनाच्या व्याख्यानाने सांगतात—) "तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत्—तदभिध्यानं संकल्पं कृतवानित्यर्थः ।" अर्थ—'तं पुरुषविधं पिण्डं उद्दिश्य—' त्या पुरुषाकार पिंडाला उद्देशून

तीरावर घोष आहे. या लक्षणेच्या उदाहरणांत गंगा लक्षक असून घोष (गवळी-वाडा) लक्ष्य आहे. पण लक्षक 'गडगा' हें पद स्त्रीलिंगी असल्यामुळे त्याचें 'गडगायां' असें स्त्रीलिंगच योजलें आहे. 'घोष' या पुल्लिंगी लक्ष्याच्या अनुगोधानें पुल्लिंग योजलेलें नाहीं. तसेंच येथेही तें बहुत्व मरीचीः या लक्षकाचें आहे, असें समजावें, असें भाष्यकार सांगतात—) "मरीचिभिर्वा रश्मिभिः संबन्धात् (मरीचय इति)।" अर्थ—किंवा त्या अंतरिक्ष लोकाचा संबंध किरणांशीं आहे (व किरण बहु असल्यामुळे 'मरीचयः' असें बहुवचन योजलें आहे. भाष्यकारांनीं या भाष्यानें मरीचिशब्दानें अंतरिक्षलोकाचेंच ग्रहण करण्याचें दुसरे निमित्त सांगितलें आहे, असें त्यांतील नुसत्या वाशब्दाकडे लक्ष्य देऊन ह्मणूं नये. कारण येथें सांगितलेल्या निमित्तावांचून दुसरे निमित्त पूर्वी सांगितलेलें नाहीं. यास्तव या भाष्यांतील 'वा' हा शब्द विकल्पार्थी आहे, असें प्रमानें समजू नये.)

"पृथिवी मरो म्रियन्तेऽस्मिन्भूतानीति। या अपस्तात्पृथिव्यास्ता आप उच्यन्ते आभोतेर्लोकाः।" अर्थ—पृथिवी हा 'मर' लोक होय. कारण त्यांत लोक मरतात. (ह्मणूनच त्याला मर्य असेंही ह्मणतात.) 'या पृथिव्याः अपस्तात् ता आपः लोकाः उच्यन्ते' ज्या आप (जल) पृथिवीच्या खाली आहेत त्यांना आप-लोक ह्मणतात. कारण अधोलोकीं निवास करणाऱ्या प्राण्यांकडून ते लोक प्राप्त केले जातात. (ह्मणजे 'आप' या नावांत 'आप्' ह्मणजे प्राप्त करणें या धातूच्या अर्थाचा संबंध आहे.)

(अहो पण—या सांगितलेल्या लोकांशीं पांच भूतांचा एकसारखाच संबंध आहे. यास्तव जलावांचून पृथिव्यादि दुसऱ्या कोणत्या तरी भूताच्या नांवानेही वरील लोकांचा निर्देश करितां आला असता. अंतरिक्षाचा नुसत्या किरणांशींच संबंध आहे, असें काहीं नाहीं. तर मेघादि दुसऱ्या पदार्थांशींही त्याचा संबंध आहे. यास्तव त्यांच्या नांवांनींही त्या लोकाचा निर्देश करतां येणें शक्य आहे. त्याचप्रमाणे पृथ्वी व तिच्या खालचे लोक यांचा क्राने मरण व प्राप्ति या क्रियांवाचून गमनादि दुसऱ्या क्रियांशींही संबंध आहे. यास्तव त्या क्रियांवरूनही ते ठक्षित होऊं शकतील,—या शंकेचा आचार्य अनुवाद करितात—) "यद्यपि पञ्चभूतात्मकत्वं लोकानां—" अर्थ—जरी लोकांना पंचभूतात्मकत्व आहे, (भूतात्मकत्व ह्मणजे भूतसंबंध—

धित्व, भाष्यातील हा शब्द उदाहरणार्थ आहे त्यामुळे त्यातील काही लोकांशी मेवादि दुसऱ्याही काही पदार्थांचा संबंध आहे, असे समजावे)

(येथे सांगितलेल्या अन्न, मरीचि, मरण व प्राप्ति यांचे क्रमाने ऊर्ध्व-लोक, अतरिक्षलोक, पृथिवी व अधोलोक यांमध्ये आधिक्य असल्यामुळे त्यावरूनच ते लोक लक्षित होणे योग्य आहे कारण त्या त्या वस्तूच्या आधिक्यामुळे त्याच्या त्याच्या अधिष्ठानाना त्याची त्याची नावे प्राप्त होत असतात जसे-गुतराशी लोकाच्या आधिक्यामुळे गुतराय, मराराष्ट्रियाच्या आधिक्यामुळे महाराष्ट्र, इत्यादि, असे समाधान करिताना-) “तथाप्य ब्राह्म्यादन्नामभिरैवाम्भो मरीचीर्मरमाप इत्युच्यन्ते ।” अर्थ-तथापि त्या चारी लोकांमध्ये जलाचे बाहुल्य (अधिकता) असल्यामुळे जलाच्या अम्भ, मरीची, मर व आप या नावांनीच त्याचा उल्लेख केलेला आहे (भाष्यातील ‘अब्राह्म्यात्’ हे पद उपलक्षणार्थ आहे त्यामुळे, अतरिक्षांत किरणांचे बाहुल्य असल्यामुळे त्याचा किरणाच्या नावाने, पृथ्वीत मरणाचे बाहुल्य असल्यामुळे त्या लोकाचा ‘मर’ या नावाने व पाताळांत प्राप्तीचे प्राचुर्य असल्यामुळे त्याचा ‘आप’ या नावाने उल्लेख केला आहे, असे समजावे कारण तसे न समजता भाष्यात जसा उल्लेख केला आहे तसेच केवळ जलाचे बाहुल्य घेतल्यास त्याच्या योगाने वरील शकेचे समाधान होत नाही कारण धुप्रभृति वरचे लोक जरी कदाचित् जलबहुल असले, तरी अतरिक्ष, पृथ्वी व पाताळ हे अधोलोक जलप्रचुर नाहीत शिवाय मरीची, मर व आप, हीं जलाचीं नावे नाहीत शेवटचा ‘आप’ हा शब्दही प्राप्ति या क्रियेच्या अर्था आहे यास्तव ‘अब्राह्म्यात्’ हे भाष्याकाराचे पद उपलक्षणार्थ आहे, असेच समजावे

ऊर्ध्वलोकातून वृष्टिद्वारा आलेले जलच आम्हाला साक्षात् दिसते दुसरे भूत साक्षात् दिसत नाही यास्तव आमच्या दृष्टीने वरील लोकांचे जलबाहुल्य आहे, असे झणता येने त्याचप्रमाणे ऊर्ध्वलोकां गमन करणाऱ्या प्राण्यांहून अधोलोकां गमन करणारे प्राणी अनिश्चय अधिक असतात, असे पुराणांत सांगितले आहे. यास्तव ‘ब्रह्मि आप्यन्ते अधोलोका’ झणजे अधोलोक पुष्कळ जीवांकडून प्राप्त केले जातात, असा व्युत्पत्तीने आति झणजे प्राप्ति या क्रियेमुळे अधोलोकाना ‘आप’ हे नाव प्राप्त झाले आहे

अपोलोकास प्राप्त करून घेणाऱ्या जीवाचें तेथें प्राचुर्य आहे पृथिवीतील प्राणी शीघ्र मरत अपतात व अशा प्राण्याचेंच तेथें बाहुल्य असतें ह्मणून पृथ्वीला 'मर' ह्मटलें आहे अंतरिक्षात किरणाचें बाहुल्य तर प्रसिद्धच आहे

३६ 'स ईक्षतेमे नु' या वाक्याचें व्याख्यान

(या उपनिषदात 'आत्मा वा०' या पहिल्या वाक्यामध्ये ज्याचा निर्देश केला आहे त्या आत्म्याच्या ज्ञानानें ससारी जीव मुक्त केला जाण्यास योग्य आहे, असें सांगावयाचे आढे कारण अससारी चेतनाला मोक्षाची मुट्टी उपपत्तिच नाही (बद्ध नसलेल्याला मुक्त होण्याचेंही कारण नसतें) पण तो ससार-ज्यात तो कराम्याचा ते आधारभूत लोक, ससा राच्या उपाधिभूत लिङ्गशरीर, त्याचे अभिमानी देव, लिङ्गशरीरादिकाचें अधिष्ठान स्थूलशरीर ससाररूप अज्ञानाचा-पिपासा (क्षुधा-तृषा) इत्यादि ऊर्मी, व त्या ऊर्मी हा माझा धर्म आहे, असा अभिमान बाळगणारा मोक्षा-यावाचून होऊ शकत नाही ह्मणजे निरनिराळ्या शरीरात प्रवेश करून सुरदुःखानुभयरूप ससार या इतक्या सामग्रीवाचून होऊ शकत नही यास्तव त्या सर्वांची उत्पत्ति क्रमानें 'अयमाऽस्थ' येथपर्यंत सागण्याची इच्छा करणाऱा मगवान् वेद् ससागधिष्ठानभूत (आधारभूत) लोकाची उत्पत्ति सागून आता त्या लोकाच्या पालक देवाची सृष्टि सागण्याच्या निमित्तानें समष्टि स्थूलशरीर, समष्टि लिङ्गशरीर व त्याचे अभिमानी देव याची सृष्टि सागण्यास 'स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति' या वाक्यानें आरंभ करितो व माध्यकार त्याचें व्याख्यान करितात-)

"सर्वप्राणिकर्मफललोपादानाधिष्ठानभूताश्चतुरो लोकान्सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरेवेक्षत ।" अर्थ—सर्व प्राण्याच्या अनुष्ठित कर्मांचें फल, व त्याचें उपादान-त्याचें साधन याच्या अधिष्ठानभूत (आधाररूप) अम प्रभुति चार लोकास उत्पन्न करून तो ईश्वर पुनरपि असें ईक्षण करता झाला "इमे .. अम्म प्रभृतयो मया सृष्टा लोका परिपालयितुवर्जिता विनश्येयु । तस्मादेया रक्षणार्थं लोकपालाल्लोकानां पालयितुंनु सृजै सृजेऽ-हमिति ।" अर्थ—'मया सृष्टा इमे अम्म प्रभृतय लोका'-मीं उत्पन्न केलेले हे अम्म प्रभूति लोक परिपालकावाचून राहिल्यास नाश पावतील.

यास्तव यांच्या रक्षणासाठीं लोकपालांस-लोकांच्या पालकांस 'अहं सृजे-'
मी उत्पन्न करतो. ' इति ' असे (त्यानें ईक्षण केलें, असा संबंध.)

३७ ' सोद्भ्य एव० ' या वाक्याचें व्याख्यान.

(समष्टि लिंगशरीर व त्यावर अभिमान ठेवणाऱ्या देवता यांची उत्पत्ति विराटाच्या अवयवांपासून होणारी असल्यामुळे तिच्या करितां विराट्सृष्टि सांगतात-) " एवमीक्षित्वा-" अर्थ-याप्रमाणें ईक्षण करून ('सोद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत् ' या वाक्याचें व्याख्यान करितात-) " सोद्भ्य एवाप्स्रधानेभ्य एव पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन्सृष्ट-यांस्तेभ्य एवेत्यर्थः । पुरुषं पुरुषाकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्धृत्याऽऽच्यः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्छयन्मूर्छित-वान्संपिण्डितवान्स्यावयवसंयोजनेनेत्यर्थः । अर्थ-तो जलापासूनच, ज्यामध्ये जल प्रधान आहे अशा पंचभूतांपासूनच ह्मणजे ज्यांच्यापासून अंभःप्रभृति लोकांना त्यानें उत्पन्न केलें त्यांच्याचपासून, असा भावार्थ; पुरुषास, मस्तक, हात इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या पुरुषाकारास 'समुद्धृत्य-' वर काढून-'कुलाल. पृथिव्याः मृत्पिण्डं इव अद्भ्यः समुपादाय-' ह्मणजे कुंभार पृथ्वीपासून मातीचा गोळा जसा काढून घेतो त्याप्रमाणें जलापासून पुरुषास काढून घेऊन 'अमूर्छयत्-' साकार-सावयव करता झाला. त्याच्या अवयवांची चांगली योजना करून पट्ट करता झाला. (भाष्यकारांनीं वर (पृष्ठ ८८) 'अगदमुत्पायाम्भःप्रभृतील्लोकानसृजत' या भाष्यानें लोकांच्या उत्पत्तीच्या पूर्वीच ब्रह्मांडाची उत्पत्ति जरी सांगितली आहे, तरी येथें लोकपालाची उत्पत्ति सांगण्यासाठीं त्या पूर्वोक्त उत्पत्तीचाच अनुवाद केला आहे. यास्तव भाष्यावर पूर्वोक्त विरोध हा दोष येत नाही.)

३८ ' तमभ्यतपत्० ' या वाक्याचें व्याख्यान.

(याप्रमाणें विराटाची उत्पत्ति सांगून त्याच्या अवयवांपासून लोकपालांची उत्पत्ति 'तमभ्यतपत्तस्याभिततस्य मुखं निरभिद्यत यथा-ण्डम् ।' या श्रुतिवचनाच्या व्याख्याने सांगतात-) " तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत्-तदभिध्यानं संकल्पं कृतवानित्यर्थः । " अर्थ- ' तं पुरुषविधं पिण्डं उद्दिश्य-' त्या पुरुषाकार पिंडाला उद्देशून

‘अभ्यतपत्- तदभिध्यानं संकल्पं कृतवानित्यर्थः’- अभ्यतप, त्याविषयी चितन, संकल्प करता झाला, असा भावार्थ (अभ्यतपत्- यांतील तपः- शब्दानें अभिध्यान- चितन या नावाचें ज्ञान सांगितलें आहे. कृच्छ्र- चाद्रायणादि शरीरसंतापक तप न-हे. याविषयी श्रुतीचें प्रमाण देतात-) “यस्य ज्ञानमयंतप, इत्यादि श्रुतेः । तस्याभिततस्येश्वरसंकल्पेन तपसाऽभिततस्य पिण्डस्य मुरं निरभिद्यत मुखाकारं सुपिरमजा- यत । यथा पक्षिणोऽण्डं निरभिद्यतैवम् । ” अर्थ- ज्याचें तप ज्ञान- मय आहे (ज्ञानच आहे, कृच्छ्रादि न-हे) अशा अर्थाची श्रुति आहे. त्या अभितत ह्मणजे ईश्वराच्या संकल्परूप तपानें सकलपिण्डाल्या पिंडाला तोंड फुटले, मुसाच्या आकाराचें छिद्र झालें ह्मणजे ज्याप्रमाणें पक्ष्याचें अंडें आपोआप उकलतें त्याप्रमाणें (त्या पुरुषाकार पिंडाला तोंड झालें)

३९ ‘मुसाद्वाक्० इत्यादि वाक्याचें व्याख्यान

(‘मुसाद्वाक्वाचोऽग्निर्नासिके निरमियेता, नासिकाभ्या प्राणः प्राणाद्वायुरग्निर्नासिके निरमियेतामक्षीभ्या चक्षुश्चक्षुष आदित्य कर्णौ निरमियेतां कर्णाभ्या श्रोत्रं श्रोत्रादिशस्वद्भिर्निरमियत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधि- वनस्पतयो हृदयं निरमियत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरमियत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरमियत शिश्रात्रेनो रेतस आप’ या दीर्घ उपनिषद्वाक्याचें व्याख्यान भाष्यकार सक्षेपतः करितात. याचा शब्दश अर्थ समजून घेण्याची ज्याची इच्छा असेल त्यानीं प्रथमरत्नाच्या अ परिशिष्टाचें १५ वें पृष्ठ पहावें) “तस्मान्निर्भिद्यन्मुसाद्वाक्करण- मिन्द्रियं निरवर्तत । तदधिष्ठाताऽग्निस्ततो वाचो लोकपालः । तथा नासिके निरभिद्येताम् । नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरिति सर्व- त्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमिति । ” अर्थ- त्या फुटलेल्या मुसापासून वाक्-इंद्रिय झालें. ‘ततः वाचः लोकपालः अग्निः तदधिष्ठाना निरवर्तत । ’ त्या वाक् इंद्रियापासून लोकपाल अग्नि वाणीचा अधिष्ठाता झाला. (वागादि सर्व इंद्रियें अपंचीकृत भूताचीं कार्यें जरी असलीं व मुख दि गोलकाचीं तीं कार्यें नसलीं तरी मुसादि आश्रया- मध्ये, (मुसादि स्थानामध्ये) त्याचीं अभिव्यक्ति होत असल्यामुळे, तीं

त्याविषयीची तृष्णा हाच वायु, त्याच्या योगाने होणारा जो विक्षेप त्या विक्षेपापासून उद्भवलेले शेंकडों अनर्थ, विषयसंपादनादिकांच्या योगाने होणारे क्लेश, ह्याच ज्यांत महा ऊर्मी आहेत; ज्यांत महा रौरवादि अनेक नरक असून त्यांतील जीवांचे ' हाय हाय ' इत्यादि कूजित व आक्रोश यांच्या योगाने ज्यांत मोठे ध्वनि होत आहेत; (गर्भवास, गर्भशयांतून बाहेर येणे, बाल्य, तारुण्य, जरा, मरण इत्यादि अवस्था दुःखद आहेत, त्यामुळे तेच अनेक निरय असून त्यांतील प्राण्याचे ' हाय हाय ' असे सूक्ष्म व मोठे ध्वनी, यांच्या योगाने ज्या संसारार्णवात मोठा शब्द होत असतो अशा महासागरांत देवता पडल्या.)

(अहो पण संसारसागर जर अशा प्रकारचा आहे तर त्याचे उल्लंघन कोणालाही केव्हाही करता येणे शक्य नाही. यास्तव मोक्षशास्त्र व्यर्थ होतें, अशी आशंका घेऊन ' अविवेक्याविषयी जरी हें सरे असले तरी विवेकी पुरुषांना त्यांतून तरून जाण्यास उपाय आहे, ' असे ' सत्यार्जवदान० ' इत्यादि विशेषणाने सांगितले आहे). सत्य, सत्त्वगुण, दान, दया, अहिंसा, क्षम, दम, धृति, इत्यादि आत्मगुण, याच पायेयाने मरलेली ज्ञानरूपी नौका ज्यांत आहे, सत्संग व सर्वत्याग हेच दोन ज्ञाननौकेचे मार्ग ज्यांत आहेत, व मोक्ष हेच ज्याचे तीर आहे अशा या महासागरांत त्या देवता पडल्या. (पाथेय ह्यणजे प्रवासांत असतांना मार्गात खाण्याकरितां घेतलेले पदार्थ. सत्संग ह्यणजे गुरुपाति, व सर्वत्याग ह्यणजे संन्यास. मोक्ष झाला असतां पुनः संसारसागराचा स्पर्श होत नाही, ह्यणून तोच ज्यांत तीरासारखा आहे, अशा या प्रत्यक्षसिद्ध महासागरात त्या देवता पडल्या. ह्यणजे आत्मस्वरूपास विसरून संसारत ' हा मी ' अशा अभिमानाने आसक्त झाल्या.)

२ देवतांच्या संसारपतनाविषयीं

शंका-समाधान.

(अहो पण संसारसागरांत पडणे, पुढे सांगितलेल्या अशनाया, पिपासा यांनी युक्त होणे, इत्यादि सर्व बंध त्यावर अभिमान ठेवणाऱ्या ह्यणजे मी संसारी, अश-

नाया पिपासावान् आहे, इत्यादि अभिमान वाळगणाच्या जीवाचा आहे, असें ह्मणजेच योग्य आहे तो बंध देवनाचा आहे असें ह्मणजे योग्य नव्हे. पण देव-
ताचाही त्यावर अभिमान असतो, ह्मणून तसे-त्या मोठ्या सागरांत पडल्या-असें
ह्मटलें आहे, ह्मणून ह्मणाल तर तेंही बरोबर नाही. कारण मुख्यत्वेकडून अभिमान
देवणाच्या जीवाला सोडून सामान्यतः (अमुख्यतः) त्यावर अभिमान ठेव-
णाऱ्या देवताविषयी तसें ह्मणजे, यात कोणता मोठा अभिप्राय आहे तें
सांगितलें पाहिजे, असें कोणो ह्मणेल ह्मणून श्रीशंकराचार्य ह्मणतात—)

“तस्मादग्न्यादिदेवनाप्यलक्षणावि या गतिर्व्याप्याता ज्ञानकर्म-
समुच्चयानुष्ठानफलभूता सापि नाल संसारदुःखोपशमायेत्ययं विव-
क्षितोऽयं” इति । ” अर्थ— (ज्याअर्थी संसारसागरात पडणें हा त्याचा
धर्म आहे,) त्याअर्थी ‘आग्नादिदेवनाप्यलक्षणा अपि ज्ञानकर्मसमुच्चया
नुष्ठानफलभूता या गतिः व्याप्याता—’ अग्नि, वायु, इत्यादि देवतांच्या
स्वरूपाने लय पावजे, हें जिकें लक्षण आहे अशीही जी उपासना व कर्म
पांचे समुच्चयाने अनुष्ठान केल्यामुळे फलरूपाने प्राप्त होणारी गति पूर्वी
सांगितली आहे ‘सा अपि संसारदुःखोपशमाय न अलं—’ तीही संसार-
दुःखाच्या उपशमास (त्याचें शमन-शांति-नाश करण्यास) समर्थ नाही
‘इति अयं अत्र विवक्षित. अर्थ. अग्नि—’ एव येथें विवक्षित (सागावपास
इच्छितेन) अर्थ आहे (पण अशाप्रकारची विवक्षा असण्याचें तरी
प्रयोजन काय? तें सांगतात—) “यत एवं तस्मादेवं विदित्या परं
प्रज्ञात्मात्मनः सर्वभूतानां च यो यक्ष्यमाणविशेषणः प्रवृत्तश्च जग
वृत्तजि-व्यवित्तमं ह्यारोहेतुत्वेन सर्वमंसारं दुःखोपशमनाय वेदितव्यः । ”
अर्थ— ‘यत एव तस्मात्—’ ज्याअर्थी अंग आहे त्याअर्थी ‘एवं
विदित्या—’ अर्थे ज्ञातून (देवतांच्या लय पावजे, ही गति मत्त-
दुःखार्थ इति करण्यास समर्थ नाही, अर्थे ज्ञातून) ‘आत्मनः सर्वभूतानं
च ज्ञानं च (ज्ञाना वा इदं ज्ञानं ज्ञेयं) ज्ञानव्यतिरिक्तविशेषण-
हेतुत्वेन प्रवृत्तः यक्ष्यमाणविशेषणः च यो सर्वमंसारं दुःखोपशमनाय वेदितव्यः । ”

वेदितव्यः— ' आपला व इतर सर्वभूतांचा आत्मा कीं जो (आत्मा वा इदमप आसीत् ' येथून) जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांचा हेतु या रूपानें प्रकृत आहे व ज्याला आणखीं दुसरीं विशेषणें पुढें दिलीं आहेत तो आत्मा पर ब्रह्म आहे (सर्व व्यापी आहे) असें जाणण्यास योग्य आहे.

३ मोक्षसाधनाविषयीं पुनः शंका-समाधान.

(अहो पण ' एष पन्था एतत्कर्मतद्ब्रह्मतत्सत्यं ' ह्मणजे हाच मार्ग आहे, हेंच कर्म आहे, हेंच ब्रह्म आहे व हेंच सत्य आहे, इत्यादि वर्णन करावयास आरंभ करून 'उक्थमुभयं०' इत्यादि वाक्यानें कर्मसंबंधिसगुण ब्रह्मात्मज्ञानाचेंच विधान केलेलें असल्यामुळे त्यालाच मोक्षसाधनत्व आहे. ' आत्मा वा इदं० ' या वाक्यानें येथें सांगितलेल्या केवल (निरुपाधिक) आत्म्याच्या नुस्त्या ज्ञानाला (साक्षात्काराला) मोक्षसाधनत्व नाही. (ह्मणजे निर्विशेष आत्म्याचें नुसतें ज्ञान हेंच काहीं मोक्षाचें साधन नव्हे, तर कर्मसंबंधी सगुण ब्रह्माचें ज्ञान हें मोक्षाचें साधन आहे, अशी शंका घेऊन भाष्यकार- ' एष पन्थाः० ' इत्यादि वाक्यानें ब्रह्मात्मसाक्षात्कारच सांगितलेला आहे, कर्मसमुच्चित ज्ञान काहीं सांगितलेलें नाही, कारण त्या कर्मसमुच्चित ज्ञानाला संसारहेतुत्व आहे, असा वर सांगितलेल्या फलविषयक वाक्यावरून निश्चय होतो आणि त्यामुळेच त्याला सत्यत्व नाही,—असें सांगतात—) " तस्मात् ' एष पन्था एतत्कर्मतद्ब्रह्मतत्सत्यं ' यद्वेतत्परब्रह्मात्मज्ञानं । " अर्थ— (ज्या अर्थी कर्मसहित प्राणोपासनेला संसारफलत्व आहे) त्या अर्थी ' यत् एतत् परब्रह्मात्मज्ञानं (सः) एष. पन्थाः, एतत्कर्म, एतत् ब्रह्म, एतत् सत्यं—' जें हें परब्रह्मच आत्मा आहे, अज्ञा प्रकारचें ज्ञान तोच हा मार्ग, तेंच कर्म, तेंच ब्रह्म, व तेंच सत्य आहे. (प्राणोपासनेचें संसार हेंच फल मिळणारें असल्यामुळे ' एष पन्थाः० ' इत्यादि वाक्यानें हें जें पर ब्रह्मात्मविज्ञान तेंच सांगितले आहे. ' तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय । ' ह्मणजे त्यालाच जाणून पुरुष अतिमृत्युस प्राप्त होतो, ह्मणजे मृत्यूचें उद्घन

करून जातो. त्या गतीस प्राप्त होण्याकरितां अन्य मार्ग नाही. या वाक्यानेंही केवळ आत्मविज्ञानाचीचून इतर मार्गांचा निषेध केलेला आहे. त्यामुळेही वर सांगितलेलें ज्ञानच ब्रह्म होण्याचा मार्ग आहे, असें सांगतात—) “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, इति मन्त्रवर्गात् ।” अर्थ—‘नान्यः पन्था विद्यते अयनाय’ ह्याणजे ब्रह्मरूप होण्यास अन्य मार्ग नाही, असा मन्त्रवर्ण आहे. (अशीं मंत्राक्षरे आहेत. येथे ‘एष पन्थाः०’ असा ब्रह्मज्ञानाचा उपक्रम करून मध्ये प्राणाची उपासना सांगितली आहे. यातच प्राणाच्या उपासनेनें चित्ताचे ऐदानीय झाले अपनां व त्याच्या फलाविषयी वैराग्य झाले असतां ‘एष पन्थाः०’ इत्यादि वाक्यानें आरंभिलेले मुख्य ज्ञान सांगतां येणें शक्य आहे. श्रुतीनेंही याच अभिप्रायांनें मध्ये प्राणोपासना सांगितली आहे. या वाक्याच्या व्याख्यानाने वेळीं कर्ममार्गही जरी ‘पन्थाः’ या शब्दाचा अर्थ ह्याणून सांगितलेला आहे, तरी तो ज्ञानमार्गाचा उपाय ह्याणून सांगितला आहे. प्रधानतः (मुख्यतः) तो सांगितलेला नाही. तो ब्रह्मात्मभावाचा मुख्य उपाय आहे, अशा दृष्टीनें त्याचा उपदेश केलेला नाही, असा याचा भाव.)

४ ‘तमशनापिपासाभ्यां०’ या वाक्याचें व्याख्यान.

(‘तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जं चानमन्नुवचायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ।’ या श्रुतिवाक्याचें भाष्य—) “तं स्थानकरणदेवतोत्पत्तिबीजभूतं पुरुषं प्रथमोत्पादितं पिण्डमात्मानमशनाया-पिपासाभ्यामन्ववार्जदनुगमितवान्संयोजितवानित्यर्थः ।” अर्थ—स्थान (अधिष्ठान, गोलक), करण, व देवता यांच्या उत्पत्तीचें बीज असलेल्या त्या पुरुषाकार प्रथम उत्पन्न केलेल्या पिंडास ह्याणजे आपल्यालाच अशनाया व पिपासा यांनीं ‘अन्ववार्जं’ अनुगत करता झाला, संयुक्त करता झाला, असा याचा अर्थ. (अहो पण अशनायादिकांचा योग जर पिंडाशी आहे तर देवतांना तद्वत्त्व ह्याणजे अशनायादिकांनीं युक्तत्व कसें? कीं

ज्यामुळें त्यांनीं अन्नभक्षणार्थ आयतनाविषयीं केलेला प्रश्न उपपन्न होईल ? अशी शंका कोणी घेईल ह्मणून सांगतात-) “ तस्य कारणभूतस्याशनायादिदोषवत्त्वात्तत्कार्यभूतानामपि देवतानामशनायादिमत्त्वं । ” अर्थ— त्या कारणभूत पिढाला अशनायादि दोषवत्त्व असल्यामुळें त्याच्या कार्यभूत देवतानाही अशनायादिमत्त्व आहे (कारण पिढा अशनायादिमान असल्यामुळें कार्यभूत देवताही तशाच होतान)

४१२८१

“ तास्ततोऽशनायापिपासाभ्या पीड्यमाना एव पितामह स्रग्भारमनुबल्लुक्तवत्यः । आयतनमाधिष्ठानं नोऽस्मभ्यं प्रजानीहि-विधत्स्व । ” अर्थ—‘तत.-’ त्यानंतर ‘अशनायापिपासाभ्या पीड्यमाना ता-’ भुगा व तृगा यांच्या योगानें पीडल्या आणा-या त्या देवता ‘एव स्रग्भार पितामह-’ या उत्पादक पितामहाला (आपणा ह्मणजे देवताचा जो पिढा त्याच्या जनकाला) ‘अनुबल्ल-उक्तवत्य-’ ह्मणाल्या ‘न-अस्मभ्य आयतन-अधिष्ठानं प्रजानीहि-विधत्स्व-’ आह्मांसाठीं शरीरं निर्माण कर (अहो पण विराडदेहामध्ये त्याचें आयतन-स्थान आहे मग त्याकरिता पुन प्रार्थना करण्याचें कारण काय ? अशी आशंका घेऊन त अतिशय प्रौढ असल्यामुळें त्या सर्वाला व्यापून त्यात राहण्यास आह्मी असमर्थ आहो त्याचप्रमाणें त्या देहाला पुरेल इतकें अन्न निर्माण करण्यासही आह्मी असमर्थ आहों यास्तव आह्माला योग्य अशा व्यष्टिदेहास निर्माण कर, असें त्या ह्मणाल्या, असें सांगतात-) “ यस्मिन्नायतने प्रतिष्ठिता समर्था सन्त्योऽन्नमदाम भक्षयाम इति । ” अर्थ—ज्या आयतनात प्रतिष्ठित-समर्थ होताना त्या आह्मी अन्न भक्षण करू (यद्यपि आमच्या व्यष्टिशरीरावाचूनही देवता चरु-पुरोडाशादि हवींचें भक्षण करितात तरी तेंही हविर्भक्षण व्यष्टि देवतादेहावाचून होत नाही, असा याचा अभिप्राय आहे)

५ ‘ताभ्यो गामानयत् ०’ इत्यादि श्रुति व्यष्टि देहाची उत्पत्ति सांगत

(‘ताभ्यो गामानयत्ता अनुवन्न वै नोऽयमलमिति । ताभ्योऽन्नमानयत्ता अनुवन्न वै नोऽयमलमिति । ताभ्य पुरुषमानयत्ता अनुवन्नवन्ते)

बतेति पुरुषो धाव सुकुतं ता अब्रवीथथायतनं प्रविशतेति।' या श्रुतीचें व्याख्यान करितात-) “एवमुक्त ईश्वरस्ताभ्यो देवताभ्यो गां-गवाकृतिविशिष्टं पिण्डं ताम्य एवाद्भ्यः पूर्ववत्पिण्डं समुद्धृत्य मूर्च्छयित्वाऽऽनयद्दर्शितवान् । ताः पुनर्गवाकृतिं दृष्ट्वाभ्युत्थन् । न वै नोऽस्मदर्थमधिष्ठानायात्मनस्तुमयं पिण्डोऽलं न वै । अलं-पर्यातोऽलं न योग्य इत्यर्थः । ” अर्थ-त्या देवतांकडून असें बोलला गेलेला ईश्वर त्या देवतांस पूर्वीप्रमाणें त्याच आप्-तत्त्वापासून (जलप्रधान पंचभूतांपासून) गायीच्या आकृतीनें विशिष्ट असलेल्या पिंडास (देहास) चांगल्या रीतीनें उद्धृत करून मूर्च्छित करून (परस्परांच्या अवयवांच्या संयोजनेनें, त्या देहाच्या सर्व अवयवांचा परस्पर घट्ट संयोग करून) ‘आनयत्-’ आणून दाखविला दाला. पण त्या देवता त्या गाईच्या आकृतीस पाहून ह्मणाल्या ‘अयं पिण्डः नः-अस्मदर्थ-अधिष्ठानाय अन्नं अलं अलं न वै । ” हा पिंड आपल्यासाठीं अधिष्ठान होण्यास, अन्न साध्याचें स्थान होण्यास पुरेसा नाही. अलं ह्मणजे पर्याप्त. (गाईच्या शरीराला वरचे दांत नसल्यामुळे त्या शरीरानें दूर्वादि मूळांना उपटतां येणार नाही, हें वैगुण्य देवतांनीं त्यांत पाहिलें. मनुष्यशरीरांत सालचे व वरचे असे दोन्ही बाजूचे दांत असून शिवाय हात हें एक मूळादिकांना उपटवयाचें अधिक साधन आहे.) यास्तव गाईचा देह सर्व अन्न खाण्यास योग्य नाही, असा भावार्थ.

(तेव्हां ईश्वरानें त्यांना पूर्वीप्रमाणेंच कृति करून घोड्याचें शरीर आणून दाखविलें. त्याला दोन्ही बाजूचे दांत असल्यामुळे त्यांत पूर्वीक दोष नव्हता, पण त्यालाही विवेकज्ञान नसल्यामुळे तें शरीरहि अयोग्य आहे, असें जाणून देवतांनीं त्याचारी निषेध केला, असें सांगतात-) “गवि प्रत्याग्याते ताम्योऽभ्यमानयत्ता अत्रुचन्न वै नोऽयमलमिति पूर्ववत् । ” अर्थ-गाईचा निषेध केला असतां त्यांना घोडा आणून दाखविला. पण देवतांनीं पूर्वीप्रमाणेंच हेंही स्थान योग्य नाहीं, असें ह्मटलें. (वरील गाय व घोडा यांचें ग्रहण इतर सर्व तिर्यग देहांचें उपलक्षक आहे, असें समजून

क्षणतान-) “ सर्वप्रत्यारूपाने ताम्यः पुरुषमानयत्स्वयोनिभूतम् । ताः
स्वयोनिपुरुषं दृष्टाऽखिलाः सत्यः सुकृतं शोभनं कृतमिदमधिष्ठानं
वतेत्यद्वयम् । ” अर्थ-पशु-पक्ष्यादि सर्व तिर्यक्शरीराचा निषेध केला असतां
ईश्वर त्यांना स्वयोनिभूत पुरुषास आणून दास्यमिता झाला. (‘ स्वयोनिभूतं’
देवतांची योनि, अशा विराटपुरुषाच्या देहाच्या जातीच्या मनुष्य शरी-
रास) तेव्हां त्या देवता स्वयोनिभूत (विराटदेहसजातीय) पुरुषास पाहून
अस्त्रिण झाल्या; सेदरहित झाल्या; (संतुष्ट झाल्या) व ‘ वत इदं अधिष्ठानं
सुकृतं-शोभनं कृतं-’ अहहा ! हें अधिष्ठान चांगलें-सुंदर केले आहे, असें
क्षणाल्या. (ज्याअर्थी त्या देवता ‘सुकृतं वत’ या स्वसंतोषयुक्त
शब्दानें पुरुषदेहास बोलल्या झाल्या, त्याअर्थी त्याचें आतांही सुकृतत्व
आहे, असें सांगतात-) “ तस्मात्पुरुषो याव पुरुष एव सुकृतं सर्व-
पुण्यकर्महेतुत्वात् । स्वयं चा स्वैवात्मना स्वमायाभिः कृतत्वासुकृ-
तमुच्यते । ” अर्थ-यास्तव ‘ पुरुषः याव-पुरुष एव-’ पुरुषच ‘ सर्व पुण्य-
कर्महेतुत्वात् सुकृतं-’ सर्व पुण्यकर्मांचें निमित्त असल्यामुळे सुकृत आहे.
(अथवा ईश्वरानें स्वतःच केलेलें तें पुरुषशरीर भूत्यादि इतरांनीं केलेल्या
कर्मांहून चांगलें केलेलें असणें साहजिक आहे, असें सांगतात-) किंवा ईश्व-
रानें स्वतः (जातनिं) आपल्या मायांच्या योगानें केलेलें असल्यामुळे त्या पुरु-
षाला ‘ सुकृत ’ झटलें जातें. (सुकृत ह्मणजे स्वयंकृत. पाणिनीच्या ‘ पुषो-
दरादीनि यथोपदिष्टम् ’ (अष्टा. अ. ६ पा. ३ सु. १०९) या सूत्रांत
सांगितल्याप्रमाणें ‘ स्वयं कृत ’ यांतील ‘ स्वयं ’ च्या जागी ‘ सु ’ हा शब्द
होऊन ‘सुकृत’ असें झालें आहे. असो; येणेंप्रमाणें ज्येष्ठदेहांची सृष्टि सांगून
त्यांत इंद्रियें व देवता यांचा व्यष्टिरूपानें प्रवेश सांगतात-) “ ता देवता
ईश्वरोऽब्रवीद्विदमासातिदमधिष्ठानमिति मत्वा । ” अर्थ-‘ आसां इदं
अधिष्ठानं इष्टं इति मत्वा-’ या देवतांना हें अधिष्ठान इष्ट आहे, असें
समजून ‘ ईश्वरः ताः देवताः अब्रवीत्-’ ईश्वर त्या देवतांस ह्मणाला, (त्या
देवतांना तें पुरुषशरीरच इष्ट वाटण्याचें कारण काय तें सांगतात-)

“सवे हि स्वयोनिषु रमन्ते” अर्थ—कारण सर्व प्राणी आपल्या योनीमध्ये रममाण होताना, (असा नियम आहे असो, तें अधिष्ठान तुझाला इष्ट आहे,) ‘अतो यथायतन यस्य यद्वचनादिक्रियायोग्यमायतन तत्प्रविश तेति।’ अर्थ—यास्तव ‘यथायतन’ ज्याचें जें भाषण करणें इत्यादि क्रियेला उचित असें ‘आयतन—’ गोलकरूप स्थान असेल त्यात तो प्रवेश करो, ‘इति’ असें ईश्वर त्या देवतास ह्मणाला

६ ‘अग्निर्वाग्भूत्वा०’ इत्यादि श्रुति ‘देवता इन्द्रिय

हाऊन प्रविष्ट झाल्या,’ अस सांगते

(‘अग्निर्वाग्भूत्वा मुक्त प्राविशद्वायु प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद्वा दित्यश्वत्थुर्मुत्वाऽग्निर्वा प्राविशद्वा श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नापधिवनस्प तथो लोमानि भूत्वा त्वच प्राविशन्मनो भूत्वा हृदय प्राविशन्मयुरपानो भूत्वा नाभि प्राविशद्वा रता भूत्वा शिश्न प्राविशत्।’ या दीर्घ श्रुतिवाक्याचें सक्षेपत व्याख्या करितात —) “तथास्त्वित्यनुज्ञा प्रतिलभ्येश्वरस्य नगर्यामिव बलाधिकृतादयाऽग्निर्वाग्भिमानी वागेव भूत्वा स्या योनिं मुखं प्राविशत्। अन्यस्य—ईश्वरस्य अनुज्ञां प्रतिलभ्य बलाधिकृतादया नगर्या इव ईश्वरस्य अनुज्ञा प्रतिलभ्य तथा अस्तु इति (उक्त्वा) वाग्भिमानी अग्नि वाक् एव भूत्वा स्या योनिं मुखं प्राविशत्। अर्थ—राजाची अनुज्ञा मिळवून सेनाध्यक्षादिक नगरीमध्ये जसे, त्याप्रमाणें ‘या स्रष्ट्या ईश्वराची अनुज्ञा प्राप्त करून घेऊन व ‘बरे आहे,’ असें ह्मणून वाक्—इन्द्रियाची अभिमानी देवता अग्नि वाक्—इन्द्रियच होऊन आपल्या यानांत दणजे मुरांत प्रवेश करती घाडी (यद्यपि अग्नि वाग्भिमानीच आहे, वाक् नश्टे तथापि वाग्निन्द्रियाचाच त्याची प्रत्यक्ष उपलब्धि (ज्ञान) होत नाही व वाग्निन्द्रियाटारी देवतेच्या अनुमतीचाच आपल्या विषयाचें प्रवेश करण्याचें सामर्थ्य नगरे दण्डाच्या योनीं परस्पर इनफी आसनि असल्यामुळे ‘वागेव अग्रा अभेदान उदेत केरा आहे’) “तथोक्तार्थमन्यत्। वायुर्नासिके

आदित्योऽक्षिणी दिशः कर्णावोपधिवनस्पतयस्त्वचं चन्द्रमा हृदयं मृत्युर्नाभिमापः शिश्रं प्राविशन् ।” अर्थ—श्रुतीचा बाकीचा भाग उक्तार्थ आहे. ह्मणजे त्याचा अर्थ वर सांगितला आहे. वायु नासिकेत, आदित्य दोन्ही नेत्रांत, दिशा कानांत, ओपधि व वनस्पति त्वचेत, चंद्रमा हृदयांत, मृत्यु नाभीत व आप-देवता शिश्रांत प्रवेश करत्या झाल्या. (ईश्वरानें देवतांनाच आपापल्या आयतनांत प्रवेश करण्याविषयीं जरी सांगितलें आहे तरी इंद्रियांवाचून त्यांना साक्षात् भक्षणादि भोग घेतां येत नाहीं. ह्मणून ईश्वरानें त्यांच्याही (इंद्रियांच्याही) प्रवेशाविषयीं प्रेरणा केलीच, असें समजणें भाग आहे.)

७ ‘ तमश्नापिपासे० ’ इत्यादि वाक्याने व्याप्तिदेहांतही अशनायापिपासांचा योग सांगतात.

(‘ तमश्नापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति । ते अब्रवीदेतास्वेव वादेवतास्वामजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति ॥ तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामश्नापिपासे भवतः॥’ या वाक्याचें व्याख्यान करण्याकरिता भाष्यकार अशनाया व पिपासा यांचा प्रश्न अगोदर पुढे ठेवितात-) “एवं लब्धाधिष्ठानासु देवतासु निरधिष्ठाने सत्यावशनायापिपासे तमीश्वरमब्रूतामुक्तवत्यावावाभ्यामधिष्ठानमभिप्रजानीहि चिन्तय विधत्स्वेत्यर्थः । ” अर्थ— येणेंप्रमाणें देवतांना अधिष्ठानाची प्राप्ति झाली असतां ज्यांना अधिष्ठान राहिलें नाहीं अशा अशनाया-पिपासा त्या ईश्वरास ह्मणाल्या, “आमच्याकरितां अधिष्ठानाचें चिंतन कर.” आमच्यासाठीं अधिष्ठान कर, असा याचा भावार्थ. (अशनाया व पिपासा यांचाही व्याप्ति देहांत सुद्धा इंद्रियांच्या अधिष्ठातृ-देवतांशीं संबंध आहे, हें सागण्याकरिता हा येथील प्रश्न आहे. ‘ निरधिष्ठाने सत्यौ—’^१ कारणभूत विराट्देहांत अग्न्यादि देवतांच्या मुक्तादि-स्थानांप्रमाणें अशनाया व पिपासा यांचेही विशेष अधिष्ठान जर असतें तर तेंच व्याप्ति-देहांतही झालें असतें. पण विराट्देहांतच

त्याचें स्वतंत्र स्थान नाही ह्मणून त्या निराधिष्ठान होत भाष्यातील 'विधत्स्व' या पदाच्या पुढे 'यदिमन्मतिष्ठिते अन्नमदाव' ह्या ज्यात सामर्थ्यसंपन्न होऊन आह्मा दोषीजणी अन्न भक्षण करू, असा शेष लावावा (अशीं पदें जोडावीं)—पण त्यावर ईश्वर ह्मणतो—कारण-समाधिदेहात तुमचें स्वतंत्र अधिष्ठान नसल्यामुळे तें येथेंही नाही. कारण कार्यातील अधिष्ठान कारण-पूर्वक असतें आता, तुमचें भक्षण हा धर्म आहे. कोणत्याही धर्मीला स्वातंत्र्य नसतें. तर तो आपल्या धर्मीचा (धर्मवानाचा) आश्रय करूनच राहतो यास्तव चेतनावान् व धर्मी अशा देवताच्या ठिकाणचें जें अन्नभक्षण तेंच तुमचें अन्नभक्षण आहे, असें समजा, असें भाष्यकार सांगतात—) " स ईश्वर एवमुक्तस्त अशनायापिपासे अत्रवीत् । न हि युवयोर्भावरूप- त्याच्चेतनावद्वस्त्यनाश्रित्यान्नाचूत्य सम्भवति । तस्मादेतास्वेवात्मना घासु वा युवा दयतास्वध्यात्माधिदेवतास्याभजामि । वृत्तिसविभागेनानुगृह्णामि । " अर्थ— ' एव उक्त' स ईश्वर ' याप्रमाणें बोलला गेलेला तो ईश्वर ' त अशनायापिपासे—' त्या अशनाया (क्षुधा) व पिपासा (तृषा) यास 'अत्रवीत्' ह्मणाला, ' युवयो भावरूपत्वात् चेतनावत् वस्तु अनाश्रित्य अन्नातृत्वं न सम्भवति हि—' तुम्हा दोघींना भावरूपत्व आहे ह्मणजे तुम्ही दोघीजणी धर्मरूप आहा धर्म आला याम्मव चेतनावान् वस्तूच्या आश्रय केव्हाचाहून तुम्हाला अन्नाचें अनुत्वं समवन नाही (कारण धर्मी-धर्मवान् पदार्थांशी अनेकन असन्वयास त्याला मोनृत्वं असतें, असें आदळत नाही ह्मणून तुम्हांला अनुत्वं ह्मणजे मोनृत्वं हव असेल तर चेतनावान् पदार्थांचा आश्रय केव्हा पाहिजे) ' तस्मात् वा—युवा एतामु एव अशनायासु अध्यात्माधिदेवतासु आभजामि—वृत्तिर्विभागेन अनुगृह्णामि—' याम्मव मी तुम्हां दोघीजणींना घास आपादिक अध्यास व अधिदेव देवतामाध्य ' आभजामि—' विभागेन दत्ता ह्मणजे 'वृत्तिर्विभागेन अनुगृह्णामि—' यांच्या भागां तीनही मी न वाटून देऊन अनुपद करता ह्मणजे ' एतासु भागिन्यो ' असें—त्यांच्या माध्य भागिना (भागीदार) करता, (साक्षात् दयता—

मध्ये भागवत्त्वाचा असंभव असल्यामुळे देवताच्या भागानेंच यांचें भागवत्त्व सांगितलें आहे. आता त्याचेंच व्याख्यान करितात-) “यदेवत्यो यो भागो हविरादिलक्षणः स्यात्तस्यास्तेनैव भागेन भागिन्यौ भागवत्यौ यां करोमीति सृष्ट्यादावीश्वर एवं व्यदधाद्यस्मात् ।” अर्थ- ज्या देवतेचा जो हवि इत्यादिलक्षण भाग असेल त्या देवतेच्या त्याच भागानें तुझाला मी भागवाल्या करितों, असें ह्मणून सृष्टीच्या आरंभी ईश्वर ज्या अर्थी तसें करता झाला, (‘हविरादिलक्षणः’ यातील आदिशब्दानें त्या त्या इंद्रियाचा विषयही घ्यावा. ह्मणजे ज्या देवतेचा जो हवि, प्रत्येक इंद्रियाचा विषय इत्यादि, त्या देवतेच्या त्याच भागानें, असा अव्यात अर्थ निष्पन्न होईल.) “तस्माद्विदानीमपि यस्यै कस्यै च देवताया अर्थाय हविर्गृह्यते चरुपुरोडाशादिलक्षणं भागिन्यावेव भागवत्यावेवास्यां देवतायामशनापिपासे भवतः ।” अर्थ-त्या अर्थी आताही ज्या कोण- त्याही देवतेकरिता चरु पुरोडाशादिरूप हवि ग्रहण केला जातो, त्या देवतेच्या त्या भागामध्यें अशनाया व पिपासा भागिनीच (भागवाल्याच) होतात. (ज्याअर्थी ईश्वरानें सृष्टीच्या आरंभी असें केलें त्याअर्थी, असा भाव. वर सांगितल्याप्रमाणें येथील हवि शब्दही उपलक्षणार्थ आहे, असें समजून अधिदैवत हवीचें ग्रहण केलें जातें व अध्यामदेवतेसाठीं शब्दादि विषयाचें ग्रहण केलें जातें अशी वाक्ययोजना करावी आता शब्दादिविषय व हवि याच्या योगानें आन्धादि देवताची तृप्ति झाली असता अशनाया व पिपासा याचा नाशच झालेला दिसतो, देवताच्या भागामध्यें त्या भागीदार होतात असें दिसत नाही, हें खरे पण त्याचा नाश होतो, असें जें वाटतें तें सुद्धा भ्रमच आहे कारण त्याचा जर सर्वथा नाश झाला असता न पुनः कालातरीं त्या उद्भवत्या नसत्या. यास्तव स्वरूपानें सर्वदा स्थित असलेल्या त्या केव्हा केव्हा कार्योन्मुक्त होतात, ह्मणजे इन्द्रियदेवनाना विषयाकडे प्रवृत्त करितात व केव्हा केव्हा त्याची (कार्योन्मुक्तेचा अभाव, ही) उपशांति अनु- भवास घेते, असें समजावें आणि त्यामुळेच हवीच्या योगानें देवताची तृप्ति

शाली असता अशनाया व पिपासा याचीही तृप्ति ह्मणजे उपशाति झालेली दिसते. ह्मणून येथे देवताच्या भागाने अशनाया-पिपासाचे भागवत्त्व सांगितले आहे. शुवा व तृषा यांनी व्याकुळ झालेल्या पुरुषाला अन्न-जल इत्यादिकांना पाहणें, त्याच्या विषयी ऐकणें इत्यादिकांच्या योगानेही आतल्याआत सन्तोष होऊन त्याविषयीची तृषा शानशी होते, यास्तव रूपादि विषयांचें ग्रहण करणें, या अवस्थेंत अशनाया व पिपासा याची शांति दिसत नाहीं, असें ह्मणणें अयोग्य होय, असें सायणाचार्यांच्या दीपिकेंत ह्मटले आहे. (पहा रत्न १ ले, पृष्ठ ३७-३८).

पण वस्तुतः (हें ह्मणणें आनंदमिरीचें आहे) अशनाया व पिपासा या शब्दांनी इन्द्रियाची आपापल्या विषयाविषयीची तृष्णा व कामना सांगितलेली आहे 'अन्नमदाम' ह्मणजे 'आह्मी अन्न खाऊ' या वाक्यातील अन्नभक्षणही आपल्या विषयाचें ग्रहणच होय. कारण चक्षुरादि इन्द्रियांच्या देवताचें मुख्य भक्षण समवत नाहीं. त्या सरोखरीच भक्षण करू शकत नाहींत ह्मणूनच रूपादि विषयांच्या ग्रहणाने त्या त्या विषयाविषयीच्या अशनाया-पिपासाची शांति होते आणि त्या कारणानेच सर्व इन्द्रियामध्ये त्या दोर्षांचें भागवत्त्व आहे, असें समजणें अयोग्य नाहीं. आता यावर कोणो दाखेल कीं, इन्द्रियदेवतांच्या तृतीयाचून अशनाया व पिपासा याची स्वतः तृप्ति दिसते, तर तें बरोबर नाहीं कारण इन्द्रियांच्या देवताना स्वस्व-विषयोन्मुख रूपान त्याकडे प्रेरणा करणें, या कार्यान्मुखातेची निवृत्ति, कार्यान्मुखतेची उत्पत्ति हीच अशनाया-पिपासाची प्रथक तृप्ति होय, असें नुक्तेंच वर सांगितलें आहे. ह्मणजे त्या दोन ऊर्मींनी देवताना विषयांकडे प्रेरित करणें, आपण कार्य मोडलें, बंद केळ ह्मणजे तीच त्यांची तृप्ति आहे, असें आमी सांगितल आहे.

यद्यपि तामुद्रयवश, अशनायादिमात्र, त्यामुळे अर्ह्य अमलेलें अन्न भक्षण इत्यादि ते सर्व दृग्द्रियमयात्मन्या ज्येष्ठाने, भोक्त्या जीनाचे धर्म

आहेत, इंद्रियांच्या देवतांचे नव्हेत, तथापि तो भोक्ता-शरीरेंद्रियाध्यक्ष जीव वस्तुतः अभोक्त ब्रह्म आहे. यास्तव भोक्तृत्व हा धर्म वस्तुन. त्याचा नव्हे. तर तो इंद्रियदेवता इत्यादि उपाधीमुळेच झालेला आहे आणि हा परम सिद्धांत सांगण्यासाठीच श्रुतीने वरील सर्व संसार देवतांच्या ठिकाणी आरोपित करून दाखविला आहे.)

येथे ऐतरेयोपनिषदाच्या द्वितीयखंडाच्या श्रीशंकराचार्यकृत भाष्याचा सविवरण भाष्यार्थ समाप्त झाला.

१ 'स ईक्षतेमे०' या वाक्याने विषयांची सृष्टि सांगायचास आरंभ करितात.

(येथेप्रमाणे भोगांच्या साधनांची सृष्टि सांगून आनां या खंडांत प्रथम भोग्य विषयांची सृष्टि सांगण्यास श्रुति आरंभ करते. 'स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चात्रमेभ्यः सृजा इति,' या वाक्याचे व्याख्यान भगवान् भाष्यकार करितात—) "स एवमीश्वर ईक्षत। कथं। इमे नु लोकाश्च लोकपालाश्च मया सृष्टा अज्ञनायापिपासाभ्यां च संयोजिताः। अतो नैपां स्थितिरन्नमन्तरेण तस्मादन्नमेभ्यो लोकपालेभ्यः सृजे सृज इति।" अर्थ-याप्रमाणे तो ईश्वर ईक्षण करता झाला. ते कसे—'इमे नु' हे तर (आनां 'नु' या शब्दाने सांगितलेला वितर्क स्वतः श्रुतिच स्पष्ट करते—) मी लोक व लोकपाल निर्माण केले व त्यांना अज्ञनाया व पिपासा यांनी संयुक्त केले आहे. यास्तव अन्नावांचून यांची भावा स्थिति होणार नाही. ह्मणून या लोकापालांसाठी मी अन्न उत्पन्न करतो. (पूर्वीप्रमाणे लोक व लोकपाल यांच्या प्रार्थनेवाचून ईश्वराने आपण होऊनच अन्न उत्पन्न करण्याचा विचार केला, असे सांगण्याचे प्रयोजन काय ह्मणून कोणी विचारील तर त्याचे ईश्वरत्वज्ञापन ह्मणजे तो ईश्वर आहे, हे सुचविणे हेच त्याचे प्रयोजन आहे, असे भाष्यकार सांगतात—) "एवं हि लोक ईश्वराणा-मनुग्रहे निग्रहे च त्वातन्मयं दृष्टं स्वेषु, तद्वन्महेश्वरस्यापि सर्वेश्वर-

त्वात्सर्वान्प्रतिनिग्रहानुग्रहेऽपि स्यातन्वयमेव ।” अर्थ—‘लोके ईश्वराणां स्वेष्टे अनुग्रहे निग्रहे च एव हि स्वातन्त्र्य दृष्टम्—’ व्यवहारात धनी पुरुषाचें स्वकीय भृत्यादिकांवर अनुग्रह व त्याचा निग्रह करणें, या कामामध्ये असेंच स्वातंत्र्य दिवने त्याचप्रमाण महेश्वरालाही सर्वश्वरत्व असल्यामुळे (तो सर्वांचा धनी, स्वामी असल्यामुळे) सर्वांचा निग्रह किंवा सर्वांवर अनुग्रह करण्यासही स्वतंत्रच आहे, त्याला त्याविषयीचें स्वातंत्र्यच आहे

२ ‘सोऽणोऽभ्यतपत्०’ या वाक्याच व्याख्यान.

(‘सोऽणोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत या वे सा मूर्तिरजायतान्न वै तत् ।’ असें या संज्ञाचें दुसरें वाक्य आहे भाष्यकार त्याचें व्याख्यान करितात—) “स ईश्वरोऽन्न सिद्धुस्ता एव पूर्वोक्ता अप-
उद्दिश्याभ्यतपत् । ताभ्योऽभितप्ताभ्य उपादानभूताभ्यो मूर्तिर्यनरूप धारणसमर्थ चराचरलक्षणमजायतोत्पन्नमन्न ये तन्मूर्तिरूप या ये सा मूर्तिरजायत ।” अर्थ— ‘अन्न सिद्धुस्तु स ईश्वर—’ अन्नारा उन्नन्न करण्याची इ-ठा करणारा तो ईश्वर त्याच पूर्वोक्त अपाना (जड प्रधान पच भुजाना) उद्देशून अभ्यतप चिंतन करिता झाला ‘अभितप्ताभ्य उपादानभूताभ्य ताभ्य—’ चिंतन केलेल्या व उपादानकारणरूप अशा त्या अपापासून ‘मूर्ति—’ धारणसमर्थ चराचरलक्षण घनरूप अजायत—उत्पन्न—’ मूर्ति स्मरणे शरीरधारण करण्यास समर्थ व चराचररूप असें कडिन रूप झालें ‘या वे सा मूर्तिरजायत अन्न ये तत् मूर्तिरूप—’ आणि ती मूर्ति झाली तेंच मूर्तिरूप अन्न होय (अभ्यतपत्— या भुजपासन मनुष्याचें अन्न वीरिषादि व माजीरदिकांचें अन्न मूषकांनि उत्पन्न होय, ओमें पर्यालासन त्याचें केळें श्रुतीतील मूर्ति या शब्दानें हस्तपादा-
दिकांनीं पुन अमन्नेन शरीरच घेतल्यास वीरिषादि दुसऱ्या सर्व प्रसिद्ध अन्नास अदृष्टण हाईज, अमें समजून भाष्यकारांनीं मूर्ति स्मरण घनरूप (कडिन) अमें व्याख्यान केलें आद पण कडिन नसलेल्या वायूवर व चंद्र

किरणादिकांवर सर्पादि प्राणी आपला निर्वाह करितात, असें आदळतें. यास्तव त्यांनाही अन्न ह्मणजे भाग आहे. ह्मणून त्याचा संग्रह करण्याकरितां ' धारणसमर्थ ' ह्मणजे शरीराचें धारण करण्यास समर्थ, असें भाष्यकारांनीं ह्मटलें आहे. मूषकादि हें चर अन्न असून व्रीहि-न्यवादि हें अचर अन्न आहे.)

३ ' तदेनत्सृष्टं ' या तिसऱ्या वाक्याचें व्याख्यान

(' तदेनत्सृष्टं पराडत्यजिघासत्तद्वाचाऽजिघृक्षत्तन्नाशकोद्वाचा ग्रहीतुं स यद्वैनद्वाचाऽग्रहैष्यद्भिम्यादृत्य हैवान्नमन्नप्स्यत् । ' असें तिसरें वाक्य आहे. आत्म्याचें विषयभोक्तृत्व स्वाभाविक नसून इन्द्रियाच्या देवता, या उपाधीमुळे आहे, अशा अभिप्रायानें शब्दादिविषयाचा भोग देवता घेतात असें सांगून आता अन्नपानभोक्तृत्वही अपानवृत्तियुक्त प्राणाचें आहे, स्वतः आत्म्याचें नव्हे, ह्मणजे आत्म्याचें अन्नपानभोक्तृत्वही प्राणोपाधिक आहे, स्वाभाविक नव्हे, या अभिप्रायानें आत्म्याच्या अभोक्तृत्वाचा निश्चय करण्यासाठीं भाष्यकार ह्मणतात-) " तदेनदन्नं लोकलोकपालानामर्थेऽभिमुखे सृष्टं तद्यथा मूषकादिमार्जारादिगोचरे सन्मम मृत्युरन्नाद इति मत्वा परामञ्चतीति पराड सत्तृणतीत्याजिघासदतिगन्तुमैच्छत्यलचितुं प्रारभतेत्यर्थः । " अर्थ— ' यथा मूषकादिः मार्जारादिगोचरे सत् मम मृत्युः अन्नादः इति मत्वा पराड अञ्चति तद्वत्- ' ज्याप्रमाणें मूषक इत्यादि अन्न मार्जारादिकाच्या पुढें आलें असता हा माझा मृत्यु, मज अन्नाला खाणारा आहे, असें समजून त्याच्यापासून दूर जाऊं लागतें, त्याप्रमाणें ' तत् एनत् अन्नं लोकलोकपालाना अर्थे अभिमुखे सृष्टं तत् पराड ' सत् अतृन् अतीत्य अजिघासत्- ' तेहें अन्न, लोक व लोकपाल यांच्याकरिता त्याच्या सन्मुख उत्पन्न केलेलें तें अन्न पराडमुख होऊन, भोक्त्याचें उल्लेखन करून जाण्याची इच्छा करूं लागलें. ह्मणजे तें पळण्यास प्रारंभ करतें झालें, असा याचा भावार्थ " तदन्नाभिप्रायं मत्वा स लोकलोकपालसंघातः कार्यकरणलक्षणः पिण्डः प्रथमजत्वादन्यांश्चात्मादानपस्यंस्तदन्नं

प्यद्रुहितवान्स्यात्सर्वोऽपि लोकस्तकार्यभूतत्वादन्नमभिव्याहृत्य हैवा-
न्नमन्नपस्यन्तृतोऽभविष्यत् । न चैतदस्त्यतो नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुमि-
त्यवगच्छाम् । पूर्वजोऽपि । समानमुत्तरम् । ” अर्थ— तो प्रथम
उत्पन्न झालेला शरीरी ‘यत्-यदि ह एनत् वाचा अग्रहैष्यत्-गृहीतवान्
स्यात्-’ जर त्या अन्नाचें वाचेनें ग्रहण करू शकला असता तर सर्व लोक
(प्राणिदेह) त्याच्या कार्यभूत ह्मणजे त्याच्या मागून झालेले असल्यामुळे
‘अन्न’ असें नुस्तें बोलूनच तुत झाले असते, पण तसें होत नाही यास्तव
तो पूर्वजही (समष्टि पिढीही) वाचेनें अन्नग्रहण करण्यास समर्थ झाला नाही,
असें आझी जाणतो. ‘तत्प्राणेनाजिघृक्षत्-’ इत्यादि पुढच्या सर्व पर्या
याचा असाच अर्थ समजावा (११२ व्या पानावरील शेवटचा शब्द
‘हैनद्वाचामहै-’ असा वाचावा)

४ ‘तत्प्राणेनाजिघृक्षत्०’ इत्यादि श्रुतीच व्याख्यान

(‘तत्प्राणेनाजिघृक्षत् तन्नाशकोत्प्राणेन ग्रहीतुम् । स यद्वैनत्प्राणेनाग्रहै-
ष्यदभिप्राण्य हैवान्नमन्नपस्यत् । तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् तन्नाशकोच्चक्षुषा ग्रहीतुम् । स
यद्वैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद्वृष्ट्वा हैवान्नमन्नपस्यत् । तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत् तन्नाशकोच्छ्रो-
त्रेण ग्रहीतुम् । स यद्वैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमन्नपस्यत् । तत्त्वचाऽजिघृक्षत्
तन्नाशकोत्त्वचा ग्रहीतुम् । स यद्वैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमन्नपस्यत् । तन्म-
नसाऽजिघृक्षत् तन्नाशकोन्मनसा ग्रहीतुम् । स यद्वैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्व्यात्वा
हैवान्नमन्नपस्यत् । तच्छिन्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशकोच्छिन्नेन ग्रहीतुम् । स यद्वैनच्छिन्ने
नाग्रहैष्यद्विमृज्य हैवान्नमन्नपस्यत् । तदपानेनाजिघृक्षत् तदावयत् । सैषोऽन्नस्य
ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वो एष यद्वायु ॥’ या श्रुतिवाक्याचें सक्षिप्त भाष्य
लिहितात-) “तत्प्राणेन तच्चक्षुषा तच्छ्रोत्रेण तत्त्वचा तन्म-
नसा तच्छिन्नेन तेन तेन करणव्यापारेणान्नं ग्रहीतुमशक्नुवन्पश्चादपा-
नेन वायुना मुक्ताच्छिन्नेन तदन्नमजिघृक्षत्तदावयत्तदन्नमेव जग्राह्याशि-
तवान् । ” अर्थ— प्राणानें (ह्म प्राणानें ह्मणून), चक्षुनें, श्रोत्रानें,

त्वचेनें, मनानें, शिश्नानें ह्मणजे त्या त्या इद्रियाच्या व्यापारानें अन्नाचें ग्रहण करण्यास असमर्थ झालेल्या त्यानें शेवटीं अपानाने (ह्मणजे मुख-च्छिद्रातून आत जाणाऱ्या वायूनें) तें अन्न ग्रहण करण्याची इच्छा केली तेव्हा तो ' तत्- ' ते अन्न अशा रतिनिं ' आवयत् जग्राह-अशितवान्- ' ग्रहण करता झाला, राता झाला (अन्न भक्षण करणें हा स्वतः आत्म्याचा धर्म नव्हे तर अंतर्वृत्ति प्राणाचा धर्म आहे, असें जें ' तदेनत्सृष्ट ' येथपासून ' तदावयत् ' येथपर्यंतच्या श्रुत्यंशानें सांगितलें आहे, त्याच्याच प्रयोजनाचा उपसर्ग ' सैषोऽन्नस्य ग्रहो यदायुरन्नायुर्वा एष यदायुः । ' या वाक्याच्या व्याख्यानानें करितात-) " तेन स एषोऽपानवायुरन्नस्य ग्रहोऽन्नग्राहक इत्येतत् । यदायुर्यो वायुरन्नबन्धनोऽन्नजीवनो वै प्रसिद्धं स एष यो वायु । " अर्थ— ज्यास्तव तो पूर्वज पिढ अपानाच्या योगानें अन्न खाता झाला, त्यास्तव तो हा अपानवायु अन्नाचा ग्रह-अन्नग्राहक आहे (अपान या वृत्तीनें युक्त असलेल्या प्राणाचें अन्नग्राहकत्व लोकप्रसिद्धीनें दृढ करण्यासाठीं ' अन्नायु ' या शब्दाचें व्याख्यान करितात-) जो वायु अन्नायु, अन्नग्रहण, अन्नजीवन ह्मणून प्रसिद्ध आहे, तो हा वायु आहे. ('अन्नमदाम०' इत्यादि दुसऱ्या श्रुतींत अन्नच प्राणाचें आयुष्य आहे, हें प्रसिद्ध आहे व्यवहारातही अन्नावाचून प्राण कसे कासावीस होतात तें प्रसिद्ध आहे.)

५ ' स ईक्षत कथं न्विद० ' या वाक्यान वेद सत्सारी भोक्त्याच प्रदर्शन करतो

(' स ईक्षत कथं न्विदं महते स्यादिति । स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति । स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृत यदि प्राणेनाभिप्राणित यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यत्प्राणेनाभ्यासा नितं यदि शिश्नेन विमृष्टमथ कोऽहमिति ' असें तें सर्व श्रुतिवचन आहे. येथ वर भोगाचें अधिकरण, असे लोक, भोगाचें स्थान, असें समष्टि-व्यष्टिशरीर, भोगांचीं उपकरणें, अशीं वागादि इंद्रियें, समष्टिशरीरात लोकापाठ या

रूपानें व व्यष्टिशरीरात इंद्रियाधिष्ठातृ-देवता या रूपानें स्थित असलेल्या देवता, त्यांना भोगामध्ये प्रवृत्त करणाऱ्या अशनाया व पिपासा या ऊर्मी, त्याच्यामुळे होणारा इंद्रियनिष्ठ शब्दादि विषयरूप भोग व अपानवृत्तियुक्त प्राणाच्या ठिकाणी असलेला अन्न-पानग्रहणरूप भोग, या सर्वांची सृष्टि आत्म्याच्या ससारित्वाची सिद्धि होण्याकरिता (तो ससारी आहे, असे सिद्ध व्हायें, झणून) सागून आता ससारी भोक्ता कोण, हें सांगण्यासाठीं सध्या ईश्वरानें विचार कसा केला, तें सांगणाऱ्या ' स ईक्षत० ' इत्यादि वाक्याचें व्याख्यान करितात-) " स एवं लोकं-लोकपालसङ्घातस्थिति-मन्ननिमित्तां कृत्वा पुरपौरतत्पालयितृस्थितिसमां स्वामीवेक्षत । कथं नु केन प्रकारेणेति वितर्कयन्निदं महते मामन्तरेण पुरस्वामिनम् । " अर्थ— ' स. एव पुरपौरतत्पालयितृस्थितिसमा लोकलोकपालसङ्घातस्थिति अन्ननिमित्ता कृत्वा स्वामी इव ईक्षत- ' तो ईश्वर अशा प्रकारें (वर वर्णन केल्याप्रमाणें) नगर, त्या नगरात राहणारे लोक व राजानें नेमलेले अधिकारी-त्यांचे पालक यांच्या स्थितीप्रमाणें लोक व लोकपाल यांच्या संघा तांची स्थिति अन्ननिमित्तक- अन्नाधीन करून (व त्यांना उत्पन्न करून) नगरस्वामीप्रमाणेंच विचार करता झाला ' कथं नु- केन कारण- ' कसें बरे- कोणत्या प्रकारें ' इति वितर्कयन्- ' असा वितर्क करित ' इदं महते मा अन्तरेण पुरस्वामिनम्- ' हें (उत्पन्न केलेलें शरीरेंद्रियसंघातरूप कार्य) मजवाचून-मी जो पुराचा स्वामी त्या मजवाचून (ह्याप्रमाणें श्रुतीतील ' कथं नु इदं ' व ' महते ' या चार पदांचा अर्थ सागून आता वाक्यार्थ सांगतात-) " यद्विदं कार्यकरणसङ्घातकार्यं वक्ष्यमाणं कथं नु खलु मामन्तरेण स्यात्, परार्थं सत् । " अर्थ-जें हें पुढें सांगि तलेलें कार्यकरणसंघाताचें-शरीरेंद्रियसमूहाचें (भाषणादि) कार्य तें ' परार्थं सत्- ' दुसऱ्या भोक्त्याकरिताच असताना, ' मामन्तरेण कथं नु खलु स्यात्- ' मजवाचून कसें बरे होईल ? (आनंदाश्रमात छापलेल्या भाष्याच्या पुस्तकात ' कार्यकरणसंघात कार्य ' असा पाठ आहे पण त्याचा अन्वय

वाक्यार्थांशीं लागत नाही यास्तव 'कार्यकरणसंघातकार्य' असा पाठ असावा, असें वाटते याचा वाक्यार्थांशीं अन्वय चांगला होतो. ह्मणून आह्मो येथें त्याचाच स्वीकार केला आहे. 'परार्थ सत्' हें 'कार्यकरण-संघातकार्य' या इदंशब्दार्थाचें सहेतुक विशेषण आहे. ह्मणजे तें कार्य दुसऱ्या साठीं असताना मी पर जो अर्थ (त्या भाषणादिकाची इच्छा करणारा) त्या मजवाचून कसें होईल? आता याच अर्थाचा कथंशब्दानें सुचविलेला व्यतिरेक सांगतात. व्यतिरेक ह्मणजे अभाव, मजवाचून भाषणादिकांचा अभाव) "यदि वाचाभिव्याहृतमित्यादि केवलमेव वागव्यवहरणादि तन्निरर्थकं न कथंचन भवेद्वलिस्तुत्यादिवत् ।" अर्थ—'यदि वाचा अभिव्याहृतं' इत्यादि यत् केवलं एव निरर्थकं (भोक्तृरहितं) वागव्यवहरणादि तन्न कथंचन भवेत्—' ह्मणजे जरी 'वाणीनें भाषण केलें,' इत्यादि श्रुतीनें सांगितलेलें जें नुस्तेंच पुरुषरहित वागिद्रियाचें व्यवहरण (भाषण) इत्यादि तें कोणत्याही प्रकारें बलिस्तुति, इत्यादिकाप्रमाणें होऊं शकत नाही ('निरर्थक' या भाष्यस्थ पदानें वागव्यवहरणादि का समवत नाही, तें सांगितले आहे. कारण येथें अर्थ ह्मणजे इच्छा करणारा पुरुष. त्यावाचून असलेलें भाषणादि समवत नाही कारण इच्छावान् पुरुष आपल्या प्रयोजनाने द्वीकृति वागादि इद्रियाना त्याच्या त्याच्या व्यवहारांत प्रेरणा करीत असतो पण तो इच्छावान् पुरुषच नसल्यास प्रेरकाचाच अभाव होतो आणि त्याच्या अभावीं वागव्यवहारादिक संभवत नाही. किंवा 'निरर्थक' या शब्दांनींल अर्थ ह्मणजे प्रयोजन—फल. पण त्याची इच्छा करणारा पुरुषच नसल्यास अर्थात्—फलाला अर्थत्वच उात नाही. यास्तव पुरुषरहित वागव्यवहरणादि निष्प्रयोजन होऊन त्याची सिद्धि होत नाही. कारण कोणतीही प्रवृत्ति प्रयोजनपूर्वक होत असते. प्रयोजनावाचून प्रवृत्ति होत नाही. वरील भाष्यान 'बलिस्तुत्यादिवत्' असा दृष्टान्त दिला आहे. त्याचाच दिग्गार करितात—) "प्राप्तेन्यादिभिः प्रयुज्यमानं स्वाम्यर्थं सत्तत्त्वामिनमन्तरेणामत्यं स्वामिनि तद्वत् ।" अन्वयः—

(यथा) पौरबन्धादिभिः प्रयुज्यमानं (बलिस्तुत्यादिक) स्वाम्यर्थं सत् स्वामिनमन्तरेण—अस्ति एव स्वामिनि (न भवेत्) तद्वत् । अर्थ— ज्या-प्रमाणे नगरातील लोक, भाट इत्यादिकाकडून केली जाणारी पूजा, स्तुति इत्यादि स्वामीकरिता असल्यामुळे स्वामीवाचून— स्वामीचाच अभाव झाला असता होत नाही, त्याप्रमाणे (मजवाचून वागव्यवहरणादि होणार नाही)

(आता या विचाराचे फल सांगतात—) “ तस्मान्मया परेण स्वामिनाऽधिष्ठात्रा कृताकृतफलसाक्षिभूतेन भोक्त्रा भवितव्य पुरस्त्वेव राज्ञा । ” अर्थ—यास्तव या वागादि इद्रियाहून निराळा, स्वामी (अर्थी, वागादिकाच्या भाषणादि व्यवहारांमुळे होणाऱ्या उपकारास पात्र होणारा) अधिष्ठाता, केलेले व न केलेले कर्म आणि त्याचे फळ याचा साक्षिभूत, व भोक्ता, अशा प्रकारच्या म्या पुराच्या (नगराच्या) स्वामी—राजा—प्रमाणे असले पाहिजे (भाष्यातील ‘पर’ या शब्दाचा अर्थ निराळा, अन्य असा करावा वागादि इद्रियाच्या प्रेरकत्वामुळे त्याला अधिष्ठातृत्व आहे ह्मणजे तो ईश्वर वागादिकांना आपापल्या कार्यांत नियुक्त करतो, ह्मणून अधिष्ठाता अर्थात् अधिष्ठाता ह्मणजे प्रेरक, पण त्या चेतनाचे तें अधिष्ठातृत्व लोहचुंबकाप्रमाणे केवळ साक्षिरूपाने आहे कोणत्याही प्रकारच्या व्यापार रूपाने नव्हे, असे ‘कृताकृतफलसाक्षिभूतेन’ या पदाने सुचविले आहे. तसेच ‘भोक्त्रा’ या पदाने त्याचे फळसाक्षित्व हेच भोक्तृत्व आहे, असे सांगितले आहे असे, तात्पर्य वागव्यवहारादि कार्यसिद्धयर्थ मला यात प्रवेश केला पाहिजे असे बोलून, आत्मस्वरूपाच्या बोधाकरिताही मला प्रवेश केला पाहिजे, असे सांगण्यासाठी ‘कतरेण प्रपया इति’ हें मघले वाक्य सोडून प्रवेशाचे दुसरे प्रयोजन सांगणारे ‘स ईक्षत यदि वाचा०’ येथपासून ‘अथ कोह मिति’ येथपर्यंतचे शब्दटंचे वाक्य व्याख्यानासाठी अगोदर घेतात कारण तें ‘कथं न्विदं महते स्यात्’ या वरच्या, प्रवेशाचे प्रयोजन सांगणाऱ्या वाक्याच्या जातीचे, तत्तुल्य आहे) “यदि नामितत्सहकार्यस्य परार्थत्वं परार्थिन मा चेतनमन्तरेण भवेत्पुरपौरकार्यमिव तत्स्वामिनम् । अथ कोऽह्

किंस्वरूप कस्य स्वामी ।” अन्वय—पुरषोरकार्यं तत्त्वामिन अन्तरेण इव यदि नाम एतत्सहनकार्यस्य परार्थत्वं परार्थिनं मा चेतनमन्तरेण भवेत् अथ अहं कः किंस्वरूपः कस्य वा स्वामी । अर्थ—नगर व नगरातीठ लोक याचें कार्य जसें त्याच्या स्वामीवाचून द्यावें, त्याप्रमाणें संघात पावलेल्या वागादि इद्रियाचें परार्थत्वं (दुसऱ्या भोक्त्यावर उपकार करण्यासाठीं मापणादि करणें, हा धर्म) उपाकारास पात्र असलेला जो दुसरा अर्थी त्यावाचून जर होऊ लागेल तर मग मी कोण, कोणत्या स्वरूपाचा, अथवा कोणाचा स्वामी ? (ह्मणजे केवळ (भोक्त्यावाचून) वाणीनेंच जर मापणादि केलें, तर मग माझे महत्त्व तें काय राहिलें ? तसेंच नुसत्या प्राणानें जर अभिप्राणन केलें, ह्मणजे वास घेवला, चक्षूनेंच पाहिलें, श्रोत्रानेंच ऐकलें, त्वचेनेंच स्पर्शचें ग्रहण केलें, मनानेंच ध्यान केलें, अपानानेंच आत आलेल्या अन्नाचें भक्षण केलें व शिश्रानेंच रेंताचा विसर्ग केला तर मग मी कोण ? इत्यादि योजना करावी)

(आता पूर्वोक्त वाग्यार्थच स्पष्ट करितात—) “ यद्यहं कार्यकल्पा-सङ्घातमनुप्रविश्य वागाद्यभिव्याहतादिफलं नोपलभेय राजेन पुर-माविश्याधिकृतपुरुषकृताकृतावेक्षण न कश्चिन्नामय सत्त्वेवरूपश्चेत्यधिगच्छेद्विचारयेत् ।” अन्वय—राजा पुर आविश्य अधिकृतपुरुषकृताकृतावेक्षण इव यदि अहं कार्यकरणसंघात अनुप्रविश्य वागाद्यभिव्याहतादि-फलं नोपलभेय कश्चित् मा ‘ अयं सत् एवरूपः च ’ इति न अधिगच्छेत् न विचारयेत् । अर्थ—राजा पुरात प्रवेश करून आपल्या अधिकारी पुरुषांनीं केलेलें व न केलेलें रक्षणादि कार्य जसें पाहतो, त्याप्रमाणें मी या क्षीरेंद्रियसमूहात प्रवेश करून वागादिइन्द्रियाचें सभाषणादि फल जर जाणलें नाहीं, तर कोणीही मला ‘ हा आत्मा आहे व तो अशा अशा स्वरूपाचा आहे, ’ असें जाणणार नाहीं, असा मंत्रविषयी विचार करणार नाहीं (प्रवेश न केल्यास आपलें ज्ञान कोणाला होणार नाहीं पण तेंच, तो केल्यास

अवश्य होईल, असें प्रवेशाचें फल सांगतात-) “ विपर्यये तु योऽयं वागा-
द्यभिव्याहृतादीदमिति वेद स सन्वेदनरूपश्चेत्यधिगन्तव्योऽहं स्याम् । ”
अर्थ—पण त्याच्या विपरीत झाल्यास ह्मणजे मी प्रवेश केल्यास जो हा हें वागादि
इंद्रियाचें भाषणादि कर्म आहे, असें जाणतो तो हा विद्यमान व ज्ञानस्वरूप
आहे, अशा प्रकारें लोकाकडून जाणला जाण्यास मी योग्य होईन (जो वागा-
दिकाचें सभाषणादि जाणतो, तो वेदनरूप आहे, अशा रीतीनें मी जाणण्यास
योग्य होईन. पण वेच्याला वेदनरूपत्व कसें ? अशी शका घेऊं नये कारण
ज्ञात्याला ज्ञानरूपत्व नाही, मसें झटल्यास तो ज्ञाता दुसऱ्या ज्ञानाचा विषय
होतो, ह्मणजे तो त्याच्या स्वरूपाहून निराळ्या असलेल्या ज्ञानाचें कर्म होतो,
असें ह्मणावें लागतें पण मग त्या ज्ञानक्रियेचा कर्ता कोण ? ज्ञाताच
आपल्या ज्ञानक्रियेचा कर्ता आहे, ह्मणून झटलें तर एकाच वेच्याच्या
ठिकाणीं कर्तृत्व व कर्मत्व हे दोन्ही परस्पर विरुद्ध धर्म असणें, हा दोष येतो.
वरें, एका वेच्याला जाणणारा दुसरा वेत्ता असतो असें झटलें तर प्रत्येक
वेच्याला त्याहून निराळ्या वेच्याची आवश्यकता असल्यामुळे अनवस्था
दोष येतो पण वेत्ता-ज्ञाता-वेदनरूप, ज्ञानरूप आहे, असें समजलें ह्मणजे
यातील कोणताही दोष येत नाही व ज्ञाता ज्ञानरूप आहे, असा विचार-
वानाना अनुभवही येत असतो यास्तव इंद्रियाच्या व्यापाराना जाणणारा
आत्मा ज्ञानरूप आहे, हा सिद्धान्त होय एवढ्यासाठींच दुसऱ्या एका श्रुतींत
‘ हें मी ह्मणतो, असें जो जाणतो तो आत्मा ’ असें ह्मणून वास घेणारा,
सुगमसिद्ध पदार्थ व वास घेण्याचें साधन (घ्राण), याचें ज्ञान हाच आत्मा
आहे, असें सांगितलें आहे असो, त्याच्या ज्ञानरूपत्वाविषयी प्रमाण सांगून
आता अस्तित्वाविषयी प्रमाण सांगतात-) “ यदर्थमिदं सहताना वागा
दीनामभिव्याहृतादि यथा स्तम्भकुड्यादीना प्रास्तादादिसहताना
स्वावयवैरसहतपरार्थत्वं तद्वदिति । ” अर्थ—‘ सहताना वागादीना—’ एकत्र
सघात पावलेल्या वागादि इंद्रियाचें ‘ इदं अभिव्याहृतादि—’ हें सभाषणादि
‘ यदर्थं (सः अन्य वागादिभि असहत सन् च इति अधिगन्तव्यं स्याम्)’

ज्याच्याकरितां आहे (तो त्याहून निराळा, त्या वागादिकांशीं संघात न पावलेला व विद्यमान आहे, अशा प्रकारें मी जाणण्यास योग्य होईन. (या विषयी, ह्मणजे कोणताही संघात, संघात न पावलेल्या दुसऱ्यासाठीं असतो याविषयी दृष्टांत देतान-) ज्याप्रमाणें संघात पावलेले सांव, भित, मोठा राजवाडा, देवालय इत्यादि पदार्थ आपल्या अवयवांनीं त्यांच्याशीं संघात न पावलेल्या अशा दुसऱ्याकरितांच असतात, त्याप्रमाणें (शरीरेंद्रियसंघात त्यांच्याशीं संघात न पावलेल्या अशा दुसऱ्या भोक्त्याकरितांच असणार, हें उपट आहे. असा प्रकार असल्यामुळे त्यानें ईक्षण केलें याविषयीं अनुमान असें करावें.-वागादि इंद्रियांचें संभाषणादिक (पक्ष), त्यांच्याशीं संघात न झालेल्या दुसऱ्या कोणाकरितां असणेंच योग्य आहे. (साध्य), कारण वागादिक संघात आहेत. जसे-राजाकरिता सैनिक परस्पर मिळून एकमतानें शत्रूंशीं लढावयास तयार होतात त्याप्रमाणें (हेतु). भित, सांव इत्यादि-कांप्रमाणें किंवा मोठा राजवाडा, देवालय इत्यादिकांप्रमाणें (दृष्टान्त). 'तद्दिनि' या भाष्यापुढें 'स ईक्षन्' हें श्रुतीतील तिसरें वाक्य घ्यावें. तें स्पष्ट असल्यामुळे भाष्यकारांनीं सोडनें आहे.)

(अथोऽ अशा दोन प्रयोजनांकरितां येवनाला प्रवेश करणें भाग घालें अमती कोणत्या द्वारानें प्रवेश करावा, हा विचार करण्याचा प्रसंग येतो. ह्मणून आतां (मागून, पुढच्या श्रुतिवाक्याचें व्याख्यान केल्यावर) 'स ईक्षन् कतरेण प्रपद्या इति' या मधल्याच रात्रिलेल्या वाक्याचें व्याख्यान करितान-) " एवमीक्षित्यातः कतरेण प्रपद्या इति प्रपद्यं च मूर्धा पाश्य गच्छातम्य प्रवेष्टमार्गां । अनयाः कतरेण मार्गेणैव कार्यकरण-गच्छातलक्षणं पुरं प्रपद्य-प्रवेष्टयेति । " अर्थ-असे ईक्षण करून (ज्या-अर्धी वागादि इंद्रियांच्या व्यवसायाची सिद्धि व आप्याच्या स्वस्वाचा बोध ही दोन गोष्टींचे सिद्धि घ्यावी, ह्मणून प्रवेश करणें जरूर आहे) त्याअर्धी या दोन मार्गांकरिता कोणता एका मार्गानें सर्वांगीत प्रवेश करूं ? असें स्पष्टाई करूं. प्रपद्य ह्मणजे पादपाध धरून व मूर्धा ए. मस्तक असे या संघा-

ताचे दोन प्रवेशमार्ग आहेत त्यातील कोणत्या मार्गाने या शरीरेंद्रिय सघातरूप पुरात मी प्रवेश करावा (येथेही 'इति' या भाष्यानंतर श्रुतीतील दुसरे 'स ईक्षत' हे वाक्य घ्यावे या श्रुतिवाक्यात 'स ईक्षत' हे वाक्य तीनदा आले आहे त्यातील पहिले 'मदृते स्यादिनि' येथील इतिशब्दाच्या पुढे योजावे तिसरे 'तद्वदिति' या भाष्याच्या पुढे घ्यावे व दुसरे 'प्रपद्येयेति' येथील इतिशब्दाच्या पुढे योजावे)

६ 'स एतमेव' या वाक्याचे व्याख्यान

('स एतमेव सीमान विदायेनया द्वारा प्रापद्यत' या वाक्याचे व्याख्यान करण्यासाठी त्याला अपेक्षित असलेला अर्थ सांगतात-) "एव ईक्षित्या" अर्थ-असे ईक्षण (पर्यालोचन) करून (भृत्याच्या-सेवकाच्या मार्गाने स्वामीने प्रवेश करणे अनुचित आहे, हे सुचविण्यासाठी याच मार्गाने त्याने प्रवेश करण्याचा निश्चय केला, असे सांगतात-) "न तावन्मद्भृत्यस्य प्राणस्य मम सर्वार्थाधिकृतस्य प्रवेशमार्गेण प्रपदाभ्यामध प्रपद्ये। किं तर्हि पारिशेष्यादस्य मूर्धानं विदार्य प्रपद्येयमिति लोक इवेक्षितकारी स स्रष्टेऽथ एतमेव मूर्धसीमान केशविभागावसानं विदार्य छिद्रं कृत्वैतया द्वारा मार्गेणैव लोक कार्यकरणसघातं प्रापद्यत प्रविवेश।" अन्वय-अहं तावत् मद्भृत्यस्य प्राणस्य-मम सर्वार्थाधिकृतस्य प्रवेशमार्गेण-प्रपदाभ्यां अथ न प्रपद्ये। अर्थ-मी तर माझा भृत्य जा प्राण-माझ्या सर्व प्रयोजनाचा अधिकारी-त्याच्या प्रवेशमार्गाने ह्मणजे दोन्ही पावलांच्या अग्रानीं स्त्रालून प्रवेश करणार नाही तर काय, तो जाऊन राहिलेला असल्यामुळे (कोणी भृत्य न जावा अगदीं शुद्ध राहिलेला असल्यामुळे) या सघाताच्या मस्तकाला विदीर्ण करून घात मी जातो, असे एकाचा विचारी पुरुषाप्रमाणे चांगला विचार करूनच एकादें कार्य करणारा तो स्रष्टा ईश्वर याच 'मूर्धसीमान-' केंसाच्या विभागाच्या अवसानास (केंसाचा विभाग (भाग) जेथे सप्तो, त्या भागास, व्यवहारात ज्या

भागाला ताळू झणतात त्याला) विदीर्ण करून-छिद्र करून त्या दाराने (मार्गाने) या लोकास-शरीरेंद्रियसंघातास प्राप्त झाला. त्यांत प्रवेश करता झाला.

७ 'सैषा विद्वतिः०' या श्रुतीचें व्याख्यान.

('सैषा विद्वतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्द्रनम् ।' असें तें सर्व वाक्य आहे. शंका-अहो पण 'पुरुषाच्या शरीरांत नऊ प्राण (इंद्रियगोलक, द्वारे) आहेत. सात मस्तकांत व दोन खालीं ' त्याचप्रमाणें 'नवद्वारे पुरे देही०' इत्यादि श्रुति-स्मृतिवचनांत नऊ द्वारे प्रसिद्ध आहेत. त्यांहून निराळें मस्तकावर आणसी एक दहावें द्वार आहे, असें श्रुति-स्मृतींत कोठेंच सांगितलेलें नाहीं. समाधान-मस्तकावरील द्वार प्रत्यक्ष स्पर्शानें कळतें. लहान मुलांची ताळू कशी विलंबिलित असते हें सर्वांना ठाऊक आहे. तसेंच 'तयोर्ध्वमाय-अमृतत्वमेति' या उपनिषद्वाक्यांत हृदयाच्या एकशें एक नाड्यांतील एक नाडी मस्तकांतून वर गेली आहे. तिच्या द्वारा वर जाणारा अमृतत्वास प्राप्त होतो, अमें सांगितलें आहे. यास्तव तें द्वार अप्रसिद्ध आहे, असें झणतां येव नाहीं. असो; आतां हेंच सांगण्यासाठीं बरील वाक्याचें व्याख्यान आरंभितान-) "सेयं हि प्रसिद्धा द्वाः।" अर्थ-ती ही प्रसिद्ध द्वाः (द्वार) आहे. (संस्कृतांत 'द्वार' हा शब्द स्त्रीलिङ्गी आहे. त्याची प्रत्यक्ष प्रसिद्धि 'सा' व 'एषा' या दोन पदांनीं सूचवितात-) "मूर्ध्नि तैलादिधारण-काले तद्रसादिर्मयेदनात्।" अर्थ-कारण मस्तकावर तेज, तूप इत्यादि धारण करण्याचे वेळीं त्यांच्या रसादिकांचें ज्ञान होतें. (दोवयावर पुष्कळ वेळ कट्ट तेज वगैरे देवत्यास त्याच्या रसादिकांचें ज्ञान होतें, असा अनुभव आह्म. त्यामुळे ते द्वार ग्रन्थक्षमाणानें सिद्ध आहे. त्याची अशी केवळ प्राप्ति प्रसिद्धि आहे, इतकेंच नव्हे तर 'विद्वति' या नांवानेही तें प्रसिद्ध आहे, अमें सांगल्यान-) "मया विद्वत्तिविदारितन्याविद्वतिर्नाम प्रसिद्धा द्वाः।" अर्थ-ती ही विद्वति-विदारित केनेची अगण्यामुळे विद्वति-या नांवाची प्रसिद्ध 'द्वाः' आहे. (या ईश्वरानें स्वतःच्या प्रवेशाकरितां अगा-

धारणपणे, दुसऱ्या कोणालाही साधारण न होईल अशा रीतीने, केवळ आप-
ल्याच उपयोगी पडेल, या योजनेने ते द्वार केलेले असल्यामुळे 'शरीराला
नऊ द्वारे असतात' या पूर्वोक्त श्रुति-स्मृतिवचनांशी विरोध येत नाही.
कारण त्या श्रुति-स्मृतिवचनांत सेवकांप्रमाणे असलेल्या चक्षुरादिकांच्या प्रवे-
शाच्या द्वारांचीच गणना केलेली आहे. आतां या दहाव्या द्वाराचीही श्रुतीमध्ये
प्रसिद्धि आहे, हे सांगण्यासाठी 'तदेतन्नानन्दनं' हा श्रुतीचा अंश आहे.
त्यांत हेच नानन्दन आहे, आणखी कोणी नाही, असे सांगितले आहे, अशा
अभिप्रायाने भाष्यकार त्याचे व्याख्यान करितात-) "इतराणि तु श्रोत्रादि-
द्वाराणि भृत्यादिस्थानीयसाधारणमार्गत्वात् समृद्धीनि नानन्दहेतूनि ।
इदं तु द्वारं परमेश्वरस्यैव केवलस्येति तदेतन्नानन्दनं नन्दनमेव नानन्द-
मिति वैर्घ्यं छान्दसम् । नन्दत्यनेन द्वारेण गत्वा परस्मिन्ब्रह्मणीति ।"
अर्थ-पण त्याहून इतर श्रोत्रादि द्वारे हे भृत्यादिकांच्या स्थानी असलेल्या
श्रोत्रादि सर्व इंद्रियांचे साधारण मार्ग असल्यामुळे समृद्ध नाहीत. तीं आनंदाला
कारण होणारी नाहीत. (समृद्ध या पदाचा-ज्यांत चांगली ऋद्धि
झणजे आनंद आहे, तीं समृद्ध, -असा विग्रह करावा.) पण हे द्वार केवळ
परमेश्वराचेच आहे, (झणजे असाधारण आहे.) झणून ते हे 'नन्दन'
होय. वस्तुतः 'तुनदि समृद्धौ' या घातूपासून 'नन्दन' असे भाववाचक
नाम होतें. त्यालाच येथे 'नानन्दन' असे छोटले आहे. येथील नकाराचे
वर्णित्व छान्दस (वैदिक) आहे. 'अनेन द्वारेण गत्वा परस्मिन् ब्रह्मणि
नन्दति इति (नन्दनं)-' या द्वाराने जाऊन परब्रह्मामध्ये पुरुष आनंदित
होतो, झणून ते 'नन्दन' (अशी त्याची व्युत्पत्ति सांगितली आहे. तिच्या
योगाने 'तयोर्द्विमायन्नमृतत्वमेति ' या पूर्वोक्त श्रुतीतील त्या द्वाराची प्रसिद्धि
दाखविली आहे.)

८ 'तस्य त्रय आवसथाः०' या श्रुत्यंशाचे व्याख्यान.

('तस्य त्रय आवसथान्नयः स्वप्नाः । अयमावसथोऽयमावसथोऽयमाव-
सथ इति ' या एवढ्या श्रुत्यंशाचे व्याख्यान आरंभितात. याप्रमाणे ईश्वराचा

शरीरप्रवेश सागून त्याला वर सांगितलेल्या शरीरेंद्रियसंघात, या उपाधीमुळे प्राप्त होणारा ससार सांगतात—) “तत्स्यैवं सृष्ट्वा प्रविष्टस्य जीवेनात्मना राज्ञ इव पुरं त्रय आवसथाः।” अन्वय.—एवं पुरं सृष्ट्वा जीवेनात्मना प्रविष्टस्य तस्य राज्ञ. इव त्रयः आवसथाः। अर्थ— अशारीरीने (पूर्वोक्त प्रकारे) शरीररूप पुर निर्माण करून त्यात जीवात्म्याच्या रूपाने प्रवेश केलेल्या त्याचीं राजाच्या क्रीडास्थानाप्रमाणे तीन आवसथ ह्मणजे क्रीडास्थाने आहेत. (त्याचेंच वर्णन करितात—) “जागरितकाल इन्द्रियस्थान दक्षिण चक्षुः। स्वप्नकाले अन्तर्मनः। सुषुप्तिकाले हृदयाकाश इत्येतत्। वक्ष्यमाणा वा त्रय आवसथाः।” अर्थ— जागरितसमयी इन्द्रियाचें स्थान— उजवा नेत्र, (हें किडास्थान,) स्वप्नसमयी आतील मन (ह्मणजे मनाचें अधिकरण कठस्थान, कारण ‘कण्ठे स्वप्नं समादिशेत्’ अशी श्रुति आहे.) व सुषुप्तिसमयी हृदयाकाश (हृदयानें मर्यादित झालेले अवकाशरूप आकाश) असा याचा इत्यर्थ (‘सुषुप्तीं जीव सद्रूप होतो’ अशा अर्थाची श्रुति असल्यामुळे सुषुप्तींत जीव ब्रह्माचे ठिकाणीच असतो, हें जरी खरें आहे तरी ब्रह्मही हृदयातील अवकाशात असतें. यास्तव ब्रह्माशीं मिळालेलाही तो हृदयाकाशातच राहतो. ह्मणून हृदयाकाश हें त्याचें स्थान आहे, असें झटलें आहे. नाहींतर उततमीमांसेतील दहराधिकरणन्यायानें हृदयाकाशशब्दानें ब्रह्म समजल्यास ‘त्याचे

१ उत्तर मीमांसेच्या पहिल्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादाचें तेरावें सूत्र व पाचवें अधिकरण, यात हा दहराकाशन्याय सांगितला आहे त्याच संक्षेपत दिग्दर्शन अर्थ— चवथ्या अधिकरणात ‘परपुरुष’ हा शब्द ब्रह्मानचें सूट असल्यामुळे ब्रह्माची उपासना करावी, असे सांगितल आता या अधिकरणातही आकाशशब्द पाचवें भूत, याअर्थां सूट असल्यामुळे त्याचीच उपासना करणें उचित हाय, असा पूर्वपक्ष झाला असलां मगवान् म्याम ‘दहर उत्तरे-व.’ या शूत्रानें उत्तर पक्ष सांगतात— ‘यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्ब्रह्माकाशं’ या श्रुतीतील ‘दहर आकाश’ या शब्दानें परमात्माचें ध्याना कारण त्या वाक्याच्या पुढील वाक्याने ‘अपरतपासा’ इत्यादि जीं विशेषणें दिली आहेत त्यावन्म तसा निश्चय होतो

तीन स्वप्न आहेत, ' या वाक्याने पुढे सांगितलेले त्याचे स्वप्नतुल्यत्व अनुप-
पन्न (अयोग्य) होतें. एवढ्याकरिताच भाष्यकार ' वक्ष्यमाणा वा त्रय
आवसथा । ' हा दुसरा पक्ष सांगतात—) अथवा पुढे सांगितलेले हे तीन
आवसथ समजावे (त्याचाच निर्देश करितात—) “ पितृशरीरं मातृ-
गर्भाशय. एवं च शरीरमिति । ” अर्थ— पित्याचें शरीर, मातेचा गर्भ-
शय व आपलें शरीर (हे तीन आवसथ आहेत)

(अहो पण ' आत्मा वा इदं एक एव ' या आरम्भीच्या वाक्याने
अद्वितीयरूपाने सांगितलेल्या आत्म्याचा तीन क्रीडास्थानाशी योग (संबंध)
कसा होतो ? अशी आशंका घेऊन ' ते आवसथ मिथ्या असल्यामुळे आत्म्याच्या
पारमार्थिक (त्रिकालाबाधित) अद्वितीयत्वाचा बाध होत नाही ' असे समाधान
सांगण्यासाठीच श्रुतीने ' त्रय स्वप्नाः ' असें झटले आहे. भाष्यकार त्याचें
व्याख्यान करितात—) “ त्रय स्वप्ना जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्या । ”
अर्थ— जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति या नावाचे तीन स्वप्न (स्वप्नतुल्य) आहेत
(येथील ' जाग्रत्स्वप्न ' इत्यादि पद उपलक्षणीय आहे यास्तव त्यावरून
पूर्वोक्त पितृशरीर, मातृगर्भशय व स्वशरीर, यांचेही ग्रहण करावें. पण त्यांना
स्वप्नतुल्यत्व नाही, अशी शंका घेतात—) “ ननु जागरित प्रबोधरूप-
त्वाच्च स्वप्न. । ” अर्थ— अहो पण जागरित प्रबोधरूप (यथार्थ ज्ञानरूप,
विषय व इंद्रिये याच्या संयोगामुळे होणाऱ्या प्रमाणसिद्ध ज्ञानरूप)
असल्यामुळे स्वप्न नव्हे. (येथेही पूर्वोक्त तीन शरीरे उपलक्षित होतात.
असो, जागरितादि प्रबोधरूप जरी असले तरी त्याचे प्रबोध स्वप्नप्रबोधा-
सारखेच आहेत. त्यामुळे त्यांना स्वप्न ह्मणण्यात काहीं दोष नाही, असे उत्तर
देतात—) “ नैवम् । स्वप्न एव । ” अर्थ— असें नाही. ते आवसथ
स्वप्नच आहेत. (पण त्यांना स्वप्न, असें कोणी ह्मणत नाहीत, अशा अभि-
प्रायानें वादी ह्मणतो—) “ कथं ” अर्थ— ते स्वप्नच कसे ? (अविवेकी
जरी त्यांना स्वप्न ह्मणत नसले तरी विवेकी स्वप्नाचें लक्षण जाणतात व

त्यामुळे जागरितादि किंवा पितृशरीरादि तीन आवसथ हीं तीन स्वप्नेच आहेत, असें ते झणतात, असें माध्यकार सांगतात—) “परमार्थस्वात्म-प्रबोधाभावात् स्वप्नप्रदसद्वस्तुदर्शनाच्च ।” अर्थ— कारण परमार्थ (परम सत्य) असा जो आत्मा त्याचा प्रबोध त्यावेळीं नसतो व त्या सर्व अवस्थांमध्ये स्वप्नाप्रमाणेच असद्वस्तुंचे दर्शन होतें. (त्रिकाळाबाधित वस्तु-तत्त्व गाच्यादित होऊन असत् (अविद्यमान) वस्तूचा भास होणें, हें स्वप्न आहे, असें स्वप्नाचें लक्षण केलेलें आहे व जागरितही तसेंच आहे. कारण त्या अवस्थेतही ब्रह्मस्वरूप आच्यादित होऊन असत् जगाची प्रतीति येते, असा याचा भावार्थ.) “अयमेवावसथब्रह्मुर्दक्षिणं प्रथमः । मनोऽन्तरं द्वितीयः । इदयाकाशस्तृतीयः । ‘अयमावसथ’ इत्युक्तानुक्ती-तनमेव ।” अर्थ— ‘दक्षिणं ब्रह्मः अयं एव प्रथमः आवसथः—’ उजवा नेत्र हाच पटिंग आवसथ आहे. ‘अन्तरं यत् मनः तत् द्वितीयः आवसथः’ ओत असलेले तें मन तेंच दुसरा आवसथ आहे. इदयाकाश हा तिसरा आवसथ होय. श्रुतीनें ‘हा आवसथ, हा आवसथ’ असें झणून ‘त्रय आवसथा’ या शब्दांनीं सांगितलेल्या तीन आवसथांचेंच अनुकृतिन (अनुवाद) केले आहे. (झणजे ‘अयमावसथः’ इत्यादि वाक्यानें कांहीं निराश्रय गोट सांगितली आहे, असें नाहीं. तर एकाचा मोठ्या वाढणाचे मनः जसे गाली व वर असतात, झणजे ण्हावा घाळा जसे एकावर एक असे अनेक मनः असतात, त्याप्रमाणें गाली-वर असलेल्या नेत्रादिवाक्य बोटांने निर्देश करून ते दाखविल्यामुन कोडे दूर दिवा बागेर नाहीत, असे दाखविले आहे.)

(असें दल, आवसथ हा शब्द एका प्रकारच्या घाळा जशीच असतो. तेजो त्याच्याच मध्ये नेत्रादिवाक्या दिवली कसा करितो? माली जशीच वेळीच बागेर असलेला पुढावसथानेच या तीन स्थानां अगतेच्या जीव हा दीप निडा लागलेली दिवने. त्याचप्रमाणे बागेर हाताने निमनेःदा

पुरुषाप्रमाणे या स्थानांत असणारा जीवही लवकर जागा (ज्ञानवान्) होत नाही. यास्तव नेत्रादिस्थानांना गौणवृत्तीने आवसथ (गृह) झटले आहे, असे समाधान सांगतात—) “तेषु ह्ययमावसथेषु पर्यायेणात्मभावेन वर्तमानोऽविद्यया दीर्घकालं गाढं प्रसुप्तः स्वाभाविक्या न प्रबुद्धयतेऽनेकशतसहस्रानर्थसंनिपातजडुःखमुद्रामिधातानुभवैरपि ।” अर्थ— त्याच आवसथांमध्ये कर्माने आत्मभावाने (हाच मी, अशा भावनेने) असणारा व स्वाभाविक अविद्येमुळे दीर्घ काल शोपी गेलेला जीव अनेक शत व सहस्र (स. शेकडों व हजारां) अनर्थाच्या संनिपाता—(संवधा—) पासून उद्भवलेल्या दुःखरूपी मुद्रांचे प्रहार सोशीत असूनही (त्या प्रहारांच्या अनुभवांनीही) जागा (सावध) होत नाही. (झणून नेत्रादि स्थानांना गौणवृत्तीने आवसथ झटले आहे.)

९ ‘स जातो भूतान्य०’ या वाक्याचें व्याख्यान.

(जागरितादिक हा, भूतांची कार्ये, असा जो शरीरेंद्रियसंघात त्याचा धर्म आहे, आत्म्याचा नव्हे; पण त्याहून भिन्न असलेल्याही आत्म्याचा त्या धर्माचे ठिकाणी तादात्म्य अभिमान होत असल्यामुळे (झणजे हें शरीरच मी असून त्याचे धर्म हे माझेच धर्म असा अभिमान त्याला वाटत असल्यामुळे) जागरादि आत्म्याचे धर्म होऊं शकतात, असे सांगण्यासाठी ‘स जातो भूतान्यभिर्व्यैख्यत्किमिहान्यं वादिषादिति ।’ हें श्रुतिवचन आहे. भाष्यकार त्याचें आतां व्याख्यान करितात—) “स जातः शरीरे प्रविष्टो जीवात्मना भूतान्यभिर्व्यैख्यव्याकरोत् । (किमिहान्यं वादिषादिति)” अर्थ— ‘स जातः— जीवात्मना शरीरे प्रविष्टः—’ तो झालेला झणजे जीवरूपाने शरीरांत प्रविष्ट झालेला (ईश्वर) ‘भूतानि (एव) अभिर्व्यैख्यत्’ भूतानांच (अभि—आमिमुख्येन—तादात्म्येन) अभिमुख्यत्वाने—तादात्म्याने (व्यैख्यत्—व्याकरोत्) व्यक्त जाणता झाला (व भूतांनाच

१. खल्य झोप घेजे व लवकर जाग न होणे, या आवसथातील गुणाचे साम्य नेत्रादि स्थानाशी आहे. म्हणून त्यांना गौणवृत्तीने आवसथ म्हटले आहे.

तादात्म्यानें बोलला. ह्मणजे मी मनुष्य आहे, काणा आहे, सुखी आहे, इत्यादि प्रकारें देह, इंद्रियें व अंतःकरण याच्या मनुष्यत्व, काणत्व व सुखित्व या धर्मांचा आपल्यावर तादात्म्याध्यास करून बोलला, याविषयी 'या जीवात्मरूपानें प्रवेश करून मी नाम व रूप यांस व्यक्त करतो' अशी छान्दोग्य श्रुतिही आहे)

(अहो पण आत्मा शरीरेंद्रियसमूहाहून पृथक् आहे, असें ज्ञान झाल्यावर, वर सांगितलेल्या प्रकारचा तादात्म्यभ्रम कोठून होणार? अशी आशंका घेऊन श्रुति ह्मणते—) 'इह—' या शरीरात 'अन्यं—' व्यतिरिक्त—पृथक् आत्म्याला 'वावदिपत् किम्—' बोलला काय? (नाहीं तो जीव तसे बोलला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर आत्मा शरीराहून अन्य आहे, व्यतिरिक्त आहे, हें त्याला कळलेंही नाहीं. 'वावदिपदिति' येथील इतिशब्द 'यस्मात्' याअर्थी ह्मणजे हेत्वर्थी आहे. यास्तव त्याची योजना अशी करावी 'ज्याअर्थी त्याला तें समजलें नाहीं त्याअर्थी तो भूतांना तादात्म्यानें स्पष्ट जाणना व बोलता झाला किंवा तो इतिशब्द येथें अध्यारोपप्रकरण संपलें, असें दाखविण्यासाठीं आहे आचार्यांच्या उपलब्ध भाष्यामध्ये श्रुतीचें शेवटचें वाक्य घेतलेलें नाहीं. ह्मणून आनंदगिरि ह्मणतात—“किमिहान्यं वावदिपदिति, हें वाक्य स्पष्टार्थ असल्यामुळे भाष्यकारांनीं त्याची उपेक्षा केली. किंवा पुस्तकलेखकाच्या प्रमादामुळे तें राहून गेलें असावें.” यावरून आनंदगिरिंच्या वेद्वीच तें भाष्यात नव्हतें असें होते.)

१० 'स एतमेव०' या वाक्याच भाष्य.

(येणेंप्रमाणें अध्यारोप दाखवून त्याचा अपवाद करण्याकरिता 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमितीइ' हें वाक्य आहे. यास्तव

१ किंवा मागत्या 'स जातो भूतान्यनि०' या वाक्यापामूनच अपवादार्थ आरंभ झाला आहे, असें समजावें यासाठीं वाक्ययोजना अशी करावी.—'भूतानि व्याकरोत्—' भूतांचे विवेचन करून त्यांना स्वतःची गत्ता आहे कीं नाहीं, असा विचार केला, आणि विचार केल्यावर आत्मत्व तोरिण हात गत्ताहून दुसरे काही आहे, अर्थ मी पच्चू तरी बरो! कारण आत्मवाचीपून दुसरे काही आहे, असें मला दिसतच न ऐ, असा त्यानें निश्चय केला

माध्यकार आतां त्याचें व्याख्यान करितात-) “ स कदाचित्परमका-
रुणिकेनाचार्येणात्मज्ञानप्रबोधकृच्छ्रबिदकायां वेदान्तमहावाक्यमेर्या
तत्कर्णमूले ताड्यमानायामेतमेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन प्रकृतं पुरुषं-
पुरिशयानं आत्मनं ब्रह्म-बृहत्, ततमं- तकारेणैकेन लुप्तेन तततमं
व्याप्ततमं परिपूर्णमाकाशवत्प्रत्यबुध्यतापश्यत् । ” अर्थ- (वर
सांगितल्याप्रमाणें शरीरांत प्रवेश करून संसारी जीव झालेला) तो एकादे-
वेळीं अतिदयाळु आचार्यानें आत्मज्ञानाचा उत्तम बोध करणारा उत्तम शब्द
जिला आहे अशी वेदान्तमहावाक्यरूप दुंदुभि त्याच्या कर्णमूलाशीं
(कानांशीं) बाजविली असतां याच हा० सृष्ट्यादिकांचा कर्ता ह्मणून ज्याचें
वर्णन आरंभिलें आहे, त्याच पुरुषास-शरीररूप पुरीत राहणाऱ्या आत्म्याला
‘ ब्रह्म- ’ बृहत् (मोठें) ‘ ततमं- ’ या शब्दातील एक तकार लुप्त झाला
आहे. यास्तव त्यास ‘ तततमं- ’ अतिशय व्याप्त आकाशाप्रमाणें परिपूर्ण
जाणता झाला, पहाता झाला. (तो आत्मा सर्वव्यापी आकाशासारखा पूर्ण
आहे, असें जाणता झाला. ‘ आचार्यवान् पुरुषो वेद ’ ह्मणजे ज्याला
विद्येचा बोध करणारा आचार्य असतो तोच पुरुष आत्म्याला जाणतो,
अशी श्रुति असल्यामुळे विशेषदेशक आचार्यावांचून आपोआप वाक्यार्थ-
बोध होत नाही. हें सुचविण्यासाठीं ‘ परम दयाळु आचार्यानें ’ असें ह्मटलें
आहे. सर्व उपनिषत्कांड ह्मणजे सर्व उपनिषदांचा समुदाय दुंदुभीच्या
स्थानीं असून त्यांतील ‘ तत्त्वमसि ’ इत्यादि महावाक्ये हा त्यांचा प्रबोध
करणारा शब्द आहे. मस्तकसंबंधी ताडीनें प्रवेश करून शरीररूप पुरीत राह-
णाऱ्या आत्म्याला ‘ हा आत्मा ब्रह्म आहे, ’ असें जें त्यानें जाणलें तें परोक्ष जाणलें
कीं काय, असा प्रश्न करून कृतार्थता व्यक्त करणाऱ्या त्याच्याच वाक्यानें त्या
ज्ञानाचें अपरोक्षत्व सांगतात-) “ कथं, इदं ब्रह्म ममात्मनः स्वरूपम-
दर्शी दृष्टवानस्मि । अहो इति विचारणार्था प्लुतिः पूर्वम् । ” अर्थ-
तो आत्म्याला परिपूर्ण कसें जाणतां झाला ? (परोक्ष कीं अपरोक्ष ?)
हें ब्रह्म-बृहत् तत्त्व माझ्या आत्म्याचें स्वरूप आहे, असें मी पाहिलें आहे. ”

‘इतीद्’ हा प्लुत स्वरान्त शब्द ‘अहो’ याअर्थी आहे. ‘विचारणार्थी प्लुतिः पूर्व’ या वाक्याने विचार कर्णें या अर्थी प्लुत स्वराचें विधान केलें आहे (त्या प्लुतीनें व्रज यथार्थन जाणलें, कीं नाहीं असा विचार करून व चागल्याप्रकारें जाणलें, असा निश्चय करून ‘इति-’ अहो, या शब्दानें स्वतःचें कृतार्थत्व प्रकट केलें आहे)

११ तस्मादिदन्द्रो० या श्रुतिवाक्याच व्याख्यान

(‘इदद्र’ या नावावरूनही त्याला अपरोक्षज्ञान झालें, असें ठरतें, असें सांगण्यासाठीं ‘तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्र सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण ।’ हें श्रुतीचें वाक्य आहे. आचार्य त्याचें व्याख्यान करितात-) “यस्मादिदमित्येव यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरमपश्य-
दपरोक्षेण तस्मादिद पश्यतीतीदन्द्रो नाम परमात्मा ।” अन्यथ-
यस्मात् यत् साक्षात् अपरोक्षात् सर्वान्तर ब्रह्म तत् इद इत्येव अपरोक्षेण अप-
श्यत्, तस्मात् इद पश्यति इति इदन्द्र. नाम परमात्मा । अर्थ-न्याअर्थी, जें
साक्षात् अपरोक्ष व सर्वाच्या अंत करणान असणारें ब्रह्म तें ‘हें’ अशा
प्रकारें अपरोक्षपणें पाहता झाला, त्याअर्थी ‘इद पश्यति’ झणून ‘इद द्र’
या नावाचा परमात्मा. (झणजे साक्षात् ज्ञानाचा विषय होतो झणून तो
इदंद्र सर्वांतर ब्रह्म ‘इद-हें’ अशा रीतीनें नित्य अपरोक्ष असलेला प्रत्य-
गात्मा आहे, असें तो जीव विचारानंतर पाहता झाला, असा भावार्थ.)
“इदन्द्रो ह वै नाम प्रसिद्धो लोक ईश्वर ।” अर्थ-तो इदन्द्रच
लोकामध्ये ईश्वर या नावानें प्रसिद्ध आहे. (अहो ‘इन्द्रो मायामि पुरुष०’
इत्यादि श्रुतींत ईश्वर ‘इद्र’ या नावानें प्रसिद्ध आहे. ‘इदद्र’ या नावानें तो
कोठेंच प्रसिद्ध नाहीं, असें कोणी विचारीत झणून सांगतात-) “तमेव
मिदन्द्र सन्तमिन्द्र इति परोक्षेण परोक्षामिधानेनाचक्षते ब्रह्मविद-
सत्ययातारार्थ ।” अर्थ-‘एवं इदन्द्रं सन्त तं’ याप्रमाणें इदद्र असलेल्या

“तमेव मिदन्द्र परोक्षेण-परोक्षामिधानेन इन्द्र इति सत्ययातारार्थ आ

क्षते—'ब्रह्मवेत्ते परोक्षाने—परोक्ष नांवांने ईद्र असें चांगल्या व्यवहारासाठीं ह्मणतात. (वस्तुतः इन्द्रच. पण त्याच्या परोक्षत्वाकरितां त्यांतील 'द' या अक्षराचा लोप करून 'इन्द्र' असें ह्मणतात, असा भावार्थ. आतां तसें करण्याचें प्रयोजन सांगतात.—) “ पूज्यतमत्वात्प्रत्यक्षनामग्रहणभयात् । ” अर्थ—तो पूज्यतम—अतिशय पूज्य असल्यामुळे त्याचें प्रत्यक्ष नाम घेतल्याचा दोष घडेल, या भयानें (ते परोक्ष नांव घेतात.)

१२ ' परोक्षप्रिया० ' इत्यादि वाक्याचें भाष्य.

(' परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ' असें या खंडाचे व अध्यायाचें शेवटचें वाक्य आहे. त्याचें व्याख्यान करितात. पूज्यांचें नांव परोक्षच घ्यावें, याविषयीं येथें प्रमाण सांगितलें आहे.—)
“ तथा हि परोक्षप्रिया. परोक्षनामग्रहणप्रिया इव ह्येव हि यस्माद्देवाः । किमु सर्वदेवानामपि देवो महेश्वरः । द्विर्यचनं प्रकृताध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् । ” अर्थ—कारण देव (पूज्य) परोक्षप्रिय आहेत. ह्मणजे परोक्ष नांव घेणें त्यांना आवडतें, (पूजकांनीं आपलें प्रत्यक्ष नांव न घेतां परोक्ष घ्यावें, असें पूज्यांना वाटतें. त्यांना ही गोष्ट प्रिय असते. ह्मणूनच आचार्य, उपाध्याय इत्यादि नांवे लोकांना आवडतात. देवदत्त, विष्णुमित्र इत्यादि त्यांचीं त्यांचीं लौकिक नांवे आवडत नाहींत आणि सामान्य पूज्यांचीही जर अशी स्थिति आहे, तर) मग सर्व देवांचाही देव जो महेश्वर त्याविषयीं काय सांगवें ! (नांवाचें परोक्षत्व ह्मणजे यथार्थनांवांमध्ये कांहीं बदल करून मूळ नांवाचें स्वरूप झांकून टाकणेंच आहे. असो येथें ' परोक्षप्रिया इव हि देवाः ' या वाक्याची द्रिस्तिकी, या अध्यायाची समाप्ति झाली, हें सूचविण्यासाठीं आहे.

येथें पेत्रेयोपनिषद्भाष्यार्थाचा तिसरा खंड व दुसऱ्या आरण्यकाचा चवथा अध्याय समाप्त झाला.

१ चवथ्या आध्यायाचा प्रतिपाद्य विषय.

(आता माध्यकार पाचव्या अध्यायाच्या व्याख्यानाला आरंभ कर-
ण्यापूर्वी चवथ्या अध्यायांत येऊन गेलेल्या अनेक विषयातील मुख्य प्रति-
पाद्य विषय कोणता तें अगोदर सांगतात. १ आत्म्याचें एकत्व, २ लोक व
लोकपाल याची सृष्टि, ३ अशनाया व पिपासा याची योजना, ४ शरीराची
व अन्नाची उत्पत्ति, ५ देवताचा शरीरप्रवेश, ६ अशनाया व पिपासा यांना
देवताचें मागीदार करणें, हे विषय वर आले आहेत. पण ते सर्वच या उप-
निषदाचे किंवा या अध्यायाचे प्रतिपाद्य आहेत, असें झणता येत नाहीं.
झणून आचार्य त्याविषयीं सविस्तर विचार आरंभितात—) “ अस्मिञ्चातु-
र्थाध्याय एष वाक्यार्थो (विवक्षितः) ” अर्थ—या चवथ्या अध्या-
यांत हा वाक्यार्थ (विवक्षित) आहे. (यावरून हा सर्व माध्यभाग चवथ्या
अध्यायाच्या समाप्तीपूर्वीच उपसहाररूपानें असावयास पाहिजे होता, असें
वाटतें. पण अनेक प्रतीवरून शुद्ध करून छापलेल्या आनंदाश्रमातील पुस्त-
कांत तो पाचव्या अध्यायाच्या आरंभी घातला आहे. झणून आझीही येथें
तशीच योजना केली आहे. असो, हा झणजे ‘ सर्व शरीरात एकच आत्मा
आहे व तोच परमेश्वर आहे, ’ असा पुढें निश्चित केलेला सिद्धान्त. या
वाक्यात ‘ विवक्षितः ’ झणजे सांगावयास इच्छितेला, प्रतिपाद्य, हा शब्द
अधिक घालावा पण हाच अर्थ विवक्षित आहे, झणून करावस्तु ? अशी
शंका येऊन ‘ पूर्व संदर्भ पाहिला असता तोच विवक्षित अर्थ आहे, असा
निश्चय होतो, झणून ’ असें उत्तर सांगतात—) “ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रल-
यकृदससारी सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वविन्सर्वमिदं जगत्स्यतोऽन्यद्वत्स्य-
न्तरमनुपाशार्थयाकाशादिक्रमेण सृष्ट्वा स्वात्मप्रबोधनार्थं सर्वाणि च
प्राणादिमण्डरीराणि स्वयं प्रविशेत् । ” अर्थ—जगाची उत्पत्ति, स्थिति व
प्रलय करणारा अमर्यादी, सर्वज्ञ, सर्वशक्ति, सर्ववेत्ता, ‘ स्वतः ’ अन्यत् वस्तु-
न्तर अनुपाश एव आकाशादिक्रमेण इदं सर्वं जगत् सृष्ट्वा—’ आपल्या-
हून निराशी दुसरी वस्तु न घेतोच आकाश, वायु इत्यादि जमनें हे सर्व

जगत् निर्माण करून स्वात्म्याचाही प्रबोध व्हावा, ह्मणून प्राणादिकांनी युक्त असलेल्या सर्व शरीरांत तो स्वतः शिरला. (मूळ उपनिषदांत लोक, लोकपाल व अन्न यांची उत्पत्तिच सांगितली आहे. पण 'माझ्यावांचून हें कसे राहू शकेल ?' असा विचार करून त्याने त्यांत प्रवेश केला, असें मुळांत वर्णन असल्यामुळे स्थितीचीही कल्पना होते आणि उत्पत्ति व स्थिति यांचा बोध झाला की, अर्थात् प्रलयाचीही कल्पना होते. ह्मणून माध्यांत 'उत्पत्ति-स्थिति-प्रलयकृत्' असें झटलें आहे. वर लोकपालादिकानाच भोक्तृत्व सांगितलेलें असल्यामुळे येथें माध्यांत 'असंसारी' असें झटलें आहे. सामान्यतः (साक्षिरूपानें) सर्व जाणतो ह्मणून 'सर्वज्ञ' व विशेषतः सर्वप्रकारें (प्राण्यांच्या अंतःकरणवृत्तींच्या द्वारा) सर्व जाणतो ह्मणून 'सर्ववित्'. 'सृष्ट्वा' शब्दापर्यंत 'जगत् हें आत्म्याचें कार्य असल्यामुळे त्याहून प्रथक् नाही,' असें सांगून तो स्रष्टा आत्मा प्रत्यगात्म्याहूनही अमित्र (अपृथक्, एकरूप) कसा, तें 'स्वात्मप्रबोधनार्थं' इत्यादि पुढील शब्दांनी सांगितलें आहे.)

(सर्व प्राणादिमात्र शरीरांत त्याने स्वतः प्रवेश केला, या एवढ्याच सांगण्याने त्यांचा अभेद सिद्ध होतो, असें नाही. तर अभेदज्ञानाविषयीं मुळांतच वर्णन असल्यामुळे त्याची सिद्धि होते, असें ह्मणतात-) "प्रविश्य च स्वमात्मानं यथाभूतमिदं ब्रह्मास्मीति साक्षात्प्रत्यबुध्यत ।" अर्थ—आणि त्यांत प्रवेश करून यथार्थ स्वात्म्याला हें ब्रह्म मी आहे, असें साक्षात् जाणता झाला. "तस्मात्स एव सर्वं शरीरेष्वेक एवात्मा नान्य इति ।" अर्थ—तस्मात् तोच सर्व शरीरांत एकच आत्मा आहे, दुसरा नाही, असा (वाक्यार्थ येथें विवक्षित आहे. अर्थात् ज्यापेशां सर्व शरीरांत एकाचाच प्रवेश सांगितला आहे, आणि ज्यापेशां प्रविष्ट झालेल्या त्याचें ब्रह्मत्वानें ज्ञान होतें, असें सांगितलें आहे, त्यापेशां सर्व शरीरांत एकच आत्मा आहे व तो सर्वज्ञ ईश्वर आहे, त्याहून अन्य नव्हे, हा वाक्यार्थ या अध्यायांत विवक्षित आहे, असा या वाक्याचा पूर्व वाक्याशी संबंध.)

('सम आत्मेति विद्या' हा सहितोपनिषदातील वाक्याशी हाच अर्थ सागत आहे, असे सागतात—) "अन्योऽपि सम आत्मा ब्रह्मास्मीत्येव विद्यादिति ।" अर्थ—दुसराही सहितामत्र 'सम ह्यणजे सर्वभूतामध्ये एक आत्मा ब्रह्म मी आहे, असे जाणावे,' असे सागतो (सर्व प्राण्यात असणारा एक सर्वव्यापी आत्माच मी आहे, शरीरादि मर्यादित वस्तु नव्हे, असे जाणावे)

(असो, 'स ईशत०' इत्यादि वाक्यसदृशवाक्य असो अर्थ प्रतीत होतो, असे येथवर सांगितले आता उपक्रम व उपसहार, यावरूनही हाच अर्थ कसा प्रतीत होतो, त सागतात—) "आत्मा वा इदमेक एवाम आसीदिति 'ब्रह्म ततममपश्यत्' इति चोक्तम् ।" अर्थ— 'उत्पत्तीच्या पूर्वी हे जग एक आत्माच होता,' असे व 'ब्रह्म अतिशय व्यापून राहिलेले पाहता झाला,' असे झटले आहे. (तसेच छान्दोग्यात 'सदेव सोम्येदमम आसीत्' 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वं' इत्यादि वाक्यामध्ये अद्वितीयत्व सांगितले आहे, असे सागतात—) "अन्यत्र च ।" तसेच दुसऱ्या उपनिषदातही सांगितले आहे.

२ प्रवेशवाक्यावरून आत्म्याच्या एकत्वाची

सिद्धि होते, याविषयी आक्षेप

('स एतमेव सीमान विद्वर्त्येतेषा द्वात प्रापयत्' (पृष्ठ १२१ पहा) या वाक्यांत अष्टगानेच शरीरांत प्रवेश केला, असे सांगितले आहे आणि त्यावरून जीव व ईश्वर यांचे ऐक्य आहे, असे ठरते, असा तुमच्या ह्यणण्याचा अभिप्राय दिसतो पण तो असंगतार्थ असल्यामुळे अयोग्य आहे, अशी शका घेतात—) "सर्वगतस्य सर्वात्मनो बालाग्रमाग्रमप्यप्रविष्टं नास्तीति कथं सीमान विद्वर्त्यं प्रापयत् पिपीलिकेय सुपिरम् ।" अर्थ—सर्वगत सर्वात्म्याचे अप्रविष्ट असे केंद्राच्या अग्रा पदार्थाशी काही नाही (ह्यणजे मर्यादांतून अंतर्गत झालेल्या सर्वात्म्याने ज्यांत प्रवेश केलेला नाही, अग्रा या जगांत काही नाही, अणुरेणू एवढाही भाग त्याच्या-चा पण नाही) 'इति—' यामात्र तो आत्मा (ह्यण) 'विपिठिका गुपि'

इव सीमानं विद्वार्य कथं प्रापयत—' एकादि मुगी जशी विळ्यात शिरते, त्या-
प्रमाणें मस्तकावरील केंसांच्या विभाग्याचा शेवट जेथें होतो त्या स्थानास
छिद्र पाहून आत कसा शिरला ! (अर्थात् शरीराहिन असलेल्या त्याला विदा-
रण कसें करितां आलें ? त्याचप्रमाणें सर्वगत—सर्वव्यापी आत्म्याचा शरीरांत
प्रवेश होणेंही संभवत नाहीं.)

३ पण असे असंगत अर्थ, या अध्यायांत अनेक आहेत,

असे सिद्धान्त्यांचे ह्मणणे

(अहो पण नुस्त्या शब्दावरून प्रतीत होणारा अर्थ असंगत आहे,
असें ह्मणता की विचारपूर्वक निश्चित केलेला विवक्षितार्थही असंगत आहे,
असें तुमचें ह्मणणें आहे ? यातील पहिला पक्ष घेतल्यास चवथ्या अध्या-
यातील शब्दावरून प्रतीत होणारे सर्वच अर्थ असंगत आहेत, असें होतें व
त्यामुळे ते सर्वच अप्रमाण ठरतात पण वेदार्थ अप्रमाण आहे, असें ठरणें युक्त
नव्हे, अशा अभिप्रायानें सिद्धान्ती ह्मणतात—) “ नन्वत्यल्पाभिर्दं चोद्यं
बहु चात्र चोदितव्यम् । अकरण सन्नीक्षितानुपादाय किञ्चिल्लोकान-
सृजताद्भ्यः पुरुषं समुद्भूत्यामूर्च्छयत् । तस्याभिधानान्नुवादि
निर्मलं मुखादिभ्यश्चाग्न्यादयो लोकपालास्तेषां चाशनायापिपासा-
दिसंयोजनं तदायतनप्रार्थनं तदर्थं गवादिप्रदर्शनं तेषां यथायतनप्रवे-
शनं सृष्टस्यान्नस्य पलायनं वागादिभिस्तज्जघृक्षा, एतत्सर्वं सीमावि-
दारणप्रवेशसममेव । ” अर्थ— अहो पण हा आक्षेप अगदींच अल्प
आहे या अध्यायात तसें आक्षेपाहं पुष्कळच आहे. (कसें तें पहा— ईक्षण
ह्मणजे पाहणें, ते चक्षुःप्रभृति इन्द्रियानिच होतें, हे प्रसिद्ध जाहे पण) तो
' अकरण सन् ईक्षत—' इन्द्रियरहित असूनही पाहता झाला, (असें येथें
ह्मटले आहे. त्याचप्रमाणें ज्याच्या पाशीं मृत्तिका, काष्ठ इत्यादि उपादान
कारण असतें तोच घट, स्तंभ इत्यादिकांचा स्रष्टा होतो, असेही आपण
पाहतों, पण येथे तर) ' अनुपादाय किञ्चित् लोकान् असृजत— ' कोणत्याही
प्रकारचे उपादान (द्रव्य) न घेतां लोकांना उत्पन्न करता झाला, (असें

हटलें आहे. आरण आपल्या हातांनीच पदार्थांना वर उचलतां, वर काढतां व हातांनीच त्याला चापून-चोपून इष्ट आकार देतां. पण शरीररहित असलेला तो) ' अद्भ्यः पुरुषं समुद्धृत्य अमूर्च्छयत्- ' जलांपासून पुरुषाकार पिंडाला वर काढून अवयवयुक्त करता झाला, (असें जें येथें हटलें आहे तेंही असंगत आहे. शस्त्रादि मूर्त पदार्थांच्या योगानेंच छिद्रे पाडतां येतात, अमूर्त चिंतनानें तीं कोठें कधीं पडत नाहींत, यास्तव) ' तस्य अभिध्यानात् मुखादि निर्भिन्नं- ' त्याच्या चिंतनामुळे त्या पुरुषाकार पिंडाला मुखादि गोलकछिद्रे शालीं, (हें झणणें अयोग्य आहे.) ' मुखादिभ्यश्चाग्न्यादयो लोकपालाः ' मुखादिकांपासून अग्निप्रभृति लोकपाल (शाले, हें जर खरें आहे, तर त्यांनीं मुखादिकांना जाळलें कसें नाहीं) ' तेषां चाशनायापिपासादिसंयोजनं- ' त्या देवतांचें अशनाया व पिपासा यांच्याशीं संयोजन, (संयोग करतां येणें शक्य नाहीं. कारण मूर्त-साकार पदार्थांचाच दुसऱ्या साकार पदार्थांशीं संयोग करतां येतो. पण अशनाया-पिपासा अमूर्त आहेत.) ' तदायतनप्रार्थनं- ' त्या देवतांनीं मोगाचें आयतन-स्थान-शरीर, याविषयीं प्रार्थना करणें, (शक्य नाहीं. कारण शरीर उत्पन्न होण्यापूर्वीं प्रार्थना कशी करतां येईल ? त्यावेळीं माय, घोडा, इत्यादिकांचीं शरीरें नव्हतीं. त्याचप्रमाणें स्वतः सद्या सशरीर नव्हता. त्यामुळे त्याला) ' तदर्थं गवादिप्रदर्शनं- ' आयतनां करितां गाय इत्यादिकांचीं शरीरें आणून दाखविणें (संभवत नाहीं.) ' तेषां यथायतनप्रवेशनं- ' त्यांचा त्यांच्या त्यांच्या स्थानीं प्रवेश करविणें, (हें मुद्दां अशक्य आहे. कारण शरीररहित असलेल्या व त्यामुळेच अमूर्त, अशा देवतांचा प्रवेश करविणें अयोग्य आहे.) ' सृष्टस्य अन्नस्य पलायनं- ' उत्पन्न केलेल्या अन्नाचें पलायन (सर्वथा अशक्य. कारण अन्न अचेतन आहे.) ' बागादिभिः तज्जिपुशा- ' बागादि इंद्रियांनीं त्याचें ग्रहण करण्याची इष्टा सुद्धां सुगुंमत नाहीं. कारण बागादिकांना हस्तादिकांप्रमाणें वस्तूंचें ग्रहण करण्याचें सामर्थ्य नसतें. यास्तव) ' एतत् सर्वं सीमविदारणप्रवेश-

समं एव- 'हैं सर्व सीमाभागास छिद्र पाढणें व त्यात प्रवेश करणें, यासारखेंच आहे

४ सर्वच अप्रमाण आहे, असे एकदेशी मत
च त्याचे निरसन

(असें जर असेल तर हें सर्व उपनिषदच अप्रमाण आहे, असेंच समजलें पाहिजे, अशी कोणी शका घेतो-) “ अस्तु तर्हि सर्वमेवेदमनुपपन्न । ” अर्थ-— तर मग हे सर्वच अयुक्त असो, (हें सर्वच वर्णन अशक्य व असंभवनीय आहे, असें समजावें, असा पूर्वपक्ष झाला असता आचार्य ह्मणतात-) “ न । अत्रात्मावबोधार्थमात्रस्य विवक्षितत्वात्सर्वोऽयमर्थवाद इत्यदोषः । ” अर्थ-— असें नाही. या अध्यायात केवळ आत्म्याचा अवबोध (ज्ञान) विवक्षित असल्यामुळे वरील सर्व वर्णन हा अर्थवाद आहे यास्तव त्यात काहीं एक दोष नाही (एकाग्र सन्या ब्राह्मण पित्याने बाजरातील अशुद्ध (मंदिरा, मुरा इत्यादि) पेय पिणाऱ्या पुत्राला ‘ ते करण्यापेक्षा विप पी, ’ असें ह्मणणें किंवा ‘ स प्रजापतिरात्मनो वषामुद्वस्त्रिदत्- ’ तो प्रजापति आपली वषा बाहेर काढता झाला इत्यादि, या लौकिक व वैदिक वाक्याचे वाच्य अर्थी प्रामाण्य जरी नसलें तरी पुत्रानें अशुद्ध पेय पिऊ नये, इत्यादि विवक्षित अर्थी प्रामाण्य नाही, असे कधीं होत नाही त्याचप्रमाणें विवक्षित अर्थ असमत आहे, असेंही नाही, अशा अमि-प्रायानें भाष्यकारांनीं वरील विकल्पातील दुसऱ्या ह्मणजे ‘ विवक्षित अर्थी असमति ’ या कोटीला दूषित केलें आहे

व्यवहारात स्वतः च द्वार करून अनेक गृहामध्ये प्रवेश करणाऱ्या एकाग्र पुरुषाचें एकत्व अनुभवास येतें, ह्मणजे एकच पुरुष अनेक गृहात शिरू शकतो त्याप्रमाणेंच आत्म्याचें एकत्व आहे, असा बोध करण्यासाठीं विदारण व प्रवेश सांगितला आहे पण तो अर्थ विवक्षित नाही. ह्मणजे तोच या अध्यायाचा प्रतिपाद्य विषय नाही त्या अर्थामध्ये या प्रकरणाचें तात्पर्य नाही तर या अध्यायाचा विवक्षित अर्थ असा जो आत्मैकत्वबोध

त्याचें द्वार, (उपाय) ह्मणून सीमविदारण, प्रवेश इत्यादि अर्थ सांगितलेले आहेत. यास्तव प्राशस्त्य या अर्थाचें द्वार ह्मणून सांगितलेल्या प्रनापतीच्या वपोत्सन-नाप्रमाणें तो अर्थवाद आहे.

अर्थवादाचें लक्षण नैयायिक 'विधिभिन्न शब्दः अर्थवादः' किंवा 'विधिनिषधभिन्न शब्दः अर्थवादः' असें करितात— पण मीमांसक 'प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपर वाक्य अर्थवादः' असें ह्मणतात. प्राशसा किंवा निंदा यातील एकादें करणारे जें वाक्य, तो अर्थवाद. त्यान विहिताची प्राशसा व निवि-द्वाची निंदा केलेली असते अशा प्रकारचा अर्थवाद तीन प्रकारचा असतो १ गुणार्थवाद २ अनुवाद व ३ भूतार्थवाद ज्या स्तुतिवाक्याचा किंवा निंदावाक्याचा अर्थ प्रत्यक्षप्रमाणानीं सिद्ध होणाऱ्या अर्थाच्या विरुद्ध असतो, त्यातील निवक्षित गुणाचाच तेवढा अर्गाकार करावयाचा अस-त्यामुळे तो गुणार्थवाद होय जसें—'आदि यो यूष' हा सूर्य यष (स्तभ) आहे प्रत्यक्षादि प्रमाणानीं निश्चित झालेल्या अर्थाचाच ज्या अर्थवादात उद्देश केलेला असतो त्याला अनुवाद ह्मणवें जसें—'अग्निर्हिमस्य मेपजः' अग्नि ह थडीचें ओषध आहे प्रत्यक्षाशीं विरुद्ध नसलेल्या व अनुवादत्पही नसलेल्या अर्थाला भूतार्थवाद ह्मणतात जसें—'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छतः' इद्र वृत्राकृति (त्याला मारण्यासाठीं) वज्र वर उचलना झाला यातील पहिल्या दोन अर्थवादाना स्वतः प्रामाण्य नसतें. ह्मणजे त्यावरून व्यक्त होणाऱ्या अर्थामध्य त्याच तात्पर्य नसतें कारण त असत, अमें हाट-त्यास प्रत्यक्षविरोध व निरुद्धसाधनता किंवा पुनरुक्ति हा दोष येना पण तिसऱ्या प्रकारच्या अर्थ वादाना स्वतः प्रामाण्य असतें कारण त्यातील अर्थ प्रत्यक्ष किंवा इतर प्रमाण यांनीं सिद्ध नस-यामुळे त्याचा त्याच्याशीं विरो-धही येना नाहीं इदमे वृत्राय मारण्यासाठीं वज्र उचलत, ही गोष्ट श्रुती वाचून दुसऱ्या कोण याही प्रमाणान सात होत नाहीं त्याने त उचलत नाहीं, असें निरुद्ध करणार दुसरे प्रमाणी नाहीं यास्तव असले भूतार्थवाद याची प्रमाण अमुन शिवाय विधीशींही पंचागत्या पावतात

असो; या न्यायानें असत् प्रवेशादिकांचेंच कथन केलें आहे, असें मानून तो वपोत्खननाप्रमाणें गुणार्थवाद आहे, असें वरच्या भाष्य, वाक्यांत सांगून 'अग्निर्हिमस्य भेषजं' इत्यादि वाक्याप्रमाणें या येथील वर्णनालाही अनुवादत्व आहे असें मागून भाष्यकारे ह्मणतात-)
 "मायाचिवद्वा महामायावी देव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमेच्छकारः ।"
 अर्थ—अथवा लौकिक मायाया (गारुड्या-)प्रमाणें महामायावी, सर्वज्ञ' सर्वशक्ति देव हें सर्व करता झाला. (मायेच्या योगानें सर्व अघटितही होऊं शकतें कारण अघटित घटना करणें, हेंच मायेचें लक्षण आहे. असो, साराश 'सृष्ट्यादिकाना अघटिनार्थत्व अमन्यामुठें गंधर्वनगरादिकांप्रमाणें मृपात्वच आहे,' हें स्पष्ट करण्यासाठीं श्रुतीनें अघटित सृष्ट्यादिकांचेही वर्णन केलें आहे.)

(अहो पण आत्म्याचा अवबोधच जर येथे विवक्षित असेल तर त्याचेंच साक्षात् वर्णन करणें उचित आहे हा प्राचीचा व्या प्रपञ्च कशाला हवा, असें कोणी ह्मणेल ह्मणून आचार्य ह्मणतात-) "सुग्रावबोधन प्रतिपत्त्यर्थं लोकवदार्थ्यायिकादिप्रपञ्च इति युक्ततरं पक्षः ।" अर्थ— सुखानें— अनायासानें अवबोधन व सुखानें प्रतिपादन (ह्मणजे श्रोत्याला अनायासानें बोध व्हावा व वक्त्याला अनायासानें आत्म्याचें प्रतिपादन) करिता यावें, ह्मणून लोकाप्रमाणें (व्यवहारज्ञ लोकांप्रमाणें) आख्यायिकादिप्रपञ्च केला आहे, हा अतिशय युक्त पक्ष आहे.

('अहो पण लोकाची सृष्टि, लोकपालांची उत्पत्ति इत्यादि गोष्टी दुसऱ्या कोणत्याही प्रमाणानें सिद्ध नाहींत. त्यामुळे त्या अपूर्व होत. यास्तव येथील कथेचें तात्पर्य त्या सृष्ट्यादिकांच्या प्रतिपादनातच आहे,' असें कोणी ह्मणेल ह्मणून आचार्य, - 'न हि' इत्यादि भाष्यानें 'तें वर्णनजरी अपूर्व असलें तरी त्याच्या ज्ञानानें कोणत्याही प्रकारच्या फट्याचा लाभ होत नाहीं व जो अर्थ अज्ञात व फलवान् असेल त्यांतच श्रुतीचें तात्पर्य असतें, असा नियम आहे कारण तसा नियम जर न मानला तर रुद्रो-

दनही (एका अर्थवादात सांगितलेले रुद्राचें रढणेंही) अपूर्व असल्यामुळे त्यातही श्रुतीचें तात्पर्य आहे, असें, ह्मणण्याचा प्रसंग येईल. यास्तव सूच्या दिकामध्यें श्रुतीचें तात्पर्य नाही, असें सांगतात—) “ न हि सूच्याख्यायिकादिपरिज्ञानात्किञ्चित्फलमिष्यते । ” अर्थ—सूच्याविषयीची आख्यायिका इत्यादिकाचें सर्व प्रकारें ज्ञान झाल्यामुळे काहीं फळ मिळेल ही काहीं आशा नसते. (पण तेंच आत्मज्ञान झालें असता फळ अनुभवास येतें. यास्तव आत्मपरच शास्त्र आहे, असें ह्मणणें युक्त होय, असें आता सांगतां—) “ ऐकात्म्यस्वरूपपरिज्ञानाच्चमृतत्वं फलं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धम् । ” अर्थ—पण ऐकात्म्यस्वरूपाचें परिज्ञान झालें असता त्यामुळे अमृतत्व हें फळ सर्व उपनिषदामध्यें प्रसिद्ध आहे. (ऐकात्म्य ह्मणजे एकात्मपणा, अमृतत्व ह्मणजे अमरत्व, मुक्ति, व ‘ सर्वोपनिषत्प्रसिद्ध ’ ह्मणजे सर्व उपनिषदाद्वारून उत्तम प्रकारें सिद्ध झालेले आहे. ‘ एतावदरे सत्वमृतत्वं, ’ ‘ तमेवं विद्वानमृत इह भवति ’ ‘ विद्वानमृतः सममश्नत् ’ इत्यादि श्रुतिवचनांवरून ज्ञानानें अमृतत्वप्राप्ति होते, ही गोष्ट उत्तम प्रकारें सिद्ध झाली आहे, असा भावार्थ. ‘ सम सर्वेषु भूतेषु— ’ या वाक्यानें ऐकात्म्य सांगून ‘ समं पश्यन्ति सर्वत्र ’ ‘ न हिनस्वत्पातनात्मानं— ’ या श्लोकार्थात ज्ञानानें अमृतत्व सांगितलें आहे, असें ह्मणतात—) “ स्मृतिषु च गीताद्यास्तु ‘ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं ’ इत्यादिना । ” अर्थ—आणि तसेंच गीता व दुसऱ्याही स्मृती, यामध्यें ‘ समं सर्वेषु भूतेषु ’ ह्मणजे सर्व भूतांमध्ये सम स्थित असलेल्या व विनाश पावणाऱ्या भूतामध्ये विनाश न पावणाऱ्या परमेश्वराला जो पणतो, इत्यादि वाक्यानीं अमृतत्व सांगितलें आहे. ‘ इत्यादिना ’ येथील आदिशब्दानें ‘ यन्ज्ञात्वामृतमभूते ’ या सारसी गीतीतील वचनें च्यावी व ‘ गीतायामु ’ येथील आदिशब्दानें ‘ सोऽं स च त्व स च सर्वमेतद्वात्मस्वरूपं स्य भेदमोहम् । इतीरितमेतत् स राजवर्षस्तत्पात्रं मद् परमार्थदृष्टिः ’ या वाक्यानें ऐकात्म्य सांगून ‘ स चापि जानिस्मरणात्तथोपलब्धेव जन्मन्यपवर्गमाप्नोति ’ इत्यादि अमृतत्व सांगणाऱ्या विष्णुपुराणातीत वचनें च्यावी यांचा अर्थ

असा—‘ तो परमात्माच मी, तोच तू व तोच ह सर्व आत्मरूप आहे यास्तव भेदाचा मोह सोड, ’ असें सांगितला गेलेला तो परमार्थदृष्टि राजश्रेष्ठ भेदाचा त्याग करता झाला तोही पूर्वजन्माच्या स्मरणानें ज्ञानवान् होऊन त्याच जन्मीं मोक्षास प्राप्त झाला)

५ आत्मैक्य हाच या अध्यायाचा अर्थ आहे, हा सिद्धान्त स्थिर करण्याकरिता आक्षेपपूर्वक विचार

(शका—) “ ननु त्रय आत्मानो भोक्ता कर्ता ससारी जीव एक सर्वलोकशास्त्रप्रसिद्ध । ” अर्थ— अहो पण आत्मे तीन आहेत भोक्ता, कर्ता, ससारी, जीव हा एक, तो सर्वलोक व शास्त्रे यात प्रसिद्ध आहे (जीव, ईश्वर व निर्विशेष ब्रह्म असे तीन आत्मे त्यातील मी जीव आहे कर्ता आहे, अशाप्रकारें लौकिकात व ‘ एष हि द्रष्टा स्पष्टा, ’ ‘ यजेत स्वर्ग-काम ’ इत्यादि वेदवाक्यात (शास्त्रात) जो प्रसिद्ध आहे तो त्या तिघातील एक तसाच स्वर्गादि लोक, देव इत्यादिकांना निर्माण करणें, या लिंगावरून जो सर्वज्ञ ईश्वर ज्ञात होतो तो दुसरा, असें आता सांगतात—) “ अनेक प्राणिकर्मफलोपभोगयोग्यानेकाधिष्ठानवह्नोकदेहनिर्माणेन लिङ्गेन यथाशास्त्रप्रदर्शितेन पुरप्रासादादिनिर्माणलिङ्गेन तद्विषयकौशलज्ञान वास्तत्कर्ता तक्षादिरिवेश्वर सर्वज्ञो जगत् कर्ता द्वितीयश्चेतन आत्मावगम्यते । ” अर्थ— ‘ पुरप्रासादादिनिर्माणालिङ्गेन तद्विषयकौशलज्ञानवान् तत्कर्ता तक्षादि इव— ’ एकाद उत्तम पुर किंवा प्रासाद (राजवाडा किंवा देवमंदिर) इत्यादिकास निर्माण करणें या लिंगावरून (लिंग ह्मणने अनुमानास कारण होणारा हेतु) त्याविषयीच्या कौशलज्ञानानें संपन्न असणारा त्याचा तक्षा इत्यादि (सुतार वगैरे) कर्ता ज्ञात होतो त्याप्रमाणें अनेक—विचित्र प्राण्यांच्या विचित्र कर्मांच्या विचित्र फळाचा उपभोग घेण्यास योग्य, अशा अनेक अधिष्ठानांनीं (विशेष स्थानांनीं) युक्त असलेले लोक व देह यास निर्माण करणें या शास्त्रात जसें दाखविलें आहे तशा

लिंगावरून सर्वज्ञ ईश्वर जगाचा कर्ता ज्ञात होतो; तो दुसरा चेतन आत्मा होय (जगाचा कर्ता सर्वज्ञ आहे, हे सुचविण्यासाठी 'अनेक प्राणिकर्म०' इत्यादि विशेषण योजले आहे 'यथाशास्त्रप्रदर्शितेन' ह्मणजे 'स इमाल्लोकानमृजत' इत्यादि शास्त्राने जसे दाखविले आहे तशाप्रकारच्या लिंगाने. 'पुरासादादि०' हा ईश्वरविषय प्रस्तुत अनुमानातील दृष्टान्त आहे अचेतन प्रधान आपोआपच विचित्र जगाच्या आकाराने परिणाम पावते, त्याचा दुसरा कोणी सर्वज्ञ अधिष्ठाता नाही, असे साख्य ह्मणतात. यास्तव त्याचे निरस्त करण्यासाठी भाष्यात 'चेतन' असे ह्मटले आहे. चेतन ज्याचा अधिष्ठाता नाही, अशा अचेतनाची स्वतः प्रवृत्ति होते, असे कोठेही दिसत नाही गाडीला घोडे किंवा बैरु जोडावे तेव्हाच ती चालू लागते, आपोआप कधीही चालत नाही. यास्तव अचेतन प्रवृत्तीचा सर्वज्ञ चेतन अधिष्ठाता असण्या मानावा लागतो असे, आता तिसरा आत्मा कोणता ते सांगतात—)

“यतो वाचा निदर्तन्ते नेति नेतीत्यादिशास्त्रप्रसिद्ध औपनिषद. पुरुषस्तुर्ताय. ।” अर्थ— वाणी ज्याच्यापासून निवृत्त होताना (ज्याला प्रकाशित करू शकत नाहीत), हा मूर्त भूतप्रपञ्च आत्मा नव्हे, अमूर्त भववर्गीय आत्मा नव्हे इत्यादिशास्त्रावरून उत्तम प्रकारे सिद्ध झालेला औपनिषद (केवळ उपनिषद या प्रमाणावरूनच ज्ञात होणारा पुण्य हा तिसरा आत्मा आहे अगोरीतीने एका आत्म्याचेच रूपभेदांमुळे भेद झाले आहेत, असे बघी सांगतो—)

“एवमेते त्रय आत्मानोऽन्योन्याविलक्षणा ।” अर्थ— या प्रमाणे हे तीन आत्मे परस्पराविलक्षण आहेत (त्याचे धर्म परस्पराभिन्न असल्यामुळे ते अग्नि व तिम (रक्ति) याप्रमाणे भिन्न आहेत 'तत्र कथमेक एवात्माद्वितीयोऽगम्यमस्तीति ज्ञातुं शक्यते ।' अर्थ— 'तत्र' मग अगं, अगमना 'एक एव आत्मा अद्वितीयः असंख्य इति कथं ज्ञातुं शक्यते—' एकच आत्मा अद्वितीय व अगम्यारी आहे, हे कसे जाणवी येणे शक्य आहे ?

(सिद्धान्त— वर सांगितलेल्या तीन आत्म्यांतील जीवांचे कर्तृत्व, भोक्तृत्व इत्यादिकांमुळे तुम्ही जें विलक्षणत्व समजत आहा, ह्या जीव कर्ता, भोक्ता, इत्यादि असल्यामुळे तो ईश्वर व ब्रह्म याहून विलक्षण आहे, असें जें समजता तें असिद्ध आहे. कारण जीव प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, इत्यादि प्रमाणाचा विषय होत नसल्यामुळे तो भोक्तृत्वादि धर्मांचा आश्रय आहे, अज्ञातीतीने त्याचें ज्ञान होणें शक्य नाही. यास्तम इतराहून तो भिन्न आहे, असे ह्मणता येत नाही, अज्ञा अभिप्रायानें भाष्यकार शंका करणाराळा डलट्ट विचारतात—) “ तत्र जीव एव सावत्कथं ज्ञायते । ” अर्थ— पण त्या तीन प्रकारच्या आत्म्यांतील जीवच कसा जाणला जातो (तें अगोदर सांगा कारण त्याला ज्ञेयत्व नसल्यामुळे, तो ज्ञानाचा विषयच होणारा नसल्यामुळे (निरवयव जीव इन्द्रियजन्य ज्ञानाचा विषय होत नाही) तो कर्तृत्वादि धर्मांनीं विशिष्ट आहे, अशा प्रकारचेंही त्याचें ज्ञान संभवत नाही कारण जे सावयव पदार्थ इन्द्रियजन्य ज्ञानाचे विषय होतात त्याच्याच धर्माचा बोध होतो व त्यामुळे तो ज्ञेय पदार्थ अमुक अमुक धर्मांनीं विशिष्ट आहे, असें समजणे सुशक्य असतें पण जीव ज्ञेय नसल्यामुळे तो कर्तृत्वादिधर्मविशिष्ट आहे, असें कळणेंही अशक्य आहे)

(पण सिद्धान्त्याचा हा अभिप्राय न जाणल्यामुळे त्यांनीं हा आपल्याला प्रश्नच केला आहे, असें समजून वादी ह्मणतो—) “ नन्वेव ज्ञायते श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टा घोषा विज्ञाता प्रज्ञातेति । ” अर्थ— अहो पण तो श्रोता (श्रवण करणारा), मन्ता (मनन करणारा), द्रष्टा (पाहणारा), आदेष्टा (आज्ञा करणारा, धर्मात्मक शब्दोच्चार करणारा), आघोषा (मोठा घोष— ध्वनिरूप शब्द करणारा), विज्ञाता (विशेषतः जाणणारा), व प्रज्ञाता (सर्वांहून अधिक जणणारा) आहे, असें श्रुतीवरून कळते. (ह्मणजे तो जीव ऐकणें, मनन करणें, इत्यादि क्रियांचा कर्ता आहे, असें श्रुति सांगते अर्थात् तो ज्ञेय नाही, असें ह्मणता येत नाही.)

(सिद्धान्ती— पण पूर्व वाक्यामध्ये ‘स एषोऽश्रुतोऽमतोऽविज्ञान०’ ह्मणजे तो हा अश्रुत (कधी न ऐकला गेलेला), अमत (कधी न मनन केला गेलेला), अविज्ञात (कधी न जाणला गेलेला) इत्यादि प्रकारें त्याच्या विज्ञेयत्वाचा निषेध केला आहे. यास्तव श्रोता, मन्ता, इत्यादि पुढच्या वाक्याने पूर्ववाक्याच्या विरुद्ध तो ज्ञेय आहे, असे ह्मणणे अयोग्य आहे, असे सांगतात—) “ ननु विप्रतिपिद्धं ज्ञायते य श्रवणादिकर्तृ त्वेनामतो मन्ताविज्ञातो विज्ञातेति च । ” अर्थ— अहो पण ‘यः श्रवणादिकर्तृत्वेन ज्ञायते स एव अमत, अविज्ञात. च इति (एतत्) विप्रतिपिद्धम्—’ जो श्रवणादिकाचा कर्ता ह्मणून सांगितला जातो, तोच ‘अमत व अविज्ञात’ असे ह्मणणे हे अगदीच विरुद्ध आहे (याप्रमाणे पूर्वोत्तरविरोध दाखवून आता दुसऱ्या श्रुतीशीही कसा विरोध येतो, ते दाखवितात—) “ तथा न मतेर्मन्तार मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विज्ञानीया इत्यादि च । ” अर्थ— त्याचप्रमाणे ‘मते मन्तार—’ मनोवृत्तीच्या साक्षीचे मनन करू नये ‘विज्ञाते विज्ञातार—’ बुद्धिवृत्तीच्या विज्ञात्याला जाणण्याचा यत्न करू नये, इत्यादि दुसऱ्या श्रुती आहेत (इत्यादि येथील आदिपदाने ‘अमतो मन्ता, अविज्ञातो विज्ञाता,’ इत्यादि श्रुतिवचनांचा संग्रह करावा)

(पूर्ववादी—असा विरुद्ध अर्थ सांगणाऱ्या दोन्ही प्रकारच्या श्रुतींना एकसारखेच प्रामाण्य असल्यामुळे ह्मणजे त्या दोन्ही प्रकारच्या श्रुती आह्माला एकसारख्याच प्रमाण असल्याकारणाने त्याच्यामध्ये विरोध आहे, अशी कल्पना करणे, अयोग्य आहे यास्तव जीव प्रत्यक्षप्रमाणाने अविज्ञेय व लिंगावरून ज्ञेय आहे, असे ती वाक्ये सांगतात, अशी कल्पना करावी— असे ह्मणतो—) “ सत्य विप्रतिपिद्ध यदि प्रत्यक्षेण ज्ञायेत सुखादि यत् । प्रत्यक्षज्ञानं च निवार्यते न मतेर्मन्तारमित्यादिना । ज्ञायते तु श्रवणादिना तत्र कुतो विप्रतिषेधः । ” अर्थ—तसे आहे, ‘यदि सुखादिवत् प्रत्यक्षेण ज्ञायेत तर्हि विप्रतिपिद्धम्—’ जर सुखादि अतःकरणधर्मा-

प्रमाणों जीव प्रत्यक्षप्रमाणानें ज्ञात झाला असता तर श्रुतीचें वर्णन विरुद्ध झालें असतें. पण 'न मतेर्मन्तारं०' इत्यादि धाक्यानें त्याच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाचें निवारण केले जातें व श्रवणादि (ऐकणें इत्यादि) लिंगावरून तो ज्ञात होतो, तेव्हां विरोध कोठचा ?

(सिद्धान्ती-आत्म्याविषयीं एकदाच असें दोन प्रकारचें ज्ञान होणें अयोग्य आहे. कारण श्रवणादिकांचे वेळीं मनन, विज्ञान इत्यादिकांचा असंभव असल्यामुळे ऐकणें, बोलणें इत्यादि लिंगावरून आत्मसंबंधी किंवा अन्यविषयसंबंधी मननरूप अथवा विज्ञानरूप अनुमिति-ज्ञान संभवत नाही. आपण ज्या वेळीं ऐकत किंवा बोलत बोंबे असतो, तेव्हा मनन, निश्चय इत्यादि करीत नाही. कारण मन एकाक्षणीं एकच क्रिया करू शकतें. एकदाच अनेक क्रिया करण्याचें सामर्थ्य त्याच्यामध्ये नसतें. त्यामुळे एका क्रियेवरून दुसऱ्या एकाचा वस्तूचें मननादिरूप अनुमान-ज्ञान संभवत नाही, -असें क्षणतात-) "ननु श्रवणादिलिङ्गेनापि कथं ज्ञायते यावता यदा शृणोत्यात्मा श्रोतव्यं शब्दं तदा तस्य श्रवणक्रिययैव वर्तमानस्या-
मननविज्ञानक्रिये न संभवत आत्मनि परत्र वा ।" अर्थ-अहो पण ऐकणें, इत्यादि लिंगांवरूनही आत्मा कसा जाणला जातो ? कारण जेव्हां 'आत्मा श्रोतव्यं शब्दं शृणोति-' आत्मा ऐकण्यास योग्य असलेला शब्द ऐकतो, तेव्हां तो ऐकणें, या क्रियेनें युक्त होऊनच रहात असल्यामुळे (ऐकणें या क्रियेचाच आधार होत असल्यामुळे) 'आत्मनि परत्र वा-' आत्म्या-विषयी किंवा आत्मभिन्न-अनात्मवस्तुविषयी 'मननविज्ञानक्रियेन संभवतः-' मनन व विज्ञान या क्रिया संभवत नाहीत. (येथें मनन व विज्ञान या शब्दांवरून अनुमिति (अनुमानगम्य ज्ञान) घ्यावी. कारण शंकावा-
यानें वर आत्मा अनुमान प्रमाणाचा विषय होतो, असें झटलें आहे. बरें, ऐकणें इत्यादि प्रत्यक्ष क्रिया व मनन हें अनुमान, हीं दोन्ही एकाच वेळीं संभवत नाहीत, हें जरी सरे असलें, तरी दुसऱ्या विषयाविषयीच्या मनन-क्रियेनें आत्म्याचें अनुमान करावें, क्षणजे श्रवण या लिंगावरून जरीतें संभ-

वत नसलें, तरी मनन या क्रियेवरून (लिंगावरून) त्याच्याच जातीचें-
मननरूप अनुमान करावें, झणून झणशील तर दोन विजातीय क्रिया जशा
एका वेळीं संभवत नाहीत त्याप्रमाणें दोन सजातीय क्रियाही संभवत नाहीत,
असें आचार्य सांगतात-) “ तथाऽन्यत्रापि मननादिक्रियासु । ” अर्थ-
त्याप्रमाणें ‘ अन्यत्र मननादिक्रियासु अपि (मननादिक्रियान्तरमपि न संभ-
वति)-’ इतर मननादि क्रियामध्येही (मननादि दुसरी क्रिया सुद्धा संभ-
वत नाही)

(‘ अहो पण मननादि क्रिया हें नुसतें लिंग आहे पण लिंग हेंच
अनुमितिज्ञानाचें करण (साधन, अनुमान) नव्हे कारण
अतीत झणजे भूत, पूर्वी पाहिलेले, अशा लिंगावरूनही
अनुमिति ज्ञान होतें, असा अनुभव आहे यास्तव लिंगज्ञान हें अनु-
मितिज्ञानाचें करण आहे त्याचप्रमाणें तें लिंगज्ञान अनुमितीच्या वेळीं
असलें पाहिजे, असाही नियम करता येत नाही कारण पूर्वक्षणीं असणें,
एवढ्यावरूनही तें अनुमितीचें करण होऊ शकतें तस्मात् लिंग व अनुमिति-
ज्ञान, हीं दोन्ही जरी एकाच काळीं नसलीं तरी काहीं दोष नाही,
असें वादी झणेल तर तें बरोबर नाही कारण श्रवण-मनन
इत्यादि लिंगाचें विज्ञान साक्षिरूप असतें कोणतेंही ज्ञान हे साक्षीचेंच रूप
आहे त्यामुळे त्यामध्ये स्वतः (स्वाभाविकपणें) कोणत्याही प्रकारचा
विशेष असत नाही श्रवणादिकानीं रूपित (परिच्छिन्न) ज्ञाना-
मुळेच तें तें ज्ञान अनुमापक (अनुमान करविणारें, अनुमानाचें निमित्त)
होतें, असें पुढें सांगावयाचें आहे यास्तव अनुमितिज्ञानाचे वेळीं लिंग
ज्ञानही असतें, असेंच सांगणें उचित होय लिंगज्ञानाच्या अभावीं अनुमिति
ज्ञान होणें शक्य नाही)

(‘ बाह्यविषयाचें श्रवण करणें, इत्यादि क्रियाच्या योगानें मनन कर-
णाराचें अनुमान होत नाही, हें तुमचें झणणें जरी क्षणभर कवूल केलें, तरी
बाह्यविषयाचें श्रवणादि करणें, ही प्रत्यक्ष क्रियाच आत्म्यालाही विषय करील,

असें झणण्यांत कोणता दोष आहे ?' असें वादी विचारील झणून आचार्य सांगतात—) “श्रवणादिक्रियाश्च स्वविषयेष्वेव ।” अर्थ—व ऐकणे, इत्यादि क्रिया आपल्या विषयांविषयीच होतात (आपला आश्रय जो आत्मा त्याविषयी कधीं होत नाहीत. ऐकणे ही क्रिया श्रवणाचा विषय जो शब्द त्याच्या ठिकाणीच प्रवृत्त होते. ऐकणाऱ्या श्रोत्याचे ठिकाणी प्रवृत्त होऊं शकत नाही, असा भावार्थ. शिवाय ‘न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः’ या वाक्याने आत्म्याच्या मन्तव्यत्वाचा निषेध केलेला असल्यामुळे त्याच्या विषयी मननक्रिया संभवत नाही, असें सांगतात—) “न हि मन्तव्यादन्यत्र मन्तुर्मननक्रिया संभवति ।” अर्थ—मन्तव्य विषयाहून पुढे जो आत्मा त्याच्याविषयी मनन करणाराची मननक्रिया संभवत नाही. (कारण कुंडरादिकांच्या क्रियेचा व्यापार छेद्य काष्ठाला सोडून इतरत्र झणजे छेद्य करणाऱ्या पुरुषाच्या शरीरावर होत नाही.)

(अहो पण ‘मनसो वशे सर्वमिदं बभूव ’ असें श्रुतिवचन आहे. त्यावरून सर्व मनाचा विषय आहे, असें ठरते. सर्वांमध्ये आत्माही अंतर्भूत होतो. झणून तोही मन्तव्य-मननाचा विषय होय, अशी वादी शंका घेतो—) “ननु मनसा सर्वमेव मन्तव्यं ।” अर्थ—अहो पण मनानें सर्वच मनन करितां येतें. (असें जरि असलें तरि मन हें करण (कियेचें साधन) आहे व कोणतीही क्रिया कर्त्यावांचून होणें शक्य नाही. यास्तव मनन करणाऱ्याचा अंगीकार अपश्य केला पाहिजे, असें सिद्धान्ती झणतात—) “सद्यमेवं तथःपि सर्वमपि मन्तव्यं मन्तारमन्तरेण न मन्तुं शक्यम् ।” अर्थ—सर्गे आहे. (सर्वांचें मनन करतां येतें हें खरें) तथापि ‘मन्तारं अन्तरेण सर्वमपि मन्तव्यं न मन्तुं शक्यम्—’ मनन करणाऱ्यावांचून कोणत्याही मन्तव्याचें मनन करतां येणें शक्य नाही. (तथापि येथील अपिशब्द ‘न मन्तारं मन्वीथाः’ अशा विशेष श्रुतीने आत्म्याच्या मन्तव्यत्वाचा निषेध केलेला असल्यामुळे आझी हें क्षणभर मान्य करून, झणजे आत्मा सर्वांमध्ये अंतर्भूत होतो, यास्तव तोही मननाचा विषय होणें

शक्य आहे, हे तुमचें ह्मणणें क्षणभर कबूल करून असें सांगत आहां,—हें सुचवितो. 'वरें पण मननाला मनन करणाराची आवश्यकता असली ह्मणून काय झालें ?' असें वादी विचारतो—) "यद्येवं किं स्यात् ।" अर्थ—असें जरी असलें तरी काय झालें ? (मन्ता प्रत्येक मननाला अवश्य आहे, असें ठरलें कीं आत्मा मन्तव्य-मननविषय नाही, असें सिद्ध झालें, असें सिद्धान्ती सांगतात—) "इदमत्र स्यात् ।" अर्थ—हें त्यांत होईल. (आत्मा मननाचा विषय नाही, हें त्यावरून ठरेल. तें कसें ह्मणून विचारशील तर पहा—आत्म्याचें मनन करावयाचें झाल्यास मनन करणारा कोण ? तो स्वतःच कीं दुसरा कोणी ? तो स्वतःच ह्मणून झटलें तर कर्तृकर्म—भावविरोध हा दोष येतो, असें सांगतात—) "सर्वस्य योऽयं मन्ता स मन्तैवेति न स मन्तव्यः स्यात् ।" अर्थ—सर्व विषयांचा जो हा मन्ता (मनन करणारा) तो मन्ताच आहे. यास्तव तो मन्तव्य (मननाचा विषय) होत नाही. (मन्त्यानेंच मन्तव्य होणें ह्मणजे आपल्याच सायावर बसून जाण्यासारखें अयुक्त आहे. क्रियेचा जो कर्ता त्यानेंच कर्म होणें, अनुपपन्न होय. यास्तव मन्त्याचा मन्ता दुसराच कोणी असतो, ह्मणून ह्मणावें तर तो मन्त्याचा मन्ता अनात्मा आहे कीं आत्मा ? अनात्मा आहे हा पक्ष घेतल्यास सिद्धान्ती ह्मणतात—) "न च द्वितीयो (अनात्मा) मन्ताऽस्ति ।" अर्थ—पण आत्म्याचा मन्ता दुसरा कोणी अनात्मा नाही. (कारण अनात्मा अचेतन असल्यामुळे तो मन्ता होणें अशक्य आहे. मनन हा चेतनधर्म आहे. वरें एका मननकर्त्या आत्म्याचें मनन करणारा दुसरा आत्म्याच आहे, हा पक्ष घेतल्यास 'एका शरीरात दोन आत्मे असतात,' असें होईल, असें सिद्धान्ती सांगतात—) "यदा स आत्मनेय मन्तव्यस्तदा येन च मन्तव्य आत्मात्मना यत्र मन्तव्य आत्मा तौ द्वौ प्रसज्जेयाताम् ।" अर्थ—जेव्हा तो आत्म्याच्या योगानेंच मन्तव्य होतो, ह्मणजे आत्म्याचाच विषय होतो तेव्हा आत्मा ज्या आत्म्याचा योगानें, ज्या आत्म्यावरून, ज्या आत्म्याचा मन्तव्य होतो तो एक व जो मन्तव्य होतो तो दुसरा

असे दोन आत्मे असतात, असे ह्मणण्याचा प्रसंग येईल या दोघाचा परिहार करावयाचा असल्यास एकाच आत्म्याला एकाशानें मन्तृत्व (मनन-कर्तृत्व) व दुसऱ्या अंशानें मन्तव्यत्व असतें, असें ह्मणावें लागेल. पण तसें ह्मटल्यास आत्मा सावयव होईल, असें सांगतात—) “एक एव आत्मा द्विधा मन्तृमन्तव्यत्वेन द्विशकलीभवेद्वशादिवत् ।” अर्थ—एकच आत्मा वेळू किंवा असेच दुसरे पदार्थ, याप्रमाणें मन्ता व मन्तव्य या रूपानें द्विधा, दोन शकलाचा होईल.

(एका शरीरात दोन आत्मे आहेत असें झालें, किंवा आत्मा दोन शकलांनीं युक्त झाला तर होईना, त्यात काय बिघडलें, असें वादी ह्मणेल, असें वाटल्यामुळे आचार्य— एका शरीरात दोन आत्मे असल्यास त्याचें सर्वदा ऐकमत्यच (एकच अभिप्राय) असेल, असा काहीं विश्वास नसल्यामुळे एकादे वेळीं त्यातील एकाला पूर्वेकडे जावेंसें व दून दुसऱ्याला पश्चिमेकडे जावेंसें वाटल्यास किंवा एकाला बसावेंसें वाटून दुसऱ्याला पळावेंसें वाटल्यास शरीराचा विनाश होण्याचाच प्रसंग ओढवळ बरे, वेळप्रमाणें त्याचीं दोन शकलें आहेत अशी कल्पना केली तर तो सावयव आहे असें होईल पण कोणतीही सावयव वस्तु अनित्य असते, या न्यायानें तोही अनित्य होऊन कृतहानादि दोष उत्पन्न होतील, असें ह्मणतात—) “उभय थाप्यनुपपत्तिरेव ।” अर्थ— वसेंही मानलें तरी अनुपपत्ति हा दोष येतोच (दोन दीप जरी परस्पर भिन्न असले तरी त्याचा स्वभाव एकसारखाच असल्यामुळे त्याच्यामध्ये कर्तृ-कर्मभाव नसतो ह्मणजे त्यातील एक दीप दुसऱ्या दीपाला प्रकाशित करणारा व दुसरा दीप त्याचा प्रकाश्य, असा भाव, असा सबंध त्याच्यामध्ये नसतो, असा अनुभव आहे यास्तव एका शरीरात दोन आत्मे असतात, या किंवा आत्म्याचीं दोन शकलें आहेत, या पक्षातील काणताही पक्ष जरी घेतला, तरी ते दोन्ही आत्म किंवा दोन्ही शकलें समानस्वभावाचीं असल्यामुळे आत्मा एक आहे, यापक्षां जसा, तसाच त्या दोन्ही पक्षां कर्तृ-कर्मभाव समवत नाही, अशी दुसरी अनुपपत्ति

सांगतात-) “ यथा प्रदीपयोः प्रकाश्यप्रकाशकत्वानुपपत्तिः सम-
 त्यात्तद्वत् । ” अर्थ— ज्याप्रमाणें दोन प्रदीपांच्या प्रकाश्य-प्रकाशक-
 त्वाची समस्वभावत्वामुळे अनुपपत्ति असते (त्याप्रमाणें दोन आत्मे किंवा
 दोन आत्मशक्ते यांच्यामध्येही समस्वभावत्वामुळेच प्रकाश्य-प्रकाशकत्वाची
 अनुपपत्ति आहे. शिवाय काठकोपनिषदामध्ये ‘ पराश्वित्वानि० ’ (अ. २ व. १
 मं. १) या मंत्रांत ‘ स्वयंभूनें इंद्रियांना बहिर्मुख मारून ठेवले आहे. (त्यांना
 बहिर्मुख करणें ह्मणजेच त्यांना मारणें आहे.) त्यामुळे तीं बाह्य विषयांनाच
 पाहतात; अन्तरात्म्याला पहात नाहीत. ’ असें ह्मटले आहे. यांत इंद्रियें
 नियमानें बहिर्मुखच प्रवृत्त होतात. अन्तर्मुख प्रवृत्त होत नाहीत. ह्मणजे
 आत्मा हा त्यांचा विषय नव्हे तर अनात्मा विषय आहे, असें सांगितले आहे.
 ‘ यन्मनसा न मनुते ’ हें केनोपनिषदांतील वाक्यही तेंच सांगतें. अर्थाद
 मनाचा व्यापार बाह्य मन्तव्य विषयाचे ठिकाणीच होतो; अन्तरात्म्याचे
 ठिकाणी होत नाही; असें सांगतात-) “ न च मन्तुर्मन्तव्ये मननव्या-
 पारशून्यः कालोऽस्त्यात्ममननाय । ” अर्थ—मनन करणाराला मन्तव्य
 विषयाविषयीच्या मनन व्यापारावांचून आत्ममनन करावयास अवकाशच
 नसतो (ह्मणजे मनन करणारा पुरुष जागर व स्वप्न या अवस्थांमध्ये एक-
 सारखा विषयचिंतनच करीत असतो. त्याच्या चित्ताचे सर्व व्यापार विषयां-
 विषयी होत असतात. त्यामुळे त्या अवस्थांत त्याला आत्म्याचें चिंतन
 करावयास अवकाशच उरत नाही. पण असें जर ह्मटले तर ‘ कोणी
 एकादाच बुद्धिमान् प्रत्यगात्माला जाणतो; व मनानेंच त्याला पहावें ’
 इत्यादि उपनिषद्वाक्यांची वाट काय ! ह्मणून विचाराल तर सांगतो— बहि-
 र्विशेषाचा अभाव होऊन मनाची एकामता झाली असतां आत्मा आपोआप
 प्रकाश पावतो, असा त्याचा अर्थ आहे. कारण तसा अर्थ न मानल्यास
 पूर्वोक्त न्यायानें परिपुष्ट असलेल्या ‘ अमृतः अविज्ञातः ’ इत्यादि अनेक
 श्रुती बाधित होतील.)

(असो, याप्रमाणें आत्मा साक्षात् मनानें चिंतन करता येण्याजोगा आहे, या पक्षीं एका शरीरात दान आत्मे किंवा त्याचा शकलीभाव हे दोष येतात असें सांगून तो अनुमितिशानाचा विषय होतो, यापक्षींही तेच दोष येतात, असें सांगतात-) “ यदापि लिङ्गेनात्मानं मनुते मन्ता तदापि पूर्ववदेव लिङ्गेन मन्तव्य आत्मा यच्च तस्य मन्ता तौ द्वौ प्रसज्जे याताम् । एक एव वा द्विधेति पूर्वोक्तो दोषः । ” अर्थ— ज्यावेळीं ‘ मन्ता लिङ्गेन आत्मानं मनुते- ’ मनन करणारा लिंगाच्या योगानें आत्म्याला मानतो (त्याचें मनन-अनुमान करतो) त्यावेळींही पूर्वी प्रमाणेंच लिंगाच्या योगानें मन्तव्य आत्मा व त्याचा मन्ता, असे दोन आत्मे प्रसक्त होतील, किंवा एकच आत्मा द्विधा होतो, असा पूर्वोक्त दोष येईल (तात्पर्य ‘ अमत अविज्ञात ’ इत्यादि न्यायपूर्ण श्रुतीनें आत्म्याला कोणत्याच प्रकारें ज्ञेयत्व नाही, असेच सांगितलें आहे, ही गोष्ट सिद्ध झाली)

(यावर पूर्ववादी पुन शका घेतो-) न प्रत्यक्षेण नाप्यनुमानेन ज्ञायते चेत्कथमुच्यते ‘ सम आत्मेति विद्यात् ’ इति । कथं वा श्रोता, मन्ते- त्यादि । ” अर्थ— आत्मा प्रत्यक्ष प्रमाणानें जाणला जात नाही व अनुमानप्रमाणानेंही जर जाणला जात नाही तर ‘ सम’ आत्मा इति विद्यात् इति कथ उच्यते- ’ आत्मा सर्वत्र सम आहे (कोठेंही विषम नाही), असें जाणावें, असें कसें सांगितलें जातें ? तसेंच तो श्रोता, मन्ता विज्ञाता, इत्यादि आहे, असें कसें झटलें आहे ? ह्मणजे आत्मा ज्ञेय आहे, असें व तो श्रोतृत्वादि धर्मीनीं युक्त आहे, असें (प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुती अनुपपन्न आहेत, असा याचा भाव)

‘ सम आत्मा० ’ या श्रुतीत इतरनिषेध झाला असता स्वप्रकाश त्वामुळे स्वतः स्फुरणच सांगितलें आहे आत्मा इतर पदार्थीप्रमाणें ज्ञान या क्रियेचें कर्म आहे, अशा अभिप्रायानें येथें ‘ विद्यात् ’ असें झटलेलें नाही, असा पण्णिर पुढें सांगायचा आहे यास्तव श्रोता, मन्ता इत्यादि श्रुती

विषयीं घेतलेल्या शंकेचा परिहार अगोदर सांगतात—) “ ननु ” अर्थ—
 अहो पण (श्रुतीनें आत्मा श्रोतृत्वादि-धर्मवान् आहे, असें जें सांगितलें
 आहे, त्याची वाट काय झणून विचारतां कीं श्रोतृत्वादिकांचें प्रतिपादन
 केलेलें असल्यामुळे अश्रोतृत्वादि असिद्ध आहे, असें झणतां? पहिला
 पक्ष मानीत असाल तर तो बरोबर नाही कारण श्रोतृत्वादि धर्म नित्य
 आहेत, असें तुम्ही मानीत असता, असें सांगतात—) “ श्रोतृत्वादिधर्म-
 यानात्मा । ” अर्थ— आत्मा श्रोतृत्वादि धर्मवान् आहे (त्याचप्रमाणें
 ‘ न श्रोता न मन्ता ’ इत्यादि सागणारी श्रुति असल्यामुळे त्याच्या नित्य
 अश्रोतृत्वादिकाविषयी प्रमाण नाही, असेंही नाही. तर तें नित्य अश्रो-
 तृत्वादिकही प्रमाणासिद्ध आहे. यास्तव तें ‘ असिद्ध आहे ’ असें झणता
 येत नाही, असें सांगतात—) “ अश्रोतृत्वादि च प्रसिद्ध आत्मनः । ”
 अर्थ— त्याचप्रमाणें आत्म्याचें अश्रोतृत्वादिक प्रसिद्ध आहे (या श्रुतीचा
 विरोध कसा नाही, तें आम्ही पुढें सांगू पण तूर्त याप्रमाणें श्रोता, मन्ता व
 न श्रोता न मन्ता, असें दोनप्रकारचें विधान ऐकलें असता त्यातील एकच
 पक्ष घेऊन आत्मा श्रोताच आहे, असें झणणें सर्वथा युक्त नव्हे, असें
 आचार्य झणतात—) “ किमत्र विषमं पश्यसि । ” अर्थ— (मा
 असें असताना) त्यात विषम का पाहतोस? (‘ अहो पण अश्रोतृत्वश्रुति
 अन्यपर असल्यामुळे झणजे तिचा प्रसिद्ध (वाच्य) अर्थ न घेतां लाक्ष-
 णिक अर्थ घ्यावयाचा असल्यामुळे ‘ श्रोता मन्ता ’ व ‘ अश्रोता अमन्ता ’
 या वचनात कांहीं वैषम्य नाही, ’ असें पूर्ववादी झणेल झणून आचार्य
 सांगतात— “ यद्यपि तत्र न विषमं तथापि मम तु विषमं प्रतिभाति । ”
 अर्थ— जरी तुला त्यांत कांहीं विषम वाटत नसलें तरी मला तें भासतें.
 (निरनिगळ्या वेळीं तीं दोन्ही संभवतात. यास्तव त्या दोन प्रकारच्या
 वाक्यांनील एकाच प्रकारचें वाक्य अन्यपर आहे, असें समजून आत्म
 श्रोताच आहे, असें झणण्यास कांहीं विशेष कारण नाही.)

‘ (‘अश्रोतृत्वादि च प्रसिद्धमात्मनः’ या पाठाच्या अनुरोधाने वरील भाष्य लाविले. आतां ‘अश्रोतृत्वादि -प्रसिद्धमात्मनः।’ असा दुसरा पाठ आहे. त्याच्या अनुरोधाने ‘ननु श्रोतृत्वादिधर्मवान् आत्मा। अश्रोतृत्वादि च प्रसिद्धमात्मनः।’ हें, सर्व वाक्य वरील शंकावायाचेंच आहे, असें समजावें. त्याचा अर्थ—अहो पण आत्मा श्रोतृत्वादिधर्मवान् आहे व अश्रोतृत्वादिक अनात्म्याचे धर्म आहेत, हें प्रसिद्ध आहे. (श्रुतीनें आत्मा श्रोतृत्वादि धर्मवान् आहे, असें सांगितलें आहे. तेव्हां तो अश्रोता कसा होईल? ‘न श्रोता’ इत्यादि वाक्यावरून तो श्रोता नाही, असेंही वाटतें, पण अश्रोतृत्व हा धर्म अनात्म्याचा आहे, हें प्रसिद्ध आहे. यास्तव आह्मी तें वाक्य अन्यपर आहे, असें ह्मणतो.)

(पण दोन्ही आत्मधर्म आहेत असें श्रुति एकसारखेंच सांगत असतांना त्यांतील एक अनात्म्याचा धर्म आहे, असें ह्मणणें अयुक्त होय, असें सिद्धान्ती ह्मणतात—) ‘किमत्र विषमं पश्यसि’ अर्थ—यांत असें विषम कां पाहतोस ? (अहो पण आह्मी लोकांच्या प्रसिद्धीच्या बलावर अनात्मधर्मत्वाचा निश्चय केलेला असल्यामुळे आह्मी यांत विषम मुळींच पहात नाही, असें पूर्ववादी ह्मणेल, असें समजून आचार्य त्याचें निराकरण करितात—) ‘यद्यपि तव न विषमं तथापि मम तु विषमं प्रतिभाति।’ अर्थ—जरी तुला त्यांत कांहीं विषम वाटलें नाही तरी मला विषम भासतें. (बाकीचें सर्व भाष्य पूर्वीप्रमाणें जाणावें.)

(अश्रोतृत्वादि आत्म्याचा धर्म आहे, अशीही प्रसिद्धि असल्यामुळे श्रुतीच्या अनुसार ते दोन्ही आत्मधर्म आहेत, असें प्रश्नपूर्वक सांगतात—) “कथं । यदासौ श्रोता तदा न मन्ता यदा मन्ता तदा न श्रोता । तत्रैवं सति पक्षे श्रोता मन्ता पक्षे न श्रोता न मन्ता ।” अर्थ—तें कसे ? (तूं केहां केव्हां होणाऱ्या ज्ञानाच्या योगानें आत्म्याचें नित्यश्रोतृत्वादिक मानतोस. पण तें युक्त नव्हे. कारण) जेव्हां तो श्रवण करणारा (ऐकणारा) तेव्हां-मन्ता (मनन करणारा) नव्हे व जेव्हां-मनन

करणारा तेव्हा श्रवण करणारा नव्हे आणि असा प्रकार असल्यामुळे एका-
पक्षीं आत्मा श्रोता व मन्ता आणि दुसऱ्या पक्षीं तो श्रोता नव्हे व मन्ताही
नव्हे. (भाष्यांत 'न मन्ता' या शेषटच्या शब्दापुढे 'न तु नित्यमेव
श्रोता मन्ता वा' असा शेष लावावा. म्ह. तो नित्य श्रोताच किंवा नित्य
मन्ता नव्हे.) "तथान्यत्रापि च।" अर्थ—त्याचप्रमाणे द्रष्टृत्व, विशातृत्व
इत्यादिकामध्येही (असेंच 'कादाचित्कत्व' झणजे केव्हा केव्हा असणे,
हा धर्म आहे.) "यदैवं तदा श्रोतृत्वादिधर्मवान्नात्माऽश्रोतृत्वादिधर्मवा-
न्वेति संशयस्थाने कथं तव न वैषम्यम्।" अर्थ—अशी जेव्हां स्थिति
आहे तेव्हा आत्मा श्रोतृत्वादि धर्मवान् आहे कीं अश्रोतृत्वादि धर्मवान् आहे,
असा संशय आला असता त्यांतील एकाच पक्षाला प्रमाण समजून दुसऱ्याला
अप्रमाण समजणाऱ्या तुझ्या ठिकाणीं वैषम्य कसें नाहीं ? (श्रोतृत्वा-
दिकाला पाक्षिकत्व कसें आहे तें दृष्टान्त देऊन सांगतात—) "यदा देव-
दत्तो गच्छति तदा न स्थाता गन्तैव। यदा तिष्ठति तदा न गन्ता
स्थातैव तदास्य पक्ष एव गन्तृत्वं स्थातृत्वं च, न नित्यं गन्तृत्व
स्थातृत्व वा तद्वत्।" अर्थ—जेव्हा देवदत्त जातो तेव्हा तो स्थाता (उमा
राहणारा) नसतो तर गमन करणाराच असतो व तो जेव्हा उमा असतो
तेव्हा जाणारा नव्हे तर उमा राहणाराच आहे. आणि जेव्हां अशी व्यवस्था
आहे तेव्हां याचे गन्तृत्व किंवा स्थातृत्व एका पक्षीं असणारेच आहे-
(गन्तृत्व झणजे गमन करणारा हा धर्म व स्थातृत्व झणजे उमा असणारा, हा
धर्म यांतील एक असतो तेव्हां दुसरा नसतो व दुसरा असतो तेव्हां पहिला
नसतो यास्तव त्यांतील प्रत्येक धर्म दुसऱ्याच्या अभावींच असणार हें उघड
आहे) त्याचे गतृत्व व स्थातृत्व नित्य नाहीं त्याचप्रमाणे (श्रोतृत्वादि-
कही नित्य नव्हे.)

(असा वाद चालला असतां सिद्धान्त्याचा गूढ अभिप्राय न समज-
ल्यामुळे काणादादिक तार्किक दोन्हीही झणजे श्रोतृत्वादि व अश्रोतृत्वादि
कादाचित्कत्व (कादाचित् असणारीच) कां असेनात. त्यांत काय विपदळें,

असें झणतात, असें आचार्य सांगतात—) “अत्र काणादाक्यः पश्यन्ति । पक्षप्रातेनैव श्रोतृत्वादिनात्मोच्यते श्रोता मन्तेत्यादि संयोगजत्वमयौ-
गपद्यं च ज्ञानस्य ह्याचक्षते । दर्शयन्ति चान्यत्रमना अभूवं नादर्श-
मित्यादि युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च न्याय्यम् ।”
अर्थ—याविषयीं काणादादिक (वैशेषिक व नैयायिक) असें समजतात.
श्रोता, मन्ता इत्यादि श्रुतिवचनांत एकपक्षीं प्राप्त जें श्रोतृत्वादिक
त्याच्या योगानेंच आत्मा सांगितला जातो. (काणादादिकही जर असेंच
झणतात तर सिद्धांताहून तें त्यांचें झणणें भिन्न कसें ? कारण सिद्धांत्यां-
नींही श्रोतृत्व-अश्रोतृत्व इत्यादिकांचा अंगीकार केला आहे. झणून कोणी
झणेल तर तें बरोबर नाही. कारण सिद्धान्त्याच्या मतीं नित्य साक्षीचें
श्रोतृत्व नित्यच आहे. आणि कादाचित्क (केव्हां केव्हा होणारें) ज्ञान
मिथ्या असल्यामुळें वस्तुतः त्याचा अभाव आहे. झणून अश्रोतृत्वही नित्यच.
पण आह्मां काणादांच्या मतीं कादाचित्क ज्ञानानेंच श्रोतृत्वादिक; असा
विशेष आहे, असें ‘संयोगजत्वं०’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात—) ते ज्ञानाला
संयोगजत्व व अयौगपद्य आहे, असें झणतात. (आत्मा व मन यांच्या संयो-
गापासून ज्ञानाचा उद्भव होतो व तें एकाच वेळीं होत नाही, असा वैशे-
षिकांचा सिद्धांत आहे. असो; आतां ज्ञान केव्हां केव्हां होणारें व सर्व ज्ञान
एकाच वेळीं न होता क्रमानें होणारें आहे याविषयी ‘दर्शयन्ति’ इत्यादि
भाष्यानें प्रमाण दाखवितात—) अन्यत्रमना अभूवं न अदर्श इत्यादि दर्श-
यन्ति । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः मनसो लिङ्गं इति च न्याय्यं (पश्यन्ति)—’
मी ‘अन्यत्रमना’ होतां. झणजे ज्याचें मन दुसरीकडे लागलें आहे, असा
होतां. त्यामुळें मीं पाहिलें नाही, इत्यादि दाखवितात व एकाच वेळीं सर्व
ज्ञानाची उत्पत्ति न होणें, हें मनाच्या अस्तित्वाचें चिह्न आहे, असें आपलें
झणणें न्याय्य आहे, असें पाहतात. (समजतात. मन जर नसतें तर चक्षु-
रादि इंद्रियाचा एकाच वेळीं रूपादि विषयाशीं संबंध झाला असता. एकाच
वेळीं सर्व इंद्रियाच्या योगानें सर्व विषयाविषयीचीं ज्ञानें झालीं असतीं.

कारण इद्रियें व विषय याचा संबध, ही ज्ञानाची सामग्री त्या वेळीं असते पण तसें होत नाहीं. यास्तव क्रमानें प्रत्येक इद्रियाशीं संयोग पावणारें मन अणुपरिमाणाचें आहे, असें मानलें पाहिजे आणि त्याचा अंगीकार केला असता एकाच वेळीं मनाचा सर्व इद्रियाशीं संयोग होत नसल्यामुळे सर्व विषयज्ञानाची सामग्री नसते ह्मणून एकाच वेळीं सर्व विषयक ज्ञान होत नाहीं एका वेळीं सर्वविषयाचें ज्ञान न होणें, याच लिंगावरून मन आहे, असें ह्मणणारे काणाद एकाच वेळीं सर्व ज्ञानाची उत्पत्ति होत नाहीं, असें ह्मणातात आणि हा आपला अर्थ न्याय्य आहे, असेंही समजतात)

(असो, सिद्धान्त्यनीं याप्रमाणें काणादादिकाचें मत प्रदर्शित केलें असता ' तर मग काणादादिकाच्या ह्मणण्याप्रमाणें दोन्ही प्रकारच्या श्रुतींची उत्पत्ति लागत असल्यामुळे व आत्म्याच्या ठिकाणीं श्रोतृत्वादि धर्मवत्त्वाची सिद्धि होत असल्यामुळे तोच सिद्धान्त आहे, असा निश्चय करा, ' असें पूर्वपक्षी किंवा कोणी मध्यस्थ सिद्धान्त्यास ह्मणतो—) " भव त्वेय किं तव नष्ट यद्येव स्यात् । " अर्थ— मग असेंच असो असें जर झालें तर त्यात तुझे काय गेलें ? (ह्मणजे काणादादिकाचें हें दर्शन जर न्याय्य असेल तर तच असू दे त्यांत तुझे काय नष्ट झाले ? असा भाव आत्मा कादाचित्क ज्ञानानें श्रोतृत्वादि धर्मवान् होतो हें श्रुतीला समत नाहीं यास्तव त्याचें तें ह्मणणें न्याय्य नव्हे, असें सागून सिद्धान्ती त्या पक्षास दूषित करितात—) ' अस्त्येय त्वेष्ट चेत् । श्रुत्यर्थस्तु न सम्भवति । " अर्थ— तुला जर तें इष्ट वाग्त असेल तर तसें असो, पण श्रुतीचा अर्थ मात्र असा सम्भवन नाहीं (अहो पण श्रोता मन्ता इत्यादि श्रुतीनें ते त्याचे धर्म आशेत असें प्रतिपादन केलें आहे तेन्ना तुझी श्रुतीला हें समत नाहीं, अस कसें ह्मणतां ? अशी शङ्का घेतात—) " किं न श्रोता मन्ता इत्यादि श्रुत्यर्थः । " अर्थ— श्रोता, मन्ता इत्यादि श्रुतीचा अर्थ नव्हे का ? (तो काणादादिकांच्या न्याय्य समजुनीला समतच आहे अहो पण ' न श्रोता ' इत्यादि श्रुतीनें कोणावारी प्रकारचा विशेष न ठेवितो आत्मा ब्रह्मादी

श्रोतृत्वादि सर्व धर्मांनीं रहित आहे, असें प्रतिपादन केलेलें असल्यामुळे तो श्रोता, मन्ता इत्यादि आहे, ह्मणजे श्रोतृत्वादि धर्मांनीं युक्त आहे, हें ह्मणणें श्रुतिसमत नाही, असें सिद्धान्ती उत्तर सांगतात-) “ न । न श्रोता न मन्तेत्याविवचनात् । ” अर्थ— नाही. ‘ न श्रोता न मन्ता ’ ह्मणजे तो श्रोता नाही, मन्ता नाही, इत्यादि वचन असल्यामुळे (‘ श्रोता, मन्ता ’ हा श्रुत्यर्थ नव्हे)

(पण ‘ यदासौ श्रोता० ’ (पृष्ठ १५३) इत्यादि वचनांने श्रोतृत्वा-
दिकाला पाक्षिकत्व आहे, ह्मणजे श्रोतृत्वादिक एक पक्षी असून दुसऱ्या पक्षी अश्रोतृत्वादिक आहे, असें तुझीच वर झटलेलें असून काणादाचा पक्ष दाखवीत असताना कादाचित्क ज्ञानानें त्याचें उपपादान केलें आहे यास्तव तुमच्या सांगण्यावरूनही पाक्षिक श्रोतृत्वादिक व अश्रोतृत्वादिक यांना विषय करणाऱीं तीं दोन प्रकारचीं वचनां आहेत, अशी उपपत्ति लागते, असें वादी ह्मणतो-)
“ ननु पाक्षिकत्वेन प्रत्युक्त त्वया । ” अर्थ— अहो पण पाक्षिकत्वानें तुझी त्याचा निर्णय केला आहे (परंतु आत्म्याचें श्रोतृत्व व त्याचा अभाव हीं दोन्ही दोन प्रकारच्या श्रुतींवरून स्वामाविक्रपणें प्रतीत होतात यास्तव त्यांना पाक्षिक समजून त्याचा सकोच करणें युक्त नव्हे, असा आपला अभिप्राय व्यक्त करीत सिद्धान्ती ह्मणतात-) “ न । नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमात् । ” अर्थ— श्रोतृत्वादि नित्यच आहे, असा स्वीकार केलेला असल्यामुळे आझी वर त्याचा पाक्षिकत्वानें निर्णय केलेला नाही (अहो पण स्वतः श्रुति- श्रवणशक्ती अनित्य आहे, असें ठरलें असता त्यावरून सिद्ध हाणारें श्रोतृत्वही अनित्य आहे, असा सकोच हाणें अवश्य आहे, अस कोणी ह्मणेल ह्मणून आचार्य सांगतात-) “ न हि श्रोतु श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते इत्यादि श्रुते । ” अर्थ— कारण श्रोत्याच्या श्रुतीचा (श्रवणशक्तीचा) सर्वथा लोप कधीही होत नाही, इत्यादि अर्थाची श्रुति आहे (यास्तव श्रुति व श्रोतृत्व यांना अनित्य ह्मणणें श्रुति विरुद्ध आहे)

कारण इंद्रियें व विषय यांचा संबंध, ही ज्ञानाची सामग्री त्या वेळीं असते. पण तसें होत नाही. यास्तव क्रमानें प्रत्येक इंद्रियाशीं संयोग पावणारें मन अणुपरिमाणाचें आहे, असें मानलें पाहिजे आणि त्याचा अंगीकार केला असतां एकाच वेळीं मनाचा सर्व इंद्रियाशीं संयोग होत नसल्यामुळे सर्व विषयज्ञानांची सामग्री नसते. ह्मणून एकाच वेळीं सर्व विषयक ज्ञान होत नाही. एका वेळीं सर्वविषयाचें ज्ञान न होणें, याच लिंगावरून मन आहे, असें ह्मणणारे काणाद एकाच वेळीं सर्व ज्ञानाची उत्पत्ति होत नाही, असें ह्मणातात आणि हा आपला अर्थ न्याय्य आहे, असेंही समजतात)

(असो, सिद्धान्त्यानीं याप्रमाणें काणादादिकाचें मन प्रदर्शित केलें असता ' तर मग काणादादिकाच्या ह्मणण्याप्रमाणें दोन्ही प्रकारच्या श्रुतींची उत्पत्ति लागत असल्यामुळे व आत्म्याच्या ठिकाणीं श्रोतृत्वादि धर्मवत्त्वाची सिद्धि होत असल्यामुळे तोच सिद्धान्त आहे, असा निश्चय करा, ' असें पूर्वपक्षी किंवा कोणी मध्यस्थ सिद्धान्त्यास ह्मणतो—) " भव-
त्वेव किं तव नष्टं यद्येवं स्यात् । " अर्थ— मग असेंच असो. असें जर झालें तर त्यात तुझें काय गेलें ? (ह्मणजे काणादादिकाचें हें दर्शन जा न्याय्य असेल तर तेच असू दे. त्यात तुझें काय नष्ट झाले ? असा भाव आत्मा कादाचित्क ज्ञानानें श्रोतृत्वादि धर्मवान् होतो हें श्रुतीला संमत नाही. यास्तव त्याचें तें ह्मणणें न्याय्य नव्हे, असें सांगून सिद्धान्ती त्या पक्षास दूषित करितात—) " अस्त्येव तवेष्टं चेत् । श्रुत्यर्थस्तु न संभवति । " अर्थ— तुला जर तें इष्ट वाटत असेल तर तसें असो, पण श्रुतीचा अर्थ मात्र असा संभवत नाही. (अहो पण श्रोता मन्ता इत्यादि श्रुतीनें ते त्याचे धर्म आहेत असें प्रतिपादन केलें आहे. तेन्ना तुझी श्रुतीला हें संमत नाही, असें कसें ह्मणतां ? अशी शंका घेतात—) " किं न श्रोता मन्ता इत्यादि श्रुत्यर्थः । " अर्थ— श्रोता, मन्ता इत्यादि श्रुतीचा अर्थ नव्हे का ? (तो काणादादिकांच्या न्याय्य समजुतीला संमतच आहे. अहो पण ' न श्रोता ' इत्यादि श्रुतीनें कोणतशी प्रकारचा विशेष न ठेवितो आत्मा विदात्री

श्रोतृत्वादि सर्व धर्मीनीं रहित आहे, असें प्रतिपादन केलेलें असल्यामुळे तो श्रोता, मन्ता इत्यादि आहे, ह्मणजे श्रोतृत्वादि धर्मीनीं युक्त आहे, हे ह्मणजे श्रुतिसंमत नाही, असें सिद्धान्ती उत्तर सांगतात—) “ न । न श्रोता न मन्तेत्यादिवचनात् । ” अर्थ— नाही. ‘ न श्रोता न मन्ता ’ ह्मणजे तो श्रोता नाही, मन्ता नाही, इत्यादि वचन असल्यामुळे (‘ श्रोता, मन्ता ’ हा श्रुत्यर्थ नव्हे.)

(पण ‘ यदासौ श्रोता० ’ (पृष्ठ १५३) इत्यादि वचनानें श्रोतृत्वा-
दिकाला पाक्षिकत्व आहे, ह्मणजे श्रोतृत्वादिक एक पक्षी असून दुसऱ्या
पक्षी अश्रोतृत्वादिक आहे, असें तुझीच वर झटलेलें असून काणादांचा पक्ष
दास्तवीत असतांना कादाचित्क ज्ञानानें त्याचें उपपादान केलें आहे. यास्तव
तुमच्या सांगण्यावरूनही पाक्षिक श्रोतृत्वादिक व अश्रोतृत्वादिक यांना विषय कर-
णारीं तीं दोन प्रकारचीं वचनें आहेत, अशी उपपत्ति लागते, असें वादी ह्मणतो—)
“ ननु पाक्षिकत्वेन प्रत्युक्तं त्वया । ” अर्थ— अहो पण पाक्षिकत्वानें
तुझी त्याचा निर्णय केला आहे. (परंतु आत्म्याचें श्रोतृत्व व त्याचा
अभाव हीं दोन्ही दोन प्रकारच्या श्रुतींवरून स्वाभाविकपणें प्रतीत होतात.
यास्तव त्यांना पाक्षिक समजून त्यांचा संकोच करणें युक्त नव्हे, असा आपला
अभिप्राय व्यक्त करीत सिद्धान्ती ह्मणतात—) “ न । नित्यमेव श्रोतृत्वा-
द्यभ्युपगमात् । ” अर्थ— श्रोतृत्वादि नित्यच आहे, असा स्वीकार
केलेला असल्यामुळे आह्मी वर त्याचा पाक्षिकत्वानें निर्णय केलेला नाही.
(अहो पण स्वतः श्रुति- श्रवणशक्ति अनित्य आहे, असें ठरलें असता
त्यावरून सिद्ध होणारें श्रोतृत्वही अनित्य आहे, असा संकोच होणें अवश्य
आहे, असें कोणी ह्मणेल ह्मणून आचार्य सांगतात—) “ न हि श्रोतु श्रुते-
र्विपरिलोपो विद्यते इत्यादि श्रुतेः । ” अर्थ— कारण श्रोत्याच्या
श्रुतीचा (श्रवणशक्तीचा) सर्वथा लोप कधीही होत नाही, इत्यादि
अर्थाची श्रुति आहे. (यास्तव श्रुति व श्रोतृत्व यांना अनित्य ह्मणजे श्रुति-
विरुद्ध आहे.)

(अहो पण श्रवणशक्ति, मननशक्ति इत्यादिकाना जर नित्यत्व असतें, तर एकाच वेळीं अनेक विषयाचें ज्ञान झालें असतें ह्मणजे केव्हाही कोणत्याही ज्ञानाचा अभाव झाला नसता कारण श्रुति, मति, इत्यादि नावांच्या सर्व ज्ञानाना नित्यत्व आहे ' मग तसें झालें तर इष्टच आहे,' ह्मणून ह्मणाल तर प्रत्यक्ष अनुभवाशीं विरोध येतो. यास्तव ' न हि श्रोतु श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते ' या श्रुतीचा वाच्य अर्थाहून निराळा अर्थ सांगितला पाहिजे, अशी वादी शका घेतो-) " एवं तर्हि नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमे प्रत्यक्ष-विरुद्धा युगपज्ज्ञानोत्पत्तिरज्ञानाभावश्चात्मनः कल्पित स्यात् । तच्चानिष्टमिति । " अर्थ— असें जर मानलें तर ह्मणजे श्रोतृत्वादिक नित्यच आहे, असा अंगीकार केल्यास अनुभवाच्या विरुद्ध एकाच वेळीं सर्व ज्ञानाची उत्पत्ति व आत्म्याच्या अज्ञानाचा अभाव याची कल्पना केल्यासारखें होईल पण तसें होणें अनिष्ट आहे (येथें शका सपली, असें इतिशब्दानें सूचविलें आहे)

(आता या शकेचा परिहार सांगतात—) " नोभयदोषोपपत्तिः । " अर्थ— (एकाच वेळीं सर्व ज्ञानाची उत्पत्ति व अज्ञानाचा अभाव या) दोन्ही दोषाची उपपत्ति समवत नाही त्याचे श्रोतृत्वादिधर्म धर्म जर नित्य आहेत तर बरील दो-ही दोष येत नाहीत, असें कसें ह्मणता, अशी आज्ञा घेऊन आत्मस्वरूपभूत श्रुति, मति इत्यादिकांना नित्यत्व असलें तरी वृत्ति रूप कादाचित्क श्रुति, मति इत्यादिकांचा अंगीकार केलेना असल्यामुळे पूर्वीक दोष येत नाही, असा परिहार करणारे सिद्धान्ती नित्य श्रोतृत्वादिक दाखवितात—) " आत्मनः श्रुत्यादिश्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वश्रुतेः । " अर्थ— कारण आत्म्याच्या श्रुत्यादिक'पुढें त्याला श्रोतृत्वादिधर्मवत्त्व आहे, अशी श्रुति आहे (आत्म्याच्या स्वरूपभूत असें जें श्रुत्यादि ह्मणजे श्रोत्रेन्द्रियजन्य वृत्तीचें साक्षिरूप, त्याच्या योगाने त्याला श्रोतृत्वादि धर्मवत्त्व येत ह्मणजे श्रोत्रजन्य वृत्तीच्या साक्षिन्वामुळे आत्मा श्रोता, मन्ता इत्यादि दातो ' श्रोता, मन्ता,' इत्यादि श्रुतीनेंही तेंच सांगितलें आहे)

(तर मग अनित्य श्रुत्यादि कसे? अशी आशका घेऊन तेच दाख-
वितात-) “ अनित्यानां मूर्तानां च चक्षुरादीनां दृष्ट्याद्यनित्यमेव
संयोगवियोगधर्मिणाम् । यथाऽग्नेर्ज्वलनं तृणादिसंयोगजत्वात्तद्वत् । ”
अन्वयः— यथा अग्नेः ज्वलनं तृणादिसंयोगजत्वात् अनित्यं तद्वत् संयोग-
वियोगधर्मिणा अनित्यानां च चक्षुरादीनां दृष्ट्यादि अनित्यं एव ॥ अर्थ—
ज्याप्रमाणे अग्नीचे पटणे तृणादिकांच्या संयोगामुळे उद्भवणारे असल्यामुळे
अनित्य, त्याप्रमाणे संयोगविभागधर्मवान्, अनित्य व मूर्त अशा चक्षुरादि
इंद्रियाचे दृष्ट्यादि अनित्यच आहे ‘ संयोगवियोगधर्मिणां— ’ हे चक्षुरादि-
काना सहेतुक विशेषण दिले आहे ह्मणजे चक्षुरादिकांची दृष्टि, मति इत्यादि
संयोगजन्य असल्यामुळे अनित्य आहे. अहो पण अनित्य दृष्ट्यादि जर
आहे असे ह्मणत, तर तोच आत्म्याचाही धर्म आहे, असे ह्मणण्यास कोणती
हरकत आहे? नित्य दृष्ट्यादि हाच त्याचा धर्म आहे, असा आमह कशाळा
पाहिजे? असे कोणी ह्मणेळ ह्मणून सांगतात-) “ न तु नित्यस्यामूर्त-
स्यासंयोगविभागधर्मिण संयोगजदृष्ट्याद्यनित्यधर्मवत्त्व संभवति । ”
अर्थ—नित्य, अमूर्त, संयोग-विभाग धर्मरहित, अशा आत्म्याचे संयोग-
जन्यदृष्ट्यादि अनित्य धर्मवत्त्व संभवत नाही (आत्मा नित्य असल्यामुळेच
अमूर्त आहे. कारण कोणताही मूर्त पदार्थ सावयव असतो व अवयवांचा
परस्पर संयोग व वियोग होणे हाच उपचय व अपचय ह्मणजे वृद्धि व
क्षय आहे आणि वृद्धि-क्षयवान् ह्मणजेच परिणाम पावणारा पदार्थ
अनित्य असतो आत्मा नित्य आहे, त्याअर्थी तो मूर्त नसला पाहिजे आणि
मूर्त नसल्यामुळेच संयोगादिधर्मरहित आहे तो असा असल्याकारणाने
त्याच्या ठिकाणी संयोगजन्य दृष्टि श्रुति, मति इत्यादिकांचा अंशभूत आहे
त्यामुळे आत्म्याच्या नित्य दृष्ट्यादिकांचाच अंगीकार केला पाहिजे)

(श्रुतीवरूनही त्याच्या नित्यदृष्ट्यादिकांची सिद्धि होते, असे सांग-
तात-) “ तथा च श्रुतिः—‘ न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते । ’
इत्याद्याः । ” अन्वय—तथा च ‘ द्रष्टु दृष्टेः विपरिलोपः न हि विद्यते ’

इत्याद्या, श्रुतिः । अर्थ-तशीच 'द्रष्टृचाच्या दर्शनशक्तीचा सर्वथा ठोप होत नाही, इत्यादि श्रुति आहे. (अहो पण नित्य व अनित्य अशा दोन दृष्टींचा अंगीकार केल्यास गौरव हा दोष नाही कां येत ? अशी शंका घेतात-)
 " एवं तर्हि द्वे दृष्टी चक्षुषोऽनित्या दृष्टिर्नित्या चात्मनः । तथा च द्वे श्रुती श्रोत्रस्यानित्या नित्यात्मस्वरूपस्य । तथा द्वे मती विज्ञाती बाह्या-
 चाद्ये । " अर्थ-असे जर झटलें तर दोन दृष्टी झाल्या. एक चक्षुची अनित्य व आत्म्याची नित्य. तशाच दोन श्रुती. श्रोत्रेंद्रियाची अनित्य व आत्मरूपाची नित्य. तशाच दोन मती, दोन विज्ञाती ह्मणजे एक बाह्य व दुसरी अबाह्य (खरें, पण श्रुतीला प्रामाण्य असल्यामुळे द्विविधत्वाचा अंगीकार केल्याकारणानें होणारे गौरवही प्रामाणिक आहे, असे सिद्धांती सांगतात-)
 " एवं ह्येव । तथा चेयं श्रुतिरुपपन्ना भवति दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोते-
 त्याद्या । " अर्थ-असेंच आहे आणि तसेंच मानल्यानें दृष्टीचा द्रष्टा, श्रुतीचा श्रोता, इत्यादि श्रुति उपपन्न होते. (दृष्टेर्द्रष्टा ह्मणजे दृष्टिविषयक, दृष्टिमान्; दर्शनशक्तीला विषय करण्याचें सामर्थ्य ज्याच्यामध्ये आहे तो, असा त्याचा अर्थ आहे. एकाच पदार्थामध्ये विषय-विचयिभाव संभवत नसल्यामुळे ह्मणजे एकाच पदार्थानें स्वतः विषय होऊन त्याविषयाचा ग्राहकही होणें, असंभाव्य असल्याकारणानें एक विषय होणारी व दुसरी तिला विषय करणारी अशा दोन दृष्टी प्रतीत होतात आणि अशा रीतीनें दोन प्रकारची दृष्टि असली तरच वरील श्रुति उपपन्न होते, नाही तर होत नाही. तिमिर-
 रोग झाला असतां दृष्टि नष्ट झाली व औषधोपचारानें रोगाचें विचारणें झालें असतां दृष्टि पुनः आली, अशी प्रतीति ज्या दृष्टीविषयी येते ती जन्मनाश-
 युक्त अनित्य दृष्टि एक व तिच्या जन्मनाशांचीही साक्षिभूत, तिच्या जन्म-
 नाशांस जाणणारी नित्य दृष्टि दुसरी, अशा दोन प्रकारच्या दृष्टींचा अनु-
 भव लौकिकांतही येतो असे सांगतात-) " लोकेऽपि प्रसिद्धं चक्षुष-
 स्तिमिरागमापाययोर्नष्टा दृष्टिर्जाता दृष्टिरिति चक्षुर्दृष्टेरनित्यत्वम् । "

अर्थ—‘लोकें अपि—’ व्यवहारातही ‘चक्षुष तिमिरागमापाययो दृष्टि नष्टा दृष्टिः जाता इति चक्षुर्दृष्टेः अनित्यत्वं प्रसिद्धम्—’ नेत्राला तिमिर रोग झाला असता व त्याचा क्षय झाला असता ‘दृष्टि नष्ट झाली व दृष्टि उत्पन्न झाली,’ अशा प्रकारें चक्षुःसंबंधी दृष्टीचें अनित्यत्व प्रसिद्ध आहे (‘चक्षुर्दृष्टेः’ हे पद उपलक्षणार्थ समजून ‘आत्मदृष्टेर्नित्यत्वं च प्रसिद्ध’ ह्मणजे ‘आणि आत्म-दृष्टीचें नित्यत्वही प्रसिद्ध आहे,’ असेंही जाणावें.) ‘तथा च श्रुतिमत्यादीनामात्मदृष्ट्यादीनां च नित्यत्वं प्रसिद्धमेव लोके । वदति ह्युद्धृतचक्षुः स्वमेव मया भ्राता दृष्ट इति । तथाऽवगतबाधिर्यं स्वमे श्रुतो मन्त्रोऽथेत्यादि । ’ अर्थ—त्याचप्रमाणें श्रुति, मति, इत्यादिकाचें व आत्मदृष्टि, मति, इत्यादिकाचें (अनित्यत्व व) नित्यत्व लोकामध्ये प्रसिद्धच आहे आत्मदृष्ट्यादिकाना नित्यत्व आहे, याविषयीं आपणही एक कारण ‘आत्मदृष्ट्यादीनां च’ या पदानां सांगितलें आहे स्वप्नात चक्षु नसतानाही दृष्टि असते. ती नेत्रजन्यही एण नव्हे. यास्तव नित्य होय. ‘हि उद्धृतचक्षुः (पुरुष.) मया अयं स्वमे भ्राता दृष्टः इति वदति—’ कारण ज्याचे डोळे काढले आहेत असा पुरुष मीं आज स्वप्नात आपल्या भावाला पाहिलें, असें बोलतो (स्वप्नातही चक्षुरिंद्रिय लय पावलेलें नसल्यास दृष्टीची प्रतीति येऊ शकेल, असें कोणी ह्मणेल ह्मणून भाष्यात ‘उद्धृतचक्षुः’ हें पद घातलें आहे. कारण ज्याचे डोळे काढले आहेत त्याचे ते स्वप्नात असतात, अशी शंकाही येणें शक्य नाही.) ‘तथा अवगतबाधिर्यः मया अयं स्वमे मन्त्र श्रुत इत्यादि वदति—’ त्याच प्रमाणें ज्याची बधिरता (बहिरेपणा) निश्चित झाली आहे, (ह्मणजे जो बहिरा आहे, अशी सर्वांची सातरी झाली आहे) तो पुरुष ‘मीं आज स्वप्नात मन्त्र ऐकला’ असें बोलतो (स्वप्नातील दृष्टि, श्रुति, ह्मणजे पाहणें, ऐकणें इत्यादि चक्षुरादि इंद्रियामुळें होत नाही तेव्हा त्यांना दृष्टि, श्रुति इत्यादि कसें ह्मणता ? ह्मणून कोणी विचारील तर तें बरोबर नाही. कारण रूपादि विषयाच्या अपरोक्ष ज्ञानार्थाच दृष्टि, श्रुति इत्यादि नावें आहेत.)

(जातां असें न मानल्यास कोणाता बाध येतो तें सांगून पूर्वेक सिद्धान्तच दृढ करितात—) “यदि चक्षुःसंयोगजैवात्मनो नित्या दृष्टिस्तन्नाशे नश्येत्तदोद्धृतचक्षुः स्वप्ने नीलपीतादि न पश्येत् ।” अर्थ—जर चक्षुःसंयोगामुळे होणारीच आत्म्याची नित्य दृष्टि असती व ती चक्षूचा नाश झाला असता नाश पावली असती, तर ज्याचे नेत्रगोलक उपटून काढले आहेत तो पुरुष स्वप्नांत काळें, पिवळें इत्यादि रूप पहावयास समर्थ झाला नसता. (कारण त्याच्यापार्शी पाहण्याचें साधन—चक्षु नसतें. बरें, स्वप्नातील दर्शन—पाहणें, ही स्मृति आहे, असें झणावें तर तेंही सयुक्तिक नाही. कारण स्वप्नातील रूपदर्शन जर स्मरण असतें तर त्याचा विषय अगदीं सर्भीष असल्याप्रमाणें साक्षात् भासला नसता. स्वप्नातील तो अपरोक्ष भास भ्रमात्मक आहे, झणून झणावें तर त्याचा बाध होत नाही आणि बाध झाल्यावाचून कोणताही अनुभव भ्रमात्मक आहे, असें ठरत नाही. शिवाय स्वप्नातील दर्शन जर स्मरणरूप असतें तर कधीं न पाहिलेल्या भ्रात्याचेंही जें दर्शन होतें तें झालें नसतें. हें स्वप्नाचें उदाहरण उपलक्षणार्थ आहे. त्यामुळे निजून उठलेल्या पुण्याला ‘मी एवढा वेळ सुखानें निजलों होतो,’ असें सांगण्यास कारण होणारा मुपुत्तीतील अनुभवही नित्य आहे, असेंच मानलें पाहिजे. कारण त्या वेळीं सर्व अंतर्बोद्ध इंद्रियाचा अभाव झालेला असल्यामुळे अनित्य अनुभवाचा अभावच असतो.)

(याप्रमाणें साक्षीस्वरूप दृष्टि व इंद्रियजन्य दृष्टि अशा दोन दृष्टी न मानल्यास केवळ प्रत्यक्षविरोध हाच दोष येऊन रहात नाही, तर श्रुतिविरोध हा दुसरा दोषही येतो, असें सांगतात—) “न हि द्रष्टुर्दृष्टेरित्याद्या च श्रुतिरनुपपन्ना स्यात् ।” अर्थ—तशीच द्रष्ट्याच्या दृष्टीचा लोप होत नाही, इत्यादि अर्थाची श्रुति अनुपपन्न होईल. (‘इत्याद्या’ येथील आद्य शब्दानें ‘न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते०’ इत्यादि दुसऱ्या श्रुती व्याख्या.) “तच्चक्षुः पुरुषे येन स्वप्ने पश्यति, इत्याद्या च श्रुतिः ।” अर्थ—‘चक्षु इति चक्षुः’ झणजे द्रष्टा, साक्षी ‘पुरुषे’ झणजे आत्म्यामध्ये

किंवा शरीरात. जीव ज्याच्या योगाने स्वप्नांत रूप पाहतो तो चक्षु, साक्षी होय इत्यादि श्रुतीही अनुपपन्न होईल. ('स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यन्ति' ह्यणजे स्वप्नान्त-स्वप्नातील विषय व जागरितान्त-जागरितंतील विषय पुरुष ज्याच्या योगाने पहातो, इत्यादि दुसऱ्या श्रुती वरील आग्रहान्नाने घ्याच्या.)

(आत्मदृष्टि जर अशी नित्य आहे तर ती अनित्य असल्याची प्रतीति कशी येते ? व सर्वही दृष्टि अनित्यच आहे, असा या सर्व लोकांचा निश्चय कसा झाला आहे ? अशी आशंका येऊन 'ब्राह्म अनित्य दृष्टीतील अनित्यत्वादि सर्व ब्राह्मका जी नित्यदृष्टि तिच्यामध्ये भासते. ह्यणजे विषयाच्या ठिकाणचे अनित्यत्वादिक ब्राह्मक जो विषयी (आत्मा) त्याचे ठिकाणी भासते तापवून लाल केलेल्या लोखंडादिकाच्या गोळ्यातील वर्तुळाकारादि धर्म अग्नीच्या ठिकाणी भासतात, हे सर्वांना माहीत आहे या दृष्टान्तातील लोखंडाचा गोळा ब्राह्म-अग्नीचा विषय असून स्वतः अग्नि त्याचा ब्राह्मक-विषयी आहे यास्तव या अनुभवसिद्ध प्रतीतिप्रमाणे नित्यदृष्टीमध्ये अनित्य दृष्टीचा भास होणे अनुपपन्न नाही, असे सांगतात-) " नित्यात्मनो दृष्टिर्वाह्यानित्यदृष्टेर्ग्राहिका । बाह्यदृष्टेश्चोपजनापायाद्यनित्यधर्मयत्त्यात्तद्ब्राह्मिकाया आत्मदृष्टेस्तद्वद्वभासत्यमनित्यत्वादिभ्रान्तिनिमित्तं लोकस्येति युक्तम् । " अर्थ-आत्म्याची नित्य दृष्टि बाह्य अनित्य दृष्टीची ग्राहिका (ग्रहण करणारी) आहे आणि बाह्यदृष्टि उत्पत्ति-विनाशादि अनित्य धर्मांनी युक्त असल्यामुळे तिचे ग्रहण करणाऱ्या आत्मदृष्टीचे 'तद्वद्वभासत्वं-' तिच्याप्रमाणे भासणे, ब्राह्माप्रमाणे, विषयाप्रमाणे भासणे हे 'लोकस्य अनित्यत्वादिभ्रान्तिनिमित्तं-' लोकांच्या-आत्मदृष्टि अनित्य आहे, इत्यादि भ्रान्तीचे निमित्त आहे, 'इति युक्तम्-' अशी कल्पना करणे युक्त आहे (आता ब्राह्म विषयाचे धर्म ब्राह्मक विषयीच्या ठिकाणी कसे भासतात ते दृष्टान्ताने स्पष्ट करितात-) " यथा भ्रमणादिधर्मवद्वलातादिवस्तुविषयदृष्टिरपि भ्रमतीव

तद्वत्। तथा च श्रुति.-ध्यायतीव लेलायतीवेति।” अर्थ-न्याप्रमाणे भ्रमण, (गमन,) इत्यादि धर्मांनी युक्त असलेल्या-अलातचक्र, (घावणारा पक्षी,) इत्यादि वस्तूंना विषय करणारी दृष्टिही जणु काय भ्रमण करतेसे वाटते त्याप्रमाणे (ग्राह्यधर्म ग्राहकाचे ठिकाणी आहेत, असा भास होतो.) तसेच सागणारी ‘ध्यायतीव लेलायतीव’ ह्मणजे आत्मा जणु काय ध्यान करतो; जणु काय चंचल होतो, अशी श्रुति आहे. (ग्राह्यबुद्धीमध्ये असलेले ध्यानादिक ग्राहक साक्षीच्या ठिकाणी भासते, असा वरील श्रुतिवचनाचा भावार्थ आहे.)

(सारांश, येणेप्रमाणे-पूर्ववायाने ‘एकाच वेळीं अनेक ज्ञानाची उत्पत्ति होते,’ असे जे झटले होते त्याचे निरसन केले, असे आता सांगतात-)
 “तस्मादात्मदृष्टेर्नित्यत्वाच्च यौगपद्यमयौगपद्यं वाऽस्ति।” अर्थ-
 तस्मात् ह्मणजे आत्मदृष्टि नित्य असल्यामुळे तिला यौगपद्य किंवा अयौगपद्य नाही. (यौगपद्य ह्मणजे एकाच वेळीं अनेक ज्ञानांनी उत्पन्न होणे, हा धर्म. यौगपद्य नेहमीं अनेक पदार्थांवरूनच सूचित होणारे असते आणि अयौगपद्य नेहमीं त्याच्या उलट, त्याच्या अमावरूप असते. यास्तव एका आत्मदृष्टीमध्ये त्या दोघांचाही असंभव आहे.)

(‘अहो पण आत्मदृष्टि जर नित्य आहे तर परीक्षा करण्यात कुशल, अशा नैयायिकांना व दुसऱ्याही सर्व लोकाना भ्रम कसा होतो ? ’ अशी आर्शका घेऊन- ‘न नरेणादरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः। नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ’ ह्मणजे हीन-माकृतबुद्धि पुरुषाने सांगितलेला हा आत्मा पुष्कळ प्रकारे चिंतन केला जात असला तरी सुविज्ञेय (चागल्या प्रकारे जाणण्यास योग्य) होत नाही. ही आगमप्रतिपाद्य आत्म्याविषयीची मति केवळ तर्कांनी प्राप्त होण्यासारखी नाही, अथवा या आत्ममतीचा स्वबुद्धिजन्य तर्कांनी निरास करू नये, इत्यादि काठकोप-निषदात सांगितलेले असल्यामुळे स्वतःच्या बुद्धीने आत्मा जाणता येणे अशक्य आहे, संप्रदायपरम्परेनेच त्याला जाणले पाहिजे, असे निश्चित होते. नैयायिक व इतर लोक संप्रदायरहित असतात. ते संप्रदायरूपेने

विचार करित नाहीत. यास्तव त्यांना भ्रम होणें योग्यच आहे,— असें सांग-
तात—) “बाह्यानित्यदृष्ट्युपाधिवशात्तु लोकस्य तार्किकाणां चागम-
संप्रदायविवर्जितत्वादनित्याऽऽत्मनो दृष्टिरिति भ्रान्तिरुपपन्नैव।”
अन्यथ.—तु लोकस्य बाह्यानित्यदृष्ट्युपाधिवशात् च तार्किकाणां आगम
संप्रदायविवर्जितत्वात् (अथवा तु लोकस्य तार्किकाणा च बाह्यानित्यदृष्ट्यु-
पाधिवशात् आगमसंप्रदायविवर्जितत्वात् च) आत्मनः दृष्टिः अनित्या इति
भ्रान्तिः उपपन्ना एव । अर्थ—परंतु लोकांना बाह्य अनित्यदृष्टि या उपाधी-
मुळे व तार्किकांना आगमसंप्रदायशून्यत्वामुळे (किंवा लोकांना व तार्कि-
कानाही बाह्य अनित्यदृष्टि, ही उपाधि व वैदिकसंप्रदायरहितत्व, या दोन
कारणामुळे) आत्म्याची दृष्टि (ज्ञान) अनित्य आहे, अशी भ्रांति होणें
साहजिकच आहे (आणि प्रत्येक ज्ञान भिन्न भिन्न आहे, असें समजणें हा
एवढाच त्यांना भ्रम होतो, असें नाही, तर प्रत्येक शरीरांत निरनिराळ्या
आत्मा आहे, हाही या समजुतीमुळे होणारा भ्रमच आहे, असें सांगतात—)
“जीवेश्वरपरमात्मभेदकल्पना चैतस्त्रिमितैव ।” अर्थ—जीव, ईश्वर व
परमात्मा असा तीन प्रकारचा आत्मा आहे, ही आत्मभेदकल्पनाही या
निमित्तानेंच होणारी आहे. (ह्मणजे ज्ञान अनित्य आहे, व प्रत्येक ज्ञान
भिन्न भिन्न आहे, या कल्पनेमुळेच आत्मा त्रिविध आहे ही कल्पना होते.
जीवाचें ज्ञान अनित्य आहे, ईश्वराचें नित्य आहे, त्याचप्रमाणें प्रत्येक
जीवाचें ज्ञान विचित्र असतें, पृथक् पृथक् प्रकारचें असतें. यास्तव जीव व
परमात्मा यांचें ऐक्य संभवत नाही, अशा प्रकारच्या युक्त्यामासानें (असत्
युक्तीनें) त्यांनीं भेदाची कल्पना केली आहे.)

(शिवाय दुसरें, ‘आत्मनैवाऽयं ज्योतिर्पाऽऽस्ते ।’ ‘अयमात्मा सर्वा-
नुभूः’ ‘प्रज्ञानघन एव’ ह्मणजे त्या वेळीं (सुपुर्णीत) हा पुरुष आत्मज्यो-
तीनेंच असतो, हा आत्मा ब्रह्म (व्यापक) आहे, तो सर्वांचा अनुभव
घेणारा आहे. प्रज्ञानानें घन (एकाकार) आहे, इत्यादि श्रुतीवरून आत्म्या-
लाच नित्यदृष्टिरूपत्व आहे, असें सिद्ध होतें व ‘सर्वाः प्रजा यत्रैकं भवन्ति’

ह्यणजे सर्व प्रजा ज्याच्यामध्ये ऐक्य पावताच, या वचनाने सर्व कल्पना आत्ममात्र आहेत, अर्थात् त्या आत्म्याहून पृथक् नाहीत, असें सांगितलेलें असल्यामुळे तो निर्विशेष आहे, असें सिद्ध होतें त्यामुळे आत्मरूप नित्य दृष्टिही सर्व विशेषरहित आहे, असें ठरतें यास्तव तिच्याविषयी ती आहे, नाही, ' इत्यादि सर्व कल्पना भ्रातिनिमित्तक आहेत, असें आता सांगतात)

“ तथाऽस्ति नास्तीत्याद्याश्च यावन्तो बाहूनसयोर्भेदा यत्रैक भवन्ति तद्विषयाया नित्याया दृष्टेर्निर्विदोषाया । ” अर्थ— त्याचप्रमाणें ' आहे, नाही, ' इत्यादि जेवढे ह्यणून वाक व मन याचे भेद आहेत, ते सर्व जेथें एक होतात, त्याविषयीच्या नित्य व निर्विशेष दृष्टीची (' आहे, नाही, ' इत्यादि सर्व कल्पना भ्रातिनिमित्तक आहे शब्दाचे प्रकार (नामप्रकार) हे वाणीचे भेद व रूपाचे प्रकार (आकार) हे मनाचे भेद ज्या आत्म्यामध्ये एकरूप होतात, कारण ' सर्व वेद जेथें एक होतात, सर्व प्रजा जेथें एक होतात, ' अशा अर्थाची श्रुति आहे, तद्विषय ह्यणजे तत्स्वरूप ह्यणूनच नित्य, निर्विशेष अशा दृष्टीविषयी ' ती आहे ' अशी आस्तिकाची कल्पना, ' नाही ' अशी शून्यवादी माध्यमिकाची कल्पना, ' आहे व नाही ' अशी दिग्गजर जेनाची कल्पना, त्याचप्रमाणें दुसऱ्याही वायाची यथासंभव सावयवत्वादि कल्पना, इत्यादि सर्व कल्पना भ्रातिमूलक आहेत, असा पूर्वीच्या वार्म्यातील ' एतन्निमित्तैव ' या पदार्थां अन्वय)

(' अहो पण निरनिराळे तार्किक आत्म्याचें अस्तित्वादिक तर्कानें सिद्ध करितात यास्तव त्या कल्पनाना भ्रान्तिनिमित्तक ह्यणना येत नाही, ' असें कोणी ह्यणेल ह्यणून, — त्याच्या कल्पना श्रुतिविरुद्ध आहेत, त्या असण आत्म्याच्या ठिकाणीं उपपन्न होत नाहीत व त्याच्या त्या कल्पना असल्यास मोक्षाची उपपत्ति लागत नाही, यास्तव तार्किकाचे तर्क प्रमाणमार्गात आरुढ होऊ शकत नाहीत, — असें सांगतात —) “ अस्ति नास्तीत्येक नानागुण वदगुण जानाति न जानाति क्रियावदक्रिय फलवदफल सवीज निर्वीज सुख दुःख मध्यममध्य शून्यमशून्य परोऽहमन्य इति या

सर्वदाक्प्रत्ययागोचरे स्वरूपे यो विकल्पयितुमिच्छति 'स नूनं खमपि चर्मवद्देष्टयितुमिच्छति सोपानमिव च पद्मचामारोढुं । जले स्ने च मीनानां वयसां च पदं दिदृक्षते । " अर्थ— आहे, नाही, एक, नानागुणयुक्त, गुणरहित, जाणतें, व जाणत नाही, क्रियायुक्त व अक्रिय, फलयुक्त व अफल, सजीव व निर्जीव, सुख व दुःख, मध्य, अमध्य, शून्य, अशून्य, मी याहून निराळा, हा मजहून निराळा, इत्यादि प्रकारें वाणी व मन यांचा विषय न होणाऱ्या स्वरूपाविषयीं जो विशेष कल्पना करण्याची इच्छा करतो, तो सरोसर आकाशालाही चामळ्याचें वेष्टन घालण्याची इच्छा करतो. पाहण्यावर जसें चढावें त्याप्रमाणें दोन्ही पायांनीं आकाशात चढून जाण्याची इच्छा करतो जलांत माशांची व आकाशात पक्ष्यांचीं पावले पाहण्याची इच्छा करतो व (आत्मा सुपुष्टीत जाणत नाही व इतर अवस्थामध्ये जाणतो. यास्तव त्याला कादाचित्क ज्ञानवत्त्व आहे. ह्मणजे त्याला ज्ञान सर्वदा नसतें, तर तें केव्हा केव्हा असतें, अशी वैशेषिकादिकांची कल्पना; आत्मा परलोकास जातो, ह्मणजे त्याला क्रियावत्त्व-सक्रियत्व आहे, अशी कित्येकांची कल्पना, येथेंच राहून तो दुसऱ्या शरीराचें ग्रहण करतो, अशी इतरांची कल्पना, देहच आत्मा आहे, या वादात अथवा क्षणिकविज्ञानवादात परलोकीं जाऊन फळ भोगणारा स्थायी आत्मा नसल्यामुळे तो अफल आहे; इतराच्या मतीं तो परलोकीं जाऊन फळ भोगतो, ह्मणून फलवाच आहे, वरील दोन पक्षांचे कर्म व त्याच्या वासना, यांच्या आश्रयाचा अभाव असल्यामुळे तो परलोकीं निर्जीव, पण आत्मा नित्य आहे, त्यामुळे कर्म व वासना याचा तो आश्रय होतो, यापक्षां तो सजीव, वैशेषिकादिकांच्या वादांत तो असुखरूप आहे. ह्मणजे आत्मा सुख-स्वरूप आहे. असें ते मानीत नाहीत, ह्मणून तो दुःखरूप किंवा विज्ञानवादी चौदांच्या मतीं उपद्रवयुक्त चित्ताची संतति, हाच संसारी जीव असल्यामुळे त्याला हेयत्व-त्याज्यत्व मानले आहे ह्मणून तो दुःखरूप; शरीरामध्येच तो राहतो, या दिगंबर जैनांच्या मतीं तो मध्य; व इतराच्या मतीं तो शरी-

राच्या बाहेरही असतो ह्मणून अमध्य; मी श्रेष्ठ आहे, यास्तव हा मजहून निराळा व मी त्याहून अगदीं निराळा, इत्यादि प्रकारच्या आंतर, व बाह्य अशा सर्व कल्पना अवाङ्मनसगोचर आत्म्याच्या ठिकाणी संभवत नाहीत, असा याचा भावार्थ.)

(आता वाङ्मनसभेद आत्म्याचे ठिकाणीं नाहीत व तो त्याचा विषयही नाही, या दोन्हीविषयीं क्रमानें दोन श्रुती सांगतात—) “ नेति नेति, यतो वाचो निवर्तन्ते, इत्यादिश्रुतिभ्यः । ” अर्थ— ‘ हीं स्थूल भूतेंही आत्मा नव्हे, व सूक्ष्म भूतेंही आत्मा नव्हे. ’ ‘ ज्याच्यापासून वाणी मनासह, त्याला विषय न करितां परत फिरतात ’ इत्यादि अर्थाच्या श्रुती आहेत, त्यावरून (आह्मी ह्मणतो तें सिद्ध होतें. आत्मा वाक् व मन यांचा विषय होणारा नाही, याविषयीं आणखीं एक श्रुति सांगतात—) “ को अद्धा वेदेत्यादि मन्त्रवर्णात् । ” अर्थ— साक्षात् कोण जाणतो, इत्यादि अर्थाचीं मंत्राक्षरें आहेत. त्यावरूनही (आमचें ह्मणणें सिद्ध होतें. या मंत्रानें, साक्षात् कोण जाणतो, या वाक्यानें आत्मा मनाचा विषय होत नाही, हें सांगितलें व ‘ क इह प्रवोचत् ’ ह्मणजे या लोकीं त्याच्याविषयीं कोण बोलला आहे (कोणी नाही,) या दुसऱ्या वाक्यानें ‘ तो वाणीचा विषय होत नाही, ’ असें झटलें आहे.)

(‘ अहो पण तो आत्मा वाणी व मन याचा विषय होणारा जर नसेल तर श्रवण व मनन याचाही असंभव होऊन त्याचें ज्ञान मुळींच संभवणार नाही, ’ अशी शंका घेतात—) “ कथं तर्हि तस्य सम आत्मेति वेदनं । ” अर्थ— आत्मा, वाणी व मन याचा जर अविषय आहे, तर माग आत्मा सम आहे, असें त्याचें ज्ञान कसें होणार ? (‘ अशी जर अडचण येत असली तर त्याचें ज्ञान न का होईना, ’ ह्मणून ह्मणाल तर ‘ श्रुतीविषयीं अति-शंका घेणें योग्य नसल्यामुळे आत्मज्ञानाचा निषेध करणें योग्य नव्हे. यास्तव मी त्याचा निषेध करित नाही, तर आत्मज्ञान कसें होईल, तें विचारतो, आत्मज्ञानाचा उपाय विचारतो, ’ असें बरील शंकापादींच ह्मणतो—)

“ ब्रूहि केन प्रकारेण तमहं सम आत्मेति विद्याम् । ” अन्वय —
अहं केन प्रकारेण ‘सम आत्मा’ इति विद्या त प्रकार ब्रूहि । अर्थ—
मी कोणत्या प्रकारानें—कोणत्या उपायानें—‘सम आत्मा’ असें जाणावें
तो प्रकार साग.

(‘नेति नेति’ या श्रुतीच्या निर्दर्शनानेंच, इतर ह्मणजे आत्मेतर—
अनात्म वस्तूंचा निषेध करूनच स्वप्रकाश आत्म्याचा बोध करावा, असा
ज्ञानाचा प्रकार सांगितला आहे आमज्ञानाचा याहून निराळा प्रकार
समवत नाही यास्तव पूर्वोक्त प्रकारानेंच आत्मा जाणावा, तो निविषयत्वानेंच
ह्मणजे घटादि अनात्मपदार्थांप्रमाणें वृत्तिज्ञानाचा विषय न होताच, जाणता
येतो, असें समजून भाष्यकार वाग्रास उपहासपूर्वक उत्तर देतात—)
“ अत्राख्यायिकामाचक्षते । कश्चित्किल मनुष्यो मुग्धः कैश्चिदुक्त
कस्मिंश्चिदपराधे सति ‘ धिक्त्वा नासि मनुष्य ’ इति । स मुग्धः
तथाऽऽत्मनो मनुष्यत्व प्रत्याययितुं कचिदुपेत्याह । ब्रवीतु भवान्कोऽ
हमस्मीति । स तस्य मुग्धतां ज्ञात्वाह । क्रमेण बोधयिष्यामीति
स्थापराध्यात्मभावमपोह्य न त्वममनुष्य इत्युक्त्योपरराम । स त मुग्ध
प्रत्याह । भवान्मा बोधयितुं प्रवृत्तस्तूर्ण्यं बभूव किं न बोधयतीति ।
सादृशेण तद्भवतो वचनम् । ” अर्थ—याविषयीं अशी आख्यायिका (गोष्ट)
सांगतात ‘ कश्चित्किल मुग्ध मनुष्यः कस्मिंश्चित् अपराधे सति ‘ धिक्त्वा
मनुष्य न असि ’ इति कैश्चित् उक्त —’ कोणी एक मूढ मनुष्य, त्याच्या
हातून काहीं अपराध झाला असता ‘ अरे, तुला धिकार असो, तू मनुष्य
नाहीस ’ असें कोणाकडून बोलला गेला असता ‘ स मुग्धतया०—’ तो मूढ
त्वामुळे आपलें मनुष्यत्व निमित्त करवून घेण्यासाठीं कोणा एका जवळ
जाऊन ह्मणतो—‘ अहं कः अस्मि इति भवान् ब्रवीतु—’ मी कोण आहे वें
आपण सांगा ‘ (तदा) तस्य मुग्धतां ज्ञात्वा स आह—’ त्या वेळीं त्याचें
मुद्दत ओट्टवून तो ह्मणतो ‘ क्रमेण बोधयिष्यामि इति—’ मी आता

याला क्रमानें बोध करवितों. नंतर 'स्थावराद्यात्मभावं अपोह्य न त्वं अमनुष्य' इति उक्त्वा उपरराम—' त्याच्या स्थावराद्यात्मभावाचा—स्थावरादिवस्वरूपतेचा अपवाद—निषेध करून ह्मणजे (तूं स्थावर, कीट, पक्षी, पशु इत्यादि नाहीस, असें सांगून व) तूं अमनुष्य नव्हेस, असें बोलून तो मुक्ताच्यानं बसला. तेव्हा 'सः सुग्धः तं प्रति आह—' तो मूढ त्याला उलट ह्मणतो— 'भवान्मा०—' आपण मला बोध करण्यास प्रवृत्त झाला होतां, पण असे गप का बसला? बोध का करित नाही 'तादृगेव०—' तशा प्रकारचेंच तुमचें तें वचन आहे.

('अहो पण ज्याचें ज्ञान करून यावयाचें त्याहून इतर वस्तूचा निषेध केला असता तो त्याहून निराळा आहे, असें जरी कळत असलें तरी तू अशा अशा प्रकारचा आहेस, असें न सांगितल्यास मी अशा प्रकारचा आहे, असें ज्ञान होत नाही यास्तव त्यासाठीं विधिमुक्तानें बोध करणें उचित आहे, ' असें कोणी ह्मणेल ह्मणून आचार्य सांगतात—) " नास्त्यमनुष्य इत्युक्तेऽपि मनुष्यत्वमात्मनो न प्रतिपद्यते यः स कथं मनुष्योऽस्तीत्युक्तोऽपि मनुष्यत्वमात्मनः प्रतिपद्येत । " अर्थ— ' त्वं अमनुष्य. न असि इति उक्ते अपि यः आत्मन मनुष्यत्व न प्रतिपद्यते—' तूं अमनुष्य (मनुष्येतर) नाहीस, असें सांगितलें असताही जो आपलें मनुष्यत्व जाणत नाही (मी मनुष्य आहे, असें समजत नाही) ' सः मनुष्यः असि इति उक्तः अपि आत्मनः मनुष्यत्वं कथं प्रतिपद्येत—' तो ' तूं मनुष्य आहेस, ' असें सांगितला गेला तरी (तूं मनुष्य आहेस असें जरी कोणी त्याला सांगितलें तरी) आपलें मनुष्यत्व (मी मनुष्य आहे हें) कसें जाणेल ? (साक्षात् प्रतीत होणाऱ्या वस्तूचें जर एकादा विपरीतपणें ग्रहण करित असता तर त्याच्या विपर्ययाचा—विपरीत ग्रहणाचा निरास करण्याविपर्ययच यत्न करणें उचित आहे वस्तूच्या स्वरूपाचा बोध करण्याचें कांहीं कारण नाही. कारण ज्याच्यामुळे वस्तु विपरीत भासते, तें कारणच नाहीसें केलें ह्मणजे तिचें स्वरूप आपोआपच प्रतीत होणें साहजिक आहे. पण त्या

कारणाचें निरसन केल्यावरही जो वस्तूचें स्वरूप जाणत नाही तो अति मूढच असला पाहिजे. अर्थात् तो उपदेशाला अयोग्यच होय)

(यास्तव दार्ष्टान्तिकातही नित्य अपरोक्ष-साक्षात् भासणान्या-प्रतीत होणाऱ्या आत्म्याचा ' मी मनुष्य आहे, ' असा आरोपितरूपानें अनुभव येत असल्यामुळे त्या आत्मेवर आरोपितरूपाचा ' नेति नेति ' ' यतो वाचो निवर्तन्ते ' इत्यादि वाक्यानीं निरास केला असता स्वप्रकाश आत्म्याची स्वतःच प्रतीति येण्याचा सभव आहे यास्तव हाच एक (निषेध-मुसानें, इतरव्यावृत्ति करून) उपदेश करण्याचा प्रकार आहे. आत्मोपदेशाचा अन्य प्रकार समभवत नाही, असें सांगून उपसहार करितात-)

" तस्माद्यथाशास्त्रोपदेश एवात्मायबोधविधिर्नान्य । न ह्यग्नेर्दाह्य तृणाद्यन्येन केनचिद्दग्धुं शक्यम् । " अर्थ— यास्तव असा शास्त्रानें उपदेश केलेला आहे, तसाच आत्मसाक्षात्काराचा विधि आहे त्याहून निराळा नाही. (शास्त्रावाचूनही विधिमुखानें आत्मबोध का करिता येऊ नये? ह्मणून ह्मणाल तर सांगतां-) ' अग्ने दाह्यं-तृणादि अन्येन केनचित् दग्धुं, न शक्यम्- ' अग्नीचें दाह्य तृणादिक दुसऱ्या कोणालाही जाळता येणें शक्य नाही, (आत्मा केवळ शास्त्रावरूनच जाणता येण्याजोगा असल्यामुळे त्याचा बोध दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें होणें शक्य नाही, असा याचा भावार्थ आणि शास्त्रीय अवबोधप्रकारही, (आत्म्याचा बोध करण्याचा शास्त्रीय प्रकारही) हाच एक आहे, दुसरा नाही, असा निश्चय शास्त्र केवळ इतराचा निषेध करूनच उपरम पावेल आहे, त्यावरून होतो, असें आता सांगतात-) अत एव शास्त्रमात्मस्वरूप बोधयितुं प्रवृत्तं सदमनुष्यस्यप्रतिषेधेनेव नेति नेतीत्युत्त्वोपरराम । " अर्थ— ह्मणूनच शास्त्र आत्मस्वरूपाचा बोध करण्यास प्रवृत्त होऊन बरील दृष्टान्तातील अमनुष्यत्वाच्या प्रतिषेधाप्रमाणें ' नेति नेति ' ह्मणजे एव स्थूल भूतवर्गही आत्मा नव्हे व सूक्ष्मभूतवर्गही आत्मा नव्हे, असें सांगून उपरम (शांत) झालें आहे, (मुक्कान्यानें बसलें आहे.) " तथाऽनन्तरमबाह्यमयमात्मा

ब्रह्म सर्वानुभूतिरित्यनुशासन । तत्त्वमसि । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैया भूतत्वेन क पश्येत्' इत्येवमाद्यपि च वेद्यत्वं निषेधति । " अर्थ— त्याचप्रमाण 'तें आत्मतत्त्व केवल आतच किंवा बाहेरच नाही (तर अतर्क हिर्व्याप्त आहे) हा आत्मा ब्रह्म (व्यापक) व सर्वांचा अनुभव घेणारा आहे' असे अनुशासन आहे 'तें व्यापक व सर्वकारण सत्त्व तु आहेस,' 'जेव्हा या अधिकारी पुरुषाला सर्व आत्माच आहे, असे साक्षात् कळते (अथवा त्याला वस्तुमात्र आत्मरूप हातें) तेव्हा कोण कोणाला कोणत्या साधनानें पाहणार?' (पाहणारा, ज्याला पहावयाचें तो व ज्यानें पहावयाचें तें, हे सर्वच आत्मा आहे, असा अनुभव आल्यावर किंवा असा निश्चय झाल्यावर त्या त्रिपुटीची प्रतीति कशी येणार?) इत्यादि दुसरीं शास्त्रचर्चेना (आत्म्याच्या वेद्यत्वाचें, विषयत्वाचें, तो विषय आहे, या भावनेचें निरसन करितात, एवढे शब्द येथें अधिक जोडावे अनुशासन झणजे अनुमानांतर अधिकारपूर्वक सांगणे या पदानें अर्थात्च दुसऱ्या अनुशासनाचा निषेध केलेला असल्यामुळेही पूर्वोक्त शास्त्रीय प्रकार हाच एक आमसोपाचा प्रकार आहे 'तत्त्वमसि' या महावाक्यातही तत् व त्व यांचें सामानाधिकरण्य (पहा रत्न १ लें परिशिष्ट अ पृष्ठ ६) असल्यामुळे त्वपदार्थ जो जीव त्याच्या कर्तृत्वादिकाचा निषेध करूनच तो ब्रह्म आहे, असा बोध केला आहे 'तत्त्वेन क पश्येत्' या वचनात आत्मा दर्शनक्रियेचें कर्म, दर्शनाचा विषय होत नाही, असा निषेध केलेला असल्यामुळेही आत्म्याचें ज्ञान अविषयत्वानेंच होतें, असा निश्चय होतो)

(तस्मात् आत्मा कर्तृत्वादि धर्मांनी युक्त आहे, असे प्रमाणानें जाणणें अज्ञान असल्यामुळे तो त्यानीं युक्त आहे, अशी प्राणिमात्राला येणारी प्रतीति अज्ञानमूलक व त्यामुळेच भ्रामक आहे अर्थात् संसारी या रूपान प्रतीत होणाऱ्या वस्तुला केवल ब्रह्मत्व आहे झणजे ती वस्तु व्यापक भाहे परिच्छिन्न नाही याच न्यायानें ईश्वराच्या ठिकाणीही सर्वज्ञत्वादि उपार्थांची कल्पना करणें, हा भ्रम आहे त्यामुळे ईश्वर आत्म्याहून

भिन्न आहे, असें समजण्यास काहीं प्रमाण नाही. अर्थात् तोही ब्रह्ममात्र आहे. यास्तव शंकाबाधानें शकेच्या आरंभीच ह्मटल्याप्रमाणें तीन आत्मे नाहीत. तर आत्मा एकच अलंड एकरस आहे.)

(अतो; आता हा सर्व अर्थ मनात घेऊन व 'तर मग अशा प्रका-
रच्या आत्म्याच्या संसाराची प्रतीति कशी येते ? ' अशी शका घेऊन
आत्म्याचा संसार अज्ञानतः प्रतीत होतो ह्मणजे तो स्वाभाविक नसून
औपाधिक आहे, ' असें उत्तर सांगतात- हें उत्तर पुढच्या ह्मणजे पाचव्या
अध्यायाशीं या मागच्या अध्यायाची संगति दाखविण्याच्या उपयोगी आहे.)
“ यावदयमेवं यथोक्तमिममात्मानं न वेत्ति तावदयं बाह्यानित्यदृष्टि-
लक्षणमुपाधिमात्मत्वेनोपेत्याविद्ययोपाधिधर्मात्मानो मन्यमानो
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देयतिर्यङ्मुखस्थानेषु पुनः पुनरावर्तमानोऽविद्या-
कामकर्मवशात्संसारति । ” अर्थ-जोवर हा जीव अशा रीतीनें वर सांगि-
तलेल्या या आत्म्याला जाणत नाही, तोवर बाह्य, अनित्य दृष्टिलक्षण उपा-
धीस (म्ह० प्रत्यागात्म्याहून बाह्य असलेल्या अंतःकरणास) आत्मत्वानें
जाणून (अंतःकरणच आत्मा आहे असें समजून) आत्म्याच्या यथार्थ-
स्वरूपाच्या अज्ञानामुळे त्या उपाधीचे जे धर्म ते आत्म्याचेच आहेत, असें
समजणारा तो ब्रह्मदेवापासून स्थावर स्तंभापर्यंत देव, पक्षादि तिर्यक् प्राणी
व नर याच्या स्थानात ह्मणजे शरीरात पुनः पुनः आवर्तन करीन अविद्या,
कामना व कर्म याच्या अधीन झाल्यामुळे संसार करतो.)

(येजेप्रमाणें अध्यारोप व अपवाद याच्यायोगानें आत्मतत्त्वाचें निरू-
पण करून वैराग्य हें त्याच्या साक्षात्काराचें निमित्त असल्यामुळे त्याकरिता
जीवाच्या अवस्थार्थें सविस्तर वर्णन करणारे भगवान् आचार्य ' तस्य त्रय
आवस्थाः ' या वाक्यात (पृष्ठ १२३) ज्याचा उल्लेख केला आहे, अशा तीन
शरीरांचाही प्रपंच करण्यासाठीं पंचमाध्यायास आरंभ करित असतांना प्रथम
भूमिका रचितात-) “ स एवं संसरन्नुपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्यजति ।
त्यक्तवान्यमुपादत्ते । पुनः पुनरेवमेव नदीस्रोतोवज्जन्ममरणप्रवन्धा-

विच्छेदेन वर्तमान. कामिरवस्थाभिर्वर्तत इत्येतमर्थं दर्शयन्त्याह
श्रुतिर्वैराग्यहेतोः। ” अर्थ-तो अशा रीतीनें ससार करणारा (जीवरूप
ईश्वर) ग्रहण केलेल्या देहेन्द्रियसघातास सोडतो व पूर्वीच्या सघाताला
सोडून दुसऱ्या सघाताचा स्वीकार करतो. वारवार अशाच प्रकारे नदीच्या
प्रवाहाप्रमाणे जन्ममरणप्रबधाचा विच्छेद न होऊ देता (जन्ममरणपरंपरा
तुटू न देता, सतत) राहणारा तो जीव कोणत्या अवस्थानीं ससार करित
राहतो तो अर्थ (प्रकार) दाखविणारी श्रुति त्याला त्याविषयी वैराग्य
दर्शवें, ह्मणून ‘ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भा भवति यदेतद्रेत । ’ असें ह्मणते

अथवा ‘ यावदयमेव० ’ इत्यादि बरील भाष्यापासूनच पांचव्या अध्या-
याच्या भूमिकेस आरंभ केला आहे, असें समजून ‘ स एव ससारन्० ’ येथ
पासून पाचव्या अध्यायाच्या व्याख्यानास आरंभ केला आहे, असें सम-
जावें, ‘ वैराग्यहेतोः- ’ ह्मणजे वैराग्यार्थ जीवाच्या अवस्था, असे जे तीन
जन्म या अध्यायात सांगितले आहेत ते अत्यंत बीभत्सरूप (किट्स आणि
णारे) आहेत यास्तव त्याचा विचार केला असता वैराग्य उत्पन्न होतें,
असा भावार्थ.)

६ या वाङ्माचा सारभूत अर्थ

(पण पाचव्या अध्यायाच्या भाष्यार्थास आरंभ करण्यापूर्वी वाच-
काना बरील सर्व वादरूप भाष्याचे रहस्य अनायासाने कळावे ह्मणून आह्मी
त्याचा तात्पर्यार्थ सांगतो. ऐतरेयोपनिषदाच्या पहिल्या तीन सडाचा ह्मणजेच
दुसऱ्या आरण्यकाच्या चवथ्या अध्यायाचा विवक्षितार्थ काय आहे, त्या अध्या-
यात कोणत्या विशेष अर्थाचे प्राधान्यत प्रतिपादन केले आहे, तें सांगण्या-
साठी भाष्यकार ह्मणतात-‘ सर्व शरीरामध्ये एकच आत्मा आहे व तोच
परमेश्वर आहे, ’ हा या सर्व अध्यायाचा प्रतिपाद्य विषय आहे तोच
जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय करणारा, सर्वज्ञ, सर्वशक्ति, आहे त्यानेच
आपल्याहून निराळ्या दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूचे साद्य न घेता आकाश,
वायु, इत्यादि क्रमाने हे सर्व जग निर्माण केले स्वात्माचा बोध व्हावा,

झणून सर्व प्राणादिमान् शरीरें उत्पन्न केलीं व त्यांत प्रवेश केला आणि विचार करून आपल्या आत्म्यालाच साक्षात् सर्वव्यापक पाहिलें झणून तोच सर्व शरीरातील एक आत्मा आहे.

परंतु 'हा प्रतिपाद्य विषय आहे,' असें ऐकून वादी झणतो—अहो पण आत्मा जर सर्वव्यापी आहे, तोच जर सर्वाचा आत्मा (स्वरूप) आहे, तर तो ज्यामध्ये नाही, असें या सृष्टींत अणुरेणूं एवढेही काहीं असता कामा नये. कारण ज्यात त्यानं प्रवेश केलेला नाही, ज्यात तो नाही, असें काहीं सरोवरच असल्यास तो सर्वव्यापी आहे, सर्वात्मा आहे, या झणण्यात काहीं अर्थ नाही, असें होतें तेव्हा तो सर्वव्यापी आत्मा एकादी मुगी जशी एकाचा पदार्थांत त्याला छिद्र पाडून शिरते, त्याप्रमाणें सीमाविदारण करून मत्तकात कसा शिरला ? त्यावर भाष्यकार झणतात—या अध्यायात सीमा-विदारण व प्रवेश या दोनच अयोग्य गोष्टी सांगितल्या आहेत असें नाही, तर इद्रियादिकांच्या अभावीं आलोचन करणें, कोणत्याही द्रव्याचें साह्य न घेता सर्व लोकाना उत्पन्न करणें, जलापासून पुरुषाकार पिढ निर्माण करणें, नुसता सकल्य करताच त्याला मुक्तादि छिद्रें होणें, त्या छिद्रापासून अग्नि, वायु इत्यादि लोकपाल उत्पन्न होणें, त्याच्याशीं क्षुधा व तृषा याचा संयोग करणें, त्यानीं आपल्याला राहण्यासाठीं शरीर मागणें, त्याकरिता ईश्वरानें त्यांना गाय, घोडा इत्यादिकांचीं शरीरें दाखविणें, देवतानीं त्यातील आपापल्या स्थानीं प्रवेश करणें, उत्पन्न केलेल्या जड अन्नानें पट्टणें, तेव्हा वागादि इद्रियाच्या योगानें त्या अन्नाचें ग्रहण करण्याची इच्छा करणे इत्यादि सर्व निर्देश सीमाविदारण व प्रवेश यासारखेच अयोग्य—अनुप-पन्न आहेत.

वादी—तुझालाही जर असेंच वाटत असेल तर या अध्यायात सांगितलेलें हे सर्वच अनुपपन्न आहे, असें समजणेंच उचित होय.

सिद्धान्ती—तात्त्विक दृष्ट्या तें सर्व जरी अनुपपन्न असलें, तरी केवल आत्मज्ञानाचा उपाय, या दृष्टीनें त्याचा उल्लेख केला आहे. यास्तव

तो सर्व अर्थवाद आहे. त्यामुळे तें सर्व सर्वथा अनुपपन्न आहे, असें ह्मणतां येत नाही. अथवा एकाद्या लौकिक मायाव्याप्रमाणें त्या महामायावी सर्वज्ञ देवानें आपल्या मायेनें हें सर्व केले व श्रोत्यांना त्याचाच अनायासानें बोध व्हावा ह्मणून चतुर व्यवहारी लोकांप्रमाणें आख्यायिकादि प्रपंच केला, असें समजावें. हा पहिल्यापेक्षांही अधिक योग्य पक्ष आहे. ह्मणजे वरील वर्णन हा अर्थवाद, स्तुतिवाद आहे, असें समजण्यापेक्षां तें सर्व ईश्वराच्या मायेनें होतें, असें समजणें, अधिक चांगलें. कारण लोकांना उत्पन्न केलें, त्यांत तो शिरला, इत्यादि कथामाग जाणल्यापासून कांहीं मोठें फळ मिळतें, असें मुर्च्छीच नाही. पण तेंच, सर्व शरीरांत एक आत्मा आहे, हें यथार्थ स्वरूप कळलें असतां अमृतत्व ह्मणजे मोक्ष, स्वरूपावस्थान, हें फळ सर्व उपनिषदांवरून उत्तम प्रकारें सिद्ध होत आहे. गीतादि स्मृतींतही तेंच सांगितलें आहे.

वादी— अहो पण आत्मे तीन आहेत. एक जीव; तो कर्ता, भोक्ता, इत्यादि रूपानें सर्व लोक व शास्त्रे यांत प्रसिद्ध आहे. दुसरा ईश्वर; तो अनेक प्राण्यांच्या कर्मांचें फळ भोगण्यास योग्य असे लोक व देह, यास निर्माण करणें, या शास्त्रप्रसिद्ध चिदावरून ज्ञात होतो. ह्मणजे जीवाची सिद्धि लोक व शास्त्रे ह्मणजे प्रत्यक्ष व शब्द या प्रमाणांवरून होते. ईश्वराची सिद्धि शास्त्रोक्त चिदावरून—अनुमानप्रमाणानें होते. या लोकच्या एकाद्या विचित्र कार्याचा जसा एकादा चतुर पुरुष कर्ता असतो, तसाच या विचित्र जगाचाही कोणी कर्ता असला पाहिजे, असें अनुमान होतें आणि ओपनिषद् पुरुष हा तिसरा आत्मा आहे. ' ज्याच्या ठिकाणीं वाणी व मन प्रवृत्त होत नाही, ' अशा रीतीनें उपनिषदांत त्याचें वर्णन केले आहे. ह्मणजे त्याच्या विषयी केषळ शब्द हेंच एक प्रमाण आहे. पारांश, असे परस्पर विग्रहण तीन आत्मे आहेत. तेथ्हीं आत्मा एकच, अद्वितीय व अमंगारी आहे, असें जाणजे, शक्य कोणें आहे ?

सिद्धान्ती— पण तुझी सांगितलेल्या तीन आत्म्यातील पहिल जीवात्माच कसा जाणला जातो, त्याचें ज्ञान तुझाला कसें होतें?

वादी— श्रवण करणारा, मनन करणारा, पाहणारा, वर्णात्मक शब्द उच्चारणारा, ध्वनि करणारा, विशेष प्रकार जाणणारा, उत्तमप्रकारें जाणणारा, इत्यादि अर्थाच्या 'श्रोता, मन्ता, द्रष्टा, आदेष्टा, घोष्टा, विज्ञाता, प्रज्ञाता' या श्रुतीवरून तो या सर्व क्रियाचा कर्ता, ह्मणून जाणला जातो

सिद्धान्ती— अहो पण, जो श्रवणादि क्रियाचा कर्ता ह्मणून जाणला जातो असें झटलें आहे तोच 'अश्रुत, अमतः, अविज्ञातः,' इत्यादि वाक्यावरून ज्ञानाचा विषय होत नाही, असाही बोध होतो. ह्मणजे जो ज्ञेय होणारा नव्हे, तोच ज्ञेय होतो, हें ह्मणणें अगदींच विरुद्ध आहे तसेंच 'मनोवृत्तीच्या साक्षीला जाणण्याचा यत्न करू नका,' इत्यादि सांगणारीं दुसरीही अनेक वाक्ये आहेत

वादी— सरें आहे सुस, दु ए इत्यादि मनोविकाराप्रमाणें आत्मा जर प्रत्यक्ष ज्ञेय झाला असता तर तुम्ही ह्मणता तसा विरोध आला असता पण तो प्रत्यक्षप्रमाणें ज्ञेय होत नाही ह्मणूनच 'मनोवृत्तीच्या साक्षीला जाणू नका,' असें ह्मणून श्रुतीनें त्याच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाचा निषेध केला आहे. पण त्यावरून तो सर्वथा अज्ञेय आहे, असें मुद्दीच होत नाही तर श्रवणादि लिगावरून ह्मणजे ऐकणें, बोलणें, इत्यादि क्रियावरून त्याच्या कर्त्याचें ज्ञान अनुमानां होतें व 'श्रोता, मन्ता' इत्यादि वचन तेंच सांगत आहे. ह्मणजे आत्मा प्रत्यक्ष ज्ञानाचा विषय जरी न झाला, तरी अनुमानाचा विषय होतो तेव्हा श्रुतीवर विरोध हा दोष कसा येणार?

सिद्धान्ती— अहो पण श्रवण करणें, इत्यादि चिन्हावरून तरी तो ज्ञात कसा होणार? कारण आत्मा जेव्हा श्रोतव्य शब्दाला ऐकतो, तेव्हा तो ऐकणें या क्रियेनें युक्त होऊनच रहात असल्यामुळे त्यावेळीं त्याला आपल्याविषयी किंवा दुसऱ्या कोणाविषयी मनन किंवा निश्चय करता येत

नाहीं. त्याचप्रमाणें मननादि दुसऱ्या क्रिया करित असतांना श्रवणादि क्रिया संभवत नाहीत. तसेंच, मनन करणाराची मनन ही क्रिया मन्तव्य विषयावांचून दुसऱ्या कोणाविषयीही संभवत नाही. कुऱ्हाडीची क्रिया तिच्या विषयावरच झणजे लांकडावरच होते. तिचा विषय नसलेल्या तोडणाऱ्याच्या हातावर बुद्धिपुरःसर होत नाही. त्याचप्रमाणें मनन करणाराची क्रिया स्वतःवरच होत नाही.

वादी— अहो पण मनाला सर्वांचें मनन करतां येतें. यास्तव सर्वांमध्ये अंतर्भूत होणाऱ्या आत्म्याचेंही मनन तें कलं शकेल.

सिद्धान्ती— होय, मन सर्व विषयाचें मनन कलं शकतें, हें खरें. पण अविषय आत्म्याचें, झणजे मनन करणाराचें मनन करण्याचें सामर्थ्य मनामध्ये नाही. कारण मनालाही मनन करणाऱ्या आत्म्यावाचून विषयाचें मनन करता येत नाही आणि जो मनन करणारा—मन्ता तो नेहमी मन्ताच असणार, मन्तव्य कधीही होणार नाही, हें उघड आहे. तो मन्ता आपणच आपल्याला जाणतो, असें झटल्यास एकतर प्रत्येक शरीरात दोन आत्मे आहेत असें होणार, किंवा एकाच आत्म्याचे दोन भाग आहेत, असें तरी झणावें लागणार. कारण एक मनन करणारा व दुसरा त्याला विषय—मन्तव्य करणारा असे दोन आत्मे आहेत किंवा एका अंशानें मनन करणारा व दुसऱ्या अंशानें त्याला विषय करणारा असा एकच आत्मा द्विधा आहे, असें होऊं लागेल. पण ते दोन्ही प्रकार अनुपपन्न आहेत. कारण दोन दिव्यातील एक प्रकाश्य व दुसरा त्याचा प्रकाशक, असें कधीं होत नाही. त्याचप्रमाणें मनन करणारा आत्मा जोंवर मन्तव्याचें मनन करित असतो, तोंवर त्याला आपलें मनन करावयास अवकाशच नसतो. मनन या चिदावलून तो आपलें अनुमान करतो झणून झणावें, तर वर झटल्याप्रमाणेंच एक मन्तव्य आत्मा व दुसरा त्याचें मनन करणारा असे दोन आत्मे एका शरीरांत आहेत, असें किंवा एकच आत्मा द्विधा आहे, असें प्राप्त होतें. तस्मात् आत्मा सर्वथा बुद्धिशून्याचा विषय—शेष न होणारा आहे.

वाकी— अहो पण आत्मा प्रत्यक्ष किंवा अनुमान यांतील कोणत्याही प्रमाणाने जर शात होत नाही, तर 'आत्मा सर्वत्र सम आहे, असें जाणाचें' असें श्रुतीनें कसें झटलें आहे? किंवा त्याला श्रोता, मन्ता इत्यादि कसें झटलें आहे?

सिद्धान्ती— पण श्रुतीत आत्मा श्रोतृत्वादि धर्मवान् आहे, इत्यादि जसें सांगितलें आहे, तसेंच तो अश्रोता, अमन्ता इत्यादिकही आहे, असें झटलें आहे. मग असे दोन्ही प्रकारचे उल्लेख असतांना विषम दृष्टि कां ठेवतोस? आतां 'असे दोन्ही उल्लेख असतांना त्यांतील एकाच प्रकारच्या श्रुतीला प्राधान्य देऊन आत्मा श्रोतृत्वादि धर्मवान् आहे, असें झणणें, ही विषम दृष्टि आहे, असें तुला जरी न भासलें तरी मला तें वाटतें. कसें झणून झणशील तर सांगतां. जेव्हां आत्मा श्रोता असतो तेव्हां मन्ता नसतो व जेव्हां मन्ता असतो तेव्हा श्रोता नसतो. झणजे तो एकावेळीं एकच क्रिया करतो. अर्थात् त्याचें श्रोतृत्व व मन्तृत्व पाक्षिक आहे, एकपक्षी आहे, सार्वत्रिक नव्हे. येथें श्रवण करणें व मनन करणें, या दोन क्रियांचेंच उदाहरण दिलें आहे. पण तोच न्याय सर्वत्र लागू करावा आणि जेव्हां अशी स्थिति आहे तेव्हां आत्मा श्रोतृत्वादि धर्मवान् आहे कीं अश्रोतृत्वादि धर्मवान्? असा संशय आला असतां तो श्रोतृत्वादि धर्मवान्च आहे, असा तुझा पक्षपात, असें वैयर्थ्य कां? कारण एकादा मनुष्य जेव्हां जात असतो तेव्हां तो उभा राहिलेला नसतो व जेव्हां उभा असतो तेव्हां जात नसतो; उभाच असतो. त्यामुळे त्याचें गन्तृत्व व स्थातृत्व पाक्षिक आहे, एकपक्षी आहे, नित्य नव्हे, असें झणावें लागतें.

पण सिद्धान्त्याच्या या भाषणाचा अभिप्राय लक्षांत न आल्यामुळे काणादादिक तार्किक श्रोतृत्व व अश्रोतृत्व इत्यादि दोन्ही प्रकारचे परस्पर विरुद्ध धर्म कादाचित्क आहेत, (कदाचित्, कांहीं काळ राहणारे आहेत,) असें झणतात. परंतु सिद्धान्त्याला तें झणणें मान्य नाही. झणून आचार्य सांग-

तात—याविपर्यां काणादादिक असे समजतात— असल्या पक्षप्राप्त (एक-पक्षीय) श्रोतृत्वादिकावरूनच आत्म्याला 'श्रोता, मन्ता' इत्यादि ह्मणता येत. आत्मा व मन याच्या संयोगापासून ज्ञान होतं एकाच वेळीं अनेक ज्ञान होऊ शकत नाहीत 'माझें मन दुसरीकडे लागलें होतें, ह्मणून मी पाहिलें नाही' इत्यादि प्रकारचे लोकाचे भाषणच, एका वेळीं अनेक ज्ञान होत नाहीत, याविपर्यां प्रमाण आहे आणि त्यावरूनच मनाच्या अस्ति-त्वाचीही सिद्धि होते कारण मन जर नसतं, तर चक्षु, श्रोत्र, घ्राण, इत्यादि इंद्रियांचा एकाच वेळीं रूपादिकांशीं संबंध झाला असता एकाच क्षणीं रूपादि अनेक विषयांचा अनुभव आला असता कारण इंद्रियें व विषय यांचा संबंध होणें, ही सामग्री एकाच वेळीं तयार असते त्यामुळे सामग्री असताना कार्य न होण्यास काहीच कारण नाही पण नुस्त्या विषयेंद्रिय-संयोगानेंच विषयज्ञान होत, असा अनुभव येत नाही यास्तव क्रमान् प्रत्येक इंद्रियांशीं संयोग पावणारे व त्यामुळे ज्ञानोत्पत्तीचें कारण होणारे अणुपरिमाणाचें मन आहे, असच समजणें सयुक्तिक होय

वादी—मग ह त्याचें ह्मणण जर न्याय्य आहे तर तेच सिद्धान्तरूप आहे, असें ह्मणण्यास कोणती हरकत आहे ?

सिद्धान्ती—तुला ते न्याय्य वाटत असलें तर तूं त्याला सिद्धान्त समज, पण ता श्रुत्यर्थ आहे, असें ह्मणता येत नाही

वादी—का वर ? श्रोता, मन्ता' इत्यादि श्रुतानें सांगितेलाच तो अर्थ नस' का ?

सिद्धान्ती—नस' कारण 'न श्रोता, न मन्ता,' इत्यादिकही श्रुतीनें सांगितलेले आहे.

वादी—असे पण तें श्रोतृत्वादिक पाक्षिक आहे, असें तुझीं आपल मत सांगून नुतेंच काणादादिकांचें मन सांगताना 'काश्चित्क ज्ञान' असें ह्मणून त्याचेंच उदाहरण केले आहे तेज त्याचेंच प्रकारच्या श्रुती पाक्षिक

श्रोतृत्व व पाक्षिक अश्रोतृत्व यांना उद्देशून प्रवृत्त झाल्या आहेत, असें ह्मणण्यात कोणता दोष आहे ?

सिद्धान्ती—श्रोतृत्वादिक पाक्षिक आहे, असें दाखविण्यात आमचा कोणता अभिप्राय होता ते तुमच्या लक्ष्यात आले नाही. यास्तव तोच अगोदर सांगितला पाहिजे श्रोतृत्वादिक नित्यच आहे, असा आमचा सिद्धान्त आहे कारण आत्मा 'श्रोता, मन्ता' आहे व तो 'अश्रोता, अमन्ता' आहे, इत्यादि श्रुतींच्या शब्दावरून श्रोतृत्व, अश्रोतृत्व इत्यादि आत्मधर्म नित्य आहेत, असें स्वाभाविकपणेच प्रतीत होतें यास्तव त्याचा पाक्षिकत्वानें सकोच करणें युक्त नव्हे शिवाय 'श्रोत्याच्या श्रुतीचा—श्रवणशक्तीचा लोप होत नाही,' अशा अर्थाची श्रुतिही आहे

घादी—अहो पण श्रोतृत्वादि धर्म नित्य आहेत असें मानल्यास प्रत्यक्ष अनुभवान्या विरुद्ध एकाच वेळीं अनेक ज्ञानाचा उदय होणें हा दोष येईल शिवाय नित्य विज्ञानवान् आत्म्याचे ठिकाणीं अज्ञानाचा अभाव आहे, असें झटल्यासारखें होईल पण ते तर अनिष्ट आहे

सिद्धान्ती—आत्मा श्रुति (श्रवणशक्ति), मति, (मननशक्ति) इत्यादि व श्रोतृत्व मन्तृत्व इत्यादि धर्मवान् आहे, असें उपनिषदात झटलें आहे त्यामुळे तुम्ही ह्मणता तशा प्रकारच्या दोन्ही दोषांची प्राप्ति होत नाही ह्मणजे आत्म्याचे ठिकाणीं एकाच वेळीं अनेक ज्ञानें उत्पन्न होणें व त्याच्या ठिकाणीं अज्ञानाचा सर्वथा अभाव होणें, हे दोन्ही दोष येत नाहीत अनित्य, मूर्त व सयोगवियोगधर्मवान् अशा चक्षुरादि इन्द्रियाची दृष्टि, मति इत्यादि अनित्यच आहे ह्मणजे ज्याप्रमाणें अग्नीचें ज्वलन तृणादिसयोगामुळे होणारें असल्यामुळे अनित्य, नित्य नव्हे, त्याप्रमाणेंच विषयेंद्रियसयोग व वियोग यामुळे होणारें रूपादिज्ञान व त्याचा अभाव हीं दोन्ही अनित्य आहेत पण नित्य, अमूर्त व सयोगवियोगधर्मरहित अशा आत्म्याची दृष्टि, मति इत्यादि अनित्य नाही कारण त्या शक्ती त्याच्यामध्ये सयोगादिकामुळे येत नसनात ह्मणूनच ' न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो वर्तते । ' असें श्रुतीमें झटलें आहे

वादी-असें जर ह्मणलें तर दृष्टि, श्रुति इत्यादि शक्ती दोन दोन झाल्या चक्षूची दृष्टि अनित्य व आत्म्याची नित्य त्याचप्रमाणें श्रोत्रेंद्रियाची श्रुति अनित्य व आत्म्याची नित्य इत्यादि ।

सिद्धान्ती-होय, असें तर आहेच आणि त्यामुळेच 'दृष्टेर्द्रष्टा, श्रुतेः श्रोता' इत्यादि श्रुति उपपन्न होते व्यवहारातही नेत्राना तिमिरादि-रोगामुळे दिसेनासें झालें असता दृष्टि गेली, असें ह्मणतात व औषधादि-काच्या योगानें तिमिर रोग नाहीसा झाला असता दृष्टि आली, असें ह्मणतात त्याचप्रमाणें आत्म्याची दृष्टि, श्रुति, इत्यादि नित्य आहे, हेंही लौकिक प्रमाणानेंच सिद्ध होतें कारण ज्याचे डोळे उपटून काढले आहेत, असाही पुरुष, मीं आज स्वप्नात माझा भ्राता पाहिला, असें ह्मणत असतो त्याचप्रमाणें ज्याचें बाधिर्य निश्चित झालें आहे, ह्मणजे जो बहिरा आहे, हें ठरलें आहे तोहि, मीं आज स्वप्नात सुंदर गायन ऐकलें, असें ह्मणतो इन्द्रिय-सयोगजन्य अनित्य दृष्टि हीच जर आत्मदृष्टि असती तर नेत्र उपटताच व कान फुटताच दृष्टि, श्रुति इत्यादिकाचा लोप झाला असता आणि त्या मुळे स्वप्नात त्याला रूप, शब्द इत्यादिकाचें ज्ञान झालें नसतें त्याचप्रमाणें 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो वर्तते' 'तच्चक्षु पुरुषे येन स्वप्न पश्यति' इत्यादि श्रुती उपपन्न झाल्या नसल्या.

आत्म्याची नित्य दृष्टि बाह्य अनित्य दृष्टीचें ग्रहण करणारी आहे बाह्य दृष्टि उत्पत्ति-विनाशशील असल्यामुळे तिचें ग्रहण करणारी आत्म-दृष्टिही तशीच आहे, अशी कल्पना होते पण आत्मदृष्टि बाह्य दृष्टी-प्रमाणें आहे, असें भासणें हा भ्रम, आहे साराश, येणेंप्रमाणें आत्मदृष्टि नित्य असल्यामुळे तिला योग्य किंवा अयोग्य नाही. योग्य ह्मणजे एकाच वेळीं सर्व ज्ञानें होणें हा धर्म. लोक व तार्किक आगमसंप्रदायग्रहित असल्यामुळे त्यांना बाह्य अनित्य दृष्टि या उपाधीच्या योगानें आत्म्याचीच दृष्टि अनित्य आहे, असा भ्रम होणें अशक्य नाही. जीव, ईश्वर व परमात्मा असे आत्मभेदग्री या भ्रांतीमुळेच संभवतात, ते वास्तविक नाहीत त्याच-

प्रमाणें नित्य, निर्विशेष 'आत्मवृष्टि आहे, ती नाही,' इत्यादि निरनिराळ्या श्रुतिवाक्य वाक्यांच्या कल्पनाही भ्रांतिमूलकच आहेत. पण वाणी व मन यांचा विषय न होणाऱ्या आत्म्याचे ठिकाणी, आहे, नाही, तो एक आहे, अनेक गुणवान् आहे, निर्गुण आहे, जाणतो व जाणत नाही इत्यादि विकल्प करण्याची इच्छा जो करतो तो आकाशाला चामड्यानें मढविण्याची, त्यावर जिन्यावरून जसे, तसे पायांनीं चढून जाण्याची, आणि जलांत माशांचीं व आकाशांत पक्ष्यांचीं पावळें पाहण्याचीही इच्छा करील ! आत्मा वाणी व मन यांचा विषय होत नाही, याविषयीं 'नेति नेति,' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'को अद्धा वेद' इत्यादि श्रुतिवचनें प्रमाण आहेत.

दाद्री—असें जर आहे तर 'सम आत्मेति विद्यात्' या श्रुतिवचनानें त्याचें ज्ञान करून घ्यावें, असें कसे सांगितलें आहे ? आत्मा जर वाणी व मन यांचा सर्वथा विषयच होत नाही, तर मीं त्याला कसें जाणावें, तें सांगा.

सिद्धान्ती—याविषयीं एक कथा सांगत असतात. कोणी एक खुळा मनुष्य, त्याच्या हातून कांहीं अपराध घडला असतां 'तुला धिक्कार असो; तूं मनुष्य नव्हेस,' असें कोणीं हटलेले ऐकून मूर्खत्वामुळेच आपल्या मनुष्यपणाविषयीं निश्चय करून घेण्यासाठीं कोणा एकापाशीं जाऊन 'मी कोण आहे तें सांगा' असें विचारूं लागला. तेव्हां त्याचें तें मूर्खत्व ओळखून व याला आतां तूं मनुष्य आहेस, असें एकाएकीं न सांगतां क्रमानेंच बोध केला पाहिजे, असा निश्चय करून 'तूं वृक्ष नव्हेस, पाषाण नव्हेस, कीट, पक्षी, पशु नव्हेस इत्यादि प्रकारें स्थावरादिभावाचा निषेध केल्यावर तूं अमनुष्य नव्हेस, असें सांगून तो गप बसला. तें पाहून तो मुग्ध झणतो—'आपण मला मी कोण, तें सांगायचास प्रवृत्त झालां. पण तें न सांगतांच मुकाट्यानें कां बसलां ?' त्या मूढाच्या या मापणाप्रमाणेंच तुमचा हा प्रश्न दिसतो. कारण 'तूं अमनुष्य नाहीस,' असें सांगितलेले असतांनाही जो 'मी मनुष्य आहे' असें

जाणत नाही तो 'तू मनुष्य आहेस' असें सागुन तरी आपलें मनुष्यत्व जाणेलच ह्याणून कशावरून ? यास्वर शास्त्रानें जसा उपदेश केला आहे तसाच आत्म्याला जाणण्याचा प्रकार आहे त्याहून निराश्रय प्रकार नाही कारण ज्याच्यामध्ये जें करण्याचें सामर्थ्य असतें त्यानेच तें केलें पाहिजे अग्नीच्या तृणादि दाह्याला दुसरा कोणी जाळू शकत नाही. शास्त्र आत्म्याचा बोध करावयास प्रवृत्त होऊन वरील दृष्टान्तातील अमनुष्यत्वाच्या निषेधा प्रमाणें 'नेति नेति' असें ह्याणून उपरम पावेल त्याचप्रमाणें 'अनन्तरम नाश्च' 'अयमात्मा सर्वानुम्' इत्यादि दुसऱ्या श्रुतीही निर्विषय आत्म्याचा बोध निषेधमुत्तानेंच करित असतात आणि कोणत्याही निर्विषय वस्तूचा बोध अशाच प्रकारें करता येणें शक्य आहे विधिमुत्तानें तो करता येत नाही आणि जोवर हा जीव तशा प्रकारच्या आत्म्याला जाणत नाही, तार तो बाह्य अनित्यदृष्टिरूप उपाधीलाच आत्मा समजून अज्ञानामुळे उपाधीचे धर्म हे आत्म्याचेच धर्म आहेत, असें जाणतो. त्यामुळे तो ब्रह्मादि स्तरपर्यंत देव, नर व त्रिपैक येनींमध्ये पुन पुन जन्म घेत व मरत राहतो आत्म्याच अज्ञान, त्यामुळे होणाऱ्या अनात्म पदार्थाविषयीच्या कामना व कामनामुळे होणार प्रगुनितरण कर्म याच्या योगाने तो सतत संसार करित राहतो)

७ पुरुष ह या अय० या श्रुतिशक्याच व्याख्यान

('पुण्ये ह वा अयमादितो गर्भा मवनि यदेतदेत ।' या श्रुतिशक्या तील 'अय या शब्दा'ने मत्त प्राणिशब्दिक 'इद' अणें आहे त्याचा अर्थ भाष्यकार सांगतात-)
 "अयमयापिद्याकामकर्माभिमानवान यशादि कर्म कृत्याज्माहोकाय मादिवमण च द्रमर्म प्राप्य क्षीणकर्मा मृष्ट्यादिवमणम लोक प्राप्यास भूत पुण्यातो भूत ।" अर्थ- (पर वर्णन केव्यामणम मूर्धेश्वराण कर्तन व एतेन प्रवेश कर्तन मित्त भगवत्या ता) एत अविना काम, कर्म व ते एतित्त मी आहे अगा अभिमान, वांसी पुन भगवत्या जीव यशादि कर्म

करून या लोकांतून धूम, रात्रि, कुष्णपक्ष इत्यादि चिह्नांनी चिह्नित झालेल्या दक्षिणायन मार्गाने क्रमाने चंद्रमस-लोकास प्राप्त होऊन तेथील मुखाचा उपमोग घेतल्यामुळे) ज्याचे कर्म क्षीण झाले आहे, असा तो मोक्या जीव पुनः मेघ, वृष्टि, पृथ्वी इत्यादिकाच्या द्वारा या भूलोकास प्राप्त होऊन अव्यक्त होतसाता पुरुषाग्रीमध्मे होम केला जातो (आता जे गृहस्थ प्रामात राहून इष्ट ह्यणजे अग्निहोत्रादि वैदिक कर्म, पूर्त होव वापी-कूप-तडागादि लोकोपकारक स्मार्त कर्म व दत्त ह्यणजे वेदीच्या बाहेर योग्य पात्राला द्रव्य देणे इत्यादि कर्म करितात ते मरणोत्तर धूमाभिमानिनी देवतेस प्राप्त होतात, इत्यादि प्रकारे छान्दोग्याच्या पाचव्या अध्यायाच्या दहाव्या संज्ञात यन्मिदं विद्या सांगितली आहे त्यात धूमादि मार्गे प्रसिद्ध आहे पुण्य क्षय होईतो चंद्रमस लोकीं राहून जीव गेलेल्या मार्गानेच परत फिरतात ते आकाशापासून निघून वायुर्सी येऊन मिळतात वायुरूप झाल्यानंतर धूम होतात धूमसंश्लेषानंतर अन्न होतात अन्नानंतर भेषाकार होतात भेष वृष्टि करितात वृष्टीबरोबर खाली येऊन वीहि, यव, ओषधि, वनस्पति इत्यादि अन्न होतात या अन्नमात्रापासून सुटून पुरुषाच्या शरीरात जाणे मात्र फार कठिण आहे' इत्यादि वर्णन केले आहे त्यांत 'अतरिक्ष, पर्जन्य, पृथिवी, पुरुष व स्त्री हे पाच अग्नी आहेत,' असे सांगितले आहे. त्या न्यायाने वीहि, यव इत्यादि अन्नाशीं संश्लिष्ट झालेला जीव (याला अनुशयवान्न ह्यणतात) पुरुषरूप चवथ्या अग्नीत होम केला जातो ह्यणजे पुरुष त्याला सातो)

“ तस्मिन्पुरुषे ह वा अय ससारी रसादिकमेणादित' प्रथमतो रेतोरूपेण गर्भो भवतीत्येतद्वाह । यदेतत्पुरुषे रेतस्तेन रूपेणेति । ”
अर्थ— (ज्या पुरुषाने त्या अन्नसंश्लिष्ट अनुशयवानाचे भक्षण केलेले असते) ' तस्मिन्पुरुषे ह वा अय ससारी आदित -प्रथमत' गर्भो भवति—' त्याच्यामध्ये हा ससारी ' आदित -' स्त्रीगर्भाशयात प्रवेश करण्याच्या पूर्वी गर्भ होतो (पण त्रियामध्ये जसा, तसा पुरुषामध्ये तो गर्भ कोठे दिसत नाही, असे कोणी हणेल, ह्यणून आचार्य 'भक्षण केलेल्या अन्नाचा

रसादिश्रमाने रेतोरूपाने परिणाम झाला असता व अन्नसाक्षिलष्ट जीवाचाही तसाच रेत-सश्लेषाने, रेत सवधाने रेतोमाव झाला असता त्या रूपाने पुरुषाच्या शरीरात असणारा तोच त्या पुरुषाचा गर्भ होय ' असे सांगतात-)
 ' रसादिक्रमेण रतोरूपेण- यदेतत्पुरुषे रेत तेन रूपेण गर्भो भवति इति एतत् आह- ' रस रक्त मास इत्यादि श्रमाने रेतोरूपाने ह्मणजे पुरुषामध्ये जे हे रेत असते, त्याच्या रूपाने गर्भ होतो असे हे श्रुतिवाक्य सांगते

८ तदेतत्सर्वेभ्यो० या वाक्याच व्याख्यान

('अहो एण त्याला गर्भ असे कोणी ह्मणत नाहीत,' अशी आशका घेऊन 'स्त्रीश्रमाणेच पुरुष त्याला आपल्या शरीरात धारण करित असल्यामुळे गौणवृत्तीन गर्भत्व आहे, असे सांगण्यासाठी ' तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेज सभूतमात्मन्येवात्मान विभर्ति । या श्रुतीतील 'विभर्ति' येथपर्यंतचे हे वाक्य आहे यास्तव त्याचे आता अगोदर व्याख्यान करितात-) " तच्चैतदे तोऽन्नमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्योऽवयवेभ्यो रसादिलक्षणेभ्य स्तेज साररूप शरीरस्य सभूत परिनिष्पन्न तत्पुरुषस्यात्मभूतत्वा दात्मा । तमात्मान रेतोरूपेण गर्भीभूतमात्मन्येव स्वशरीर एवात्मान विभर्ति- धारयति । ' अर्थ- आणि ते हे रेत ' अन्नमयस्य पिण्डस्य रसादिलक्षणेभ्य सर्वेभ्य अङ्गभ्य-अवयवभ्य तेज शरीरस्य साररूप सभूत परिनिष्पन्न- ' अन्नमय-अन्नाचा विकार अशा या पिंडाच्या रसादिरूप सर्व अगापासून-अवयवापासून तेज शरीराचे साररूप उत्पन्न झाले, सर्वत निष्पन्न झाले आहे (शरीर रसादि धातूच्या समुदायरूप आहे ह्मणून रसादिक हे त्याचे अवयव आहेत आणि रेत हा चरम शेवटचा धातु असल्यामुळे ते शरीराचे सार आहे) ' तत् पुरुषस्य आत्मभूतत्वात् आत्मा- ' ते रेत पुरुषाच्या आत्मभूत असल्यामुळे आत्मा होय (रेत पुरुषाच्या ' हा मी ' अशा अभिमानाचा विषय होणारे जे शरीर तद्रूप असते, ह्मणून त्याला आत्मा असे ह्मटले जावे) ' रेतोरूपेण गर्भीभूत त आत्मानं आत्मनि एव-स्वशरीरे एव आत्मान विभर्ति-धारयति- ' रेतोरूपाने गर्भ

झालेल्या त्या आत्म्याला (पुरुष) आत्म्यामध्येच झणजे स्वशरीरामध्येच धारण करतो (भाष्यात 'त आत्मानं रेतोरूपेण गर्भाभूतं' असें अगोदर व्याख्यान करून नंतर 'आत्मानं एव स्वशरीरे एव आत्मानं' असा श्रुति-वाक्यातील अक्षराचा सवध दाखविला आहे. त्यामुळे 'आत्मानं' या दोनदा उच्चारलेल्या शब्दावर पुनरुक्ति दोष येत नाही)

१. 'तद्यदा स्त्रियां०' इत्यादि वाक्यांचे भाष्य

(याप्रमाणें पितृशरीररूप प्रथम अवस्थ व त्यात रेतोरूपानें राहणें, याचें कथन करून मातृदेहरूप द्वितीय अवस्थ व त्यात गर्भरूपाने राहणें याचें कथन करण्यासाठीं पितृशरीरातून निर्गमनरूप (ह्म बाहेर निघणें, हा) प्रथम जन्म तद्यदा स्त्रिया सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथम जन्म ' या श्रुत्यशाच्या व्याख्यानानें सांगतात-) " तद्वेतो यदा-यस्मिन्काले भार्यर्तुमती तस्या योपाग्री स्त्रिया सिञ्चत्युपगच्छन् अथ तदैवदेत द्वेत आत्मनो गर्भभूत जनयति पिता । तदस्य पुरुषस्य स्थानान्निर्गमन रेत-सेककाले रेतोरूपेणास्य संसारिण प्रथम जन्म प्रथमावस्थाभिर्व्यक्तिः । तदेतदुक्तं पुःस्तादसावात्माऽमुमात्मानमित्यादिना । "

अर्थ— तें रेत जेव्हा-ज्यावेळीं भार्या क्रतुमती असते तेव्हा-तिच्यामध्ये झणजे स्त्रीरूप पाचव्या अंगीत- स्त्रीमध्ये ' उपगच्छन्- ' तिच्याशीं संयोग करून शिंपितो (त्याचा सेक करितो) तेव्हा ' एतत्-एतत् रेत - ' हें रेत, आपलें गर्भभूत रेत पिता उत्पन्न करतो (त्या रेताला जन्म देतो) ' तत्- अस्य पुरुषस्य रेतोरूपेण रेत सेककाले स्थानान्निर्गमन अस्य- संसारिण. प्रथम जन्म- ' तें- या पुरुषाच्या रेतोरूपानें रेत सेकसमयीं त्याच्या स्थानापासून बाहेर पडणें (हेंच) या संसारी जीवाचें प्रथम जन्म आहे. झणजे प्रथमावस्थेची अभिव्यक्ति आहे हेंच पुढें ' असौ आत्मा अमु आत्मानं' या शब्दांनीं सांगितलेलें आहे (वर पृष्ठ १८५ जिचा उल्लेख केला आहे त्या पंचाग्निविधेमध्ये ' योपा वाव गोवमाग्नि ' इत्यादि वाक्यानें हा सर्व अर्थ सविस्तर सांगितलेला आहे, असें सांगण्यासाठीं भाष्यात ' योपाग्री '

असें झटलें आहे ' रेत भार्येच्या डिकाणीं सिंचितो ' या वाक्याला दुसरेही वाक्य अनुकूल आहे, असें बरील ' तदेतदुक्तं ' इत्यादि भाष्यानें सांगितलेलें आहे. ' हा आत्मा झणजे पुरुष या आपल्या आत्म्याला झणजे स्वतःच्या रेतोरूप आत्म्याला या भार्यारूप आत्म्यापाशीं देतो. ' असा त्या वाक्याचा अर्थ आहे)

१० ' तत्स्त्रिया आत्मभूयं० ' या वाक्याचे व्याख्यान
(' अहो षण स्त्रीशरीरात शिरलेलें तें पुरुषाचें रेत, शरीरात शिरलेल्या बाणादिकाच्या शल्याप्रमाणे स्त्रीला उपद्रव करील, ' अशी आशंका घेऊन ' तत्स्त्रिया आत्मभूय गच्छति । यथा स्वमङ्गं तथा, तस्मादेना न हिनस्ति । साऽऽयैतमात्मानमत्रगत भावयति ' हें वाक्य तिचें समाधान करीत आहे. भाष्यकार त्याचें व्याख्यान करितात—) " तदेतो यस्यां स्त्रिया सिक्तं सत्तस्या आत्मभूयमात्माव्यतिरेकतां यथा पितुरेव गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमङ्गं स्तनादि तथा तद्वदेव । तस्माद्धेतोरेनां मातरं स गर्भो न हिनस्ति पिटकादिवत् । " अर्थ— तें रेत ज्या स्त्रीच्या ठायीं शिंपलेलें होत्सतें तिच्या आत्मरूप—आत्म्याहून अव्यतिरेकतेस, स्वतःहून अभिन्नतेस प्राप्त होतें, झणजे तें पित्याच्या शरीररूपतेस जसें प्राप्त झालें होतें, त्याचप्रमाणें तिच्या शरीररूपतेस प्राप्त होतें. झणजे जसें तिचें स्तनादि अंग त्याप्रमाणेंच तें होतें. यास्तव त्या मातेला तो गर्भ गुल्मादि प्रथीप्रमाणें मारीत नाही. (पिटका झणजे एक प्रकारची व्रणरूप गाठ. ती जिच्या उदरांत होते तिला जशी मारते, त्याप्रमाणें तो गर्भ तिला मारीत नाही. असा हा व्यतिरेकी दृष्टान्त आहे. याप्रमाणें श्रुतीचा अक्षरार्थ सांगून आतां पिण्डितार्थ— झणजे साररूप गोळाबेरीन अर्थ सांगतात—) " यस्मात्स्तनादिस्वाङ्गवदात्मभूय गत तस्माज्ज हिनस्ति न बाधत इत्यर्थः । " अर्थ— ज्याअर्थी स्तनादि स्वांगांप्रमाणेंच तें आत्मरूप झालेलें असतें, त्याअर्थी तें तिची हिंसा करीत नाही. तिला पीडा देत नाही, असा भावार्थ. (आतां येथें प्रसंगच आलेला असल्यामुळे त्या स्त्रीनें मोठ्या सावधानपणें

गर्भाचें रक्षण करावें, असें श्रुति विधान करते-) “ साऽन्तर्वन्त्येतमस्य भर्तुरात्मानमत्रात्मन उदरे गतं प्रविष्टं बुद्ध्वा भावयति-वर्धयति-पालयति गर्भं विरुद्धाशनादिपरिहारमनुकूलाशनाद्युपयोगं च कुर्वती । ” अर्थ— ती गर्भवती ‘ अस्य-भर्तुः ’ एतं-आत्मानं- ’ या भर्त्याच्या या आत्म्याला ‘ अत्र-आत्मनः उदरे गतं-प्रविष्टं बुद्ध्वा भावयति-वर्धयति पालयति- ’ या आपल्या उदरात प्रविष्ट झालेला जाणून (त्याचा रेतोरूप आत्मा माझ्या उदरात प्रविष्ट झाला आहे असें समजून) त्याला वाढविते, त्याचें परिपालन करते. (येथें ‘ भावयति ’ असा जरी वर्तमानकाळ आहे, तरी ‘ भावयेत् ’ असा विध्यर्थ समजून तिनें त्याला वाढवावें, असा अर्थ करावा आता कोणत्या उपपत्त्यानें, तें सांगतात गर्भाला विरुद्ध (अनिष्ट, अहितकर) असलेल्या भोजनादिकाचा परिहार व अनुकूल असलेल्या भोजनादिकाचा उपयोग करणारी ती त्याचें परिपालन करते

११ ‘ सा भावयित्री० ’ इत्यादि वाक्याचें व्याख्यान

(आता पुरुषानेही गर्भिणी भायेंचें परिपालन करावें, असें ‘ सा भावयित्री भावयितव्या भवति । तं स्त्री गर्भं बिभर्ति । सोऽय एव कुमारं जन्मनोऽप्रेक्ष्य भावयति । ’ हें श्रुतिवचन सांगतें. भाष्यकार त्याचें व्याख्यान करितात-) “ सा भावयित्री वर्धयित्री भर्तुरात्मनो गर्भभूतस्य भावयितव्या च भर्त्रा भवति । ” अर्थ— आणि ती ‘ आत्मन गर्भभूतस्य भर्तुः भावयित्री-वर्धयित्री भर्त्रा भावयितव्या-रक्षयितव्या भवति-’ आपल्या गर्भभूत भर्त्याची वर्धयित्री-वाढविणारी स्त्री भर्त्याकडून रक्षणीय होते. (भर्त्याकडून रक्षण केलें जाण्यास योग्य होते. कारण-) “ न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्यचित्कोनचित्तत्त्वबन्ध उपपद्यते । ” अर्थ— कारण यालोकीं उपकार व प्रत्युपकार यावाचून कोणाचा कोणाशीही संबंध होणें योग्य नाही. (स्त्री व पुरुष यांचें परस्पर उपकारकत्व सांगून पुत्राच्या हातून पुढें होणाऱ्या पुण्यकर्माच्या प्रतिनिधित्वरूप प्रत्युपकाराची सिद्धि

व्हावी, ह्यणजे पुत्रानें पुढें त्याचीं कर्मे करणें, हा प्रत्युपकार करावा, ह्यणून तीं दोघें त्यावर उपकार कसे करितात तें सांगतात—) “त गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधारणविधानेन विभर्ति धारयति अग्रे प्राग्जन्मन । स पिताऽग्रे एव—पूर्वमेव—जातमात्र जन्मनोऽध्यूर्ध्व जन्मनो जात कुमार जातकर्मादिना पिता भावयति ।” अर्थ—त्या गर्माला ती स्त्री ‘अग्रे—प्राक् जन्मन-’ जन्माच्या पूर्वीं वर सांगितलेल्या प्रकारच्या गर्भधारणाविधानानें धारण करते ‘स पिता अग्रे एव—पूर्व एव—जातमात्र जन्मन अधि—ऊर्ध्व जन्मन, जात कुमार जातकर्मादिना पिता भावयति’ तो पिता पूर्वींच ह्यणजे केवळ उत्पन्न झालेल्या, जन्मानंतर त्या झालेल्या कुमारास जातकर्मादि सस्काराच्या योगानें पिता वाढवितो. (श्रुति वचनात ‘अग्रे’ हा शब्द दोनदा आला आहे यातील पहिला जन्माच्या पूर्वींचा काळ सांगतो व दुसरा प्रत्यक्ष जन्मकाळ सांगतो आणि ‘अधि’ हा शब्द जन्माच्या नंतरचा काळ सांगतो ‘अग्रे एव’ याचें व्याख्यान ‘पूर्व एव’ हें आहे व ‘पूर्व एव’ ह्याचें विवरण ‘जातमात्र’ हें आहे जातमात्र ह्यणजे जायमान—उत्पन्न होणारा, तत्क्षणीं ‘जातकर्मादिना’ ह्यणजे जन्माच्या पूर्वीं सीमन्तोन्नयनादि सस्काराच्या योगानें, जननसमयीं सुलप्रस वार्थ मन्त्रजलप्रोक्षणादिकांच्या योगानें आणि जन्मानंतर जातकर्मादिकांच्या योगानें पिता त्याचें वर्धन करतो, असा भाव)

१२ स यत्कुमार० या वाक्याच व्याख्यान

(पित्यानें जातकर्मादि करावें, असें सांगून आता स यत्कुमार जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येषा लोकांना सतत्या एव सतता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीय जन्म’ हे श्रुतिवाक्य त्याचीच स्तुति करतें भाष्यकाराही त्याचें व्याख्यान आरभितात—) “स पिता यद्यस्मात्कुमार जन्मनोऽधि—ऊर्ध्वमग्रे जातमात्रमेव जातकर्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव भावयति । पितुरात्मैव हि पुत्ररूपेण जायते । तथा द्युक्तं पतिर्जायां प्रविशतीत्यादि ।” अर्थ—तो पिता ज्यास्तत्र कुमाराला

जन्माच्यानंतर व उत्पन्न होतांच जातकर्मादिकांच्या योगानें वाढवितो त्यास्तव तें तो आपल्यालाच वाढविणो. 'हि पितुः आत्मा एव पुत्ररूपेण जायते-' कारण पित्याचा आत्माच पुत्ररूपानें उत्पन्न होतो. 'पतिर्जायां प्रविशति०' इत्यादि मन्त्रांत तसेंच सांगितलें आहे. ('पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरं। तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते।' असा तो सर्व मंत्र असून त्याचा अर्थ असा-पति गर्भ होऊन जायेच्या ह्मणजे उत्पन्न होणाऱ्या आपल्या बालकाच्या मातेच्या उदरांत प्रवेश करतो. तिच्या ठिकाणीं तो पुनरपि नवा होऊन दहाव्या महिन्यांत उत्पन्न होतो.)

(मोक्षप्रकरणांत पुत्रोत्पादनाचें विधान केलेलें असल्यामुळें तें मोक्षाचें साधन आहे, अशा अभिप्रायानें, असें समजून वादी विचारतो-) "तत्किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयतीति।" अर्थ-पण आपल्याला पुत्ररूपानें उत्पन्न करून तो कशाकरिता वाढवितो ?

('कर्माच्या योगानें, पुत्रादि संततीच्या योगानें, व धनानें मोक्ष मिळत नाहीं, तर केवळ संन्यासानेंच तो मिळतो ' असें सागणारी 'न कर्मणा न प्रजया०' इत्यादि श्रुति असल्यामुळें मोक्षप्रकरणात पुत्रोत्पादनाचें जें वर्णन केलें आहे, तें वैराग्यासाठीं आहे, अशा अभिप्रायानें येथील श्रुतीनेंच वरील प्रश्नाचें उत्तर देतात-) "उच्यते। एषां लोकानां संतत्या अविच्छेदा-येत्यर्थः। विच्छिद्येरन्हीमे लोकाः पुत्रोत्पादनादि यदि न कुर्युः केचन।" अर्थ-श्रुतीकडून तेंच सांगितलें जात आहे. या लोकांच्या संतती-करितां, अविच्छेदाकरितां असा भावार्थ. 'यदि केचन पुत्रोत्पादनादि न कुर्युः तदा इमे लोकाः विच्छिद्येरन् हि-' जर कोणीच पुत्रोत्पादनादि केलें नाहीं, तर हे लोक विच्छेदच पावतील. (त्यांची परंपरा तुटेल. येथें लोक-शब्दानें मनुष्यलोकांच्या प्राप्तीच्या साधनभूत पुत्रपौत्रादिकांचें ग्रहण करावें. त्यांच्या ह्मणजे पुत्रपौत्रादिकांच्या अविच्छेदाकरितां. कारण पुत्रोत्पादनानेंच त्या पुत्रपौत्रादि लोकांचें संततत्व प्रसिद्ध आहे, हें सांगण्यासाठीं 'एवं संतता

हि०' इत्यादि वाक्य आहे. भाष्यकार आतां त्याचें व्याख्यान करितात—)
 “एवं पुत्रोत्पादनादिकर्माविच्छेदेनैव संतताः प्रबन्धरूपेण वर्तन्ते हि
 यस्मादिमे लोकास्तस्मात्तद्विच्छेदाय तत्कर्तव्यं न मोक्षायेत्यर्थः।”
 अन्ययः—‘हि—यस्मात् इमे लोकाः एवं पुत्रोत्पादनादिकर्माविच्छेदेन एव
 संतताः—प्रबन्धरूपेण वर्तन्ते तस्मात्—’ अर्थ—ज्याअर्थी हे लोक अशा-
 रीतीने पुत्रोत्पादनादि कर्माच्या अविच्छेदानेच (त्यांची परंपरा न तुटूं
 दिल्यानेच) संतत—प्रबन्धरूपाने (सतत प्रवाहरूपाने) राहतात, त्याअर्थी
 त्यांच्या अविच्छेदाकरितां तें करावें, मोक्षाकरितां नव्हे; असा याचा अर्थ.
 (स्वतः एकानें यथाविधि पुत्रोत्पादन केलें असतां त्याचा पुत्रही तसेंच
 करितो, त्याचाही पुत्र पुढें तसेंच करतो, आणि अशारीतीने लोकसंतति
 राहते. लोकांची परंपरा टिकते. (पहा रत्न १ ले पृष्ठ १९२) अर्थात्
 पुत्रोत्पादनाचें प्रयोजन लोकसंतति हेंच आहे, असें सांगणाऱ्या श्रुतीनें तें
 मोक्षाचें साधन आहे कीं काय, या शंकेचें निरसन केळें आहे. असो; या-
 प्रमाणें प्रसंगोपात्त गर्भधारणादि विधि सांगून प्रकृत वैराग्याकरितां श्रुति
 ‘तदस्य द्वितीयं जन्म’ या अंशानें दुसरा जन्म दाखविते. भाष्यकार
 त्याचेंच व्याख्यान करितात—) “तदस्य संसारिणः कुमाररूपेण मातु-
 रुदराद्यभिर्गमनं तद्वेतोरूपापेक्षया द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभि-
 व्यक्तिः।” अर्थ—तें—या संसारी जीवाचें, कुमाररूपानें मातेच्या उदरांतून जें
 निषणें तें, रेतोरूपानें पितृशरीरांतून निषणें, याच्या अपेक्षेनें दुसरें जन्म,
 दुसऱ्या अवस्थेची अभिव्यक्ति आहे

१३ ‘सोऽस्यायमात्मा०’ इत्यादि वाक्याचें व्याख्यान.

(अशा रीतीनें अत्यंत अशुद्ध पितृशरीरांत अत्यंत अशुद्ध रेतोरूपानें
 राहणें, तेथून बाहेर निषणें, मटमूत्रानें व्यापलेल्या मातेच्या उदरांत विठाकृमी-
 प्रमाणें (जैनाप्रमाणें) निवास करणें, रयांतूनही योनिद्वारा बाहेर पडणें, इत्यादि
 हे कष्टकर आहे, असें सांगून आतां जन्मानंतरही स्वातन्त्र्य नाही, तर पित्यानें
 निपुत्र केव्हापुढें (नेमण्यामुळे) परतत्र होऊन त्यानें सर्वत्र कर्माचें अनुष्ठान

करावें, असें सांगणारें ' सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते । ' हें श्रुतीचें वाक्य पुत्राचें पित्यावर करावयाचा उपकार दाखवीत आहे. भाष्यकार त्याचें व्याख्यान करावयास आरंभ करितात—) “ अथ पितुः सोऽयं पुत्रात्मा पुण्येभ्यः—शास्त्रोक्तेभ्यः कर्मभ्यः—कर्मनिष्पादनार्थं प्रतिधीयते पितुः स्थाने—पित्रा यत्कर्तव्यं तत्करणाय प्रतिनिधीयत इत्यर्थः । ” अर्थ—(पित्याचे दोन देह—एक स्वदेह व दुसरा पुत्रदेह. त्यांतील पुत्ररूप देहाचा उपयोग सांगतात—) या पित्याचा तो हा पुत्रदेह पुण्यांकरितां ह्मणजे शास्त्रोक्त कर्मांकरितां ह्मणजे कर्मनिष्पादनार्थ, कर्मानुष्ठानार्थ प्रतिनिधि (बदली) नेमला जातो. (पित्याच्या स्थानीं ह्मणजे पित्यानें जें करावयाचें तें करण्यासाठीं ठेविला जातो, असा याचा इत्यर्थ).

(हें पुत्राचें प्रतिनिधित्व दुसऱ्या स्थानींही सांगितलेलें आहे, असें भाष्यकार सांगतात—) “ तथा च संप्रतिविद्यायां वाजसनेयके पित्राऽनुशिष्टोऽहं ब्रह्माहं यज्ञ इत्यादि प्रतिपद्यत इति । ” अर्थ—त्याचप्रमाणें वाजसनेय ब्राह्मणोपनिषदांत ह्मणजे बृहदारण्यकांत संप्रतिविद्येमध्ये पित्यानें ज्याला शास्त्रानुसार उपदेश केला आहे असा पुत्र ' मी ब्रह्म (वेद) आहे, मी यज्ञ आहे, ' इत्यादि स्वीकार करतो, असें सांगितलें आहे. (संप्रति ह्मणजे संप्रदान, आपलें कर्तव्य पुत्राचे ठिकाणीं स्थापणें. तें ज्या विर्येंत—ज्या उपासनेंत सांगितलें जातें ती संप्रतिविद्या. तिच्यामध्ये (बृहदारण्य० अ. १ ब्राह्मण ५ कंडिका १७)—' यदा तु प्रैष्यन्मन्यते । ' जेव्हां गृहस्थ मी आतां मरणार—स्वर्गाला जाणार असें निश्चयानें जाणतो, तेव्हां ' त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं सर्वलोकः—' ह्मणजे मला अध्ययन करावयास उचित असलेला वेद (ब्रह्म) तूं आहेस. ह्मणजे चापुढें तूं त्याचें अध्ययन करावेंस. मला कर्तव्य असलेला यज्ञ तूं करावास. मला संपादन करावयास योग्य असलेला लोक तूं संपादन करावास; असें तो पुत्राला सांगतो. त्याला आज्ञा करतो. पित्यानें असें अनुशासन केलें असतां पुत्र ' अहं ब्रह्म अहं यज्ञः अहं लोकः इति प्रतिपद्यते ' ह्मणजे मी ब्रह्म आहे, मी

यज्ञ आहे, मी लोक आहे, असें ह्मणून पित्याच्या अनुशासनाचा स्वीकार करतो अर्थात् मी वेदाध्ययन करीन, यज्ञ करीन व लोक संपादन करीन, असें मरणोन्मुख पित्याला वचन देतो—असें सांगितलें आहे या वाक्यानें येथें स्वशरीराची तिसरी अवस्था सांगितली आहे)

१४ अथास्यायमितर० इत्यादि वाक्याच व्याख्यान

(‘अहो पण तो पिता आपल्या पुत्राला प्रतिनिधि का करतो, स्वतःच धर्माचरण का करीत नाही ’ अशी आशका घेऊन तो स्वतः मरत असल्यामुळे तें करावयास असमर्थ होतो, अशा अभिप्रायानें ‘अथास्यायमि तर आत्मा कृतकृत्यो वयोगत प्रैति । स इत प्रयत्नव पुनर्जायते तदस्य तृतीय जन्म ।’ हे श्रुतिवचन प्रवृत्त झालें आहे यास्तव त्याचें व्याख्यान करितात—) “अथानन्तर पुत्रे निवेक्ष्यात्मनो भारमस्य पुत्रस्येतरोऽयं यः पित्रात्मा कृतकृत्य कर्तव्यादृणत्रयाद्विमुक्त कृतकर्तव्य इत्यर्थः । वयोगतो गतवया जीर्ण सन्प्रैति त्रियते । स इतोऽस्मात्प्रयत्नेव शरीर परित्यजन्नेव तृणजलद्रुकाध्देहान्तरमुपाददान कर्मचित पुनर्जायते ।”

अर्थ—‘अथ—’ ह्मणजे त्यानंतर—पुत्रावर आपला भार टाकून ‘अन्य—’ या पुत्राचा ‘इतर अय आत्मा’ दुसरा हा आत्मा ह्मणजे जो पित्याचा आत्मा तो ‘कृतकृत्य—’ ह्मणजे अवश्य कर्तव्य असें जें तीन प्रकारचें ऋण त्या पासून मुक्त होतो तो कृतकर्तव्य होतो, असा याचा इत्यर्थ ‘वयोगत—’ ह्मणजे ‘गतवया—’ ज्याचें वय गेलें आहे असा, जीर्ण होऊन ‘प्रैति—’ मरतो ‘स इत प्रयत्नव—’ तो प्रयत्न जात असतानाच, शरीराचा त्याग करीत असतानाच तृणजलद्रुमाणेंच कर्मचित देहान्तर—’ कर्मप्राप्त दुसऱ्या देहाचा स्वीकार करून पुनरपि जन्म घेतो (श्रुतीतील ‘प्रयत्नेव’ येथील ‘एव’ या शब्दाचा अर्थ—एक शरीर सोडून दुसरें घेणें, यात विलंब मुळींच नसतो,— असा आहे व तोच भाष्यकारतृणजलद्रुमाच्या दृष्टान्तानें व्यक्त करीत आहेत तृणाद्वर राहणारी जसू जशी तृणाच्या टोंकावर जाऊन आणि दुसरें तृण तोंडानें

व पुढच्या पायांनी धरून नंतर मार्गचें तृणें सोडते—त्यावरून आपला देह काढून घेते—त्याप्रमाणेंच हा आत्मा दुसरा देह घेऊन हा पूर्व देह टाकतो, असा दृष्टान्त देणाऱ्या दुसऱ्या एका श्रुतीत एक शरीर सोडून दुसरें शरीर घेणें; यामध्ये विलंब मुळीच नसतो, असें सांगितलें आहे आता—‘देवयान ’ व ‘ पितृयाण ’ या दोन मार्गांनीं जाणारे जीव दुसऱ्या लोकीं गेल्यावर त्या लोकांनील व्यवहारास योग्य असें स्थूल शरीर धारण करतात, असें उत्तर-मीमांसेच्या ‘ उभय-यामोहार्त्तसिद्धे ’ (अ ४ पा ३ सूत्र ५) या सूत्रात सुचविलें आहे त्यामुळे जीव पूर्व शरीर जेव्हा टाकतो, तेव्हाच उत्तरशरीराचें ग्रहण करतो, असें ह्मणता येत नाहीं—असें कोणीं ह्मणेल तर तें खरें आहे, पण ‘ सविज्ञानो भवति । सविज्ञानमेवान्वयकामति ’ अशी बृहदारण्यक श्रुति आहे. तिचा अर्थ—‘ मरणाऱ्या जीवाचीं इक्षियें व प्राण लीन होताच तो सविज्ञान होतो ह्मणजे-कर्मानुसार त्याला अंत्य मति होतें व त्या वासना-मय भावी शरीरसंबधीं अत्य मतीसह तो शरीराला सोडून त्या मती-या अनुरोधानेंच गमन करतो. ’ या श्रुतीवरून जीव पूर्वशरीराला सोडनानाच पुढच्या वासनामय शरीराचा स्वीकार करतो, असें होतें व त्याच अमि-मायानें तृणजलूकेचा-दृष्टान्त दिला आहे, असें समजावे.)

“ तदस्य मृत्वा प्रतिपत्तव्यं यत्तत्तृतीय जन्म । ” अन्यथ — मृत्वा यत् प्रतिपत्तव्य तत् अस्य तृतीय जन्म अर्थ— मरून जें शरीर घ्यावयाचें तें त्याचें तिसरें जन्म होय (‘ अथे पण पूर्वी ज्याचे दोन जन्म सांगितले, त्याचाच तिसरा जन्म सांगणें उचित आहे. नाहींतर पूर्वी पित्याचे

१ टीप—त्या सूत्राचा अर्थ असा—अर्चिरादि मार्ग व त्यानें जाणारे जीव या दोघांनाही व्यामोह झालेला असल्यामुळे ह्मणजे तीं दोन्ही जड-अज्ञ असल्यामुळे त्यांचो रूढीं घेतां सभवत नाहीं यास्तव स्वतः प्रयत्नशून्य असलेल्या जीवाला दुसऱ्या चेतन चेतनांचे परलोकें वाढून नेणें उचित आहे कारण काणताही जड पदार्थ चेतनाचें उचलून नेल्यावाचून एका जाग्यावरून दुसऱ्या जाग्यां जात नाहीं या लौकिक न्यायावरून मूढ जीवांना वाढून नेणाऱ्या देवताची सिद्धि होत

दोन जन्म सांगितलेले नसल्यामुळे हा त्याचा तिसरा जन्म आहे, असें एका-
 एकीं झटल्यास अनन्वय हा दोष येईल, 'अशी शका घेतात-) " ननु
 संसरत. पितु सकाशाद्रेतोरूपेण प्रथम जन्म । तस्यैव कुमाररूपेण
 मातुर्द्वितीय जन्मोक्तम् । तस्यैव तृतीये जन्मानि वक्तव्ये प्रेतस्य
 पितुर्यज्जन्म तत्तृतीयमिति कथमुच्यते । " अर्थ— अहो पण सत्तार
 करणाऱ्या जीवाचें पित्यापासून रेतोरूपानें पहिलें जन्म झालें त्याचेंच
 मातेपासून कुमाररूपानें दुसरें जन्म सांगितलें आता त्याचेंच तिसरें जन्म
 सांगावयाचें असताना मरणाऱ्या पित्याचें वासनामय उत्तरशरीरग्रहण हें
 तिसरें जन्म कसें सागता ? (' तो जें कुमाराचें सत्काराच्या द्वारा परिपाठन
 करतो, तें आपलेंच परिपाठन करतो ' असें नुक्तेंच वर (पृष्ठ १९०) झटलेलें
 असल्यामुळे पिता व पुत्र याचा अमेद (ऐक्य) प्रतीत होतो यास्तव
 पुत्राचे जे दोन जन्म सांगितले आहेत ते पित्याचेच आरेंत आणि हा
 तिसरा जन्मही त्याचाच आहे दुसऱ्या कोणाचा नव्हे. यास्तव ' हें त्याचें
 तिसरें जन्म आहे ' असें झणण्यात काहीं विरोध नाहीं, असें सांगतात-)
 " नैष दोष । पितापुत्रयोरैकात्म्यस्य विवक्षितत्वाद् । " अर्थ—
 हा काहीं दोष नव्हे कारण पिता व पुत्र याचें ऐकात्म्य विवक्षित आहे
 (अथवा पित्याच्या मरणानंतर त्याचा पुनर्जन्म होतो असें सांगितल्यामुळे
 पुत्राचाही तसाच तिसरा जन्म जाणता येणें शक्य आहे, अशा आशयानें
 ' पितुर्यज्जन्म तत्तृतीय ' असें वर झटलें आहे, असें सांगतात-) " सोऽपि
 पुत्र स्वपुत्रे भार निधायेत प्रयत्नेन पुनर्जायते यथा पिता । " अर्थ—
 (त्याच न्यायानें) तोही पुत्र आपल्या पुत्रावर भार टाकून शरीर सोडून
 जातांनाच पुनः जन्म घेतो, जसा पिता. (यास्तव पुत्राचेंच तिसरें जन्म
 सांगितलें आहे झणजे ' तदस्य तृतीय जन्म ' या श्रुतिवाक्यातील ' तत् '
 या शब्दानें त्याप्रकारचें व ' अस्य ' यानें पुत्राचें, असें सांगितलें आहे. अर्थात्
 या पुत्राचा त्याप्रकारचाच तिसरा जन्म होतो, असा त्या सर्व वाक्याचा
 अर्थ आहे)

(' अहो पण पहिल्या दोन पर्यायात सांगितलेले जन्म जसे पुत्राचेच होते, तसा ह्या तिसऱ्या पर्यायात सांगितलेला जन्मही पुत्राचाच असावयास पाहिजे होता पण तसें न सांगता ' पितापुत्राच्या एकत्वाच्या विवक्षेनें, असें वर झटले आहे, पण तसें ह्मणण्यात काय अर्थ आहे ? ' अशी पहिल्या परिहाराविषयीं दोषाची आशंका घेऊन सांगतात-) " तदन्यत्रोक्तमितरत्राप्युक्तमेव भवतीति मन्यते श्रुतिः । पितापुत्रयोरेकात्मत्वात् । " अर्थ- एकाविषयीं सांगितलेलें इतराविषयींही सांगितलें आहे असें होतें, असें श्रुति समजते कारण पिता व पुत्र यांचें एकात्मत्व आहे (त्यामुलें पित्याला मरणानंतर प्राप्त होणारा जन्म सांगितला ह्मणजे पुत्रालाही तो अवश्य होणारच असें निश्चित होतें याचा भावार्थ असा-पुत्राचे पित्याला उद्देशून होणारे प्रत्युपकार सांगण्यासाठीं तो त्याचा प्रतिनिधि होतो, असें झटल्या वर पिता स्वतःच कर्म का करित नाही, तो पुत्राला प्रतिनिधि का करतो, अशी शंका येते तिचें निरसन करण्यासाठीं ' त्यानंतर पिता मरतो, ' असें सांगणें प्राप्त होतें. यास्तव मरणानंतर सागावयाचें जें तिसरें जन्म तें लावणासाठीं पित्याच्या ठिकाणींच सांगितलें आहे. शिवाय हे तीन जन्म पूर्वीच्या सर्वांनाही प्राप्त झालेले आहेत, असें दाखविण्यासाठीं पुत्राच्या ठिकाणीं सागावयास उचित असलेलेंही जन्म पित्याच्या ठिकाणीं सांगितलें आहे)

१५ ' तदुक्तमृषिणा० ' इत्यादि श्रुतिभागाचें व्याख्यान

(मागाच्या ह्मणजे चवथ्या अध्यायातील अध्यारोपप्रकरणात तीन आवसथ सांगितले होते. वैराग्याकरिता त्याचाच येथें विस्तार करून आतां त्याच अध्यायात या निवृत्त करण्यास उचित असलेल्या ससाराचा अपवाद करण्यासाठीं ' स एतमेव० ' इत्यादि वाक्यानें (पृष्ठ १२८) जें तत्त्वज्ञान सांगितलें होतें त्याचेंच फल सांगून अधिक प्रपंच करण्यासाठीं ' तदुक्तमृषिणा - " गर्भे तु सत्तन्वेपामवेदमह देवाना जनिमानि विष्वा । शतं मा पुर आयसीररक्षन्नध श्येनो जवसा निरक्षीयमिति । " गर्भे एवैतच्छयानो

वामदेव एवमुवाच । ' असा श्रुतिभाग आहे माष्यकार त्यातील ' तत् ' या पहिल्या शब्दाचा अर्थ सांगतात-) " एवं संसारवस्थाभिव्यक्ति त्रयेण जन्ममरणप्रबन्धारूढं सर्वो लोकं ससारसमुद्रे निपतितं कथं निश्चयथाश्रुत्युक्तमात्मानं विजानाति यस्या कस्यांश्चिदवस्थाया तदैव मुक्तसर्वससारबन्धनं कृत्यकृत्यो भवतीत्येतद्वस्तु तत् ऋषिणा- मन्त्रेणाप्युक्तमित्याह । " अर्थ— अशा प्रकारे तीन अवस्थांच्या अभिव्यक्तीने संसार करणारा, व जन्म-मरणपरंपरेवर आरूढ झालेला (परंपरेत-प्रवाहात पडलेला) सर्व लोक (प्राणिमात्र) संसारसमुद्रात पडला आहे पण तो कसा तरी मोठ्या कष्टाने श्रुतीत जसे वर्णन केले आहे, तशा प्रकारच्या आत्म्याला कोणत्याही एकाचा अवस्थेत जेव्हा जाणतो, तेव्हा तो लागलाच सर्व संसारबधनापासून मुक्त होतसाता कृतकृत्य होतो, ही प्रतिपाद्य वस्तु ऋषीने ह्मणजे एका मगानेही सांगितली आहे, असे श्रुति ह्मणजे (ह्मणजे संसारसागरात पडणे व नंतर तत्त्वज्ञानाने संसाराची निवृत्ति होणे, ही वस्तु हा ' तत् ' या शब्दाचा अर्थ आहे.)

" गर्भे नु- ' मातुर्गर्भाशय एव ' सन् ' ' नु ' इति वितर्के । अनेकजन्मान्तरभायनापरिपाकवशात् ' एषा ' देवाना- वागगन्या- दीना ' जनिमानि- ' जन्मानि ' विश्वा- ' विश्वानि सर्वाण्यन्ववे- दमहमतो अनुबुद्धवानस्मीत्यर्थः । ' शत- ' अनेक बह्व्यो ' मा- ' मा ' पुर आयसी ' आयस्यो लोहमय्य इवाभेद्यानि शरीराणीत्यभिप्रायः । ' अरक्षन्- ' रक्षितवत्य. संसारपाशनिर्गमनात् । ' अधोऽयं ' स्येन ' इव जालं भित्त्वा ' जवत्सा ' आत्मज्ञानदृढतामर्थ्येन ' निःक्षीय- ' निर्गतोऽस्मि । " अर्थ— ' गर्भे नु- ' मातेच्या गर्भाशयातच ' नु ' असताना, येथील ' नु ' हा निपान वितर्क या अर्थी आहे अनेक जन्मान्तरीं केलेल्या आत्मानात्मविवेकभावनेचा परिपाक झाल्यामुळे ' एषां देवाना- ' वाग, अग्नि इत्यादि देवांची ' विश्वा जनिमानि- ' सर्व जन्म ' अहं अन्वरेद- ' मी जाणले ' अतो ' काय हो आश्चर्य सांगायें. मी

त्याच्या जन्माना जाणता झालों, असा याचा इत्यर्थ. 'शत-' अनेक, बहुत 'आयसीः पुर -' लोसंडी पुरें-लोखडानें केलेल्याप्रमाणें अमेय असलेलीं शरीरे, असा याचा अभिप्राय 'मा-' मला मी ससारपाशातून निघून जाऊ नये ह्मणून 'अरक्षन्-' रक्षण करित होती 'अघ ' पण आता 'श्येन (इव)-' श्येन पक्ष्याप्रमाणें जाळयाला तोडून 'जवसा-' आत्मज्ञानामुळें प्राप्त झालेल्या सामर्थ्यानें 'निरक्षीय-' मी त्यातून निघालों आहे (येथें सांगितलेले शरीरग्रहणरूप जन्म व त्यानीं उपलक्षित होणारा सर्व ससार, वागादिईंद्रियें व त्याच्या अधिष्ठातृ देवता यांच्या सघाताचा ह्मणजे लिग शरीराचाच आहे, असण व सर्वव्यापक अशा माझा नव्हे, असा 'देवाचे सर्व जन्म' या वाक्याचा अर्थ आहे या उक्तीनें पदार्थाविवेकपूर्वक आत्मज्ञान सांगितलें आहे अथवा सर्वज्ञ आत्म्यापासून पाचे जन्म झाले आहेत, असें मीं जाणलें ह्मणजे याच्या जन्माच्या मूलभूत, मूलकारण अशा आत्म्याला मीं जाणलें, असा इत्यर्थ गर्भामध्ये जरी ज्ञानाची श्रवणादि सामग्री नसली तरी पूर्व जन्मीं केलेल्या श्रवणादि सामग्रीमुळेच प्रतिबध निवृत्त झाला असता गर्भामध्येही ज्ञानोत्पत्ति होऊं शकते, असा अभिप्राय त्याच्यापूर्वी बघ कोणता होता तें 'शत पुर ७' इत्यादि वाक्यानें सांगितलें आहे तत्त्वज्ञाना-वाचून त्या शरीररूपी पुराचा प्रवाह विच्छिन्न होत नाही, ह्मणून भाष्यकारांनीं त्यांना अमेय झटलें आहे 'अधोऽव ' ह्मणजे अधो लोकातच, निकुष्ट लोकातच तीं नगरें माझे रक्षण करित होती, असा याचा अर्थ किंवा 'अघ ' हें श्रुतीतील पद 'अघ ' या अर्थी आहे त्यामुळे 'अघ ' ह्मणजे अनन्तर, आता)

(आता मन्त्रद्रष्ट्या कपीचा अभिप्राय सांगतात-) "अहो गर्भं पत्य शयानो वामदेव ऋषिरेवमुवाचैतत् ।" अर्थ—'अहो ' सरो सर हें मजविषयीं सोडें आवश्य पडलें, अशा अभिप्रायानें गर्भांतच शयन करणारा वामदेव ऋषि हें असें बोलला, हा मन्त्र बोलला, असा याचा भावार्थ (मन्त्रद्रष्ट्याचा नामनिर्देश करून मन्त्राचें तात्पर्य सांगण्याकरिता

‘ गर्भ एव० ’ इत्यादि ब्राह्मण आहे. ‘ गर्भ एव शयानो० ’ इत्यादि भाष्यांत त्याचाच निर्देश केला आहे. ‘ एतत्- ’ पूर्वे ब्राह्मणांत सांगितलेला अर्थ ‘ एव-’ ह्मणजे मंत्रात सांगितल्याप्रमाणे ‘ उवाच ’ सांगता झाला असा अन्वय.)

१६ ‘ स एवं विद्वान्० ’ इत्यादि वाक्याचे भाष्य.

(ज्ञानाचे कधीही व्यभिचार न पावणारें, निश्चित फल आहे, हें सांगण्यासाठीं वामदेवाला ज्ञानाचें फल कसें मिळालें तें सांगणें उचित आहे, आणि त्याकरिताच ‘ स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्कर्म्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामान्पत्वाऽमृतः समभवत् समभवत् । ’ हें या अध्यायाचें शेवटचें वाक्य आहे. त्याचें व्याख्यान करितात-) “स वामदेव क्रपिर्यथोक्तमात्मा मेवं विद्वानस्माच्छरीरभेदाच्छरीरस्याविद्यापरिकल्पितस्यायसवदनिर्भेदस्य जननमरणाद्यनेकानर्थशताविष्टशरीरप्रबन्धनस्य परमात्मज्ञानामृतोपयोगजनितवीर्यकृतभेदात्-शरीरोत्पत्तिबीजाविद्यादिनिमित्तोपमर्दहेतोः शरीरविनाशादित्यर्थ । ऊर्ध्वः परमात्मभूतः सन्नधो भावात्संसारानुत्कर्म्य ज्ञानावद्योतितामलसर्वात्मभावमापन्नः सन्नमुष्मिन्यथोक्तेऽजरेऽमरेऽमृतेऽमये सर्वज्ञेऽपूर्वेऽतपरेऽतन्तेऽबाह्ये प्रज्ञानामृतैकरसे प्रदीपवन्निर्वाणमत्यगमत्स्वर्गे लोके स्वस्मिन्नात्मनि स्वे स्वरूपेऽमृतः समभवदात्मज्ञानेन । पूर्वमातकामतया जीयसेव सर्वान्कामान्पत्वेत्यर्थ । दिवंचनं सफलस्य सोदाहरणस्यात्मज्ञानस्य परिसमाप्तिप्रदर्शनार्थम् । ” अर्थ— वर दर्शन केलेल्या प्रकारच्या आत्म्याला जाणणारा तो वामदेव ऋषि या शरीराचा भेद झाल्यामुळे, ह्मणजे अविद्येमुळे परिकल्पित व लोखंडाप्रमाणें भेद न पावणाऱ्या या जनन-मरणादि अनेक शत अनर्थानीं मरलेल्या शरीरसंज्ञक उत्कृष्टवधनाचा परमात्मज्ञानरूपी अमृताचा उपयोग केल्यामुळे उत्पन्न झालेल्या वीर्यानें शरीराच्या उत्पत्तीचें बीज, अशा अविद्यादि निमित्ताचा उपमर्द (क्षय) झाल्यामुळे, नाश झाल्यामुळे, शरीराचा विनाश झाल्याकारणाने, असा याचा इत्यर्थ. (ह्मणजे अविद्येनें कल्पिलेल्या, लोखंडाप्रमाणें दृढ असलेल्या व अनेक

अनर्थानीं भरलेल्या या शरीराचा तत्त्वज्ञानाने शरीरोत्पत्तीच्या अविद्यास्य बीजाचा नाश झाल्यामुळे विनाश झाला असता, असा भाव.) ऊर्ध्व ह्यणजे परमात्मभूत होत्साता अधोभाव जो संसार, त्यापासून वर निघून, ज्ञानाच्या योगाने प्रकाशित झालेल्या शुद्ध सर्वात्मभावास मात होऊन 'अमुष्मिन्- ' ह्यणजे वर सांगितलेल्या प्रकारच्या अजर, अमर, अमृत, अभय, सर्वेश, अपूर्व, अनपर, अनन्त, अबाह्य, केवळ प्रज्ञानमृतरसरूप अशा स्वर्ग लोकांत ह्यणजे स्वात्म्यामध्ये-स्वरूपांत प्रदीपाप्रमाणे निर्वाण पावला. ' आत्मज्ञानेन अमृतः समभवत्- ' आत्मज्ञानाने अमृत झाला. पण अमृत होण्यापूर्वीच सर्व कामना, सर्व इष्ट भोग, ज्याला प्राप्त झाले आहेत, असा झाल्यामुळे जिवंत असतानांच सर्व उपभोगांस प्राप्त होऊन, असा याचा अर्थ. मूळ श्रुतीत शेवटी ' समभवत् समभवत् ' असे जे दोनदां द्याटले आहे ते सफल व सोदाहरण आत्मज्ञानाची परिसमाप्ति झाली, हे दाखविण्यासाठी आहे. (ह्यणजे ज्या आत्मज्ञानाचे अमृतत्व हे फल व वामदेव हे उदाहरण येथे सांगितले आहे, त्याची समाप्ति मुचविण्यासाठी शेवटचे पद दोनदां उच्चारले आहे. ' ऊर्ध्व ' हा शब्द वरचा, वर, या अर्थाचा वाचक आहे, आणि परमात्मवस्तूला केव्हाही अधोभावरूप निरूपण नाही. यास्तव त्याला निरतिशय उपरिभाव आहे. त्यामुळे तो परमात्मा ऊर्ध्वभावाचा वाच्य होतो. ' अमुष्मिन् स्वर्गे लोके- ' ह्यणजे परोक्ष स्वर्गलोकीं असे कोणी समजेल. ह्यणून भाष्यकारांनी त्याचा अर्थ ' स्वस्मिन् आत्मनि स्वे स्वरूपे ' असा केला आहे. स्वात्माही इंद्रियांचा विषय होत नाही. यास्तव त्याला ' अमुष्मिन् ' ह्यणजे परोक्ष असलेल्या, असे ह्यणतां येते. स्वर्गशब्द निरतिशय सामान्य सुराचा वाचक आहे, आणि ब्रह्मानन्दच निरतिशय सुस्वरूप आहे. यास्तव त्यालाच मुख्य स्वर्गत्व आहे. विषयजन्य सुखाला स्वर्ग ह्यणून जे ह्यणतात ते आपेक्षिक होय. (आपेक्षिक ह्यणजे एकाच्या अपेक्षेने दुसरे अधिक सुख. ब्रह्मरूप स्वर्ग स्वात्म्याहून भिन्न आहे, अशी शंका कोणाला येऊ नये, ह्यणून भाष्यांत ' स्वस्मिन् ' असे द्याटले

आहे. आत्मशब्दाचे अन्तःकरण, देह, इत्यादि दुसरेही अर्थ आहेत. पण येथील हा आत्मशब्द त्या अर्थी नाही, हें सुचविण्यासाठी भाष्यात 'स्वे स्वरूपे' असें झटलें आहे. इद्रिमादिकाचा विषय न होणाऱ्या आनंदरूप आत्म्यामध्ये मनुष्यदेहादिकाचा भाव सोडून स्वात्मभावानेंच तो स्थित झाला, असें 'अमृतः समभवत्' या शब्दांनीं सांगितलें आहे. येथें सांगितलेल्या या स्वर्गलोकात सर्व कामनाची प्राप्ति होते, असा भ्रम कोणाला होऊं नये ह्मणून 'पूर्व प्राप्तकामतया' असें झटलें आहे, व 'पूर्व' ह्मणजे जीव-न्मुक्तिदशेंत व 'प्राप्तकामतया'—प्राप्तकामत्वामुळे, सर्वात्मत्वामुळे असा त्याचा अर्थ आहे. सर्व भूतांचा व सर्व भौतिक पदार्थांचा आत्मा-स्वरूप मी आहे, माझ्या व त्याच्या स्वरूपात भेद काहीं नाही, असें समजल्यावर त्या तत्त्वज्ञाला इच्छा कशाची राहणार? कारण कोणत्याही अप्राप्त वस्तूचीच इच्छा होणें शक्य आहे. प्राप्त वस्तूची इच्छा कोणालाही कधीं होत नाही. आत्मज्ञाला सर्व वस्तूचें स्वरूप व माझे स्वरूप एकच आहे, असें विश्रयानें कळलेलें असल्यामुळे त्याला अप्राप्त काहीं नसतें. ह्मणून तो जिवंतपणींच प्राप्तकाम होतो, सर्वात्मा होतो आणि असा सर्वात्मा झाल्यामुळे मर्त्य देहादिभाव सोडून, मी मरणधर्मवान् देह आहे, हा दुरभिमान सोडून, अमृत ह्मणजे आत्मभावानें स्थिर होतो. असें होणें हेंच आत्मज्ञानाचें फळ व वाम-देव हें त्याचें उदाहरण आहे.)

येथें ऐतरेयोपनिषद्भाष्यार्थाचा चवथा खंड व दुसऱ्या आरण्यकाचा पाचवा अध्याय सामाप्त झाला (या अध्यायाचा खंड एकच आहे.)

१ 'कोऽयमात्मा०' इत्यादि पांचव्या खंडाच्या पहिल्या वाक्याचें व्याख्यान.

(पूर्व अध्यायात आत्मज्ञानाच्या उत्पत्तीकरिता तीन जन्मांचें निरूपण करून त्याविषयीं वैराग्य निरूपितें. ह्मणजे असऱ्या जन्माविषयीं विरक्त होणेंच सर्वथा उचित आहे, असें सुचविलें. पण पदार्थशोधनावान्चून नुसत्या

वैराग्याने ज्ञानोत्पत्ति होत नाही; यास्तव पदार्थशोधनपूर्वक वांछितार्थ सांगिण्यासाठी हा सहावा अध्याय प्रवृत्त झाला आहे, असा अभिप्राय मनांत धरून भाष्यकार पदार्थशोधनाविषयी अधिकारी कोण ते दाखवीत. 'कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा।' हे पहिले वाक्य व्याख्यानासाठी पुढे आणतात—) “ब्रह्मविद्यासाधनकृतसर्वात्मभावफलावाप्तिं वामदेवाद्याचार्यपरम्परया श्रुत्याऽवद्योत्यमानां ब्रह्मवित्परिपद्यन्तप्रसिद्धामुपलभमाना मुमुक्षवो ब्राह्मणा अधुनातना ब्रह्मजिज्ञासवोऽनित्यात्साध्यसाधनलक्षणात्संसाराद्वाजीवभावाद्याविवृत्तसवो विचारयन्तोऽन्योन्यं पृच्छन्ति कोऽयमात्मेति।” अन्वयः—श्रुत्या वामदेवाद्याचार्यपरम्परया अवद्योत्यमानां ब्रह्मवित्परिपदि अत्यन्तप्रसिद्धां ब्रह्मविद्यासाधनकृतसर्वात्मभावफलावाप्तिं उपलभमानाः अधुनातनाः मुमुक्षवः ब्रह्मजिज्ञासवः ब्राह्मणाः अनित्यात् साध्यसाधनलक्षणात् संसारात् आजीवभावात् व्याविवृत्तसवः सन्तः विचारयन्तः अन्योन्यं 'कः अयं आत्मा' इति पृच्छन्ति। अर्थ—श्रुतीने वामदेवादि आचार्यांच्या परंपरेने जिचे प्रकाशन केले आहे व जी ब्रह्मवेत्त्यांच्या सभेत अत्यन्त प्रसिद्ध आहे अशा ब्रह्मविद्यारूप साधनाने प्राप्त होणाऱ्या सर्वात्मभावरूप फलाच्या प्राप्तीस पाहणारे (त्या फलप्राप्तीची ज्यांना उपलब्धि-ज्ञान झाले आहे, असे) आधुनिक मुक्त होण्याची इच्छा करणारे, ब्रह्माला जाणण्याची इच्छा करणारे ब्राह्मण अनित्य, आणि साध्य व साधन हे ज्याचे लक्षण-स्वरूप आहे, अशा जीवभावापर्यंत सर्व संसारापासून निवृत्त होण्याची इच्छा करणारे व त्याकरिता विचार करणारे होतात एकमेकांस 'हा आत्मा कोण?' असे विचारतात. ('वामदेवादि' येथील आदिशब्दाने 'देवांतील जो जो त्या ब्रह्माला साक्षात् जाणता झाला तो तो तेंच झाला' इत्यादि अर्थाच्या 'यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' या श्रुतिवाक्याने सांगितलेले देवादिक ध्यावे. 'अधुनातनाः' ह्मणजे आधुनिक. आधुनिक ह्मणजे वर सांगितल्याप्रमाणे वैराग्याची उत्पत्ति झाल्यानंतर. 'आजीवभावात्' ह्मणजे जीवभावापर्यंत; संसाराला कारण होणारी

अविद्या व तिचें कार्य यांच्या ठिकाणीं असलेला जो आत्मभाव, ह्मणजे 'हेंच मी' अशा प्रकारचा अभिमान, तोच जीवभाव. तेथपर्यंत पसरलेल्या संसारापासून परत फिरण्याची, त्या संसारास सोडण्याची इच्छा करणारे).

(जातां वाक्याचा संबंध दाखवून विचाराचा प्रकारच स्पष्ट करण्यासाठीं श्रोता प्रश्न करितो-) "कथं ।" अर्थ—तें कसें विचारतात ? "यमात्मानमयमात्मेति साक्षाद्व्यमुपास्महे कः स आत्मेति ।" अर्थ—'वयं—' आह्मी 'यं आत्मानं अयं आत्मा, इति साक्षात् उपास्महे—' ज्या आत्म्याची 'हा आत्मा' अशी साक्षात् उपासना करण्यास प्रवृत्त झालो आहों. 'सः कः आत्मा इति (पृच्छन्ति)' तो कोण आत्मा, असें परस्पर विचारूं लागले. 'अहो पण 'हा आत्मा' असा त्याचा विशेषतः निश्चय झाला असतां 'सः कः' ह्मणजे तो कोण ? असा प्रश्न उपपन्न होत नाही. तसेंच, त्याच्या विचाराचें कांहीं फलही नाही,' अशी आशंका घेऊन आत्म्याला अधिक स्पष्ट करितात—) "यं चात्मानमयमात्मेति साक्षाद्वमुपासीनो वामदेवोऽमृतः समभवत्तमेव वयमप्युपास्महे को नु खलु स आत्मेति ।" अर्थ—आणि ज्या आत्म्याची 'हा आत्मा' अशा रीतीने साक्षात् उपासना करणारा वामदेव अमृत झाला, त्याच आत्म्याची आह्मीही उपासना करण्यास प्रवृत्त झालों आहों. पण कोण वरें सरोस्तर तो आत्मा आहे ? (वामदेव ज्या आत्म्याची उपासना करून अमृत झाला त्याच आत्म्याची उपासना करण्यास आह्मीही प्रवृत्त झालों आहों. तो कोण ? असा या प्रश्नाचा अर्थ आहे. उपासन ह्मणजे उप-सामीप्यानें, ऐक्यानें. कारण ऐक्यालाच मुख्य सामीप्य असतें. यास्तव उप ह्मणजे ऐक्यानें अपरोक्ष जाणून 'आसनं' ह्मणजे राहणें. अर्थात् तद्रूप होऊन राहणें. अथवा 'मी सुखी, मी दुःखी,' इत्यादि व्यवहारांत आह्मी त्याचीच उपासना करतो. ह्मणजे सुखी, दुःखी होणारा-लाच आत्मा समजून राहतों. पण आत्माभिन्न असलेला अनात्मा नव्हे असतो, त्यामुळे त्याला 'मी' प्रती प्रतीनि येण्याचा संभव नाही. यास्तव 'तो

आत्मा कोण ' हा विचाराचा विषय आहे ' अहो पण ' हा आत्मा ' असा निश्चय झाल्यावर त्याचा विचार सभवत नाही, ' लक्षण लक्षणाल तर तें बरो बर नाही कारण तोच शरीर व इन्द्रिये यांनी व्यापलेला असल्यामुळे त्याचें शोधन करण्यासाठी लक्षणजे त्याला उपाभिहित करण्यासाठी विचार करणें योग्य आहे)

(' अहो पण, भूताना व्यक्त करण्यासाठी जो शरीरात शिरला तो आत्मा, असा निश्चय सभवत असल्यामुळे विचार करण्याची आवश्यकता नाही, ' अशी शक्ती घेऊन शरीरात दोघांनी प्रवेश केला असें दाखलेले असल्यामुळे त्यातील ' आत्मा कोण ' हें निश्चयाचें ठरलेलें नाही, असें सांगण्यासाठी आचार्य पण श्रुतीनें दोघांनी प्रवेश केला, असें सांगितले आहे, ' असें सांगतात-) " एव जिज्ञासापूर्वमन्योन्य पृच्छतामतिक्रान्तिविशेषविषयश्रुतिस्स्कारजनिता स्मृतिरजायत । ' अर्थ—याप्रमाणें जिज्ञासापूर्वक एकमेकांस विचारणाऱ्या त्यांना पूर्वी सांगितलेल्या विशेषविषयकश्रुतीच्या स्स्कारापासून उत्पन्न झालेली स्मृति झाली (अतिक्रान्त म्ह पूर्व सांगितलेले जे विशेष लक्षण जे देहात प्रविष्ट झालेला आत्मा व प्राण, त्या विषयांच्या श्रुतीपासून उत्पन्न झालेल्या अनुभवजन्य स्स्काराच्या योगानें स्मरण झालें, असा याचा इयर्थ आता ती स्मृतिच स्वरूपत दाखवितात-) " त प्रपद्याभ्या प्रापद्यत ब्रह्म पुरुषम् । " अन्वय — त इम पुरुष-शरीरं प्रपद्याभ्या-पाद्याभ्या ब्रह्म-अपरब्रह्मरूप प्राण प्राप्यत-प्रविष्ट । अर्थ— त्या या पुरुषान-शरीरात पाद्याभ्याच्या द्वारा ब्रह्म लक्षण जे अपर ब्रह्मरूप प्राण प्रवेश करता झाला (आता दुसऱ्या ब्रह्माच्या प्रपद्याविषयाची श्रुति सांगतात-) " स एतमेव सीमान विद्वार्यतया द्वारा प्रापद्यत । " अर्थ— तो परमात्मा याच पिंडाच्या केशविभागस्थानास विदीर्ण करून-भोंक पाडून त्या द्वारानें शिरला (आता या दोन श्रुतींच्या यागान कोणत्या अर्थाची प्राप्ति झाली तें सांगतात-) " एतमेव पुरुष अत्र द्वे ब्रह्मणी इतरे

तरप्रातिकूल्येन प्रतिपत्ते इति । ” अर्थ— ‘अत्र-’ या दोन श्रुतींच्या योगाने ‘ इतरेतरप्रातिकूल्येन—’ एकमेकांच्या समोरासमोर ‘एत एव पुरुष-शरीर-’ याच पुरुषशरीरात ‘ द्वे ब्रह्मणी प्रतिपत्ते—’ दोन ब्रह्म प्रविष्ट झाली ‘ इति ’ अशी स्मृति झाली. (येथील ‘ एतमेव ’ या शब्दावरून ‘ स एतमेव पुरुष ब्रह्मततममपश्यत् ’ हें वाक्य व ‘ द्वे ब्रह्मणी—’ या शब्दावरून ‘ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये ’ हें वाक्य, अशीं हीं दोन वाक्यें त्या दोघाच्या प्रवेशाविषयीं प्रमाण झणून येथे दिली आहेत, असें समजू नये कारण पहिल्या वाक्यात दोघाच्या प्रवेशाची प्रतीति होत नाही, आणि दुसऱ्या वाक्यात शब्दब्रह्म व परब्रह्म यांचे कथन केलेले असल्यामुळे तेंही दोन आत्म्याच्या प्रवेशाविषयीं प्रमाण होऊ शकत नाही)

(पण दोन्हीकडून प्रवेश केलेल्या त्या दोघाना आत्मत्व आहे, अशी शकाच कशी येते, असें कोणी विचारील झणून सांगतात—) “ ते चास्य पिण्डस्यात्मभूते । ” अर्थ— ते दोघे या शरीराचे आत्मभूत आहेत (त्यातील एकाच्याही अमावी शरीराची स्थिति समवत नाही यास्तव लोक त्या दोघानाही आत्मा समजतात त्यामुळे त्याविषयीं सशय येतो असो, याप्रमाणें विचाराळा अतिशय अपेक्षित असलेल्या दोन आत्म्यांचें स्मरण झालें असें मागून आता विचारच सांगतात—) “ तयोरन्यतर आत्मो पास्यो भवितुर्महति । योऽत्रोपास्य क स आत्मेति विशेषनिर्धारणार्थं पुनरन्योन्य प्रपच्छुर्विचारयन्त । ” अर्थ— त्या दोघातील कोणता तरी एक आत्मा उपास्य होण्यास योग्य आहे (कारण ‘ आत्मा वा इदमेक एव ’ या पहिल्याच वाक्याने एकाळाच ज्ञेयत्व सांगितलेलें आहे दोघां आत्म्यांना उपास्यत्व आहे, दोन्ही आत्मे उपासनेने विषय आहेत, असें सांगितलें नाही) यास्तव ‘ य अत्र उपास्य आत्मा स क—’ जो येथें उपास्य आत्मा आहे, तो कोण? असा विशेषप्रकारे निश्चय करण्यासाठीं विचार करणारे ते कतर स आत्मा ’ झणजे त्या द्वाघांतील तो आत्मा कोणता? असें पुनरपि परस्पराना विचार लागले

२ पुढील वाक्याचा संक्षिप्त अर्थ.

(याप्रमाणें विचार करूं लागताच त्या बाह्याणाचें अंतःकरण अति शय शुद्ध असल्यामुळे पादाग्रातून शिरलेल्या ब्रह्माला करणत्व आहे व मस्तकातून शिरलेल्या ब्रह्माला आत्मत्व आहे, असा त्याचा निश्चय झाला, असें सांगतात-) “ पुनस्तेषां विचारयतां विशेषविचारणास्पदविषया मतिरभूत् । ” अर्थ— पुनः विचार करणाऱ्या त्याची विशेष विचाराच्या आधाराविषयी मति झाली. (त्याच्या विचाराचें आस्पद— आधार प्राण व आत्मा होता. यास्तव त्या दोषाविषयी एक करण व दुसरा ज्ञाता, याप्रकारें विशेषरूप मति झाली. अहो पण त्या दोषानाही जर सत्ता असती तर विशेष मति झाली असती. पण दोषाना सत्ताच नाही, अशी शका पेटात—) “ कथं ” अर्थ— प्राण व आत्मा या दोषानाही सत्ता नसते तेव्हा त्या-विषयी विशेष मति कशी होते ? (असा याचा भावार्थ. मी चक्षूने पाहतों, इत्यादि प्रकारें दोषाची प्रतीति येत असल्यामुळे ‘दोषाना सत्ता नाही, करण व ज्ञाता असे दोन पदार्थच नाहीत,’ असें ह्मणणें योग्य नव्हे, असे सांगतात) “ द्वे वस्तुनी अस्मिन्पिण्ड उपलभ्येते । ” अर्थ— या पिंडात दोन वस्तू उपलब्ध होतात. (ज्याच्या योगानें वस्तु उपलब्ध होते ती एक व ज्याला उपलब्ध होते ती दुसरी, ह्मणजे एक ज्ञानकर्ता, ज्ञाता व दुसरे ज्ञान, साधन, अशा दोन वस्तू शरीरात आढळतात. त्यातील करण कोण, तें स्वतः माध्यकार सांगतात-) “ अनेकभेदभिन्नेन करणेन येनोपलभते यश्चैक उपलभते । ” अर्थ— चक्षुः, श्रोत्र इत्यादि अनेक मेदानीं भिन्न, अशा ज्या साधनानें पुरुष विषयाला जाणतो व जो एक जाणतो (अशा दोन वस्तू अनुभवाला येतात. या कथनानें अनेकरूप— चक्षुरादिइन्द्रिय-सधातरूप, असें जें प्राणस्वरूप तें समुदायरूप असल्यामुळे परार्थ (दुसऱ्याच्या उपयोगार्थ) असणेंच योग्य आहे. अर्थात् तें दुसऱ्याचें उपकरण असल्यामुळे साधन आहे, असें ठरतें, पण उपलब्धा ह्मणजे ज्ञाता—आत्मा अनेकात्मक आहे, असें समजण्यास कांहींच कारण नाही, त्यामुळेच तो

सघातरूप नव्हे सघातरूप नसल्यामुळे तो परार्थ व त्यामुळेच शेवटी नव्हे. अर्थात् त्याला शेषित्व आहे, अम सागण्यासाठी भाष्यात 'एक' असे झटले आहे यावरून- साधनाचे परार्थत्व (क्षणजे दुसऱ्या कोणाकरता असणे,) दुसरा श्रेणी अमल्यावाचून उपपन्न होत नाही त्यामुळे त साधनच-करणच-भाषल्याहून अमर्श निराश्रया असलेल्या ज्ञात्याचे सूचक होते अर्थात् तें करणच ज्ञात्यापेढी प्रमाण होतं, असे ठरते)

(आता इन्द्रियच जाणणारी राहेत, त्याहून वेगळा ज्ञाता नाही, असे क्षणणाऱ्या नास्तिकाला उद्देशून ज्ञात्याच्या अस्तित्वाविषयी दुसरे प्रमाण देतात-) करणान्तरोपलब्धविषयस्मृतिप्रतिसंधानात् । ” अर्थ— दुसऱ्या इन्द्रियाच्या यागान ज्ञात झालेल्या विषयाच्या स्मृतीचे अनुसंधान होतं (पूर्वी एकाग्रते रूप पाहिलेले असून मागाहून त्याचे दोळे कोणी उपटून काढल्यास त्याला त्या पूर्वाभूत रूपाचे स्मरण हात नाही, असे नाही, तर 'मी असे असे रूप पाहिले होते,' असे त्याला आठवतं त्याचप्रमाणे ज्या मी पूर्वी अमुक रूप पाहिले, तोच मी जाता स्पष्ट जाणत आहे असे प्रत्येक पुरुषाला पाहणाराचे व स्पर्श करणाराचे एकत्व आतल्या आत भासत असते इन्द्रियाहून निराळा ज्ञाता जर नसता तर तें भासले नसत कारण एकाने अनुभविलेल्या विषयाचे स्मरण व मीच तें पाहिले, असे प्रतिसंधान दुसऱ्याला हाणें शक्य नाही साराश, येणेंप्रमाणे अनेकात्मक प्राणाला करणत्व आहे, असे सांगून त्यामुळेच त्याला आत्मत्व नाही असे सांगतात-) “ तत्र न तावद्येनोपलभते स आत्मा भवितुमर्हति । ” अन्वय — तत्र यत्र उपलभते स आत्मा इति तावत् न भवितुमर्हति । अर्थ— त्या दोघातील ज्याच्या योगाने विषयज्ञान होतं तो आत्मा असें तर होणें योग्यच नाही (अर्थात् त्याहून पृथक् असलेला आत्माच ज्ञाता असणें योग्य आहे, असा संवध जाणावा. अशारीतीने संक्षिप्त वाक्यार्थ सांगून आता तोच श्रुतीच्या अक्षरातून काढून दाखविण्यासाठी पुढील वाक्याचे व्याख्यान प्रश्नपूर्वक आरभितात-)

३ ' येन वा पश्यति० ' इत्यादि वाक्याचें व्याख्यान.

(' येन वा पश्यति येन वा शृणाति येन वा गन्धानाजिग्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति । यदेतद् हृदयं मनश्चैतत् । सज्ञानमाज्ञान विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्भूतिर्मतिर्मनीषा जूनिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति । सर्वोण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ' या वाक्याचें व्याख्यान करण्यासाठीं प्रतिज्ञा करितात-) “ केन पुनरुपलभत इति । उच्यते । ” अर्थ— तर मग कोणत्या साधनानें आत्मा जाणतो, असा प्रश्न विचाराल तर सगळें—“ येन वा चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति येन वा शृणोति श्रोत्रभूतेन शब्दं येन वा घ्राणभूतेन गन्धानाजिग्रति येन वा वाक्करणभूतेन वाचं नामात्मिनां व्याकरोति गौरव इत्येवमाद्यां साध्यसाध्यति च । येन वा जिह्वाभूतेन स्वादु चास्वादु च विजानातीति । ” अर्थ—ज्या चक्षुर्भूत करणानें रूपाळ पाहतो, ज्या श्रोत्रभूत इंद्रियानें शब्द ऐकतो, ज्या वाक्—इंद्रियरूप साधनानें नामात्मक (शब्दरूप) वाणीला ह्मणजे गाय, बोळा इत्यादिरूप व हें चागलें आहे, हें वाट्टि आहे इत्यादि प्रकारच्या वाणीला व्यक्त करतो त्याचप्रमाणें ज्या जिह्वाभूत इंद्रियानें गोड व कडू जाणतो, (या सर्व वाक्यात तृतीया विभक्तीचा उपयोग करून चक्षुषादिनाचें करणत्व सांगितलें आहे. वरील ' वाच ' या शब्दानें वक्तव्य शब्द सांगितला आहे. ' गौः ' हें नाव शुद्ध आहे व ' गात्री ' हें अशुद्ध (असाधु) आहे असें व्याकरणांनं व्यक्त करतो.)

(अहो मग चक्षुषादि इंद्रियाना उत्पत्ति तरी असई तरी यावरून पाहूनच्य असातून शरीरान प्रविष्ट झालेल्या प्राणाला उत्पत्ति आहे, हें कसे उत्पत्ति? अशी शंका घेतात-) “ किं पुनस्तदेवैकमनेकधा भिन्नं करणमिति । ” अन्वयः— यत् अनेकधा भिन्नं करणं तत् एव एक किं पुनः इति । अर्थ—जें अनेकप्रकारें भेद पावून करण झालें

आहे तेंच एक काय वरें आहे ? (प्राणालाच करणत्व कसे आहे, तें सांगण्यासाठीं अगोदर हृदय व मन या नावांनीं ज्याचा उल्लेख करितात तेंच चक्षुरादि इंद्रियाच्या योगानें भेद पावले आहे, असें सांगतात—) “ उच्यते । अर्थ— सागतो (‘ यदेतद्बुदय० ’ इ० जें ह हृदय आहे तेंच हें मन होय यातील ‘ यत् ’ या शब्दाचा अर्थ सांगतात) ‘ यदुक्त पुरस्तात्प्रजाना रेतो हृदय, हृदयस्य रेतो मनो मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्च हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमास्तदैवैतद्बुदय मनश्चैकमेतदनेकधा । ” अन्यथ — प्रजाना रेत हृदय हृदयस्य रेन मन मनसा आप च सृष्टा वरुण च सृष्ट हृदयात् मन मनस चन्द्रमा इति अत्र हृदय च मन इति यत् उक्त तदेव एक अनेकधा भिन्न करण । अर्थ— प्रजाचें रेणू ह्मणजे सारभूत कार्य, हृदय आहे, हृदयाचें रेत मन आहे मनाकडून आप उत्पन्न केलें गेलें व वरुण उत्पन्न केला गेला हृदयापासून मन व मनापासून चंद्रमा इत्यादि अर्थाचा श्रुतींत सांगितलेलें जें हृदय व मन तेंच तू आरभीं विचारलेलें करण आहे तेंच एक असताना चक्षुरादि भेदांनीं अनेकधा झालें आहे, (असा श्रुतींतील दुसऱ्या एतत्-शब्दाचा अर्थ ‘ एकमेतदनेकधा ’ या भाष्यातील पदानीं सांगितला आहे या वाक्यात सधातात्मक पुरुष ज्या चक्षुरादिकांच्या योगानें दर्शनादि क्रिया करतो, तें चक्षुरादिक हृदय व मन या नावाचें करण आहे ‘ प्रजाना रेतो हृदय ’ येथपासून ‘ मनसश्चन्द्रमा ’ येथपर्यंतच्या श्रुतींत तेंच हृदय व मन सांगितलें आहे तू ज्याविषयीं प्रश्न केला आहेस तें तेंच हाय ‘ तें एकच असताना अनेक प्रकारचें झालें आहे, असें ह्मणून श्रुतींतील येन ’ इत्यादि तृतीयान्त व ‘ यत् ’ इत्यादि प्रथमान्त यत्-शब्दाचा आणि ‘ एतत् ’ अशा प्रथमान्त एतत्-शब्दाचा अन्वय दाखविला आहे)

(आता एकाचेंच अनेकामकत्व अधिक स्पष्ट करितात—) “ एते नान्तकरणैकेन चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति श्रात्रभूतेन दृणोति घ्राण

भूतेन जिघ्रति वाग्भूतेन घृष्टति जिह्वाभूतेन रसयति स्वेनैव विकल्प-
नारूपेण मनसा विकल्पयति हृदयरूपेणाध्यवस्यति । तस्मात्सर्व-
करणविषयव्यापारकमेकमिदं करणं सर्वोपलब्ध्यर्थमुपलब्धुः । ”
अर्थ-ज्ञाता या एका चतुर्भूत अंतःकरणानें रूप पाहतो, श्रोत्रभूत हृदयानें
ऐकतो, घ्राणरूप अंतःकरणानें वास घेतो, वाक्-रूप अंतःकरणानें बोलतो,
जिह्वारूप अंतःकरणानें रस चाखतो, आपल्या विकल्पनारूप मनानें विकल्प
करतो, व हृदयरूपानें निधय करतो तस्मात् सर्व करणें व विषय हे ज्याचे
व्यापार आहेत असें हें हृदय ज्ञात्याच्या सर्व ज्ञानाकरिता एक करण-
साधन आहे

(सर्व इंद्रियें व विषय हे हृदयसज्ञक बुद्धीचे व्यापार आहेत, या
विषयीं श्रुतीचें प्रमाण देतात-) “ तथा च कौपीतकीना-प्रज्ञया वाच
समासृष्ट्वा वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समासृष्ट्वा
चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति-इत्यादि । वाजसनेयके च-मनसा
ह्येव पश्यति मनसा शृणोति हृदयेन हि रूपाणि जानाति-इत्यादि ।
तस्माद्बुद्धयमनोवाच्यस्य सर्वोपलब्ध्यकरणत्वं प्रसिद्धम् । ” अर्थ-
कौपीतकीच्या उपनिषदात त्याविषयीं-चिदाभासयुक्त बुद्धीनें वागिंद्रियावर
आसृष्ट होऊन (झगजे बुद्धीचा वाक्-इंद्रियरूपानें परिणाम झाला अतः
बुद्धीच्या द्वारा स्वतः आत्माही वागिंद्रियाचा अभिमानी होऊन त्यानंतर
बुद्धिव्यापाररूप वाणीचा नामसज्ञक वक्तव्य शब्दरूपानें परिणाम झाला अतः)
वागिंद्रियाच्या द्वारा सर्व नामाना (वक्तव्यशब्दाना) व्यापतो. (झगजे
शब्दसंस्कृष्टरूपानें स्वतः राहतो) त्याचप्रमाणें आभासयुक्त बुद्धीनें चक्षुः
रिंद्रियावर आसृष्ट होऊन चक्षुःनें सर्व रूपास व्यापतो, -इत्यादि सांगितल
आहे (या दुसऱ्या वाक्याचाही पूर्वीप्रमाणच अर्थ जागावा या उपनिष
दात बुद्धीचा वागिंद्रियादिरूपानें व वाक्-इंद्रियादिकाचा शब्दरूपानें परि
णाम सांगितला आहे) गृहदारण्यकात-मनानेंच पहातो, मनानेंच ऐकतो,

हृदयानेच सर्व रूप जाणतो, अस ह्याटलें आहे (येथेही मनाला साक्षात् दर्शनादि क्रियाचें करणत्त्व सभवन नसल्यामुळे चक्षुरादिमावास प्राप्त झालेल्या मनाला दर्शनादिकाचें करणत्त्व आहे, असेंच समजावें हृदयानें रूपाना जाणतो, इत्यादि स्थळींही असेंच जागावें 'इत्यादि' येथील आदिशब्दानें 'हृदये हेव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्ति' इत्यादि वाक्यानीं रूपादिकाना मुद्दिरूपत्व आढे, असें जें सांगितलें आहे, त्याचा संग्रह करावा)

(असो, याप्रमाणें हृदयाला सर्व इन्द्रियरूपत्व आहे, असें सांगून प्राणरूपत्वही आ' ह्मणजे तें प्राणरूप आहे, असें सांगतात—) "तदात्म कश्च प्राणो 'यो वै प्राण सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राण' इति ब्राह्मणम् ।" अर्थ—आणि प्राण हृदयात्मक आहे. कारण 'जो प्राण ती प्रज्ञा—बुद्धि व जी बुद्धि तो प्राण' असें ब्राह्मणवाक्य आहे (याप्रमाणें हृदय व मन याच्या द्वारा प्राणाला सर्व इन्द्रियरूपत्व आहे, असें सांगून आता साक्षात् प्राणाला इन्द्रियरूपता सांगतात—) "करणसहतिरूपश्च प्राण इत्यवोचाम प्राणसंवादादौ ।" अर्थ—प्राण इन्द्रियसमुदायरूप आहे, हे आझी प्राणसंवादादि प्रसंगीं सांगितलेंच आहे ('तव वय स्मा न शक्यामस्त्वदृते जीवितुम् । इतर चक्षुरादय प्राणा इत्यवारायायन्त' ह्मणजे आझी तुम्हे आहों, तुजवाचून जिवत राहण्यास समर्थ नाही चक्षुरादि इतर प्राण अस बोलले, इत्यादि प्राणसंवादातील वचनाच्या बलानें प्राण इन्द्रिय समूहरूप आहे, असें कळतें आहे 'प्राणसंवादादौ' येथील आदिशब्दानें छान्दोग्यांतील 'सर्वाविद्या,' या नावाच्या उपासनाप्रकरणात सांगितले 'प्राणमैव वागप्येनि प्राण चक्षु प्राण श्रोत्र०' इत्यादि वचन घ्यावें)

(आतां एवढा वेळ प्रतिपादिलेल्या करणाच्या अनात्मत्वाचा, ह्मणजे काण आत्मा नव्ह, असें जें वर प्रतिपादन केणें त्याचा उपसंहार करितात)

"तस्माद्यत्पश्यन् प्रापद्यत तद्ब्रह्म तदुपलब्धुरुपलब्धिप्रकरणत्वेन गुण भूतमप्राप्तं तद्वस्तु ब्रह्मोपास्यात्मा भावितुमर्हति ।" अर्थ— तस्मात्

जे ब्रह्म दोन्ही पायांच्या अशातून शरीरात शिरलें, तें त्याला जाणणाऱ्या ज्ञात्याच्या ज्ञानाचें साधन असल्यामुळें गुणभूत (गौण, अमुख्य) आहे. यास्तव तें वस्तुभूत ब्रह्म, उपास्य आत्मा होण्यास योग्य नाहीं (ह्मणजे तोच व्यापक आत्मा आहे, असें जाणण्यास योग्य नाहीं तर मग तसें जाणण्यास योग्य कोण आहे, तेंच सांगतात-) “ पारिशेष्याद्यस्योपलब्धुरुपलब्ध्यर्था ण्तस्य हृदयस्य मनोरूपस्य करणस्य वृत्तयो यश्च-
माणाः स उपलब्धोपास्य आत्मा नोऽस्माकं सवितुर्मर्हतीति निश्चय कृतवन्तः । ” अर्थ— तर त्याहून अगदीं निराळा राहिलेला व ज्या उपलब्ध्याच्या उपलब्धीकरिता या हृदयाच्या ह्मणजे मनोरूप करणाऱ्याच्या पुढें सांगितलेल्या वृत्ती आहेत तो उपलब्ध (ज्ञान) आमचा आत्मा, आज्ञाला उपासना करण्यास योग्य आहे, असा निश्चय ते बाह्यण करते झाले (‘संज्ञानमाज्ञानं०’ इत्यादि याच्या पुढेंच मनाच्या वृत्ती सांगितलेल्या आहेत)

(पूर्वीक वाक्यातील ‘ येन वा पश्यानि० ’ येथेपासून ‘ मनश्चैनत् ’ येथपर्यंतचा श्रुत्यंश ‘ प्राण करण असल्यामुळें अनात्मा आहे, ’ असें सांगण्यासाठीं आहे, असें सांगून आतां ‘ संज्ञान० ’ येथेपासून ‘ वश इति ’ येथपर्यंत सांगितलेल्या अंत करणाऱ्या वृत्तीच्या द्वारा त्याहून निराळा असलेला उपलब्ध दाहाविषयासाठीं आचार्य सांगतात-) “ तदन्त करणोपाधिस्थस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था या अन्त करणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्तिविषयविषयास्ता इमा उच्यन्ते । ” अर्थ— त्या अन्त करणरूप उपाधीत असलेल्या उपलब्ध प्रज्ञानरूप ब्रह्माच्या उपलब्धीकरिता ज्या बाह्य व आत राहणाऱ्या विषयाविषयीच्या अन्त करणवृत्ती त्या ह्या आता सांगितल्या जातात- (‘ अहो पण कोणत्याही करणाचा विषय न होणाऱ्या अत्याला वृत्तिविषयत्व तरी कोडचें ? आणि वृत्तीचा विषय झाल्यावाचून वृत्ती त्याच्या उपलब्धीकरिता आहेत, असें तरी कसें ह्मणता येईल, ’ अशी शंका मनात येऊन भाष्यकारांनीं ‘ बाह्यान्तर्वर्ति० ’ इत्यादि झटलें आहे. त्या वृत्ती आत्म-

मित्र वाद्यान्तर-वस्तुविषयक आहेत, एवढेंच जर झटलें तर त्याच्या योगानें वाह्य व आन्तर विषयाचाच अनुभव येईल, स्वतः आत्म्याचा काहीं अनुभव येणार नाही, अशी शंका कोणीं घेईल ह्मणून भाष्यात 'उपलब्धय्या' असें झटलें आहे. ह्मणजे आत्मा सर्व विशेषशून्य असल्यामुळें व तो कोणाचाही विषय होणारा नसल्यामुळें 'हा तो' असा त्याचा साक्षात् प्रत्यक्ष जरी न आला तरी येथे आताच सांगत असलेल्या सज्ञानादि वृत्तींचा साक्षी, या रूपानें त्याची उपलब्धि सभवते. साक्षीरूपाने उपलब्ध होणारा तो वृत्तींचा विषयही होत नाही. त्याचें अविषयत्व व्यक्त करण्यासाठींच 'प्रज्ञानरूपस्य' असें विशेषण वर दिलें आहे प्र ह्मणजे प्रकृष्ट-अतिशय, उत्तम व ज्ञान ह्मणजे ज्ञाति. स्वप्रकाश चैतन्य. तें जर कोणाचें विषय झालें तर त्याच्या स्वप्रकाशाचाही हानि होणार आत्मा सर्वविशेषशून्य आहे, असें सुचविण्यासाठीं वरील भाष्यात 'ब्रह्मण' असें विशेषण दिलें आहे तें जर विशेषरहित नसतें तर त्याचा परिच्छेद झाला असता काहीं विशेष असणें, हेंच परिच्छेदाचें बीज आहे आणि परिच्छेद झाल्यावर ब्रह्माचें ब्रह्मत्वच नाहीसें होणें अवश्य आहे पण असण आत्म्याचा अन करणाच्या वृत्तींशीं सबंध कसा होतो? असें कोणी ह्मणेल ह्मणून 'अन्तःकरणोपाधिभ्यस्य' असें भाष्यात झटलें आहे असण असलेल्याही त्याचा अंतःकरणातील प्रतिबिम्बाच्या द्वाग अंतःकरणाच्या वृत्तींशीं सबंध होतो, असा त्याचा भावार्थ)

(आता 'संज्ञानमाज्ञानं०' इत्यादि प्रत्येक पदाचा अर्थ सांगतात-)
 'सज्ञानं सज्ञातिश्चेतनाभायः । आज्ञानमाज्ञातिरीश्वरभायः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानं । प्रज्ञानं प्रज्ञातिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणसामर्थ्यं । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमयसंज्ञानां शरीरेन्द्रियाणां यथोत्तममन भवति । धृत्या शरीरमुद्धरन्तीति दिद्यन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसो रुजादिद्वुत्तिर्यभायः । स्मृति-स्मरणम् । सकल्पः शुक्लवृष्णादिभायेन संकल्पनं

रूपादीनाम् । कतुरध्यवसायः । असु प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता
वृत्तिः । कामोऽसंनिहितविषयाकाङ्क्षा तृष्णा । वशः—स्त्रीव्यतिकरा-
द्यभिलाषः । ” अर्थ— ‘संज्ञानं—’ संज्ञप्ति—चेतनाभाव (ज्या वृत्तीच्या
योगानें प्राणी ‘चेतन’ झटला जातो ती सर्वदा सर्व शरीराला व्यापणारी
वृत्ति); ‘आज्ञानं—’ आज्ञप्ति, ईश्वरभाव; ‘विज्ञानं—’ कलादिकांचें परि-
ज्ञान (सर्वप्रकारचें ज्ञान, चवसष्ट कलादिकांचें लौकिक ज्ञान); ‘प्रज्ञानं—’
प्रज्ञप्ति, प्रज्ञता, तात्कालिक प्रतिभा, ‘मेधा—’ ग्रन्थधारणसामर्थ्य, ‘दृष्टिः—’
इंद्रियांच्या द्वारा सर्व विषयाची उपलब्धि, ‘धृतिः—’ धारण, (जिच्या
योगानें धकलेल्या, निर्बल झालेल्या शरीरेंद्रियाचें उत्तममन होतें, तीं सोत्साह
व सबल होतात ती वृत्ति धृति. शरीरादिकांच्या उत्तममन विशेष वृत्तीला
धृतित्व आहे, ह्मणजे ती वृत्तिच धृति आहे, याविषयी लौकिक प्रमाण सांग-
तात—) धृतीच्या योगानें शरीर वाहताच, व्यवहारास योग्य होईल अशा
रीतीनें त्याला धारण करितात, असें ह्मणतात. ‘मत्तेः—’ मनन; ‘मनीषा’
मननाविषयी स्वातंत्र्य; ‘जूतिः—’ रोगादिकांमुळे उद्भवणाऱ्या दुःखित्वाची
प्राप्ति, ‘संकल्पः—रूपादीनां शुक्लकृष्णादिभावेन संकल्पनं—’ संकल्प ह्मणजे
सामान्यतः ज्ञात झालेल्या रूपादिकांचा शुभ, काळ, इत्यादि प्रकारें संकल्प
करणें; ‘क्रतुः—’ निश्चय; ‘असुः—’ प्राणनादि जीवनमयत्नाला निमित्त
होणारी वृत्ति, ‘काम—’ समीप नसलेल्या विषयांविषयीची आकांक्षा,
तृष्णा व ‘वशः—’ स्त्रीसंपर्कादिकाविषयीचा अभिलाष. (श्रुतिवाक्यांच्या
शेवटीं ‘इति’ असा जो शब्द आहे तो दिग्दर्शनार्थ आहे, असें सांगतात—)
“ इत्येवमाद्या अन्तःकरणवृत्तयः प्रज्ञतिमात्रस्योपलब्धुरुपलब्धर्थ-
त्वाच्चुद्धप्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपाधिभूतास्तदुपाधिजनितगुणनामधे-
यानि भवन्ति संज्ञानादीनि । ” अर्थ— या व अशाच दुसऱ्याही अन्तः-
करणाच्या वृत्ती केवळ प्रज्ञप्तिरूप जो उपलब्धा (ज्ञाता, साक्षी) त्याच्या
उपलब्धीकरितां (ज्ञानाकरितां, अनुभवाकरितां) असल्याकारणानें त्या
शुद्ध प्रज्ञानरूप ब्रह्माच्या उपाधिभूत आहेत. त्यामुळे ‘संज्ञानादीनि तदुपा-

धिजनितगुणनामधेयानि भवन्ति—' संज्ञान, आज्ञान इत्यादि त्या वृत्तिरूप उपा-
धीमुळे उत्पन्न झालेला जो त्या वृत्तीच्या योगाने उपलक्षित होणे, हा गुण त्याची
नावे आहेत. (या अंतःकरण वृत्ती ही प्रज्ञानाची नावे आहेत, असा पुढच्या
वाक्याशी संबंध. पण येथील प्रज्ञानशब्दाचा अर्थ वरील प्रज्ञानशब्दाच्या
अर्थप्रमाणे प्रविभावृत्तिरूप नाही. कारण वृत्तिरूप प्रज्ञानाची ती सर्व नावे
होऊ शकत नाहीत. यास्तव ती सर्व शुद्ध चैतन्याचीच नावे आहेत, असे
' प्रज्ञप्तिमानस्य ' या भाष्यस्थपदाने सांगितले आहे. ' अहो पण अन्तःकर-
णाच्या वृत्ती शब्दरूप नाहीत. तेव्हा ती प्रज्ञानाची नावे कशी असतील.
कारण कोणतेही नांव शब्दरूप असते, पण अन्तःकरण वृत्ती शब्दरूप नस-
तान, ते प्रसिद्ध आहे, ' असे कोणी हणेल तर त्याचे उत्तर— कोणतेही नांव
त्या त्या वस्तूच्या ज्ञानाचे निमित्त असते. हणजे 'घट' या नावावरून आपल्याला
'घट' या वस्तूचा बोध होतो. यास्तव ' घट ' हे नांव ' घट ' या बोधाचे
निमित्त झाले. त्याचप्रमाणे अंतःकरणाच्या संज्ञानादि वृत्तीही प्रज्ञानाच्या
बोधाचे निमित्त होतात. यास्तव बोधोत्पत्ति हा गुण घटादि प्रसिद्ध नावा-
प्रमाणेच संज्ञानादि वृत्तीमध्येंही असल्यामुळे संज्ञानादि ही प्रज्ञानाची नावे
आहेत, असे गौणवृत्तीने हटले आहे. मुख्यवृत्तीने ती त्याची नावे होऊं
शकत नाहीत, असे ' उपलब्धुपलब्धपर्यन्तात् ' इ० ' त्या वृत्ती उपल-
ब्ध्याच्या—ज्ञत्याच्या उपलब्धीकृतिं असल्याकारणाने ' या . १७७ने सांगि-
तले आहे त्या वृत्ती उपलब्ध्याच्या उपलब्धपर्यंत तरी दृशा होतात? असा
भोक्षेन मनोऽव गणूत ' कारण त्या त्याच्या उपाधी आहेत, ' असे सांग-
ण्याच्या उद्देशाने ' शुद्धप्रज्ञानरूपस्य वदन्त्य उपाधिभूताः ' असे हटले
आहे. ज्याअधी त्या उपाधिभूत व उपलब्धपर्यंत आहेत त्याअधी त्या तीन
वृत्तीने त्याची नावे होऊं शकतात. अथवा या भूतेशास्त्रांनीच संज्ञानादि
शब्दांचा तो प्रोक्त वृत्तिचा उद्देश देण्या नाहीं. तर ज्ञानाने संज्ञानादि
शब्दांचाच तो उद्देश आहे. त्यामुळे संज्ञानादिशब्द संज्ञानादिवृत्तिविहित
(वृत्तिवृत्त) संज्ञानाधी नावे आहेत. तीच वृत्तिविहित संज्ञानाच्या द्वा

लक्षणेने शुद्ध प्रज्ञानाचीही नावे होतात. वरील भाष्यातील 'तदुपाधिजनि-
तगुणनामधेयानि भवन्ति' या शेषटव्या वाक्याने तेंच सांगितलें आहे.)

४ 'सर्वाण्येवैतानि०' या वाक्याच विशेष व्याख्यान.

(आता 'सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य०' या मागच्याच वाक्याच्या अंशाचें विशेष व्याख्यान—) "सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति न
स्यतः साक्षात् । तथा चोक्तं 'प्राणश्चेव प्राणो नाम भवति' इत्यादि।"
अर्थ—'एतानि सर्वाणि एव—' हीं सर्वच प्रज्ञानाचीं नावे आहेत. पण तीं
त्याचीं स्वतः—स्वाभाविक, साक्षात्—प्रत्यक्ष नावे नव्हेत (तर औपाधिक व
लाक्षणिक नावे आहेत.) 'तथा च 'प्राण एव प्राण-नाम भवति' इत्यादि
उक्तम्—' त्याचप्रमाणे प्राणन—शरीरजीवन ही क्रिया करणारा तो प्राण
या नावाचा होतो, प्राण हें नाव त्याला प्राप्त होतें, इत्यादि सांगितलें आहे.
('प्राणनवृत्ति' या उपाधीमुळे आत्म्याला 'प्राण' हें नाव प्राप्त झालें आहे, असें
या वाक्यात सांगितलें आहे कोणी झणेल कीं, प्राणाविषयीं जरी असें
सांगितलें असलें तरी येथें तसें सज्ञानादि नावाना औपाधिकत्व
सांगितलेलें आढळत नाहीं, तर तें खरें आहे पण प्राणाविषयीं जो न्याय
सांगितला आहे तोच या सज्ञानादिकानाही तसाच लागू होत असल्यामुळे
त्यांनाही औपाधिकत्व आहे, असें सांगितल्यासारखेंच आहे या सर्व वर्ण-
नाचें तात्पर्य असें—संज्ञानादि शब्द प्रकाशात्मक वस्तूचे वाचक आहेत.
पण अंतःकरणाच्या वृत्ती जड असतात यास्तव त्यांना साक्षात् प्रकाशरूपत्व
समवत नाहीं ह्मणून प्रकाशात्मक वस्तूच्या ठिकाणीं त्याचा आरोप झाल्या-
मुळेच त्यांना प्रकाशात्मकत्व आहे, अशी कल्पना करविणारे व त्याच्या प्रका-
शाचा अधिष्ठानभूत प्रकाश निराळाच आहे, असें सुचविणारे ते संज्ञानादि
शब्द शेषटीं प्रकाशात्मक प्रज्ञानाचींच नावे होतात येथें—संज्ञानादि अनित्य
असल्यामुळे व प्रकाशात्मकवस्तुवाचक संज्ञानादि, हीं जड वृत्तींचीं नावे
असणें अयोग्य असल्यामुळे त्याहून अगदीं निराळा असा कोणी प्रका-
शरूप आहे,— असें सांगितलें. त्याचप्रमाणें ते प्रज्ञान संज्ञानादिशब्दाचें

वाच्य आहे, असें ह्मटल्याने 'विज्ञान प्रज्ञान मेवा०' येथील वृत्तिरूप प्रज्ञान तें नव्हे, हेंही सांगितलें कारण वृत्तिरूप प्रज्ञान सज्ञानादि इतरशाब्दांचें वाच्य होऊ शकत नाहीं. कारण प्रज्ञानही वृत्ति व सज्ञानादिकही वृत्तिच त्याचप्रमाणें सज्ञानादिक सर्व एका प्रज्ञानाचीं नावें आहेत, असें सांगितलें असल्यामुळें तें प्रज्ञान एक व सर्व वृत्तींमध्ये अनुगत आहे, असेंही सिद्ध झालें. कारण तें जर एक नसून अनेक असतें तर प्रत्येक वृत्तींतील प्रज्ञानाचें सज्ञान, आज्ञान इत्यादि निरनिराळें नाव झालें असतें, व त्यामुळें तीं सर्व एकाचीं नावें आहेत, हें ह्मणणें अयोग्य झालें असतें शिवाय 'एतानि प्रज्ञा नस्य नामधेयानि' येथील प्रज्ञानस्य हें एकवचनही अनुपपन्न झालें असतें यास्तव 'येन वा पश्यति०' येथपासून 'नामधेयानि भवन्ति' येथवर जें एक वाक्य आहे त्यानें सर्व इद्रियें व त्यांच्या वृत्ती याहून तिराळा स्वप्रकाशत्मक, सर्वसाक्षी, सर्व वृत्त्यनुगत एक आत्मा आहे, असें शोधन केलें).

५ 'एष ब्रह्म० इत्यादि वाक्याचें व्याख्यान.

(आता वर सांगितल्याप्रमाणें ज्याचें शोधन केलें आहे ह्मणजे ज्याला उपाधीपासून पृथक् करून जाणलें आहे तो आत्मा प्रत्येक शरीरात निरनिराळा आहे, या समजुतीचें निरसन करण्यासाठी 'एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पच महामूतानि पृथिवी वायु राकाश आपो ज्योतीर्षित्येतानीमानि च ह्यद्रमिश्राणीव बीजानीतप्राणि चेत-राणि चाण्डजानि च जाकृजानि च स्वेदजानि चोद्भिजानि चाश्वा गावः पुष्पा हस्तिनो यत्किंचेद् प्राणि जडगम च पतत्रि च यच्च स्यावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेन प्रज्ञाने प्रतिष्ठित-प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' हें वाक्य आहे भाष्यकार त्याचें आता व्याख्यान करितात—) "स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्म।" अर्थ—तो हा प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्म आहे, ('प्रज्ञान ब्रह्म' असें ह्मणून याच वाक्याच्या शेवटीं मुख्य ब्रह्म पुढें सांगितलें आहे यास्तव येथें मूर्ध्वारानें शरीरात प्रविष्ट झालेल्या अपर ब्रह्माचा 'ब्रह्म' या शब्दानें उल्लेख केला आहे, असें सांगतात—) "अपर सर्वदरीरस्थप्राणः

प्रज्ञात्मान्तःकरणोपाधिष्वनुप्रविष्टो जलभेदगतसूर्यप्रतिबिम्बवद्विर-
प्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा ।” अर्थ—ब्रह्म हाणजे अपर ब्रह्म (‘मुख्य’ ब्रह्म
नव्हे. १) हाणजे सर्व शरीरांत ‘असृणां’ प्राण-प्रज्ञात्मा—अंतःकरण उपाधीत
‘जलभेदगतसूर्यप्रतिबिम्बवत् अनुप्रविष्टः’ निरनिराळ्या पात्रांतील जलांत
पडलेल्या सूर्याच्या प्रतिबिंबाप्रमाणे मागाहून प्रविष्ट झालेला, हिरण्यगर्भ प्राण
प्रज्ञात्मा आहे. (‘संज्ञानादिक, ही ज्याची नवे आहेत तो हा प्रज्ञारूप
आत्मा हिरण्यगर्भ आहे, असा त्याचा सारांश. भाष्यीत ‘सर्वशरीरस्यप्राणः’
असें झटले आहे, त्यातील ‘सर्व शरीर’ या पदाने समष्टि स्थूल शरीर
सांगितले आहे. ‘अन्तःकरणोपाधिषु’ या पदानेही समष्टिलिंगशरीर ध्यावे,
वरील भाष्यांतील पहिल्या ‘प्राणः’ व ‘प्रज्ञात्मा’ या शब्दांनी ते अपर
ब्रह्म क्रियाशक्ति व ज्ञानशक्ति यांनी युक्त आहे, असें सांगितले व शेवटी
उच्चारलेल्या त्याच शब्दांनी वेदांत जागजागी ‘समष्टिलिंगशरीराभिमानां हिर-
ण्यगर्भ प्राण प्रज्ञात्मा’ असा ज्याचा निर्देश केलेला आहे त्याचाच अनुवाद
केला आहे. त्यामुळे भाष्यावर पुनरुक्ति हा दोष येतो, असें समजू नये.)

(‘अहो पण वर सांगितलेला प्रज्ञानात्माच अपर ब्रह्म आहे, याविषयी
प्रमाण काय,’ अशी शंका घेऊन प्रवेशवाक्यच (मुष्ठ १२१) त्याविषयी
प्रमाण आहे, असें सांगण्यासाठी ‘एष इंद्रः’ हे वाक्य आहे. यास्तव त्याचें
व्याख्यान करितात—) “ एष एवेन्द्रो गुणात् । ” हाच इद्र आहे.
कारण ‘इद्रमदर्श’ या श्रुतीत सांगितलेल्या गुणाचा योग याचे
ठिकाणी आहे. (वर सांगितलेल्या प्रवेशवाक्यांत प्रवेश केलेल्या
आत्म्याला इंद्रत्व सांगितलेले आहे. यास्तव हिरण्यगर्भासाठी इंद्रत्व आहे,
असें सांगितले असता ‘प्रवेश केलेला अर्से’ ह्या घर्माची ओळख पटते.
त्यामुळे प्रवेश करणाराच, ज्यात त्याने प्रवेश केला त्या सर्वांचे स्वरूप आहे,
असें सिद्ध होऊन अभेदही निश्चित होतो. आतां—भाष्यांतील ‘गुणात्’ या
पदावरून ‘परमेश्वर्ये’ या गुणाचा योग असल्याचा भास होतो. त्यामुळे हा
प्रज्ञानात्मा इंद्र म्हणजे परमेश्वर आहे, असा अर्थ निष्पन्न होतो. —

ह्मणाल तर तें बरोबर नाही कारण प्रज्ञानात्म्याहून परमेश्वर निराळा नाही, ह्मणजे प्रज्ञानात्माच परमेश्वर आहे, असें 'प्रज्ञान ब्रह्म' या शब्दाच्या वाक्यात सांगण्याचें आहे शिवाय परमेश्वरत्व हा गुण त्याच्या ठिकाणी आहे, असें येथें सांगू लागल्यास त्या प्रतिपादनावर प्रकरणविरोध हा दोष येईल. बरे, 'प्रज्ञान' हें हिरण्यगर्भादिकाचें जसें स्वरूप आहे तसेंच तें माया विशिष्ट परमेश्वराचेंही आहे, असें येथें सांगितलें आहे, ह्मणून ह्मणावें तर भाष्यातील 'गुणात्' या हेत्वर्थी पदाचा अन्वय लागत नाही. त्यामुळे 'हा ब्रह्मा, हा प्रजापति' या मागच्या व पुढच्या पर्यायात जशी तशीच 'एष इद्र' या मधल्या पर्यायातही गुणयोगाचा अभाव असला तरी अर्थाची उपपत्ति लागू शकते व त्यामुळे तें पद व्यर्थ होतें असो, येणें प्रमाणें हें व्याख्यान क्लिष्ट झालें, असे समजून भाष्यकार 'देवराजो वा' या पदानीं 'एष इन्द्र' याचा निराळा अर्थ सांगतात—) "देवराजो वा ।" किंवा 'एष इन्द्र' ह्मणजे हा देवराजा आहे.

“एष प्रजापतिर्यं प्रथमजं शरीरी यतो मुखादिनिर्भेदद्वारे णाग्न्यादयो लोकपाला जाता स प्रजापतिरेष एव ।” अर्थ—हा प्रजापति प्रथम उत्पन्न झालेला शरीरी (शरीरवान्) ज्याच्यापासून मुखादि द्वारे होऊन त्यातून अग्न्यादि लोकपाल उत्पन्न झाले तो प्रजापति हाच (येथें 'प्रथमज' असें ह्मणून हा प्रजापति हिरण्यगर्भाहून निराळा आहे, असें सांगितलें आहे. हिरण्यगर्भ लिङ्गशरीराचा अभिमानी असतो व हा स्थूलशरीराचा अभिमानी आहे, हा त्या दोघात विशेष आहे याविषयी 'अद्वय एव०' इत्यादि वाक्य (पहा पृष्ठ ९२) प्रमाण आहे, असें 'यत मुक्तादि०' इत्यादि भाष्यानें सांगितलें आहे) “येष्येतेऽग्न्यादयः सर्वं देवा एष एव ।” अर्थ—तसेच जे हे अग्न्यादिक सर्व देव तेही हा प्रज्ञानात्माच आहे (येथील 'देव' हा शब्द मनुष्यादिकाच्या उपलक्षणार्थ आहे तस्मात् सर्व जीवाभे हाच आहे, असा याचा अर्थ)

(याममाणे ' एष ब्रह्म, एष इन्द्र ' इत्यादि सर्व वाक्यामध्ये 'एष' व 'ब्रह्म, इन्द्र,' इत्यादि, याचें 'ऐक्य' या अर्थी सामानाधिकरण्य करून व सर्व भूतस्थ आत्मा एक आहे, असें सागून, सजातीय भेदाचें निराकरण केलें आता ' इमानि च पञ्च महाभूतानि ' या वाक्याने त्याच्या उपाधी अशा या सर्व भूतभौतिकाच्या बाधसामानाधिकरण्याचा आश्रय करून त्याच्या विजातीय भेदाचें निराकरण करण्यास्तव तीं आत्म्याहून मित्र नाहींत, असें सांगण्यासाठीं आरंभ केला आहे भाष्यकार त्याचेंच व्याख्यान करितात-)
 " इमानि च सर्वशरीरोपादानभूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतानि अन्नान्नादत्वलक्षणान्येतानि । किंचेमानि च क्षुद्रमिश्राणि क्षुद्रैरल्पकै-
 मिश्राणि । इवशब्दोऽनर्थकः । " अर्थ— आणि हीं सर्व शरीराच्या उपा-
 दान कारणभूत पाच पृथिव्यादि महाभूतें, अन्न व अन्नादत्व हें ज्याचें लक्षण आहे, अशीं हीं आहेत शिवाय हीं क्षुद्राशीं अल्पाशीं मित्र झालेलीं आहेत. येथील इवशब्द निरर्थक आहे (पृथिव्यादि पाच भूतांचाच अन्न व अन्नादत्व या नादानां पूर्वी उल्लेख केला आहे, असें सुचविण्यासाठीं ' अन्नान्नादत्व० ' इत्यादि ह्मटलें आहे)

" सर्पादीनि बीजानि कारणानीतराणि चेतुराणि च द्वैराश्येन निर्दिश्यमानानि । " अर्थ—सर्पादि दुसरीं बीजें—कारणें, तशींच दुसरीं स्थावर व जगम अशा दोन राशींनीं निर्देश केलीं जाणारीं (सर्पादिकाना केवळ क्षुद्रमिश्रत्वच आहे, असें नाही तर दुसऱ्या सर्पाचें बीजत्वही आहे, असें ' कारणानि ' या पदानें सांगितले आहे असो, पण तीं कोणतीं? असा प्रश्न करून प्रतिज्ञापूर्वक सांगतात-) " कानि तानि । उच्यन्ते । अण्डजानि पक्ष्यादीनि, जासृजानि जरायुजानि मनुष्यादीनि । स्वेदजादीनि यूकादीनि । उद्भिज्जानि च वृक्षादीनि । अश्वा गाव पुरुषा हस्ति-
 नोऽन्यच्च यत्किंचेद प्राणिजातम् । किं तत् । जङ्गम यच्चलति पद्भ्या गच्छति यच्च पतत्रि आकाशेन पतनशीलम् । यच्च स्थावरमचल

सर्वं तदेव एव । ” अर्थ— तीं कोणतीं? संगतीं. पश्यादि अंडज, मनुष्यादि जरायुज, उवा, पिसा इत्यादि स्वेदज, वृक्षादिक उद्भिज्ज, घोडे, गायी, पुरुष, हत्ती, तसेंच हें जें सर्व प्राणिजात आहे. तें कोणतें ? जड्म ह्मणजे जें चालतें, दोन पांयांनीं जातें, तसेंच जें पतत्रि ह्मणजे आकाशमार्गानें उडण्याचें ज्याचें शील आहे तें, आणि जें स्थावर ह्मणजे अचल (तें सर्व हा प्रज्ञानरूप आत्माच आहे.)

(तें सर्व हाच आहे, या ह्मणण्याचें कारण सांगण्यासाठीं ‘ सर्वं तत्प्रज्ञानेत्र ’ येथून ‘ प्रज्ञा प्रतिष्ठा ’ येथवरचें वाक्य आहे. भाष्यकार आतां त्याचें व्याख्यान करितात—) “ सर्वं तद्वशेषतः प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा तच्च ब्रह्मैव नीयतेऽनेनेति नेत्रं, प्रज्ञा नेत्रं यस्य तद्विदं प्रज्ञानेत्रम् । ” अर्थ— तें सर्व प्रज्ञानेत्र आहे. प्रज्ञप्ति ह्मणजे प्रज्ञा, तेंच ब्रह्म होय आणि ब्रह्मच नेणारें, ज्याच्या योगानें नेलें जातें तें. अर्थात् प्रज्ञा-ब्रह्म ज्याचें नेत्र-नेणारें आहे तें हें प्रज्ञानेत्र होय. (या प्रज्ञानाच्या योगानें सत्तेला पोचविलें जातें, सर्व सत्तायुक्त केलें जातें. ह्मणून सर्व प्रज्ञानेत्र आहे. किंवा सर्व प्रज्ञानेत्र आहे ह्मणजे प्रज्ञान सर्वाला आपापल्या कार्यांत प्रवृत्त करतें. ‘ अहो एण अशप्पकारचे तच्च उपनिषदांत ‘ब्रह्म’ या शब्दानेंच प्रसिद्ध आहे. ‘प्रज्ञान’ या नावानें त्याची कोठेंच प्रसिद्धि नाही, ’ अशी कोणी आशंका घेईल, असें समजून ‘ वस्तुतः प्रज्ञानाचाच ठिकठिकाणीं ब्रह्मशब्दानें उल्लेख केलेला आहे. त्यामुळे प्रज्ञानच सर्वांचें प्रवर्तक आहे, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही. या अभिप्रायानेंच येथेही पुढें ‘ प्रज्ञान ब्रह्म आहे, ’ असें ह्मटलें आहे, ’ असें सांगितलें आहे. किंवा ‘ कोऽयमात्मा० ’ येथपासून ‘ एते सर्वे देवाः ’ येथवर जो श्रुतिभाग आहे तो त्वंपदार्थाच्या शोधनाकरितां आहे व ‘ इमानि च पंच० ’ येथून ‘ प्रज्ञा प्रतिष्ठा ’ येथवरचा श्रुत्वंश तत्पदार्थाच्या शोधनाकरितां आहे, असें समजावें. (शोधन ह्मणजे चेतनाला जीवाच्या व ईश्वराच्या उपाधीपासून विवेकानें पृथक् करणें.) यापक्षां प्रकृत ज्ञान, उत्कृत ज्ञान

क्षणजे प्रज्ञान, अशा व्युत्पत्तीने प्रज्ञानशब्दाने तत्पदार्थ ब्रह्मच सांगितले आहे. अर्थात् पंच भूतांपासून स्थावरापर्यंत सर्व प्रज्ञानेच क्षणजे ब्रह्मनेच आहे. प्रज्ञेच्या सत्तेनेच सर्वांना सत्तावत्त्व आहे, हें सुनविण्यासाठी ते सर्व प्रज्ञानांत प्रतिष्ठित आहे, असें झटले आहे. यास्तव भाष्यकार आतां त्याचेंच व्याख्यान करितात—) “प्रज्ञाने ब्रह्मण्युत्पत्ति-स्थिति-लयकालेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञा-श्रयमित्यर्थः । ” अर्थ— प्रज्ञानामध्ये ब्रह्मामध्ये उत्पत्ति, स्थिति व लय या तिन्ही काली प्रतिष्ठित आहे. तें सर्व प्रज्ञाश्रय आहे, असा याचा अर्थ. केवळ प्रज्ञेच्या सत्तेनेच त्या सर्वांना सत्तावत्त्व आहे, असें नाहीं तर सर्वांची प्रवृत्तिही तिच्या अधीन आहे, असें सांगतात—) “प्रज्ञानेत्रो लोकः पूर्ववत् । ” अर्थ— लोक (सर्व जगत्) प्रज्ञानेत्र आहे. प्रज्ञानेत्राची व्युत्पत्ति पूर्वीप्रमाणेच (क्षणजे ‘नीयते प्रवर्त्यते अनेन—’ ज्याच्या योगाने नेले, प्रवृत्त केले जाते तें नेत्र— प्रवर्तक, अशी जाणावी. किंवा पहिल्या ‘नेत्र’ या शब्दाने सर्वांच्या सत्तेचें व व्यापाराचें-प्रवृत्तीचें निमित्त हा प्रज्ञात्मा आहे, असें सांगितले आणि आतां सर्वांचा स्फुरणहेतुही हाच आहे, असें सांगण्याच्या उद्देशाने आचार्य क्षणतात—) “प्रज्ञाचक्षुर्वा सर्व एव लोकः । ” अर्थ— किंवा सर्वही जगत् प्रज्ञाचक्षु आहे. (येथें प्रज्ञा क्षणजे स्फुरण.)

(ज्याप्रमाणें जगाचे स्फुरण व प्रतिष्ठा ही दोन्ही प्रज्ञानाच्या अधीन असतात त्याप्रमाणें प्रज्ञानाचें स्फुरण-मान व प्रतिष्ठा-आधार दुसऱ्या कोणाच्या अधीन असेल असें कोणाला वाटेल झणून ‘तें स्वप्रकाश असून स्वतःच्या माहात्म्यामध्ये प्रतिष्ठित असल्याकारणाने व त्याचा दुसरा आश्रयही नसल्यामुळे त्याचें स्फुरण व प्रतिष्ठा अन्याधीन नाहीं, ’ असें सांगतात—) “प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । ” अर्थ— प्रज्ञा सर्व जगाची प्रतिष्ठा आहे. (किंवा सर्व जगाची सत्ता व स्फुर्ति प्रज्ञानाच्या अधीन आहे. त्यामुळे तें उत्पत्ति-स्थिति इत्यादि अवस्थांमध्ये प्रज्ञानांत प्रतिष्ठित असतें. झणून प्रज्ञान हें त्याचें उपादान कारण आहे. कोणताही विकार केवळ शब्दमात्र असून त्याचें उपादानच सत्य असतें, असा वाचारंभग्न्याय

आहे त्याच्या अनुरोधानें विचाररूप जगत् प्रज्ञानाहून पृथक् नाहीं, असें ठरतें. यास्तव सर्पादिकाची पर्यवसानभूमि (सीमा) जशी रज्जु, त्याप्रमाणें जगाची पर्यवसानभूमि प्रज्ञान आहे, असें ' प्रज्ञा प्रतिष्ठा ' या शब्दांनीं सांगितलें आहे, असें समजावें. यापशीं प्रतिष्ठा ह्मणजे ध्रुव-निश्चित-अव्यभिचारी पर्यवसानभूमि-आरोपिताचा वाघ झाल्यावर अवशिष्ट राहणारी वस्तु. तात्पर्य, वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळें प्रत्यगात्मरूप प्रज्ञानाचें निर्विशेषत्वादिक सर्व सिद्ध झालें, असें सांगतात-) " तस्मात्प्रज्ञानं ब्रह्म । " अर्थ—तस्मात् (प्रज्ञानच अवशिष्ट रहात असल्यामुळें परमार्थ सत्य आहे, यास्तव) प्रज्ञानच ब्रह्म आहे, (आता ब्रह्मशब्दाचाच अर्थ सांगतात-) " तदेतत्प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिविशेषं सक्षिरञ्जनं निर्मलं निष्क्रिय शान्तमेकमद्वय नेति नेतीति सर्वविशेषापोहसंचेद्यं सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं । तद्व्यन्तविशुद्धप्रज्ञोपाधिसवन्नेन सर्वज्ञमीश्वर सर्वसाधारणाव्याकृतजगद्बीजप्रवर्तक नियन्तृत्वादन्तर्यामिसंज्ञं भवति । तदेव व्याकृतजगद्बीजभूतबुद्ध्यात्माभिमानलक्षणहिरण्यगर्भसंज्ञं भवति । तदेवान्तरण्डोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिमद्विराट्प्रजापतिसंज्ञं भवति । तदुद्भूताभ्याद्युपाधिमद्वेयतासंज्ञं भवति । तथा विशेषशरीरोपाधिष्वपि (तत्तत्संज्ञं भवति । एव) ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु तत्तन्नामरूपलाभो ब्रह्मण । " अर्थ—ते हें ब्रह्म ज्याचे सर्व उपाधिभेद, उपाधीमुळें प्राप्त झालेलें कर्तृत्व, भोक्तृत्व, दुःखित्व इत्यादि विशेष, अगदीं अस्त पावले आहेत असें, सत्, निरंजन, निर्मल, निष्क्रिय, शान्त ह्मणजे परितृप्त, परमानन्दरूप (या विशेषणानें त्याचे पुरुषार्थत्व सांगितलें आहे) एक, अद्वय, ' नेति नेति ' इत्यादि सर्वविशेषाच्या निरासनानेंच साक्षात् ज्ञात होणारें, (' यतो वाचो निवर्तन्ते, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ' इत्यादि श्रुती त्याच्या निर्विशेष आनन्दत्वाविषयीं प्रमाण आहेत, असा याचा भाव) व सर्व शब्द-प्रत्ययाचा विषय न होणारें आहे.

(' तर मग अशा प्रकारच्या प्रज्ञानाचा सर्वज्ञ ब्रह्मापासून स्थावरा-
पर्यंत नानाविध भेद कसा प्रतित होतो, ' अशी आशंका घेऊन ' नानाप्रका-
रच्या उपाधिसंबंधामुळे, ' असें समाधान ' तदत्यन्त० ' या पदानें सांगि-
तलें आहे.) तें अत्यंत विशुद्ध प्रज्ञा, या उपाधिसंबंधामुळे सर्वज्ञ, ईश्वर
आहे. (पण अन्तर्यामी, हिरण्यगर्भ व प्रजापति यांच्याशीं अत्यंत विशुद्ध प्रज्ञेचा
संबंध जरी एकसारखाच असला, तरी ते त्या सर्वज्ञाहून अगदीं भिन्न आहेत,
असें ' सर्वसाधारण० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—) सर्वसाधारण व अव्यक्त
अशा मायासंज्ञक जगद्वीजाचें प्रवर्तक असें तेंच नियन्तृत्व या धर्मांमुळे, या
उपाधीमुळे अन्तर्यामिसंज्ञक होतें. सर्व जगाचें कारण अशी जी व्याकृत
समष्टिवृद्धि तिच्या ठिकाणीं ' हीच मी ' असा आत्मत्वाभिमान हेंच ज्याचें
लक्षण—उपाधि आहे, असें तेंच हिरण्यगर्भसंज्ञक होतें. तेंच अंड्यांत उत्पन्न
हालेलें पहिलें शरीर याच उपाधीनें युक्त होत्सतें विराट् व प्रजापति
होतें (क्षणजे ब्रह्माह ही ज्याची उपाधि आहे तें विराट् व त्या अंड्यांत
उत्पन्न झालेलें प्रथम शरीर ही ज्याची उपाधि आहे तें प्रजापति या नावाचें
होतें.) तसेंच त्या अंड्यापासून उत्पन्न झालेल्या ज्या ह्या अग्न्यादिकाच्या
समष्टि—वागादिक उपाधी त्यानीं युक्त असलेलें प्रज्ञान अग्न्यादि देवतासंज्ञक
होतें. (' अग्न्यादि ' येथील आदिशब्दानें व्यष्टिवागादिकांचे अभिमानी
देव व असुरादिक इतर प्राणी घ्यावे. तेंच प्रज्ञान व्यष्टिमनुष्यादि—शरीरामध्ये
मनुष्यादि संज्ञास प्राप्त होतें, असें ' तथा विशेष० ' इत्यादि भाष्यानें सांग-
तात—) त्याचप्रमाणें विशेषशरीरोपाधींमध्येही तें त्या त्या नावाचें होतें.
याप्रमाणें ब्रह्माद्विस्तंबपर्यंत जेवढ्या उपाधी आहेत त्या सर्वांमध्ये ब्रह्माला
त्या त्या नावारूपाचा लाभ होतो.

(' अहो पण सांख्यादिक ' जीव (पुरुष) अनेक आहेत, ' असें
झणतात; दुसरे कित्येक (नैयायिकादिक) जीव व ईश्वर अनेक आहेत
(जीव परस्पर भिन्न व ईश्वर त्या सर्वांहून पृथक् असें झणतात.) त्याच-
प्रमाणें ते सर्व जगाचें कारणही निरनिराळें सांगतात. तेव्हा एका ब्रह्माचीच

तीं नावें व रूपें आहेत, असें कसें ह्मणतां ? ' असें कोणी विचारील ह्मणून आचार्य सांगतात-) “ तदवैकं सर्वोपाधिभेदभिन्नं सर्वं. प्राणिभिस्तार्किकैश्च सर्वप्रकारेण ज्ञायते विकल्प्यते चानेकधा । ” अर्थ— तेंच एक सर्व उपाधिभेदांनीं भिन्न झालेलें प्रज्ञान सर्व प्राण्याकडून व तार्किकाकडून सर्व प्रकारें जाणलें जातें व अनेक प्रकारें विकल्पिलें जातें. (आतां याचविषयीं स्मृतिप्रमाण देतात-) “ एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिं । इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ इत्याद्या स्मृतिः । ” अर्थ— ‘ या परमात्म्यालाच कोणी अग्नि ह्मणतात, दुसरे मनु व प्रजापति ह्मणतात. आणखीं काहीं त्याला इद्र ह्मणतात. दुसरे कित्येक प्राण ह्मणतात व काहीं शाश्वत ब्रह्म ह्मणतात. ’ इत्यादि अर्थाची स्मृति याविषयीं प्रमाण आहे.

(आता वर (पृष्ठ २२२) जे दोन पक्ष सांगितले आहेत, ह्मणजे ‘ प्रज्ञानच उपनिषदात ठिकाठिकाणीं ब्रह्म या शब्दानें सांगितलें आहे ’ हा एक पक्ष व ‘ कोऽयम्० ’ पासून ‘ सर्वे देवाः ’ येथपर्यंत त्वंपदार्थशोधन व ‘ इमानि० ’ पासून ‘ प्रतिष्ठा० ’ पर्यंत तत्त्वपदार्थशोधन केलें आहे हा दुसरा पक्ष, त्यातील पहिल्या पक्षां ‘ प्रज्ञानं ब्रह्म ’ येथें सामानाधिकरण्यानें ब्रह्मशब्दानें ग्रन्थगात्म्याचें निर्विशेषत्वादिकच सांगितलें आहे. कारण ब्रह्मशब्दाचाही निर्विशेषत्वादिकच अर्थ आहे. कारण श्रीशंकराचार्यांनीं शारीरक भाष्यात ‘ ब्रह्मशब्दाची व्युत्पत्ति पाहूं लागलें असता नित्यशुद्धत्वादिक अर्थ प्रतीत होतात. कारण ‘ बृह बृहि बृद्धौ ’ या धातुराठात सांगितल्याप्रमाणें ‘ बृह-’ धातूचा अनुगम त्या अर्थात होतो, असें द्वाटलें आहे अर्थात् प्रत्यगात्मा व ब्रह्म यांचें ऐक्य या वास्त्यानें सांगितलें आहे, असें समजूं नये. कारण ‘ अत्मा वा इदमेक एवाग्ने० ’ या पहिल्या वास्त्यात आत्म्याचा अद्वितीयत्वानेंच उपक्रम केला आहे. त्यात ब्रह्मपदाच्या अर्थानें उपक्रम केलेला नाही. तात्पर्य, अशा रीतीनें या उपनिषदान आत्माच आपल्या स्वरूपाविषयीच्या अज्ञानाने संमत् करतो व स्वरूपज्ञान झाले असता मुक्त होतो, हा

पक्ष स्पष्ट केला आहे. पण वर सांगितलेल्या पक्षांतील दुसरा पक्ष जेव्हा घ्यावयाचा असेल तेव्हा तत्पदार्थाच्या शोधनानंतर महावाक्यार्थ सांगण्यासाठी 'प्रज्ञानं ब्रह्म' हे वाक्य आहे, असे समजावे. या पक्षां येथील प्रज्ञानशब्द व 'प्रज्ञानस्य नामधेयानि' येथील प्रज्ञानशब्द यांचा अर्थ प्रत्यगात्मा-प्रत्येक शरीरांतील कूटस्थ-असा समजावा आणि ब्रह्मशब्दाने जगत्कारणत्व या उपाधीने उपलक्षित होणारे चैतन्य सांगितले आहे, असे जाणावे आणि याप्रमाणे दोघांच्याही ठिकाणी निर्विशेष चिद्रूपत्व एकसारखेच असल्यामुळे 'त्यांचे ऐक्य' हाच महावाक्यार्थ आहे. यापक्षां 'प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिविशेषे' हे माध्य- 'प्रज्ञानं ब्रह्म आहे,' असा उपदेश केल्याने काय सिद्ध होतं, अशी आशंका येऊन 'त्यांचे निर्विशेषत्वादिक सिद्ध होतं,' असा फलितार्थ सांगणारे आहे, -अशा रीतीने त्यांचे व्याख्यान करावे. बाकीची सर्व विशेषणे दोन्ही पक्षां सारखीच लागू पडतात.)

६ 'स एतेन०' या शेषटच्या वाक्याचे व्याख्यान.

(येणेप्रमाणे या संदांत 'कोऽयमात्मा०' येथे असून 'प्रज्ञानं ब्रह्म' येथपर्यंत विचारपुरःसर आत्मतत्त्वाचा निर्धार (निश्चय) केला. आत्मा इन्द्रियसमूह रूपमाणाहून अगदी निराद्या, संज्ञानादि सर्व अन्तःकरणवृत्तीहूनही निराद्या, पण त्या सर्वात अनुगत, अनुवृत्त-व्याप्त असलेला, स्वप्रकाश, सर्वशरीरांत एक, सर्वप्रपंचाधिष्ठानभूत, अद्वितीय, प्रज्ञान, ब्रह्म (व्यापक), व नित्य शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-स्वभाव आहे, असा निश्चय केला. आतां अशा प्रकारच्या ब्रह्मात्म्याला जाणणाऱ्या विद्वानांना फल कोणतें मिळतें तें सांगण्यासाठी 'स एतेन प्रज्ञेनात्मनाऽस्माद्धोकादुत्कम्यामुध्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानप्त्वाऽमृतः समभ्यस्तमभवत् ' हे वाक्य आहे. त्यांनील 'एतेन' या पदांतील 'एतत्' हा शब्द प्रकृतवाची आहे. पण येथे 'कोऽयमात्मा०' असें झणून विचार करणारे अनेक आहेत. यास्तव त्या प्रकृत अशाही पुरुषांचा 'एतेन' असा एक-वचनाने परामर्श करणे उचित नाही. त्याचप्रमाणे वर्तमान काळच्या विद्वा-

नाचा 'स' या भूतकालवाचक सर्वनामानें परामर्श करण योग्य नाही, यास्तव 'स' या शब्दानें मागच्या अध्यायातील वामदेवाचा परामर्श केला आहे, असें सांगतात—) “स वामदेव ।” अर्थ— तो वामदेव (पण ब्रह्मवत्त्वाचें फल सांगण्यामध्ये या वाक्याचें तात्पर्य असल्यामुळे वामदेवादि विशेष पुरुषामध्ये त असणें युक्त नव्हे असें वाटून 'किंवा 'स' यानें दुसरा कोणी विद्वान् घ्यावा' असें सांगतात—) “अन्यो वैव यथोक्त ब्रह्म वेद । अर्थ— किंवा जा दुसरा कोणी वर सांगितलेल्या प्रकारचें ब्रह्म जाणतो (ज्ञानजे या खडात सांगितलेल्या प्रकारें जो या प्रज्ञानरूप ब्रह्माला प्रज्ञानात्म्यानें जाणतो असा याचा भावार्थ) तो प्रज्ञेनात्मना येनेव प्रज्ञेनात्मना पूर्वं विद्वांसोऽमृता अभवस्तथायमपि विद्वानेतेनेव प्रज्ञेनात्मना अस्माद्लोकादुत्क्रम्येत्यादि व्याख्यातम् । अस्माद्लोकादुत्क्रम्यामुमिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्लवाऽमृत समभवदित्योमिति ।”

अन्वय — येन एव प्रज्ञेन आत्मना ब्रह्मविद्वांस पूर्वं अमृता अभवन् तेन एतेन एव प्रज्ञेन आत्मना यथोक्त ब्रह्म वामदेव अन्य वा वेद स अमृत अभवत् । तथा अथ अपि इदानींतेन अपि विद्वान् एतेन एव प्रज्ञेन आत्मना अस्मात् लोकात् उत्क्रम्य अमृत समभवत् । अर्थ— ज्या प्रज्ञेनात्म्यानेंच ब्रह्माला जाणणारे पूर्वीचे विद्वान् अमृत झाले त्या याच प्रज्ञानात्म्यानें पूर्वाक्त ब्रह्माला जा वामदेव किंवा दुसरा कोणी जाणता झाला तो अमृत झाला (असा 'स वामदेव' इत्यादि मागचीं पदेही घेऊन अन्वय लावावा) त्याचप्रमाणें हा वर्तमानकाळचा विद्वान्ही याच प्रज्ञानात्म्यानें या लोकातून उत्क्रमण करून अमृत झाला ('अस्मात् लोकात्०' इत्यादि वाक्याचें व्याख्यान मागच्या खडाच्या शेवटीं केलें आहे (पहा पृष्ठ २००) या लोका हून उत्क्रान्त होऊन इन्द्रियगोचर न राणा या स्वात्मरूप लोकान सर्व भोगास प्राप्त होऊन अमृत झाला 'ॐ' । (एकादा पक्षी जसा आपल्या घराण्यातून वर उडून जाता, त्याप्रमाणें यथे उत्क्रमण समभवत नाही यास्तव 'देहात्मभाव सोडून प्रज्ञानात्मभाव धारण करणें, तच उत्क्रमण आहे,' अशा

अभिप्रायानें भाष्यात ' प्रज्ञानात्मनोत्कर्म्य ' असें ह्मटलें आहे अथवा ' प्रज्ञा-
नात्मना विद्वान् ' ह्मणजे ' प्रज्ञानात्मरूपाने जाणणारा या लोकातून निघून '
इत्यादि अन्वय लावावा असो, येणें प्रमाणें आपला अनुभव प्रकट करित, येथवर
सांगितलेलें आत्मतत्त्व अंगीकारवाची ओंकारानें दृढ करण्यासाठीं भाष्यकार
शेवटीं ' ॐ ' असें ह्मणतान. ' पूर्वी ' ॐ ' व ' अथ ' असे हे दोन शब्द
ब्रह्मदेवाच्या कंठाचा भेद करून निघाले यास्तव ते दोन्ही मंगलिक
आहेत ' अशा अर्थाचा ' ओंकारश्चाथशब्दश्च० ' अशी स्मृति असल्यामुळें
ओंकारानें शेवटीं ब्रह्मात्मानुसंधानलक्षण मंगल करवयासाठींही ' ओं ' असें
ह्मटलें आहे

येथें श्रीशंकराचार्यकृत ऐतरेयोपनिषद्भाष्याच्या आचार्यभक्त विष्णुकृत
भाष्यार्थाचि' सहावा अध्याय समाप्त झाला

येथें हें उपनिषद्ही समाप्त झालें

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

१ या अध्यायाचाही खंड एकच आहे केवळ या उपनिषदाच्या क्रमानें
मागच्या अध्याय हा चवथा खंड व हा अध्याय हा पाचवा खंड आहे पुढचा सहावा
खंड सिंवा या आरण्यकाचा शेवटचा सातवा अध्याय ' वाक्ये मनानि० ' हीं याति
आहे. पण तिच्या अर्थे पहिल्या रत्नांत परिशिष्ट च्या आरणीच केला आहे

ब्रह्मविद्याग्रन्थरत्नमाला, रत्न ४ ये.

प्रस्तावना.

परमात्म्याच्या कुपेने आमच्या हातून ऐतरेयोपनिषदावरील तीन प्रसिद्ध विद्वानांच्या व्याख्यानांचे विवरण संपल्यावर आतां आह्मी या दुसऱ्या तैत्तिरीयोपनिषदाच्या व्याख्यानांस आरंभ केला आहे. पहिल्या रत्नांत मूळ उपनिषद् शेवटीं शब्दशः अर्थासह परिशिष्टरूपानें दिलें होतें. पण त्यांपक्षां स्वतंत्र उपनिषद्-च शब्दशः अर्थासह प्रथम देऊन नंतर त्यावरील व्याख्यानांच्या मराठी विवरणाला आरंभ केल्यास प्रिय वाचकांची अधिक सोय होईल, असें वाटल्यावरून आह्मी प्रथम हें उपनिषद्-च शब्दशः अर्थासह आजच्या अंकांत दिलें आहे. तें मननपूर्वक दोन तीन वेळ वाचून होत आहे तो बाराव्या अंकांत अनुभूतिप्रकाशाचा दुसरा अध्याय (समग्र) वाचकांस मिळेल. यापुढें ग्रन्थ खंडशः न देतां प्रत्येक अंकांत प्रत्येक प्रकरण संपवून देण्याचाच विचार केला आहे. या योजनेनें अंकांची पृष्ठसंख्या कमी-अधिक होईल. पण प्रत्येक अंकांत प्रत्येक प्रकरण संपलेलें मिळाल्यामुळें वाचकांची मोठी सोय होईल, असें वाटते. नवीन वर्षापासून दर्शनांचाही मासिकांतच अन्तर्भाव करून एक अंक दर्शनाचा व दुसरा रत्नाचा, असे आळीपाळीनें अंक काढण्याचा संकेत करित आहों. कोणीकडून दरसाल ठरलेलीं पृष्ठे वाचकांना मिळतील. पण या सर्व योजनेला ग्राहकांचें भरपूर साह्य पाहिजे. तें आह्मांला अद्यापि मिळालेलें नाहीं. तथापि आणखी एक वर्ष आह्मी नेटानें हाच उद्यम चालविल्यास तेवढ्या अर्थीत मासिकाचा सर्व भागण्याइतके तरी ग्राहक आह्मांस मिळतील अशी पूर्ण उमेद आहे.

यजुर्वेदाची तैत्तिरीय हणून एक शाखा आहे. त्या नांवाविषयीं पुराणांत अशी आख्यायिका आढळते. कुष्णदेवायन व्यासांच्या चार शिष्यांतील वैशंपायनानें, यजुर्वेदाचें अध्ययन केलें होतें. पुढें त्यानेंही पुढे विद्यार्थ्यांना तो वेद शिकविला. त्यांत पल्लिंग, तित्तिरि, याज्ञवल्क्य इत्यादि अनेक शिष्य होते. एकदा वैशंपायन पाठ सांगत असतांना याज्ञवल्क्यानें त्यांचा अपमान

केला. तेव्हा शिष्याला शासन करण्यासाठी त्या आचार्याने ' मजपासून घेतलेला वेद परत देऊन तू येथून निघून जा,' असे त्याला सांगितले. याज्ञवल्क्य शिष्यही स्वतंत्रप्रज्ञ होता. त्यामुळे त्याला ते आचार्याचे वचनही असह्य झाले. त्याने लागलाच तो वेद ओकून टाकिला, आणि गुरुजींची आज्ञा घेऊन तेथून प्रयाण केले. घोर तपोवनात शिळून त्याने दीर्घकाल निरंतर सूर्योपासना केली. त्यामुळे भगवान् आदित्य प्रसन्न झाला. त्याने वर मागावयास सांगितला असता याज्ञवल्क्यानी नवा वेद मागितला. तेव्हा सूर्याने त्याला शुक्ल यजुर्वेद दिला. इकडे वैशंपायनाच्या तित्तिरि-शिष्याने तित्तिरि-पक्षी होऊन याज्ञवल्क्याने ओकून टाकलेल्या वेदाला आपल्या पोटात साठविले व आपली शाखा चालविली त्या वेदाचे स्वतंत्र प्रवचनादि करून अनुष्ठानपद्धति सुरू केली. ह्मणून या शाखेला 'तैत्तिरीय शाखा' ह्मणतात त्याचप्रमाणे वैदिकांनी तैत्तिरीयाच्या भग्न-ब्राह्मणात्मक वेदाला याज्ञवल्क्याने सूर्योपासून संपादन केलेल्या यजुर्वेदापासून व्यावृत्त करण्यासाठी ' कृष्ण यजुर्वेद ' (ह्य० कृष्ण द्वैपायनापासून प्राप्त झालेला वेद) असे नाव दिले.

या आख्यायिकेत वैदिकपरंपरा व श्रद्धा याचे गूढ रहस्य साठविलेले असल्यामुळे ती आह्मी येथे मुद्दान दिली आहे याज्ञवल्क्याने वेद ओकला कसा व तित्तिरीने तो अमंगल वान्त वेद आपल्या पोटात साठविला कसा ? असा कुतर्क काढण्यापेक्षा वैदिक लोक याज्ञवल्क्याच्या स्वतंत्रप्रज्ञत्वाकडे व तित्तिरीच्या आदरातिशयाकडेच अधिक लक्ष देतात त्यामुळे त्यांना या आख्यायिकेचे मोठेसे आश्चर्य वाटत नाही. याज्ञवल्क्यानी सूर्योपासून संपादन केलेल्या वेदाचे ईशावास्य० इत्यादि मंत्रोपनिषद् व बृहदारण्यक हे ब्राह्मणोपनिषद् आहे त्याचे व्याख्यान ईश्वराची इच्छा असल्यास स्वप्नरच या मालेच्या द्वारा प्रसिद्ध होईल. पण तूर्त कृष्ण यजुर्वेदान्तर्गत तैत्तिरीयोपनिषदाचे तात्पर्य मागणे, हे प्रयत्न आहे.

कृष्ण यजुर्वेदीय तैत्तिरीय आरण्यकाचे दहा प्रपाठक आहेत. त्यातील पहिल्या सात प्रपाठकांत नियम व काम्य कर्मांचे व कर्मसंबंधी उपासनांचे विधान असून षुट्ट्या तीन प्रपाठकांत ज्ञानोपयोगी उपासना व ज्ञान यांचे प्रतिपादन केले आहे त्यांतही सातव्या प्रपाठकांत ज्ञानोपयोगी शिक्ष

सांगितलेली असून आठव्यात साक्षात् विद्या व नवव्यात तिचें अन्तरंग साधन सांगितलें आहे. दहावा प्रपाठक, हेंच प्रसिद्ध महानारायणोपनिषद् असून त्यात कर्म व ज्ञान या दोन्ही विषयांचें प्रतिपादन केलें आहे. ह्मणूनच त्याला 'सिलकाड' ह्मणतात. श्रीशंकराचार्यांनी त्यातील सात, आठ व नऊ, या प्रपाठकावर भाष्य लिहिलें आहे. वेदभाष्यकार सायणाचार्यांनी सर्व आरण्यकावर विस्तृत भाष्य लिहिलेलें असल्यामुळे अर्थात्-चर्चेत या तीन उपनिषद्ग्रूप अध्यायावरही (प्रपाठकावर) आहे. श्रीशंकरानन्दानीं या तीन अध्यायावरच दीपिका लिहिली आहे. विद्यारण्यांनीं अनुभूतिप्रकाशाच्या दुसऱ्या अध्यायात या उपनिषदाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायांचेंच ह्म० आरण्यकाच्या आठव्या व नवव्या प्रपाठकांचेंच व्याख्यान केलें आहे. शंकरानन्दानीं आत्मपुराणाच्या दहाव्या अध्यायात मात्र ह्या तीन अध्यायांवरुन नारायणोपनिषदही घेतलें आहे. आह्मी या ग्रंथातील व्याख्यान मुरयत सायणाचार्यांच्या भाष्याच्या अनुरोधानें श्रीशंकरानन्द व आचार्य यांच्या दीपिका व भाष्य यांचें अवलोकन करून लिहिलें आहे. भाष्यार्थ लवकरच प्रसिद्ध होणार असल्यामुळे त्यातील भिन्न व्याख्यानाचा फारसा उल्लेख न करिता शंकरानन्दाच्या दीपिकेंतील पृथक् अर्थाचा मात्र जागजागीं निर्देश केला आहे. काहीं ठिकाणीं सायणाचार्यांनी केलेला भिन्न अर्थही त्याच्या नावासह दाखविला आहे. पण अशा जागीं प्रथम शंकरानन्दाच्या दीपिकेच्या अनुसार अर्थ करून नंतर त्याचा अर्थ दिला आहे, असें जाणावें अर्यामध्यें प्रसिद्ध अथवा पूर्वी एकदा ज्याचा अर्थ सांगितला आहे, अशा पदाचा अर्थ मूळ पद जाड अक्षरात न देता नुस्ताच दिला आहे. सारख्याच वाक्याच्या पर्यायातील प्रत्येक वाक्याचा अर्थ सरळ दिला आहे. ठिकठिकाणीं वास्त्याच्याच स्पष्टीकरणही केलें आहे.

आता या उपनिषदाच्या प्रत्येक अध्यायातील प्रतिपाद्य विषयाच दिग्दर्शन करून आह्मी ही प्रस्तावना संपवितों—पहिल्या शीक्षाध्यायात आरमीं विद्वानिवारणार्थ देवताची प्रार्थना व वायुरूप ब्रह्माला नमस्कार करून ब्राह्मणाच्या अध्ययन व अध्यापन या दोन अति पवित्र कर्तव्यास आध्यात्मिकादि त्रिविध प्रतिबंध होऊ नये ह्मणून शांतिपाठ केला आहे. दुसऱ्या अनुवाक्यात उपनिषदें अर्थप्रधान आहेत ह्मणून त्याच्या पाठाविषयी अनादर होऊ नये,

या हेतूनें वर्ण, स्वर, मात्रा इत्यादिकांचा बरोबर उच्चार केला पाहिजे, असें विधान केलें आहे. तिसऱ्या अनुवाकांत लोक, ज्योति, विद्या, प्रजा व शरीरोद्दियसमूह यांच्या आधारानें संहितेची उपासना सांगितली आहे. उपासना ह्मणजे ध्यान, चिंतन, एकाच वस्तूचें सतत ध्यान केल्यानें चित्ताचें ऐकाग्र्य होतें; व ऐकाग्र्यच आनन्दात्म्याच्या साक्षात्काराचें मुख्य साधन आहे. वेदानें सर्व कर्मे व उपासना त्यासाठीं सांगितल्या आहेत. चवथ्या अनुवाकांत धारणाशक्ति वाढण्यासाठीं जप करावयास योग्य असलेला (जप्य) मंत्र सांगून आरोग्य, संपत्ति व उत्तम शिष्य याचें संपादन करून देणाऱ्या मंत्राचाही निर्देश केला आहे. पांचव्या अनुवाकांत ' भू, भुव. व सुवः ' या प्रतीकांचे ठिकाणीं अंगभूत देवतांच्या उपासनाचें विधान करावयासाठीं प्रथम त्या तीन व्याहृती सांगून नंतर ' महः ' ही चवथी व्याहृति ध्यानाचें प्रतीक ह्मणूनच सांगितली आहे. त्यानंतर त्यांच्या ठिकाणीं भूरादि लोक, अग्न्यादि देव, ऋगादि वेद व प्राण्यादि वायू याची दृष्टि करून उपासना करण्याचें विधान केलें आहे. शेवटीं त्यांची उपासना ही ब्रह्मोपासनाच आहे, असें सांगून उपासक इंद्रादि देवाना पूज्य होतो, असें सांगितलें आहे. सहाव्या अनुवाकांत अंगी ब्रह्माची उपासना सांगण्यासाठीं उपासनाचें स्वरूप, उपासकाचा शरीर सोडून जाण्याचा मार्ग व उपासनेच्या अनुसार फळ सांगितल्यावर शेवटीं उपासनेचें विधान केलें आहे. या अनुवाकांत सांगितलेली उपासना अतीन्द्रिय मनोमयत्वादि गुणविशिष्ट ब्रह्मासंबंधी असल्यामुळे मध्यम अधिकाऱ्यासाठीं आहे. सातव्या अनुवाकांत मन्द अधिकाऱ्यासाठीं पृथिव्यादि स्थूल भूतांचे ठिकाणीं ब्रह्मोपासना सांगितली आहे. आठव्या अनुवाकांत उत्तम अधिकाऱ्यासाठीं वेदान्तप्रतिपाद्य प्रणववाच्य शुद्ध ब्रह्माच्या उपासनेचें विधान करण्याकरितां श्रुतीनें प्रथम प्रणवामध्ये ब्रह्माचें गुणसाम्य असल्यामुळे प्रणव, हें त्याचें नांव होऊं शकतें, असें अनेक वैदिक व्यपहरांच्या उदाहरणांनीं व्यक्त केलें आहे; शेवटीं फल सांगण्याच्या मिपानें उपासनेचें विधान केलें आहे. नवव्या अनुवाकांत पूर्वोक्त उपासनेसह अवश्य अनुष्ठेय कर्मांचें विधान आहे. मानसिक सत्य, वाचिक सत्य, तप, दम, शम इत्यादि अनेक कर्मांतील प्रत्येकापेठेवर स्वाध्याय व प्रवचन यांचा उद्देश करून व त्यांतील उत्तम साधनाविषयीं ऋषींचा मतभेद दाखवून

स्वाध्याय व प्रवचन हेच उत्तमोत्तम तप आहे; असें सांगितलें आहे. दहाव्या अनुवाकांत बुद्धिमांदादि दोषांमुळे एकाद्या श्रद्धालु ब्राह्मणामध्ये स्वाध्याय-प्रवचनरूप ब्रह्मयज्ञ करण्याचें सामर्थ्य नसल्यास त्यानें 'अहं वृक्षस्य०' या मंत्राचा जप करावा; ह्मणजे त्याला ब्रह्मयज्ञाचें फळ मिळतें, असें सुचविण्यासाठीं वरील मंत्रच सांगितला आहे. शेवटच्या अकराव्या अध्यायांत आचार्यानें उपनीत शिष्याला वेदाध्यापनानंतर कोणत्या कर्तव्यांचा उपदेश करावा, तें सांगितलें आहे. हीं कर्तव्ये निदान प्रत्येक ब्राह्मणानें तरी आपल्या हृदयांत स्थिर करून तदनुसार आचरणानें आपल्या ब्राह्मण्याचें संरक्षण करावें. शेवटीं देवामार्गे कोणा-कोणाला पूज्य मानावें तें सांगून व आचार्याच्या आणखी कांहीं उदार उपदेशांचा उल्लेख करून दान, अनुष्ठेयादिकांचा निर्णय इत्यादि कसा करावा, तें सांगितलें आहे. बाराव्या अनुवाकांत पहिल्या अनुवाकांतील प्रार्थनामंत्र व शांतिच असून त्यांत देवांकरितां कृतज्ञताबुद्धि व्यक्त करण्यासाठीं पूर्वीप्रमाणें भविष्यत्काळीं प्रयोग न करतां भूतकाळीं प्रयोग केला आहे.

या उपनिषदाचा दुसरा ब्रह्मवल्ग्वध्याय हीच मुख्य ब्रह्मविद्या आहे. त्या अध्यायाच्या आरंभी शिष्य व आचार्य यांचे ऐक्यमत्य व्हावें, ह्मणून शांतीचा पाठ केला आहे. नंतर 'ब्रह्मसाक्षात्कारवान् परब्रह्मसं प्राप्त होता' अशा अर्थाचें सूत्रभूत वाक्य उच्चारून तिचें व्याख्यान करणारी 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म-' इत्यादि ऋचा उदाहरणार्थ घेतली आहे. त्या ब्रह्मालाच आत्मा ह्मणून त्याच्यापासून क्रमानें आकाश, वायु, अग्नि, आय, पृथ्वी, ओषधि, अन्न व शेवटीं अन्नापासून पुरुष झाला, असें ह्मटलें आहे. येथील पुरुष ह्म० देह अन्नाचें सार, असें जें वीर्य त्याचा विकार आहे, त्याला पक्षिरूप मानून त्याच्या मस्तकादिकांच्या ठिकाणीं त्या पश्याच्या-शिर, उजवा पंख, डावा पंख, मध्यमाग व पुच्छ-या पांच अवयवांची कल्पना केली आहे. त्यानंतर दुसऱ्या अनुवाकांत अन्नाची प्रशंसा करून, तें देहाच्या उत्पत्ति-स्थिति-लयाचें कारण आहे, असें सांगून अन्नमय कोशाचें सविस्तर वर्णन केल्यावर 'अन्नं ब्रह्म' अशी उपासना करावयास सांगून सर्वान्न-प्राप्ति हें त्या उपासनेचें दृष्ट फळही सांगितलें आहे.

अन्नमयाच्या उपासनेनें पुरुषाची वाढ दृष्टि संकुचित होऊन ती किंचित् अन्तर्मुख झाली असतां तिला त्या देहाच्याही आतील प्राणमयाकडे वळ- विण्यासाठीं अन्नमयाच्या आतील प्राणमय कोशाचा उपदेश केला आहे. तिसऱ्या अनुवाकात प्राणमयाची प्रशंसा वगैरे केल्यावर त्याच्या आतील मनोमयाचा, चवथ्या अनुवाकात मनोमयाची प्रशंसा वगैरे केल्यावर विज्ञानमयाचा व पाचव्या विज्ञानमयाची प्रशंसा वगैरे केल्यावर आनंदमयाचा उप- देश केला आहे. आनंदमयाचा आत्मा ह्मणजे मध्यप्रदेश आनंद असून ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा-आधार आहे, असें सांगितले आहे. सहाव्या अनुवाकात-सर्वा- धार ब्रह्म आहे कीं नाहीं, असा प्रायः प्रत्येकाला येणाऱ्या सशयाचा अनुवाद करून 'तें आहे' असे ह्मणणारा साधु व 'नाहीं' असें ह्मण- णारा असाधू कसा ठरतो तें सांगितल्यावर हा आनंदमय विज्ञानमयाचा शरीर आत्मा आहे, असें ह्मणून विज्ञानमयाच्याही पलीकडे असलेल्या आनं- दमयाला व त्या आनंदमयाच्या पुच्छाला जाणणाऱ्या विद्वानाला कोणतें फळ मिळतें तें सांगण्यासाठीं त्याविषयी काहीं प्रश्न उपस्थित केले आहेत. त्यांच्या उत्तरान् अगोदर ब्रह्म आहे, असें सिद्ध करण्यासाठीं-त्यानें बहु होण्याची कामना केली, त्यानें आलोचनरूप तप केलें. ह्म० जगाच्या रचनेविषयी विचार केला, या सर्व चराचर जगाला निर्माण केलें. त्यात प्रवेश करून तें स्वतः ब्रह्मच सूक्ष्म व स्थूल भूत भौतिक झालें, असें वर्णन केलें आहे.

सातव्या अनुवाकात-हें सर्व नामरूपान्मक व्यक्त जगत् पूर्वी अन्यक्त होतें. त्या अन्यक्त बीजापासून सत्-व्यक्त झालें स्वतः आत्मा-ब्रह्मच तें झालें, ह्मणून त्याला 'स्वयं कर्तृ' असें ह्मणतात तें स्वयं कर्तृ ब्रह्मच रस आहे- रस ह्मणजे आनंदाचा कारण होणारा पदार्थ. तत्त्ववेत्ता त्या रसाला प्राप्त होऊनच आनंदी होतो. हा हृदयस्थ आनन्द जर नसता तर इंद्रियाच्या व प्राणाच्या चेष्टा कोणी केल्या असत्या ? दुसरा कर्ताच नसल्यामुळे त्या झाल्या नसत्या, हा आनन्दच प्रत्येक प्राण्याला आनंद देत असतो.-इत्यादि सांगून त्याचें अस्तित्व सिद्ध केल्यावर सर्वकारण ब्रह्मच मो आहे, असें साक्षात् जाणणाऱ्या विद्वानाला अभय प्राप्ति होते, असें सांगितले आहे. ह्मणजे बरील प्रभृतील शैवट्या प्रभृतीं उत्तर विद्वान् त्या पर ब्रह्माला प्राप्त होतो, असें सांगितले. नंतर अविद्वान् त्याला प्राप्त होत नाहीं असें सांगण्यासाठीं तो उपा-

सक जेव्हा त्या परम तत्त्वामध्ये थोडीशीही भेददृष्टि ठेवतो तेव्हा तो जन्म-मरणादि ससारभयास प्राप्त होतो, असे सांगितले आहे. आठव्या अनुवाकात-पूर्व जन्मी भेददृष्टीने उपासना केल्यामुळेच उत्तर जन्मी वायु, सूर्य, अग्नि, इद्र व मृत्यु झालेले काही जीव आपापल्या नियत कार्यात परमात्म्याच्या भयाने एकसारसे कसे प्रवृत्त होतात त्याचा उदाहरणार्थ उल्लेख केल्यावर ब्रह्माच्या आनदरूपाचा व प्रह्वेत्त्याला सर्व उपभोग एकाच वेळी भोगावयास सापडतात, या पूर्वात्त ऋग्वेदील उल्लेखाचा निर्णय करण्यासाठी आनदाची मीमांसा केली आहे. तरुण, नीरोगी, विद्वान् रुचिमान् (अग्निमाद्यादि दोषाने तोंडाला रुचि नसल्यामुळे जो प्राप्त अन्नादिक सावू शकत नाही, असा रोगी नव्हे), धैर्यवान्, बलाढ्य व ही सर्व विविध द्रव्याने भरलेली पृथ्वी ज्याच्या स्वाधीन आहे अशा सर्वभौम राजाची जी तृप्ति तोच एक मानुष आनन्द आहे असे शंभर आनन्द एकत्र केले असता होणारे जे आनन्दाचे प्रमाण तो मनुष्यगंधर्वाचा एक आनन्द आहे पण निष्काम श्रोत्रियालाही तो आनन्द प्राप्त झालेला असतो गंधर्व ही एक देवयोनि आहे. काही जीव पूर्व कल्पातील उपासनेमुळे या कल्पाच्या आरम्भाच त्या योनीत उत्पन्न होतात त्यांना देवगंधर्व ह्मणतात पण जो या कल्पात मनुष्य होऊन गंधर्वयोनीस प्राप्त होण्याची साधने संपादन करतो ह्मणजे तदनुकूल कर्मादिक करतो तो त्यामुळे मरणोत्तर गंधर्व होऊन गंधर्व होतो अशा गंधर्वांना मनुष्यगंधर्व ह्मणतात त्याचे शंभर आनन्द ह्मणजे देवगंधर्वाचा एक आनन्द देवगंधर्वाच्या शंभर आनन्दाबरोबर चिरलोकवासी पितराचा एक आनन्द असतो पितृ-ल्लोकावर आजान ह्मणून एक देवलोक आहे त्यातील देवाचा आनन्द पितराच्या आनन्दाहून शतपट अधिक आहे यज्ञ-यामादि पुण्य कर्मे करून देव झालेल्या जीवाना कर्मदेव ह्मणतात त्याचा आनन्द अजानज देवाहून शतपट अधिक असतो इद्राचा आनन्द देवाच्या आनन्दाहून शतपट अधिक असतो देवगुह बृहस्पतीचा आनन्द त्याहून शतपट अधिक असतो. प्रजापतीचा आनन्द बृहस्पतीच्या आनन्दाच्या शतपट व ब्रह्मानन्द प्रजापतीच्याही शतपट अधिक असतो परंतु निष्काम श्रोत्रियाला त्या सर्व आनन्दाचा अनुभव येतो कारण आनन्द ह्मणजे तृप्ति व इष्ट विषय संपादन करण्यासाठी

यत्न करून तो मिळाल्यावर होणाऱ्या इच्छानिवृत्तिरूप तृप्तीपेक्षां स्वाभाविक अनिच्छारूप तृप्ति अधिक प्रशस्त असते. कोणत्याही विषयाविषयी इच्छा होणे ह्मणजेच तृप्तीचा भंग होणे आहे. तो झाल्यावर पुरुष दुःखी होऊन आपल्या इष्ट विषयाच्या प्राप्तीसाठी यत्न करू लागतो. यत्नही चित्तविक्षेपावाचून घडत नाही. ह्मणजे यत्नही दुःखरूप आहे. यत्न करूनही इष्ट पदार्थ जर न मिळाला तर फारच दुःख होतं आणि दैववशात् तो मिळाल्यास सुख होतं. पण पुनः त्याचा व आपला वियोग होऊं नये ह्मणून चित्तरूप दुःख आलेच. अर्थात् विषयाच्या प्राप्तीमुळे होणारं सुख हे खरं सुख नव्हे. ते संप्रतिबध असतं ह्मणजे त्याला अनेक प्रतिबध असतात. त्यामुळे अगोदर अगाला चित्तल लावून नंतर तो धुवून स्वतः स्वच्छ होणे व अगाला चित्तल न लावता मूळचेंच स्वच्छ असणे यात जितकें अंतर, तितकेंच अंतर विषय संपादनामुळे होणारी तृप्ति व निस्पृहाची स्वाभाविक तृप्ति, यात आहे. ह्मणूनच या अनुवादात प्रजापतीच्या आनदाहून शतपट अधिक असलेला ब्रह्मानन्द निष्काम श्रोत्रियाचे ठिकाणी असतो, असे सांगितले आहे. ब्रह्मानन्दात मानुष आनदापासून प्रजापतीच्या आनदापर्यंत उत्तरोत्तर शतपट अधिक असलेले सर्व आनंद अतर्भूत होतात, अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळेच मनुष्यगवर्षापासून प्रत्येक पर्वापात 'आणि निष्काम श्रोत्रियाचा तो एक आनंद' असें झटले आहे. नवव्या अनुवाकात ब्रह्मवेत्त्याला ब्रह्मप्राप्ति-अभयप्राप्ति-हे फल मिळतं, असे सांगून-त्याला मरणसमयी "मी आपल्या सर्व आयुष्यात पुण्य-कर्म का केले नाहीं," पाप का केले, आता मला या पापाचरणामुळे प्राप्त झालेल्या सद्गुहातून कोण सोडविणार? असा सामान्यतः सर्व मूढांना होणारा सताप होत नाही. कारण तो विवेकानें आपल्याला बलाढ्य बनवितो. मी पुण्य-पापाचा नुसता साक्षी आहे, कर्ता नव्हे, असे निश्चयानें जाणून तो सतापराहित व सतुष्ट होतो. पुण्य-पापच संतापाचें निमित्त आहे व आत्मज्ञान त्याचें निवारक आहे, असे जाणणारा सर्व आत्मरूप पाहतो, - असें झटले आहे. शेवटी 'सह नावतु' याच शांतीचा पाठ करून आठव्या प्रपाठकाची व ब्रह्मवल्ल्याच्या समाप्ति केली आहे.

नवव्या प्रपाठकत ह्म० तैत्तिरीय आरण्यकाच्या व उपनिषदाच्या तिसऱ्या भृगुवल्गव्यायात ब्रह्मविद्येचें विचाररूप अन्तरंग साधन सांगितलें आहे. या

अध्यायाच्या आरंभी 'सह नावतु' हीच शांति ह्मणून ब्रह्मविद्येच्या स्तुतीकरितां एक पूर्व इतिहास सांगितला आहे. तो असा:—वरुणपुत्र भृगु 'वरुण' या नांवाच्या आपल्या पित्यापार्शी 'भावन्, ब्रह्माचें चिंतन करून, मला त्याचा उपदेश करा,' अशा अर्थाचा 'अधीहि भगवो ब्रह्म' हा मंत्र ह्मणत गेला. तेव्हां वरुणानें ब्रह्माचें साक्षात् शब्दांनीं वर्णन करतां येणें शक्य नसल्यामुळे शास्त्राचंद्रन्यायानें अन्न, प्राण इत्यादि ब्रह्मलक्षक द्वारे सांगून 'ज्याच्यापासून हों आकाशादि भूतें व त्यांची कार्ये—भौतिक शरीरें—होतात, उत्पन्न झालेलीं तीं ज्याच्या योगानें स्थित होतात व लीन होवोना तीं ज्याच्यामध्ये प्रवेश करितात तें ब्रह्म' असें त्याचें लक्षण सांगितलें. तेव्हां भृगूनंही ब्रह्मविचाराचीं द्वारे व ब्रह्माचें लक्षण ऐकून एकान्तांत जाऊन विचार केला. प्रथम त्यानें आपली बाह्यदृष्टि निवृत्त करून अन्नच देहाच्या उत्पत्तिस्थिति लयाचें निमित्त आहे, असें जाणलें. तथापि तें विकार पावणारें असल्यामुळे ब्रह्म कसें असेल, असा त्याला संशय आला; ह्मणून तो पुनः पूर्वाचाच मंत्र ह्मणत वरुणापार्शी गेला. तेव्हां वरुणानें त्याला तप ह्म० विचारच करावयास सांगितलें. अशा रीतीनें त्यानें वारंवार विचार केला आणि तो क्रमानें प्राण, मन व विज्ञान यांना ब्रह्म समजला. पण कोणत्याही यथार्थ ज्ञानाचें संशय-रहित समाधान हें दृष्ट फल आहे. तें न मिळाल्यामुळे व प्राण जड आहे, मन अनिश्चित आहे, विज्ञान क्लेशाचें निमित्त आहे, इत्यादि प्रत्येकात दोष दिसल्यामुळे त्यानें शेवटीं आनंद ब्रह्म आहे, असा निश्चय केला. जेथें साशंकवृत्ति तेथें आनंदाचा अभाव, अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे विज्ञानमयापर्यंत प्रत्येक पर्यायात त्याला समाधान वाटलें नाहीं. ह्मणूनच आनंदाच्या अभावीं तो प्रत्येक वेळीं पित्याकडे जात असे. शेवटीं आनंद ब्रह्म आहे, कारण त्याच्यापासून भूताची उत्पत्ति, त्याच्याकरिताच त्याची स्थिति व त्यांतच त्यांचा लय होतो, असें ठरवून तो आनंदाला झाला. त्यामुळे त्याला संशय आला नाहीं; व तो पुनः पित्याकडे गेला नाहीं. तर स्वतःच्या दीर्घ सतत चिंतनानें कृतार्थ झाला. या अध्यायाच्या सहाव्या अनुवाकात 'ही वरुणप्रोक्त व भृगूनें संपादिलेली ब्रह्मविद्या आहे, व ती परब्रह्मामध्ये परिसमाप्त झाली आहे,' असें ह्मणून श्रुतीनें या आख्यायिकेचा उपसंहार केला आहे. नंतर सांसारिक

फलाच्या इच्छेने ज्याचे चित्त चंचल झाले आहे त्यास प्रस्तुत उपासना हेंच त्या फलप्राप्तीचें साधन आहे, असें सांगण्याच्या मिषानें तिनें चित्तैकाग्र्याला कारण होणाऱ्या अन्न, प्राण इत्यादिकांचें विधान केलें आहे. सातव्या अनुवाकात 'अन्नाची निद्रा करू नये,' आठव्यात 'अन्नदात्याचें निवारण करूं नये, नवव्यात 'अतिथींकरिता पुष्कळ अन्न संपादन करून ठेवावें,' व दहाव्यात कोणी वस्तीस आला असता त्याला 'आमच्या घरीं वस्तीला जागा नाही,' असें ह्मणू नये, अशीं व्रतें सांगितलीं आहेत. त्याच अनुवाकात ऋमानें प्राण, आप व पृथ्वी, याना अन्न आणि शरीर, ज्योति व आकाश याना अन्नाद ह्मणून तीं परस्परांना आधार होतात, असे सांगितलें आहे. याप्रमाणें अन्नाची उपासना करणारा अन्नसंपन्न, अन्न सांग्यास समर्थ, प्रजा, पशु व ब्रह्मवर्चस यानीं मोठा व कीर्तियुक्त होतो, असें उपासनेचें फळ सांगितलें आहे शेवटच्या दहाव्या अनुवाकात घरीं आलेल्या अतिथींना अन्न देता यावें ह्मणून शुद्ध उपासानें पुष्कळ अन्नाचा संग्रह करून ठेवण्याविषयीं सांगून मुख्य सात्त्विकवृत्तीनें दान केल्यास मुख्य सात्त्विक फळ मिळतें, मध्यम राजसवृत्तीनें तें केल्यास फळही मध्यम मिळतें आणि अधम तामसवृत्तीनें दान दिल्यास फळही तसेंच मिळतें असें सांगितलें आहे. त्यानंतर वाणी, प्राण, अपान, हात, पाय, व उपस्थ या अध्यात्म वस्तूच्या ठिकाणीं क्षेम, योग (अप्राप्त वस्तूची प्राप्ति), क्षेम (प्राप्त वस्तूचें रक्षण), कर्म, गति व त्याग या रूपान्त्राची उपासना करावी, अशा मानुष उपासना आणि वृद्धि, विद्युत्, पशु, नक्षत्र, उपस्थ व आकाश याच्या देवतांमध्ये ऋमानें तृप्ति, बल, यश, ज्योति, पुनोत्पत्ति-रति-आनंद, व सर्व जगत् या रूपानें यज्ञोपासना करावी, असें सांगितलें आहे पुनः त्या ऋक्षाची प्रतिष्ठा, तेज, मनन करणारा मन, नमन, वेद, व आकाश या रूपानें उपासना करणाऱ्याला तदनुसार फळ मिळतें, असें सांगून व पूर्वोक्त अन्नमयादिकांशीं तादात्म्य पावून यज्ञरूप झालेला आत्मज्ञ तृप्त होऊन मीच मोक्ष-मोग्यरूप सर्व आहे, अशा अर्थाचें साम गात राहतो, असें ह्मणून उपनिषदाचा उपसंहार केला आहे.

वेदान्त ग्रंथ कठीण असतात, अशी सबब वेदान्त हें एक तात्त्विक-शास्त्र आहे, ही गोष्ट विसरून त्याचा इतर शास्त्रांप्रमाणें अभ्यास न करणारे पुष्कळ सामान्य वाचक नेहमीं सांगतात. पण थोडेसे श्रम करणाराला तशी तक्रार करण्यास फारशी जागा राहूं नये, ह्मणून आह्मी प्रत्येक उपनिषदाचा शब्दार्थ, तात्पर्यार्थ, त्यावरील तीन विद्वान् आचार्यांच्या व्याख्यानांचें विवरण, दर्शनमाला इत्यादिकांच्या योगानें शक्य तो यत्न करीत आहों. त्याचा उपयोग महाराष्ट्रांतील कांहीं थोड्या लोकांनीं जरी करून घेतला तरी आमचे श्रम सफळ झाले, असें आह्मी समजूं. शेवटीं नियन्त्याचें अनुस्मरण करून पुढील कर्तव्यास आरंभ करण्यासाठीं ही प्रस्तावना संपवितों.

कार्तिक कृष्ण ६ बुधवार
शके १८३५. }

वि. वा. बापट,
संपादक.

विषयानुक्रमणिका.

१ शिक्षाध्याय.

अनुवाक	विषय	पृष्ठ.
१	विघ्नांच्या उपशमनार्थं शांति व ब्रह्माचें नमन	२
२	पाठाविषयीं विशेष यत्न करावा, क्षणून शिक्षा	५
३	प्रार्थनापूर्वक विद्याव्याख्यानाची प्रतिज्ञा, पांच उपास्यें, उपासना व फळ	७
४	मेधावृद्धीकरितां जप्य मंत्र, आरोग्य, धन, शिष्यप्राप्ति, यश इत्यादिकांकरितां जप्य मंत्र	११
५	उपासनेकरितां व्याहृतींचें कथन, उपासना व फळ	१६
६	मध्यम अधिकांन्यासाठीं अंगी ब्रह्माची उपासना, उपासकाचा मार्ग व फळ .. .	२०
७	मंद अधिकांन्यासाठीं सगुण ब्रह्माची उपासना	२५
८	उत्तम अधिकांन्यासाठीं प्रणववाच्य शुद्ध ब्रह्माची उपासना	२७
९	उपासनेसह नित्य कर्मांच्या समुच्चयाचें विधान	३१
१०	स्वाध्याय व प्रवचन हेच मुख्य तप	३३
१०	ब्रह्मयज्ञाचा प्रतिनिधिरूप जप्य मंत्र....	३४
११	विविदिपोत्पादक कर्मांचें विधान	३६
११	माता-पिता-इत्यादिकांना देव मानणें, गुरूंच्या शुद्ध कर्मांचेंच अनुकरण करणें.	३८
११	श्रेष्ठाना मान देणें, दानाविषयी विशेष	४०
११	संधिग्ध अनुष्ठेयाचा निर्णय, व्यवहार्यत्वाचा निर्णय व उपसंहार	४२
१२	शांति व कृतज्ञतेची आवश्यकता	४३

२ ब्रह्मचल्यध्याय.

अनुवाक	विषय	पृष्ठ.
१ शान्ति	४४
॥ या सर्व उपनिषदाचें संक्षेपतः सूत्ररूपानें सारकथन	४६
॥ बरील सूत्राच्या संक्षिप्त व्याख्यानरूप ऋचा....	४७
॥ अन्नमयकोश व त्याचा उपासनेकारितां पक्ष्याकार	५१
२ त्याची उपासना, फळ व प्राणमयकोश	५६
३ प्राणमयोपासना, फळ व मनोमयकोश	५८
४ मनोमयोपासना, फळ व विज्ञानमयकोश	६२
५ विज्ञानमयोपासना, तिचें फळ व आनन्दमयकोश	६४
६ आनन्दमयोपासना, तिचें फळ व त्याविषयीं प्रश्न	६८
॥ त्याचें बल आहे, असें उत्तर	७०
७ त्याविषयीं मंत्राचें प्रमाण	७३
॥ ब्रह्माची आनंदरूपता-तो आनन्दच सर्वांच्या चेष्टांचें व		
॥ आनन्दाचें निमित्त आहे	७४
॥ विद्वान्-च त्याला प्राप्त होतो अविद्वान् होत नाही	७६
८ अविद्वानाला भय प्राप्त होतें याविषयीं देवांचीं उदाहरणें	७७
॥ आनन्दाची मीमांसा, मनुष्यापासून प्रजापतीपर्यंत उत्त- ...		
रोत्तर शतपट आनन्द व श्रोत्रियाला त्या सर्वांची प्राप्ति ७८-८४		
॥ तो सर्व आनंद एक आहे व तें जाणणारा उत्तरोत्तर अन्त-		
मुख होतो	८९
९ आनंदाशीं तादात्म्य पावलेल्या विद्वानाला अभय हें फळ		
मिळतें	८७
॥ त्याला इतरांप्रमाणें मरणसमयी पुण्य न केल्याबद्दल व पाप		
केल्याबद्दल दुःख होत नाही....	८८

भृगुबल्ल्यध्याय ३.

अनुवाक	विषय	पृष्ठ.
१	विद्यास्तुत्यर्थ आख्यायिका	८९
२	अन्नच ब्रह्म, असें ज्ञान, त्याविषयी सशय, पुन. गुरूपसदन व तप	९३
३	प्राणच ब्रह्म इत्यादि वरण्याप्रमाणेंच सर्व	९४
४	मन ब्रह्म	९६
५	विज्ञान ब्रह्म	९७
६	आनन्द ब्रह्म असें ज्ञान, त्याचें फळ	९८
७	अन्नाची निंदा न करणें, हें व्रत, प्राण व शरीर यांचें पर- स्पर अन्नत्व, आधार आधेयत्व व अशा ज्ञानाचें फळ	१०१
८	अन्नदात्याचें निवारण करू नये, हें व्रत, आप व ज्योति याचें परस्पर अन्नत्वादि	१०२
९	अन्न पुष्कळ साठ्यानें, हें व्रत, पृथ्वी व आकाश याचें अन्नत्वादि	१०३
१०	कोणाला वस्तीस जागा नाही असें लहणू नये, हें व्रत, शुद्ध उपा- यांनं पुष्कळ अन्नाचा समग्रह, सारिकादि दानाचें सारिकादि फळ, मानुषी व दैवी उपासना, प्रतिष्ठा इत्यादिरूप ब्रह्माची उपासना व त्याचें प्रतिष्ठात्वादि फळ, आनंद एक आहे, असें जाणून तद्रूप होणारास फळ, तृप्ति व उपसहार	१०४-११२

ब्रह्मविद्याग्रन्थरत्नमाला, रत्न ४ थे.

(मासिकाचें वर्ष १ ले, अंक ११ वा.)

सार्थ

तैत्तिरीयोपनिषद्

(शीक्षाध्याय १)

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीसद्गुरवे नमः । सर्व वेदान्त-
संप्रदायप्रवर्तक आचार्यांचें स्मरण करून मी स्वबोधशुद्ध्यर्थ व लोको-
पकारार्थ कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयोपनिषदाचा शब्दार्थ श्रीशंकरानन्द
व विद्यारण्य यांच्या दीपका व आचार्यांचें भाष्य यांच्या अनुरोधानें
लिहितों—

ही तैत्तिरीयोपनिषद् तीन प्रकारची आहे. साहिती, वारुणी व
याज्ञिकी. तैत्तिरीय आरण्यकाच्या श्रेवटच्या सात, आठ, नऊ व दहा
अशा चार प्रपाठकाना तैत्तिरीय उपनिषद् क्षणतात. त्यांतील सातवा
प्रपाठक ही साहिती उपनिषद् आहे. कारण त्यांत संहिताध्याय सांगि-
तलेला आहे. आठ व नऊ या दोन प्रपाठकांत ब्रह्मविद्या सांगितलेली
आहे. तिचा प्रवर्तक वरुण असल्यामुळे तिला 'वारुणी उपनिषद्' क्षण-
तात आणि श्रेवटच्या प्रपाठकात यज्ञोपयुक्त मंत्रही ठिक्ठिकाणीं
सांगितले आहेत. यास्तव तिला 'याज्ञिकी उपनिषद्' क्षणतात. त्यांतील
वारुणी मुख्य आहे. कारण तिच्यामध्ये ब्रह्मप्राप्तिरूप परम पुरुषार्थाचें
साधन, अशी जी ब्रह्मविद्या तिचें प्रतिपादन केलें आहे. पण तिचा
अधिकार प्राप्त व्हावा लागून साहिती उपनिषदाचा पाठ करावा लागतो.
कर्माच्या योगानें विविदिषा क्षणजे जाणण्याची इच्छा उत्पन्न होते,

पण चित्ताचें ऐकाग्र्य होत नाही. उलट कमें प्रवृत्तिप्रचुर असल्यामुळें निक्षेप वासनाच वाढते पण ऐकाग्र्यावाचून ब्रह्मसाक्षात्कार होत नाही. ध्यानाचा अभ्यास केल्यानेच ऐकाग्र्य होतें. वारवार ध्यान करणें हाच ध्यानाभ्यास आहे. त्यासाठीच साहिती उपनिषद् प्रथम सांगितली आहे. 'शम कर्मांत विन्ने फार' अशी लौकिक हज आहे आणि ब्रह्म-विद्येला तर साक्षात् देव विन्ने करीत असतात यास्तव त्याचा परिहार करायसाठी अगोदर यत्न केला पाहिजे. परम पुरुषार्थासाठी यत्न करणाराला देवाकडून विन्ने होण्याचा कसा समन आहे, तें बृहदारण्य-कादि उपनिषदांत 'योऽन्या देवतानुपास्ते०' इत्यादि वाक्यांत सांगितले आहे.

यास्तव त्या विन्नाच्या शांतीकरिता साहिती उपनिषदाच्या आद्य अनुशांतात जप करावयाचा मंत्र सांगितला आहे कर्मकांडानुष्ठानात देवकृत विन्नाचा समन नसल्यामुळें कर्मानुष्ठानाच्या आरंभी या मंत्राचा पाठ केलेला नाही ब्रह्मविद्येची अरुचि, हेच मुख्य विन आहे. सचित महापापामुळें तें उद्भवतें यज्ञ दानादिकाच्या योगानें त्याची निवृत्ति होऊन ब्रह्मज्ञानाविषयी रूचि उत्पन्न होते तिलाच 'त्रिविदिपा' ह्मणतात. त्रिषप वैराग्य हें पापक्षयाचें चिह्न आहे. निरक्त त्रिविदिपूचें चित्त उपासनेनेच स्थिर होतें. पण व्याधि, चित्ताचें आलस्य इत्यादि विन्ने उपासनेला प्रतिबंध करितात. यास्तव त्याचें शमन होण्यासाठी कोणत्या मंत्राचा जप करावा, तेंच अगोदर येथें सांगितले आहे

हरिः ॐ. शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवन्वर्यमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रमः ॥

अर्थ—'मित्र' प्राणवृत्ति व दिवस याची अभिमानिनी देवता 'नः—' आह्मास 'शं—' सुखरूप (भक्त-होत्रो.) प्राणवृत्ति व दिवस याची अभिमानिनी देवता, असा जो मित्र तो आह्माला सुखकर

होवो. 'वरुण —' अपानवृत्तीची व रात्रीची अभिमानीनी देवता, असा वरुण 'न शं भवतु—' आह्वाला सुखकर होवो. 'अर्यमा—' चक्षु व सूर्य याची अभिमानीनी देवता-अर्यमा 'न शं भवतु—' आह्वाला सुखावह होवो. 'इन्द्रः बृहस्पतिः च नः शं भवतु—' दोन्ही बाहू व बल याचा अभिमानी देव इंद्र आणि वाणी व बुद्धि याचा अभिमानी देव बृहस्पति आह्वात्र सुखकर होवो. 'उरुक्रमः विष्णुः नः शं—' ज्याचा सचार पुष्कळ आहे, क्षणजे जो सर्वव्यापी आहे, असा विष्णु—पादाभिमानीनी देवता-आह्वाला सुखावह होवो. (भाष्यकारांनी 'उरुक्रम' याचा अर्थ 'विस्तीर्णक्रम' असा केला आहे. क्षणजे वामनावतारातीळ दीर्घ व विस्तृत पानलाना उद्देशून तो अर्थ आहे. किंवा प्राणादि अययनाचे ठिकाणी अभिमान ठेवणाऱ्या मित्रादि देवतांचे वर्णन वर झालेले असल्यामुळे अययनी जो सपूर्व देह त्यावर अभिमान ठेवणारा मित्राद् पुरुषच राहतो. त्याचा 'उरुक्रम' या शब्दाने येथे उल्लेख केला आहे ब्रह्माडदेहाने युक्त असल्यामुळे सर्वव्यापी असणे हेच त्याने उरुक्रमच आहे)

वराल मग्रात प्रत्येक अययन व अययनी याच्या अभिमानीनी देवताची विनवपरिहारपूर्वक सुखावह हांण्याविषयी प्रार्थना केली आता त्या देवतांचे अर्थाभिरूपाने प्रेरक जें ब्रह्म त्याला नमस्कार करतात—

नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं
ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ।
ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु ।
तद्वक्तारमवतु । अवतु मां । अवतु वक्तारं ॥

अर्थ—'ब्रह्मणे नमः—' वायुरूप ब्रह्माला नमस्कार असो. 'नमस्ते वायो—' हे वायो, तुला नमस्कार असो. (अर्थात् ब्रह्मचे ज्ञान शास्त्र व अनुमान, यावरूनच होतें. त्यामुळे तें परोक्ष असतें झणून

येथें 'हे ब्रह्म' असें त्याला उद्देशून संबोधन नाही. पण तेंच सूत्रात्मा जो वायु त्याच्या रूपानें स्पर्शनेंद्रियगम्य होतें. झणून त्याला उद्देशून 'हे वायो' असें संबोधिलें आहे. आता हाच अभिप्राय व्यक्त करतात—) 'त्वं एव प्रत्यक्षं ब्रह्म असि—' तूच प्रत्यक्ष ब्रह्म आहेस. (वायूपाधि ब्रह्म प्रत्यक्षायाम्य आहे. यास्तव हे वायो,) ' त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि—' मी तुलाच प्रत्यक्ष ब्रह्म ह्मणोन (ह० तूच साक्षात्काराला योग्य असें ब्रह्म आहेस. कारण सोपाधिक ब्रह्माची उपासना ज्या ज्या प्रकारें करावी त्या त्या प्रकारें दीर्घ अभ्यास झाला असता त्याचा साक्षात्कार होऊ शकतो. यास्तव तूच ब्रह्म आहेस. हें माझे ह्मणें औपचारिक आहे, असें मुळीच नाही, असें श्रुति सांगते—) ' ऋतं वदिष्यामि—' मी खरें सागेन, 'सत्यं वदिष्यामि' सत्य सागेन. (ऋत ह्मणजे यथार्थ प्रियमान अर्जाचें प्रथम मनानें पर्यालोचन करणें व सत्य ह० मागून शब्दांनीं त्याचेंच उच्चारण करणें.) ' तत् मां अब्रु—' तें पुढें सांगितलेलें ब्रह्म मज विद्याध्याचें—शिष्याचे—रक्षण करो ' तत् वक्तारं अब्रु—' तें वक्त्याचें रक्षण करो. ' मां अब्रु—' माझे रक्षण करो. ' वक्तारं अब्रु—' वक्त्याचें रक्षण करो. (तें ब्रह्म शिष्याला विद्याग्रहणाचें व गुरूला विद्याप्रदानाचें सामर्थ्य देऊन दोघाचेंही रक्षण करो येथें पुनरपि माझे व वक्त्याचें रक्षण करो, असें झटलें आहे.)

असो, याप्रमाणें वायुरूप प्रत्यक्ष ब्रह्माची प्रार्थना केली. आता अन्तर्यामिरूप परोक्ष ब्रह्माचें तद्वाचक प्रणानानें स्मरण करून विप्र-
शान्ति असो, अशी प्रार्थना केली जाते.—

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः (इति तैत्तिरीये प्रथमे शीक्षा-
ध्याये प्रथमानुवाक)

येथें गुरु व शिष्य अमे दोघेही प्रमादरहित असल्यामुळें त्यांच्या हातून बुद्धिपूर्वक दोष जरी न सभनळे तरी दैवदृष्ट सूक्ष्म दोष सम-

वतात, अशा अभिप्रायानें ' ॐ ' या परोक्ष ब्रह्मवाचक पदाचा उच्चार करून तीनदां ह्मणजे त्या ' शान्तिः ' या पदानें आध्यात्मिक, आधि-
भौतिक व आधिदैविक विघ्नांचा उपशम व्हावा, अशी प्रार्थना केली
आहे. जर, मस्तकशूल इत्यादि आध्यात्मिक विघ्ने, व्याघ्र, सिंह, यक्ष,
राक्षस इत्यादिकांच्या योगानें होणारी पांडा, हें आधिभौतिक विघ्न व
अनिष्टाष्टि, अनावृष्टि इत्यादि आधिदैविक विघ्ने होत. त्यांच्या योगानें
अध्ययन व अध्यापन या दोन्ही कार्यांना प्रतिबंध होतो, हें
प्रसिद्ध आहे. १.

उपनिषदे अर्थप्रधान आहेत. तेव्हां त्यांचा पाठ यथाशास्त्र
केलाच पाहिजे, असें कांहीं नाहीं; ह्मणून कोणी ह्मणेल. यास्तव प्रथम
पाठाविषयीही विशेष यत्न करावा, असें श्रुति विधान करते.

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः वर्णः, स्वरः, मात्रा,
वलं, साम, संतानः इत्युक्तः श्रीक्षाध्यायः ॥

इति श्रीक्षाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।

अर्थ-वर्ण, स्वर इत्यादिकांचा वेदनीयत्वानें (जाणण्यास योग्य
अशा रूपानें) जिच्यामध्ये उपदेश केला जातो ती शिक्षा. तिचाच येथें
' शीक्षा ' असा छंदस दीर्घ पाठ आहे. तिचें अगदीं स्पष्टपणें व सर्व
प्रकारें व्याख्यान करतों. अकारादि ' वर्णः, ' उदाचादि ' स्वरः, '
म्हस्व-दीर्घादि ' मात्रा, ' स्पृष्ट, ईप्स्वृष्ट इत्यादि प्रपत्न हेंच ' वलं, '
घाईन किंवा अगदीं सावकाश न ह्मणतां ज्याला जितका उचित काळ
आहे तितक्या काळांतच त्याचें उच्चारण करणें, हें साम्य होय.
त्याचाच येथें ' साम-' शब्दानें उल्लेख केला आहे. पूर्वोत्तर वर्णांच्या
संहितेला ' संतान ' असें ह्मणतात. (संहिता ह्मणजे अतिशय
सान्निध्य) या सहा वर्णादिकांचें पठन करावें. ' इति श्रीक्षाध्यायः

उक्तः-’ याप्रकारें शीक्षाध्यायाचें कथन केलें. (पठनीय ग्रंथांला अध्याय क्षणतात व्याकरणोक्त शुद्धपदादिकांचाही अनादर करून येथें जसा पाठ आहे, तसाच त्याचा उच्चार करामा व्याकरणशास्त्राप्रमाणें ‘ शीक्षा ’ असें जरी शुद्धपद असलें तरी तिकडे लक्ष न देता ‘शीक्षा’ असाच उच्चार करावा वर्णादिकाविषयीही असेंच समजावें कारण येथें सांगितल्याप्रमाणें उच्चारादि केल्यास एक प्रकारचें अदृष्ट उत्पन्न होऊन त्याच्या योगानें विद्याप्रतिबधाचा परिहार होतो) २.

बरील अनुवाकात ग्रथपाठाविषयांचा नियम सांगितला. आतां या तिस या अनुवाकात ऐहिक व पारलौकिक फलसिद्धीकरिता उपासनेचें विधान करावयाचें आहे. पण त्यापूर्वीं मंगलाचरणाकरिता हा पुढाल मंत्र उच्चारतात पहिल्या अध्यायातील शांतिमंत्रानें विद्याच्या उप शमाची प्रार्थना केली आता या मंत्रानें विद्या व विद्याफल यांच्या उत्कर्षाची प्रार्थना केली जात आहे वेद अपौरुषेय आहे त्यामुळे त्यात वस्तुतः प्रार्थना करणारा कोणी पुरुष संभवत नाही पण वेदांला पुरुषाच्या धर्माविष्ठानादिकांचे प्रभार सांगान्याचे असल्यामुळे त्यानें शिष्य रूप, गुरु रूप इत्यादि होऊन तसे तसे प्रकार वर्णिल आहेत

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् ॥

अर्थ-‘ नौ-’ आह्मा दोघा गुरुशिष्याचें त्रियानिमित्त ‘यश’ ‘सह-’ एकाच वेळीं ‘अस्तु’ असो. (हा शिष्य चांगली उपासना करीत आहे, असें शिष्याचें यश व या आचार्यानें त्याला चांगला मार्ग दाखविला, असें आचार्याचें यश एकाच वेळीं होऊ दे) ब्राह्मणांला उचित असलेल्या धृताध्ययनरूप तेजाला ‘ ब्रह्मवर्चस ’ क्षणतात ‘ नौ ब्रह्मवर्चस सह भवतु-’ आह्मा उभयतांना ब्रह्मवर्चसरूप तेज एकाच वेळीं प्राप्त होवो. ही शिष्याची शुभ आशा आहे. यास्तव त्यानेंच या मंत्राचा जप करावा आचार्य अगोदरच कृतकृत्य अस-

त्यामुळे त्याला याच्या जपाचा काही उपयोग नाही. असो; आतां जिच्या करिता हें मंगलचरण केलें त्या विषया व्याख्यानाची प्रतिज्ञा करितात.—

अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः ।
पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमधि-
विद्यमधिप्रजमव्यात्मम् । ता महासंहिता इत्याचक्षते ॥

अर्थ—‘अथ—’ नंतर (पूर्व अनुवाकात ज्याचें विधान केलें आहे, अशा वर्णादिकाच्या उच्चाराचा अभ्यास केल्यानंतर) ‘अतः’ ज्या अर्थी उपासनेत प्रवृत्त होणाऱ्या उपासनेचें चित्त वेदपाठाच्या दीर्घ वासनेमुळे वेदपाठरहित उपामनेमध्ये एकाएकी प्रविष्ट होऊ शकत नाही त्या अर्थी ‘संहितायाः उपनिषदं व्याख्यास्यामः—’ उपासना सबधी संहितेच्या उपनिषदाचें ह्मणने उपामनेचें स्पष्ट व्याख्यान करतो. ती उपासनीय संहिता ‘पञ्चसु अधिकरणेषु (व्याख्यास्यते ।)—’ पाच प्रकारच्या आश्रयामध्ये व्याख्यान केली जाणार आहे ह्मणजे आश्रय जरी पाच असले तरी उपासना एकच आहे. अधिलोकं, अधिज्यौतिषं, अधिविद्यं, अधिप्रजं, अव्यात्मं—’ पृथिव्यादि लोकाना उद्देशून, अग्नि-सूर्यादि ज्योतीना उद्देशून, आचार्यप्रभृति विद्येला उद्देशून, माता, पिता इत्यादि प्रजेला उद्देशून, व अधरा हनु इत्यादि शरीरसबधी अवयवांस उद्देशून, अशी पाच प्रकारची ती संहिता सांगितली जाते. लोक, ज्योति, विद्या, प्रजा व शरीर—आत्मा—या पाच आश्रयांमुळे पाच प्रकारच्या झालेल्या त्या संहितांना उपासक ‘ताः महासंहिताः इति आचक्षते—’ त्या महासंहिता आहेत, असे ह्मणतात. (लोक, ज्योति इत्यादिकांमिषयीच्या उत्कृष्ट दृष्टीने उपासना केल्यामुळे त्या संहितांना महत्त्व आहे.)

वर जिची प्रतिज्ञा केली आहे त्या उपासनेंतील पहिला उपास्य अवयव सांगतात—

अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौस्तत्तररूपम् ।

आकाशः संधिः । वायुः संधानं । इत्यधिलोकम् ॥

अर्थ—‘अथ—’ बरील उपासनेच्या प्रतिज्ञेनतर ‘अधिलोकं—’ लोक-सबधी उपासनेचा अन्वय सांगितला आहे. (व्याकरणाच्या नियमा-प्रमाणें सहिता दोन वर्णामध्यें होते. त्यातील) ‘पृथिवी पूर्वरूपम्—’ पूर्व वर्णाचें जें स्वरूप तें पृथिवी-देवतेचें रूप आहे, असें चिंतन करावें. ‘द्यौः उत्तररूपम्—’ उत्तर वर्णाचें जें स्वरूप तें दुल्लोकाभिमानिनी देवतेचें स्वरूप आहे, असें चिंतन करावें. ‘संधिः आकाशः—’ त्या दोन वर्णांचा जो मध्यदेश तो दुल्लोक व पृथ्वीलोक यांच्या मधील आकाशाच्या अभिमानि-देवतारूप आहे असें जाणावें ‘संधानं वायुः—’ त्या दोन वर्णांच्या मध्यप्रदेशीं असलेलें जें संधान-सहितेचें स्वरूप तें वायुदेवतेचें स्वरूप आहे, अशी भावना ठेवावी ‘इति अधिलोकं—’ अशा प्रकारें लोकविषयक सहिताध्यान सांगितलें. (क्षणजे सहितेच्या ठिकाणी लोकद्वष्टि कशी ठेवावी, तें सांगितलें. वाचकाना या उपासनेचें अधिक स्पष्ट ज्ञान व्हावें क्षणून उदाहरण देऊन सांगतों—‘इमे त्वा’ ही सहिता आहे. त्यातील ‘ पे ’ मधील ‘ ए ’ या पूर्व वर्णाचे ठायीं पृथिवीदेवतेची भावना ठेवावी. त्यापुढील ‘ त् ’ हा वर्ण द्यौ-देवतारूप जाणावा. त्या दोन वर्णामधील जो अवकाश तोच आकाशदेवतारूप आहे, असें जाणावें त्या अवकाशात संधिनियमानें. तकाराचें द्वित्व होऊन अधिक आलेला जो दुसरा तकार तो वायुरूप आहे, अशा भावना ठेवून त्या सहितची उपासना-ध्यान-करावें त्याचप्रमाणें पुढील चार अवयवांचे ठिकाणीं जाणावें.)

आता दुसरा अवयव सांगतात—

अधाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य
उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्युतः संधानम् ।
इत्यधिज्यौतिषम् ॥

अर्थ—‘अथ—’ आता—वरील लोकसंबंधी उपासनेच्या मिथानानंतर
‘अधिज्यौतिषं—’ ज्योतीसंबंधी उपासनेचे व्याख्यान करतो—‘पूर्व-
रूपं अग्नि—’ त्या सहितेतील पूर्ववर्णाच्या ठिकाणी अग्निदृष्टि; ‘उत्त-
ररूपं आदित्य—’ उत्तरवर्णाचे ठायी आदित्यदृष्टि; ‘संधिः आप—’
त्याच्या मध्यप्रदेशी आप—जलदेवता—दृष्टि; ‘संधानं वैद्युतः—’ व
संधानामध्ये—सहितास्वरूपामध्ये या विद्युदेवतेची दृष्टि देवता. हे
ज्योतिर्विषयक सहिताध्यान आहे.

आता उपासनेचा तिसरा अवयव सांगतात—

अधाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् । ज्ञानवास्तु-
त्तररूपम् । विद्या संधिः । प्रवचनं संधानम् ।
इत्यधिविद्यम् ॥

पौत्रादिरूप प्रजाद्यष्टि व संहितेच्या ठायी उत्पत्तिद्यष्टि ठेवावी. हें प्रजे-
संबंधी संहिताध्यान आहे.

अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा-
हनुस्तररूपम् । वाक्संधिः । जिह्वा संधानम् ।
इत्यध्यात्मम् ॥

अर्थ -आतां आत्मसंबंधी उपासनेचा अवयव सांगतात. येथे देह, इंद्रिये, मन, बुद्धि, अहकार व साक्षी चैतन्य यांच्या संघातास 'आत्मा' असें व्हाटलें आहे. कारण तो संघातच 'अहं' हाणजे मी या अनुभवाचा निषय होत असतो. त्या आत्माला उद्देशून प्रवृत्त झालेल्या उपासनेस अध्यात्म उपासना हाणतात. त्या उपासनेंत पूर्ववर्णांचे ठिकाणीं खाळ-
च्या हनुवटीची दृष्टि ठेवावी, उत्तरवर्णांच्या ठिकाणीं वरच्या हनुवटीची दृष्टि ठेवावी त्याचा मध्यभाग वाक् आहे. संहितारूप संघानाचे ठिकाणीं जिह्वादृष्टि ठेवावी. अशा प्रकारची ही अध्यात्म उपासना आहे.

इतीमा महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता
व्याख्याता वेद । संधीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्म-
वर्चसेनान्नाद्येन सुवर्ग्येण लोकेन ॥

(इति शीक्षाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ।)

अर्थ - 'इति इमाः महासंहिताः' अशा ह्या महासंहिता आहेत. ('य एवं' इत्यादि वाक्यानें प्रस्तुत उपासना फळाचें साधन आहे, असें विधान श्रुति करते-) 'यः-' जो रूप 'एवं एताः व्याख्याताः महासंहिताः वेद-' याप्रमाणें पूर्वोत्तररूपानें ह्या अधिलोकादिक नानाप्रकारें रचपणें सांगितलेल्या महामंहितांची उपासना करतो 'सः प्रजया पशुभिः ब्राम्हवर्चसेन अन्नाद्येन सुवर्ग्येण लोकेन संधीयते-' तो पुत्रादिरूप प्रजा; मायी, घांटे इत्यादिरूप पशू; ब्राह्मणजातीला उचित असें तेज; व्रीहि-पयादि अन्नाय स्वर्ग व कर्मफळ यांच्याशीं संबद्ध

केला जातो. (तो या सर्वांनीं सपन्न होतो. मुरप ज्ञान पुरुषाच्या अधीन नसतें, तर तें वस्तूच्या अधीन असतें. त्यामुळे त्याचें विधान होऊं शकत नाहीं. पण उपासना ह्मणजे ध्यान मानस क्रियात्मक असल्यामुळे तें करणें किंवा न करणें, हे पुरुषाच्या इच्छेवर अवलंबून असतें. ह्मणून तें करानेंच असें विधान होऊं शकतें. यास्तव येथें ' वेद ' ह्मणजे जाणतो, अमें जरी द्वाटलेळें असलें तरी त्याचा अर्थ उपासना करतो, असाच जाणावा.) ३

ज्याची मेधा ह्मणजे धारणाशक्ति चांगली नसते त्याला उपासनेच्या योगानें ती संपादन करावी लागते. यास्तव तिच्या करिता जप करावयास योग्य असलेले मंत्र वेद सांगतो —

यच्छन्दसामृपमो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृता-
त्संवभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य
देव धारणो भूयासम् ॥

अर्थ—' यः—' जो प्रणम ' छन्दसां—' गायत्र्यादि छन्दोयुक्त ऋगादि वेदामध्ये ' ऋपमः—' श्रेष्ठ व ' विश्वरूपः—' सर्व जगद्रूप (पानामध्ये जसा देठ त्याप्रमाणें सर्व जगात व्यापून राहिलेला) आहे, आणि जो पूर्वोक्त ' छन्दोभ्यः—' ऋगादि छंदाहून सर्वव्यापक असल्यामुळे ' अधि—' अधिक असून ' अमृतात्—' स्वयंप्रकाश आत्म्यापासून ' संवभूव—' प्रादुर्भूत झाला ' सः इन्द्रः—' तो अमृतज व छन्द सारभूत इन्द्र (ह्म० परमात्म्याचा वाचक शब्द) ' मा—' मला ' मेधया—' श्रुतधारणशक्तीने ' स्पृणोतु—' सतुष्ट करो. (मेधासपन्न करो) ' हे देव—' हे स्वयंप्रकाश आत्म्याच्या प्रकाशक देवा प्रणवा, ' अमृतस्य धारणः भूयासम्—' मी (तुझ्या प्रसादानें) मोक्षाळा कारण होणाऱ्या प्रथादिकांचें धारण करणारा व्हावें.

पण शरीरारोग्यादिकावाचून प्रस्तुत मेधा प्राप्त होत नाही. यास्तव शिष्यरूप श्रुति त्या आरोग्याविषयीही प्रार्थना करते—

शरीरं मे विचर्पणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा ।
कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि ।
मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय ॥

अर्थ—‘ मे शरीरं विचर्पणं—’ मज विद्याधिकान्याचे शरीर—स्थूल विनाशी देह विचक्षण—रोगादिरहित होऊन विद्याभ्यासास योग्य होवो. ‘ मे जिह्वा मधुमत्तमा—’ माझी जिह्वा अतिशय मधुर—प्रिय, हित उ सत्य भाषण करणारी होवो (ग्रथाभ्यास करावयास अतिशय पटु होवो.) ‘ कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवं—’ दोन्ही श्रवणेंद्रियाच्या योगाने मी पुष्कळ ऐकावे (ह्मणजे माझ्यामध्ये बाविर्य हा दोष न येवा) हे प्रणवा, तू ‘ ब्रह्मणः कोशः असि—’ ब्रह्माचा—जगत्कारणभूत परवस्तूचा कोश ह्मणजे ध्यानाचा आधार आहेस. (तुझ्या टिकाणी ब्रह्मबुद्धि ठेवून ध्यान करता येतें चामड्याचा कोश—म्हानखड्डरक्षणाचा जसा आधार असतो त्याप्रमाणें प्रणव ब्रह्मध्यानाच्या रक्षणाचा आधार आहे. पण तू ‘ मेधया पिहितः—’ लौकिक प्रज्ञेने आच्छादित झालेला आहेस (त्यामुळे, अविद्यादृष्टी जन तुला जाणू शकत नाहीत.) ज्या अर्थी तू अशा प्रकारचा आहेस त्याअर्थी ‘ मे श्रुतं गोपाय—’ माझे कानांनी ऐकलेले वेदार्थांचें रहस्य राख (विस्मरणादि दोषांचें निवारण करून ऐकलेल्या वेदरहस्याचें पालन कर.)

मेधानान् पुरुषही दासिद्यानें पीडलेला असल्यास अन्न-पानादिका-करिता त्याला नारवार बहिर्मुख व्हायें लागतें. त्यामुळे त्याला सतत प्रत्यक्षप्रवण—आत्मोन्मुख—होऊन राहता येत नाही यास्तव विरक्ता-लाही अत्यंत अवश्य असलेल्या अन्न, जल व वस्त्र या वस्तूच्या प्राप्ती-करिता जप्य मंत्र सांगतात. त्यात होमाचेंही चिह्न आहे. यास्तव ते

होमार्थ आहेत, अशी कल्पना होते त्याच्या योगाने होम केला असतां संपत्तीची इच्छा करणाराला संपत्ति प्राप्त होते —

आवहन्ती वितन्वाना । कुर्वाणा चोरमात्मन ।
वासांसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो
मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा ॥

अर्थ—हे प्रणवप्रतिपाद्य परमेश्वरा, ज्या अर्थी श्री ‘मम वासांसि गावः च अन्नपाने च सर्वदा आवहन्ती, वितन्वाना, आत्मनः चीरं (चिरं) कुर्वाणा (अस्ति)—’ माझ्या भोगाकरिता वस्त्रे, गायी, अन्न, पान इत्यादि सर्व सर्वदा सशदन करून देणारी, त्याला वाढविणारी, तें सर्व मजपाशीं चिरकाळ राहील असें करणारी (स. त्याचा नाश न होईल, असें करणारी आहे) ‘ततः—’ या अर्थी ‘मे श्रियं आवह—’ मला श्री आणून दे तशीच ती ‘पशुभिः सह लोमशाम्—’ बक्या, मेंढ्या, घोडे इत्यादि पशूसह असल्यामुळे अनेकप्रकारच्या लोमानां युक्त आहे, असो, अशा प्रज्ञा रच्या श्रीला देणाऱ्या देवाला उद्दिष्टून दिलेले हें आयादि होमद्रव्य ‘स्वाहा—’ चागळे हुत असो

यद्ध, अन्न व जल यांनीं समृद्ध असलेल्या, संपत्तीनें युक्त असलेल्या पुरुषाला मिष्टेचा संप्रदाय प्रवृत्त व्हावा ह्मणून ज्या मन्त्राचा जप करणें उचित आहे ते शिष्यसंपादक पाच मन्त्र सांगतात.—

आ मा यन्तु ब्रह्मचारिण स्वाहा । वि माऽऽयन्तु
ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र माऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः
स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमा
यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥

अर्थ—‘ ब्रह्मचारिणः मा आयन्तु—’ वेदिक विद्याभ्यास-परायण शिष्य मज संप्रदायप्रवर्तक आचार्याकडे येतो (मला असले

शिष्य मिळोत. यातील स्वाहाशब्द होमसूचक आहेत. यास्तव मागचा मंत्र लक्षून स्वाहा या शब्दानें अग्नींत घृताची आहुति द्यावी.) 'ब्रह्मचारिणः मा वि-आ यन्तु-' ब्रह्मचारी-शिष्य मजपाशीं विविध फलाकरिता येवोत. (पशु, स्वर्ग, ब्रह्मलोक व मोक्ष याची कामना करणारे विद्यार्थी येवोत, असा भावार्थ.) ' मा प्र-आ यन्तु-' विद्याग्रहणाची उत्कृष्ट प्रज्ञा ज्यांना आहे असे शिष्य येवोत. ' दं आयन्तु-' ' द ' हें अव्यय दमन या अर्थी आहे, बाह्येंद्रियचेष्टा-रूप बाललीलेपासून निवृत्त झालेले शिष्य येवोत. ' शं आयन्तु-' श लक्षणजे शांति. क्रोधादि चित्तदोषराहित्य. त्यानें मुक्त असलेले उत्तम शिष्य येवोत (निमायन्तु इत्यादि चार मंत्र अन्वशाखेंतील आहेत, अशा अभिप्रायानें शंकरानन्दांनीं आपल्या दीपिकेंत त्याचें व्याख्यान केलें नाहीं. आता संप्रदाय चालविल्यामुळे कीर्ति व्हावी, यासाठीं दोन जण्य मंत्र सांगतात)—

यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान्वस्यसोऽसानि
स्वाहा ॥

अर्थ—हे परमेश्वरा, तुझ्या प्रसादानें मी ' जने-' सर्व लोकांत ' यशः असानि-' हा आचार्य आहे, अशा यशानें संपन्न व्हावें. ' वस्यसः श्रेयान् असानि-' ज्याच्यापाशीं पुष्कळ धन असतें तो वसुमान्, जो अतिशय धनमान् असतो तो वसीयान्, त्याहून मी अधिक प्रशंसनीय असारे. (आता यशस्वित्व व श्रेयस्त्व याच्या हेतूचें प्रतिपादन करणारे तीन मंत्र सांगतात—)

तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश
स्वाहा । तस्मिन्सहस्रशारे । नि भगाहं त्वयि
मृजे स्वाहा

अर्थ—हे 'भग-' भगवन् 'तं त्वा प्रविशानि-' त्या तुज भगवानामध्ये मी प्रवेश करावा. तुजमध्ये प्रवेश केल्याप्रमाणे सर्वदा तुझे तादात्म्याने भजन करावे. 'स. मा प्रविश-' हे भग, तो तूही मजमध्ये प्रवेश केल्याप्रमाणे आदराने मजवर अनुग्रह कर. 'अहं तस्मिन् सहस्रशाखे त्वयि निमृजे-' मी त्या सहस्रभेदानां युक्त असलेल्या तुझ्या ठिकाणी आपल्याला अतिशय शुद्ध करितों. (साराश तुझे भजन श्रेयस्कर आहे. माता दृष्टान्तपूर्वक बहुशिष्यसपादक मंत्र सांगतात—)

यथाऽऽपः प्रवताऽऽयन्ति । यथा मासा अहर्जरम् ।

एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा ॥

अर्थ—'यथा आपः प्रवता आयन्ति-' ज्याप्रमाणे जल सखल प्रदेशावरून त्वरेने येते, 'यथा च मासाः अहर्जरं-' अथवा ज्याप्रमाणे चेन्नादि मास सवत्सराकडे येतात (तीनशे साठ दिवस ज्यात जाण-अतर्भूत होतात तो सवत्सर होय. एकादाही मास सवत्सराला सोडून जात नाही) 'धातः एवं ब्रह्मचारिणः मां सर्वतः आयन्तु-' हे सर्व जगाच्या निधात्या, त्याच न्यायाने (क्षणजे मास जसे वर्षाचे उल्लुघन करून दुसऱ्या कोठे जात नाहीत व जल जसे सखल प्रदेशातून वेगाने धावत येते त्याप्रमाणे) विद्यार्थी मजपाशी सर्व वाजूनी येजोत. (असा; याप्रमाणे होममंत्र सांगून उपस्थान-मंत्र पढतात—)

प्रतिवेशोऽसि प्र मा भा हि प्र मा पश्यस्व ॥

(इति शिक्षाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः)

अर्थ—श्रम घालनिष्पासाठी केलेल्या गृहादिस्थानाला प्रतिवेश क्षणतात. हे धात्या, तू माझा 'प्रतिवेशः असि-' प्रतिवेश आहेस. (निष्प्रांतीचे स्थान आहेस. यास्तर) 'मा प्रभाहि-' मला प्रकाशित

कर. ब्रह्मविद्येचा आचार्य, खणून प्रख्यात कर. (आणि त्याकरिता)
 ' मा प्रपद्यस्व-' मला प्राप्त हो (मजवर अनुग्रह कर) ४

चवथ्या अनुवाकात मेवादिकाच्या सिद्धीकरिता मन्त्र सांगितले.
 आता या पुढील दोन अनुवाकात ब्रह्मोपासना सांगावयाची आहे
 त्यातही पाचव्या अनुवाकात अगभूत देवतांची उपासना व सहाव्या
 अनुवाकात अग्नी ब्रह्माची उपासना वक्तव्य आहे. यास्तम येथें अगोदर
 अगभूत देवतांच्या ध्यानाचें प्रतीक, या रूपाचें तीन व्याहृती दाखवितात-

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः ॥

अर्थ- ' भू ' ही एक, ' भूवर् ' ही दुसरी व ' सुवर् ' ही
 तिसरी ' इति वै एताः तिस्रः व्याहृतयः-' अशा या तीन व्याहृती
 आहेत (व्याहरण क्षणने उच्चारण मत्र उच्चारणाच त्रिपय अस
 त्यामुळे त्यांना ' व्याहृति ' अशी संज्ञा आहे किंवा ' विविध
 क्रमांमध्ये उपाचा प्रयोग केला जातो त्या व्याहृती याप्रमाणें कर्मकाण्ड-
 प्रसिद्ध तीन व्याहृती सांगून प्रतीक रूपानें चवथी व्याहृति सांगतात-)

तासामुह स्मृतां चतुर्थीं । माहाचमस्यः प्रवेदयते ।

मह इति ॥

अर्थ- ' माहाचमस्यः-' व्याचा सोमपान करायपाचा चमस
 (चमचा) मोठा आहे तो माहाचमस मुनि अनेक सोमयागात त्याचा
 तोच एव चमस होना हेंच त्याचें महत्त्व होय त्या महा-
 चमसाच्या पुराळा माहाचमस्य क्षणतात तो माहाचमस ऋषि
 ' तामां-' त्या ' नृ ' इत्यादि तीन व्याहृतींच्या अपेक्षेनें ' एता
 चतुर्थीं-' या चवथ्या ' महः इति-' मह अशा व्याहृतीस ' प्रवे-
 दयते-' मुग्ध्या उपानमेकरिता उपदेशितो. ख० त्या व्याहृतीचा
 उपदेश करतो ' उ ह स्म ' हे तीन निपात ' मह ' या व्याहृतीची

प्रसिद्धि दाखवितात. उपासनेमध्ये ऋषीच्या नांवाचें स्मरण करावें, या अभिप्रायानें तें येथें सांगितलें आहे. (त्या चार व्याहृतींचे ठिकाणीं कोणती विशेष दृष्टि ठेवावी तें सांगतात. त्या विशेष दृष्टीचें विधान करितात.—)

. तद्ब्रह्म । स आत्मा । अज्ञान्यन्या देवताः ॥

अर्थ—‘ मह ’ या प्रकारचें जें हें चवथें व्याहृतिरूप आहे ‘ तत् ब्रह्म— ’ तें ब्रह्म, तीच वस्तु—तत्त्व—आहे असें चिंतन करावें. ‘ सः आत्मा— ’ ब्रह्मत्वामुळेच चतुर्थ व्याहृतिरूप तो हा शरीरस्थ आत्मा आहे. (इ० ‘ महः ’ याचे ठिकाणीं ब्रह्मदृष्टि व आत्मदृष्टि ठेवावी.)
‘ अन्याः व्याहृति—देवताः अज्ञानि— ’ इतर व्याहृति—देवता त्या आत्मरूप ब्रह्माचीं आपल्या हस्तपादादिकांसारखीं अंगें आहेत, असें चिंतन करावें. किंवा या मंत्रांत ‘ महः ’ या चवथ्या व्याहृतीचीच प्रशंसा केली आहे, असें जाणावें. कारण ‘ महः ’ हा शब्द पूजा या अर्थीं रूढ असलेल्या ‘ मह् ’ धातूपासून झाला आहे. (पाणनीय धातुपाठांत ‘ मह् पूजाया ’ असा पाठ आहे. ‘ महः ’ ही व्याहृति पूज्य ब्रह्मवस्तुरूप असल्यामुळे तिची स्तुति करणें योग्यच आहे. ज्याप्रमाणें शरीरगत अययाच्या अपेक्षेनें चेतन आत्मा उत्कृष्ट त्याप्रमाणेंच त्या तीन व्याहृतीच्या अपेक्षेनें मह ही चतुर्थी व्याहृति उत्कृष्ट आहे. आतां याच चार व्याहृतींचे ठिकाणीं भू., भूवः, इत्यादि लोकांच्या दृष्टीचें विधान करितात—)

भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुव-
रित्यसौ लोकः । मह इत्यादित्यः । आदित्येन
वाव सर्वे लोका महीयन्ते ॥

अर्थ—‘ भूः ’ ही व्याहृति हा आपला प्रसिद्ध भूलोकच आहे, असें चिंतन करावें. ‘ भुवः ’ हें अन्तरिक्ष आहे; ‘ सुवर् ’ हा तो

(परोक्ष) स्वर्गलोक आहे व ' महः ' हा आदित्य साहे कारण
' आदित्येन सर्वे लोकाः महीयन्ते—' आदित्याकडून प्रकाशित
होतात सर्व लोक पूज्य-व्यवहार करण्यास समर्थ-होतात. (यास्तव
' महः ' या व्याहृतीला आदित्यरूपत्व असणें योग्यच आहे. आतां
व्याहृतीचे ठिकाणीं विशेष देवाच्या दृष्टीचें विधान करितात—)

भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्या-
दित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव
सर्वाणि ज्योतींषि महीयन्ते ॥

अर्थ—' भूः ' हा प्रसिद्ध अग्नि आहे, ' भुवः ' हा वायु आहे;
' सुवर ' हा आदित्य आहे व ' मह ' हा चन्द्रमा आहे, अशी दृष्टि
ठेवून व्याहृतीची उपासना करावी. चन्द्रमाच्या योगानें सर्व ज्योती पूज्य
होतात. (निरग्न आकाशात चंद्राच्या समोसार असलेल्या-रोहिणी,
शुक्र, गुरु, मंगळ इत्यादि-ज्योतींना चंद्रामुळेच कशी शोभा येते तें
प्रसिद्ध आहे. आता त्याच व्याहृतीचे ठिकाणीं वेददृष्टीचें विधान
करितात—)

भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुव-
रिति यजूंषि । मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव
सर्वे वेदा महीयन्ते ॥

अर्थ—' भू ' हे ऋक्-मंत्र आहेत, ' भुवः ' हे साममंत्र
आहेत. ' सुवर ' यजुर्मंत्र आहेत, व ' मह ' हें ब्रह्म आहे, अशी
दृष्टि ठेवून व्याहृतीची उपासना करावी. येथें ब्रह्म ज्ञानने ओंकार.
ब्रह्मणा सर्वे वेदाः महीयन्ते—' त्याच्या योगानें सर्व वेद पूजले
जातात (कारण वेदाचें उच्चारण प्रणवपूर्वक होतें. आतां त्याच्याच
प्रणवपूर्वक पाणादिदृष्टीचें विधान करितात—)

इत्यपानः । सुवरिति

व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा
महीयन्ते ॥

अर्थ—‘ भू ’ हा प्राण आहे. ‘ भुवः ’ हा अपान आहे.
‘ सुवर् ’ हा व्यान आहे व ‘ महः ’ हें अन्न आहे. ‘ अन्नेन सर्वे
प्राणाः महीयन्ते—’ अन्नाच्या योगानें सर्व प्राण पूजले जातात. खाद्येच्या
अन्नाच्या योगानें प्राण तृप्त होतात. (आतां लोकादिकांची दृष्टि करावयास
सांगितलेल्या व्याहृतीचा उपसंहार करितात—)

ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः ॥

अर्थ—वर सांगितलेल्या ‘ ताः एताः चतस्रः—’ त्या ह्या
‘ भूः ’ इत्यादि चार व्याहृती ‘ चतुर्धा ’ लोक, देव, वेद व प्राण
याच्या दृष्टींनीं चार प्रकारच्या होतात. क्षणजे ‘ भूः ’ ही एकच व्या-
हृति पृथिवी, अग्नि, ऋग्वेद व प्राण या दृष्टींमुळे चार प्रकारची होते.
त्यामुळे ‘ चतस्रः चतस्रः व्याहृतयः भवन्ति—’ चारी व्याहृती
प्रत्येकीं चार, याप्रमाणें एकंदर सोळा होतात.

आता त्यांच्या उपासनेचें विधान करितात—

ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलि-
पावहन्ति ॥

(इति सप्तमे पंचमोऽनुवाकः)

अर्थ—‘ ताः—’ पृथिव्यादि दृष्टींनीं युक्त असलेल्या त्या व्याहृती
‘ यः वेद—’ जो जाणतो क्षणजे त्याची जो उपासना करतो ‘ सः
ब्रह्म वेद—’ तो ब्रह्माचीच उपासना करतो. ‘ अस्मै सर्वे देवाः बलिं
पावहन्ति—’ त्या उपासकाला इंद्रादि सर्व देव पूजा पोचवितात
(देव त्याची पूजा करितात. याठिकाणीं अशी एक शका येते—येथें
सांगितलेल्या व्याहृतिरूप प्रतीकाची उपासना करणाऱ्या उपासकाला
ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होणें शक्य नाही. कारण ‘ अप्रतीकालम्बनाजतीति

वादरायण ' (ब्रह्म. सू. अ. ४ पा. ३ सू. १९) या सूत्रात प्रती-
कानाचून ब्रह्मोपासना करणाऱ्या उपासकानाच ब्रह्मप्राप्ति होते, असा
निर्णय केला आहे. ' त्यामुळे—येथील प्रतीकोपासकाचा ब्रह्मप्राप्ति
संभवत नाही, आणि तिच्या अभावी याने सर्व देवांस पूज्य होणेंही
युक्त नहे. पण विचार केल्यावर ती (शका) टिकत नाही कारण जो पुरुष
व्याहृतीची उपासना करतो तो पुढील अनुवाकात सांगितलेल्या ब्रह्मा-
चीच उपासना करतो. कारण ब्रह्मोपासनाच येथे प्रधान असून व्याहृ-
त्युपासना अग आहे. यास्तव ब्रह्मप्राप्ति झाली असता उपासकानें
देवाना पूज्य होणें, युक्तच आहे.) ५.

पाचव्या अनुवाकात अगोपासना सांगितली. आता या सहा-
व्यात अग्नी ब्रह्माची उपासना सांगतात—

स य एपोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो
मनोमयः । अमृतो हिरण्यमयः ॥

अर्थ—हृदयकमळात ज्याच्या त्याच्या आगत्याच्या परिमाणानें
आकाश आहे. त्याचा ' सः यः एपः अन्तर्हृदये आकाशः—' तो
जो हा हृदयांत आकाश आहे, या वाक्याने उल्लेख केला आहे.
त्यातील तो व हा यां परोक्ष व प्रत्यक्षवाची शब्दांनी क्रमानें धुर्तीला
दूर असलेल्या योगशास्त्रात व समीप असलेल्या दुसऱ्या धुर्तीत सांगितलेल्या
आकाशाचा निर्देश केला आहे. ' तस्मिन् अयं मनोमयः पुरुषः—'
त्यात हा मन प्रधान संपूर्ण परमात्मा आहे. (यस्तुत पूर्ण परमात्मा
सर्वत्र आहे. तथापि त्याच्या अनुभवासाठी य उपासनेसाठी हृदय हे
स्थान सांगितले जाते कारण समार्थाच्या योगानें निरुद्ध वेण्यामुळे
एवामेव झालेले मन परमात्म्याला साक्षात् जाणायवास समर्थ होतें.
' अय ' या अपरोक्षवाचकशब्दानें आत्म्यामध्ये माक्षात् अनुभवाचा

विषय होण्याची योग्यता आहे, 'असें सांगितलें आहे.' त्या या पुरुषाची हृदयामध्ये उपासना केली असता तो प्रसन्न होतो. जिज्ञासू त्या पुरुषाला मनानेच साक्षात् जाणतात व उपासक त्याचें मनानेच ध्यान करितात. ह्मणून त्याला वर मनोमय, असें झटलें आहे. तसाच तो 'अमृतः—' विनाशरहित व 'हिरण्यः—' ज्योतिर्भय, स्वप्रकाश आहे. (याप्रमाणें उपास्याचें स्वरूप सांगून श्रुति उपासकाचा विशेष मार्ग दाखविते—)

अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते ।
सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोद्ग
शीर्षकपाले ॥

अर्थ—'तालुके अन्तरेण—' दोन तालुच्या मध्ये (मुख-
च्छिद्राच्या आत व जिह्वामूळाच्या वर असलेला उजवीकडील एक व डावी-
कडील दुसरा, अशा दोन भागांना 'तालु' ह्मणतात. त्या दोन तालुकां-
मध्ये 'यः एषः स्तनः इव अवलम्बते—' कालवडीच्या (मोठ्या
पाडीच्या) स्तनाप्रमाणें जो हा नासाचा गोळा लोंबत आहे. 'सः
इन्द्रयोनिः—' तो इंद्राची परमेश्वराची योनि—स्थान आहे. ('यः '
व ' एषः ' या परोक्ष व प्रत्यक्षवाची शब्दांनीं क्रमानें त्या स्तनाची
योगशास्त्रप्रसिद्धि व लौकिकप्रसिद्धि सांगितली आहे. लम्बिकामुद्रा
करावयाचा ज्याला पुष्कळ अभ्यास झाला आहे त्या योग्याला तो
स्तनासारखा नासखंड (नासाचा तुकडा) जिह्वाप्राच्या स्पर्शानें
प्रत्यक्ष कळतो व दुसऱ्यानें तोंड उघडलें असतां त्यांत दिसणारा
तो अयोग्यालाही लौकिक प्रत्यक्षप्रमाणानेच ज्ञात होतो. शाखाचंद्र-
न्यायानें तो नासाचा तुकडा आपल्या समीप असलेल्या योगशास्त्रोक्तं
मुषुन्ना नावाच्या नाडीला सूचित करतो. त्या नाडीत शिरलेलें मन
'एकाग्र होऊन परमात्म्याला साक्षात् जाणण्यास समर्थ होतें.' असो;

ती ही इद्राची योनि—सुपुन्नानाडी 'शीर्षकपाले व्यपोह्य—' मस्तक-
संबंधी कपालाचा भेद करून 'यत्र असौ केशान्तः (तत्र) विवर्तते—'
जेथे हा केशाचा अन्त ह्मणजे मूळ असते तेथे विशेषेंकरून राहते.
(याप्रमाणे उपासकाला फलप्राप्तीकरिता शरीरातून बाहेर पडा-
वयाचें स्थान सांगून आता फल सांगतात—)

भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ । सुवरि-
त्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आमोति स्वाराज्यम् ।
आमोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्र-
पतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति । आकाश-
शरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम् ।
शान्तिसमृद्धममृतम् ॥

अर्थ—उपासक ' भूः ' या व्याहृतीचें ध्यान केल्याने अग्नी-
मध्ये; ' भुवः ' या व्याहृतीच्या ध्यानानें वायूमध्ये व ' सुवः ' या
व्याहृतीच्या ध्यानानें आदित्यामध्ये प्रतिष्ठित होतो. ह्मणजे अग्नि,
वायु व आदित्य याच्या ऐश्वर्यास प्राप्त होतो. ' महः इति ब्रह्मणि—'
' मह ' या चवध्या व्याहृतीच्या ध्यानानें उपासक सत्यलोकीं असणाऱ्या
ब्रह्मामध्ये प्रतिष्ठित होतो. ह्मणजे सगुण हिरण्यगर्भाख्य ब्रह्माचें
जें ऐश्वर्य तें त्याला प्राप्त होतें. (आता या पुढील वाक्यानी याचाच
विस्तार करितात—) ' स्वाराज्यं आमोति—' स्वाराज्यास प्राप्त होतो.
अन्यादि अङ्गदेवतांचा तो स्वतः राजा होतो आणि तो राजा
ब्रह्मात्मालेंच वर ह्मणल्याप्रमाणें सर्व देव त्याला पूजा समर्पण करितात.
केवळ स्वाराज्यच नव्हे तर ' मनसस्पतिं आमोति—' सर्व प्राण्यांचें
जें मन त्याच्या पतित्वास प्राप्त होतो. तो ' वाक्पति ' होतो, ' चक्षु-
ष्पति ' होतो; ' श्रोत्रपति ' होतो व ' विज्ञानपति ' होतो (अ-
सुर प्राणिरूप होऊन सर्वांच्या वागादि—देवतांचा अधिपति होतो.

(एकाच अन्तःकरणाळा दोन पृथक् शक्तींमुळे मन व विज्ञान (बुद्धि) अशी दोन नावे प्राप्त होतात. करणशक्तीमुळे त्याला मन ह्मणतात व कर्तृशक्तीमुळे विज्ञान ह्मणतात. उपासना करावयाच्या पूर्वी हा केवळ एका देहातील मन व वागादि इंद्रिये होता. पण आतां उपासनासामर्थ्याने सर्वात्मिक विराड् हीच त्याची उपाधि झाल्यामुळे सर्व देहातील मनांचा व इंद्रियांचा तो अधिपति होतो.) ' ततः—' समष्टिरूप विराटाची प्राप्ति झाली असतां त्यानंतर ज्याला ब्रह्मसत्त्वाचा बोध झाला आहे, असा तो अविदारहित होऊन ' एतत्—' हें पुढील रूप होतो. अर्थात् ' आकाशशरीरं ब्रह्म—' ज्याचें शरीर-स्वरूप आकाश-प्रमाणें मूर्तिरहित-घनाकाररहित आहे त्या ब्रह्माला आकाशशरीर ह्मणतात. तो उपासक तें आकाशस्वरूप ब्रह्म होतो. 'सत्यात्म प्राणारामं मनभानन्दं—' तें ब्रह्म सत्यात्म आहे. त्याचें स्वरूप (आत्मा) सत्य-सर्व जगत्कल्पनेचें अधिष्ठान असल्यामुळे अबाध्य-आहे. त्याच-प्रमाणें प्राणाचा आराम आहे. ह्मणजे प्राणाचा-उत्पत्ति-स्थिति-लय इत्यादि-सर्व क्रीडारूप व्यापार त्या ब्रह्मामध्ये होतो. त्याचप्रमाणें मनाच्या आनन्दाचेंही स्थान तें ब्रह्म आहे. कारण मन जेव्हां जेव्हां विषयचिन्तनाचा त्याग करून अन्तर्मुख होतें, विषयप्रवणता सोडून आत्मप्रवण होतें, तेव्हां तेव्हां त्याला मोठें सुख होतें. त्याचप्रमाणें तें ब्रह्म ' शान्तिसमृद्धं—' शांतीनें समृद्ध-परिपूर्ण-आहे. मनामध्ये विक्षेप नसणें, त्यानें विक्षेपरहित होणें हीच शांति आहे. ब्रह्म त्या शांतीनें समृद्ध असतें. ह्मणूनच तें पूर्ण होय. ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला असतां कानंदैकरस ब्रह्मामध्ये निमग्न झालेल्या मनामध्ये विक्षेप मुळींच संभवत नाही. यास्तव ब्रह्म मनातील शांतीनें समृद्ध आहे. किंवा शांति ब्रह्मामध्येच असते. कारण माया जशी जगाच्या आकारानें परिणाम पावते त्याप्रमाणें तें ब्रह्म कधीही विकार पावत नाही. त्यामुळे तें शांतीनें समृद्ध असतें. अथवा तें शांतीनें समृद्ध असल्याप्रमाणें, त्याचा अनु-

भव येतो तसेंच ते ब्रह्म 'अमृतं—' अमरण धर्मवान् आहे. (कारण मरण क्षणजे प्राणानें देहातून बाहेर पडणें, मरण या शब्दात 'मृ' असा 'प्राणत्याग' या अर्थी घातु आहे. त्यामुळे प्राणधारण करणाऱ्या जीवाचाच प्राणत्याग संभवतो. प्राणरहित परमात्म्याचा प्राणत्याग संभवत नाही. याप्रमाणें उपास्याचें स्वरूप, मार्ग व फळ, हीं सांगून श्रुति उपासनेनें विधान करते—

इति प्राचीनयोग्योपास्व ।

(इति प्रथमे शीक्षाध्याये षष्ठोऽनुवाक)

अर्थ—' हे प्राचीनयोग्य, इति उपास्व—' प्राचीन ह्म० पूर्व काळात सांगितलेली नित्यनैमित्तिक कर्मे. त्याच्या योगाने पापाचा क्षय झाला असता पुरुष उपासना करावयास योग्य होतो. तशा प्रकारच्या शिष्याला ' हे प्राचीनयोग्य ' असें संबोधून माहात्म्यस्य गुरु ' इति उपास्व—' वर सांगितल्याप्रमाणें उपासना कर, असा उपदेश करतो. (घरील पाचव्या व या सहाव्या अनुवाकात सांगितलेली उपासना भिन्न भिन्न आहे, कीं एकच अशी शका येते. कारण पाचव्या अनुवाकात लोकादिकाच्या दृष्टीनें व्यावृत्तिरूप प्रतीकाची उपासना करावी, असें सांगितलें आहे व या सहाव्यात मनोमत्त्वादि गुणानीं युक्त, अशा ब्रह्माची उपासना करण्याविषयीं विधान केलें आहे. या उपास्यभेदाप्रमाणेंच पाचव्यात तो उपासक सर्व देवाना पूज्य होतो, असें व सहाव्यात तो स्वाराज्यास प्राप्त होतो, असें भिन्न भिन्न फळ सांगितलें आहे. त्यामुळे या दोन अनुवाकांतील उपासना भिन्न आहेत, असें सुरुदर्शनी वाटते. पण विचार केल्या असता दोन्ही अनुवाकांतील उपासना एकच आहे, असा निर्णय होतो. कारण पाचव्यात ' त्या व्यावृत्तीची जो उपासना करतो तो ब्रह्माची उपासना करतो ' असें (शृष्ठ १९) सांगितलें आहे; त्यावरून व्यावृत्तीची उपासना करणा-

राळाच ब्रह्मोपासनेचा अधिकार आहे, 'असे ठरतें, आणि सहाव्या अनुवाकात त्या दोन्ही उपासनाचे फळ ' भू. ' या व्याहृतीचें ध्यान केल्यानें उपासक अग्नीमध्ये प्रतिष्ठित होतो, असें एकदमच सांगितलें आहे. आता त्या दोन अनुवाकातील उपास्याचा भेद आहे, हें खरें; पण तो अंग व अंगी, या भेदामुळे आहे. ' तो देवाना पूज्य होतो, ' असें ह्मणून पाचव्या अनुवाकात जें फळ सांगितलें आहे, तें अंगफल आहे. मुख्य नव्हे. याविषयी शारीरक मीमांसेच्या तिसऱ्या अन्यायाच्या तिसऱ्या पादात सप्रतिस्तर विचार केला आहे.) ६

सहाव्या अनुवाकात मनोमयादि-गुणविशिष्ट ब्रह्माची उपासना सांगितली. पण तें मनोमय ब्रह्म चक्षूचा विषय होत नाहीं. त्यामुळे त्याची उपासना केवळ मध्यम अधिकाऱ्याकडूनच होऊ शकते मन्द अधिकाऱ्यांना त्याची उपासना करता येत नाहीं. ह्मणून आता या सातव्या अनुवाकात श्रुति मद अधिकाऱ्यासाठीं चक्षूचा विषय होणाऱ्या गुणांनी युक्त अशा ब्रह्माची उपासना सांगते. पण अगोदर आधिभौतिक गुणांची तीन पंचकें दाखविते.—

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरादिशः । अग्निर्वा-
युरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो
वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् ॥

अर्थ—पृथिवी, अन्तरिक्ष, स्वर्ग, दिश व अवान्तर दिश हें लोकपंचक; अग्नि, वायु, आदित्य, चन्द्रमा व नक्षत्रें हें देवतापंचक; आणि आप, ओषधि, वनस्पति, आकाश व आत्मा हें द्रव्यपंचक. अशीं तीन पंचकें हें ' अधिभूत ' आहे. ह्मणजे 'मी' या प्रत्ययानें ग्रहण केल्या जाणाऱ्या प्राणादिकांहून पृथक् असलेल्या व ' हें ' अशा अनह-प्रत्ययानें ग्रहण करता येण्याजोग्या पृथिव्यादि भूतांचा

आश्रय करून जें राहतें तें अधिभूत अर्थात् भूतविषयक उपासना सांगितली, असा याचा भावार्थ पुढच्या विधानाशी मागच्या विधानाचा संकर होऊ नये, ह्मणून विभाग करून श्रुति प्रतिज्ञापूर्वक दुसरें पंचकत्रय दाखविते —

अथाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोऽपान उदान
समानः । चक्षु श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् । चर्म
मांसं स्नावास्थि मज्जा ॥

अर्थ—‘अथ—’ भूतविषयक पंचकत्रय सांगितल्यानंतर ‘अध्यात्मम्—’ आत्मविषयक पंचकत्रय सांगितलें आहे ज्या देह, इन्द्रियें इत्यादिकांच्या सवातावर शास्त्रसंस्काररहित मनुष्याचा ‘हा मी’ असा अभिमान असतो तो लोकप्रसिद्ध आत्मा होय. त्याविषयीच्या उपासनेला अध्यात्म उपासना ह्मणतात. देहातील एकाच वायूच प्राणादि पाच वृत्तिभेद आहेत ते ‘प्राण, व्यान, अपान, उदान व समान’ होत हें वायुपंचक आहे ‘चक्षु, श्रोत्र, मन, वाक् व त्वक्’ हें इन्द्रियपंचक आहे ‘चर्म (चामडें), मांस, स्नावा (शिरा, श्री-विचारण्य ह्मणतात स्नावश्चदानें ‘वसा’ ध्यावी) स्थि व मज्जा’ हें धातुपंचक (या अधिभूत व अध्यात्म पंचकत्रयानें ब्रह्माचें उपाधिभूत सर्व जगत् सांगितलें आहे. जगदुपाधिविशिष्ट ब्रह्मस्वरूपाची उपासना करावी. हें सर्व जगत् ब्रह्म आहे, असें ध्यान करावें)

आतां श्रुति अर्थवादानें उपासनेविषयीं विधि सांगते—

एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पादक्त वा इदं सर्वं । पाङ्केनैव पाङ्क्तं स्पृणोतीति ॥

अर्थ—‘ऋषिः एतत् अधिविधाय अवोचत्—’ अतीन्द्रिय शास्त्रार्थाचा द्रष्टा कोणी मुनि पृथिवी, अंतरिक्ष इत्यादि उपास्य रूपाचें हें अधिक उपासन करून स० साक्षात्कार होईतों उपासना करून

व स्वानुभवानेच सर्वात्मक विराडूपास प्राप्त होऊन स्वानुभवसिद्ध अर्थ शिष्यांस सांगता झाला. (त्याने काय सांगितलें तेंच श्रुति सांगते—) ' इदं सर्वं पाङ्क्तं वै—' हें प्रतीत होणारें सर्व विराडूप जगत् पाङ्क्त—पङ्क्ति-छन्दःसंबंधी—आहे, हें प्रसिद्ध आहे. कारण पङ्क्ति हा छन्द पांच या संख्येने युक्त आहे, तसेंच जगत्-ही पंचसंख्यायुक्त आहे. कारण पंचीकृत पंच महाभूते व त्यांचें कार्य—भौतिक हें सर्व विराड् होय, असें संप्रदायवेत्ते सांगतात. याप्रमाणें जगाचा पङ्क्तिछन्दाशी सादृश्यरूप संबंध आहे. झणून जगत् पाङ्क्त होय. त्याचप्रमाणें पृथिव्यादिकाची उपासनाही पंचकानीं युक्त असल्यामुळें तिला पाङ्क्तत्व आहे. 'पाङ्क्तेन एव पाङ्क्तं स्पृणोति इति—' त्या पाङ्क्त उपासनेनेच उपासक पाङ्क्त विराडूपास प्राप्त होतो. (या अर्थवादानें—स्तुतिरूप वाक्याने—पाङ्क्तरूप विराटास प्राप्त होण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें अशारीतीने उपासना करावी, असा विधि सूचित होतो; आणि या उपासनेने विराटाची प्राप्ति झाली असतां तत्त्वज्ञानाच्या उत्पत्तीच्या द्वारा क्रममुक्ति प्राप्त होते, असें समजावें. क्रममुक्तीकरिता रत्न ३ रे पृष्ठ १४९ पहा.) ७.

सहाव्या अनुवाकांत किंचित् सूक्ष्मदृष्टि मध्यम अधिकाऱ्यांसाठीं मनआदिसूक्ष्मरूप उपाधीने युक्त असलेल्या ब्रह्माची उपासना सांगितली. सातव्या अनुवाकात स्थूलदृष्टि मंद अधिकाऱ्यांसाठीं पृथिव्यादि स्थूलरूपोपाधिकब्रह्माची उपासना सांगितली व आतां या आठव्या अनुवाकात उत्तम अधिकाऱ्यांसाठीं वेदान्तप्रतिपाद्य प्रणववाच्य शुद्ध ब्रह्माची उपासना श्रुति सांगते. पण अगोदर उपास्याचें स्वरूप दाखविते—

ओमिति ब्रह्म ॥

:

अर्थ—‘ओम्’-हें ब्रह्म आहे. ओंकार परमात्म्याचा वाचक आहे. पतञ्जलिमुनींनी ‘तस्य वाचकः प्रणवः’ या योगसूत्रात प्रणव परमेश्वराचा वाचक आहे, परमात्म्याचें नाव आहे, असे सांगितलें आहे. इति-शब्द ओं-वाचून इतर पदार्थांची व्यावृत्ति करतो. ‘ओं’ याच शब्दानें प्रतिपाद्य जें ब्रह्म तेंच येथें उपास्य आहे. (अर्थात् वर सांगितल्याप्रमाणें मनआदि-उपाधिक अथवा पृथिव्याद्युपाधिक ब्रह्माचें चिंतन करू नये. तर उत्तम अधिकाऱ्यानें वाचक ओंकाराचा उच्चार करून वाच्य ब्रह्माची उपासना करानी. आता ओंकारामध्यें ब्रह्माचा वाचक शब्द-नाम-होण्याची योग्यता आहे, अमें श्रुति दाखविते—

ओमितीदं सर्वम् ।

अर्थ—‘ओं इति इदं सर्वम्’ ओं हेंच हें सर्व आहे. ‘ओं’ याच अक्षरात शब्दरूप व अर्थरूप असें हें सर्व जगत् अन्तर्भूत होतें. (पहा अनु. ४ मंत्र १, पृष्ठ ११) अर्थात् प्रणव सर्वात्मक असल्यामुळे त्याच्यामध्ये सर्वात्मक ब्रह्माचा वाचक होण्याची योग्यता समवते. ओंकाराचा सनांशी सवध कसा आहे, तें काही वैदिकव्यवहाराच्या उदाहरणानें श्रुति दाखविते.—

ओमित्येतदनुकृति इ स्म वा अप्यो श्रावयेत्या-
श्रावयति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओं
शोमिति शस्त्राणि शंसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रति-
गरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसूति । ओ-
मित्याग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रव-
क्ष्यन्नाह ॥

अर्थ—दर्श पूर्णमासादि यागात यजुर्वेदोक्त कर्माचें अनुष्ठान करणारे अध्वर्यू जेव्हां आग्नीध्राला उद्देशून ‘आग्रावय’ असा प्रैषमन्त्राचा प्रयोग करतात तेव्हां ‘ओं ग्रावय’ असा मंत्र पढतात. ह्मणूनच

आपस्तवानें ' आ श्रावय, ओ श्रावय व ओं श्रावय ' असें तीन प्रकारचे ल० आकार, ओकार व ओंकार ज्याच्या आरभी आहेत असे तीन मंत्र विकल्पानें सांगितले आहेत त्यातील दुसरा ओकारादि पक्ष श्रुतीनें येथें घेतला आहे मंत्रातील ओकार आग्नीध्र, या नावाच्या ऋत्विजाच्या संबोधनार्थ आहे. ' हे आग्नीध्रा, हवि देण्याचा काल झाला आहे, असें देवाना सांग, ' असा त्याचा अर्थ आहे. त्यात जें हें ओकारोच्चारण तें ' ओं इति एतद् अनुकृति- ' ' ओं ' याची अनुकृति आहे. ह्यणजे ओंकारातील मकाराच्या पूर्वी ' ओ ' असें जें अक्षर आहे त्याचें ' ओ श्रावय ' या मंत्रोच्चारात अनुकरण केलें आहे ' ह स्म वा- ' हे तीन निपात प्रसिद्धि दाखविण्यासाठीं आहेत. ' अपि ' हा शब्द पुढील उदाहरणाचा या उदाहरणाशीं समुच्चय करण्यासाठीं आहे ' ओ श्रावय इति आश्रावयन्ति- ' अन्वयूही ' ओकार ' या प्रणवाच्या भागानेंच ऐकवितात. त्याचप्रमाणें सामवेदी उद्गातेही ' ओं इति सामानि गायन्ति- ' ओं असें ह्यणूनच सामगायन करितात ऋग्वेदी-बह्वृच-होतेही ' ओं शो इति शस्त्राणि शंसन्ति- ' ओं या प्रणपूर्वक ' शो ' या शब्दाचा उच्चार करून ' निष्केवल्य प्रडगा ' इत्यादि शब्दें ह्यणतात. ' ओं इति अन्वयुः प्रतिगरं प्रतिगृणाति- ' ओं, असें ह्यणून अन्वयुः प्रतिगरशब्दाचा उच्चार करतो. होता शब्दें ह्यणू लागला असता अन्वयुः जो प्रोत्साहन-द्योतक शब्द उच्चारतो त्याला ' प्रतिगर ' असें ह्यणतात. (शस्त्रा-तील एका ऋचेचा पूर्वार्ध सपला असता अन्वयुः ' ओऽथा मोद इव ' हा प्रतिगर ह्यणतो, हे होत, अर्थ ऋचेच्या शसनानंतर आसाला हर्षसा झाला, असा त्याचा अर्थ आहे शस्त्रातील एक ऋचा सपली असता प्रतिगर उच्चारल्याचे वेळीं अगोदर प्रणवाचा प्रयोग कराना, असें विधान आहे तस्मात् प्रतिगरामध्येंही प्रणवाची अनुश्रुति होते. ' ब्रह्मा ओं इति प्रसीति- ' तीन्ही वेदात सांगितलेल्या प्रयोगाला

जाणणान्या ऋत्विजांस्तु ब्रह्मा ह्यणतात. तो जेव्हां इतर ऋत्विजांना प्रोक्षणादि क्रिया करण्याची प्रेरणा करतो तेव्हां ' ओं प्रोक्ष ' असे ह्मणून प्रणवपूर्वकच प्रेरणा करतो. ' ओं इति अग्निहोत्रं अनुजानाति-' अग्निहोत्र होमामर्चे अर्घ्यं अग्निहोत्रद्रव्य क्षीर क्षीरपात्रांतून अग्निहोत्र-हवणीनामक पात्रांत जेव्हां सुवेने घालतो तेव्हां ' ओं उन्ने-
प्यामि हव्यं देवेभ्यः-' ह्य० मी देवांसाठी हव्य काढून नेतो, अशा अर्थाच्या मंत्राने यजमानाची आज्ञा मागतो व यजमान ' ओं ' इत-
केंच ह्मणून त्याला अनुज्ञा देतो. ' प्रवक्ष्यन् ब्राह्मणः ओं इति आह-' ब्रह्मयज्ञ करण्याची इच्छा करणारा ब्राह्मण ब्रह्मयज्ञनामक प्रव-
चनाच्या आरंभी प्रणवाचा प्रयोग करतो. असो; याप्रमाणे वैदिक उदाहरणांनी ओंकाराची व्याप्ति कशी आहे तें दाखविलें. आतां फल सांगण्याच्या मिपानें श्रुति उपासनाविधि सुचविते.—

ब्रह्मोपासनाविधि । ब्रह्मोपासनाति ॥

(इति शीक्षाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

अर्थ—जो पुरुष 'ब्रह्म उपासवानि इति-' मी ब्रह्माशी तादात्म्य पाववें, अशी कामना करतो त्यानें ' ओं ' या शब्दाचें वाच्य-अर्थ अशा ब्रह्माची उपासना करावी. ह्मणजे त्या उपासनेनें तो ब्रह्म उपासोति एव-'ब्रह्माला प्राप्त होतोच. (या उपासनेविषयी उत्तरमी-
मसिच्या तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादांत मीमांसा करून-येथील ओंकार हें ब्रह्मदृष्टीचें प्रतीक नसून ब्रह्माचें विशेषण आहे. मनोमयादि गुणविशिष्ट, पृथिव्यादि गुणविशिष्ट व शुद्ध अशा त्रिविध ब्रह्माची प्राप्ति झाली असतां या उपासनेतील ब्रह्म शुद्ध आहे, असे निश्चित करण्यासाठी 'ओं' हें विशेषण योजलें आहे. ह्मणजे 'ओ' या वाचकशब्दाचें वाच्य जें पर ब्रह्म त्याची उपासना करावी, असा त्याचा अर्थ सिद्ध होतो-असा निर्णय केला आहे.) ८.

आठव्या अनुवाकात शुद्ध ब्रह्मतत्त्ववाची प्रणवानें ब्रह्माची उपासना सांगितली. तिच्या योगानेंच क्रममुक्तिरूप पुरुषार्थ सिद्ध होत असल्यामुळे उपासकाला श्रुत्युक्त व स्मृत्युक्त नित्य कर्में करण्याचें काही कारण नाही, असें कोणाला वाटेल क्षणून श्रुति या नवव्या अनुवाकांत उपासनेसह नित्य कर्माच्या समुच्चयाचें विधान करते.—

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्याय-
प्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
अभयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अभिहोत्रं च स्वाध्या-
यप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वा-
ध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥

अर्थ—‘ऋत’ क्षणजे मानसिक यथार्थ पर्यालोचन ‘स्वाध्याय-’
नित्य अध्ययन, व ‘प्रवचन’ अध्यापन किंवा ब्रह्मयज्ञ. मुक्तीची इच्छा
करणारानें केवळ उपासनाच करून राहू नये. तर येथें सांगितलेलें
ऋत, स्वाध्याय व प्रवचन, यांचेही अनुष्ठान करावें. या श्रुतीतील प्रत्येक
वाक्यात जे दोन चकार आहेत ते ऋतादिकाचा उपासनेशीं समुच्चय
करण्यासाठीं आहेत. याणीं यथार्थ-भाषण करणें, याला ‘सत्य’ क्षणतात.
भोजनत्यागरूप कृच्छ्र-चाद्रायणादि व्रतें हेंच ‘तप’ आहे. कारण उपवा-
साहून निराळें तप नाही, अशा अर्थाची श्रुति आहे. पण ‘यज्ञ, दान,
तप व उपवास यांच्या योगानें आत्म्याला जाणण्याची इच्छा कर’ अशा
अर्थाचे दुसरें श्रुतिवाक्य असल्यामुळे उपवासाहून तप निराळें आहे,
असें वाटतें, क्षणून कोणी क्षणेल तर उपवास करावयास असमर्थ
असलेल्या अशक्त पुरुषानें धनदानरूप तप करावें, असें येथें विवक्षित

आहे, असें समजावें. कारण 'धनदान हेंच तप आहे, असें झगतात,' अशी श्रुति आहे. चक्षुरादि बाह्य इन्द्रियांना निषिद्ध विषयापासून परतविणें, हाच 'दम' आहे. मनाला निषिद्ध विषयाच्या अनुचितनापासून परतविणें, हाच 'शम' होय. आधानादि संस्कारानें संपादन केलेले आहवनीयादिक हे 'अग्नी'; आहिताग्नीत सायंप्रातर्होम करणें, हेंच 'अग्निहोत्र'; व अमावास्यादि विशेष तिथींची अपेक्षा न करिता केव्हाही याचना करण्यासाठीं दुसऱ्याच्या घरीं आलेल्या पुरुषांनाच 'अतिथि' झगतात. मनुष्याकडून विवाहादि उत्सवप्रसर्गीं केलें जाणारें बंधादिपूजन हेच 'मानुष' होय. तेंही शिष्टाचारप्राप्त कर्म असल्यामुळें श्रौत-स्मार्त कर्मांप्रमाणेंच अनुष्ठेय आहे. 'प्रजा-' शब्दानें पुत्रोत्पत्तीला कारण होणारे गर्भाधानादि संस्कार येथें विवक्षित आहेत. 'प्रजन-' शब्दानें पुत्रोत्पत्तीकरिता ऋतुकालीं भार्यासमागम विवक्षित आहे. 'प्रजाति-' पौत्राच्या उत्पत्तीकरितां पुत्राला गृहस्थाश्रमात नियुक्त करणें, वेदभाष्यकार सायणाचार्य झगतात- प्रजातिशब्दानें श्रुति स्मृतिप्रोक्त सर्व कर्म विवक्षित आहे. उपासकानेंही आपल्या वर्णाश्रमाच्या अनुसार त्याचें अनुष्ठान करावें. कारण तें न केल्यास वेदविहित कर्मांचा त्याग करणें, या प्रत्यवायामुळें उपासन प्रतिभद्द होऊन आपलें फळ देऊ शकणार नाही. मग याच न्यायानें ब्रह्मतत्त्वज्ञानाचाही कर्मांशीं समुच्चय होईल; ह० ब्रह्मतत्त्वज्ञानेंही प्रत्यवायपरिहारार्थ कर्मानुष्ठान करावें, असें होईल, झणून झणाल तर तें बरोबर नाही. कारण तत्त्वज्ञ आपल्या आपल्या ठिकाणीं कर्तृत्व, वर्ण, आश्रम इत्यादिकांचा अप्यारोप करीत नाही. त्यामुळें तो कर्मांचा अधिकारीच नसतो. पण उपासकाच्या कर्तृत्वादि अप्यासाची निवृत्ति घालेली नसते. झणून त्याचा कर्माधिकार लुप्त होत नाही. त्यामुळें त्याला उपासना करीत असतानाही कर्म करायीं लागतात. पण यावर कोणी झणेल कीं निरंतर उपासना करणाऱ्या उपासकाची चित्तविक्षे-

पाळा कारण होणाऱ्या व पुष्कळ प्रयासानेच सिद्ध होणाऱ्या अग्नि होत्रादि कर्मांत प्रवृत्ति होऊ शकणार नाही, तर ते बरोबर आहे सतत उपासना करणाऱ्या उपासकाळा अग्निहोत्रादि कष्टग्रह कर्मे करण्यास अवकाशच रहात नसल्यामुळे तो तीं करणार नाही, हे खरे, पण त्याने उपासनेच्या प्रतिकूल नसलेल्या शम दमादिकांचे तरी अनुष्ठान अवश्य करावे. कारण यम निषमादिकांचे प्रतिपादन करणारे योगशास्त्र 'सत्या सतत उपासकावृत्ताच प्रवृत्त शाले आहे पण अग्निहोत्रादिक व शमादिक याची जरी उपासनेच्या अनुसार विकल्पाने प्राप्ति होत असली तरी स्वाध्याय व प्रवचन यांचे अनुष्ठान सर्व उपासकास अत्यंत अवश्य आहे ह्मणूनच या श्रुतिभागांत ऋत, सत्य, तप, दम, शम, अग्नि, अग्निहोत्र, अतिथि, मानुष, प्रजा, प्रजन व प्रजाति, यातील प्रत्येकाबरोबर त्याचा (स्वाध्याय व प्रवचन याचा) अभ्यास केला आहे फार काय, पण चतुर्याश्रमी यतींनाही अत्यंत उपयुक्त असलेल्या स्वाध्यायाचा व प्रवचनाचा त्याग सांगितलेला नाही. ह्मणूनच त्याचा येथे बारवार उच्चार केला आहे

आता या पुढील श्रुतिभागात पूर्वीक ऋतादि कर्मांतील स य, तप इत्यादि विशेष कर्मांच्या प्राशस्यानिषयी (ल० सत्यच सर्वांत अधिक प्रशस्त आहे, तप सर्वांत श्रेष्ठ आहे, इत्यादि प्रकारचा) ऋषींचा मत भेद श्रुति दाखविते —

सत्यमिति सत्यवचा रायीतरः । तप इति तपो-
नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति
नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥

अर्थ—‘रायीतरः’ रयीतर नावाच्या मुनींचा पुत्र सर्वदा सत्यच भाषण करीत असे ह्मणून त्याला ‘सत्यवचा’ असे ह्मणत. तो ‘सत्यं इति’ सत्य हेच उत्तम कर्म आहे, असे सांगत असे ‘पौरुशिष्टिः’ पुरुशिष्टि या नावाच्या मुनींचा पुत्र तपामध्ये सतत

नियत असे. क्षणून त्याला तपोनित्य, असें क्षणत. तो उपवास, धन-
दान इत्यादि तप, हेंच उत्तम कर्म आहे, असें क्षणे. ' नाकः
मौद्रल्यः—' नाक या नावाचा मुद्रलमुनीचा पुत्र स्वाध्याय व प्रवचन
हीच उत्तम कर्मे आहेत, असें सांगे. (' अहो पण ' पूर्वांचे देव
तपाच्या योगानेंच देवत्वास प्राप्त झाले; ऋषीही तपानेंच स्वर्गास गेले '
इत्यादि श्रुतिवचनें तपाचेंच माहात्म्य वर्णितात. यास्तव तप हेंच उत्तम
कर्म आहे, असें क्षटलें पाहिजे; ' असें क्षणाल तर स्वाध्याय-प्रवचनही
तपोरूप असल्यामुळे मौद्रल्याच्या मताचा बाध होत नाही. यास्तव
मिशेषतः ब्राह्मणाचें स्वाध्याय-प्रवचन हेंच उत्तम कर्म आहे.) (' तत्
हि तपः तत् हि तपः—' कारण तेंच स्वाध्याय व प्रवचनच तप
आहे. ' तत् हि तपः ' या पदांचा अभ्यास (पुनरुच्चार) करून
तेंच मुख्य तप आहे, असें सुचविलें आहे. दुसऱ्या श्रुतिस्मृतिवचनां-
तूनही स्वाध्याय-प्रवचनांची प्रशंसा केलेली आढळते. यास्तव उपवास,
धनदान इत्यादिकांहून तें श्रेष्ठ तप आहे. ९.

नवव्या अनुवाकांत ब्रह्मोपासनेसह श्रौत-स्मार्त कर्मांचें अनुष्ठान
करावें, असें सांगितलें; त्याच प्रसंगानें ब्रह्मयज्ञ हें उत्तम तप आहे,
असेंही व्यक्त केलें. पण एकादा श्रद्धालु शिष्यही बुद्धिमान्यादि दोषा-
मुळे वेदपाठ करावयास समर्थ होत नाही; आणि वेदपाठाच्या अभावीं
तो ब्रह्मयज्ञही करू शकत नाही. यास्तव त्यालाही ब्रह्मयज्ञाचें फळ
मिळवावें, क्षणून या दहाव्या अनुवाकांत श्रुति एक जप्य मंत्र सांगिते.
(जप्य स० जप करायपास योग्य असा मंत्र.)

अहं बृक्षस्य रेरेरिवा । कीर्तिः पृष्टं गिरेरिव । ऊर्ध्व-
पवित्रा वाजिनीव स्वमृतमसि । द्रविणं सर्वर्च-
सम् । सुमेधा अमृतोत्तितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदा-
नुवचनम् ॥

(इति शीक्षाध्याये दशमोऽनुवाकः)

अर्थ—‘अहं—’ मी मुमुक्षु ‘वृक्षस्य—’ तत्त्वज्ञानाने उच्छिन्न होणाऱ्या संसाररूप वृक्षाचा ‘रेरिवा—’ छेत्ता (विषयवैराग्यरूप शस्त्राने छेद करणारा) व्हावे. कारण माझ्या विषयवैराग्यरूप शस्त्राने संसारवृक्ष तुटला असतां माझी ‘कीर्तिः गिरेः पृष्ठं इव—’ कीर्ति पर्वताच्या पृष्ठाप्रमाणे होवो. (ह्र० पर्वताचा उपरिभाग—ऊर्ध्वभाग जसा अत्यंत उन्नत असतो त्याप्रमाणे माझी मोक्षाविषयीची कीर्ति अत्यंत उन्नत होताती देवलोकींही पसरु. कारण असें झाले असता देवही माझ्या पुरुषार्थाला विघात करूं शकणार नाहीत.) ‘वाजिनि स्वमृतं इव अहं ऊर्ध्वपवित्रः अस्मि—’ वाज ह्र० गति; आणि वाजी ह्र० गतिमान्—आदित्य (कारण तो सर्वदा गमन करीत असतो.) त्या आदित्यात सुंदर अमृत आहे. (त्याच्यावर घस्वादि-देव आपली उपजीविका करितात, असें छान्दोग्यात सांगितले आहे.) ते आदित्यांतील अमृत जसें अतिशय शुद्ध आहे, तसा मी ऊर्ध्वपवित्र ह्र० उत्कृष्ट शुद्धीने युक्त आहे. तसा प्रकारच्या माझे ‘सर्वर्चसं द्रविणं—’ दैववित्त सिद्ध होवो. (वित्त मानुष व दैव असें दोन प्रकारचे आहे. डोळ्यांनीं दिसणारे सुवर्ण-रौप्यादि हे मानुष व कानांनीं ऐकले जाणारे व वेदांत प्रतीत होणारे ब्रह्मज्ञानादिक हे दैव वित्त होय. यांतील दैववित्तालाच येथे ‘सर्वर्चस द्रविण’ हाटले आहे. वर्चस् ह्र० बल. त्यासह असणारे जे वित्त ते सर्वर्चस वित्त. ब्रह्मज्ञानरूप दैववित्त सर्व संसाराचे निवर्तन करणारे आहे. यास्तव ते बलयुक्त आहे, असें ह्मणतां येते. द्रविणसंग्रह दैववित्ताने संपन्न झालेली मी ‘समेधाः अमृतोक्षितः च (भूपासं)—’ ज्याची मेधा—ब्रह्मज्ञानप्रतिपादक ग्रंथ व त्याचा अर्थ यांचा निश्चय करणारी शक्ति—सुंदर आहे, असें मी व्हावे आणि त्यामुळेच ब्रह्मानन्दरसाचा सेक केल्याप्रमाणे व्हावे. ‘इति त्रिशङ्कोः वेदानुवचनम्—’ हे (ह्र० अहं वृक्षस्य रेरिवा इत्यादि), त्रिशङ्कुनामक मुनींचे गुरुमुखाने वेदाध्ययन केल्यानंतर वचन आहे. १०.

दहाव्या अनुवाकांत ब्रह्मपज्ञाकरितां जपावयाचा मंत्र सांगितला. त्याच्या योगानें मतिमंद ब्राह्मणाला ब्रह्मपज्ञ सुकर झाला आहे. त्यामुळे कममुक्तीला कारण होणारा-ब्रह्मोपासना व श्रौतस्मार्त कर्म यांचा-समु-
घयही मुख्यतः झाला. क्षणभे उपासकाला ऋत, सत्य इत्यादिकांनीं
एकाद्या कर्माबरोबर मुख्य ब्रह्मपज्ञ करण्याचें सामर्थ्य जरी नसलें तरी
ब्रह्मपज्ञप्रतिनिधिरूप बरील मंत्राचा जप केल्यानेंही उपासनेसह कर्मा-
नुष्ठान होऊं शकतें, असें सिद्ध झालें. आतां या अकराव्या अनुवाकांत
केवळ कर्मेही विविदिषा (स० ब्रह्मज्ञानाविषयी रुचि) उत्पन्न करून
मोक्षाची निमित्त होऊं शकतात, अशा अभिप्रायानें श्रुति त्या कर्मा-
च्या अनुशासनाचें विधान करित आहे—

वेदमनूष्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति ।

अर्थ-‘ आचार्यः-’ शिष्याला आपल्यापाशी आणून-ठेवून
घेऊन-जो दिन अनुष्ठान व तत्त्वज्ञान यासह वेद शिकवितो त्याला
आचार्य क्षणतान. तमला आचार्य ‘ अन्तेवासिनं-’ सदा आपल्या-
पाशी असणाऱ्या शिष्याला ‘ वेदं अनूच्य-’ उपनयनानंतर वेद
शिकवून त्यानंतर अनुशासन करतो. (स० प्रथाचें ग्रहण करित्या-
वर अनुष्ठेय अर्थ शिकविणे. यारून वेदाध्ययनानंतर धर्मविज्ञाना
वेत्त्यासून ब्रह्मचर्यानें गुरुकुलांतून समायुक्त होऊं नये, असें ठरतें.)
अगो; आतां तो अनुनामनाचा प्रकारच श्रुति संक्षेपतः दाखविते-

मर्त्यं वट । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः ।
आचार्यस्य प्रियं धनं भाहुन्य प्रनातन्तुं मा ज्यव-
त्तेजसाः । मन्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्माग्र प्रमदि-
तव्यम् । कृत्र्याग्र प्रमदितव्यम् । भूतस्य न प्रमदि-
तव्यम् । स्वाध्यायमवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।
देवविद्वत्पार्ष्णीयां न प्रमदितव्यम् ॥

अर्थ-सत्य भाषण कर (यथार्थप्रमाणाने जसे ज्ञान झाले) असेल तसेच भाषण कर आणि ते सत्यही प्रिय व हितकर असेल, तरच बोल. अप्रिय व अहितकर असेल तर ते तसले सत्यही बोलू नको. (सायणाचार्य क्षणकात सत्यशब्दाने स्मृतीतील अहिंसा, अस्तेय इत्यादि इतर नियमही घ्यावे) त्याचप्रमाणे धर्माचे अनुष्ठान कर. (येथील धर्मशब्दाने श्रुतिविहित अग्निहोत्रादि धर्म घ्यावे. सारांश सर्व श्रौत-स्मार्तकर्म करावे, हा या दोन सक्षिप्त वाक्याचा अर्थ आहे.

‘सकृच्छ्रुते कृतः शास्त्रार्थः’ क्षणजे एकदा एकादे शास्त्रोक्त कर्म केले, क्षणजे शास्त्रार्थ केला असे होतें. या न्यायाने श्रौतस्मार्त कर्मांचे एकेकदा अनुष्ठान करून त्याचा त्याग करावा, असे कोणी समजेल, क्षणून ‘असत्या प्रमाद करू नये,’ असे पुढील वाक्य सांगते-) ‘स्वाध्यायात् मा प्रमादः-’ अध्ययन विधीने ग्रहण केलेल्या स्वाध्यायापासून प्रमाद पावू नको. स्वाध्यायाचे विस्मरण हाच मोठा प्रमाद आहे तो करू नको. क्ष० स्वाध्याय विसरू नको. (कारण अधीत वेदाला किंवा शास्त्राला विसरून त्याचा नाश करणे हा प्रमाद ब्रह्महत्यासारखा आहे, असे जाणावे.) ‘आचार्यस्य प्रियं धनं आहृत्य प्रजातन्तुं मा व्ययच्छेत्सीः-’ आचार्याला आवडणारे गाय, सुवर्ण, वस्त्र इत्यादिरूप धन विचानिष्क्रयार्थ आणून देऊन नंतर विवाह कर, आणि पुत्र-पौत्रादिरूप प्रजातन्तूचा-प्रजेच्या विस्ताराचा-विच्छेद करू नको. ‘सत्यात् न प्रमदितव्यं धर्मात् न प्रमदितव्यं-’ वर सांगितलेल्या सत्यापासून (आलस्यादिकारणाने केव्हाही) च्युत होऊं नये. धर्मापासूनही प्रमाद पावू नये. (त्याचे अनुष्ठान न करणे, हाच प्रमाद आहे.) ‘कुशल’ क्ष० क्षेम त्यावरून त्याचे कारण क्षेमकर कर्म सुचविले जाते ते वैदिक व लौकिक असे दोन प्रकारचे आहे. आयुष्य, आरोग्य इत्यादि देणारे होम हवनादि, हे वैदिक क्षेमकर कर्म व औपधोषचारादिक, हे लौकिक क्षेमकर कर्म आहे. ‘भूति’ क्ष०

ऐश्वर्य. त्यावरून त्याचें कारण उपलक्षित होतें. ' वायव्यं श्वेतमालभेत ' इत्यादि वाक्यानें सांगितलेलें, हें वैदिक भूत्यर्थ कर्म व दान घेणें, इत्यादि हें लौकिक भूत्यर्थ कर्म आहे. या क्षेमकर व ऐश्वर्यकर कर्मांचें अनुष्ठान करून क्षेम व ऐश्वर्य यास संपादन न केल्यास मुक्तीला कारण होणाऱ्या कर्मांचें अनुष्ठान घडणार नाही. यास्तव याच्या अनुष्ठानाकडे दुर्लक्ष करू नये. ' स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं—' स्वाध्याय व प्रवचन यापासून प्रमाद पावू नये. (वर गुरूपासून ग्रहण केलेल्या स्वाध्यायास विसरणें, एतद्रूप प्रमादाचें निवारण केलें. आता येथें शिष्यांना स्वाध्याय सांगणें व ब्रह्मयज्ञ याचें अनुष्ठान न करणें, एतद्रूप प्रमादाचें निवारण केलें जात आहे.) ' देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यं—' पुराणोक्त विनायकव्रत, अनन्तव्रत इत्यादि देवकार्य व प्रतिसावत्सरिक श्राद्धादिक हें पितृकार्य, याचा त्याग करू नये.

आता श्रुति माता, पिता, आचार्य व अतिथि याच्या विपरीची मनुष्यत्वबुद्धि सोडून देवताबुद्धीने त्याची पूजा करावी, असें विधान करते—

मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो
भव । अतिथिदेवो भव ॥

अर्थ—माता हाच ज्याचा रुद्र, विष्णु, विनायक इत्यादिरूप श्रेष्ठ देव आहे, असा तू हो. तसाच तू पितृदेव, आचार्यदेव व अतिथिदेव हो. (आता ' कुशलान्न प्रमदितव्यं भूत्यै न प्रमदितव्य ' इत्यादि वर जें सांगितलें आहे त्या विपरीच श्रुति काहीं विशेष सांगते—)

यान्यनयद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि ।
नो इतराणि ॥

अर्थ—क्षेमकर व ऐश्वर्यकर कर्मे निश्च व अनिश्च अशीं दोन प्रकारची आहेत. त्यांतील ' यानि अनयद्यानि कर्माणि तानि सेवि-

तव्यानि इतराणि नो—' जी इष्टि, प्रतिग्रह, याजन इत्यादि अनिष्ट कर्म त्यांचेंच सेवन करावें. इतरांचें ह० शत्रुवधादिकांस कारण होणारीं अभिचारादि निष्ट कर्म करूं नयेत. (कारण तीं जरी ऐहिक क्षेम करीत असलीं तरी परलोकीं नरक देत असतात. यास्तव त्यांचें सेवन करूं नये. आतां शिष्टाचार श्रुतिस्मृतीप्रमाणेच प्रमाण असल्यामुळे तुहांनां आचार्यांच्या सर्व आचरणांचें आक्षीं अनुष्ठान करावें, असें शिष्य क्षणेळ, हणून गुरुरूप श्रुति सांगते—)

यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ।

नो इतराणि ॥

अर्थ—' अस्माकं यानि सुचरितानि—' श्रीगीतेत सांगित-
लेल्या दैव व आसुर कर्मांतील आमचीं जीं अभयादि सुचरितें अस-
तील त्यांचेंच तूं सेवन करावेंस. आमच्या दंभादि इतर आसुर आचर-
णांचें तूं सेवन करूं नयेस. (हाच न्याय सर्व शिष्टाचाराला लावावा.
परशुरामानें आपल्या पित्याच्या आज्ञेनें आपल्या आईला
मारलें. तो वेदवेत्ता शिष्टही होता. पण त्यांतील पित्याची आज्ञा
पाळणें, या सुचरिताचा आदर करून मातेला मारणें, या दुश्चरिताचा
अनादर करावा. आतां श्रुति महापुरुषांच्या सेवेविषयी कांहीं विशेष
सांगते—)

ये के चास्मच्छेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽस-

नेन प्रश्वसितव्यम् ॥

अर्थ—' ये के च अस्मच्छेयांसः ब्राह्मणाः—' जे कोणी
आक्षां हून वय, विद्या इत्यादि गुणांनीं श्रेष्ठ (अधिक धार्मिक)
ब्राह्मण असतील ' तेषां आसनेन त्वया प्रश्वसितव्यम्—' त्यांना
बसावयास आसन देणें, पादप्रक्षालन करणें इत्यादि शुश्रूषेनें शान्त
करावें. त्यांच्या श्रमांचा परिहार करावा किंवा त्यांच्या आसनाचे वेळीं

ते समोर बसलेले असताना तू शांति धरावीस पढितमयतेने त्याच्याशीं निर्भयपणें वादादि करावयास प्रवृत्त होऊ नयेस (आता दानाविषयीं काहीं विशेष सांगतात-)

श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् ।

ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ॥

अर्थ—जेव्हा ब्राह्मणाला दान वाचनाचें असेल तेव्हा तें तूं श्रद्धेनेंच द्यावेंस अश्रद्धेनें केव्हाही देऊं नयेस. (कारण श्रद्धे-
विरहित दिलेलें दान दोन्ही लोकां व्यर्थ होतें श्रीगीतेंत भगवानांनीं
' अश्रद्धनें केलेला होम, दान, तप इत्यादि सर्व असत् आहे तें या
लोकां किंवा परलोकांही फलदायक होत नाही, ' असें सांगितलें आहे.
' अश्रद्धया अदेय ' असा पाठ घेऊन वरील अर्थ केल्या पण ' अ-
श्रद्धया देयं-' असा पाठ घेतल्यास ' जसा एकादा श्रद्धावान् पुरुष देतो
त्याप्रमाणें श्रद्धा नसली तरी द्यावें अर्थात् या पक्षीं सात्त्विक दानाचें
उत्तर जमाला कारण होणारें फळ नाही, असें सूचित होतें तामस व
राजस दानाचें फळ अमर्तें क्षणूच श्रीगीतेंत त्रिभिध दान सांगितलें
आहे.) ' श्री -' वैभवं ' हीः-' लज्जा, ' भीः-' शास्त्रभीति, व
' संविद्-' विशेष देशकाल व पात्र यांचें ज्ञान 'श्रिया देय-' इत्यादि
वाच्यानीं त्रिभिध दानाचा प्रपंच केला आहे (मनुष्याशीं पुष्कळ धन
आहे यास्तव दासी व दास ज्याप्रमाणें त्याचा अपहार करितात त्या-
प्रमाणें ब्राह्मणही तें घरोत, असें क्षणून श्री असल्यामुळें अन्नज्ञापूर्वक
धन देणें, हें तामस दान माझ्या बरोबरच दुसरें देतात, तेव्हा मीच
न दिल्यास माझी मोठा अपकीर्ति होईल, असें क्षणून लज्जेनें दान
देणें, हें राजस दान, आणि ऋषिनादिकाना ज धन देण्याविषयीं
शास्त्रानें सांगितलें आहे तें (तितकें) न दिल्यास मला प्रयत्नाप
लागल, असें समजून भार्तांजुं ज दान देणें तें सात्त्विक दान होय.

अर्घ्यप्रभृति चार मुख्य ऋत्विज संपूर्ण दक्षिणेस योग्य आहेत, प्रति-
प्रत्यावादिक् अर्घ्या दक्षिणेस पात्र आहेत; नेष्टादिक तृतीयांशास 'योग्य'
आहेत व उन्नेत्रादिक चतुर्थांशास योग्य आहेत, अशाप्रकारच्या
'संविदा' विवेकज्ञानाने युक्त होऊन दान देणे हे सार्विक दान
होय. किंवा 'श्रिया देयं, हिया देयं,' इत्यादि ही सर्व वाक्ये सार्विक
दानाविषयीच आहेत. 'वित्तशठ्य करू नये,' शास्त्राच्या अनुसार
आपल्या शक्तीप्रमाणे दारें, स्वल्पदान केल्यास माझी मोठी अपकीर्ति
होईल, अशा लज्जेने ते दारें, इत्यादि त्याचा भावार्थ समजावा.)

याप्रमाणे अज्ञात अनुष्ठेय अर्थाचा उपदेश करून आता सुदिग्ध
अनुष्ठेयाचा निर्णय कसा कराना, ते श्रुति सांगते—

अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा
स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ता ।
अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् ।
तथा तत्र वर्तेथा ॥

अर्थ—'अथ—' आता 'यदि ते—' जर तुला 'कर्मविचि-
कित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्—' कर्माविषयीं अथवा आच-
रणाविषयीं सशय आला, लणजे 'सूर्योदय झाल्यावर होम करावा,'
व 'सूर्य उगावण्यापूर्वीच होम करावा' अशीं विरोधी श्रुतिवचने ऐकून
श्रौत कर्माविषयीं, 'सव्येची देवता पुरुषमूर्ति (पुरुषाकार) समजावी,'
व 'ती स्त्रीमूर्ति समजावी' अशीं विरोधी स्मृतिवचने ऐकून स्मार्त कर्मा-
विषयीं किंवा मातुलवत्याविवाह, नासभक्षण इत्यादिकाविषयीं मतभेद
आढळत असल्यामुळे त्या लौकिक कुलपरंपराप्राप्त आचाराविषयीं जर
सशय आला तर ज्या देशात, ज्या काळात व ज्या कुळात तू अस-
शील (शिष्य असेल) 'तत्र ये संमर्शिनः युक्ताः आयुक्ताः
अलूक्षाः धर्मकामाः ब्राह्मणा स्युः ते तत्र यथा वर्तेरन् तथा

तत्र वर्तेथाः—' त्या देशादिकांत जे विचारी, युक्त व आयुक्त, क्रोधादि-
रहित व धार्मिक ब्राह्मण असतील ते त्याविषयी जसे वर्तन करीत
असतील तसे त्याविषयी तू आपले वर्तन ठेव राग-द्वेष-औसुक्यादि
दोषरहित होऊन शास्त्रार्थाचा चांगल्याप्रकारे निर्णय करावयास समर्थ
असलेल्या लोकास समर्शी; नित्य नैमित्तिक कर्मे स्वतः करणाऱ्या
लोकास युक्त; त्यातच सर्व प्रकारे गढून गेलेल्या लोकास आयुक्त;
क्रोध, आग्रह इत्यादिकांनीं रहित असलेल्या पुरुषास अलूक्ष व लाम,
सत्कार इत्यादिकांची इच्छा न करिता केवळ धर्माचीच इच्छा करणारास
धर्मकाम क्षणतात

याप्रमाणे सदिग्ध धर्माच्या निर्णयाचा उपाय सांगून पातकादिका-
विषयींच्या शकेने नियम झालेल्या लोकाशी व्यवहार न करण्याचा
प्रसंग आला असता निर्णय कसा करावा ते श्रुति सांगते—

अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः ।

युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा

ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः ॥

अर्थ—आता अन्यख्याताशी क्षणजे कोणी कोणा एकाचावर महा
पातकादिकाचा आरोप केला असता तसल्या त्या आरोपिताशी अन
जलादिकाचा व्यवहार करावा कीं न करावा, असा सशय आला
असता त्या देशादिकांतील ' समर्शी, युक्त, आयुक्त, अलूक्ष, (शक्रा-
चार्यांनीं अलूक्ष क्षणने अलूक्ष, अनूत्पत्ति, असें माध्यात छटले आहे)
व धर्मकाम ब्राह्मण जसे त्याच्याशीं वर्तन करतील तसे तूही कर (आता
या अनुशासनाचा उपसंहार करितात)—

एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषद् ।

एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैवमु
पास्यम् ॥ (इति प्रथम शीखाध्याये एकादशोऽनुशासक)

अर्थ—‘सत्यं वद’ येथून ‘तथा तेपु वर्तेथाः’ येथवर जो हा ग्रंथसंदर्भ आहे, तो ‘एषः आदेशः—’ हा आदेश आहे. आदेश हा ० श्रौत-श्रुतिप्रोक्त-विधि. ज्याप्रमाणें राजा आपल्या भत्याला आज्ञा करतो त्याप्रमाणें वैदिक विधि अनुष्ठात्याला आज्ञा करतो. ‘एषः उपदेशः—’ हा उपदेश आहे; स्मार्तविधि आहे. कारण स्मृती वेदमूलक असतात. त्यामुळे त्या वैदिक विधींना अगदीं समीप आहेत. स्मृतींतही ‘सत्यं मापण कर’ इत्यादि असाच विधि आढळतो. ‘एषा वेदोपनिषद्—’ ही वेदातीत रहस्य विद्या आहे. एतद् अनुशासनं—’ हें अनुशासन हा ० ईश्वराची आज्ञा आहे; आणि ज्या अर्थी असें आहे त्या अर्थी ‘एवं उपासितव्यं—’ वर सांगितल्याप्रमाणें अनुष्ठान करावें. ‘एवं उ च एव उपास्यं—’ आणि निःसंशय असेंच अनुष्ठान करणें उचित आहे. ही पुनरक्ति आदराय आहे. ११.

—

अकराव्या अनुवाकात आचार्यांचे अनुशासन सांगितले. त्यावरून ब्रह्मतत्त्वविद्येचीं बहिरंगसाधनें अर्थात् उपासना व सत्कर्म, यांचें ज्ञान झालें. आता प्रथाचें पठण, त्याचें अर्थ-ज्ञान व अनुष्ठान, याच्या शेवटीं जप करावयास योग्य असलेला शांतिमंत्र श्रुति दाखविते—

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं
न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रमः । नमो
ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ।
त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिपम् । ऋतमवादिपम् ।
सत्यमवादिपम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् ।
आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ (इति श्रीक्षाध्याये द्वादशोऽनुवाक इति श्रीक्षाध्याय)

अर्थ—या अनुवाकाचा अर्थ श्रीक्षाध्यायाच्या आरंभी सांगितला आहे. पण तेथें पूर्वी ब्रह्म सांगितले नसल्यामुळे ‘ब्रह्म वदिष्यामि’

इत्यादि भविष्यत्काळीं प्रयोग केले होते आणि आतां येथें 'ब्रह्म अवादिषम्' ह० तुलाच मी प्रत्यक्ष ब्रह्म झटले, (कृत झटले, सत्य झटले.) इत्यादि भूतकाळीं प्रयोग केले आहेत. तसेंच तेथें विघ्नांच्या परिहाराविषयी प्रार्थना करावयाची असल्यामुळे 'अवतु—' रक्षण करो, असा प्रयोग केला होता. पण येथें 'तन्मां आवीतु—' ते माझे रक्षण करतें झाले, असें झटले आहे. कृतघ्नतादोष येऊं नये, ह्मणून झालेल्या विघ्नपरिहाराचें स्मरण केले आहे. नाही तर मित्र, वरुण इत्यादि देवतांनीं केलेल्या उपकारांस न आठवणाऱ्या मुमुक्षुकडे कृतघ्नता आली असती. पण ती येणें उचित नव्हे. कारण 'ब्रह्मणे निष्कृतिर्दृष्टा कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः।' ह० ब्रह्मचातक्याच्या पातकाळाही प्रायश्चित्त आहे. पण कृतघ्नाला प्रायश्चित्त नाही, असें स्मृतिशास्त्रांत सांगितले आहे. यारतव कृतघ्न पुरुषानें साधनांचें अनुष्ठान जरी केलें तरी त्या दोषामुळे त्याच्या फळास प्रतिबंध होतो. तो होऊं नये, ह्मणून 'आच्यात्मिकादि विघ्नांचा परिहार झाला' असें ह्मणून देवतांचे उपकार आठवले आहेत. १२ (आरण्यकाच्या क्रमानें सातवा प्रपाठक समाप्त झाला. येथें तैत्तिरीयोपनिषदाचा पहिला शीक्षाध्याय समाप्त झाला.)

अथ द्वितीयो ब्रह्मबल्ल्यध्यायः।

हरिः ॐ या दुमन्या अध्यायाच्या आरंभी शिष्य वं आचार्य यांचें परस्पर आलुमुन्य सिद्ध व्हावें, प्रातिकूल्याचा परिहार व्हावा ह्मणून श्रुति जप्य मंत्र सांगते—

सह नायवतु । मह नो भुनक्तु । सह वीर्यं करं-
चायर्ह । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावर्ह ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

‘अर्थ—‘नौ सह अवतु—’ आचार्याच्या प्रसादानंतर मी आता या पुढे ज्या ब्रह्माला प्राप्त होणार आहे तें ब्रह्म आम्हां गुरुशिष्यांना एकाच वेळीं राखो ‘नौ सह भुनक्तु’ आम्हां दोघाचें एकदांच पालन करो (या जन्मीं अथवा पूर्व जन्मीं अनुष्ठितेल्या कर्मकांडोक्त नित्य नैमित्तिक कर्मांमुळे ज्याच्या चित्तांत विविदिषा उत्पन्न झाली आहे, मागच्या साहितीं उपनिषदात सांगितलेल्या उपासनाच्या अनुष्ठानामुळे जो अन्तर्मुख व एकाम्रचित्त झाला आहे, काम्यकर्मादिकाच्या योगानें संपादन केलेल्या फळामध्यें काहीं अर्थ नाही, तीं सर्व असार आहेत, असें जाणून त्याविषयी जो विरक्त झाला आहे आणि कर्मांच्या अनुष्ठानानें मोक्ष मिळणें शक्य नाही असा निश्चय करून मुक्तीला कारण होणाऱ्या ब्रह्मतत्त्वाच्या ज्ञानाकरिता ज्यानें गुरुपार्शीं हातात समिधा, कुश इत्यादि शुश्रूषासाधन घेऊन गमन केलें आहे असा शिष्य व—वेदाध्यायी, वेदशास्त्रपारंगत असल्यामुळे बोध करण्यास समर्थ, कुशल आणि ब्रह्मनिष्ठनामुळे केव्हाही बहिर्मुख न होणारा, —असा आचार्य येथें विवक्षित आहे. या मंत्रातील पहिल्या वाक्यानें—गुरु आळस न करिता उपदेश करील व मी उपदिष्ट अर्थ बरोबर समजेन असें कर, हेंच आमचें रक्षण आहे, अशी प्रार्थना केली आहे आणि दुसऱ्या वाक्यानें मी उपदिष्ट अर्थाचें बरोबर ग्रहण केलेलें असून त्यामुळे माझ्या अविद्येची निवृत्ति झाली आहे, असें पाहून आचार्य सतुष्ट होईल, असें कर अशी प्रार्थना करून पुढच्या पालनाचा पूर्वाचि उल्लेख केला आहे ‘सह वीर्यं करदावहै—’ बरील प्रयोजनाच्या सिद्धीकरिता आलीं दोघांनीं एकाच वेळीं परस्पराच्या विद्याविषयक वीर्यास (स्वप्रयोजन—सामर्थ्यास) वाढवावें ‘नौ अधीत तेजस्वि अस्तु—’ आमचें अधीत प्रयजात तेजस्वी—स्वार्थप्रकाशक—असो. ‘मा चिद्विपावहै—’ आमी उभयतांनीं परस्पराचा द्वेष न करावा. गुरूनें चांगल्या रीतीनें व्याख्यान करून सांगितलें नाही, असा शिष्याचा

असतोप व या शिष्यानें माझी चागली शुश्रूषा केली नाही, असा गुरूचा असतोप हाच परस्पर द्वेष. तो आत्मानमध्यें नसावा. प्रणव व तीन शान्ति-शब्द याचें व्याख्यान पूर्वाप्रमाणें करावें.

वारुणी उपनिषदाच्या बरील पहिल्या अनुवाकात द्वेपादिक संमवनीय विघ्नाच्या परिहाराकरिता जप्य मंत्र सांगून आता या दुसऱ्या अनुवाकाच्या आरंभी या सर्व उपनिषदाचें सार संक्षेपतः सूत्ररूपानें श्रुति सांगते—

ॐ ब्रह्मविदामोति परम् ।

अर्थ—ब्रह्म हा वाढलेली वस्तु. मेघें निरतिशय वृद्धि विवक्षित आहे. कारण त्या वृद्धीचा सकोच करणारें उपपद—विशेषण—येथें नाहीं व हें प्रकरणही सातिशय वृद्धियुक्त वस्तूचें प्रतिपादन करणारें नव्हे. यास्तव ब्रह्म हा निरतिशय वृद्धि पावलेली वस्तु, असेंच समजावें. नित्यशुद्ध, नित्यज्ञान, नित्यमुक्त हा स्वभाव, हीच निरतिशय वृद्धि आहे असो, 'ब्रह्मवित्-' अशा प्रकारच्या ब्रह्माला मनानें साक्षात् जाणणारा पुरुष 'परं आप्नोति-' ब्रह्मालाच प्राप्त होतो. (कठातील आमरणाचें विस्मरण झालें असता तें नाहींसें झालें, हाणून मनुष्य शोक करतो. पण दुसऱ्या कोणी त्याचें स्मरण करून दिलें असता अथवा आपोआप स्मरण झालें असता तें जसे पुनरपि मिळाल्यासारखेंच वाटतें त्याप्रमाणें विस्मृत स्वरूपाचें स्मरण झालें असता अविचारहित पुरुष स्वतः तें ब्रह्मच होतो. त्याचें अविद्याप्रयुक्त भ्रमस्त्व निवृत्त होतें. या सूत्रभूत वाक्याच्या अर्थाविषयी सायणाचार्या-टिप्पणींनीं विस्तृत विचार केलेला आहे. पण त्याचा समग्र आखी पुढील रानात करू.)

आतां त्या सूत्राचें जणू काय सक्षिप्त व्याख्यानच अशी एक न्हाचा श्रुति येथें उदाहरणार्थ देते—

तदेपाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद
निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽभ्युक्ते सर्वा-
न्कामान्तसह । ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥

अर्थ—‘तत्’ त्या पूर्व सूत्रोक्त अर्थाविपर्यायी (ह्य० त्याचा अभि-
प्राय कळावा ह्मणून) ‘एषा—’ ही पुढचीच ऋचा ‘अभ्युक्ता—’ सर्व
प्रकारें—सर्वार्थ प्रकाशक या रूपानें—वेदपुण्यानें सांगितली आहे. वरील
सूत्राचा सर्व अभिप्राय या ऋचेंत अगदी स्पष्ट केला आहे.) ‘ब्रह्म
विद्’ असें ह्मणताच ‘ब्रह्म कशा प्रकारचें’ अशी जिज्ञासा उत्पन्न
होते. यास्तव ‘सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म—’ या चार पदानां ब्रह्मचें
स्वरूप सांगितलें आहे. त्यातील शेवटचें ब्रह्म हें पद मुख्य असून
सत्यादि तीन पदें अब्रह्मापासून ब्रह्माची व्यावृत्ति करविणारी आहेत.
सत्य ह्य० अव्यभिचरितरूप, अनृतविलक्षण. ज्या वस्तूचा ज्या रूपानें
निश्चय केला जातो त्याचें तें रूप जर कधीही बदललें नाहीं तर त्याला
सत्य ह्मणतात. जशी भासलेल्या सर्पाचें अधिष्ठान-रज्जु. ज्याच्या
निश्चित स्वरूपात बदल होतो तें अनृत. जसा भासलेला सर्प, सर्व
जगाचें अधिष्ठानभूत ब्रह्म मुक्तितमयीही असतू होत नाहीं. यास्तव
त्याला ‘सत्य’ ह्मणतात. पण करणादिकाचा निरोध झाला असतां
जगाचें भान होत नाहीं; ह्मणून तें असतू, मिथ्या आहे. ‘ब्रह्म जरी सत्य
असलें तरी रज्ज्वादि इतर अधिष्ठानाप्रमाणें जड असेल,’ असें
कोणास वाटूं नये ह्मणून त्याला ‘ज्ञानं’ असें विशेषण दिलें
आहे. व्यावहारिक सत्य पदार्थ जड असतात. तें पारमार्थिक सत्य जड
नसतें, तर चित्-ज्ञान असतें. तथापि तें घटज्ञानाप्रमाणें परिच्छिन्न असेल,
असें कोणी समजेल ह्मणून त्याला ‘अनन्तं’ असें ह्मटलें आहे.
जिच्याकडून घट व्यक्त केला जातो त्या घट व चित् याचा संबंध
करविणाऱ्या अन्तःकरणाच्या वृत्तीला व्यवहारात ज्ञान ह्मणतात.

पण तो ज्ञानशब्दाचा अर्थ भौतिक आहे. त्यामुळे तें भौतिक ज्ञान परिच्छिन्न असणें साहजिकच आहे. पण येथें साक्षात् स्फुरणाळाच ज्ञान झटलें आहे. तें भौतिक नाही. क्षणूच 'अनन्त—' अपरिच्छिन्न आहे. अन्त ह्म० परिच्छेद तो ज्याला नाही तें अपरिच्छिन्न. तत्त्वतः निर्विशेष ब्रह्म. येथें सत्य-ज्ञानादि वाक्यानें अखंड व एकरस ब्रह्म सुचविलें आहे.

याप्रमाणें 'ब्रह्मविदामोति पर' या सूत्राच्या व्याख्यानरूप ऋचेच्या पा पहिल्या पादानें ब्रह्मशब्दाचा अर्थ सांगून आता 'यो वेद०' इत्यादि अवशिष्टतीन पादानां श्रुति वेदन व परप्राप्ति या सूत्रस्थ पदांचें व्याख्यान, करते. 'यः पुमान्—' जो पुरुष 'गुहायां परमे व्योमन् (तत्) निहितं वेद—' अन्नमयादि पंच कोशरूप गुहेतील (किंवा बुद्धीतील) परम आकाशात ह्म० पंचकोशाच्या उपादान कारणरूप अव्याकृतात तें ब्रह्म आहे, असें जाणतो (तो व्यापतो. तो त्या ब्रह्माशीं तादात्म्य पावतो.) अथवा 'सः विपश्चिता ब्रह्मणा सर्वान् कामान् सह अश्नुते—' तो स्वप्रकाश ज्ञानरूप ब्रह्मतादात्म्यानें सर्व काम्य विपयास एकाच वेळीं (क्रमावाचून) भोगतो. (सर्वज्ञ ब्रह्मरूपानें सर्व भोगास एकाच वेळीं अनुभवितो अज्ञानी स्वकर्मफलभूत अनेक शरीरें क्रमानें घेऊन चक्षुःश्रोत्रादि करणांच्या साह्यानें सौपाधिक जीवरूपानें प्रत्येक भोगाचा अनुभव घेतो. पण ज्ञानी ब्रह्मरूपानें एकाच वेळीं सर्वांचा अनुभव घेतो.)

याप्रमाणें ब्रह्माचें ' सत्य, ज्ञान व अनन्त ' हें स्वरूपलक्षण सांगून आता तटस्थ लक्षण सांगण्याची इच्छा करणारी श्रुति बरीच सर्व ब्रह्मवृत्तीच्या सक्षिप्त अर्थाचा विस्तार करते पण आता अगोदर ब्रह्माचें अनन्तत्व सिद्ध करण्यासाठीं जगाची उत्पत्ति कशी झाली तें सांगते. तत्प-

१ ' शरीरद्वयकारणमात्माहाने सामासमप्याकृतं—' ह्म० स्थूल व सूक्ष्म या दोन गोष्टींचे कारण, अशा चिप्रतिबिंबयुक्त आत्म्य वया अहं नांवा अल्पकृत झालात.

दार्थ ईग व त्वपदार्थ जीव याचें ऐक्य मानून आत्म्यापासूनच सृष्टि
झाली असें ती येथें सागत आहे -

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ।

आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः

पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् ।

अन्नात्पुरुषः ॥

अर्थ-‘तस्मात्-’ पहिल्या सूत्र याक्यात ‘ब्रह्म’ व ‘पर’
अशा दोन शब्दांनी ज्याचा निर्देश केला आहे ती वस्तु येथील ‘तत्’
या परोक्षवाची शब्दाचा अर्थ आहे अर्थात् तस्मात् क्षणजे त्या पूर्व-
सूत्रोक्त ब्रह्मापासून ‘वै-’ निश्चय या अर्मी ‘एतस्मात्-’ ‘सत्य
ज्ञान’ इत्यादि ऋचेंतील सयादिशब्दांनी व ‘निहित’ या शब्दानें
सांगितलेलें ब्रह्म समीप वाचा ‘एतत्’ शब्दाचा अर्थ आहे. अर्थात्
सूत्रोक्त ब्रह्म व गुहास्थित प्रयश्च - ह्य यापासूनच (‘तस्मात्’ व
‘एतस्मात्’ असे दोन शब्द जोतून या वाक्यानें सूत्र व ऋचा
यातील तत् एकच आहे, असें मुचयिलें आहे शंकरानन्द क्षणतात-
त्या सत्यज्ञानान-तत्तत्प्रग, आत्मरूपानें प्रसिद्ध व या स्वप्रकाश बुद्धि
साक्षी) ‘आत्मनः-’ आत्म्यापासून (‘अह-मी’ या शब्दाच्या व
अनुभवाच्या आधारापासून) ‘आकाशः संभूतः-’ शब्दगुणाचा
आश्रय जो अवकाश तो उत्पन्न झाला (उत्पन्न होणारें आकाश हा
उत्पत्तिनिषेचा कर्ता व आत्मा त्याची प्रकृति-उपादान, कारण-असें
मुचयिण्यामाठा ‘आत्मन’ हा पंचमी योजिली आहे मार्ताच्या
गोळ्यापासून घट झाला, असें व्यवहारातर्हा क्षणतात इतर श्रुतीत
परमात्मा, मायी, महेश्वर असें ज्याला हटले आहे त्याचाच येथें
‘आत्मन’ या पंचम्यतपदानें निर्देश केला आहे. यास्तव या
मायी परमान्यापासून आकाश झालें परमात्माच आकाशादि भूत-

भौतिक पदार्थांच्या रूपानें भासतो, असा याचा इयर्थ) ' आकाशात् वायुः—' आकाशापासून क्षणजे आकाशोपहित—आकाश ही ज्याची उपाधि आहे अशा—ब्रह्मापासून (मायाविशिष्ट ब्रह्मापासून) वायु झाला. (माया व ब्रह्म ही दोन्ही सर्व कार्यांची साधारण कारणे आहेत, आणि त्याची उपाधि, असें आकाश वायूचें असाधारण कारण आहे. त्यामुळे वायूला ब्रह्म व माया यापेक्षा आकाश समीप आहे. क्षणून आकाशापासून वायु झाला, असें येथें कटलें आहे. वायूमध्यें शब्द व स्पर्श असे दोन गुण आढळतात त्यातील पहिला आकाशाचा असून दुसरा स्वतः वायूचा आहे. वायूचा स्पर्श शीतही नाही व उष्णही नाही. क्षणूनच थडीच्या दिवसात तो थंड व उन्हाळ्यात जून लागतो. आकाशादि सर्व कार्यांमध्ये ब्रह्माचा सत्त्व हा धर्म व मायेचा मिथ्या हा धर्म अनुवृत्त होता. क्षणूनच प्रत्येक कार्य ' आहे, आहे, ' असें भासतें. पण ' आहे, ' हा ब्रह्माचा सत्त्वधर्म निवेकानें त्या त्या कार्यापासून पृथक् करून पाहिलें असता, त्याच्यामध्ये मायेचें मिथ्याच अवशिष्ट राहतें. क्षणूनच भाष्यकारांनीं शारीरक भाष्यात—' सचानृते मिथूनीकृत्य ' इ० सत्य व अनृत यांना एकत्र करून सर्व कार्यांचे ' मो ' व ' मासे ' अशा प्रकारचे अनुभव येतात—असें कटलें आहे.) ' वायोः अग्निः—' पूर्वोक्त ब्रह्मोपहित वायूपासून अग्नि झाला (अक्काश देणें, हें आकाशाचें कार्य, वाहणें, हें वायूचें कार्य व प्रकाशन, हें अग्नेचें कार्य आहे.) भास्वरूप हा अग्नाचा गुण आहे. (भास्वर क्षणजे प्रकाशमान) ' अग्नेः आपः—' पूर्वोक्त अग्नीपासून जलतत्त्व झालें मधुररस हा त्याचा विशेष गुण आहे ' अद्भ्यः पृथिवी—' जलापासून पृथ्वी झाली गर हा तिचा विशेष गुण आहे. (व त्यादि उत्तरोत्तर कार्यांमध्ये पूर्ण पूर्ण कारणाचे गुण अनुवृत्त होतात. त्यामुळे आकाशाचा शब्द जसा वायूमध्ये यतो त्याचप्रमाणें वायूचे शब्द व स्पर्श हे गुण अग्नीत येतात. वेदनाच्या अग्नीमध्ये ' भुक् भुक् ' असा ज्वनि

व उष्ण स्पर्श अनुभवास येतात. ते कारणधर्म आहेत. ते दोन कारणगुण व भास्वरूप हा त्याचा स्वाभाविक गुण, मिळून तीन गुण अग्रांत आढळतात. जलात खळखळ शब्द, शीत स्पर्श व शुभ्र, रूप हे तीन आकाशादि तीन कारणाचे गुण असून मधुररस, या स्वाभाविक गुणामुळे ते चार गुणांनी युक्त झाले आहे. पृथ्वीत 'कडकडू खटू खटू' इत्यादि शब्द, कठिण स्पर्श; शुभ्र, लाल इत्यादि रूप; मधुर, अम्ल इत्यादि रस हे चार कारणगुण व गंध हा स्वाभाविक गुण, मिळून पृथ्वी पंचगुणा झाली आहे. या सर्वांतील 'आहे आहे,' अशा रूपाने भासणारे सत्त्व हा आमधर्म आहे. आकाशादि प्रत्येकाचे-अवकाश देणे, वाहणे, प्रकाशणे इत्यादि क्रियाना योग्य असे जे परस्पर विलक्षण व त्यामुळेच आश्चर्यकारक स्वरूप तोच मायाधर्म आहे. (जलांतील द्रवत्व व पृथ्वीतील कठिनत्व हेही असाधारण धर्म असल्यामुळे आश्चर्यकारक आहेत. हाणून त्यातील तेच मायाधर्म आहेत.) 'पृथिव्याः ओषधयः-' पृथ्वीपासून ओषधी होतात. (फळे पिकताच जी झाडे मरतात त्यांना ओषधी हाणतात. आपली सर्व शक्ती, हा ओषधीच आहेत. त्यामुळे त्याची कणसे पिकताच ती पडतात.) 'ओषधीभ्योऽन्नं-' ओषधीपासून अन्न (खाण्याचे धान्यादिक) होते. 'अन्नात् पुरुषः-' अन्नापासून हस्तपादादियुक्त पुरुष-स्थूल देह-होतो.

आतां सत्य, ज्ञान व अनन्त ब्रह्म-आत्मा या सर्व कोशमय कार्यां हून विलक्षण व हाणूनच पृथक् आहे, असे सांगण्याची इच्छा करणारा वेद प्रथम ते पाच कोशच सांगतो—

स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः ।

अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा ।

इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ॥

अर्थ- 'सः' दूर्गोक्त हस्तपादादिमान् व 'वै' प्रसिद्ध असलेला 'एषः-' हा प्रत्यक्ष 'पुरुष-' स्थूल देह, 'अन्नरसमयः-'

अन्नरसमय आहे, खालेल्या अन्नाच्या रसमय-सारमय-आहे. आर्द्रबापानों खालेल्या अन्नाचा रसादिऋमानें शोणित व शुद्धरूप परिणाम होऊन त्यापासून तो देह होतो ह्मणून त्याला अन्नरसमय-अन्नाच्या सारभूत रसाचा प्रकार-असें ह्मटलें आहे. (शाखाचंद्र-दर्शनन्यायाने ब्रह्मतत्त्वाचा बोध करायसाठी या अन्नमय कोशाचा उपन्यास केला आहे. आता मुमुक्षूनें त्या कोशाची पक्ष्याच्या आकारानें उपासना करावी, ह्मणून श्रुति त्याचे पाच अयपत्र सांगते.) 'तस्य-' त्या पक्ष्याकार पुत्र्याचें-अन्नमयकोशाचें-' इदं एव--' हें मानेवरील प्रत्यक्ष दिसणारे मस्तक, हेंच शिर आहे (ह्मणजे येथें खऱ्या गिरालाच शिर समजावें, असें ह्मटलेलें असल्यामुळें येथे कोणत्याही प्रकारचा उपचार नाही.) ' अयं दक्षिण पक्षः--' हा उजवा हातच त्याचा उजवीकडील पंख आहे, ' अयं उत्तरः पक्षः--' हा डावा हात, हाच डावीकडील पंख आहे. ' अयं--' गळ्यापासून कवरेपर्यंतचा प्रदेश हाच ' आत्मा--' अयपत्राचा आत्मा, मध्यदेश, जीवाचे राहण्याचे स्थान. ' इदं पुच्छं प्रतिष्ठा--' कवरेच्या खालचा पादद्वयात्मक भाग हेंच पक्ष्याकार शरीराचें पुच्छ व प्रतिष्ठा-शरीराधार-आहे. (मनुष्याच्या शरीरात कवरेच्या वरील भागाचा खालील भाग आधार आहे, असें प्रत्यक्ष दिसतें. पुच्छयुक्त पक्ष्याच्या शरीरात माशा, डास इत्यादिकाचें निवारण करून पुच्छ त्याचा आधार होतें, असें दिसतें व पक्ष्यादिकाच्या शरीरातील पुच्छ प्रत्यक्ष शरीराधार जरी नसलें तरी उडताना वगैरे तें त्याच्या गतीला सुक्ष्मप्रमाणें साद्व्य करीत असल्यामुळें त्याचा आधार आहे, असें समजावें. पुच्छ आधार आहे, हें कपन उपासनेकरिता आहे)

याप्रमाणें अन्नमय कोशाचा-उपासना करण्यास योग्य असलेला-आकार सांगितला. ब्राह्मणवाक्यानें सांगितलेल्या या कोशाचें व उपा-

सनेचें त्याच अर्थी असलेल्या दुसऱ्या मंत्राच्या आधारेनें दाख्य करण्यासाठीं श्रुति एका मंत्राचा उल्लेख करिते.—

तदप्येप श्लोको भवति ॥

(इति द्वितीये ब्रह्मवल्ग्यध्याये प्रथमोऽनुवाकः)

अर्थ—‘ तद् अपि—’ त्या उक्त अर्थाविषयी—अन्नमय कोशाविषयीही ‘ एषः श्लोकः भवति—’ हा श्लोक आहे. श्लोक स० पाद-बद्ध मंत्र. (पूर्वीच्या सूत्रोक्त अर्थाविषयी जशी ‘ सत्यं ज्ञानं० ’ इत्यादि ऋचा होती तशीच या अन्नमयकोशाविषयीही हा असा मंत्र आहे, असें सुचविण्यासाठीं येथें ‘ अपि ’ असा शब्द जोडला आहे. एका प्रमाणानें झालेले ज्ञान दुसऱ्या प्रमाणानें बाधित न होणें याला ‘संवाद’ ह्मणतात व बाधित होणें, याला ‘ विसंवाद ’ ह्मणतात. येथील ब्राह्मणोक्त अर्थाच्या संवादाकरितां मंत्राचें उदाहरण दिलें आहे. वेदभाष्यकार ‘सायणाचार्यांच्या मती या ब्रह्मवल्ग्याचे दोनच अनुवाक आहेत. एक बरीच शांतिरूप व दुसरा ‘ ब्रह्मविदामोति परं ’ येथून ‘ इत्युपनिषद् ’ येथवर. ह्मणजे हा सर्व प्रपाठक हाच दुसरा अनुवाक. पण वैदिक श्रोत्रिय, श्रीशंकराचार्य व शंकरानन्दादि यांच्या मती येथें पहिला अनुवाक संपून पुढेही ठिकठिकाणीं दुसरे अनुवाक संपलेले आहेत. ते या अध्यायाचे नऊ अनुवाक मानतात. आम्हीं त्यांच्याच अनुरोधानें येथें अनुवाक संपविले आहेत.) १.

अन्नाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीं
श्रिताः । अथो अन्नैव जीवन्ति । अथैनदपियन्त्य-
न्ततः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वाप-
धमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मो-
पासते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वा-

यमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्य-
न्नेन वर्धन्ते । अद्यतेऽस्ति च भूतानि । तस्मादन्नं
तदुच्यत इति ॥

अर्थ—‘याः काः च पृथिवीं श्रिताः प्रजाः (ताः सर्वाः)–’
या कांहीं पृथ्वीचा आश्रय करून असलेल्या प्रजा दिसत आहेत त्या
सर्व ‘अन्नात् वै–’ त्या प्रसिद्ध अन्नापासून ‘प्रजायन्ते–’ उत्पन्न
होतात. (येथे प्रजा म्ह० जरायुजादि चतुर्विध देह, असे समजावे.
कारण ब्रह्मरूप जीव नित्य व अन्न असल्यामुळे उत्पन्न होत नाही.
क्षिराय उद्यत्ति—प्रादुर्भाव व नाश—तिरोभाव विकरी—देहाचाच संभ-
वतो.) ‘अथो अन्नेन एव जीवन्ति–’ त्याचप्रमाणे त्या प्रजा
अन्नाच्या योगानेच प्राणधारण करितात. (ही गोष्ट लोकांत प्रसिद्ध
आहे.) ‘अथ अन्ततः एनत् अपियन्ति–’ जीवनानंतर आयु-
ष्याच्या शेवटी त्या प्रजा या अन्नांत प्रवेश करितात. अन्नांत लीन
होतात. (अग्नीत जळून राख होणे, मातीत मिळून जाणे, हिंस
पशूंच्या उदरांत जाऊन त्यांच्या विष्टारूपाने पृथ्वीत मिळणे किंवा जल-
चर प्राण्यांचे भक्ष्य होऊन जलमय होणे हीच देहरूप प्रजेची अन्य
गति आहे. यास्तव—अग्नि, भूमि, मत्स्य, कीट इत्यादिरूप अन्न येथे
प्यावे.) ‘हि अन्नं भूतानां ज्येष्ठं–’ कारण अन्न जरायुजादि
भूतांचे ज्येष्ठ—कारण आहे. (कारण कार्याच्या पूर्वी असावे लागते.
यास्तव ते त्याहून काढतः मोठे असते. अन्न सर्व देहांचे वर दात-
विन्याप्रमाणे कारण आहे. ह्मणून ते त्या सर्वांहून ज्येष्ठ—कारण आहे.)
‘तस्मात् सर्वांपथ उच्यते–’ त्यामुळेच ते अन्न सर्व प्रजेचे औषध-
क्षुषारूपी रोगाचे निवारण करणारे—असे दृष्टे जाते. (क्षुद्रोगाचे
निवारण झाले अमर्ता ते जीवनरूप शिवतीचे निमित्त होते. यास्तव ते
रिपणांचे निमित्त आहे, ही गोष्ट सिद्ध ह्मणतासाठी त्याने क्षुद्रांचे निवा-

रकात्मसणें योग्यच आहे. याप्रमाणें अन्न हें देहाच्या उत्पत्ति-स्थिति-
 ठपाचें कारण आहे, असें प्रतिपादन करून अन्नसय कोशाचें संप्रिस्तर
 वर्णन केले. आतां ' सर्वं वै० ' इत्यादि पुढील मंत्रभाषानें फलसह
 त्याच्या उपासनेचें विधान करितात—) ' ये अन्नं ब्रह्म उपासते
 ते सर्वं अन्नं प्राप्नुवन्ति—' जे उपासक अन्न ब्रह्म आहे, अशी उपा-
 सना करितात (अन्न या प्रतीकाच्या ठिकाणी ब्रह्मदृष्टि करितात—ब्रह्मदृष्टीनें
 संस्कृत केलेले—अन्नच देहाकार परिणाम पावून शिरःप्रभृति-पुच्छपर्यन्त
 अवयवांनीं युक्त झालें आहे, असें ध्यान करितात) ते सर्व (भक्ष्य, सोऽय, खेद्य
 व चोष्य अशा चार प्रकारच्या) अन्नास प्राप्त होतात. (पूर्वीं अन्न सर्व भूतांचें
 कारण आहे, असें सांगण्यासाठी 'अन्नं.... ज्येष्ठं' इत्यादि झटले होतें. आतां
 ब्रह्मच्या तादात्म्यानें उपासनेच्या उपपत्त्यर्थ ह्मणजे अन्नाची ब्रह्मतादा-
 त्म्यानें उपासना करणें युक्त आहे, असें सुचविण्यासाठी, अन्नाचें ब्रह्माशी
 साधर्म्य दाखविण्याठी वेद पुनरपि त्याचाच पाठ करतो—) अन्न भूतांचें
 कारण आहे (भूतांहून अतिशय मोठें आहे). ह्मणून त्याला सर्व
 संसारव्याधीचें औषध ह्मणतात. (तें संसारपीडेचें निवर्तक आहे. ज्या-
 प्रमाणें ब्रह्म सर्व भूतांहून ज्येष्ठ आहे, असें ज्ञान झालें असतां तें भव-
 रोगाचें औषध-निवर्तक-होतें त्याप्रमाणें अन्नही प्राणिदेहरूप भूतांचें
 ज्येष्ठ असल्यामुळे त्यालाही सर्वौषध ह्मणतात. शब्दशः अर्थ वर सांगि-
 त्याप्रमाणेंच जाणावा. तसेच ज्याप्रमाणें ब्रह्म जगाच्या उत्पत्त्यादि-
 काचें कारण आहे त्याप्रमाणेंच ' अन्नात् भूतानि जायन्ते—' अन्ना-
 पासून अंडजादि-भूतें उत्पन्न होतात. 'जातानि अन्नेन वर्धन्ते—'
 उत्पन्न झालेलीं तीं अन्नाचेंच वाढतात. (यास्तव तें उपास्य अन्न
 प्रशस्त आहे. अन्नाच्या व्युत्पत्तीकडे जरी दृष्टि दिली तरी तें उपास्य
 आहे असें ज्ञान होतें, असें आतां श्रुति सांगते—) ' अद्यते, भूतानि
 अन्ति च—' सर्व प्राण्यांकडून जीवनाकरितां जें भक्षण केले जातें
 (तें अन्न) अथवा जें सर्व भूताना खातें, सर्व प्राणिदेहांचा आपल्या स्वरूपांत

उपसंहार करतें (नें अन्न). 'तस्मात् तत् अन्नं उच्यते—'
 हगूनतें अन्न ह्मटलें जातें. 'इति' हा शब्द शेवटीं मंत्राची समाप्ति सुच-
 विण्यासाठीं योजला आहे. शंकरानन्द ह्मणतात—प्रथम कोशाचें
 व्याख्यान संयुक्तें, हें सुचविण्यासाठीं येथें इति—शब्द घातला आहे. या
 मंत्राचे पाद चवदा आहेत. इत्यथा पादांचा लौकिक छंद जरी आढ-
 लून नसला तरी तो एक वैदिक अतिछंद आहे, असें समजावें.)

असो; याप्रमाणें मनुष्याच्या स्वाभाविक विषयोन्मुखतेची निवृत्ति
 करण्यासाठीं अन्नमयकोशाचा उपदेश करून त्याच प्रसंगानें त्याची
 उपासना व फळ सांगितलें. आता त्या उपासनेनें विषयांमसून निवृत्त
 झालेल्या पुरुषाला अन्नमय कोशाच्याही आनं नेण्याकरितां, त्याचें लक्ष
 स्थूल देहातील सूक्ष्म शक्तोक्ते लावण्याकरितां वेद प्राणमय कोशाना
 उपदेश करितो.—

झालेली असते. त्यामुळे केवळ प्राणमय-आत्म्याच्या उपदेशानेच पुरुष देहाच्या ठिकाणची आत्मबुद्धि सोडण्यास समर्थ होत नाही. यास्तव त्याच्यासाठी दुसऱ्या उपासनेचें विधान करण्याच्या उद्देशानें वेद उपास्यार्चें स्वरूप सांगतो—

स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।

अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः ।

व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः ।

आकाश आत्मा । पृथ्वी पुच्छं प्रतिष्ठा ॥

अर्थ—‘सः वै एषः पुरुषविधः एव—’ देहाच्या आंतील ह्मणून सांगितलेला तो हा प्रसिद्ध प्राणमय पुरुषाकारच आहे. (ह्म० मुशीत ओतलेला तांब्याचा पातळ रस जसा मुशीत खोदलेल्या आकाराचाच होतो, अन्याकार होत नाही त्याप्रमाणें देहातील प्राणमय देहाकारच आहे. पण असें झटल्यामुळे ते दोन्ही स्वतंत्र आहेत, असें कोणाला वाटेल ह्मणून सांगतात—) ‘तस्य पुरुषविधतां अनु अयं पुरुषविधः—’ त्या पूर्व स्थूलदेहाच्या पुरुषाकाराचेच्या मागून—त्याच्या अनुसार—हा प्राणमय पुरुषाकार झालेला आहे. (ह्मणजे हा प्राणमय स्वतंत्र नाही. तर पुरुषासारखा आहे. प्राणमय कोशाला स्वतंत्रचें रसाभाविक शिर-प्रभृति अवयव जरी नसले तरी त्याच्या ठिकाणी त्याची कल्पना करून पुरुषाकार प्राणमयाचीच उपासना करावी. तशी कल्पना करिता येणें शक्य नाही, ह्मणून ह्मणाल तर तेंही युक्त नव्हे. कारण, पूर्वोक्त देहामध्ये ओतप्रोत भरून राहिलेल्या त्याला घरील तान्त्रसाच्या दृष्टान्तानें तदाकारता येऊ शकते.) ‘तस्य प्राणः एव शिरः—’ त्या प्राणमय कोशाचें हृदयापासून वर—मुख व नासिका, यांतून—संचार करणारी प्राणवृत्ति हेंच शिर-मस्तक-आहे, असें चितन करावें. व्यानः दक्षिणः पक्षः—’ सर्व नाट्यांतून संचार करणारी व्यान या नांवाची वायुवृत्ति हाच त्या प्राणमय पक्षाचा उजवीकडील पक्ष आहे. ‘अपान उत्तरः

पक्षः—'हृदयाच्या खाली संचार करणारी अपान नावाची वायुवृत्ति हाच त्याचा डावीकडील पक्ष आहे (त्या दोन वृत्ती हेच प्राणमय पक्षाचे दोन्हीकडील दोन पक्ष आहेत, असें चिंतन कराये.) 'आकाशः आत्मा—' उदररूप अवकाश हाच प्राणमय पक्षाचा आत्मा—मध्यप्रदेश—आहे. (उदररूप अन्नकाशावरून त्यातील समान वायु लक्षित होतो यास्तव समान हाच त्याचा आत्मा आहे, असें समजाये.) ' पृथिवी पुच्छ प्रतिष्ठा—' पृथ्वी (ह्म० पृथ्वीशब्दावरून उपलक्षित होणारा ऊर्ध्व-गामा उदान) हेच त्या प्राणमय पक्षाच पुच्छ व त्यामुळेच आधार आहे. (आकाश व पृथ्वी या शब्दावरून लक्षणेनें समान व उदान, या वायूचें ग्रहण न केल्यास आरभिलेल्या प्राणमयकोशाच्या प्रतिपादनास बाध येईल यास्तव लक्षणनें असाच अर्थ करायला ज्याप्रमाणें पृथ्वी प्राण्याच्या स्थित्याचें निमित्त होते त्याप्रमाणें उदान वायु प्राणदिकाची देहात स्थिति होण्यास कारण होतो. कारण तो आपल्या वृत्तीचा संकोच करून जोंवर देहात असतो तोंवरच प्राण, अपान इत्यादि सर्व वायुवृत्ती देहात राहू शकतात. अणूनच तो प्राणमयाची प्रतिष्ठा—आधार—आहे. आता अन्नमयाप्रमाणें या प्राणमयाविषयीही श्लोकाचें प्रमाण देतात —)

तदप्येष श्लोको भवति ।

(इति ब्रह्मसंह्येयावे द्वितीयोऽनुवाक)

अर्थ—त्याविषयीही हा श्लोक—मत्र—आहे. २

प्राणं देवा अनुमानन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये ।
प्राणो हि भूतानां आयुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते ।
सर्वमेव त आयुर्वन्ति । ये प्राणं प्रपूज्यते ।
प्राणो हि ब्रूतानां आयुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते
इति ॥

अर्थ—‘ये देवाः मनुष्याः च पशवः ते प्राणं अनु प्राणन्ति—’ जे सात्त्विक वागादिक व अग्न्यादिक देव, राजस ब्राह्मण-क्षत्रियादि मानव व तामस पशू ते सर्व आपापल्या देहांतील प्राण-वायूच्या मागून ह्य० तो चेष्टा करून लागला असता त्याच्या बळावर चेष्टा करतात. (प्राणच देहाकडून हालचाल करवितो.) ‘ हि प्राणः भूतानां आयुः—’ कारण मुख्य प्राणच सर्व प्राणिशरीराच्या जीवनाचें कारण आहे. (यावरून देहच आत्मा व इंद्रियेच आत्मा, असें ह्यणगान्या वाद्यांचें निराकरण झालें.) ‘ तस्मात् सर्वायुषं उच्यते—’ प्राण सर्व भूतांचें आयुष्य असल्यामुळे त्याला सर्वायुष ह्यणतात. ‘ ये प्राणं ब्रह्म उपासते ते सर्व एव आयुः यन्ति—’ प्राणमय कोशाच्या केवळ ज्ञानानें ज्याची अन्नमय कोशच आत्मा आहे, ही वासना निवृत्त होत नसेल त्यांनीं त्या वासनानिवृत्तीकरितां प्राणोपाधिक ब्रह्माची उपासना करावी. कारण जे ती उपासना करितात ते सर्वच आयुष्यास प्राप्त होतात. (ह्य० प्राणोपाधिक ब्रह्मोपासनेमुळेच या जन्मीं अपमृत्यूचा परिहार होऊन सर्व आयुष्यास प्राप्त होतात. पूर्णायु होतात, असा याचा भावार्थ. वरच्या प्रमाणेंच येथें प्राणोपासना व तिचें फळ सांगितलें आहे. पुरुषाचें आयुष्य शंभर वर्षे असतें. आध्यात्मिक-शरीरस्थ-प्राणोपाधिक ब्रह्माचें उपासन केल्यास याच जन्मीं पूर्ण आयुष्य हें फळ मिळतें; आणि आधिदैविक हिरण्यगर्भरूप प्राणाचें उपासन केल्यास उपासक जन्मान्तरीं हिरण्यगर्भरूपास प्राप्त होऊन महाप्रलयापर्यंत सर्व आयुष्याचा अनुभव घेतात. कोशाच्या प्रशंसेकरितां पूर्वी उच्चारलेल्या ‘ प्राणो हि भूतानां ’ इत्यादि वाक्याचा उपासनेच्या प्रशंसेकरितां पुनरपि उच्चार केला आहे. त्याचा शब्दार्थ वर सांगितल्याप्रमाणेंच आहे. इति शब्दाचा भावार्थही वर सांगितल्याप्रमाणेंच समजावा.)

आता प्राणमयकोशाच्या उपदेशाचें तात्पर्य सांगतात—

तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥

अर्थ—‘यः—’ जो प्राणमय आता सांगितला तो ‘एषः एव—’ हाच ‘तस्य पूर्वस्य—’ त्या पूर्वोक्त अन्नमयाचा ‘शरीरः आत्मा—’ शरीरस्थ आत्मा आहे. उपासनेच्या योगानें प्राणमयच आत्मा आहे, असा दृढनिश्चय झाला ह्मणजे अन्नमय आत्मा आहे, हा भ्रम निवृत्त होतो, आणि अन्नमय शरीर असून प्राणमय हा त्याचा शरीरी आहे, असा निश्चय होतो. याप्रमाणें अन्नमयापासून निवृत्त झालेल्या अधिकाऱ्या उपासनाला प्राणमयाच्याही आत प्रवेश करविण्याकरिता वेद मनोमयकोशाचा उपदेश करतो—

तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा
मनोमयः । तेनैष पूर्णः ॥

अर्थ—‘या या प्रसिद्ध प्राणमयाहून पृथक् व त्यात असणारा मनोमय आत्मा आहे. त्याच्या योगानें हा पूर्ण आहे (ब्रह्माच्या आश्रयानें राहिलेली व जगदुपादानभूत अशी माया त्रिगुणात्मक आहे. तिच्यातील तमोगुणाचा भाग अन्नमयकोशाचें कारण असल्यामुळे त्यात जाडवच पुष्कळ आढळते त्यात क्रियाशक्ति अथवा ज्ञानशक्ति मुळीच उपलब्ध होत नाही मायेतील रजोगुणाचा भाग प्राणमयाचें कारण आहे. त्यामुळे प्राणमयकोशामध्यें क्रियाशक्ति उपलब्ध होते मायेतील सत्तगुणाचा भाग मनोमयादि तीन कोशाचें कारण आहे त्यामुळेच त्यात ज्ञानशक्ति उपलब्ध होते तमोगुणमिश्रित सत्तगुण हें मनोमयाचें कारण आहे. त्यामुळे मनोमयामध्यें राग-द्वेषादिक तामस धर्म उपलब्ध होतात रजोमिश्रित सत्त्वगुण विज्ञानमय कोशाचें कारण आहे. त्यामुळे त्यात यज्ञादि वैदिक क्रिया व कृष्यादि लौकिक क्रिया याचें कर्तृत्व आढळते शुद्ध सत्त्वगुण हें आनन्दमयाचें कारण आहे. त्या-

मुळें त्या आनंदमयात प्रिय, मोद व प्रमोद या नावाचें विशेष प्रकारचें सुख आढळतें. ज्ञानशक्ति स्वरूपतः जरी एकरूप असली तरी तिचें कारणशक्ति, कर्तृशक्ति व भोगशक्ति असे अवान्तर भेद झाले आहेत. त्यातील कारणशक्तीपासून मन झालें आहे त्याचा विकार असा— जो काम, संकल्प, सशय, श्रद्धा, अश्रद्धा, धृति (सतोष), अधृति, लज्जा, भीति इत्यादि वृत्तींचा समूह तोच मनोमयकोश आहे. त्या बातील मनोमयकोशानें बाहेरील प्राणमयकोश पूर्ण आहे. क्रियाशक्तीप्रमाणेंच ज्ञानशक्तीचीही शरीरात नखशिखान्तव्याप्ति दिसते. अन्तःकरणरूप मनावरून बाहेरील श्रोत्रादिक व वागादिक दहाही इंद्रियें उत्पन्नित होतात. यास्तव सर्व ज्ञानेंद्रियें व कर्मेन्द्रियें याचा मनोमय कोशात अन्तर्भाव होतो. मनोमयकोशात मन व कर्मेन्द्रिये याचाच मात्र अंतर्भाव होतो, असें कित्येक हणतात.)

असो, आता या सर्वोद्दिष्टमष्टिरूप मनोमय कोशाचे ठिकाणींच आत्म्याचा आरोप करून त्याच्या उपासनेचें विधान करावयासाठी श्रुति उपास्य कोशाचें स्वरूप दाखविते—

स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।
अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्द-
क्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा ।
अथर्वाह्निःस. पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्रोको
भवति ॥ (इति ब्रह्मसूत्रव्याख्यायै तृतीयोऽनुवाकः.)

अर्थ—नो हा मनोमय कोश पुरुषाकारच आहे. प्राणमय कोशाच्या पुरुषाकारातेंच अनुसरून हा पुरुषाकार झाला आहे. यजुर्मंत्र किंवा यजुर्मंत्रविषयक वृत्ति हेंच त्या पुरुषाकार मनोमयाचें शिर आहे. ' ऋग्—' मंत्राविषयीची वृत्ति हा उजवा पक्ष, सामविषयक वृत्ति हा डावा पक्ष, 'आदेश' हा विधान करणाऱ्या ब्राह्मणवाक्या-

विषयींची वृत्ति हाच आत्मा—मध्यभाग आणि अथर्व व अंगिरस या नावाच्या ऋषींनी पाहिलेल्या अथर्व वेदगत मन्त्रानिषयींची वृत्ति हेच पुच्छ, प्रतिष्ठा-आधार-आहे. पूर्वीप्रमाणेच या मनोमयाविषयी हा मंत्र आहे ३.

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाचनेति ॥

अर्थ—‘यत-’ ज्या स्थूल सूक्ष्म जगाच्या कारणभूत ब्रह्मान दा पासून ‘वाचः-’ वाचक-शब्द किंवा वर सांगितलेल्या यजुप्, ऋक्, साम, आदेश व अथर्वांगिरस, एतद्रूप व दुसऱ्याही वाणी ‘मनसा सह-’ मनासहचर्तमान ‘अप्राप्य’ प्राप्त न होता (ब्रह्मानदाला प्राप्त न होता) ‘निवर्तन्ते-’ निवृत्त होतात त्या ‘ब्रह्मणः आनन्द विद्वान्-’ ब्रह्मानदाला साक्षात् जाणणारा (सायणाचार्य क्षणतात- त्या मनोमय-उपाविशिष्ट ब्रह्मानदाची उपासना करणारा) कदाचन-’ कधीही ‘न विभेति-’ भीत नाही. ‘इति’ येथील इति-शब्दही पूर्वीप्रमाणेच मन्त्रमाप्ति किंवा मनोमय कोशसमाप्ति मुचयितो, असे जाणवे. (श्रीशंकरानंद क्षणतात- आत्मी ब्रह्म सागतो, असें लागून प्रवृत्त झालेल्या वागृची ब्रह्माचे ठिकाणी सवध, गुण, क्रिया, जाति व रूढी यांतील एकही शब्दप्रवृत्तीचें निमित्त नसल्यामुळे त्याला विषय न करितां आमचा विषय होणारे जें जें काही आहे तें ब्रह्म नव्हे, एवढेंच वाटून राजगृहातून भ्रममनोरथ होऊन परतगान्या पारागनाप्रमणे परत फिरतात मगलित इष्ट वस्तूची प्राप्ति झाली असतां बत्ती होत नाही, अग्ना निधय झाला अगता, अग्नी दोन प्रकारे निश्चिंत समवते. येथील वाणीची निवृत्ति दुसऱ्या प्रकारची आहे. पण वाणीचा विषय न होणारा जाई, चाफा इत्यादि पुण्याचा मुग्ध मनाचा विषय होणो. त्याप्रमाणे ब्रह्म वाणीचा विषय जरी न सा उं तरी मनोविषय होईउ, अगें को-

णाला वाटून नये ह्मणून ' मनसा सह ' असें झटले आहे सायणाचार्य ह्मणतात-ब्रह्मानन्दाची उपासना करणाऱ्या उपासकाचे ठिकाणी रागद्वेषादिक समजत नाहीत. कारण त्यांना नित्य उपासकाचे ठिकाणी अवकाशच मिळत नाही त्यामुळे त्याला ऐहिक भीति नसते व उपासकाला क्रमसुक्ति मिळत असल्यामुळे पारलौकिक भीतिही नसते. ह्मणून मंत्रात ' कदाचन ' असें झटले आहे. आता मन हा प्राणाचाच एक भाग आहे, असें कियेक समजतात. त्या समजुतीचा निषेध करण्यासाठी अथवा मनोमय कोशाच्या उपदेशाचे तात्पर्य सांगण्यासाठी पुढील श्रुतिभाग आहे)

तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।

अर्थ—त्या प्राणमयाचा हा मनोमयच शरीर आत्मा आहे. हा० प्राणमय शरीर व मनोमय त्याचा ह्यामी-शरीरी. (या कथनाने प्राण आ मा आहे, या समजुतीचे निवारण केले. असो, या उपासनेच्या योगाने मनोमय कोशच आत्मा आहे, असा निश्चय होतो त्यानंतर उपासकाला त्याच्याही आतील विज्ञानाची उपासना करावयास लावण्यासाठी वेद विज्ञानमय कोशाचा उपदेश करतो-)

तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योन्तर आत्मा

विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः ॥

अर्थ—मी इच्छितो, मी सकल्प करितो, इत्यादि अनुभवावरून ज्याचे ज्ञान होते त्या या मनोमयाहून निराळा व त्याच्या आत विज्ञानमय आत्मा आहे. त्या विज्ञानमयाकडून हा मनोमय नखीखान्त व्यापलेला आहे. (सत्त्वगुणाचे कार्य अशा ज्ञानशक्तीनीच तमोगुणमिश्रित भाग जसा राग-द्वेषादि तामस धर्मयुक्त मन होतो त्याप्रमाणेच रजोमिश्र भाग राजस कर्तृत्व-धर्मयुक्त विज्ञान होतो. विज्ञानमय ह्मणजे विज्ञानधिकार. ज्ञानेन्द्रिये व बुद्धिवृत्ति याच्या समूहाला 'विज्ञानमय कोश' ह्मण-

तात. नैयायिकादिकानीं मानलेला कर्ता, भोक्ता, जीवात्मा हाच होय. साख्य-अन्त करणाच्या अहकाराख्य चिच्छक्तियुक्त भागाळाच 'विज्ञानमय' स्वरूपात आता विज्ञानमयच आत्मा आहे, अशी बुद्धि दृढ होण्यासाठी त्याच्या उपासनेचें विधान करणारा वेद उपास्य कोशाचें स्वरूप सांगतो—)

स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।

अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धेव शिरः । ऋतं

दाक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा ।

महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

(इति ब्रह्मबल्यव्याये चतुर्थोऽनुवाक)

अर्थ—तो हा शास्त्रें व लोक यात कर्ता ह्मणून प्रसिद्ध असलेला विज्ञानमय पुरुषाकारच आहे. पूर्वोक्त मनोमयाच्या पुरुषाकाराच्या अनुसार हाही पुरुषाकार झाला आहे. श्रद्धा हेंच त्याचें शिर आहे, पूर्वोक्त ऋत हाच उजवा पक्ष आहे. सत्यच डावा पक्ष आहे. योग ह० शास्त्रार्थानिर्णयों सदेहरहित वृत्ति अथवा सप्रज्ञातादिरूप समाधि हाच आत्मा आहे, आणि 'मह' ह० अव्याकृताचें हिरण्यगर्भसंज्ञक प्रथम कार्य-महत्त्व, हेंच पुच्छ-प्रतिष्ठा आहे. या अर्थी हा असा श्लोक आहे. ४.

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं
देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठ उपासते । विज्ञानं ब्रह्म
चेद्देव । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो
दित्वा । सर्वान्कामान्समश्नुत इति ॥

अर्थ—कर्तृत्वशक्ति विज्ञान ज्येष्ठतेमादि यज्ञाचें अनुष्ठान करतें. तसेंच अग्निहोत्रादि ध्यात, सप्पावन्दनादि स्मार्त व कृत्वादि औषिक कर्मे तें करतें. इत्यादि सर्व देव ज्येष्ठ ब्रह्मरूपानें विज्ञानाची

उपासना करितात. त्याच्याप्रमाणें जो पुरुष विज्ञानोपाधिक ब्रह्माची उपासना करतो, आणि त्या उपासनेपासून जो जन्मभर च्युत होत नाही (मी ब्रह्म आहे, अशा प्रकारच्या प्रत्ययाचा प्रगाह सोडून मी मनुष्य, कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी आहे, असा प्राकृत जनाप्रमाणें व्यवहार करणें हाच प्रमाद आहे. असला प्रमाद न करितां जो यावज्जीव उपासना करतो तो) या शरीरांतच सर्व पापें सोडून (क्षणजे सायणाचार्य क्षणतात- शरीरांत असतानाच-जिवंतपणीच-उत्तर जन्मरूप दुःखास कारण होणाऱ्या सर्व पापाचा परित्याग करून) ब्रह्मलोकात केवळ संकल्पा-नेच संपादन केलेल्या सर्व भोगास भोगून तत्त्वज्ञान झालें असतां मुक्त होतो ' इति-' शब्दाचा अर्थ मागच्या प्रमाणेंच समजावा.

विज्ञानमयाविषयी निश्चय झाला असता त्याची उपासना करणाऱ्या उपासकाला मनोमय हें त्याचें शरीर आहे, असें निश्चयपूर्वक कळतें, असें धृति दाखविते—

तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥

अर्थ—' तस्य पूर्वस्य यः एषः एव शरीरः आत्मा-' त्या पूर्व मनोमय कोशाचा जो हा ज्ञानमय कोश तोच शरीरगत आत्मा आहे, य (मनोमय त्याचें शरीर आहे अर्थात् मन आत्मा नव्हे. आता विज्ञानमयही आत्मा नव्हे, असें सांगण्यासाठीं वेद आनंदमयाचा उप-देश करितो. —)

तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योन्तर आत्मा-
ऽऽनन्दमयः । तेनैव पूर्णः ॥

अर्थ—त्या या प्रसिद्ध विज्ञानमयाहून निराळा व त्याच्या आंत असणारा आनन्दमय आत्मा आहे. त्याच्या योगाने हा विज्ञानमय परि-पूर्ण आहे. (आनंद हें परब्रह्माचें स्वरूप आहे त्याचे पुढें सांगितलेले प्रिय, मोद व प्रमोद, हे विकार आहेत. वस्तुतः आनंद निर्विकार आहे.

पण घटादि उपाधींमुळें जसे आकाशाचे, त्याप्रमाणें सात्त्विक अन्तःकरण-
 रूपवृत्तींमुळें त्याचें कल्पित भेद संभवतात. विषय आबडणें, ते प्राप्त होणें
 व त्याचा उपभोग घेणें, यावेळीं निरनिराळ्या वृत्ती होत असल्यामुळें त्यांच्या
 योगानें आनंदाचेही प्रिय, मोद व प्रमोद असे भेद प्रतीत होतात.
 प्राणमय कोशानें व्याला व्यापलें आहे अशा सर्व देहांत चलन हें प्राणांचें
 कार्य जसे अनुभवास येतें, मनोमयानें व्यापलेल्या सर्व प्राणविशिष्ट देहांत
 मनःकार्यभूत चेतनस्वरूप ज्ञानशक्ति जशी उपलब्ध होते, विज्ञानमयानें
 व्यापलेल्या आणि प्राण व मन यांनी युक्त असलेल्या सर्व देहांत 'मी
 कर्ता' अशा प्रकारचें कर्तृत्व जसे आढळतें त्याचप्रमाणें 'आनंदमयानें
 व्यापलेल्या विज्ञान-मन-प्राणविशिष्ट देहांतीत हस्त-पादादि अवयवां-
 तही मुख्य अनुभवास येतें. अन्नमयादि कोश प्राणमयादि उत्तरोत्तर कोशांनी
 व्याप्त-पूर्ण-आहेत, अमें क्षणव्याचें कारण हा अनुभवच आहे. हस्तादि-
 कांमध्ये सुखाप्रमाणें दुःखही अनुभवाम येतें, हें खरें; पण त्याचें कारण
 मनोमय कोश आहे. कारण दुःख ही मनोमय कोशाची वृत्ति आहे.
 क्षणूनच मनाचा निरोध केला असता दुःखाचा प्रत्यय येत नाही. मुख्य
 मुख्य, ही मनाची वृत्ति नसल्यामुळेंच मनाचा निरोध केला असतां किंवा
 तें अज्ञानान ग्रीन झालें असताही मुख्य भासने आतां दुःखाचा अभाव
 क्षणजेच आनंद किंवा मुख्य, अमें कियेक समजतात; पण तें बरोबर
 नाही कारण अभाव नेहमीं प्रतिपोगिनिरूपित असतो घटाचा अभाव
 घटनिरूपित असतो, त्यामुळें मुख्य हा जर अभावरूप पदार्थ अमता
 तर त्याच प्रतीतिदुःखसम्यक्पूर्वक आली असती. क्षणजे प्रत्येक अभाव,
 'हा घटाचा अभाव, हा पटाचा अभाव' इत्यादि प्रकारें घट, पट या प्रति-
 पोगीत्या अज्ञानान्द्वयमानच जसा अनुभवाम येतो त्याप्रमाणें हें क्षणेमुळें
 होणाऱ्या दुःखाच्या अभावरूप मुख्य, तें क्षणेच्या योगानें होणाऱ्या
 दुःखाच्या अभावरूप मुख्य, अमेंच प्रत्येक मुख्य प्रतीत झालें असतें. पण

तसें होत नाही. तर प्रत्येक सुख सामान्यतः सुखरूपानेंच प्रतीत होतें. शिवाय चित्ताच्या शांत दशेंत होणारें सुख तर कोणत्याच दुःखाच्या अभावरूप नसतें. यास्तव मुख्य सुख ह० आनंद, हा भाव पदार्थ आहे. अभाज नव्हे. असो, आता श्रुति आनंदमयाचें उपास्य स्वरूप सांगते—)

स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।
अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो
दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द
आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति॥

(इति ब्रह्मवल्गुल्यध्याये पञ्चमोऽनुवाक)

अर्थ—विज्ञानमयाच्या आत असलेला जो आनन्दमय तो हा (मो सुखी, भोक्ता इत्यादि रूपानें अनुभवास येणारा) पुरुषाकारच आन. विज्ञानमयाच्या शिर पक्षादिरूप पुरुषाकाराचेच्या अनुसार हा स्वतः ही पुरुषाकारच होतो. त्याचे प्रिय, मोद व प्रमोद या सात्विक वृत्तीत प्रतिबिंबित झालेले आनन्दच क्रमानें शिर, उजवा पक्ष व डावा पक्ष आहेत. इष्ट वस्तूला नुस्तें पाहून जें सुख हातें त्याला प्रिय झणतात. त्याचा लाभ झाला असता जें सुख होतें तो मोद व त्याच्या योगानें काहीं उपकार झाला असता जें सुख होतें तो प्रमोद होय. त्या सर्व वृत्तींच्या उपादानभूत अज्ञानात प्रतिबिंबित झालेला (सुषुप्तीतील) आनंद, हाच या पुरुषाकारपदार्थाचा ' आत्मा ' मध्यदेश आहे. मुरय विबभूत आनन्द हेंच ब्रह्म पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे. (प्रिय, मोद व प्रमोद या जरी मनाच्या वृत्ती आहेत तरी त्या आनंदाच्या प्रतिबिंबभूत आहेत. आनन्दमय कोशाची प्रतिष्ठा, असें ब्रह्म तत्त्वतः साक्षात् जाणणें, हेंच सर्व उपासनेचें फळ आहे. झणून श्रुतीनें येथें आनन्दमयकाशाचें निराळे फळ सांगितलें नाही. केवळ ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा आहे, असें सांगूनच ती स्वस्थ बसली आहे. झणजे सर्व जगदाधारभूत ब्रह्मतत्त्वाच्या

तसें होत नाही. तर प्रत्येक सुख सामान्यतः सुखरूपानेच प्रतीत होतें. शिवाय चित्ताच्या शांत दशेत होणारें सुख तर कोणत्याच दुःखाच्या अभावरूप नसतें. यास्तव मुख्य सुख ह्य० आनंद, हा भाव पदार्थ आहे. अभाव नव्हे. असो; आतां श्रुति आनंदमयाचें उपास्य स्वरूप सांगते—)

स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् ।
अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो
दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द
आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति॥

(इति ब्रह्मवैवर्तस्यध्याये पञ्चमोऽनुवाकः)

अर्थ—विज्ञानमयाच्या शांत असलेला जो आनन्दमय तो हा (मो सुखी, भोक्ता इत्यादि रूपाने अनुभवास येणारा) पुरुषाकारच आहे. विज्ञानमयाच्या शिरःपक्षादिरूप पुरुषाकारतेच्या अनुसार हा स्वतःही पुरुषाकारच होतो. त्याचे प्रिय, मोद व प्रमोद या सांखिक वृत्तींत प्रतिबिंबित झालेले आनन्दच क्रमाने शिर, उजवा पक्ष व डावा पक्ष आहेत. इष्ट वस्तूला नुस्तें पाहून जें सुख होतें त्याला प्रिय हणतात. त्याचा लाभ झाला असता जें सुख होतें तो मोद व त्याच्या योगानें कांहीं उपकार झाला असतां जें सुख होतें तो प्रमोद होय. त्या सर्व वृत्तींच्या उपादानभूत अज्ञानांत प्रतिबिंबित झालेला (सुप्रतीतीळ) आनंद, हाच या पुरुषाकारपक्षाचा 'आत्मा' मध्यदेश आहे. मुख्य विबभूत आनन्द हेंच ब्रह्म पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे. (प्रिय, मोद व प्रमोद या जरी मनाच्या वृत्ती आहेत तरी त्या आनंदाच्या प्रतिबिंबभूत आहेत. आनन्दमय कोशाची प्रतिष्ठा, असें ब्रह्म तत्त्वतः साक्षात् जाणजे, हेंच सर्व उपासनेचें फळ आहे. हणून श्रुतीनें येंच आनन्दमयकाशाचें निराळें फळ सांगितलें नाही. केवळ ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा आहे, असें सांगूनच ती स्वस्थ बसली आहे. हणजे सर्व जगदाधारभूत ब्रह्मतत्त्वाच्या

उपदेशातच तिचें पर्यवसान झालें आहे आता वेद या ज्ञानदमय कोशातील प्रधान, असें जें ब्रह्म त्याचें प्रतिपादन करणाऱ्या प्रत्यक्ष मंत्राचाच उल्लेख करतो.—) त्या ब्रह्माचें प्रतिपादन करणारा हा पुढील श्लोक आहे. ५.

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति-
ब्रह्मेति चेद्देव । सन्तमेनं ततो विदुरिति ॥

अर्थ—व्यवहारात नेत्रांनी दिसणाऱ्या, पाणी आणणें, इत्यादि कार्यांच्या उपयोगी असलेल्या ह्या व्यवहारयोग्य घटाला 'आहे' असें क्षणतात व असा जो नसतो त्याला 'नाही' असें क्षणतात. यास्तव व्यवहार-वासनेनें युक्त असलेले पुरुष व्यवहाराचा विषय न होणाऱ्या ब्रह्माला 'असत्' समजतात. पण विवेकी व्यवहाराच्या उपयोगी असलेल्या मृताना व भौतिक पदार्थांना-श्रुति, युक्ति व अनुभव यावरून माया-मयत्व आहे, असें ठरत असल्यामुळे-असत् समजतो आणि व्यवहारा-तील ब्रह्म सत्य आहे, असा श्रुत्यादिकावरून निश्चय होत असल्यामुळे ब्रह्माचें सत्त्व मानतो यास्तव श्रुति क्षणने 'ब्रह्म असत् इति वेद चेत् सः असन् एव भवति-' ब्रह्म असत् आहे, असें जो जाणतो तो असत्-च होतो. (कारण अन्नमयादिकोशाचें अनात्मत्व वर दाख-विलें आहे आणि तदनिरिक्त ब्रह्माचें सत्त्व तर हा असत्त्वादी मानीत नाही.) पण 'ब्रह्म अस्ति इति वेद चेत् ततः एनं सन्तं विदुः इति-' जो पुरुष पंचकोशातीत ब्रह्म आहे, असें जाणतो त्याचें तें ब्रह्मच स्वरूप आहे त्यामुळे शास्त्रपारमत त्या विवेकाला विद्यमान-सात्मक-समजतात (किंवा आनंद ब्रह्म नाही असें जो समजतो तो असाधु होतो. कारण वर्णाश्रमादि व्यग्रस्वरूप सर्व सन्मार्ग ब्रह्मज्ञाना-करिताच असल्यामुळे ब्रह्माचाच अपलाप करणारा तो नास्तिक-सर्व

सन्मार्गदूषक-होतो. पण ब्रह्म आहे, असें क्षणणाराला त्याच्या उलट साधु-सर्व सन्मार्गस्थापक-क्षणतात. आतां उपासकाची आनंदमयाचे ठिकाणी व जिज्ञासूची ब्रह्माचे ठिकाणी आत्मबुद्धि दृढ करण्यासाठी श्रुति सांगते.)

तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥

अर्थ-‘यः-’ जो आनन्दमय ‘एव एव-’ तोच ‘तस्य पूर्वस्य शरीर आत्मा-’ त्या पूर्वोच्या विज्ञानमणचा शरीर आत्मा आहे. विज्ञान हे त्याचें शरीर आहे (ज्याअर्थी ब्रह्म आहे, नाही इत्यादि विकल्प सभयतात त्याअर्थी हे असे प्रश्न येतात. सायणाचार्य क्षण-तात-याप्रमाणे ब्रह्मोपदेशरूप श्रवणप्रकरण संपवून मननप्रकरणाच्या आरंभी शिष्यरूप श्रुति पुढील प्रश्न उपस्थित करते.—)

अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य ।

कश्चन गच्छती ३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य ।

कश्चित्समश्नुता ३ उ ॥

अर्थ-‘अथ अतः-’ वर सांगितल्याप्रमाणे उपदेश केल्यानंतर उपदिष्ट अर्थोपिपयी शिष्याच्या मनात ज्याअर्थी अनेक सदेह उद्भवले त्याअर्थी ‘अनु प्रश्नाः-’ तो उपदिष्ट अर्थाच्या अनुसार असे प्रश्न करतो. ‘कश्चन उत अविद्वान् प्रेत्य अमुं लोकं गच्छती ३-’ काय कोणीही अविद्वान् शरीरातून निघून या परमात्म-लोकास प्राप्त होतो ? (कीं नाही ?) ‘आहो कश्चित् विद्वान् प्रेत्य अमुं लोकं समश्नुते उ-’ कीं कोणीही विद्वान् या देहातून निघून त्या परमात्मलोकास पोचतो, (कीं तोही पोचत नाही ? कारण सर्व जगाचें कारण व जीवरूपानें देहात प्रविष्ट झालेले ब्रह्म विद्वान् व अविद्वान् या दोघा-नाही समान आहे. यास्तव विद्वानाला जर त्याची प्राप्ति होत असली तर ती अविद्वानालाही नि सशय होईल, आणि अविद्वानाला जर ती

उपदेशातच तिचें पर्यवसान झालें आहे आता वेद या आनंदमय कोशातील प्रधान, असें जें ब्रह्म त्याचें प्रतिपादन करणाऱ्या प्रत्यक्ष मन्त्राचाच उल्लेख करतो.—) त्या ब्रह्माचें प्रतिपादन करणारा हा पुढील श्लोक आहे. ५.

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति-
ब्रह्मेति चेद्देव । सन्तमेनं ततो विदुरिति ॥

अर्थ—व्यवहारात नेत्रांनी दिसणाऱ्या, पाणी आणणें, इत्यादि कार्यांच्या उपयोगी असलेल्या ह्यं व्यवहारयोग्य घटाला 'आहे' असें ह्मणतात व असा जो नसतो त्याला 'नाही' असें ह्मणतात. यास्तव व्यवहार—वास्तवेनें युक्त असलेले पुरुष व्यवहाराचा विषय न होणाऱ्या ब्रह्माला 'असत्' समजतात. पण त्रिवेकी व्यवहाराच्या उपयोगी असलेल्या भूताना व भौतिक पदार्थांना—श्रुति, युक्ति व अनुभव यावरून माया-मयत्र आहे, असें ठरत असल्यामुळे—अमत् सन्त्रागो आणि व्यवहारा-तीत ब्रह्म सत्य आहे, असा श्रुत्यादिकांवरून निश्चय होत असल्यामुळे ब्रह्माचें सत्त्व मानतो यास्तव श्रुति ह्मणने 'ब्रह्म असत् इति वेद चेत् सः असन् एव भवति—' ब्रह्म असत् आहे, असें जो जाणतो तो असत्—च होतो. (कारण अन्नमयादिकोशाचें अनात्मत्व वर दाख-विलें आहे आणि तदनिरिक्त ब्रह्माचें सत्त्व तर हा असत्त्वादी मानीत नाही.) पण 'ब्रह्म अस्ति इति वेद चेत् ततः एनं सन्तं विदुः इति—' जो पुरुष पंचकोशातीत ब्रह्म आहे, असें जाणतो त्याचें तें ब्रह्मच स्वरूप आहे त्यामुळे शास्त्रपारंगत त्या त्रिवेक्याला विद्यमान—सात्मक—समजतात (किंवा आनंद ब्रह्म नाही असें जो समजतो तो असाधु होतो. कारण वर्णाश्रमादि व्यवस्थारूप सर्व सन्मार्ग ब्रह्मज्ञाना-करितांच असल्यामुळे ब्रह्माचाच अगलाप काणारा तो नास्तिक—सर्व

सन्मार्गदूषक-होतो. पण ब्रह्म आहे, असें क्षणणाराळा त्याच्या उलट साधु-सर्व सन्मार्गस्थापक-क्षणतात. आतां उपासकाची आनंदमयाचे ठिकाणी व जिज्ञासूची ब्रह्माचे ठिकाणी आत्मबुद्धि दृढ करण्यासाठी श्रुति सांगते.)

तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥

अर्थ-‘यः-’ जो आनन्दमय ‘एव एव-’ तोच ‘तस्य पूर्वस्य शरीर आत्मा-’ त्या पूर्वीच्या विज्ञानमणचा शरीर आत्मा आहे. विज्ञान हें त्याचें शरीर आहे. (ज्याअर्थी ब्रह्म आहे, नाही इत्यादि विकल्प संभवतात त्याअर्थी हे असे प्रश्न येतात. सायणाचार्य क्षण-तात-याप्रमाणें ब्रह्मोपदेशरूप श्रवणप्रकरण संपवून मननप्रकरणाच्या आरंभी शिष्यरूप श्रुति पुढील प्रश्न उपस्थित करते.—)

अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य ।

कश्चन गच्छती ३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य ।

कश्चित्समश्नुता ३ उ ॥

अर्थ-‘अथ अतः-’ वर सांगितल्याप्रमाणें उपदेश केल्यानंतर उपदिष्ट अर्थाविषयी शिष्याच्या मनांत उयाअर्थी अनेक संदेह उद्भवले त्याअर्थी ‘अनु प्रश्नाः-’ तो उपदिष्ट अर्थाच्या अनुसार असे प्रश्न करतो. ‘कश्चन उत अविद्वान् प्रेत्य अमुं लोकं गच्छती ३-’ काय, कोणीही अविद्वान् शरीरातून निघून या परमात्म-लोकास प्राप्त होतो ? (की नाही ?) ‘आहो कश्चित् विद्वान् प्रेत्य अमुं लोकं समश्नुते उ-’ की कोणीही विद्वान् या देहातून निघून त्या परमात्मलोकास पोचतो, (की तोही पोचत नाही ? कारण सर्व जगाचें कारण व जीवरूपानें देहांत प्रविष्ट झालेले ब्रह्म विद्वान् व अविद्वान् या दोघा-नाही समान आहे. यास्तव विद्वानाळा जर त्याची प्राप्ति होत असली तर ती अविद्वानाळाही निःसंशय होईल; आणि अविद्वानाळा जर ती

‘तत् अनुमाविश्यः’ त्यात भोक्तरूपानें प्रवेश करून त्यानंतर ‘सत् च त्यत् च-’ तें तेज, जल व अन्नरूप सत् आणि वायु-आकाशरूप त्यत् झालें. (उत्पन्न केलेल्या सर्व शरीरात प्रवेश करून तें परमात्मरूप जसें भोक्तरूपानें तसेंच सत्-प्रत्यक्षगम्य व त्यत्-परोक्ष भोग्य-रूपानेंही परिणत झालें. पृथ्वी, अप् व तेज हीं तीन भूतें प्रत्यक्षगम्य असल्यामुळे त्यांना सत् आणि वायु व आकाश हीं भूतें अप्रत्यक्ष असल्यामुळे त्यांना त्यत् झटलें आहे. अर्थात् ब्रह्मच भोक्ता व भोग्य झालें.) ‘निरुक्तं च अनिरुक्तं च-’ तो परमात्माच निरुक्त व अनिरुक्त झाला. निरुक्त ह्मण अथाचा शब्दानें उद्दिष्ट करता येतो. जसें-हा घट, ह्याचें पोट मोठें आहे, ह्याची मान आगळणी आहे, हा मातीचा आहे. त्यात जल टेरता येतें इत्यादि. पण ज्याविषयी असा शब्दव्यवहार करता येत नाही तें अनिरुक्त. जसें-दूध, ऊसाचा रस, सत्रें, द्राक्ष इत्यादिकातीत मातुर्पाचा भेद सांगता येत नाही. त्याचप्रमाणें ‘निलयनं च अनिलयनं च-’ फळ पुष्प, गूळ इत्यादिकातीत गुणाचा आधार व गव, रस इत्यादि आग्नेय तो झाला. ‘विज्ञानं च अविज्ञानं च’ गाय, घोटा इत्यादि, चेतन व वांछ पापाणादि अचेतन तोच झाला. ‘मर्त्यं च अनृतं च सत्यं अभवत-’ ओन्नयनवहारात बाधरहित वस्तु व बाधित होणारी वस्तु, तेंच सर्व बाधशून्य भावरूप ब्रह्म झालें. त्यामुळेच तें ब्रह्म सत्-विगमान आहे. कारण अगत् तर सर्वात्मक अमर्ते तर हें, सर्व मनुष्यमृगादिव्यांप्रमाणें अगत् भ्रामर्ते अमर्ते. पण प्रीत होणारी प्रचेतन वस्तु ‘सत्-आहे,’ अशात्म्यानेच भ्रामर्ते. याप्रकार भोक्ताकारानें परिणत झालेले ब्रह्म मद्रूप आहे. याप्रमाणें ब्रह्माचा सदाव मुक्तीची मित्र कहण् धृति विज्ञानाच्या अनुभवानेंही तो सिद्ध करिते—

यदिदं किं च । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष
श्लोको भवति ॥

(इतिब्रह्मवल्ग्यध्याये षष्ठोऽनुवाकः)

अर्थ—भोक्तृभोग्यरूप हैं जें काहीं जगत् दिसतें तें वस्तुतः जगत्
नाहीं. तर सत्य—अबाध्य ब्रह्म आहे, असें निवेकी सांगतात. (या-
स्तत्र विद्वदनुभवसिद्ध ब्रह्म असत् नाही. श्रुति पूर्वोक्त ब्रह्माचा सद्भाव
प्रकट करणारा मत्र उदाहरणार्थ देते.) त्या अर्थाही हा श्लोक आहे. ६.

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत ।

तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते इति ॥

अर्थ—‘इदं अग्रे असत् वै आसीत्—’ नाम व रूप यांच्या
योगानें व्यक्त झालें हें जगत् उत्पत्तीच्या पूर्वी असत् ह० अनभिव्यक्त
होतें. ‘ततः वै सत् अजायत—’ त्या अव्यक्तनामरूपात्मक ब्रह्मापासून
सत्—व्यक्तनामरूपात्मक जगत् उत्पन्न झालें. (पण पिलापासून झालेला
पुत्र जसा पृथक् असतो तसें ब्रह्मापासून झालेले जगत् पृथक् नाही.
तर) ‘तत् आत्मानं स्वयं अकुरुत—’ तें आत्म्याला—सच्चिदानन्दैक-
रसस्वरूपाला—स्वयं—दुसऱ्या कोणा कर्त्याची अपेक्षा न करिता—जगदा-
कार करतें झालें. (घटाच्या मृत्तिकेप्रमाणें जगाचें उपादान कारण
निराळें व कुंभाराप्रमाणें निमित्त कारण निराळें, असा येथें प्रकार नाही.
तर जगाचें उपादान व निमित्त ब्रह्मच आहे.) ‘तस्मात् तत् सुकृतं
उच्यते—’ यास्तव तें ब्रह्म ‘सुकृत’ ‘असें झटलें जातें. (येथील
सुशब्द स्वयं, या अर्था व कृतशब्द कर्तृत्व, या अर्था आहे. त्यांमुळें
ब्रह्म सुकृत ह० स्वयं कर्तृ आहे, असें शास्त्रज्ञ क्षणतात. जीव स्वतः
कर्ते नाहीत. तर ते अन्तर्यामीकडून प्रेरित होतातें करितात. पण ब्रह्म
तसें दुसऱ्या कोणाकडून प्रेरित होऊन करित नाही. ब्रह्म स्वयं कर्तृ

आहे, या प्रसिद्धीवरूनही त्याचा सद्भाव सिद्ध होतो. येथील ईति-शब्दही मग्नसमाप्प्यर्थ आहे. आता याद्वन निराख्याप्रकाराने त्याचे अस्तित्व सिद्ध करण्यामाठी वेद त्याची आनन्दरूपता सांगतो—)

यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वा-
ऽऽनन्दी भवति ॥

अर्थ—‘ यत् सुकृतं- ’ जे पूर्वेक सुकृतशब्दवच्य ब्रह्म आहे ‘ सः रसः वै-’ तो रस आहे. (व्यग्रहारातही तृप्तिरूप आनंदाचा कारण होणाऱ्या मधुरादि पदार्थाच्या रस ह्यणतान ब्रह्मही विद्वानाच्या कृनकृत्यादिरूप आनन्दाचे निमित्त होते यास्तव ते ‘रस’ हाय. रस ह्य० स्वप्रकाशमान होणारा आनंद.) ‘ अयं रसं हि एव लब्ध्वा आनन्दी भवति- ’ हा अधिकारी या रसाला प्राप्त होऊनच आनंदी होतो. (कारण तत्त्वज्ञात्या लौकिक आनंददायी पदार्थ मिळाल्याने आनंद होत नाही. तर आत्मलाभच त्याच्या सतोषाचे कारण होतो. तस्मात् विद्वानाच्या आनंदाचा कारण होणारे ब्रह्म आहे, असेच सिद्ध होते.) शिवाय ब्रह्म देहादिकाची हालचाल व विषयजन्य आनन्द यांचेही निमित्त असल्यामुळे ‘ ते आहं, ’ असेच हटछे पाहिजे, असे सुचविण्यासाठी श्रुति ह्यणते—

को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आ-
नन्दी न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति ॥

अर्थ—आकाशे किंवा आकाशः असा हा शब्द सप्तम्यन्त किंवा प्रथमान्त धावा सप्तम्यन्त घेतल्यास ‘गुहाया परमे व्योमन्’ (पृष्ठ ४८) येथे सांगितलेला अर्थ समजावा व प्रथमान्त घेतल्यास ‘ सर्वत्र प्रकाश-मान होणारा, ’ असा त्याचा अर्थ समजावा. सारांश परम आकाशांतीळ-अव्याकृतांतीळ—अथवा सर्वत्रः प्रकाशमान होणारा ‘ एष आनन्दः-’

हा रसाख्य आत्मरूप आनन्द 'यद् न स्यात्- ' जर नसेल तर 'क. हि एव अन्यात् कः प्राण्यात्- ' कोणता बरे कर्ता देहाच्या आत वागादि इद्रियाच्या द्वारा चेष्टा कराळ ? ('अन्-चेष्टाया ' या पाणिनिनिष्ठित चेष्टा या अर्थी असलेल्या अन्-यातूपासून 'अ-यात्' हे प्रिथ्वी रूप झाले आहे) त्याचप्रमाणे 'कः प्राण्यात् ' प्राणाचे श्वास हे कर्म कोण करील ? (शंकरानन्द हणतात—आत्म कामनेने, आम्हाच्या सुखाकरिता सर्व लौकिक व वैदिक चेष्टा-हालचाळ-होते प्राणवारणही त्यासाठीच आहे पण आत्मा जर दुःख किंवा दुःखाचे साधन असता तर तो पिंचराच्या दशापासून होणाऱ्या दुःखाप्रमाणे अथवा पिंचराप्रमाणे व्याज्य झाला असता शिवाय तो जर सर्पादिका-प्रमाणे दुःख साधन असता तर त्याच्यासाठी भार्यादिक प्रिय झाळी नसती तस्मात् तो सुखरूप आहे, असेच मानण उचित आहे हणून-नच ता परम प्रेमाचे स्थान आहे ता जर परप्रमास्पद नसता तर त्याच्या करिता सर्व लौकिक व वैदिक चेष्टा झाळी नसती 'अहो पण हा जर असा आनंदरूप आहे तर सर्व लोक आनंदासाठी दुःखाचा बाध साधनाचा अंगीकार का करितात,' असे कोणी विचाराळ हणून श्रुति सांगते—) 'एष एव हि आनन्दयाति- ' हाच सर्वांना सतुष्ट करतो (तो आकाश आनंदात्मा स्वयंप्रकाशमान जरी आहे तरी अनादि अविद्येने आवृत झाला आहे त्यामुळे तो साधन व साध्यरूप होऊन बहिर्मुख जीवनाचा बाध साधनरूपाने सुखद होतो तस्मात् अविद्यादशत आब्रह्मस्तवपर्यंत सर्व जाणाना तो सायनाच्या द्वाग व निवेद्यमाना साक्षात् आनंद दतो 'आनन्दयाते-' हे छांदसख्य आह)

य-प्रमाणे आत्म्याचे अस्तित्व सिद्ध करून अता अगोदर हिा न्-च त्याला केव्हा व कसा प्राप्त होतो ते श्रुति सांगते—

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिल-
यनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो ,
भवति ॥

अर्थ—‘ हि-’ ज्या अर्थी विद्वानाला ब्रह्मप्राप्ति नियमानें होते त्या अर्थी ‘ यदा-’ जेव्हा ‘ एषः एतस्मिन् अदृश्ये अनात्म्ये अनिरुक्ते अनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते-’ हा जिज्ञासु किंवा विद्वान् या प्रकृत स्वानुभवगम्य अदृश्य-चक्षुरादि इन्द्रियाचा विषय न होणाऱ्या, अनात्म्य त्रिविधशरीरज्ञान्य, अनिरुक्त वाणीचा विषय न होणाऱ्या व अनिलयन-अनाधार (अर्थात् सर्वकार्यधर्मरहित), अशा आत्म्याच्या ठिकाणा निर्भयपणें प्रतिष्ठेस-तेंच मी अशारीतीनें उत्कृष्ट स्थितीस-प्राप्त होतो ‘ अथ सः अभयं गत भवति-’ तेव्हा तो अभयास गेला आहे, असें होतें (अभय ह० द्वैतराहित्य-कारण ब्रह्मव्यतिरिक्त वस्तूला भय क्षणतात मी निराळा व ब्रह्म निराळें अशा प्रकारचें द्वैत हेंच भय आहे पण तशा भयानें रहित अशा प्रतिष्ठेस-तादात्म्यस्थितीस प्राप्त होतो, अशी योजना करावी)

या विद्वानाला ब्रह्मप्राप्ति निश्चयानें होते, असें सागून त्या-विषयीच्या सशयाचें निराकरण केळें. आता अविद्वानाला त्याची प्राप्ति होत नाही, असें निश्चयानें सागून श्रुति त्याविषयीच्या सशयाचेंही निराकरण करते—

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य
भय भवति ॥

अर्थ—‘ यदा एव हि-’ आणि जेव्हा ‘ एषः एतस्मिन् अरं उत् अन्तरं कुरुते-’ हा-अज्ञानी-या आत्म्याहून पृथक् नसलेल्या ब्रह्मात्म्ये थोडेंही अन्तर-भेद करतो ‘ अथ तस्य भय भवति-’ तेव्हा त्याला भय-होतें (संकरानन्द क्षणतात—हि-ज्याअर्थी

ब्रह्माच्या आधारानेंच राहिलेला अन्न निधिस्य जन्मान्धाप्रमाणें 'ब्रह्मच मी' असें जाणत नाही त्याअर्थी तो या ब्रह्मामध्यें जेव्हां स्वल्पही भेददृष्टि ठेवतो तेव्हां तो जन्म-मरणादि असह्य संसारमयास प्राप्त होतो.)

‘अहो पण अविद्वानाला जरी तसें भय प्राप्त होत असलें तरी शास्त्रीय कर्म किंवा सगुण उपासना, यास जाणणाऱ्या विद्वानाला ब्रह्म-ज्ञाप्रमाणें ब्रह्मप्राप्ति होणेंच उचित आहे,’ ह्मणून कोणी क्षणेळ, असें समजून श्रुति सांगते—

तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य । तदप्येवं श्लोको
भवति ॥ (इति ब्रह्मवल्ग्व्याये सप्तमोऽनुवाकः)

अर्थ—‘तु विदुषः अपि अमन्वानस्य तत् एव भयं’ परंतु कर्मादिकाना जाणणाऱ्याही अन्नज्ञाला तेंच भय होतें. (भेददृष्टि ठेवल्यामुळें अत्यन्तमूढाप्रमाणें त्या शास्त्रज्ञालाही तें पूर्वोक्तच जन्ममरणादिलक्षण भय होतें. आता कर्म, उपासना इत्यादि भेदप्रचुर विवेकें युक्त असलेल्या ब्रह्मतरंगज्ञानशून्य पुरुषाला संसार-भय असतें, याविषयी श्रुति श्लोकाचें प्रमाण देते) त्या अर्थी हा श्लोक आहे. ७.

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽ-
स्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥

अर्थ—‘वातः अस्मात् भीषा पवते’ पूर्वजन्मी सर्वोत्तम उपासना व कर्म करून त्यामुळें या जन्मी वायुरूपाणें उत्पन्न झालेला, व देव झाल्यामुळें मोठ्या माहात्म्यानें संपन्न असलेला हा (वायुसंज्ञक जीव) या अन्तर्गामीरूप ब्रह्माच्या भयानें वाहतो. (आळस न करिता एकसारखा संचार करतो.) ‘सूर्यः भीषा उदेति’ सूर्यही याच्या भीतीनेंच उदय पावतो. ‘अस्मात् भीषा अग्निः च इन्द्रः च—’

याच्या भीतीनेच अग्नि दहनकर्म करतो व त्रैलोक्यनाथ इंद्र त्रिलोकीचें रक्षण करतो. ' पञ्चमः मृत्युं धावति—' या चौघाच्या अपेक्षेने पाचवा असलेला मृत्यु-स्थानर जगमाचा विनाश करणारा—देव प्राण्याचा सहार करण्यासाठी धावतो. ' इति ' श्लोकसमाप्तीकरिता आहे. (असग व निर्गुण ब्रह्मानें भयाचें निमित्त होणेंही प्रशस्त नव्हे. यास्तन मायोपाधि ब्रह्म अन्तर्यामिरूपानें सर्वांचें भयकारण होतें, असें समजावें. याप्रमाणें सर्व प्रश्नाचें उत्तर देऊन झालें. पण पूर्वी ' तो सर्व भोगास एकदमच भोगतो ' व ' तो रस आहे ' असें म्हणून त्याचें आनन्दरूपत्व संक्षेपत दाखविलें आहे यास्तन त्याचा निर्णय करण्यासाठी श्रुति विचाराळा आरंभ करतें—)

सैपाऽऽनन्दस्य भीमांसा भवति ।

अर्थ—' सा एपा—' ती प्रसिद्ध असलेली ही पुढील आनदाची भीमांसा आहे (भीमांसा ह० पूजित विचार. ब्रह्मज्ञाना तो अतिशय सुख देतो. कारण त्याच्या योगानें हा आनन्द सर्वोत्कृष्ट आहे, भावरूप आहे व निरतिशय असल्यामुळें मुख्य पुरुषार्थ आहे, असा निर्णय होतो. सायणाचार्य म्हणतात—हा ब्रह्मानन्द लौकिक आनदाप्रमाणें विषय-विषयिसंबधानें होतो कीं तो स्वाभाविक आहे, अशी भीमांसा येथून प्रवृत्त हाते तिच्या आरंभी स्वाभाविक आनदाळा इतर आनदा पासून पृथक् करून दाखवण्यासाठी त्याची द्वारेच, असे दुसरे विषयानन्द क्रमानें सांगितले आहेत ते सर्व ब्रह्मानन्दाचे लेश असल्यामुळें त्याच्या निश्चयाची द्वारें होऊ शकतात विषयानन्द ब्रह्मानन्दाचे लेश आहेत, हें अशा प्रकारें जाणावें —

अविद्येनें विवेकाळा तिरस्कृत केलें असता अविद्येचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होऊ लागतो आणि त्यामुळेंच निरप्यगर्भापासून मनुष्यापर्यंत जे जीव आहेत त्याच्यामध्यें तो स्वाभाविक ब्रह्मानन्द उत्तरोत्तर क्षीण

होत जातो. तो चंचल, लौकिक व साधनाधीन होतो. प्रत्येक प्राण्याची कर्मे, पूर्व ज्ञान व त्याच्या अनुसार त्याला उपलब्ध झालेली साधने याच्या योगाने तो न्यूनाधिक होतो. मनुष्यापासून पर या गंधर्वादि-योनीत उत्तरोत्तर अविद्या, काम व कर्म याचा अपक्षय व विद्येचा उत्कर्ष होत गेल्यामुळे त्याच्यामध्ये व्यक्त होणाऱ्या आनदाचे प्रमाणही उत्तरोत्तर वाढत जाते. पण कामनाशून्य विद्वान् श्रोत्रियाला त्या आनदाचा साक्षात् अनुभव येतो. कारण विद्येच्या योगाने अविद्याकृत विषय विषयिभाव निवृत्त झाला असता स्वाभाविक परिपूर्ण एक आनन्दच अवशिष्ट राहतो. असो, यास्तव आता त्या स्वाभाविक आनदाच्या द्वार-भूत विषयानदातील आह्ला मानवाना प्रसिद्ध अमलेला मानुष आनन्दच श्रुति प्रथम दाखविते—)

युवा स्यात्साधुयुवाऽध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो
बलिष्ठः । तस्येयं पृथ्वी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् ।
स एको मानुष आनन्दः ॥

अर्थ—मनुष्याला बाल्यावस्थेत विषयाचे गुण कळत नाहीत त्यामुळे त्याला अनिता चन्दनादि विषयापासून आनंद होत नाही त्याचप्रमाणे वृद्धान्स्थेत त्या विषयाचे गुण जरी अवगत असले तरी इन्द्रियवृत्ति क्षीण झाल्यामुळे त्याचा उपभोग घेऊनही नाही, म्हणून येथे 'युवा स्यात्—' तरुण असावा, असें म्हटले आहे सोळाव्या वर्षापासून केत पिकत तो प्रायः योग्यनास्था असते पण योग्य-दर्शितही वुरूपत्व, रोग इत्यादिकारणानी दुःख समजते म्हणून 'साधुयुवा—' मदनासारखा सुंदर व सशक्त असावा, असें म्हटले आहे पण तो तसा जरी असला तरी चवदा विद्या व चतसष्ट फला यातील एकीचेंही ज्ञान नसल्यास दुःख होतें. म्हणून 'अध्यायकः—' विद्यावान् असावा, असें म्हटले आहे परंतु तो तसलाही मनुष्य दीर्घसूत्री किंवा अग्निमाद्यामुळे

रुचिहीन जर असला तर त्याला दुःख होतं. यास्तव 'आशिष्ठः—' कार्यांत सत्वर प्रवृत्त होणारा व्यक्ती अग्नि प्रदीप्त असल्यामुळे सर्व भोज्य मोठ्या रुचीने खाणारा असावा, असें ह्मटलें आहे. पण तो असा असला तरी त्याचे मन दृढ नसल्यास त्याच्या हातून धैर्याची कार्ये होत नाहीत. ह्मणून 'दृढिष्ठः—' दृढ, धीर, असें ह्मटलें आहे. पण धैर्यवान्-ही शारीर बळहीन असल्यास अश्वारोहणादि काहीं करू शकत नाही यास्तव 'बलिष्ठः—' अतिशय बळकट असावा येथवर त्याची भोक्तृत्वसंपत्ति सांगितली. आता श्रुति भोग्यसंपत्ति सांगते— 'तस्य इयं सर्वा पृथ्वी वित्तस्य पूर्णा स्यात्—' त्याची ही सर्व समुद्रवलयविक्रित पृथ्वी धनानें—भोग्यद्रव्यानें—पूर्ण असावी, ह्मणजे इतर श्रतोच्या अनुसार तो सार्वभौम राजा असावा 'सः एकः मानुषः आनन्दः—' तो एक मानुष आनंद आहे. (ह्र० इतक्या सर्व सामग्रीनें संपन्न असलेल्या सार्वभौमराजाचा जो आनंद तोच मनुष्य लोकांचा आनंद आहे. त्याच्या खालचे सर्व आनंद दुःखमिश्रित असल्यामुळे खरे आनंदच नव्हेत कारण तसल्या सार्वभौमाचाचून दुसरा कोणी मनुष्य सर्व प्रकारें तृप्त आहे, असें आढळतच नाही कारण आनंद ह्मणजे तृप्ति विषयाभिलाष तिचा विरोधी आहे. सार्वभौमाचाचून इतर मनुष्याला कोणत्या ना कोणत्या तरी अप्राप्त विषयाचा अभिलाष असणें, अगदीं अदृश्य आहे त्यामुळे त्याच्या ठिकाणीं खरा आनंद संभवत नाही. पण जर सांगितलेल्या प्रकारच्या सार्वभौमाला मनुष्यलोकांतील सर्व विषय प्राप्त झालेले असल्यामुळे त्याच्या तृप्तीला विरोधी विषयाभिलाष प्रतिपद्य करू शकत नाही, आणि अशी स्थिति असल्यामुळे विषयाभिलाषाची जितकी जितकी अधिक निवृत्ति होत जाते तितका तितका आनंदही अधिक व्यक्त होतो, अशा अभिप्रायानें श्रुति बरीच आनंदाहून अधिक आनंद सांगते—)

ते ये शतं मानुषा आनन्दाः। स एको मनुष्यगन्ध-
र्वाणामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥

अर्थ—‘ ते—’ सार्वभौमाचा एक आनन्द अशा प्रमाणाचे ‘ ये शतं मानुषाः आनन्दाः—’ जे शंभर मानुष आनन्द ‘ सः मनुष्य-गन्धर्वाणां एकः आनन्दः—’ तोच आनन्दसह मनुष्यगन्धर्वांचा एक आनन्द होय. (ह० शंभर सार्वभौम राजांची तृप्ति जर एकत्र केळी तर तिचें जें प्रमाण होतें तितक्या प्रमाणाचा एका गंधर्वांचा आनन्द—तृप्ति—असतो. या कल्पात मनुष्य हाऊन विशेष विद्या, कर्म इत्यादिकांच्या योगानें जे गंधर्वावास प्राप्त होतात ते मनुष्यगंधर्वे होत. त्याच्यामध्ये अन्तर्धानादिकाची शक्ति असल्यामुळें ते मनुष्याहून उत्कृष्ट असतात. ते अन्तरिक्ष लोकात राहतात. त्याच्या स्वरूपाचें वर्णन वार्तिककारांनीं असें केलें आहे—पूर्वीं मनुष्यलोकीं असलेले पुरुष विशिष्ट कर्मादिकांच्या योगानें गंधर्व होतात. ते सुगंधसपन्न, इच्छेस येईल तें रूप धारण करणारे, अन्तर्धानादि शक्तींनीं युक्त व नृत्य-गीतादिकात कुशल असतात. त्यामुळें मनुष्याप्रमाणें त्याच्या आनंदात प्रायः विघ्न येत नाहीं, आणि जरी तें एकादे वेळीं आलें तरी त्याचा परिहार करण्याचें सामर्थ्य त्याच्यामध्ये असतें त्यामुळें त्याच्या चित्तामध्ये विशेष प्रसाद सभवतो आणि त्यामुळेंच विशेष सुखाचीही अभिव्यक्ति होते पण अन्तरिक्षात राहणाऱ्या गंधर्वांच्या आनंदाचा अनुभूत आत्मा भूस्थ मनुष्यांना नसतो, ह्मणून श्रुति या लोकच्या निष्काम श्रोत्रियाच्या आनंदासारखा तो असतो, असें सांगते—) ‘ च अकामहतस्य श्रोत्रियस्य—’ आणि अकामहत श्रोत्रियाचाही तो एक आनन्द आहे. (श्रोत्रिय ह० वेदाध्यायी. तो सर्व लोकीं असलेल्या व आनंदाचें निमित्त होणाऱ्या विषयामध्ये अनेक दोष पाहतो. विषय मोठ्या प्रमासानेंच साध्य होतात, ते न्यूनाधिक योग्यतेचे असतात, जरी प्राप्त झाले

तरी सतत रहात नाहीत तर क्षय पावतात इत्यादि दोष त्यालां प्रत्यक्ष दिसतात. शास्त्र व अनुभव, यांवरून त्याचा तसा निश्चय झालेला असतो. ह्मणून तो त्याविषयी निरिच्छ असतो. त्यामुळे मनुष्यगंधर्व-लोकांनी जाऊन तेथील विषयाचा उपभोग घेणाराला जितका आनंद होतो तितका त्याविषयी निरिच्छ असलेल्या वेदवेत्त्या ब्राह्मणालाही होऊं शकतो. कारण जो ज्याविषयी निरिच्छ असतो, त्याचा ज्या-विषयी अभिलाषच नसतो त्याला त्या विषयाच्या प्राप्तीमुळे होणाऱ्या सुखाहून शतगुण सुख होतें. आतां गंधर्वलोक व त्यातील विषय यांचें ज्याला ज्ञानच नसतें त्या मूढालाही त्याविषयी इच्छा नसते, हें खरें; पण त्याला पुढें जेव्हा त्याचें ज्ञान होतें तेव्हां त्याविषयी अभिलाष होतो; आणि त्यामुळे त्याच्या तृप्त्याचा भंग होतो. श्रोत्रियाला गंधर्वादि लोकाचें ज्ञान असूनही तो त्याविषयी अभिलाष धरीत नाही. ह्मणून त्याची तृप्ति निरंकुश राहूं शकते. नृत्य-गीतादिकांमुळे होणारी जो चित्ताची क्षणिक उल्लासवृत्ति ती विकारामक असल्यामुळे स्वाभाविक शांतीचा भंग करते यास्तव तसल्या हर्षादिवृत्ती हा मुख्य आनन्द नव्हे. तर अकामतेमुळे प्रवाहासारखी सतत राहणारी शांति हाच आनन्द आहे. याप्रमाणें वर मनुष्य व मनुष्यगंधर्व याच्या आनंदाचे दोन पर्याय सांगून आतां श्रुति तिसरा पर्याय सांगते—

ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको

देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥

अर्थ—ते जे मनुष्यगंधर्वांचे शंभर आनन्द त्याचा समूह हाच देवगंधर्वांचा एक आनन्द आहे (सृष्टीच्या आरंभी देवलोकीं उत्पन्न झालेल्या गायकांना देवगंधर्व ह्मणतात.) आणि अकामहत श्रोत्रियाचाही तो एक आनन्द आहे. (आतां वेदभगवान् चवथा पर्याय सांगतात—)

ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृ-
णां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य
चाक्रामहतस्य ॥

अर्थ—ते जे देवगन्धर्वांचे शंभर आनन्द तो चिरकाल राह-
णाऱ्या लोकांचा अनुभव घेणाऱ्या पितरांचा व निष्काम श्रोत्रियांचा
एक आनन्द आहे (आता आनन्दाचा पाचवा पर्याय सांगतात—)

ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स
एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य
चाक्रामहतस्य ॥

अर्थ—ते जे चिरकाल राहणाऱ्या लोकांच्या अनुभव घेणाऱ्या
पितरांचे शंभर आनन्द तो आजानजान देवांचा व निष्काम श्रोत्रियांचा
एक आनन्द आहे (पितृ-लोकावर आजान या नावाचा कोणी
एक देवलोक आहे. त्यात उपलब्ध झालेल्या देवाना ' आजानज देव '
हणतात. आता सहावा पर्याय सांगतात—)

ते य शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः
कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपि
यन्ति । श्रोत्रियस्य चाक्रामहतस्य ॥

अर्थ—त जे आजानजान देवांचे शंभर आनन्द तो कर्म देवांचा
व निष्काम श्रोत्रियांचा एक आनन्द आहे ' ये कर्मणा देवानपि-
यन्ति—' आजानजान देवांच्या भोगाहूनही उत्तम भाग संपादन करा-
वयासाठी जे विशेष वैदिक कर्मांचें अनुष्ठान करितात व देवांस प्राप्त
होतात ते कर्मदय हात (स्वतः श्रुतानेच ही कर्मदेवांचा व्याख्या
सांगितली आहे आता श्रुति सातवा पर्याय सांगत—)

ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एकः
देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाक्रामहतस्य ॥

अर्थ—ते जे कर्मदेव देवाचे शमर आनन्द तो देवाचा व निष्काम श्रोत्रियाचा एक आनन्द आहे. (येथील देवशब्दानें हविर्भाग घेणाऱ्या तेहतीस देवाचें ग्रहण करावें आता श्रुति आठवा पर्याय सांगते—)

ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः ।

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥

अर्थ—ते जे देवाचे शमर आनन्द तो इद्राचा व निष्काम श्रोत्रियाचा एक आनन्द आहे. (आता श्रुति नववा पर्याय सांगते—)

ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरा-

नन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥

अर्थ—ते जे इद्राचे शमर आनन्द तो बृहस्पतीचा व निष्काम श्रोत्रियाचा एक आनन्द आहे. (बृहस्पति क्षणजे इद्राचा आचार्य. आता वेद दहावा पर्याय सांगतो—)

ते ये शत बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरा-

नन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥

अर्थ—ते जे बृहस्पतीचे शमर आनन्द तो प्रजापतीचा (ह० विराट् पुरुषाचा) व निष्काम श्रोत्रियाचा एक आनन्द आहे. (आता श्रुति आनंदाचा शेवटचा अकरावा पर्याय सांगते—)

ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण

आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥

अर्थ—ते जे प्रजापतीचे शमर आनन्द तो ब्रह्माचा व निष्काम श्रोत्रियाचा एक आनन्द आहे. (येथें ब्रह्मा ह० सर्व ससारमढळाला व्यापणारा समष्टि-व्यष्टिरूप सूत्रामा हिरण्यगर्भ, तो सर्व शरीरवानां-तील पहिला आहे त्यामुळे सर्व सासारिक आनंदाचा उत्कर्ष त्याच्या-मध्यें परिमत्ताप्त होतो आणि थर दाखविण्याप्रमाणें श्रोत्रियाचे ठिकाणें सर्व आनन्द असल्यामुळे ' तो ब्रह्मविद् सर्व कामांत एकाच वेळीं

भोगतो ' (पृष्ठ ४८). ही आरंभीं केलेली प्रतिज्ञा उपपन्न होते. श्रीशंकरानन्द क्षणतात-हिरण्यगर्भाहून उत्कृष्ट असलेला जो ब्रह्मानन्द तो वाणी व मन यांचा विषय होत नाही. त्यामुळे हिरण्यगर्भाचा आनन्द हाच ब्रह्मानन्दरूप सागराच्या एका बिंदूसारखा आहे; असे क्षणून व ब्रह्मानन्दाची नुस्ती दिशा दाखवून श्रुतीने तूष्णींभाव स्वीकारला आहे. ॥० आतां यापुढे त्याकरितां तो स्वप्रकाश आनन्दात्माच प्रमाण आहे, मी नव्हे, असा श्रुतीचा अभिप्राय आहे. याप्रमाणे परमानन्दाच्या द्वारभूत सांसारिक आनन्दाचा उत्कर्ष, आगम व श्रोत्रियाचा अनुभव यांच्या योगाने श्रुतीने दाखविला. आतां ज्याचा मुख्यतः बोध करावयाचा आहे तोच ब्रह्मानन्द दाखवितात—)

स यथायं पुरुषे । यथासावादित्ये । स एकः ॥

अर्थ-‘ सः ’ तो-परोक्ष, हिरण्यगर्भाहून उत्कृष्ट आनन्द ‘ च यः अयं-’ आणि जो हा स्वयं प्रकाशमान आनन्द ‘ पुरुषे-’ पुरुष-शब्दवाच्य पंचकोशक्रमक देहात ब्रह्म पुच्छरूपाने सांगितला आहे ‘ च यः असौ आदित्ये-’ आणि तसाच जो हा आदित्यामध्ये आहे (क्षणजे पुरुषांत व आदित्यांत राहणारा जो आनन्द, अर्थात् आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक आनन्द) ‘ सः एकः-’ तो एक आहे. (अर्थात् मानुषानन्द, देवानन्द इत्यादि भासणारा भेद वास्तविक नसून तो मानुष, देव इत्यादि भेदरूप उपाधिप्रयुक्तच आहे. त्यामुळे त्याचा स्वरूपतः भेद नाही. जिज्ञासूंनी-ब्रह्मादिस्थावरान्त आनन्दांचा वास्तविक भेद नाही. कारण ते सर्व एका ब्रह्मानन्दरूप सागराचे लेश आहेत,— असा निश्चय करावा; असे वरील मीमांसेच्या योगाने ठरले. आतां त्या आनन्दाला जाणण्याचे फळ सांगतात—)

स य एवंविद् । अस्माद्धोकात्प्रेत्य । एतमब्रमय-
मात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसं-

क्रायति । एतं मनोप्रयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं
विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एवमानन्दमय-
मात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ॥

(इति ब्रह्मवल्ग्व्यायेऽष्टमोऽनुवाक)

अर्थ- ' सः यः एवंविद्-' तो जो असें जाणणारा (आदित्य
च पुरुष यातीळ ब्रह्मानन्द एक आहे, असें समजणारा) पुरुष तो
' अस्मात् लोकात् प्रेत्य-' या लोकातून ह्म० प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या
या दृष्टादृष्ट साधनफलरूप पुत्रादि लोकापासून निवृत्त होऊन, त्याविषयी
निरपेक्ष होऊन (मेल्याप्रमाणेच त्याविषयी अभिलाषासून होऊन)
' एतं अन्नमयं आत्मानं उपसंक्रामति-' या श्रुतिवोधित पूर्वोक्त
अन्नमय आत्मास-इंद्रियाच्या द्वारा विषय प्राप्त करून देणाऱ्या देहास-
अगदीं सामीप्यानें प्राप्त होतो. पुत्रादि ग्राह्य पदार्थांच्या सुख-दुःखांतील
अभिमान सोडून हा अन्नमयच मी आहे, अशी भावना दृढ करतो.
(किंवा शंकरानन्द क्षणतात-अन्नमय आध्यात्मिकादिभेदभिन्न जरी
असला तरी तो आरोपित आहे. यास्तम वस्तुतः मीच हें सर्व आहे;
असें यथावधाने जाणतो त्याचप्रमाणे पुढील प्राणमयादि पर्यायात
जाणारे.) तसाच तो अन्नमयांतील आसक्ति कमी करून प्राणमय
आमाच मी आहे, असा निश्चय दृढ करतो. प्राणमयांतील आसक्ति
सोडून मनोमय आमाच मी आहे, अशी भावना दृढ करतो नंतर
मनोमयांतील अभिमान सोडून विज्ञानमय आमा मी आहे, असें
जाणतो; आणि शेवटी विज्ञानमयालाही सोडून आनन्दमय आमा मी
आहे, असें तो समजतो. क्षणने तो उत्तरोत्तर त्या त्या कोशार्शी
तादात्म्य पावत जातो अन्नमयपर्यंत जाऊन पाचल्यावर त्याच्या
प्रियादि अययानांतील आसक्ति कमी करून शेवटी उपासक पु उरूप
ब्रह्मात्म्ये पर्यवसान पावतो. ज्ञान होण्यापूर्वी मी देह आहे, ब्राह्मण

आहे, इत्यादि जसें तो समजत होता तसेंच आतां ज्ञान ज्ञात्यावर मी सर्वाधार ब्रह्म आहे, असें समजून शांत होतो. त्यानंतर 'मी विज्ञान; मन, प्राण, देह किंवा बाह्य पुत्रादि आहे, असा भ्रम त्याला होत नाही; तर तो मी सर्व चराचरांचा आत्मा आहे, अशा दृढ निश्चयामुळे आनन्द ब्रह्म होतो.) ' तदपि एष श्लोको भवति- ' त्या पंचकोशाधिष्ठान अवाङ्मनसगोचर पुच्छरूप ब्रह्मसाविषयो हा श्लोक-मंत्र-आहे. (जो ज्या स्वरूपाचा असतो तो त्याला न भीत नाही, जसा-वाच आपल्या-लाच कधीं भीत नाही, असें सांगण्यासाठी हा मंत्र प्रवृत्त झाला आहे.) ८.

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चेति ॥

अर्थ-(चवथ्या अनुवाकाच्या आरंभी या मंत्राचा सविस्तर अर्थ सांगितला आहे. तथापि शब्दार्थ असा-) ज्याच्यापासून वाणी मनः सह त्याला प्राप्त न होतां परत फिरतात त्या ब्रह्माच्या आनन्दाला जाणणारा विद्वान् कोणालाही भीत नाही. (पूर्वी मनोमयाचें प्रकरण असल्यामुळे मनोमयाची उपासना करणाराला केव्हांही-या जन्मी किंवा जन्मान्तरीं-भीति नसते, कारण भीतीचें निमित्त जरी उपस्थित झालें तरी तो त्याचें निवारण करू शकतो, असें सांगितलें व आतां अ-द्वितीय ब्रह्मानन्दच मी आहे, असें स्मृतुभवानें जाणणान्या त्याला भीतीचें कांहीं कारणच रहात नाही, अशा अभिप्रायानें ' कुतश्चन ' असें झटलें आहे. ' अहो पण धर्म व अधर्म हीं दोन्ही संतापाची कारणें विद्यमान असतांना तो कोणालाही भीत नाही, असें कसें झणतां येईल ! ' अशी शंका कोणा घेईल, झगून श्रुति सांगते-)

एतं ह वाच न तपति । किमहं साधु नाकरवम् ।

किमहं पापमकरवमिति ॥

अर्थ—(मरणकाल समीप आला असता सर्व प्राण्याच्या मनात)
 ‘अहं साधु किं न अकरवम्, अहं पापं किं अकरवं इति एतं
 ह वाच न तपति—’ मी पूर्वी शरीरसामर्थ्य व द्रव्यादिसंपत्ति याचें
 आनुकूल्य अस्ताना (स्वर्गादिकाचें साधन) यागादि पुण्य कर्म का
 केलें नाहीं (परद्रव्यापहारादि नरकसाधन) पाप का केलें ? (अशी
 चिंता उद्भवते. पण तसली चिंता) या एका ब्रह्मवेत्त्यालाच सतत
 करीत नाहीं (कारण—)

स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उभे ह्येवैष
 एते आत्मानं स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषद् ॥

(इति ब्रह्मसूत्राच्या नमोऽनुवाक)

अर्थ—तो जो असे (ह० हों पुण्य-पाप कर्में सतापाचीं निमित्तें
 आहेत, असें शास्त्र व युक्ति यावरून) जाणणारा विद्वान् असतो तो
 पुरुष (कर्मप्रयुक्त सतापनिवारणार्थ) आत्म्याला बलयुक्त
 करतो. (हा आत्मा साक्षी आहे, धर्माधर्मांचा कर्ता नव्हे, अशा निश्च-
 यानें तो सतापरहित-प्रीत होतो, असा याचा भावार्थ ‘अहो पण
 आत्मा अकर्ता व ब्रह्म आहे, असें जरी ज्ञान झालेलें असलें तरी वर्त-
 मान देहेंद्रियाच्या योगानें पुण्यपाप अवश्य होतें त्याचप्रमाणें पूर्वसंचित
 पुण्यपापही असतें, ’ अशी आशका घेऊन श्रुति सांगते—) ‘यः एवं
 वेद सः एषः उभे हि एव एते आत्मानं स्पृणुते—’ जो पुरुष अशा
 प्रकारें पुण्य व पाप तापाचें निमित्त आहे व आत्मज्ञान त्याचें निवारक आहे,
 असें जाणतो तो ही दोन्ही—पुण्य व पाप—आत्माच आहे, असें पाहतो.
 (चार्वाक धर्माधर्मजन्य पुण्यपाप मुळीं नाहींच, असें समजतो, म्हणून
 तो नास्तिक पण हा तत्त्वज्ञ धर्माधर्मजन्य पुण्यपाप आत्मस्वरूपाहून
 पृथक्-स्वतंत्रपणें विद्यमान-नाहीं, असें जाणतो.) ‘इति उपनिषद्—’
 असें हे उपनिषद् आहे (उपनिषद् ह० ब्रह्मार्थप्राप्तिपादक ग्रंथ. हे
 शेषटचें वाक्य अनुवाकाचा उपसंहार करण्यासाठी आहे.) ९

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवा-
वहै । तेजस्विनावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै । ॐ
शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(इति अष्टमः प्रपाठकः ।)

अर्थ—या श्रुतीचा अर्थ वर (पृष्ठ ४९) पहावा. येथे तैत्ति-
रीय आरण्यकाचा आठवा प्रपाठक व उपनिषदाचा दुसरा ब्रह्मबल्य-
ध्याय समाप्त झाला.

अथ भृगुबल्यध्यायः ।

हरि ॐ ' सह नाववतु० ' इत्यादि शान्ति ।

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति ॥

अर्थ—दुसऱ्या अध्यायात ब्रह्मविद्येचें निरूपण केलें. आता
तिसऱ्या अध्यायात त्याच्या साधनाचें निरूपण केलें जात आहे पहिल्या
साहिती उपनिषदात बहिरंगसाधनभूत कर्में व उपासना सांगितली
आहे, हें खरें; परंतु तेथें विचाररूप अन्तरंग साधन सांगितले नाही.
यास्तव तें येथें सांगितलें जात आहे. कारण तें सांगितलें झणजे मनन
व निदिध्यासन हीं त्याचीं अगोदर सांगितल्यासारखीं होतील वेद आता
अगोदर विद्यास्तुत्यर्थ उपाख्यान सागतो. ' भृगुः वै वारुणिः—'
भृगु या नाराचा कोणी एक गोत्रप्रवर्तक महर्षि होता. सहिता व
ब्राह्मण या दोन्ही वेदभागात त्याची प्रसिद्धि आहे. तो वरुणाचा पुत्र
होता. ' सः वरुणं पितरं उपससार—' तो आपल्या वरुण नावाच्या
पित्यापार्शी शिष्यभावानें—गुरुपसदन—यायानें—गेला. ' हे भगवः ब्रह्म
अधीहि इति (उपससार)—' हे पूज्यस्वरूप गुरो, ब्रह्माचें चागलें
स्मरण कर. (आपल्या मनानें त्याचें चागलें स्मरण करून मला त्याचा
उपदेश कर, अशा अर्थाचा मंत्र झणत त्यानें गुरुपसदन केलें.)

वर सागितल्याप्रमाणें भृगु वरुण—पित्यापाशी शिष्यभावानें उपदेशार्थ आला असता पिता—

तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो
वाचमिति ॥

अर्थ—‘तस्मै-’ त्या ‘अधीहि भगवो ब्रह्म’ इत्यादि मंत्र हाणून समीप आलेल्या भृगूला ‘एतत् प्रोवाच-’ हें अन्नादिक-ब्रह्मबोधाचें द्वार-सागता झाला. ‘अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनः वाचं-’ अन्न ह० शरीर-अन्नमय कोश (अर्थात् आध्यात्मिकादि-भेदाने त्रिविध शरीरें), प्राणमयकोश (क्रियाशक्तिमान्, शरीरस्थ अत्ता-अन्नभक्षक), चक्षुरिन्द्रिय, श्रोत्रेन्द्रिय, मन (अर्थात् ज्ञानशक्तियुक्त साधनें) व वाक् (शब्दोच्चारार्थें साधन) ‘इति-’ अशाप्रकारें (पिता त्या पुत्राला ब्रह्मज्ञानाच्या द्वाराचा उपदेश करता झाला. मन हें अन्तःकरण सर्व इन्द्रियांना साधारण आहे. शाखांप्रारंभ चंद्र आहे, असें लढले असता चंद्र पाहण्याची इच्छा करणा-या मनुष्याची दृष्टि शाखांप्रारंभ वळते व चंद्रदर्शन होतें. हाणजे शाखाप्र चंद्राचें लक्षक होतें. त्यामुळे लक्षक या रूपानें तें चंद्रदर्शनाचें द्वार होतें. त्याचप्रमाणें बुद्धिरूप गुहेत स्थित असलेल्या ब्रह्मदर्शनाची उपलक्षक अन्न प्राणादिक हीं, त्याचीं द्वारे आहेत अर्थात् ‘अहं’ या प्रतीतीवरून ज्ञात होणाऱ्या अन्नमय, प्राणमय इत्यादिकामध्यें ब्रह्माला शोधार्थें. श्रीशंकरानन्द हाणतात-भोक्ता, भोग्य व भोगसाधनें याचा समूह हाच सर्व प्रपञ आहे. तो प्रपञ हेच ब्रह्माचें लक्षण, येथें सागितलें आहे. कारण आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान होईपर्यंत साधकाला मला काहीं कळणें, मी विद्वान् आहे, असा अभिमान असतो. यास्तव तो नाहीसा व्हावा हाणून विज्ञान पुरुषाला प्रपञातीलच भोग्य, भोगसाधन किंवा भोक्ता यातील कोणत्या तरी एकाचा वस्तूमध्यें ब्रह्मदृष्टि ठेवून उपासना करावी लागते. ति-या यो-

गानें त्याचें पाप क्षीण होतें. पापाचा क्षय झाला असता साक्षात्काराला प्रतिबध करणारे अभिमानादि दोष नाहीसे होतात आणि त्यामुळे ब्रह्म-साक्षात्कार निर्बिघ्नपणें होऊ शकतो. त्यावाचून तो होत नाही अशा अभिप्रायानें श्रुति सांगते—)

तं होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।
येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसविशन्ति ।
तद्विजिज्ञासस्व । तद्व्रह्मेति ॥

अर्थ—‘त-’ ज्याला वरील द्वाराचा उपदेश केला आहे त्या-ज्ञानाचीं द्वारे ऐकून साक्षात् ज्ञान ऐकण्याविषयीं अतिशय उत्सुक झालेल्या-भृगूला ‘ह उवाच-’ खरोखर पिता क्षणाळा ‘यतः-’ ज्या वस्तूपासून, ज्या एका निमित्त व उपादान कारणापासून ‘इमानि वै भूताति जायन्ते-’ हीं प्रसिद्ध असलेलीं भूतें-आकाशादिक पंचभूतें व स्वेदजादिक भौतिक शरीरें-उत्पन्न होतात, ‘येन-’ ज्या जीवनकारणभूत वस्तूच्या योगानें ‘जातानि-’ उत्पन्न झालेलीं तीं ‘जीवन्ति-’ जिवत राहतात, प्राणधारण करणें, एतद्रूप स्थिति करितात, घटाच्या मृत्ति कारूप उपादान कारणाप्रमाणें ‘यत्-’ ज्या लयस्थानी ‘प्रयन्ति (सन्ति)-’ आपला कार्यरतभाव सोडून जाणारीं भूतें ‘अभिसविशन्ति-’ पूर्णपणें प्रसन्न वरितात (वृ० ज्याप्रमाणें फेस, तरंग, बुडबुडे इत्यादिकाची उत्पत्ति, स्थिति व लय समुद्रात होतात त्याप्रमाणें प्रपचाच उत्पत्ति स्थिति लय ज्यामध्ये होतात) ‘तत् विजिज्ञासस्व-’ त्याला विशेषें करून-तेंच मा आहे, अशा भावनेन-जाणण्याचा इच्छा वार त्याच्याविषयीं विचार कर ‘तत् ब्रह्म-’ तेंच तू विचारलेलें ब्रह्म आहे ‘इति’ हा शब्द पियाचें उत्तर संपलें, असें सुचविता.

स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

(इति तृतीये भृगुवल्क्यध्याये प्रथमोऽनुवाक ।)

अर्थ—ज्याने पित्याचें वरील वाक्य मोठ्या श्रद्धेने ऐकलें आहे असा 'सः तपः अतप्पत—' तो तप करता झाला. (येथें तप ह० आलोचन. अन्नादि उक्त द्वारातील कोणत्या द्वाराचे ठिकाणी 'यतो वा० ' इत्यादि वाक्यातील लक्षण आहे, असा त्यानें विचार केला, असा याचा अभिप्राय.) 'सः तपः तप्त्वा—' तो तप करून (विचार करून पुढें सांगितल्याप्रमाणें निश्चय करता झाला. सायणाचार्य हणतात—येथें तप शब्दानें चारी आश्रमाचा धर्म विवक्षित आहे. कारण तोच ब्रह्मज्ञानाचें निमित्त आहे. अनाश्रमी विधुरादिकाचा जपादि धर्मही ज्ञानाचें निमित्त होतो, असें जरी सांगितलेले असले तरी आश्रमी पुरुषाचा धर्म अतिशय प्रशस्त आहे, असें भगवान् व्यासानीं उत्तर मीमांसेत (अ. ३ पा. ४ सू. ३९) सांगितले आहे. शिवाय श्रुति व स्मृति यामध्ये आश्रमधर्म या अर्थीही तप शब्दाचा उपयोग केलेला आढळतो. जसे ' तपो हि स्वाध्याय ' या वाक्यात स्वाध्यायरूप ब्रह्मचारिधर्माचे ठिकाणी तपःशब्दाचा प्रयोग केला आहे ' एतत्सल्लवान् तप इत्यादुर्य स्व ददाति ' या वाक्यात धनदान या गृहस्थाच्या धर्माला तप हाटले आहे, ' तपो नानशनात्पर ' या वाक्यांत वनस्थाच्या अनशनाला—उपसासाला—तप हाटले आहे आणि ' मनसश्चेन्द्रियाणा च ह्यैकामथ परम तप ' या वाक्यात ऐकामयाला ह० यतिधर्माला तप हाटले आहे आणि ती चारी तपे ब्रह्मज्ञानोपकारक आहेत. स्वाध्यायाच्या योगानें ब्रह्मज्ञानाप्रिपयी प्रमाण निष्पन्न होतें, दानाच्या योगानें त्रिभिदिपा उत्पन्न होते, उपसासाच्या योगानें इन्द्रियाच्या दर्पाचें निवारण होतें आणि ऐकामय हें तर ज्ञानाचें साक्षात् कारण आहे. श्रीशंकराचार्यांनीं 'तप —' शब्दानें केवळ ऐकामयाचेंच ग्रहण केले आहे भाष्यापांत त्याचा विशेष गुळासा होईल. वेदभाष्यकार सायणाचार्यांनीं या अप्यायाचा एकच अनुवाक मानला आहे.

पण वेदिक, आचार्य व शंकरानन्दादि यांच्या मताप्रमाणे आहोती याही (अव्यायाचे अनुवाक तोडले आहेत.) ?

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्धचेव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं
प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥

अर्थ—‘ सः अन्नं ब्रह्म इति व्यजानात्—’ तो भृगु (स्वाध्याय-पूर्वक ऐकाग्र्यरूप तप व त्या तपाच्या योगाने विचार करून आणि पूर्वोक्त लक्षण योजून प्रथम) अन्नच ब्रह्म आहे, असा निश्चय करता झाला. ‘हि—’ कारण ‘अन्नात् एव खलु इमानि भूतानि जायन्ते—’ अनापासूनच खरोखर हीं देहरूप भूत उत्पन्न होतात. उत्पन्न झालेढीं तीं अन्नाच्या योगानेच जिवंत राहतात. जीन होताना अन्नातच सर्वांचा प्रवेश करितात. ‘इति (व्यजानात्)—’ अशा रीतीने जाणता झाला, असा सबंध.

तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा ब्रह्म विजि-
ज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽस्तप्यत । स
तपस्तप्त्वा ॥ (इति भृगुवल्क्यध्याये द्वितीयोऽनुवाक ।)

अर्थ—‘ तत् विज्ञाय—’ तें अन्न ब्रह्म आहे, असे जाणून (पण त्या ज्ञानाने चित्ताचे समाधान न झाल्यामुळे) ‘ पुनर् एव ‘अधीहि भगवो ब्रह्म’ इति वरुणं पितरं उपसार—’ पुनरपि ‘ हे भगवन्, ब्रह्मार्चें स्मरण करा व मला त्याचा उपदेश करा, ’ अशा अर्थाचा उपसरण मात्र झणत वरुण पित्याजवळ गेला. तेव्हा पिता त्याला क्षणाळा, “तपाच्या योगाने (साधनरूप ज्ञानाने तू स्वतःच) ब्रह्माला विशेष प्रकारे जाण्याची इच्छा कर. कारण तें पूर्वोक्त विचाररूप तपच ब्रह्म

आहे.” तें ऐकून त्यानें तप केलें आणि तो तप करून (पुढें सांगितल्या-
प्रमाणें निश्चय करता झाला. शंकरानन्द ह्मणतात—यावरून
ब्रह्मजिज्ञासूनें नित्यानित्यमस्तुविवेकादि साधन संपादन करावें. पण
तें संपादन करानव्यास अशक्त बराछेल्या साधकानें अनाध्या ठिकाणीं
ब्रह्मदृष्टि करावी, असें अर्थात् सिद्ध होतें.) २.

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणादथेव खल्वि-
पानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति ।
प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव
वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।
तं होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ।
स तपोऽस्तप्यत । सतपस्तप्त्वा ॥

(इति भृगुसुख्यध्याये तृतीयोऽनुवाकः)

अर्थ—(अन्तः ब्रह्म आहे, असा जरी त्यानें निश्चय केला
होता तरी त्यामुळें त्याच्या चित्ताला समाधान वाटलें नाहीं. कारण
अन्त कुजतें, तेव्हा तें प्रपंचाचें कारण कसें होईल ? शरीरही प्राण-
रहित असलें तर कुजल्याशिवाय रहात नाहीं तेव्हां अन्नाला ब्रह्म
कमें ह्मणता येईल, असा त्याचा त्यालाच संशय आला; आणि तो
घाळविण्यासाठीं आळस न करिता अथवा मला जें समजलें आहे तेंच
खरें आहे, असा आग्रह न धरता नम्रपणानें व जिज्ञासाबुद्धीनें पिया-
पाशीं गेला. पण वरुणानें त्याला साक्षात् ब्रह्म न सांगतां किंवा
आधुनिक गुप्तिप्रमाणें मस्तकार हात ठेवून शिष्याला कृतार्थ न करितां
तुं आपणच विचार कर; ऐकामयस्व तप हेच ब्रह्म आहे,
कारण तेंच ब्रह्माचें मुख्य साधन आहे, असें दृढलें.
शिवाय पूर्वोक्त सत्य-ज्ञानादि स्वरूपलक्षणपर याक्यानें ब्रह्माचा उपदेश
‘केस्यास ते आगमप्रमाणार्थे प्रमेय होईल आणि त्यामुळें आपल्या भृगु-

पुत्राला धर्माधर्माप्रमाणें परोक्ष ब्रह्माचेंच ज्ञान होईल. अपरोक्ष ब्रह्म-
साक्षात्कार होणार नाही. पण त्यानें ऐकाम्रयमनानें आपल्या-
पार्शीच चांगला विचार केल्यास त्याला तो होईल; अशा अभि-
प्रायानें वरूपानें आपल्या आत्मरूप पुत्रालाही ब्रह्माचें स्वरूपलक्षण न
सांगता तप करावयासच सांगितलें. तेव्हा भृगूनेंही ऐकाम्रचित्तानें
विचार करून व प्राणाचे ठिकाणी जगत्कारणत्वलक्षण योजून प्राण
ब्रह्म आहे, असा निश्चय केला. ऐतरेय शाखाध्यायी ब्राह्मणानीं ' न
ह वा कृते प्राणाद्रेतः सिच्यते पूयेन सभवेत् । ' या वाक्यात प्राणरहित
रेत गर्भाशयातून कुजून बाहेर पडेल. त्याच्यापासून शरीरोत्पत्ति होणार
नाहीं, असें झटलें आहे. त्यावरून प्राण शरीरोत्पत्तीचें कारण आहे,
असा निश्चय होऊ शकतो. कारण कोणताही लिंगशरीरयुक्त जीव
स्वर्गातील सुखोपभोगानें पुण्याचा व नरकातील दुःखोपभोगाने पापाचा
क्षय होताच तिसऱ्या रत्नात (पृष्ठ २६७) सांगितल्याप्रमाणें वृष्टीच्या द्वारा
भूलेकां येऊन अन्नासहवर्तमान पुरुषात प्रवेश करून रेतसह ह्रीगर्भात
जेव्हा प्रवेश करतो तेव्हा रेतबरोबरच गर्भाशयात गेलला प्राणवायु
रेताला गुकवून पिंडादि क्रमानें त्या जीवाच्या देहाला बाढवितो; आणि
त्या रेतामध्यें प्राण नसल्यास त्याचा शरीराकार परिणाम होत नाही,
यास्तव प्राण उत्पत्तीचें निमित्त आहे त्याचप्रमाणें प्राण देहाच्या स्थितीचें
निमित्त आहे, असें ' यावदस्मिञ्शरीरे प्राणो वसति तावदायुः । ' या
कोपीतकी शाखेच्या उपनिषद्वाक्यांत झटलें आहे आणि प्राण निघून
गेल्या असता देहाला मरण येतें, हें तर प्रसिद्ध आहे. यास्तव प्राण
प्रपंचाचें उपादान कारण जरी नसला तरी जन्म-स्थिति-नाशचें
निमित्त आहे. यास्तव तेंच ब्रह्म आहे, असा त्यानें निश्चय केला आता
अक्षरार्थ सांगतो—) प्राणच ब्रह्म आहे, असें तो जाणता झाला.
कारण प्राणापासूनच हीं भूतें होतात. उत्पन्न झालेली ती प्राणाच्या

योगानेंच जिवत राहतात. लीन होताना प्राणामध्येच प्रवेश करितात, असें जाणून पुनरपि संशय आल्यामुळे तो ' भगवन्, ब्रह्माचें स्मरण करून मला उपदेश करा, ' अशा अर्थाचा मंत्र ह्मणत वरुण पित्या-पाशीं गेला. तेव्हा पिता त्याला ह्मणाला " तू विचाररूप तपानें ब्रह्माला साक्षात् जाणण्याची इच्छा कर. कारण विचाररूप तपच ब्रह्माचें मुख्य साधन असल्यामुळे ब्रह्म आहे " तेव्हा तो भृगु तप करता झाला आणि त्यानें तप करून (असा निश्चय केला. प्राण जड आहे त्यामुळे त्याला ब्रह्म ह्मणणें सयुक्तिक नाही. कारण 'प्रज्ञान ब्रह्म, विज्ञानमानन्द ब्रह्म ' इत्यादि वाक्यांवरून ब्रह्म चेतन आहे, असें प्रतीत होतें. मन ज्ञानशक्तियुक्त आहे यास्तव तें चेतन आहे, आणि जन्मा-दिक्ताचें कारणत्व हें लक्षणही त्याच्या ठिकाणीं सभवतें. कारण वरच्या पर्यायात गर्भांत प्राणानें प्रवेश करणें हें जसें शरीरोत्पत्तीचें निमित्त सांगितलें आहे त्याप्रमाणें प्रश्नोपनिषदातील 'मनोऋतेनायात्यस्मिञ्शरीरे' या वाक्यात प्राणाचा प्रवेश मनाच्या अधीन आहे, असें सांगितलें आहे. मन कृत ह्मणजे मन सकल्प, त्याच्या योगानें तो या शरीरात येतो, असा त्या वाक्याचा अर्थ आहे त्याचप्रमाणें कृपि, वाणिज्य इत्यादि जीवनाचा उपाय मनानें विचार केल्यानाचून सपादन करतां येत नाही यास्तव मनच शरीराच्या स्थितीचें निमित्त आहे, आणि मनानें शरीराचा त्याग कला ह्मणजेच मरण येत असल्यामुळे मन मरणाचेंही निमित्त आहे, असें ठरतें असा विचार हेंच तप करून मनच ब्रह्म आहे, असा पुढील पर्यायात सांगितल्याप्रमाणें त्यानें निश्चय केला). ३.

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः
मयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं

पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं
होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ।
स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

(इति भृगुबल्यध्याये चतुर्थोऽनुवाक ।)

अर्थ—वर सांगितल्याप्रमाणें आपल्या पार्शीच विचाररूप तप करून तो मन ब्रह्म आहे असें जाणता झाला कारण मनापासूनच हीं सर्व भूतें उत्पन्न होतात मनाच्या योगानेंच उत्पन्न झालेलीं तीं जिघत् राहतात लीन होत असताना मनातच लय पावतात (यास्तव मनच ब्रह्म आहे, असा तो निश्चय करता झाला. पण त्यामुळें त्याच्या मनाला समाधान वाटेना कारण मन चक्षुरादि इतर इंद्रियाप्रमाणें करण असल्यामुळें तें कर्त्याच्या अधीन असतें त्यामुळें त्याला ब्रह्मत्व संभवत नाही, असें वाटून) तो पुन पित्याकडे पूर्वोक्त मंत्र हाणत गेला. पित्यानेंही त्याला पूर्वाप्रमाणेंच तप करावयास सांगितलें. तेव्हा त्यानें—‘ विज्ञान यज्ञस्तनुते ’ (पृष्ठ १४) या पूर्व अध्यायातील वाक्यावरून विज्ञानच कर्ता आहे, असा निश्चय होतो उत्पत्त्यादिकाचें निमित्त होणें, हें ब्रह्मलक्षण त्याच्या ठिकाणीं सभवतें केलेल्या कर्मांच्या द्वारा तें देहोत्पत्तीचें निमित्त होतें. कृप्यादि लौकिक कर्मांचें कर्तृत्वही त्याच्याकडे असतें त्यामुळें तें जीवनाचें निमित्तही आहे आणि मरणाला कारण होणाऱ्या युद्धादिकाचें कर्तृत्वही त्याच्याकडेच असल्यामुळें तेंच ब्रह्मलक्षणानें लक्षित आहे—असा विचार हेंच तप केलें, आणि तें तप करून पुढें सांगितल्याप्रमाणें निश्चय केला. ४.

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्धयेव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीव-
न्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय ।

पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो
ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ।
तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।

(इति भृगुबल्यध्याये पञ्चमोऽनुवाक ।)

अर्थ—विज्ञान ब्रह्म आहे, कारण विज्ञानापासूनच खरोखर हीं सर्व भूतें उत्पन्न होतात उत्पन्न झालेलीं तीं विज्ञानाच्या योगानेंच जिवंत राहतात, आणि आपला कार्यभाव सोडताना विज्ञानातच प्रवेश करितात, यास्तव विज्ञानच ब्रह्म आहे, असा त्यानें निश्चय केला (पण कर्तृत्व केशाला कारण होतें यास्तव विज्ञान ब्रह्म नव्हे शिवाय अन्नापासून विज्ञानापर्यंत जे चार पदार्थ वर सांगितले आहेत ते सर्व भूतांचे हेतू आहेत, असें ह्मणता येत नाहीं कारण आकाशादि भूतें अन्नादि भौतिक पदार्थापासून होण्याचा समय नाही, असा सशय आल्यामुळे) तो पुनरपि आपल्या पित्यापाशीं ‘अधीहि भगवो०’ इत्यादि मंत्र ह्मणत गेला पण पिता त्याला ह्मणाला, “तपाच्या योगानें तूच ब्रह्माला जाण कारण विचाररूप तप हेंच ब्रह्मप्रापक असल्यामुळे ब्रह्म आहे ” तेव्हा त्यानें तप केलें आणि विचार करून (असा निश्चय केला—विज्ञानाप्रमाणें आनंद केशकर नाहीं ह्मणूनच सर्व प्राणी त्याची इच्छा करतात तो सर्व जीवाना अत्यंत अभीष्ट असल्यामुळे परम पुरुषार्थही आहे त्याला आकाशादि भूतांचे कारणत्वही आहे यास्तव तो आनंदच ब्रह्म आहे) ५

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्धयेव
खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनदेन जातानि
जीवन्ति । आनन्दं मयन्त्यभिसविशन्तीति ॥

अर्थ—आनंदच ब्रह्म आहे, असें तो जाणता झाला कारण आनदापासूनच खरोखर हीं भूतें उत्पन्न होतात, उत्पन्न झालेलीं तीं

आनंदाच्या योगानेंच जिवंत राहतात आणि कार्यभाव सोडीत असताना तीं आनंदातच प्रवेश करितात (यास्तत्र आनंदच ब्रह्म आहे. श्रीशंकरानंद क्षणतात-अन्नामध्ये विनाशित्व, प्राणामध्ये जडत्व, मनामध्ये अनिश्चयामकत्व व विज्ञानामध्ये सुख-दुःखभोक्तृत्व हा दोष असल्यामुळे त्यातील एकालाही ब्रह्म क्षणता पेत नाही. ' चक्षु श्रोत्र० ' इत्यादि (पृष्ठ ९०) पूर्वोक्त वाक्यात विज्ञान जरी सांगितलेले नसले तरी वागादि क्रियाशक्ति व चक्षुरादि ज्ञानशक्ति यांचें अस्तित्व प्राण व मन याच्या अधीन असतें व मन विज्ञानाच्या तन्त्रानें असतें, असा अनुभूत आहे. यास्तत्र भृगूनें न सांगितलेल्याही त्याला आपल्या बुद्धीनें जाणलें.)

असो; या वरील आख्यायिकेंत भृगूनें जगाचें कारण क्षणून ज्याचा विचार केला आहे त्या आनन्दरूप ब्रह्माच्या साक्षात्काराचें चित्तैकाग्र्यरूप तप हेंच अन्तरंग साधन आहे, असें सांगितले. पण अन्नादि चार पदार्थांहून आनन्दरूप पाचवें पृथक् तत्त्व जसे आहे, तसें त्या आनंदाहूनही आणखी पृथक् सहावें तत्त्व आहे कीं काय, अशी शका आली असता श्रुति तिचें निवारण करण्यासाठीं पूर्वोक्त विवेचा उपसहार करिते—

सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रति-
ष्ठिता ॥

अर्थ-‘ सा-’ ती-इतर श्रुतींत प्रसिद्ध असलेली-‘ एषा-’ ही-एकाग्र चित्ताच्या योगानें साक्षात् अनुभवास आलेली ‘ भार्गवी-’ भृगूनें प्राप्त करून घेतलेली व ‘ वारुणी-’ वरुणानें सांगितलेली ‘ विद्या-’ ब्रह्मविद्या परम आकाशांत (आनन्दात्म्यामध्ये) प्रतिष्ठित आहे, आनन्दात्म्यामध्येच तिचें पर्यवसान झाले आहे; ती विद्या ब्रह्म-तत्त्वामध्ये सर्व प्रकारें समाप्त झाली आहे.

ज्याचें चित्त एकाम्र झालें आहे, अशा उत्तम अधिकाऱ्याला ही विद्या भगदीं सुलभ आहे. पण ससारातील एकाद्या फळाच्या इच्छेनें ज्याचें चित्त चवळ झालेलें असतें त्याला तें फळही याच्या उपासनेनें मिळू शकतें, असें सागण्याच्या हेतूनें चित्तैकाग्रवाला कारण होणाऱ्या उपासनेचें विधान श्रुति करते—

स य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भव-
ति । महान्भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ।
महान्कीर्त्या ॥

(इति भृगुवल्ग्यध्याये पष्ठोऽनुवाकः ।)

अर्थ—तो जो अधिकारी ‘ एवं ’ अन्न-प्राण-मनो-विज्ञान इत्यादिकांच्या आत असणारा आनंद मी आहे, असें साक्षात् जाणतो तो अविद्यासंस्कारशून्य होत्साता ब्रह्मामध्येच स्थिर राहतो. पण असें जाणण्यास जो समर्थ नसतो त्यानें अन्नमयादि पंचकोशाच्या कारणामध्ये ब्रह्मदृष्टि करावी. अन्नमयादिकांचें कारण अन्नादिक आहे. आनन्दमयानें कारण आनंद असून तो आनंदच ब्रह्म या नावाचें त्याचें पुच्छ आहे. ह्मणून त्या आनंदाला ब्रह्म जाणल्यावर भृगु पुनः पित्याकडे गेला नाही. तस्मात् अन्नादिकांच्या ठिकाणी ब्रह्मदृष्टि ठेवून उपासना करणारा उपासक अन्तःकाणशुद्धीच्या द्वारा या शरीरात असतानाच किंवा अन्य जन्मीं ब्रह्मामध्ये प्रतिष्ठित होतो ‘य एव वेद या वाक्यानें अन्नादिकांच्या ठिकाणीं ब्रह्मदृष्टि ठेवून उपासना करण्याचें विधान केलें आहे, असेंही ह्मणता येणें शक्य असल्यामुळे तशी उपासना करणाऱ्या पुरुषाच्या मनात लोभ उत्पन्न करण्यासाठीं त्या उपासनेचें दृष्ट फळही श्रुति सांगते—‘ अन्नवान् अन्नादः भवति ’ तो चडून अन्नसंपन्न व तें खाण्यास समर्थ (रोगादिरहित) होतो. पुत्र-पौत्रादि प्रजा, गाई, घोडे इत्यादि पशू, अध्ययनजन्य तेज इत्यादि-

कांच्या योगानें तो सर्वांहून अधिक होतो. तो प्रजादिकांविषयींच्या कीर्तनिहीं समृद्ध होतो. ६.

ज्या अर्थी द्वारभूत अन्नाची उपासना केली असतां ब्रह्मज्ञान होतें त्याअर्थी या उपासकानें गुरूप्रमाणेंच—

अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् ॥

अर्थ—अन्नाची निन्दा करूं नये. अन्नाची निन्दा न करणें, हें त्या उपासकाचें व्रत आहे. (यास्तव त्यानें त्याचें नियमानेंच पाळण करणें उचित आहे. कारण त्याच्या हातून त्या व्रताचा अतिक्रम झाल्यास उपासन अंगविकल होतें. याप्रमाणें मुख्य अन्न व अन्नाद यांची उपासना सांगून आतां त्याच्या विपरीत दुसरी उपासना श्रुति सांगते—)

**प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं
प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्न-
मन्ने प्रतिष्ठितम् ॥**

अर्थ—खाल्लेले अन्न जसें शरीरात असते त्याप्रमाणें शरीरांत राहणारा पंचवृत्तियुक्त प्राणच अन्न आहे; आणि आपल्यांतील त्या प्राणरूप अन्नाला धारण करीत असल्यामुळे शरीरच अन्नाद-अन्नमोक्त-आहे. गृहांतील स्तंभ जसा गृहाला धारण करतो त्याप्रमाणें देहस्थ प्राण देहाला धारण करीत असल्यामुळे 'प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम्-' प्राणामध्ये शरीर प्रतिष्ठित आहे; आणि 'शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः-' शरीरांत प्राण प्रतिष्ठित आहे, हें तर प्रसिद्ध आहे. 'तत् एतत् अन्नं अन्ने प्रतिष्ठितम्-' याप्रमाणें ते हें अन्न अन्नामध्ये प्रतिष्ठित आहे. (प्राणरूप अन्न शरीररूप अन्नाच्या व तें त्याच्या, अशरीतीने परस्परांच्या आधारानें ती दोघें राहतात

भावार्थ घराबरील आच्छादन व खालील घर हीं जशीं परस्पराच्या आधारेनेच असतात त्याप्रमाणें हें समजावे. याप्रमाणें उपास्य सागून आता त्याची उपासना व तिचें फळ श्रुति सांगते—)

स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति । अन्न-
वानन्नादो भवति । महान्भवति । मजया पशुभिर्ब्र-
ह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

(इति तृतीये भृगुसुह्यध्याये सप्तमोऽनुवाक ।)

अर्थ—तो जो कोणी उपासक हें एक अन्न दुसऱ्या अन्नागर्थें प्रतिष्ठित आहे, असें जाणतो तो प्रतिष्ठित होतो. अन्नसपन्न, व अन्न मक्षण करण्यास समर्थ होतो. तो विद्येच्या योगानें सर्वांहून अधिक होतो प्रजा, पशु, ब्रह्मवर्चस तेज व त्या सर्वांविषयीची कीर्ति यारीं सर्वांहून श्रेष्ठ होतो. ७.

अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् ॥

अर्थ—यास्तव कोणी कोणाला अन्न देत असला तर त्याचें निवारण करू नये किंवा पात्रात वाढलेलें अन्न टाकून उठू नये. अन्नोपासकाचें तें व्रत आहे. (पचकोशाच्या क्रमानें या पुढें मन, विज्ञान इत्यादिकाचें विधान करावयास पाहिजे होतें, पण मन व विज्ञान यांना भौतिकत्व असल्यामुळें प्राणशब्दानें वायु, या भूताचा व अन्नशब्दानें सर्व भौतिकाचा अंगीकार करून श्रुति भूताचेंच वर्णन पुढें करते —)

आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः
प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिता । तदेतदन्न-
मन्ने प्रतिष्ठितम् ॥

अर्थ—आप हेंच अन्न आहे व ज्योति अन्नाद आहे. (प्यालेल्या जळाच्या उदरस्थ अग्नि सोपून टाकीत असतो. क्षणून तें अन्न व अग्नि

अन्नाद-न्याळा खाणारा.) जळात ज्योति प्रतिष्ठित आहे व ज्योतीत आप (जळ) प्रतिष्ठित आहे. (वृष्टीच्या जळात विद्युत् दिसते व देह सतत झाला असता स्वेद दिसतो. त्यामुळे ती दो-ही परस्पराच्या आधाराने राहतात, असे दिसते. ह्मणून ती परस्पराची अन्नेही होतात.) याप्रमाणे हे एक अन्न दुसऱ्या अन्नात प्रतिष्ठित आहे. (येणेप्रमाणे उपास्य दाखवून श्रुति उपासनेचे विधान करते—)

स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठितम् । अन्न-
वानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभि-
र्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

(इति भृगुवल्क्यध्यायेऽष्टमोऽनुवाक ।)

अर्थ—तां जो उपासक हे अन्न अन्नात प्रतिष्ठित आहे, असे जाणतो, उपासना करतो तो प्रतिष्ठित होतो. तो अन्नान् व अन्नाद होतो. प्रिदत्तर होतो, प्रजा, पशु, ब्रह्मवर्चस तेज व तज्जन्य कीर्ति याच्या योगाने मोठा होतो. ८.

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतम् ॥

अर्थ—(आठव्या अनुवाकाच्या आरभीं भोजनसमयीं प्रातः झालेले अन्न चागले नाही, अशा बुद्धीने त्याचा परिहार करूं नये, असे सांगितले आता येथे अतिथींना देण्यासाठी) पुष्कळ अन्न संपादन करावे. कारण प्रस्तुत अन्नोपासकाचे ते व्रत आहे, (असे सांगितले आहे. श्रुति या अनुवाकात आणखी एक उपास्य सांगते—)

पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्या-
माकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता ।
तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥

अर्थ—समोवार पसरलेल्या आकाशाच्या मध्यभागी असलेली पृथ्वी हेच अन्न व त्याला आपल्या उदरांत सांठविणाऱ्या आकाशाला अन्नाद हटले आहे. अशास्त्रज्ञांला आकाश पृथ्वीच्या आधाराने राहिले आहे, असे वाटते. सणून पृथ्वीमध्यें आकाश प्रतिष्ठित आहे व आकाशांत पृथ्वी प्रतिष्ठित आहे, असे मासते. (पण विचारदृष्ट्या पाहिल्यास आकाशच पृथ्वीचा आधार आहे. त्या दोघांना परस्पर अन्नत्व आहे, असे चिंतन करण्याविषयी श्रुति सांगते—) ते हे अन्न अन्नांत प्रतिष्ठित आहे. (एक दुसऱ्याच्या आधाराने राहिले आहे. आतां त्याचीच उपासना करायलास श्रुति सांगते—)

स य एतदन्नमन्नेमतिष्ठितं वेद मतिष्ठति । अन्न-
वानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभि-
र्ब्रह्मचर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

इति भृगुरन्यव्याये नवमोऽनुवाकः ।)

अर्थ—तो जो याप्रमाणें अन्न अन्नांत प्रतिष्ठित आहे, अशी उपासना करतो तो प्रतिष्ठित होतो. अन्नवान् व अन्नाद होतो. प्रजा, पशु व ब्रह्मचर्चनयांच्या योगाने मोठा होतो. कीर्तनिही मोठा होतो. ९.

न फंचन वसतो मत्पाचसति । तद्व्रतम् ॥

अर्थ—‘फंचन-’ ब्राह्मणापासून चांटाव्यापसंत कोणाबद्दी ‘वसतो-’ मी आजची रात्र तुमच्या येथे पमति करून उशी पुढे जाईन; मला रात्रभर जागा द्या, असें सणून कोणी राहायलास अमत्स्यास त्याचें ‘न परिचसति-’ निवारण करूं नये. आमच्या घरांत जागा नाही, असे मागूं नये. उपासकाचे ते व्रत आहे. (यास्या त्या व्रताचे अनुष्ठान निर्विघ्नाने होण्यासाठी श्रुति उपायही सांगते—)

तस्माद्यथा कथा च विषया यदन्नं माप्नुवान् ।

भराध्यस्मा भक्षमिन्याचसते ॥

अर्थ—(ज्या अर्थी अभ्यागताला रहावयास जागा दिली असतां वनही घावें लागतें, कारण तें न दिल्यास कठोपनिषदांत मोठा दोष सांगितला आहे) 'तस्मात्-' त्या अर्थी 'यया कया च विधया-' अन्न देण्यासाठीं याजन, अध्यापन व प्रतिग्रह यांतील कोणत्या तरी, एका प्रकारानें 'बहु अन्नं प्राप्नुयात्-' पुष्कळ अन्न संपादन करून ठेवावें. (आतां त्या विषयीं शिष्टाचार कसा आहे तें श्रुति सांगते—) जो आपल्या घरीं रहावयास आला असेल 'अस्मै-' त्याला 'अन्नं अराधि-' अन्न तयार झालें आहे, 'इति आचक्षते-' असें अन्न-वान् विद्वान् सांगतात. (त्याचा परिहार करीत नाहीत. आतां पुष्कळ अन्न संपादन करण्यांत पुष्कळ फळ आहे, असें दाखविण्यासाठीं श्रुति विशेष दानाचें विशेष फळ सांगते—)

एतद्वैमुखतोऽन्नं राद्धम्। मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते।

एतद्वैमध्यतोऽन्नं राद्धम्। मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते।

एतद्वै अन्ततोऽन्नं राद्धम्। अन्ततोऽस्मा अन्नं

राध्यते। य एवं वेद ॥

अर्थ—(शंकरानन्द क्षणतात—देश, काल, पात्र, श्रद्धा, सत्कार इत्यादिकांची संपत्ति हें अन्नदानाचें अंग आहे, हें सुचविण्या-साठीं श्रुति जसें घावें तसेंच फळ प्राप्त होतें, असें सांगते—) 'एतत् वै अन्नं मुखतः राद्धं (भवति)-' हेंच प्रसिद्ध अन्न मुख्य देश, काल, मुख्य पात्र, अतिशय श्रद्धा, सत्कार, मुख्य सात्त्विक दाता इत्यादि प्रकारच्या मुख्य वृत्तीनें दिलें असतां 'अस्मै अन्नं मुखतः राध्यते-' त्या दात्याला अन्न तशा मुख्य वृत्तीनेंच ह्म० मुख्य देशांत, मुख्य काळांत, मुख्य वृत्तीनें मुख्य झालेल्या त्याला अनायासानें सिद्ध होतें. मध्यम देश, काल, वृत्ति, पात्र, दाता, इत्यादिकांच्या योगानें दिवळे अन्न मध्यम देशांत, मध्यम कालांत, मध्यम वृत्तीनें, मध्यम स्थितीत दात्याला परत मिळतें; आणि 'अन्ततः-' अधम देश, काल, वृत्ति इत्यादि-

अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति ।
यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिर-
मृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे ॥

अर्थ—‘अथ—’ मनुष्याच्या पाच शरीरायययाच्या ठिकाणी उपा-
सना करावयास सांगितल्यानंतर ‘दैवीः—’ देवशरीराययवगत उपासना
सांगतो. ‘वृष्टौ तृप्तिः इति—’ वृष्टि करणाऱ्या देवताच्या ठिकाणी तृप्ति
या रूपानें ब्रह्म अस्यित आहे, असें ध्यान करावें. ‘विद्युति बलं
इति—’, विद्युदेवतेच्या ठिकाणी बलरूपानें ते स्थित आहे, ‘पशुषु
यशः इति—’ पशूच्या ठिकाणी यश या रूपानें ते आहे, ‘नक्षत्रेषु
ज्योतिः इति—’ नक्षत्रा या ठिकाणी ज्योति, या रूपानें आहे,
‘उपस्थे प्रजातिः अमृतं आनन्दः इति—’ उपस्थेद्रियाच्या देवतेमध्ये
पुत्रोपादन, स्त्रीसह क्रीडा व गुह्येद्रियस्पर्शजन्य आनन्द या रूपानें
ब्रह्म आहे, असें जाणावें. ‘आकाशे सर्वं इति—’ आकाशात भूत-
नौतिकरूप सर्व जगत्, या रूपानें ब्रह्म स्थित आहे, असें चिंतन
करावें. (शंकरानन्दांनीं आपल्या दीपिकेत आचार्यांच्या भाष्याच्या
अनुसार वृष्टि, विद्युत् इत्यादिशब्दांनी वृष्ट्यादिकांच्या देवता न घेता
प्रत्यक्ष वृष्टि, विद्युत् इत्यादिकांचेंच ग्रहण केले आहे. ‘क्षेम इति वाचि’
येथपासून पुढील सर्व उपासनामध्ये फल मिळतें, असें समजावें. कारण
‘त यथा यथोपासते तदेव भवति’ ह्य० पुराण त्याची जशी जशी
उपासना करितात तसेच होतात, अशी सावित्री श्रुति आहे. याच
श्रुतीच्या अनुसरून प्रस्तुत श्रुति आणखी काहीं उपासना फळासह
सांगते—)

तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्भवति । तन्मह
इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत ।
मानवान्भवति । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै
कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्भवति । तद्ब्र-
ह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं त्रियन्ते द्विपन्तः
सपत्नाः । परि येऽभिषा भ्रातृच्याः ॥

अर्थ—तें ब्रह्म प्रतिष्ठा—सर्वांच्या स्थितीचें कारण—आधार आहे, अशी उपासना करावी. ह्मणजे उपासक प्रतिष्ठावान् अन्न-वस्त्रादि जीवनस्थितीच्या साधनानीं संपन्न होतो. तें ब्रह्म महः—महत्त्वगुणयुक्त आहे, अशी उपासना करावी. ह्मणजे उपासक महान्—धनादिकानीं समृद्ध होतो. तें ब्रह्म मननशक्तियुक्त आहे, अशी कल्पना करावी. ह्मणजे उपासक 'मानवान्—' मननशक्तिमान् होतो. तें ब्रह्म नमनानें ह्र० नमनाख्य वशीकरणानें युक्त आहे, अशी भावना करावी. ह्मणजे त्या उपासनेच्या योगानें उपासकापुढें त्याचे सर्व काम्य विषय नष्ट होतात. ह्मणजे सर्व विषय त्याच्या स्वाधीन असतात. तें ब्रह्म वेदरूप आहे, अशी भावना करावी. ह्मणजे उपासक 'ब्रह्मवान्—' होतो. वेद त्याच्या अधीन राहतो. तें ब्रह्म ब्रह्माच्या ह्र० असंग व उदासीन ब्राह्मणाच्या 'परिमरः' शत्रूचा मृत्यु आहे, अशी उपासना करावी. ह्मणजे या उपासकाच्या विरुद्ध असलेले त्याचे द्वेष्टे-शत्रू-मरतात. 'ये अप्रियाः भ्रातृव्याः (ते अपि परि म्रियन्ते) —' जे द्वेष करीत नसले तरी उपासकाचे अप्रिय भातृव्य (भाऊबंद) असतात तेही मरतात. (साराश ब्रह्म शत्रूचें विनाशक आहे, अशी भावना ठेवून त्याची उपासना करणाऱ्या उपासकाचा द्वेष करणारे अथवा उपासक ज्याचा द्वेष करीत असेल ते सर्व मरतात. ह्मणजे भावनेप्रमाणें शुभा-शुभ फळ मिळतें.)

याप्रमाणें आनन्दात्म्याविषयीच्या उपासना सांगून त्याच्या योगानें या जन्मीं अथवा जन्मान्तरीं ज्याचें चित्तैकाग्र झालें आहे त्याला अवश्य ज्ञातव्य व पूर्वं वळीत सांगितलेलाच अखंड आनन्द श्रुति सांगते. ह्र० त्या मुख्य अधिकाऱ्याला आनदात्म्याचा बोध करते—

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स
य एवंवित् । अस्माल्लोकात्पेत्य । एतमन्नमयमात्मान-
मुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं
मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयमा-
त्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसं-

क्रम्य । इमाल्लोकान्कामात्री कामरूप्यनुसंचरन् ।

एतत्साम गायन्नास्ते ॥

अर्थ—(‘स यश्चाय०’ येऽपासून ‘आनन्दमयमात्मानमुपसन्तम्य’

येथवरच्या वाक्याचा अर्थ ब्रह्मवल्त्यध्यायात (पृष्ठ ८५) सांगितलेला आहे. तथापि नानाप्रकारच्या उपासनाच्या योगाने साध्य होणाऱ्या चित्तैकाग्र्यरूप तपाचे परम पुरुषार्थामध्ये पर्यवसान होतें, असें दाखविण्यासाठी श्रुतीनें तोच पुन येथे सांगितला आहे या वाक्याचा शब्दार्थ असा—) तो जो आनंद या पुरुषात आहे व जो आदित्यात आहे तो एक आहे, आणि जो अग्नी उपासना करतो तो या ब्रह्म पुत्रादि लोकापासून निवृत्त होऊन, या शरीररूपी अन्नमय आत्म्याशीं तादात्म्य पावून, या प्राणमय आत्म्याशीं तादात्म्य पावून, या मनोमय आत्म्याशीं तादात्म्य पावून, या विज्ञानमय आत्म्याशीं तादात्म्य पावून आणि या आनन्दमय आत्म्याशीं तादात्म्य पावून (हा मुक्त होतो आनंदमय कोशाचें पुच्छ ब्रह्म, ह्मणून सांगितलेल्या अखंड एकरस आनंदालाच आत्मरूपानें साक्षात् जाणल्यामुळे आणि त्या कारणानेंच प्रिय, मोद, प्रमोद व आनंद या आनंदमयाच्या पुच्छेतर अवयवना व त्या पूर्वीच्या चारी कोशाना अनात्मे समजून त्याच्याविपर्याया ‘हेच आत्मे आहेत,’ हा भ्रम सोडल्यामुळे तो पुरुष मुक्तच होतो. तथापि त्याच्या शरीराचा पात झालेला नसल्यामुळे लोक त्याला ‘हा जिवत आहे’ असें ह्मणतात कारण त्याचें शरीर व इद्रिये याचा समूह त्याना प्रत्यक्ष दिसत असतो ह्मणजे लोकदृष्ट्या तो जिवत असतो, पण त्याच्या दृष्टीनें तो मुक्त असतो. यास्तत्र तो जीव-मुक्त होय तो वर सांगितल्याप्रमाणें मुख्य आनंदात्म्याशीं तादात्म्य पावून शरीरपात होईतो इतर पुरुषाप्रमाणें राहतो. पण तो काय करीत राहतो तें श्रुति सांगते—) कामात्री व कामरूपी होऊन या लोकातून क्रमानें संचार करीत राहतो जो इच्छेस येईल तेथे अन्नभक्षण करतो तो कामात्री व जो इच्छेस येईल तो वेप धारण करतो तो कामरूपी; अर्थात् मी अन्न अमुकच ठिकाणीं,

अमुकच प्रकारचें खाईन व वेप अमुकच करीन, असा इतर देहाभिमा न्याप्रमाणें आप्रह न धरिता यथेच्छ अन्न व वप धारण करणारा तो काशी, द्वारका इत्यादि या लोकांच्या निरनिराळ्या प्रदेशातून 'अनु-' आमसाक्षात्कारानंतर 'सचरन्' सचार करीत हें सर्व जगत् माझेंच आहे, असें समजून सतुष्ट होतो आणि 'एतत्साम गायन् आस्ते-' या पुढील सामाचें-गीता मरु-मत्राचें गायन करीत (अथवा साम ह० समत्वप्रतिपादक वचन ससारशूलानें आर्त झालेल्या प्राण्यांना पाहून अतिशय दुःखी झालेला तो मोठ्यानें असे शब्द करीत) दग्धपट-न्यायानें शरीर धारण करतो एकादे वस्त्र जळलें तरी त्याची वाण तशीच दिसत असते, हें प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणें अज्ञानानें तो शरीररहित जरी झाला तरी सशरीर असल्यासारखा भासतो)

आपल्या शिष्यापुढें आपले सर्वा मंत्र प्रकट करणें हें ज्या साम गानाचें फळ आहे तें सामच श्रुति दाखविते—

हा३वु हा३वु हा३वु । अहमन्नमहमन्नम्
हमन्नम् । अहमन्नादो३हमन्नादो३हमन्नादः ।
अह श्लोककृदह श्लोककृदह श्लोककृत् । अह
मस्मि प्रथमजा ऋता३स्य । पूर्व देवेभ्योऽमृतस्य
ना३भायि । यो मा ददाति स इदेव मा३ऽन्वाः ।
अहमन्नमन्नमदन्तमा३ग्नि अह विश्व भुवनमभ्य
१ भवा३म् । सुवर्न ज्योतीः ॥

अर्थ—आश्चर्याचक 'अह' शब्दाचा येथें गानाकरिता वर्णनिकार होऊन 'हावु' असा शब्द झाला आहे आश्चर्याचा अतिशयपणा व्यक्त करण्यासाठी त्याचा तीनदा उच्चार केला आहे पूर्वी केवळ देहरूप असलेल्या मला गुरु व शास्त्र याच्या प्रसादानें प्राप्त झालेल्या केवळ ज्ञानानेंच सर्वा मय ब्रह्मरूपता प्राप्त झाली आहे, हें मोठेंच आश्चर्य होय, असा त्याचा अर्थ आहे 'अह अन्न' या त्रिवार उच्चारलेल्या वाक्यानें गुरु आपला सर्वा मरुत्मानुभव (ह० मी सर्वा मरु आहे, हा अनुभव) प्रकट करीत आहेत ते जें त्रीहि-यत्र गोधूमादि अन्न आहे तें ते सर्व मीच आहे. कारण त्यातील नाम व रूप या

भागास्त मिथ्यात्व आहे, आणि सच्चिदानन्दरूप अधिष्ठान भाग हें माझेच रूप आहे. त्याचप्रमाणें ब्राह्मण, क्षत्रिय, गाय, घोडा इत्यादि चेतनरूप अन्नादही मी आहे. श्लोक हा शब्द संघ किंवा पद्य याचा वाचक आहे. यास्तव श्लोककृत् स० सैन्यादिरूप संघ करणारा राजा किंवा काव्यादि ग्रथातील श्लोक करणारा विद्वान् 'अहं अस्मि-' मी आहे. (श्रीशंकरानन्द क्षणतात-अह अन्न इत्यादि तीन वाक्यें तीनदा उच्चारून पहिल्या वाक्यानें मूलोकस्थ अन्न, अन्नाद व श्लोककृत्, दुसऱ्या वाक्यानें अतरिक्षातील अन्नादिक व तिसऱ्या वाक्यानें स्वर्गातील अन्नादिक मीच आहे, असें दाखले आहे. किंवा मी क्षणतो हें सत्य आहे, असें सांगण्यासाठीं त्याच त्या वाक्याचा त्रिवार उच्चार केला आहे.) 'अहं ऋतस्य प्रथमजः अस्मि-' मी आनन्दात्माच मूर्तामूर्तरूप प्रपचाचें प्रथम उत्पन्न झालेले कारण आहे. किंवा ऋत जें ब्रह्म त्याचें प्रथम कार्य-हिरण्यगर्भ-आहे. प्रथमजा व ऋतस्य येथील प्लुत स्वर आश्चर्य्योक्तक आहे. 'देवेभ्यः पूर्व-' ससाराच्या पूर्वी देव उत्पन्न झाले, अशी प्रसिद्धि आहे. यास्तव मी विराटाच्या अवयव-भूत अग्न्यादि देवांहून पूर्वी होतो. कारण मीच त्यांना उत्पन्न केले आहे. 'अमृतस्य नाभिः-' मी वेदाख्य अथवा मोक्षाख्य अमृताची नाभि-मध्य-आधारप्रदेश आहे. 'यः मा ददाति सः एव इत् मा आवाः-' जो मज अन्नाचा किंवा आत्मज्ञानाचा दाता मज अन्नाला अथवा ज्ञानाला देतो तोच अशा प्रकारें मला रक्षितो. (जो आचार्य शिष्यांना मज परमात्म्याचा उपदेश करतो तोच त्या उपदेशाच्या योगानें माझे रक्षण करतो. किंवा जो उदार पुरुष मज अन्नरूप आत्म्याचें ब्राह्मणादिकाम भक्षणार्थ दान देतो तोच अन्नदाता ब्राह्मणादिरूपी माझे रक्षण करतो. कारण) 'अहं अन्नं अन्नं अदन्तं अग्नि-' मी अन्नदेवत्वरूप होऊन मज अन्नाचें दान न करिता स्वतःच भक्षण करणाराला भक्षितो. (स्वतःकरिताच अन्न शिजविणाऱ्या कृपण व लोभी पुरुषाला महा रोरयादि नरकात पाडून मी दुःखी करतो. मी सर्वांना असत्तानाही जगनिर्माहाकरिता असें करतो, हें आश्चर्य्य आहे, असें प्रकट करण्यासाठीं 'आशिभि' असा प्लुत स्वर

योजला आहे.) 'अहं विश्वं भुवनं अभ्यभवाम्-' मी सर्व भुवनाला पराभूत केले आहे. (मी जरी दुसऱ्याला खात असले तरी मला खाणारा कोणी नाही. कारण मी आपल्या अपरिच्छिन्न आनन्दरूपाने महेश्वर होऊन प्रलयसमयी सर्व विश्वाचा उपसंहार करतो.) 'सुवर् न ज्योतीः-' मी सूर्याप्रमाणे ज्योतीरूप आहे. 'सुवर्' हा स्वर्गवाची शब्द स्वर्गस्थ आदित्याचा बोध करवितो. 'न' हा शब्द उपमार्थी आहे. त्यामुळे-जसा आदित्य दुसऱ्या प्रकाशाची अपेक्षा न करिता स्वतः प्रकाशमान होतो, त्याप्रमाणेच मी चक्षुरादि इंद्रियांची अपेक्षा न धरितांच चैतन्यज्योतीरूप आहे.

य एवं वेद। इत्युपनिषद्॥ (इति भृगुवल्क्यप्याये दशमोऽनुवाकः)

अर्थ-जो अधिकारी वर सांगितल्याप्रमाणे-अन्नमयादिकांच्या द्वारा मीच सर्व अन्न-अन्नादरूप आहे, असे-साक्षात् जाणतो, त्या स्थितीचा अनुभव घेतो त्याला वरील सामात सांगितलेले सर्वात्मानुभवरूप फळ मिळते. 'स य एवं विद्' असे झणून फळास पात्र होणाऱ्या विद्वानाचा निर्देश वर (पृ. १०८) केलेला असतानाही येथे पुनः 'य एवं वेद' असे झणून विद्वानालाच हे फळ मिळते; अविद्वानाला मिळत नाही; व विद्वानाला फळ अवश्य मिळतेच, असा दोन प्रकारचा नियम केला आहे. 'इति-' 'भृगुर्वं वारुणिः' येथून 'य एवं वेद' येथवरच्या या प्रथाने ज्या विद्येचे प्रतिपादन केले आहे ती उपनिषद् होय. (कारण ती ब्रह्म-साक्षात्कार करवून बधने शिथिल करते, व कार्यासह अविद्येचा विनाश करते. संस्कृत भाषेत 'उपनिषद्' हा शब्द स्त्रीलिंगी आहे.) १०.

सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं कर्वावहं । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहं ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

येथे हा तैत्तिरीयोपनिषदाचा तिसरा भृगुवल्क्यप्याय व आरण्यकाचा नववा प्रपाठक समाप्त झाला. येथे हे उपनिषद्-ही समाप्त झाले.
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ब्रह्मविद्याग्रन्थरत्नमाला वर्ष २ रैंअंक ४ था

रत्न ७ वें

नारायणोपनिषद्.

(अन्वय व अर्थ-यासह)

संपादक व प्रकाशक

आचार्यभक्त-विष्णु वामन वापट.

पुणे, सदाशिव पेठ २४१.

शके १८३६ वैशाख शु० ५.

पुणे—ता. १० एप्रिल सन १९१४.

है मासिक वृत्तात्रय गणेश खांडेकर द्वानी "लॉ प्रिंटिंग" प्रेस
४४९ शनवार पेठ पुणे येथें छापिलें आणि विष्णु वामन
वापटशास्त्री द्वानी २४१ सदाशिव पेठ पुणे
येथें प्रसिद्ध केले.

किंमत ८ आणे.

प्रस्तावना.

रत्न सहायें ' आत्मपुराण अध्याय १० ' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत ह्याप्रमाणें आज आह्मी हें नारायणोपनिषद् अन्वय व शब्दशः अर्थ यांसह प्रसिद्ध करित आहों. यांत संध्यावंदन-वैश्वदेव-श्राद्ध-श्रावणी-त्रिसुपर्ण-पुरुषसूक्त इत्यादि आपल्या आदिकाच्या उपयोगी असलेले पुष्कळ मंत्र निषद् खिलकांडरूप असल्याकारणानें ह्मणजे यांत ज्ञान व कर्म यांच्या अवशिष्ट भागाची पूर्ति केलेली असल्यामुळे अर्थात्च यांत ज्ञानोपयोगी परमात्मस्वरूपवर्णनात्मक मंत्रही पुष्कळ आहेत. त्यांचा अर्थ वाचून कोणाच्याही मनांत आपल्या अंतर्यामीविषयी उचित प्रेम उत्पन्न झाल्यावाचून राहणार नाही, असें आह्मी स्वानुभवानें सांगतो.

उपनिषदांना प्रायः स्वर नसतात, पण यजुर्वेदाच्या कांहीं उपनिषदांना ते आहेत. तैत्तिरीयारण्यकाच्या सर्व उपनिषदांना ते आहेत. पण प्रमादपरिहारार्थ स्वरपाठ गुरुमुखानेंच करणें अवश्य असल्यामुळे व आमची ही पुस्तकें अर्थप्रधान असल्यामुळे आह्मी शिक्षा, ब्रह्मविद्या, भूग व हें नारायण, यांना स्वर दिले नाहीत. ज्यांना या उपनिषदांचा पाठ करावयाचा असेल त्यांनीं वैदिकांपासून त्यांची सस्वर संथा घेऊनच पाठ करावा. त्याचप्रमाणें या नारायणोपनिषदांच्या पहिल्या ४८ पानांपर्यंत वरील मथळ्यांत अनुवाकाच्या जागीं कामगार लोकांच्या प्रमादानें ' अध्याय ' हा शब्द पडला आहे. तो ' अनुवाक ' असा वाचावा व ३५ पृष्ठावर अनुवाकाचा अंक २, ३९ पृष्ठावर ५, ४१ पृष्ठावर ८, ४३ वर ११ आणि ४५ व ४७ यांवर १२ अंक घालावा. पुढील हेडिंगें बरोबर आहेत. आपाठ शुक्ल पंचमीला ' तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्यार्थ ' हें पुस्तक प्रसिद्ध होईल, असें प्रिय वाचकांस सुचवून आह्मी ही प्रस्तावना संपवितों.

पुणें सदासिव पेठ २४१.
वैशाख शु.३ मंगळवार शके १८३६. }

वि. वा. घापट.

विषयानुक्रमणिका.

क्रमांक	विषय	पृष्ठ.
१	ब्रह्मतत्त्वाचें प्रतिपादन	२
२	ज्ञानप्राप्तिसाधनभूत ध्यानादि कर्मोपयोगी मंत्र	१७
३	मृत्तिकादिस्नानांगभूत मंत्र	२१
४	अघमर्पणमूल	२१
५	पुन स्नान, आचमन, पुन. स्नान इत्यादिकाचे मंत्र	२२
६	स्नानांतर जप्य मंत्र	३५
७	अग्नेच्छु पुरुषाच्या होमार्थ महा व्याहृति-मंत्र	३८
८	नुस्त्या पापक्षयार्थ मंत्र	३९
९	प्रतिवधनिवारणपूर्वक ज्ञानप्राप्त्यर्थ-मंत्र	४०
१०	पुण्य व पाप याची क्रमानें स्तुति व निंदा	४३
११	पुण्याचरणानें शुद्धचित्त पुरुषाला तत्त्वाचा उपदेश	४४
१२	ब्रह्मतत्त्वस्मरणानें अन्तरंगसाधन	५१
१३	ब्रह्मतत्त्वाच्या उपासनेचा प्रकार	५३
१४	उपास्यातील विशेष गुण	५४
१५	महादेवाच्या पंचमुखाचें प्रतिपादन	६१
१६	उपास्याला नमस्कार करताना ह्रणावयाचे मंत्र	६४
१७	प्रतिवधनिवारक रक्षोघ्न मंत्र	६६
१८	पृथ्वी, जल इत्यादि देवताक मंत्र	६९
१९	तिन्ही सध्यातील अभिमंत्रित जलप्राशनाचे मंत्र	७०
२०	गायत्रीच्या आवाहनाचे मंत्र	७३
२१	प्राणायाममंत्र, व सशिर गायत्री	७५
२२	गायत्रीविसर्जनाचे मंत्र	७६

२३ त्रिसुपर्ण मंत्र न त्यांच्या पाठाचें फळ	७७
२४ मेघाप्राप्त्यर्थं जप्य मंत्र	८२
२५ देवताच्या प्रार्थनेचे मंत्र	८४
२६ विरजाहोमसंबंधी मंत्र	९२
२७ वैश्वदेव व वह्निहरण मंत्र... ..	९७
२८ पापक्षयार्थ मंत्र	९९
२९ प्राणादुनी व पूर्वोत्तर जलप्राशन	१००
३० मुक्त अन्नाचें अभिमंत्रण	१०१
३१ परमात्मस्वरूपप्रतिपादक मंत्र	१०२
३२ इंद्र-सप्तर्षिसंवादरूप व इतर जप्य मंत्र	१०३
३३ संन्यासप्रकरण—सत्यादि-संन्यासान्त साधनें	१०६
१४ माक्षसाधनाचें उपपादन	११०
३५ तत्त्वज्ञाच्या व्यवहाराहा पक्षांगरूपत्व आहे.	१२१

ब्रह्मविद्याग्रन्थरत्नमाला, वर्ष दुसरें, अंक ४ था.

रत्न सातवें.

(सार्थ)

नारायणोपनिषद्.

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहे ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥

या शोतीचा 'अर्थ' रत्न ४ पृष्ठ ४५ वर पहा.

बृहदारण्यकांतील ७ व ८ हे दोन अध्याय खिलकांडरूप आहेत,
हें जसे आचार्यांनी सांगितलें आहे त्याप्रमाणेंच ही नारायणीयनांवाची
याज्ञिकी उपनिषद्ही खिलकांडरूप आहे. कर्म, उपासना व ब्रह्मतत्त्वज्ञान
यांतील जें कांहीं अत्रशिष्ट राहिलें असेल तें सर्व सांगितल्यामुळें प्रकीर्णरूप
शालेलें जें वेदाचें प्रकरण त्याला खिलकांड म्हणतात. या उपनिषदांत
'अम्मस्य पारे' इत्यादि ग्रंथानें ब्रह्मतत्त्वाचें कथन केलें आहे. 'आदित्यो
वा एषः' इत्यादि ग्रंथानें उपासन सांगितलें आहे व 'भूरग्ये पृथिव्ये स्वाहा'
इत्यादि ग्रंथानें कर्म सांगितली आहेत. यांत कर्माचें बाह्य अस्त्यामुळें
हिला याज्ञिकी उपनिषद् म्हणतात, आणि आरंभी ब्रह्मतत्त्वाचें व अंती
त्याच्या सत्यादि-संन्यासान्त साधनांचें कथन केलेलें असल्यामुळें ही 'उप-
निषद्' होय. संस्कृतोत्त उपनिषद् हा शब्द छीळिमी आहे. या उपनिषदाचा
पाठसंप्रदाय निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या प्रकारचा आहे. शास्त्राभेद
हेंच जरी त्याचें कारण आहे तरी निरनिराळ्या देशांत राहणाऱ्या तैत्तिरीय
शास्त्राध्यायी शिष्टांनी त्या पाठसंप्रदायांचा आदर केलेला असल्यामुळें सर्वही

पाठ प्राप्यच आहेत, त्यातील द्रवीडांचा पाठ चौमट अनुवाकाचा आहे कर्नाटकात कित्येक याचे चौथ्याहत्तर व ऐशी अनुवाक मानतात पण आग्नी त्यातील ऐशी अध्यायाचा पाठ प्राप्य मानून त्याचेंच प्राधान्यन व्याख्यान करतो पहिल्या अनुवाकाच्या आरम्भी कार्ही करण ब्रह्मतत्त्वाच प्रतिपादन करतात त्यातील पहिल्या रुचेचा अर्थ असा—

अम्भस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयान् ।

शुक्लेण ज्योतीर्नापि समनुप्रविष्ट प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्त ॥

अन्वय -अम्भस्य पार महीयान् भुवनस्य मध्ये महत् महीयान् नाकस्य पृष्ठ महत् महीयान् शुक्लेण ज्योतीर्नापि समनुप्रविष्ट गर्भे अन्त प्रजापति चरति ।

अर्थ—अनेक प्रकारच्या समुद्रातील जलाच्या परतीरी असलेला जो फार मोठा लाकालोक परत त्याहून हा परमेश्वर फार मोठा आहे त्याच-प्रमाणे पृथ्वीप्रभृति लोकामध्य जे मेरुसारखे माडे परत त्याहूनही तो मोठा आहे स्वर्गातील जो ब्रह्मलोकासारखा मोठा लोक त्याहूनही ता अतिशय मोठा आहे तो परमेश्वर प्रकाशक जीवचेतन्यरूपाने अन्तःकरणात चागल्या रीतीन प्रविष्ट झाला आहे (येथें ज्योतीर्नापि ह्य० अन्त करणें कारण ती ज्योतीप्रमाण निर्मल असतात) ब्रह्मादिरूप गर्भात तो प्रजापति (ह्य० विराडरूप) होऊन राहतो.

यस्मिन्निद स च विचैति सर्वं यस्मिन्देवा अधि विश्वे निपेदु ।

तदेव भूत तदु भव्यमा इद तदक्षरे परमे व्योमन् ॥

अन्वय -इद सर्वं यस्मिन् समति च त्यात । अधि विश्वे देवा यस्मिन् निपेदु । तद एव भूत तदु भव्य इद तत् उ आ । तत् अक्षरे परमे व्योमन् ॥

अर्थ—ह सर्व जगत् ज्या अव्याकृत मूल कारणांमध्य सृष्टिसमयी उत्पन्न होऊन सबद्द हात व सहारकाळीं लीन होऊन त्याच्याशीं असलेला सबद्द सोडन सर्वोत्कृष्ट हिरण्यगर्भ, विराट्, अग्नि, इद्र इत्यादि सर्व देव ज्या अव्यक्त मूलकारणांमध्य सर्वथा त्याचाच आश्रय धरून राहिले आहेत, तेंच

ह्र० सृष्टि-संहारकालांचें व देवांचें आधारभूत अव्याकृतच भूतकालचें जगत् आहे. भविष्यत् कालचें व हें वर्तमानकालचें जगत्-ही तेंच अव्याकृत आहे, हेंही प्रसिद्ध आहे. तें तसलें अव्याकृत विनाशरहित, उत्कृष्ट व आकाशा-सारख्या अमूर्त परमात्म्यामध्ये राहतें.

येनावृत्तं खं च दिवं महीं च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च ।

यमन्तः समुद्रे कचयो वयन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः ॥

अन्वयः—येन खं दिवं महीं च आवृत्तं येन आदित्यः तेजसा च भ्राजसा तपति कचयः यं समुद्रे अन्तः वयन्ति तत् परमे अक्षरे प्रजाः (उत्पादयति) ॥

अर्थ—ज्या चिद्रूप कारणानें अन्तरिक्षलोक, बुल्लोक व भूलोक या सर्वांना व त्यांतील देहांना व्यापिलें आहे, ज्या परमेश्वराकडून अनुगृहीत झालेला आदित्य स्वमंडालान्तर्गत भास्वर रूपाणें व पसरलेल्या किरणरूप दीप्तीनें हें सर्व जगत् सर्वतः तप्त व प्रकाशित करतो, तत्त्ववेत्ते ज्या परमात्म्याला समुद्रांत (ह्र० समुद्र या शब्दावरून उपलक्षित होणाऱ्या सर्व जगांत) तंतूंप्रमाणें पाहतात (ह्मणजे पटाच्या स्वरूपांत तंतू जसे व्याप्त असतात त्याप्रमाणें ब्रह्मतत्त्व जगांत व्यापलेलें आहे, असें पाहतात,) तें ब्रह्मतत्त्व उत्कृष्ट व नाशरहित अशा निज स्वरूपांत राहून सर्व प्रजेला उत्पन्न करतें.

यतः प्रसृता जगतः प्रसृतीं तोयेन जीवान् व्यचसर्ज भूम्याम् ।

यदोषधीभिः पुरुषान्पशूंश्च विवेश भूतानि चराचराणि ॥

अन्वयः—जगतः प्रसृती (प्रसृतिः) यतः प्रसृता । (तत्) तोयेन जीवान् भूम्यां व्यचसर्ज, यत् ओषधीभिः पुरुषान् च पशून् च चराचराणि भूतानि विवेश ॥

अर्थ—जगाची उत्पत्ति ज्या अव्याकृतोपहित चैतन्यापासून प्रवृत्त झाली तें कारणरूप चैतन्य जलानें (ह्र० जलावरून उपलक्षित होणाऱ्या पंचभूतांच्या योगानें) मनुष्य, गाय इत्यादि जीवदेहांस ह्या सृष्टींत विशेष प्रकारें उत्पन्न करतें झालें. तसेंच जें मायाविशिष्ट चैतन्यरूप कारण ओषधींच्या योगानें (ह्र० व्रीहि, यव इत्यादिकांवरून उपलक्षित होणारें अन्न

होजन) मनुष्य, पशू व तदुपलक्षित स्थावर-जंगम शरीरें या सर्वांमध्ये प्रवेश करतें झालें. (त्या चैतन्यानें सर्व जगत् व्यापलें आहे. वृक्षादि स्थावर पदार्थांमध्ये वृष्टिजलरूपानें त्याचा प्रवेश संभवतो.)

यतः परं नान्यदणीयसं हि परात्परं यन्महतो महान्तम् ।

यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ॥ १ ॥

अन्वयः-यत् परात्परं यत् महतः महान्तं यत् एकं अव्यक्तं अनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् । यतः परं अन्यत् अणीयसं न हि ॥

अर्थ-जें शुद्ध तत्त्व हिरण्यगर्भादि उत्कृष्टांहुनही अत्यंत उत्कृष्ट आहे व जें आकाशादि महत्पदार्थांहुनही फार मोठें आहे तसेंच जें एक (ह्म सजातीय, विजातीय व स्वगतभेदरहित), अव्यक्त (इंद्रियाचा विषय न होणारें), अनन्तरूप (देश-काल-वस्तुपरिच्छेदशून्य), विश्व (जगदात्मक), पुराण (अनादिसिद्ध) व अज्ञानसंश्लक्ष्ण तमाहुन पृथक् आहे त्या तत्त्वाहुन दुसरें अधिक सूक्ष्म (अत्यंत दुर्लक्ष्य) व उत्कृष्ट कोहीं नाहीं. ५

तदेयतं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् ।

इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः ॥

अन्वय-तद् एव ऋते तद् उ सत्यं आहुः । कवीनां यत् परमं ब्रह्म तद् अपि तद् एव । इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं भुवनस्य नाभिः विभर्ति ॥

अर्थ-तें अधिष्ठानरूप ब्रह्मच भूत आहे, प त्यालाच सत्य म्हणतात. (मनानें सत्यार्थांचें चिन्तन करणें हें ऋत व वाणीनें त्याचें उच्चारण करणें हें सत्य होय.) वेदशास्त्रपारंगत विद्वानांना प्रमाण म्हणून अतिशय आदरणीय झालेले जें वेदरूप ब्रह्म तेही तें अधिष्ठानरूप ब्रह्मच आहे. दर्शपौर्णमासादि श्रौत कर्म व वापीकृपादि स्मार्त कर्म हीं दोन्ही तेंच आहे. तसेंच पूर्णकल्प, त्याच्या पूर्वीचा कल्प इत्यादि बहुत प्रकारें उत्पन्न झालेले व तसेंच आताही उत्पन्न होणारें सर्व जगत् सर्व लोकांची नाभि (ह्म चक्राच्या नाभीप्रमाणें आधार-भूत) परमात्मा धारण करतो. (अर्थात् सर्व आरोपित अधिष्ठानरूपच असतें.)

तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तद् चन्द्रमाः ।

तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः ॥

अन्वयः—तद् एव अग्निः, तद् वायुः, तत् सूर्यः, तद् उ चन्द्रमाः, शुक्रं च अमृतं तद् एव, तत् ब्रह्म, तद् आपः, सः प्रजापतिः ॥

अर्थ—तेंच अग्नि, वायु, सूर्य व चन्द्रमा आहे. देदीप्यमान नक्षत्रादिरूप शुक्र व देवांकडून सेवन केलें जाणारें अमृत, हीं दोन्हीं तेंच अधिष्ठानरूप ब्रह्म आहे. तेंच हिरण्यगर्भरूप ब्रह्म, तेंच आप (व आप् या तच्चाव-ह्न उपलक्षित होणारी पंचभूतें,) आणि तोच विराड्रूप प्रजापति आहे. (सारांश, अविद्यादृष्टीनें जें जें कांहीं विविध भासतें तें ते सर्व विद्यादृष्टीनें असंड ब्रह्मच आहे. त्याकरितांच बृहदारण्यकांत 'जेव्हां द्वैताचा आभास होतो तेव्हां एक दुसऱ्या सर्वांना आपणांहून भिन्न जाणतो, पण जेव्हां या अधिकारी जीवाला सर्व आत्माच आहे, असें कळें तेव्हां तो विद्वान् कोणत्या साधनानें कोणाला पाहणार ?' अशी क्रमानें अविद्यादृष्टि व विद्यादृष्टि दाखविली आहे.)

‘अहो पण विष्णुपुराणांत ‘प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यो कालश्च सत्तम’ ह्या हे श्रेष्ठा, प्रकृति, पुरुष व काल नित्य आहेत असें झटलें आहे, त्यामुळें द्वैताला विद्यादृष्ट्याही ब्रह्मरूपत्व नाहीं, असें ठरतें’ ह्याणून कोणी झणेल, तर ते बरोबर नाहीं, असें या पुढील दोन ऋचांत दाखवितात—

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विधुतः पुरुषादधि ।

कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः ॥

अर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरश्च कल्पताम् ।

स आपः प्रदुधे उभे इमे अन्तरिक्षमथो सुवः ॥

अन्वय—सर्वे निमेषाः विधुतः पुष्पान् अधि जज्ञिरे । कष्ठाः कलाः मुहूर्ताः सर्वशः अहोरात्राः, अर्धमासाः, मासाः, ऋतवः, संवत्सरः च कल्पताम् । सः आपः प्रदुधे । अन्तरिक्षं अथो सुवः इमे उभे प्रदुधे ॥

अर्थ—(निमि या नांवाचा जनकाचा आय पूर्वज होता. त्याच्या नांवावरून निमेष हा शब्द रूढ झाला आहे. देवाच्या वरामुळे तो ढोळ्यांच्या

उषड-शांपीचे उड्डाणीं राहतो. ह्मणून त्यांना निमेष ह्मणतात. डोळ्याचें पातें स्वभावतःच मिटून उषडण्यास जो काल लागतो त्या सूक्ष्म कालाला निमेष ह्मणतात.) सर्व निमेष स्वयंप्रकाश परिपूर्ण पुरुषापासून आधिक्याने उत्पन्न झाले आहेत. निमेषाहूनही काष्ठा हें कालाचें अधिक परिमाण आहे. कारण अठरा निमेषांची एक काष्ठा होते. तीस काष्ठांची एक कला; तीस कलांचा एक क्षण; वारा क्षणांचा एक मुहूर्त; तीस मुहूर्तांचा एक अहोरात्र; पंधरा अहोरात्रांचा अर्धमास; दोन अर्धमासांचा एक मास, दोन मासांचा एक ऋतु व तीन ऋतूंचा एक संवत्सर हे सर्व त्या परमेश्वरापासून उत्पन्न झाले. (' कल्पन्तां ' असें बहुवचन कित्येक ह्मणतात. यास्तव तसा पाठ घेतल्यास निमेषादि सर्व कालविशेष त्या स्वप्रकाश परमेश्वरामुळें आपारलें प्रयोजन सिद्ध करण्यास समर्थ होतात, असा अर्थ समजावा. ' सर्वशः ' या पदानें लव, वृष्टि इत्यादि कालाचे सर्व भेद घ्यावे.) स्वतः निर्माण केलेल्या या कालभेदरूपी उपाधीनें युक्त असलेला परमेश्वर त्या त्या कालाला उचित असलेलें आपाचें (ह्मणजे जलोपलक्षित पृथिवीचें) दोहन करतां शाला. ह्मणजे प्राण्यांना ज्याची अपेक्षा आहे असें सर्व प्रकारचें भोग्य त्यानें पृथ्वीमध्ये संपादन केलें. तसेंच अन्तरिक्ष हें एक स्थान व स्वर्ग हें दुसरें, अशा त्या दोन स्थानांचें दोहन केलें. (ह्मणजे त्या स्थानांमध्येही भोग्य वस्तूंचें संपादन केलें. तात्पर्य, विष्णुपुराणांत कालाला जरी नित्य झटलेलें असलें, तरी पुराणेंही अविद्यादृष्टी जनांकरितांच असल्यामुळें तो परम सिद्धान्त होई शकत नाहीं, अशा अभिप्रायानें येथें विद्यादृष्ट्या कालही ब्रह्मरूप आहे, असें सांगण्यासाठीं ब्रह्मापासून त्याची उत्पत्ति वर्णिली आहे.)

परमात्मा ऊर्ध्वत्वादि आकारांनीं रहित असल्यामुळें काल, लोक इत्यादि सर्वांचें कारण आहे; व त्यामुळेंच सर्वांमध्ये अनुगत असलेल्याही त्याचें प्राण्यांना साक्षात् ज्ञान होत नाहीं, असें पुढील दोन मंत्र सांगतात.-

नेनमूर्ध्वं न तिर्यत्रं न मध्ये परिजगमत् ।

न तस्येशो कश्चन तस्य नाम महद्यशः ॥ २ ॥

न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृद्वा मनीषा मनसाभिक्रमो य एन विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

अन्वयः—(कश्चित्) एन ऊर्ध्वे तिर्यगे मध्ये वा अवस्थित न परिजघ्नन् तस्य कथन न ईक्ष । (अत एव) तस्य मह्यश इति नाम (सप्त) । अस्य रूप (नात्र तादिक) सदृशे न तिष्ठति । अतः कथन एन चक्षुषा न पश्वात् । तद्वा मनोषा मनसा अभिक्रम भवति । ये एन विदु ते अमृता भवन्ति ॥

अर्थ—कोणीही पुरुष या परमात्म्याला स्तमाप्रमाणें ऊर्ध्वाकारानें किंवा घरावरील वाशाप्रमाणें तिरकस आकारानें किंवा घरात असलेल्या घराच्या धन्याप्रमाणें ग्रहण करावयास समर्थ होत नाही (कारण त्याच्या ठिकाणीं ते ते आकार नसतात कोणीही पुरुष त्याचे ग्रहण करता यावें झणून तू अमुक आकाराचा हो, असें त्याचें नियमन करू शकत नाही) झणून त्या परमात्म्याचें ' महत् यश ' असें नांव पडलें आहे (कारण तो अत्यन्त स्वतः असल्यामुळें त्याचें यश सवाहून अधिक आहे) शिवाय या परमात्म्याच नांल, पीत, शुक्ल इत्यादि प्रकारच रूप प्राण्याच्या दृष्टीचा विषय होत नाही त्यामुळें एकादा अत्यन्त कुशल पुरुषही अति पटु चक्षु रिन्द्रियानें सूद्धा त्याला पहात नाही (परंतु गुरुपदेश व शास्त्र यांनीं युक्त असलेला पुरुष) हृदयकमलस्थ व भौतिक वस्तुविषयक मनोवृत्तीचें नियमन करणाऱ्या अन्तःकरणानें त्याचा सर्ग प्रकारें निश्चय करतो. (योगयुक्त मन लौकिक मनोवृत्तीचें नियमन करतें, हें प्रसिद्ध आहे तसल्या अन्तर्मुख एकाग्र मनानें परमात्म्याचा अनुभव घेता येतो) जे या परमात्म्याला एकाग्र मनानें साक्षात् जाणतात ते मरणधर्माहित होतात (प्राणानां देहाला सोडून जाणें, याचा उत्क्रमण झणतात मरणही तेंच आहे तत्त्ववेत्त्यांना तसल मरण नसत कारण त्याचे प्राण क्षरीराला सोडून न जाता येथच लीन होतात)

आता हा वर सांगितलेला अर्थच दृढ करावयासाठी दुसऱ्या प्रकार-
णातील मंत्राच उदाहरण द्याता—

अद्भ्यः समूतो हिरण्यगर्भ इत्यस्मै ॥

अन्वय - 'अद्भ्यः समूतः' इति पठ् 'हिरण्यगर्भः समवर्ततः' इति अर्थः ।

अर्थ - 'अद्भ्यः समूतः पृथिव्यै रसाच्च ०' इत्यादि सहा मंत्रांचा अनुवाक व 'हिरण्यगर्भः समवर्ततामे ०' इत्यादि आठ ऋचा बरील अर्थाच्या उपयोगी आहेत (यास्तव आता अगोदर चापुडें त्याचा मूळा सह अर्थ देतो.)

अद्भ्यः समूतः पृथिव्यै रसाच्च । विश्वकर्मणः समवर्ततामिह ।

तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति । तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्ने ॥

अन्वय - विश्वकर्मणः अद्भ्यः पृथिव्यै रसाच्च समूतः (आदित्य चन्द्रनक्षत्रादिभ्यः) अपि समवर्ततः । अपि च त्वष्टा तस्य रूपं विदधत् एति । तस्य पुरुषस्य अग्ने आजानं विधुः वर्तते ॥

अर्थ - विश्व ह्यः ब्रह्माण्ड, तं च ज्याच कर्म आहे, अशा परमात्म्यापासून उद्भूत, पृथिवी व तेज यांपासून (आणि उपलक्षणेने वायु व आकाश यापासून ह्यः यांच्या द्वारा अर्थात् पंच भूतींच्या द्वारा) उत्पन्न झालेला आदित्य, चंद्र, नक्षत्रे, तारका, इत्यादि तेजस्वी देवतांहून व इंद्रादि इतर देवतांहून आधिष्ठानेन उद्भूत झाला तसेंच, तेजाने देदीप्यमान झालेला आदित्य, त्या परमात्म्याचें रूप आपणामध्य धारण करित उदयाचलावा येतो. (कारण सूर्यादिकांतील तेज आदित्यसंबंधी आहे, असा सर्व वेदान्तांचा घोष घालला आहे.) असो, अशा प्रकारचा जो सविता त्याच पुण्याच्या अग्रभागी - दृष्टिमागीत - हें प्रसिद्ध समस्त जगत् राहत.

या पुस्तका मगांत कोणी एक सूर्यापासक आपटा अनुभव प्रगट करतो. -

येवाग्मेत पुरुष महान् । आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विद्वानमृतमिह भवति । नान्यः पन्था विप्रतेऽप्यनाथः ॥

अन्वय - 'अहं एव (आत्मामात्मते परिहरमान) महान् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् वर्तमान पुरुषं वेदः । तं एव विद्वान्मृतं भवति । नान्यः पन्था अपि न विपते ॥

अर्थ-मी या आकाशमंडलांत दिसणाऱ्या, आदित्याच्या कांतीप्रमाणे ज्याची कांति आहे अशा, अंधकाराहून दूर-विलक्षण-असलेल्या व पूर्ण पुरुषार्थरूप भगवान् सूर्याला जाणतो, आणि त्या तसल्या विशेष गुणांनी विशिष्ट असलेल्या पुरुषाला अशा प्रकारे जाणणारा विद्वान् अमृत होतो. मोक्षप्राप्तीला या जाणण्याहून दुसरा मार्ग नाही. २.

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः । अजायमानो बहुधा विजायते ।
तरय धीराः परिजानन्ति योनिं । मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधस्तः ॥३॥

अन्वयः-प्रजानां पतिः-पालकः गर्भे अन्तः (रोदधोर्मध्ये) चरति । स्वयः अजायमानः बहुधा-चराचररूपेण-विजायते । ये मरीचीनां पद इच्छन्ति ते धीराः वेधमः तस्य योनिं परिजानन्ति ॥

अर्थ-तो सर्व प्रजेचा पालक आकाश व पृथ्वी यांच्या मध्यमार्गी संचार करतो. तो स्वतः उत्पन्न होणारा नसल्यामुळे बहुत प्रकारे चराचररूपाने उत्पन्न होतो. (सूर्यच सर्वोत्पन्न होतो, असा याचा अर्थ.) जे पुण्यवान् पुरुष मरीचीचे स्थान इच्छितात त्या धीरांनी त्या जगद्धात्या सूर्याच्या कारणाला ह्म० परमात्म्याला सर्वत्र पूर्णरूपाने जाणार्हे. ३.

यो देवेभ्य आतपति । यो देवानां पुरोहितः । पूर्वो यो देवेभ्यो जातः । नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ ४ ॥

अन्वय — य देवेभ्य आतपति । यः देवानां पुरोहितः । य देवेभ्यः पूर्वः जातः । तस्मै रुचाय ब्राह्मणे नमः ॥

अर्थ-जो कर्मानुष्ठानाच्या द्वारा देवांवर उपकार करण्यासाठी सर्वतः तापतो, जो देवाच्या अग्रभागी हितकारी होऊन राहिलेला आहे, जो सर्व देवांच्या आरंभी झाला-ह्म० जो सर्वांहून ज्येष्ठ आहे-त्या देवप्यमान ब्रह्म-पुत्राला-सूर्य देवाला-नमस्कार असो. ४.

रुचं ब्राह्मं जनयन्त । देवा अमे तदब्रुवन् । यस्त्वेवं ब्राह्मणो विद्यात् । तस्य देवा असन् वशे ॥ ५ ॥

अन्वय — देवा अग्रे हव महा जनयन्त तत् अन्वयन् । य ब्राह्मण एवं विद्यत् तस्य वशे दश भवन् ।

अर्थ—परमात्मा महासर्गाच्या आरम्भी कर्मवेदरूप व सर्व वेदान्तवेद्य सूर्याला उत्पन्न करित असताना हें पुढील वाक्य बोलला ('देवा ' व 'जनयन्त ' असा मज्जात बहुवचनी प्रयोग जरी केलेला आहे तरी इद्रादि देव सूर्याचे जनक आहेत, असें समजण्यास काहीं प्रमाण नाहीं ह्मणून त्याचा ' परमात्मा ' असा एकवचनी अर्थ कला आहे) जो ब्राह्मण अशा प्रकारें त्याला जाणतो त्याच्या अधीन इद्रादि सर्व देव राहतात ।

वरील मजात सूर्याची परोक्षतन स्तुति करून आता या मजात अपरोक्षपणें स्तुति करतात—

हरीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या । अतरात्रे पार्श्वः । नक्षत्राणि रूपम् ।
आश्विनः ध्यात्तम् । इष्ट मनिषाण । अमु मनिषाण । सव मनिषाण ।

अन्वय — भा भगवन् आदिय त हं च त्वम् पत्नी । हारात्रे पर्वे ।
नक्षत्राणि रूपम् । अश्विनौ ध्यात्तम् । इष्ट मन्विषाण । अमु मन्विषाण । सर्वं मन्विषाणा

अर्थ—हे भगवन् आदित्या, जगज्जीवना, आपल्या सान्द्रयानें मन हरण करणारी हरी व इद्रि या तड्या भाया आहेत, नक्षत्रें हव तुजें रूप ह्यं आकार आत अश्विनीकुमार हव तुग उपडलल मुस आत (व सर्व प्रज्ञाण्ड ह तुजें इतर अपघव आहेत याप्रमाण स्तुति कला गज्जला तो भगवान् श्रीसूर्य भक्तापुढें प्रत्यक्ष उभा राहून त्याला ह्मणतो—) हे भक्ता, तुला जें अभाष्ट असेल तें मजपासून मागून घे, या परलोकाची इच्छा कर, आणि तुला जें जें हवें असल त तें मगन घे ६

हिरण्यगर्भं समर्पताग्ने भत य जात पतिरक्त आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतमा व ऋम द्वाय हविषा विधेम ॥

अन्वय — याम त पर १ ० भे अग्ने सम्पत्ता । चत स च य प्रसादत भूतस्य एक पत २ १ १ । मत्त पृथिवीं त्मा या उत द्या । १ । कस्मै द्वाय हविषा विधेम । (न १ त १ तन्मिव श्रीवर्ध धैत त्मात्तं व सर्वं कम कर्त ।)

अर्थ—ज्या परमात्म्यापासून चतुर्मुख सृष्टीच्या आरंभी उत्पन्न झाला व उत्पन्न झालेला तो ज्याच्या प्रसादाने सर्व भुवनांचा एकच पति झाला तो या पृथिवीला व दुलोकांलाही धारण करता झाला. तेन्हां त्याला सोडून दुसऱ्या कोणाला उद्देशून हविर्युक्त यज्ञाच्या योगाने आर्ह्नी अनुष्ठान करावे ? (दुसऱ्या कोणाकरिताही नाही; तर त्या परमात्म्याच्या प्रीत्यर्थच आर्ह्नी सर्व श्रौत-स्मार्त कर्म करावे.) १.

य. प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

अन्वय. —यः परमात्मा प्राणतः निमिषतः जगतः महित्वा एक इन्द्र राजा बभूव । यः परमात्मा अस्य ब्रह्माण्डस्य मध्ये विद्यमानान् द्विपद. चतुष्पदः ईशे । तं विना कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

अर्थ—जो परमात्मा प्राणयुक्त व निमिषयुक्त ह्म० जंगम व स्थावर यांचा एकच राजा झाला व जो परमात्मा या ब्रह्मांडांत असलेल्या मनुष्य-पक्ष्यादि द्विपद व गाय-बोढा इत्यादि चतुष्पद प्राण्यांचे नियमन करतो, सर्व प्राण्यांच्या हृदयकमलांत राहून अन्तर्यामिरूपाने सर्वजमाला पुण्यपापात नियुक्त करतो त्याला सोडून आर्ह्नी दुसऱ्या कोणाची परिचर्या करानी ? २.

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।

यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

अन्वयः—य आत्मदा बलदा यस्य प्रशिषं विश्वे देवाः. उपासने यस्य छाया अमृतं यस्य अशरणागतत्वं मृत्युः तं विना कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

अर्थ—जो जीवरूप आत्मा देतो, बल देतो ज्या परमात्म्याची आज्ञा सर्व मनुष्य व देवही शिरसा मान्य करितात, ज्या परमात्म्याची छाया-शरणागतत्व मोक्षाचे कारण होतें व अशरणागतत्व नरकाचे निमित्त होतें त्याच्यावांचून दुसऱ्या कोणाची परिचर्या करावी ? ३.

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाऽऽहुः ।

यस्येमाः प्रविशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

अन्वय — इमे हिमवतो यस्य महिवा । वेदा रसया सह समुद्र यस्य महिवा आहु । इमा प्रदिश यस्य अवयवा च प्रदिश यस्य बाहू त विना कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

अर्थ—हे मूळोर्की असलेले हिमालयप्रभृति पर्वत, ही ज्याची विभूति आहे, त्याचप्रमाणे वेद नद्यासह समुद्राला ज्याची विभूति क्षणतात, ह्या प्राच्यादि चार दिशा ज्याचे अवयव आहेत, व आप्तेत्यादि उपदिशा ज्याचे बाहू आहेत, साराश पर्वत, नद्या, समुद्र, दिशा, विदिशा, वृक्ष, प्राणी इत्यादि ही सर्व ज्याची विभूति आहे, त्यावाचून दुसऱ्या कोणाची परिचर्या करावी ? ४

य क्रन्दसी अयसा तस्तमान अभ्यक्षेता मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो व्येति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

अन्वय — यत्र अधि सूर उदित सन् व्यति (किण्वारचक्र पात प्राप्यति) ते च दसा अवसा तस्तमाने रेजमाने य मनसा अभ्यक्षेताम् त विना कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

अर्थ—ज्या यावा-पृथिवीच्या मध्ये सूर्य उदय पावून जिण्वार चक्राच्या सभोवार भ्रमण करतो त्या अतिवृष्टि, त्रिषुपात इत्यादिकाच्या योगाने व प्रलयाधार असल्यामुळे प्राण्याच्या रोदनाला कारण होणाऱ्या रक्षक अन्नाच्या योगाने जीवाची स्थिति करणाऱ्या (अर्थात् जगाच्या उत्पत्ति-स्थिति लयाच कारण होणाऱ्या) आणि विराजमान हाणा या यावापृथिवी ज्या परमात्म्याचे निर्मल मनोवृत्तीं सर्व प्रकारे ध्यान करितात त्यावाचून आर्हती दुसऱ्या कोणाची परिचर्या करावी ? ५

यन घोरुमा पृथिवी च दृढ यन सुवस्तम्मित यन नाक ।

योऽन्तरिक्ष रजसा विमान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

अन्वय — यन घोरुमा पृथिवी च यन दृढ यन सुवस्तम्मित । येन नाक निमित्त य शतरिक्षे रजस विमान त विना ॥

अर्थ—अशनिपातादिकांमुळे उग्र झालेली पृथ्वी (स्वर्ग) व पृथ्वी, येना ज्या परमात्म्याने दृढ झ० सर्व प्राण्याच धारण व पोषण करण्यास

समर्थ केलें आहे, ज्यानी आदित्यमंडल अन्तरिक्षात निराधार स्थापिलें आहे, (आणि त्यामुळेच तें मूर्खीवर पडत नाही,) ज्या परमात्म्यानें स्वर्गलोक पुण्य-वानांच्या उपभोगाकरिता निर्मिलेला आहे व जो अन्तरिक्षात वृष्टिरूप जलाला निर्माण करणारा आहे त्याला सोडून आर्क्षी आणखी दुसऱ्या कोणाची परिचर्या करावी ? ६.

आपो ह यन्महतीर्विश्वमायं दक्षं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।
ततो देवानां निवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

अन्वय — यत्-यद्वा जगतीं निर्मातुं सकल्पितवान् सतः देवाना असु एक, परमात्मा आ अयं दक्ष दधाना अग्निं जनयन्ती महतीः आप निवर्तत ॥

अर्थ—जेव्हा त्या ब्रह्मदेवादि सर्व प्राण्याच्या प्राणभूत परमात्म्यानें जगाला निर्माण करण्याचा सकल्प केला तेव्हा त्यान सर्व प्रकारे शुभावह आणि सर्व प्राण्याच्या धारणास व पोषणास समर्थ अशा विश्वाला धारण करणाऱ्या आणि अग्नीला उत्पन्न करणाऱ्या पूज्य जलाला निर्माण केले त्याला सोडून आर्क्षी आणखी दुसऱ्या कोणाची परिचर्या करावी ? ७.

यधिदापो महिना पर्यपश्यदक्ष दधाना जनयन्तीरग्निम् ।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

अन्वय --दक्ष दध ना अग्निं जनयन्ती आप चित् य महि । पर्यपश्यत् य देवेषु अधि एक देव. आसीत् त विना कस्मै देवाय ० ॥

अर्थ—श्रौतस्मार्त कर्मांचें अनुष्ठान करण्यास समर्थ असलेल्या अग्नीला धारण करणाऱ्या व ब्रह्माग्नीसारख्या अग्नीला उत्पन्न करणाऱ्या आपाला जो चिद्रूप परमात्मा आपल्या महिम्याने पाहता झाला, ह्म० तें आप सर्व जीवांचें साधन आहे, असें त्यानें पगहिल आणि तसाच जो सर्व देवाहून अधिक असल्यामुळे एक देव झाला त्या परमात्म्याबोऱ्णून आर्क्षी दुसऱ्या कोणाची परिचर्या करावी ? ८.)

सर्व जगाला अधीन करतो. त्याचप्रमाणे पतनशील पंच महाभूतांच्या योगाने सर्व जगाला उत्पन्न करतो, अशा प्रकारे हा देव याचा पृथिव्यादिक सर्व जगत् उत्पन्न करीत एकच राहतो.

आतां या उक्त अर्थाविषयी अतिशय श्रद्धा उत्पन्न करावयासाठी पुढील दोन मंत्रांनी गंधर्वांचा वृत्तान्त दाखवितात—

वेनस्तत्पश्यन् विश्वा भुवनानि विद्वान् यत्र विश्वं भवत्येकनीलम्
यस्मिन्निदं स च वि चैकं स ओतः प्रोतश्च विभु प्रजासु ॥

प्र तद्वोचे अमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो नाम निहितं गुहासु ।

ब्रीणि पदा निहिता गुहासु यस्तद्वद सवितुः पिता सत् ॥

अन्वयः—यत्र विश्वं एकाई भवति तत् पश्यन् विश्वा भुवनानि विद्वान् वेनः गन्धर्वः गुहासु निहित अमृतं तन् वस्तु स्नानुमवेन विद्वान् प्रोचे नु यस्मिन् पश्यन्वस्तुनि इदं जगत् स च वि च भवति । एक सः विभुः सन् प्रजासु ओतः प्रोतः च अवतिष्ठते । गुहासु ब्रीणि पदा निहिता । य तत् वेद सः सवितुः पिता सत् ।

अर्थ—ज्या परमात्म्यामध्ये जगत् एकरूप होतें त्याला गुरुशास्त्र-प्रसादाने साक्षात् जाणणारा वेन नायाचा गंधर्व सर्व प्राण्यांच्या बुद्धीमध्ये असलेल्या मिनाशरहित तत्त्वाला स्वानुभवाने जाणून आपल्या शिष्यांना सांगता झाला. (आत्मसाक्षात्कारानंतर सर्व जगत् आत्मरूपच आहे, असे ज्ञान होतें.) तसेंच त्याने पाहिलेल्या त्या परमात्म्यामध्ये हें जगत् उपन्न होतें व लीन होतें. तो अद्वितीय तत्त्वरूप परमात्मा व्यापी होऊन सर्व प्राजांचे ठिकाणी पटांतील दीर्घ उभ्या तंतूप्रमाणें ओत व आढल्या तंतुप्रमाणे प्रोत होऊन राहतो. प्राण्यांच्या बुद्धीमध्ये नामत्-स्वप्न सुषुप्तिरूप तीन स्थाने अवस्थित आहेत. जो हा गंधर्व त्या जागरितादि तीन स्थानाच्या अधिष्ठानाला जाणतो तो आपल्या उपाद्रकाचाही पिता—जनक होतो. (लोकेक पिता पुत्राच्या नुसत्या देहाला उत्पन्न करतो. पण ब्रह्मतत्त्वज्ञ परमात्मरूपानें सर्व जगदुत्पादक असल्यामुळे आपल्या जनकाचाही जनक होतो, असा भावार्थ.)

तो परमेश्वर व्यवहारकालीं सर्व प्राण्यांवर उपकार करणारा व परमार्थ-
दर्शी पुरुषाला मोक्ष देणारा आहे, असें दोन मंत्रांनीं दाखवितात—

म नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यत्र देवा अमृतमानसानास्तृतीये धामान्यभ्यैरयन्त ॥
परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्य परि लोकान्परि दिशः परि सुवः ।
ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत् तदभवत्प्रजासु ॥

अन्वय —म न बन्धु , जनिता, विधाता, विश्वा भुवनानि धामानि वेद । यत्र
तृतीये लोके स्वर्गादये अमृतमानसाना. धामानि अभ्यैरयन्त । येमुमुक्षवः ते सर्वे विदित-
तत्त्वाः सन्तः द्यावापृथिवी सद्यः पश्यन्ति । तथा अवाधिष्ठान् लोकान् परियन्ति ।
दिशः परियन्ति । सुवः परियन्ति । ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य य. ब्रह्मतत्त्वं अप-
श्यत् स एव प्रजासु तत् अवभवत् ॥

अर्थ—तो परमात्मा आत्मा सर्वांचा बंधु आहे. (कारण तो आमच्या
गुप्ताच्या अनुरोधानें आमचा हितकारी होतो.) तसाच जनिता ह्म० उत्पा-
दक पिता आहे. (कारण तो सर्वमष्टा आहे.) तो जगाचा निर्माता होऊन
सर्व उन्नमायम लोक व त्यात देवादिकांना योग्य असलेलीं स्थानें यास
जाणतो. ज्या तिसऱ्या स्वर्गसंज्ञक लोकात इन्द्रादि देव अमृत प्राशन करीत
स्वर्गीय स्थानास सर्वतः प्राप्त झालेले असतात (ते सर्व जाणून त्यांनीं
केलेल्या काम्य कर्मांच्या अनुसार फल देतो.) जे मुमुक्षू असतात ते तत्त्व-
वेत्ते होऊन तत्क्षणीं द्यावापृथिवीसंज्ञक दोन लोकांस तत्काल व्यापितात.
त्याचप्रमाणें ते वाकी राहिलेल्या अन्तर्गिक्षादि लोकांस व्यापितात. प्राच्यादि
दिशा व स्वर्ग यांनाही व्यापितात (सर्वात्मक ज्ञान्यामुळे त्याची सर्वव्याप्ति
सांगितलेली आहे.) परब्रह्माचें अविच्छिन्न अवस्थान आहे, असें जाणून,
असा निश्चय करून जो त्या ब्रह्माला साक्षात् जाणतो तोच प्रजेमध्ये त
ब्रह्मत्त्व होतो.

‘ अम्मस्य पारे० ’ या पंक्तीचा ऋचेपासून वरील मंत्रापर्यंत प्रति-
पादितेल्या ब्रह्मत्त्वाचा उपसंहार करितात—

परीत्य लोकान् परीत्य भूतानि परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ।

प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्यात्मनात्मानमभिसंवभूव ॥

अन्वय - ऋतस्य प्रथमजाः प्रजापति लोकान् भूतानि सर्वाः प्रदिशः दिशः परीत्य (सर्वतः व्याप्य सृष्टिकाले सृष्ट्वा पुनरपि) परीत्य (स्थितिकाले रक्षित्वा) आत्मना आत्मानमभिसंवभूव ।

अर्थ—सत्य ब्रह्माचा प्रथमकार्यभूत प्रजापति (हितण्यगर्भ) भू, भुव इत्यादि लोक, देव-मनुष्यादि प्राणिदेह, आग्नेय्यादि सर्व प्रदिशा व प्राच्यादि दिशा या सर्वांना व्यापून, सृष्टिकाली उत्पन्न करून, पुनरपि स्थितिकाली त्या सर्वांचे रक्षण करून स्वस्वरूपाने (स्वरूपविषयक तत्त्वज्ञानाने) सत्यज्ञानादिलक्षण स्वात्म्यास सर्वतः प्राप्त झाला आहे.

येथवर ब्रह्मविद्येचे प्रतिपादन केले. आता तिच्या प्राप्तीची साधनें अशीं जीं—सोपाधिक ब्रह्माचे ध्यान, जप, स्नान, इत्यादि—कर्म त्याचे अगभूत मत्र पूर्वी कर्मकाण्डात सांगितलेले नाहीत. ते आता या खिलकाण्डात सांगतात. पण वेद आता अगोदर एका मंत्राने ब्रह्मप्राप्त्यर्थ अन्तर्यामीची प्रार्थना करतो—

सदसस्पतिमद्भुतम् प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सर्वि मेधामयासियम् ॥

अन्वय - अह अद्भुत इन्द्रस्य प्रिय काम्य सर्वि मेधा प्रयच्छन्त सदसपतिं अयासिप अस्मि ॥

अर्थ—मी या अचिन्त्य जगाची रचना करणाऱ्या अद्भुत, इंद्राचाही अन्तर्यामी असल्यामुळे इंद्रालाही प्रिय असलेल्या, झणूनच दुसऱ्या सर्वांकडूनही अपेक्षा केल्या जाणाऱ्या, कर्माची फळे देणाऱ्या आणि श्रुत व अर्थात ग्रन्थाचे धारण करणाऱ्याची शक्ति देणाऱ्या त्या जगाच्या पालकाला—अन्तर्यामीला—प्राप्त झालो आहे.

आता कर्मठ अग्न्युपाधिक परमेश्वराची इष्टप्राप्तीविषयी प्रार्थना करतो—

उद्दीप्यस्व जातवेदोऽपघ्नभिर्ऋतिं मम । (४)

पशूश्च मह्यमायह जीवन च दिशो दिश ॥

अन्वयः-हे जातवेदः मदनुमदार्थं मम निर्दिष्टं अपमन् उहोष्यस्व । मय्यं पशून् जीवनं च सर्वं भोग्यजातं आवह । ततः दिशः दिश ॥

अर्थ- (उत्पन्न झालेल्या प्राणिशरीरांत जाडरात्रीच्या रूपाने राहणाऱ्या किंवा उत्पन्न झालेल्या यजमानाना फल देण्यासाठी आपल्या चित्तात निश्चय करणाऱ्या) हे अग्ने, तूं मजवर अनुग्रह करण्यासाठी माझे अनिष्ट करणाऱ्या निर्कृतीचा-पापदेवतेचा-विनाश करीत उत्कर्षाने दीप्त हो. त्यानंतर मजकरीतां गायी, घोडे इत्यादि पशू व दीर्घ आयुष्म आणि त्याच-प्रमाणे दुसरेही सर्व भोग्यजात संपादन कर. त्यानंतर मला प्राच्यादि दिशां-मध्ये सुरागें निवास करण्यासाठी त्या त्या दिशांतील निवासयोग्य स्थाने दे-

आता त्या संपादित पशूच्या अविनाशाची प्रार्थना करितात-

मा नो हिंसीज्जातवेदो गामश्वं पुनप जगत् ।

अविभ्रवन्न आगहि धिया मा परिपातय ॥

अन्वयः-हे जातवेदः त्वावसादात् मदीयं गवादिकं निर्कुंनि मा हिंसीत् । हे अग्ने, त्व अपिन्न आगहि । तत मा धिया परिपातय ॥

अर्थ-हे अग्ने, तुझ्या मसादानें माझ्या गायीला, अश्वाला, पुन-पाला व इतर गृह-क्षेत्रादिकांला पापदेवता नष्ट न करो. हे अग्ने, तू आमच्या अपराधांना मनांत न धरतां आम्हावर अनुग्रह करण्यासाठी ये आणि मला घन-धान्यादि संपत्ति सर्वतः प्राप्त करून दे.

आता गायुत्रे निरनिराळ्या देशात निरनिराळे श्रुतिपाठ आहेत. विज्ञाना-त्मभूति प्राचीन निरन्यकारांनी त्यांतील चवसष्ट अध्यायाच्या द्वाविष्टपाठाच्या आदर फेला आढे. पण मराराष्ट्रांतील हिण्ण्येरी येथी अनुशकांचा पाठ करीत अमतात. यास्तव आग्नीही त्यांच्या अनुशेधानेच व्याख्यान करतो. येथे अगोश्र बाग गायत्रीउद्गांनी आत्मभासीच्या द्वारभूत देवतांची प्रार्थना केली आहे.

गुणस्य विद्म साहस्यारय मातदेवस्य धीमहि । तन्नो रुद्र प्रचोदयात् ॥
 त-गुणपाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥
 सागुणपाय विद्महे वषट्पण्डाय धीमहि । तन्नो इन्द्रः प्रचोदयात् ॥
 सागुणपाय विद्महे चक्रपण्डाय धीमहि । (५) तन्नो नन्दिः प्रचोदयात् ॥

तत्पुरुषाय विद्महे महासेनाय धीमहि । तन्नः पण्मुखः प्रचोदयात् ॥
 तत्पुरुषाय विद्महे सुवर्णपक्षाय धीमहि । तन्नो गरुड प्रचोदयात् ॥
 चेदात्मनाय विद्महे हिरण्यगर्भाय धीमहि । तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात् ॥
 नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥
 वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि । (६) तन्नो नारसिंह प्रचोदयात् ॥
 भास्कराय विद्महे महद्युतिकराय धीमहि । तन्नो आदित्यः प्रचोदयात् ॥
 वैश्वानराय विद्महे लालीलाय धीमहि । तन्नो अग्निः प्रचोदयात् ॥
 कात्यायनाय विद्महे कन्यकुमारि धीमहि । तन्नो दुर्गा प्रचोदयात् ॥

अन्वय -सहस्राक्षस्य पुरुषस्य स्वरूपं विद्म । तदर्थं तस्य विराड् रूपस्य महादे-
 वस्य स्वरूपं धीमहि । तत् न रुद्र प्रचोदयात् ॥ तत्पुरुषाय महादेवाय विद्महे
 धीमहि च । तत् न रुद्र प्रचोदयात् ॥ तत्पुरुषाय वक्रतुण्डाय विद्महे धीमहि च । तत् न
 दन्ति. प्रचोदयात् ॥ तत्पुरुषाय वक्रतुण्डाय विद्महे धीमहि च तत् नन्दि नः प्रचोदयात् ॥
 तत्पुरुषाय महासेनाय धीमहि तन्न पण्मुखः प्रचोदयात् ॥ तत्पुरुषाय सुवर्णपक्षाय विद्महे
 धीमहि च । तत् न गरुड. प्रचोदयात् ॥ चेदात्मनाय हिरण्यगर्भाय विद्महे धीमहि च ।
 तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात् ॥ नारायणाय वासुदेवाय विद्महे धीमहि च । तत् न विष्णु प्रचो-
 दयात् ॥ वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि तन्न नारसिंह प्रचोदयात् ॥ भास्कर-
 राय विद्महे महद्युतिकराय धीमहि । तन्न आदित्य प्रचोदयात् ॥ वैश्वानराय विद्महे
 लालीलाय धीमहि । तत् नः अग्नि प्रचोदयात् ॥ कात्यायनाय विद्महे कन्यकुमारि धीमहि ।
 तत् न दुर्गा प्रचोदयात् ॥

अर्थ-‘विश्वतश्चक्षुः’ इत्यादि मन्त्रात् सांगितलेला विराट् पुरुष सहस्राक्ष
 आहे. त्या सहस्राक्ष पुरुषाच स्वरूप आह्मी जाणावें, यासाठी आह्मी त्या महा-
 देवाच्या स्वरूपाचें ध्यान करतो. त्या ध्यानात आह्माला रुद्र प्रेरणा करो.
 त्या आगमप्रसिद्ध पुरुषाकार महादेवाला आह्मी जाणावें झणून त्याचें
 ध्यान करतो. त्या ध्यानात रुद्र आह्माला प्रवृत्त करो हत्तीच्या संहि-
 प्रमाणें ज्याचें तोंड लाब आहे व त्निऊलाचें धारण करण्यासाठी जें वक्र
 झालें आहे अशा त्या वक्रतुंडाला जाणण्यासाठी आह्मी त्याचें ध्यान करतो.
 त्या ध्यानात मोठ्या दातानें युक्त असलेला देव आह्माला प्रवृत्त करो.

त्या स्वेच्छेनें पुरुषरूप धारण करणाऱ्या परम शिवाच्या वाहनरूप नन्दिकेश्वराला आम्ही जाणतो, आणि चक्राप्रमाणे ज्याचे तोंड आहे (भगवान् विष्णूनें सोडलेलें चक्र जसें राक्षसाना मारतें त्याप्रमाणे शकराचा राक्षसार्शी सग्राम चालला असता नदी त्यांना तोंडांनें मारतो, हें प्रसिद्ध आहे यास्तव) त्या चक्रतुंडाचे आम्ही ध्यान करतो. तो आह्मास प्रेरणा करो. त्या पूर्णरूप देवसेनानीला आम्ही जाणतो व त्याचे ध्यान करतो तो षडानन आह्माला प्रेरणा करो येथें त्या प्रसिद्ध पक्षिराजाचे रूप धारण करणाऱ्या सुवर्णपक्षयुक्त पुरुषाला जाणण्यासाठी आह्मी त्याचे ध्यान करतो. तरी त्यामध्ये तो गरुड आह्माला प्रवृत्त करो वेदरूप हिरण्यगर्भाला आम्ही जाणतो व त्याचे ध्यान करतो ते ब्रह्म आह्माला पुण्यामध्ये प्रवृत्त करो. नरक्षरीराच्या उपादानरूप अन्नादि पच मूताना नार ह्मणतात त्यात मुरय असलेल्या ज्या आपू त्या ज्याचे अयन ह्म० आधार आहे तो नारायण ह्मणजे समुद्रजलशायी त्या नारायण वासुदेवाला (ह्म० कृष्णावतारात वसुदेवपुत्र झालेल्या देवाला) प्राप्त व्हावें ह्मणून आह्मी त्याचे ध्यान करतो तरी आपल्या वास्तविक परब्रह्मरूपानें जगाला व्यापणारा विष्णु आह्माला त्या ध्यानांत प्रेरणा करो. ज्याचीं नसें ब्रह्मासारखी आहेत व दश तीक्ष्ण आहेत त्याला आह्मी जाणतो व त्याचे ध्यान करतो तो नारसिंह आह्माला प्रेरणा करो महद्युतीला ह्म० त्रैलोक्यांत पसरणाऱ्या कातीला करणारा व भुलोक्यांत दीप्तीला करणारा जो आदित्य त्याला आह्मी जाणतो व त्याचे ध्यान करतो तो आह्माला शुभ कार्यति प्रवृत्त करो जो आपल्यामध्ये अर्पण केलेलीं हव्ये स्वतः ताबून दुसऱ्या देवतांना पोंचवितो तो अग्नि, सर्व नराना जो हितकर असतो तो वैश्वानर, कुटुंबसंबधी टीटा हीच हेला व सर्व देवतांमध्ये अमण्यत्वरूप टीटा, यांनीं जो युक्त असतो तो हेटारील, त्याला आह्मी जाणतो व त्याचे ध्यान करतो. तो आह्माला प्रेरणा करो ('हेलाटील' या शब्दांतील 'हे' र अक्षर जाऊन लाटील एवढेंच राहिलें व त्याची चतुर्थी 'टाटीलाय' अशी झाली आहे.)

गजचर्म धारण करणारा रुद्र (कात्य) जिचे अयन-अधिष्ठान-उत्पादक आहे ती कात्यायनी, तीच कन्या व कुमारी (अनिष्टांचे निवारण करणारी); तिच्या आकाराने नटलेल्या परमेश्वराला जाणण्यासाठी आह्मी ध्यान करतो. तरी त्यामध्ये ती दुर्गा आह्मांला प्रवृत्त करो. (या सर्व गायत्रींचा चित्तशुद्धीकरिता ध्यानपुरःसर जप करावा.)

आतां यापुढे श्रानाद्भूत मैत्र सांगतात. पण आरंभीं मस्तकावर मूर्तिके-सह दूर्वा धारण करावयासाठीं दूर्वाभिमंत्रण मंत्र सांगतात—

सहस्रपरमा देवी शतमूला शताङ्कुरा ।

सर्वं हरतु मे पापं दूर्वा दुःस्वप्ननाशिनी ॥

काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि । (७)

एवा नो दूर्वं प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥

या शतेन प्रतनोपि सहस्रेण विरोहसि ।

तयास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥

अन्वयः—सहस्रपरमा देवी शतमूला शताङ्कुरा दुःस्वप्ननाशिनी दूर्वा मे पापं हरतु । हे देवी, काण्डान् काण्डात् परुषः परुषः परि प्ररोहन्ती एव नः शतेन सहस्रेण प्रतनु ॥ हे देवि, इष्टके, या त्वं शतेन प्रतनोपि सहस्रेण विरोहसि तस्याः ते परि-चर्यो वयं हविषा विधेम ।

अर्थ—ही जी दूर्वाभिमानिनी देवता ती पवित्र करणाऱ्या दुसऱ्या सहस्रावधि द्रव्यांहून उत्कृष्ट आहे. ती प्रकाशमान आहे. तिला शेकडों मुळें आहेत. अनेक अंकुर आहेत. ती दुष्ट स्वप्नांचा नाश करणारी आहे. यास्तव ती दूर्वा देवी माझे सर्व पाप हरण करो. हे पापहिंसके दूर्वं, तूं प्रत्येक पेरापासून आपला अंकुर उत्पन्न करतेस. व प्रत्येक मुद्यापासून तुझा उद्भव होतो. अशा प्रकारची तूं आमचा शेकडों पुत्र व सहस्रावधि पौत्र यांच्या योगाने सर्वोत्कृष्ट विस्तार कर. हे देवि, इष्ट मंत्र व मन्त्र यांच्याकडून स्तुति

केली जाणारे, जी तूं शंभर द्वारानीं पसरतेस व सहस्र मार्गानीं उगवतेस त्या तुझी परिचर्या आझी हवींच्या द्वारा करतो.

आता मृत्तिकेच्या अभिमंजनाचे चार मंत्र सांगिले आहेत.

अश्वत्थान्ते रथजान्ते विष्णुजान्ते वसुंधरा ।

शिरसा धारयिष्यामि रक्षस्व मां पदे पदे ॥

भूमिर्धेनुर्धरणी लोकधारिणी ।

उद्धृतासि वरहेण कृष्णेन शतपाहुना ॥

मृत्तिके एन मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ।

मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ।

मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्व प्रतिष्ठितम् ॥ (८)

मृत्तिके प्रतिष्ठिते सर्व तन्मे निर्णुद मृत्तिके ।

तया हतेन पापेन गच्छामि परमां गतिम् ॥

अन्वयः—दे अश्वत्थान्ते, दे रथजान्ते, दे विष्णुजान्ते वसुंधरावती शिरसा धारयिष्यामि रक्षस्व मां पदे पदे रक्षस्व ॥ दे मृत्तिके, रथधेनु, परानी, लोकधारिणी भूमिच्या वती कृष्णेन शतपाहुना वरहेण उद्धृता आहे । दे मृत्तिके, मया यद् दुष्कृतं कृतं तत् मे पाप एन । मृत्तिके, ब्रह्मदत्ता अभि । काश्यपेन अभिमन्त्रिता तद्दुष्कृतं हनवती अभि । मृत्तिके, रक्ष्य सर्व प्रतिष्ठितं तत्पापं मे पुष्टिं देहि ॥ दे प्रतिष्ठिते मृत्तिके, मे तत्सर्वं पापं निर्णुद । दे मृत्तिके, तया तया पापेन हतेन तया परमां गतिं गच्छामि ।

अर्थ—(अग्निचयनांत उसा निर्माण करण्यासाठी श्री भूमि नागरा-
वसायी अगते निष्पावस्तन पोटापाटा पाठशांत, असे विधान केले आहे
त्यावरून पोटापाटे पाप मृत्तिकेच्या शुद्धीला कारण होतात, असे स्पष्ट
होते. त्यावरूनही त्याच्या वसावातही ती शुद्ध होई. वाचनावरून विष्णु
अग्न्यावरून सर्व भूमीने आक्रमण करतो, त्यामुद्धी ती शुद्ध होते.
(तन्मया) ते अश्वत्थान्ते, ते रथजान्ते, ते विष्णुजान्ते, शुद्धे, वसुंधरा
सर्व ब्रह्मदत्ता वसुंधरा-धनंदा धारण करणारी होऊन या धानकर्मीय मांडवा
मन्त्रद्वारे ही मृत्ती पालवली. ही धानावृत्ती अग्रे जन्मदा आहे

पदोपवीं रक्षण कर. हे मृत्तिके, तूं कामधेनूप्रमाणें सर्वांना संतुष्ट करणारी, नानाप्रकारच्या धान्यांना व तृणादिकांना धारण करणारी व प्राण्यांचेही धारण करणारी भूमि होऊन कृष्णवर्ण (काळ्या) व शंभर-वाहुयुक्त वराहावताराकडून पूर्वी वर उठविली गेली आहेस. हे मृत्तिके, मीं जें दुष्कर्मरूप पाप केले असेल त्याचा तूं नाश कर. तूं परमात्म्या ब्रह्माकडून भूमिरूपानें स्थापिली गेली आहेस. ह्य० तूं ब्रह्मदत्ता आहेस. काश्यप व इतर ऋषी यांनीं स्नानाचे वेळीं तुझें अभिमंत्रण केलें आहे व त्यांचें पाप तूं नाहीसें केलें आहेस. (यास्तव आह्मीही तुझें अभिमंत्रण करतो. कारण तें शिष्टाचारानेच प्राप्त आहे.) जब, गहूं इत्यादि जें जें ह्मणून पुढींचें साधन आहे तें तें सर्व हे मृत्तिके, तुझ्यामध्ये प्रतिष्ठित आहे. यास्तव तूं मला पुष्टि दे. सर्व प्राणी जिच्यामध्ये प्रतिष्ठित होतात ती प्रतिष्ठिता. हे प्रतिष्ठिते, मृत्तिके, माझे तें सर्व पाप नष्ट कर. हे मृत्तिके, त्या तूं माझ्या पापाचा नाश केलास ह्मणजे त्यामुळेच मी परम गतीस जाईन.

याप्रमाणें दूर्वा व मृत्तिका यांना उजव्या हातावर घेऊन व मंत्रांनीं अभिमंत्रवून कर्मठ दोन मंत्रांनीं इंद्रापासूनही अभयाची प्रार्थना करतो-

यत् इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघवच्छग्धि तव तन्न ऊतये विद्विषो विमृधो जहि ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।

वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ॥

अन्वयः-हे इन्द्र, मघवन्, यत्तः भयामहे ततो नः अभयं कृधि । तत् नः शग्धि । तव न ऊतये विमृध. विद्विष जहि । स्वस्तिदा, विशस्पतिः, वृत्रहा, विमृधः वशी, वृषा, स्वस्तिदा, अभयंकर इन्द्रः, नः पुरः एतु ।

अर्थ-हे इन्द्रा, हे मघवन्, आह्मी ज्या पापाळा, शत्रूला किंवा नरकाला भितो त्या पापादिकांपासून आझाला अभय कर. (ह्य० आह्मी तुझ्या प्रसादानें निष्पाप, निःशत्रु व निर्नरक होऊं, असा मात्र. केवळ त्यांची भीति वाटूं नये, एवढेंच नव्हे तर) त्यांचा तूं नाश कर. तसेंच, आह्मी तुझे भक्त व त्यामुळेच

तुझे संबंधी आहों. यास्तब आमच्या रक्षणाकरितां पीडा देणाऱ्या आमच्या अन्तर्बहिः शत्रूंना मार. इहलोकसंबंधी सौख्य देणारा, भक्त प्रजेचा पति, वृत्रासुराला मारणारा, शत्रूंना आपल्या स्वाधीन ठेवणारा, पुष्करावतीदि मेघांना आज्ञा करून भूमीवर वृद्धि करणारा, व परलोकसंबंधी कल्याण व अमय करणारा ईंद्र स्नान करावयास उद्युक्त झालेल्या आमच्या समक्ष आमचें रक्षण करण्यासाठीं येवो.

स्नान करीत असतांना सुसरी, मासे इत्यादिकांची पीडा होऊं नये ह्मणून एका मंत्रानें कर्मठ क्षेमाची याचना करतो.—

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्वधातु ॥

अन्वयः—वृद्धश्रवाः इन्द्रः नः स्वस्ति दधातु । विश्ववेदाः पूषा नः स्वस्ति दधातु । अरिष्टनेमिः तार्क्ष्यः नः स्वस्ति दधातु । बृहस्पतिः नः स्वस्ति दधातु ॥

अर्थ—ज्याचें यश समुद्र आहे, असा इन्द्र आज्ञाला स्वस्ति देवो, ह्मणजे आमचें पोषण करो. बहुज्ञानवान् अथवा बहु धनवान् पूषा आज्ञाला स्वस्ति करो. ज्याच्या रथाची चक्रेनेमि फार दूर गमन केलें तरी राक्षसां-कडून छिन्नभिन्न केली जात नाहीं असा गरुड आज्ञाला स्वस्ति करो. तसाच बृहस्पति आज्ञाला स्वस्ति करो.

आतां एका मंत्रानें सोम व इन्द्र यांची प्रार्थना करितात—

आपान्तमन्युस्तृपलमग्माधुनिः शिमीवाञ्छुसमा ५ ऋजीपी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्याग्निद्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ (१०)

अन्वयः—आपान्तमन्युः तृपलमग्मः माधुनिः शिमीवान् सहमान् तथा ऋजीपी सोमः वतसा विश्वानि वनानि पुष्पाति । अर्वाक् प्रतिमानानि इन्द्रं न देभुः ॥

अर्थ—उगीच वर वर रागावणारा, (झ० आईबाप मुलांवर जसे कधी मनापासून रागावत नाहीत तर नुसते वारवर रागावतात त्याप्रमाणें) चंद्र-क्रांत मध्याप्रमाणें ज्याची प्रभा आहे असा, मधमाझांना वगैरे प्रिय वाट-णारा अथवा वासनासमयीं सर्वांना रम्य भासणारा, क्षमी ज्याला फार आव-

हतो असा, तसाच अतिशय सौख्यसपन्न, व अतिशय दीप्तिमान् चद्रमा सर्व वनाना पोसतो तसेंच इद्राच्या अपेक्षेनें अर्वाक् असलेलीं उपमानें इन्द्राला पीडा देऊ शकत नाहींत. (व्यवहागत प्राण्याला स्वतः सारख्या असलेल्या दुसऱ्या वस्तूचा हेवा वाटतो व त्यामुळे मानसिक पीडा होते. पण तसा कोणी स्वसदृश नसल्यास त्याला पीडा होत नाहीं तस्मात् इन्द्र निरुपम आहे, असा भावार्थ.)

आता एका मन्त्रानें परमात्म्याची प्रार्थना केली जाते—

ब्रह्म जज्ञान प्रथम पुरस्ताद्वि सीमत सुरुचो वेन आव ।

स बुध्निया उपमा अस्य विष्टा सतश्च योनिमसतश्च विव ॥

अन्वय — प्रथम पुरस्तात् जज्ञान वेन (वन) ब्रह्म सुरुच लोकात् सीमत आव (वि आव) । स (तद्ब्रह्म) उपमा अस्य विष्टा बुध्निया सत योनि असत च योनि विव ।

अर्थ—सर्व देवाच्या पूर्वी असणार, त्याचप्रमाणें पूर्व दिशेंत सूर्य-रूपानें उगवणारें व सर्वांना पिय असलेलें ब्रह्म अतिशय शोभणाऱ्या तीन लोकास भूलोक-च्या मध्यप्रदेशापासून स्वप्रकाशानें प्रगट करतें झालें तें ब्रह्म अवकाशयुक्त व विविधस्थानभूत प्राच्यादि दिशा, घट पटादि सत् वस्तूचें स्थान व बाध्यादि असत् ह्म • अमूर्त वस्तूच स्थान यास प्रकाशित करतें.

आता कर्मठ पुनरपि दोन मंत्रांनी पुन घेतलेल्या मृत्तिकेच्या शुद्धी-करिता पृथ्वीची प्रार्थना करतो—

स्योना पृथिवि भवा नृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा न शर्म सप्रथा ॥

गन्धद्वारा दुराधर्षी नित्यपुष्टा करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूताना तामिहोपह्वये श्रियम् ॥

अन्वय — हे पृथिवि, नृक्षरा निवेशनी सप्रथा त्व न स्योना भवा । शर्म यच्छा ॥ गन्धद्वारा दुराधर्षी नित्यपुष्टा करीषिणी सर्वभूताना ईश्वरीं श्रिय तां इह उपह्वये ॥

अर्थ—हे विशाले, मनुष्यादि चतुर्विध भूतांना उत्पन्न करणारी, उत्पन्न केलेल्या भूतांना ग्राम-अरण्यादि यथायोग्य स्थानीं स्थापणारी आणि अतिशय सहनशील या कीर्तीने युक्त असलेली तू आमच्या दुःखाचा नाश करणारी हो. घ्राणेंद्रियानें ग्रहण केला जाणारा गन्ध हेंच जिच्या उपलब्धीचें साधन आहे, अतुरादि प्रतिकूल पुरुषांनाही जिचा तिरस्कार करता येत नाही, जी सर्वदा वीहि-यवादि धान्यांनीं परिपूर्ण आहे, जीं पुष्कळ गोमयानें ह्म० गायी, झशी इत्यादि पशूंनीं युक्त आहे, देव-मनुष्यादि सर्व जीवाच्या देहांची उत्पादक व त्यामुळे जी त्यांची ईश्वरी ह्म० नियन्त्री आहे त्या सर्व भूतांना सेव्य असलेल्या मृत्तिकाभिमानिनी देवीला मी या भानकमीत बोलावितों.

या पुढील मंत्रांनीं मंत्रविलेडी मृत्तिका पायांपासून मस्तकापर्यंत सर्व शरीराला लावून जलप्रवेश करण्याकरितां मंत्र ह्मणतो—

भ्रीमें भजतु । अलक्ष्मीं मे नश्यंतु । विष्णुमुखा ये
देवाश्छन्दोभिरिमांस्लोकाननपजय्यमभ्यजयन् ।

महा० इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु । (१०)

अन्वयः—मे श्रीः भजतु । मे अलक्ष्मीः नश्यंतु । ये विष्णुमुखाः देवाः छन्दोभिः इमान् लोकान् अनपजय्ये यथा तथा अभ्यजयन् । ये वज्रबाहुः षोडशीं शर्मान् इन्द्रः शर्म यच्छतु ॥

अर्थ—मला गजान्तलक्ष्मी प्राप्त होवो. माझी अलक्ष्मी (दारिद्र्य) नाश पावो. (ह्मणजे ती आज्ञांपासून, आमच्या कुलांतील लोकांपासून, आमच्या बंधुवर्गापासून, आमच्या गांवापासून व आमच्या राष्ट्रापासूनही दूर राहो.) जे विष्णुप्रभृति देव ते वेदविहित साधनांच्या योगानें चवदा लोकांस मुख्य मुख्य राक्षसांनाही जिंकतां न येईल अशा शीतीनें दीर्घ उपमोहाकरितां प्राप्त झाले आहेत. यास्तव ते अभीष्ट देणारे होवोत. मसिद्ध वज्रबाहु व पूर्ण चंद्रासारखा बेलोक्यपूज्य इंद्रही आज्ञांला सुप्त देवो.

कंबरभर पाण्यांत प्रवेश केल्यावर जलाचें अभिमंत्रण करण्याचा मंत्र—
स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि ॥

अन्वयः—मघवा नः स्वस्ति करोतु । यः पाप्मा अस्मान् द्वेष्टि तं हन्तु ।

अर्थ—शचीपति आह्वाला स्वस्ति करो, जो पापी पुरुष आमचा द्वेष करतो त्या पाप्माला तो मारो,

सामान ५ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीयन्तं य औशिजम् ॥

शरीरं यज्ञशमलं कुसीदं तस्मिन्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते, मा सोमानं स्वरण कृणुहि । औशिजं कक्षीयन्तं यः परमर्षिः सः मम शरीरं यज्ञशमलं करोतु । यः अस्मान् द्वेष्टि स यत् कुसीदं तस्मिन् सीदतु ॥

अर्थ—शाखा व उपशाखा यासह वेदांचें पालन करणाऱ्या हे परमात्म्या, मला सोमयाग करणारा व सर्व शाखांतील उदात्तादि स्वरांचा उच्चार करणारा कर. (झ० तुझ्या अनुग्रहानें मी स्वरादिसहित वेदाध्ययन करून सोमादि याग करीन, असें कर.) कक्षीवान् या नांवाचा जो उशिश्च-नांवाच्या मातेचा पुत्र महर्षि तो माझ्या शरीराला ऋतु व यज्ञ यांविषयींचे भ्रम सहन करण्यास समर्थ करो. तसाच जो शत्रु आमचा द्वेष करतो तो नरकांत चिरकाल राहो.

आतां गुडघाभर पाण्यांत प्रवेश करून जप करावयाचे मंत्र झणतो—

चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।

तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरार्तिं तरेम ॥

अन्वय —यन् चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतः मलं दुष्कृतानि तरति तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः वयं अरार्तिं नरकं अतितरेम ।

अर्थ—(या मंत्रानें लक्ष्मीपतीच्या चरणकमलाची स्तुति केली जाते.) जें विष्णूचें चरण पवित्र, विस्तृत व पुरातन आहे, ज्या चरणानें पवित्र झालेला मर्त्य पापांचें उल्लंघन करतो, त्या पवित्र व शुद्ध बैष्णव पदानें ज्यांचें अन्तःकरण पवित्र झाले आहे, असे आत्मी नरकाला कारण होणाऱ्या व त्यामुळेच शत्रुरूप, अशा पापांचें उल्लंघन करू.

सजोपा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिव वृत्रहृच्छूरं विद्वान् ।

जहि शत्रून् रपमृधो नृदेस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो न ॥

अन्वय — हे शूर, हे शूर, हे ईश्वर, तू सजोपा, सगण, विद्वान् मरुद्भिः सह सोम पिव शत्रून् जहि । मृध नपनुदस्व । अथ न विश्वतो अभयं कृणुहि ॥

अर्थ — हे वृत्रघ्ना, शूरा, ईश्वरा, तू अन्तःकरणानुरूप ज्याची प्रीति आहे असा आहेस, सगण आहेस व सर्वज्ञ आहेस तू देवतासह सोमपान कर शत्रूंना मार सयामाचा नाश कर आणि आह्वाला सर्वतः अमय दे (निर्मय कर)

सुमित्रा न आप ओपधय सन्तु । दुर्मित्रास्तस्मै

भूयास्तु योऽस्मान् द्वेष्टि य च वयं द्विष्म ॥

अन्वय — या आप तज्जन्वा ओपधय च न सुमित्रा सन्तु । य शत्रु अस्मान् द्वेष्टि य च वयं द्विष्म तस्मै दुर्मित्रा, भूयास्तु ॥

अर्थ — ज्या आप (जल) व आपापासून झालेल्या मीहि-यवादि ओपधि त्या आह्वाला अनुकूल होवोत व जो शत्रु आमचा द्वेष करतो व आह्मी ज्याचा द्वेष करतो त्या शत्रूला त्या प्रतिकूल होवोत ३६

आपो हिम्या मयोभुवस्ता न जर्जे दधातन (११) महे रणाय चक्षसे । यो य शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह न ॥ उशतीरिव मातर ॥

तस्मा अरगमाम वा यस्य क्षयाय जिन्वथ ॥ आपो जनयथा च न ॥

अन्वय — हे आप, हि मयाभुवस्तस्य । ता न महरणाय चक्षसे दधातन । हे आप, य य शिवतम रस तस्य इह न उशती मातर इव भाजयत । हे आप यस्य क्षयाय जिन्वथ तस्मै व अरगमाम । आप न जनयथा ॥

अर्थ — हे आप, ज्या अर्थी तुम्ही ज्ञानपानादिकाच्या द्वारा सुख देणाऱ्या आहा त्या अर्थी त्या तुम्ही आह्वाला (तुमच्या भक्तांना) रमणीय व पूज्य अशा आत्मदर्शनाकरिता पुण करा (त्यावाचून आमचें जीवन व्यर्थ आहे) तुमचा जो अतिशय कल्पाणाग्रह रस आहे त्याचें या भूगोर्दी असलेल्या आह्वाला अपयांच हित इच्छिणाऱ्या मातांप्रमाणें, स्थान

करा (आह्वाला तुमच्या रसाचें पात्र करा) ज्या अर्थी आमच्या पापाचा क्षय करण्याविषयीं तुझाला मोठें प्रेम असतें त्या अर्थी त्याच्या क्षयाकरिता आम्ही तुझाला शरण येतो. तसेंच अहो जलदेवतानो, आह्वाला पुत्र दुहि नादिकांच्या उत्पत्तीस समर्थ करा

असो, या मंत्रानीं मंत्रविलेली मृत्तिका अगाला लावून जलात प्रवेश करण्यासाठीं जलाधिपतीची प्रार्थना करण्याकरिता दोन मंत्र सांगतात—

हिरण्यशृङ्ग वरुण प्रपद्य तीर्थं मे देहि याचित ।

यन्मया भुक्तमसाधूना पापेभ्यश्च प्रतिग्रह ॥

यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृत कृत ।

तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पति सविता च पुनन्तु पुन पुन ॥

अवय - हिरण्यशृङ्ग वरुण प्रपद्य । तारास त्व याचित मे तार्थ देहि । किंच असाधूनां गृहे यन्मया भुक्तं तथा पापेभ्य प्रतिग्रह च कृतः अयं अपि मनसा, वाचा, कर्मणा वा यत् दुष्कृतं कृतं तत् मे सर्वं इन्द्र, वरुण, बृहस्पति च सविता पुन पुन पुनन्तु ॥

अर्थ—सोन्याच्या शुभाप्रमाणें ज्याच्या मस्तकावर मुकुट आहे त्या हिरण्यशृङ्ग वरुणाला मी त्याच्या अनुग्रहार्थ प्राप्त होतों तशा प्रकारच्या वरुणा, तू मी याचना केली असल्यामुळें मला तीर्थ (ह्मणजे जलात प्रवेश करावयास स्थान) दे. तसेंच पाप्याच्या घरी मी जें अन्न खाहें आहे व प्रतिग्रह घेतला आहे त्याचप्रमाणें मी जें मनानें, वाणीनें किंवा शरीरानें पाप केलें आहे तें माझें पाप इद्र, वरुण, बृहस्पति व सविता त्या त्या वेळीं (पुन पुन) पावन करोत, पापाचें शोधन करोत

आतां जलांतील देवाना नमस्कार करावयाचा मंत्र--

नमाऽग्नयेऽसुमते नम इन्द्राय नमो वारुणाय नमो वारुण्यं नमोऽद्भ्य ॥ (१२)

अवय - अग्नये नम । इन्द्राय नम । वारुण्यं नम । अद्भ्य नम ॥

अर्थ—जलात गुप्त होऊन राहिलेल्या अग्नीला, इद्राला, वरुणाला (जलामिमानी देवाला) वारुणीला (जलामिमानीनी देवतेला) व जलाला नमस्कार असो

जेथें बुडी मारावयाची तेथील दुष्ट जलाला दूर करण्याचा मंत्र—

यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतात् ॥

अन्वय—अपा यत् क्रूरं यदमेध्यं यदपि अशान्तं तत् सर्वं अपगच्छतात् ॥

अर्थ—जलाचें जें क्रूर ह्म० मरणांला कारण होणारें रूप (पाण्याची ओढ, मोवरे अतिशय खोली, इत्यादि मरणाचीं निमित्तें आहेत) तसेंच जें अमेध्य (ह्म० थुंकी, शेंबूड इत्यादिकांमुळे अपवित्र झालेलें) रूप, तसेंच जें वात, कफ इत्यादिकांस उत्पन्न करणारें अशान्त रूप तें सर्व या निमज्जन प्रदेशांतून (बुडी मारण्याच्या स्थानापासून) दूर जावो.

आता निमज्जनाचे (स्नानाचे, बुडी मारण्याचे) दोन मंत्र—

अत्याशनादतीपानाद्यच्च उद्यात्प्रतिग्रहात् ।

तत्तां वरुणो राजा पाणिना ह्यवमर्शतु ॥

सोऽहमपापो विरजो निर्मुक्तो मुक्तकिल्बिषः ।

नाकस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्म सलोकताम् ॥

अन्वय—यत् अत्याशनात्, अतीपानात्, च उद्यात् प्रतिग्रहात् संपादितं पापं तत् मे सर्वं वरुण राजा पाणिना अवमर्शतु हि । तत् पापरहितं स अहं विरजः निर्मुक्त मुक्तकिल्बिषः सन् नाकस्य पृष्ठं आरोह्य ब्रह्मसलोकतां गच्छेत् ॥

अर्थ—(देव, पितर व मनुष्य यांना उद्देशून केलेल्या यज्ञावाचून झालेले जें अन्न तें अत्याशन, देव, ऋषि व पितर यांच्या तर्पणाचें उल्लंघन करून प्यालेलें जें अन्न तें अतीपान, अशास्त्रीय आचरण करणाऱ्या पुरुषा पासून धनाचा प्रतिग्रह करणें हा उग्र प्रतिग्रह, त्या सर्वांना केल्यामुळे घडलेलें जें पाप त्या माझ्या पापांला वरुण राजा आपल्या हातानें दूर करो. ह्मणजे पापरहित झालेला हा मी रजोगुणरहित, संसाराला कारण होणाऱ्या राग-द्वेषादि दोषापासून सर्वथा मुक्त व त्यामुळेच पापरहित होऊन स्वर्गाच्या ऊर्ध्वभागी चढून हिरण्यगर्भाच्या सलोकतेस (हिरण्यगर्भाच्या भोगांसारख्या भोगास) प्राप्त होईन.

यश्चाप्सु वरुणः स पुनात्वघमर्पणः ।

अन्वयः—अप्सु यः वरुणः सः अघमर्पणः नः पुनातु ।

अर्थ—समुद्र, नद्या, वापी, कूप, तडाग इत्यादि स्थानांतील जो वरुण तो महापातकांचाही नाश करणारा देव आह्वाला पावन करो.

आतां पवित्र गंगादि नद्यांच्या आवाहनाचा मंत्र—

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुणिषा ।

असिक्तिया मरुद्वृधे वितस्तयाऽऽर्जीकिये भृणुह्या सुपोमया ॥

अन्वयः—हे गङ्गे, यमुने, सरस्वति, शुतुद्रि, मरुद्वृधे, आर्जीकीये, परुणिषा, असिक्तिया, वितस्तया, सुपोमया सह मे इमं स्तोमं शृणुहि । यत्ना तत्र आसचता (जले आगत्य तद्द्वारेण मयि समवेता भवत ।)

अर्थ—हे गंगे, यमुने, सरस्वति, शुतुद्रि, मरुद्वृधे व आर्जीकीये, तुझी सर्व जणी नद्या परुणि, असिक्ति, वितस्ता व सुपोमा यांसह वर्तमान माझे हें स्तोत्र ऐका व तें ऐकून आणि जलांत येऊन त्याच्या द्वारा माझ्या-मध्ये संबद्ध व्हा.

जलांत बुडालेल्या पुरुषाच्या प्राणयामाकरितां अघमर्पण सूक्त—

ऋतं च सत्यं चाभीक्षात्तपसोऽध्यजायत ।

ततो रात्रिरजायतं ततः समुद्रो अर्णवः । (१३)

समुद्राद्वर्णवावृधि संवत्सरो अजायत ।

अहोरात्राणि विदधद्विध्वस्य म्रियतो वशी ।

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः ॥

अन्वयः—ऋतं च सत्यं च तपसः अपि अभीक्षात् अजायत । ततः रात्रिः अजायत । ततः अर्णवः समुद्रः । अर्णवात् समुद्रात् अपि संवत्सरः अजायत । अहोरात्राणि विदधत् सः म्रियतः विध्वंस्य वशी भूत्वा वर्तते । धाता, सूर्याचन्द्रमसौ, दिव, पृथिवी, अन्तरिक्षं अथो सुवः यथापूर्वं अकल्पयत् ॥

अर्थ—मनानें यथार्थ संकल्प करणें, वाणीनें यथार्थ भाषण करणें, आणि दुसरेंही सर्व शास्त्रीय धर्मजात, तपाच्या नंतर लक्षणजे त्रयव्य जगाच्या

पर्यालोचनानंतर (रत्न ४ पृ ७१ पहा) त्या प्रकाशमान परमात्म्यापासून उत्पन्न झाले त्या स्वप्रकाश परमात्म्यापासून रात्र झाली (व दिवसही झाला) त्याच्यापासूनच हा क्षारोदकानें भरलेला समुद्र झाला अवान्तर भेदयुक्त समुद्रानंतर सवत्सर (व तद्रूपलक्षित सर्व काळ) झाला तो उत्पादक परमेश्वर अहोरात्र व तसलेच दुसरेही सर्व काळाचे अवयव यास उत्पन्न करीत निमिषोन्मेषादि युक्त सर्व प्राण्याचा स्वामी होऊन राहतो तो तशा प्रकारचा परमेश्वर सूर्य, चन्द्रमा इत्यादि देव, स्वर्ग, पृथिवी, अन्तरिक्ष इत्यादि लोक, स्वर्गातील नन्दनादि भोगविशेष या सर्वांना पूर्व कल्पांतील त्या त्या पदार्थांच्या रूपानेंच नुसत्या सकल्पानें तयार करता झाला.

याप्रमाणें प्राणायामान अघमर्षण केल्यावर पुन स्नान करावयासाठीं तीन ऋचा पढतात—

यत्पृथिव्याः रज स्वमान्तरिक्ष विरोदसी । इमास्तद्वापो वरुण पुनात्वघमर्षण ॥ पुनन्तु वसव पुनातु वरुण पुनात्वघमर्षण । एष भूतस्य मध्ये भुवनस्य गोप्ता एष पुण्यकृता लोकानेष मृत्यो हिरण्मय । यावापृथिव्योहिरण्मयः सः क्षितः सुवः । (१४) स न सुव सः शिवाधि ॥

अर्घ्य—पृथिव्या) वर्तमाना अस्माक स्व रज यद् अस्ति वा अन्तरिक्षे विशेषत विरोदसी यत् पाप अस्ति तद् वाप अघमर्षण वरुण इमान् अहमान् पुनातु । वसव पुनन्तु । वरुण अग्नि एन पुनात । अघमर्षण अग्न्य अग्नि एन पुनात ॥ एष भूतस्य मध्ये, भुवनस्य गोप्ता । एष पुण्यकृता लोकान् प्रवच्छति । एष पविनां मूर्ध्ने हिरण्मय नावविशेषप्रवच्छति । यद् हिरण्मय ब्रह्माण्डरूप यावा पृथिव्याः क्षितं वर्तते । हे वरुण स एव न पुन तन्निवाधि ॥

अर्थ—या पृथ्वीत राहणाऱ्या आमचें ज स्वर्गीय पाप आहे त्याच प्रमाणें सर्वत आन्तरिक्ष लोकांन व विशेषत मूर्ध्ने व स्वर्ग यांच्या मध्यमार्गी जें पाप आहे त्याचप्रमाणें पृथ्वीच्या राहत्या पाताळादिकांत जें आमचें पाप आहे, (स त्या त्या लोकांत जन्म घेतला असता) आमच्या हातून जें पाप

घडते) तें सर्व व त्याचें अनुष्ठान करणारे हे आह्मी यांना तो जलाचा स्वामी व पापाचा नाश करणारा वरुण शुद्ध करो. अष्टावसू याला पावन करोत. वरुणही याला पावन करो. दुसराही पापविनाशक देव याला पावन करो. (याप्रमाणें त्यांनीं झटलेलें असल्यामुळें पवित्र झालेल्या मला तूंही यमदेव पीडा करूं नकोस. तर मजवर अनुग्रह कर.) वरुण मागें होऊन गेलेल्या, हल्लींच्या व पुढच्या सर्व प्राण्यांचा रक्षक आहे. हा द्रुग ज्योतिष्टोमादि पुण्य करणाऱ्या पुरुषांचे लोक देतो. त्याचप्रमाणें तो सर्व प्राण्यांना प्राण्यांना मारणाऱ्या यमाचा हिरण्यमय लोक देतो. त्यांत ब्रह्माण्डरूप सुवर्णलोक यावामूर्तीचा आश्रय करून राहतो. हे वरुणा, तो तूं आज्ञाला तशा प्रज्ञा-रचा स्वर्गलोक दे.

याप्रमाणें तीन ऋचा ह्मणून स्नान करणाऱ्या पुरुषाच्या आचम-
नार्थ मंत्र—

आर्द्रं ज्वलति ज्योतिरहमस्मि । ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माहमस्मि ।
योऽहमस्मि ब्रह्माहमस्मि । अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि । अहमेवाहं
मां जुहोमि स्वाहा ॥

अन्वय.—यत् आर्द्रं तत् ज्वलति, तत् ज्योतिः अहं अस्मि । यत् ज्योतिः
ज्वलति तत् ब्रह्म एव अहं अस्मि । य. अर्द्धं पुरा जीव- अस्मि तः एव द्वाभौ अह
ब्रह्म अस्मि । अह अस्मि ब्रह्म अहं अस्मि । तादृश अर्द्धं जलरूपं मां उदशमौ
जुहोमि स्वाहा ॥

अर्थ—हें जें उदकरूप आर्द्र आहे तें स्वतःच्या अधिष्ठानमूत चैत-
न्यानें प्रकाशमान होतें. तें अधिष्ठान चैतन्यरूप ज्योति मीं आहे.
(संसृतांत ' ज्योतिष ' हा शब्द नपुंसकलिङ्गी आहे. देह, इंद्रियें इत्या-
दिकांहून पृथक् केलेल्या माझें स्वरूप तें जलाधिष्ठान चैतन्यच आहे.)
कारण जी ज्योति जळते ह्मणून झटलेले आहे ती ब्रह्मच आहे. यास्तव
मी ज्योति आहे, असें झटले असतां मी ब्रह्म आहे, असें झटल्यासारखें
होतें. (यावरून-पूर्वसिद्ध जीवात्म्याचें स्वरूप नाहींतें होतें व त्याला

दुसऱ्या रूपाची प्राप्ति होते, असें कोणी समजू नये, तर मी आपल्याला पूर्वसिद्धा जीव समजत होतो तोच आता ब्रह्म समजतो ह्मणजे पूर्वी सुद्धा वस्तुतः ब्रह्मच असलेल्या माझ्या ठिकाणी अज्ञानानें जीवत्वाचा आरोप केला होता. पण विवेकानें त्या अज्ञानाला घालविलें मसता आता मी आपल्या वास्तविक पूर्वसिद्ध ब्रह्मस्वरूपाचा अनुभव घेत आहे माझ्या ठिकाणी ब्रह्मत्व नवेंच आलें आहे, असें नाही) यास्तव मी ब्रह्म आहे या अनुभवाच्या वेळींही पूर्वसिद्ध मीच आहे. (ह्मणजे माझें ब्रह्मत्व गण नाही मुख्य आहे) तशा प्रकारचा मी जलरूप अशा मला उद्गामीत ठाकतो ' स्वाहा ' हा शब्द हवि देणें, या अर्थी आहे. (माझ्या देहात असलेल्या देवाना मी जनरूप हवि दिला आहे)

आचमनानंतर पुनरपि स्नानाच्या मंत्र सांगतात—

अकार्यकार्यवकीर्णी स्तेनो भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।

वरुणोऽपामघमर्पणस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥

अथय —अकार्यकारी, अवकीर्णी, स्तेन, भ्रूणहा, गुरुतल्पग । एतादृश अपि मा अवमर्पण अपा स्वामी वरुण तस्मात् पापान् प्रमुच्यते ॥

अर्थ—शास्त्रनिषिद्ध मासभक्षणादि अकार्य करणारा, अगम्य स्त्री गमन करणारा, ब्राह्मणाचें सुवर्ण हरण करणारा, भ्रूणहत्या करणारा (ह० वेडेवेडागज्ञ ब्राह्मण किंवा गर्भ यास मारणारा), गुरुस्त्रीसमागम करणारा, अशा प्रकारचें पाप करणाऱ्याही मला पापविनाशक जलस्वामी वरुण त्या गर्भ पापापासून मुक्त करतो

गुप्त पापाच्या क्षालनार्थ स्नानाच्या मंत्र—

रजोभूमिस्त्य मा रौद्रपस्य प्रवदन्ति धीराः ।

अथय —हे परमात्मन्, यद्यपि अहं रजोभूमि तयापि त्व मां न रौद्रपस्य चिन्नु अजुगृह्य इति धीराः प्रवदन्ति ॥

अर्थ—हे परमात्म्या, मी जरी पापग्न्यान आहे तरी तूं मला पाप प्रलभाषान रद्दवूं नको. तर पापाचा नाश करून मजवर अनुग्रह कर असें शुद्धिमान् शास्त्रज्ञ ह्मणतात.

आतां छानानंतर जप करावयास योग्य असलेला मंत्र—

आक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मत्रयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।

वृषा पवित्रे अधि सानो अध्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः (१५)

अन्वयः—विधर्मन् प्रथमे प्रजाः जनयन् समुद्रः आक्रान् । स. भुवनस्य राजा, कामवर्षणहेतुनान् वृषा, सोमः पवित्रे, अधि, अध्ये सानो बृहत् वावृधे । सः सोमः सुवानः इन्दुः ॥

अर्थ—प्राण्यांनी पूर्वकल्पांत केलेले विविध धर्म ज्या वेळी आपलें फल देण्यासाठीं जागे होतात त्याच विधर्मसंज्ञक सृष्टीच्या आविस्मयीं प्रजेला उत्पन्न करणारा आनंदसमुद्र परमात्मा सर्व जगाला व्यापतः झाला. तो भुवनाचा पालक असल्यामुळें राजा व स्वभक्तांवर इष्ट विषयाचा वर्षाव करणारा असल्यामुळें वृषा आहे. उमा नांवाच्या ब्रह्मविद्याभिमानिनी देवीसह असलेला परमात्मा पवित्र, रक्षण करणाऱ्या व सर्वापेक्षां अधिक अशा हृदयकमलांत अतिशय वृद्धि पावला आहे. (ह्म० पूर्वी अविद्याच्छादित झाल्यामुळें तो संकुचित जीवसा होतो. पण पुढें ती अविद्या विद्येमुळें तिरस्कृत झाली असतां त्याच्या स्वाभाविक ब्रह्मतेचा आविर्भाव होतो व त्यामुळें तो वृद्धि पावल्यासारखा भासतो.) तो सोम जीवांच्या धर्माधर्मांचा प्रेरक आहे. तो फलदानानें चंद्राग्रमाणें आह्लादाचा हेतु होतो. (इति नारायणोपनिषदि प्रथमोनुवाकः)

आतां अनिष्टपरिहारार्थ जप करावयास योग्य असलेले सहा मंत्र सांगतात—

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः ।

स नः पर्पदति दुर्गाणि विश्वा नाधेय सिन्धुं दुरिताऽत्यग्निः ॥

अन्वयः—जातवेदसे सोमं सुनवाम । वेदः अरातीयतः निदहाति । सः नः अस्माकं विश्वा दुर्गाणि धतिपर्पद् । यथा नावा सिन्धुं तथा अग्निः दुरिता अनिर्पद् ॥

अर्थ—आग्नी अग्नीला यागसमयीं, लतारूप सोम पिळून अर्पण करतो. सर्व जाणणारा वेदसंज्ञक अग्नि आमच्याशीं शत्रूपमाणें आचरण

करणा या पुरुषास सर्वथा भस्म करून सोडतो तो अग्नि आमच्या सर्व आपत्तींना सर्वथा नाश करता ह्याला जसा नाविक नावेच्या योगानें इतरांना समुद्रातून पार नेतो त्याप्रमाणें अग्नि पापांपासून पार करतो.

तामग्निवर्णा तपसा ज्वलन्तीं वरोचनीं कर्मफलेषु शुभ्राम् ।

दुर्गा देवी ॥ शरणमह प्रपद्य सुतरसि तरसे नम ॥

अथ — अग्निवर्णा तपसा ज्वलन्तीं वरोचनीं कर्मफलेषु शुभ्राम् । दुर्गा देवीं अहं शरणं प्रपद्ये । हे सुतरसि ताय नमः अस्तु ॥

अर्थ—जिचा वर्ण अग्नीसारसा आहे, आपल्या स्वाभाविक सत्तापानें जाज्वल्य होणारी, विशेषतः स्वतःच प्रकाशमान होणाऱ्या परमात्म्याने पाहिलेली असल्यामुळे वैराचनी व स्वर्ग, पशु पुत्र इत्यादि कर्मफलाकरिता उपासकांकरून सेविली गेलेली अशा त्या दुर्गा देवीला मी शरण जातों ससारातून पार करणारे हे देवि, मला तारणाऱ्या तुला नमस्कार असो

अग्रे त्वं पारया नव्यो अस्मात्त्वस्तिभिरिति दुर्गाणि चिन्वा ।

पृथ्वीं पृथ्वीं बहुला न उर्वी भया तोकाय तनयाय शय्यो ॥

अथ — हे अन्न नव्य त्वं अस्मान् स्तस्मिभिः । तथा दुर्गाणि अतिपायका न व प्रमदाय या पू च सा पृथ्वी भवतु । तथा उर्वी बहुला भवतु । त्वं च तोकाय तनयाय—अमरदाय य पुत्राय शय्यो भव ॥

अर्थ — अग्रे, स्तुति करण्यास योग्य असलेला तू आम्हाला कल्पौण कर उपायच्या योगाने सर्व आपत्तींचें उद्बवन करून संसाराच्या पेरतीरास ने. तुझ्या प्रसादानें आमची जी रहावयाची नगरी आहे तीही विस्तीर्ण होवो होत उपायपास योग्य अमरली भूमि ही पुष्कळ होवो तू आमच्या आपत्त्याला व पुत्राला सुखसंपन्न करणारा हो. ५४.

चिन्वाजि न्य दुर्गां जातयेद्द सिधु न नावा इतितातिपदि ।

अग्रे अत्रिवमनसा गृणानो अस्माकं पाप्यविता तनूनाम् ॥

अथ — हे आ वेद दुर्गा व न नावा सिधु स्व विभानि इति । अनेक । ६ अम अत्रिवमनसा गृणा । अस्माकं तनूनां अत्रि ॥ शूबा गोभिः ॥

अर्थ—हे अग्ने, सर्व आपत्तींचा नाश करणारा तू आझाला नाशिक जसा नावेच्या योगाने नदी किंवा समुद्र यातून त्याप्रमाणे सर्व पापातून अतिशय तारतोस हे अग्ने, तू अग्नीप्रमाणे मनाने शुद्ध भावना करीत आमच्या शरीराचा रक्षक होऊन सावधान होऊन रहा. (आध्यात्मिकादि तापत्रपरहित असल्यामुळे अग्निशंशक जीवन्मुक्त महर्षि सर्वांच्या विषयीं मनात दया बाळगून या जगांत 'सर्व सुखी राहोत, सर्व नीरोग असोत,' इत्यादि सर्वदा चिंतन करतो त्याप्रमाणे तू आझाविषयीं शुभ भावना कर)

पृतनाजित॑ सहमानमुग्रमग्नि॑ ह्रुवेम परमात्सधस्थात् ।

सन॑ पर्पदतिदुर्गाणि विश्वा क्षामद्देवो अतिदुरिताऽत्यग्नि॑ ॥(१)

अवय — पृतना जित सहमान उग्र अग्नि परम तू सधस्थात् ह्रुवेम । स न विश्वा दुर्गाणि अतिपर्पत् । अग्नि दम क्षामत् अतिदुरिता ॥

अर्थ—शत्रूच्या सैन्याला जिंकणाऱ्या व ह्मणूनच शत्रूंना सहन करणाऱ्या, उग्र अग्नीला त्याच्या भृत्यासह रहावयाच्या उत्कृष्ट स्थानापासून आग्नी बोलावितों. तो अग्नि आमच्या सर्व आपत्तींचा सर्वथा नाश करो. तसाच अग्नि देव आमच्या अपराधांची क्षमा करून आमच्याकडून ब्रह्महत्यादि महापातकांचेही उल्लेखन करवितो.

प्रत्नोपि कमीढ्यो अघ्नोऽपु सनाच्च होता नव्यश्च सत्सि ।

स्या चाग्ने तनुव पिप्रयस्वास्मभ्य च सोमगमायजस्व ॥

अवय — हे अग्ने, त्व अघ्नोऽपु इड्य सत् क प्रत्नोपि । सनात् च होता नव्य भुत्वा सत्सि । अत हे अग्ने स्वा च तनुव पिप्रयस्व । तत अस्मभ्य च सोमग आयजस्व ॥

अर्थ— हे अग्ने, तू यज्ञात स्तुत्य होऊन सुखाचा विस्तार करतोस. कर्मफलाचा दाताही होऊन होता (होमनिष्पादक) होतोस (स्तुत्य होऊनही यागप्रदर्शी राहतोस) यास्तव हे अग्ने, तू आपल्याही तनूला आमच्या हवीने प्रसन्न कर आणि त्यानंतर आझालाही सोमाग्य सपन्न कर.

गोभिर्जुष्टमयुजो निषिक्तं तयेन्द्र विष्णोरनुसंचरेम ।

नाकस्य पृष्ठमभिसंवसानो वैष्णवीं लोक इह मादयन्ताम् ॥

अन्वयः—हे इंद्र, अयज विष्णोः तव गोभिः जुष्टं (अमृतधाराभिः), निषिक्तं (महामाग्नं उद्दिश्य) अनुसंचरेम । नाकस्य पृष्ठं अभिसंवसानं वैष्णवीं कुर्वाण मा इह लोके मादयन्ताम् ॥

अर्थ—हे इंद्रा, पाप व दुःख यांनी युक्त न होणाऱ्या व सर्व यागां-
मध्ये व्यापनशील अशा तुझ्या घेनूंनीं सेविलेल्या व अमृतधारांचा ज्यावर
वर्षाव झाला आहे अशा महामाग्याला उद्देशून आह्मी (भृत्यांप्रमाणें) तुझ्या
अनुसार वर्तन करतो. स्वर्गावर सर्वतः वास करणारे देव विष्णूची
भक्ति करणाऱ्या मला माझे वांछित देऊन या लोकीं हर्षयुक्त करोत.
(इति द्वितीयोऽनुवाकः)

त्यांना उद्देशून दिलेलें हें अन्न सुहुत होवो. सुवःप्रतिपाद्य आदित्य व युलोक, यांना हें अन्न स्वाहा. भूः, भुवः, सुवः, या मंत्राच्या प्रतिपाद्य चंद्राला व दिशांना उद्देशून दिलेलें द्रव्य सुहुत होवो. (येथें होमद्रव्य अन्न आहे. आणि विशेष फळ सांगितलेलें नसल्यामुळे पापक्षय हें साधारण फळ जाणावें) याप्रमाणें चार मंत्रांनीं यथाशक्ति होम करून नंतर पूर्वाभिमुख होऊन ' नमो देवेभ्यः ' या मंत्रानें उपस्थान करावें. ' स्वधा पितृभ्यः ' या मंत्रानें दक्षिणामिमुख होऊन उपस्थान करावें (स्वधाशब्द पितरांना प्रिय असलेला नमस्कारादि उपचार सांगतो.) मी भूः, भुवः व सुवः या तिन्ही लोकां पापरहित होतों. ' ओं ' हा शब्द अंगीकाराचें प्रतिपादन करतो (इति तृतीयोऽनुवाकः)

आतां केवळ पापक्षयार्थ मंत्र सांगतात—

भूरग्नये पृथिव्यै स्वाहा भुवो वायवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा सुवरादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भुवःसुवश्चन्द्रमसे दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवःसुवरस ओम् ॥ (४)

अन्वयः—भूः अग्नये, पृथिव्यै स्वाहा । इत्यादि

अर्थ—येथें आज्ञ्य हें होमद्रव्य आहे. तें सुहुत असो; इत्यादि अर्थ स्पष्ट आहे. ' अग्न ओम् ' याचा अर्थ—हे अग्ने, तूं ही माझी पापनिवारणाची प्रार्थना सकळ कर. मला अन्न प्राप्त होवो, -असा जाणावा. (इति चतुर्थोऽनुवाकः)

ज्याला पूजेची इच्छा असते, लोकांनीं आपला सत्कार करावा असें वाटतें, त्यानें कोणत्या मंत्रानें होम करावा तें सांगतात—

भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा सुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा भूर्भुवःसुवश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च महते च स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवःसुवर्महरोम् ॥ (५)

अन्वय -- मृ अग्नये, पृथिव्ये महते च स्वाहा । इत्यादि

अर्थ—महते ह्यणजे प्रौढ विवा पूज्य हिरण्यगर्भाळा 'महते च' येथील चकारानें त्या त्या देवताचे सेवक देव व्यावे. त्यांनाही उद्देशून हे द्रव्य सुद्धत असो महरो ह्य० मीं पूजेला प्राप्त व्हांवें (इति पञ्चमोऽनुवाक)

‘भूयसे०’ इत्यादि अनुवाकात पापक्षयार्थ होममंत्र सांगितले आता ज्ञानप्रतिबन्धाच्या निवारणाने मुमुक्षूला ज्ञानाची प्राप्ति व्हावी ह्यापून होम मंत्र सांगतात—

पाहि नो अग्न एनसे स्वाहा । पाहि नो विश्वेदेवसे स्वाहा ॥

यज्ञ पाहि विभावसो स्वाहा । सर्व पाहि शतक्रतो स्वाहा ॥ (६)

अन्वय -- हे अग्न, न एनसे पाहि । स्वाहा । न विश्वेदेवसे पाहि । तदर्थ तुभ्य इदं स्वाहा । विभावसो, यज्ञ पाहि स्वाहा । हे शतक्रतो सर्व पाहि स्वाहा ।

अर्थ—हे अग्ने, ज्ञानप्रतिबन्धक पापपासून रक्षण कर त्यासाठीं हें तुला सुद्धत असो सर्व तत्त्वज्ञानाच्या सिद्ध्यर्थ आमचें पालन कर तदर्थ तुला स्वाहा विशेष दीप्ति हेंच ज्याचें धन आहे तो विभावसु अग्नि, हे विभावसो, ज्ञानाच्या दृष्टीनें आह्लाकहून अनुष्ठान केल्या जाणाऱ्या साधनांनी निर्विघ्न पूर्णें समाप्ति करून आमच पालन कर ज्या अग्नीकटून शमर यज्ञ केले जातात तो शतक्रतु अग्नि, हे शतक्रतो, आमच्या गुरुशास्त्रादि सर्व ज्ञानसाधनाचें रक्षण कर (स्वाहाशब्दाचा अर्थ वर दिलाच आहे ६)

पाहि नो अग्न एकया । पाद्युत द्वितीयया ॥

पाद्युर्ज तृतीयया । पाहि गीर्भिश्चतसृभिर्नसो स्वाहा ॥ (७)

अन्वय -- हे अग्न इ वसे, न एकया पाहि । स्वाहा । उत द्वितीया पादे । स्वरा, तृतीया कर्त्तु पादे । चतसृभि गोभि पादे स्वाहा ॥

अर्थ -- हे अग्ने, हे वसो (जगन्निवास हातो), तू एका ह्य० ऋग्वेद लक्षण वाणीन सर्व प्रकारें स्तुति केला गेलेला असा होऊन आमच रक्षण कर त्याकारिता ह आज्ञ्य तुला सुद्धत असो दुसऱ्या यजुर्वेदरूप वाणीनेही

तुतिकेला गेलेला असाही तूं आमचें रक्षण कर; स्वाहा. तसेंच, तिसऱ्या सामवेदरूपी वाणीनें अभिष्टा असा तूं आमचें बल व अन्नरस यांचें रक्षण कर; स्वाहा आणि ऋग्, यजुः, साम व अथर्वरूप चारी वाणींनीं अभिष्टा असा तूं आमचें रक्षण कर; स्वाहा.

ज्याला सर्व ज्ञानप्रतिपादक वेदान्ताची प्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा असते त्यानें कोणत्या मंत्राचा जप करावा, तें सांगतात—

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपश्छन्दोभ्यश्छन्दाः स्याद्विवेश ।
सत्ताः शिष्यः पुरोवाचोपनिषदिन्द्रो ज्येष्ठ इन्द्रियाय ऋषिभ्यो
नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवः सुवश्छन्द ओम् ॥ (८)

अन्वयः—यः प्रणवः छन्दसा मध्ये कृपय-श्रेष्ठः विश्वरूपः-सर्वजगदात्मकः । तादृशः प्रणवः छन्दोभ्यः प्रादुर्भूतः स. छन्दासि आविवेश । सता शिष्यः ज्येष्ठः इन्द्रः ऋषिभ्यः इन्द्रियाय उपनिषद् प्रोवाच । अतः तत्प्रतिबन्धनिवारणाय देवेभ्यः नमः पितृभ्यः स्वधा । भूर्भुवःसुवरोम् ॥

अर्थ—(रत्न ४ पृष्ठ २१ येथें वर्णन केल्याप्रमाणें) जो प्रणव वेदांमध्ये श्रेष्ठ व सर्व जगद्रूप आहे तो वेदांपासून प्रादुर्भूत झाला. (ह्मणजे तो वेदांचें सार या रूपानें प्रजापतीला स्फुरला.) तो पुनः गायत्र्यादि छंदांमध्ये शिरला. (ह्म० त्यांत त्याचा प्रयोग करूं लागले.) कर्मांचें अनुष्ठान करणारे उपासक व ज्ञानी, या सज्जनांना प्राप्त करून घेतां येण्याजोगा व सर्वांचें कारण असल्यामुळे सर्वांहून पहिला, असा प्रणवप्रतिपाद्य परमेश्वर्ययुक्त परमात्मा अन्तर्मुख जिज्ञासूंना ज्ञानसामर्थ्याकरितां सर्व वेदान्तप्रसिद्ध ब्रह्मविद्या सांगता झाला. यास्तव मी त्या ज्ञानाच्या प्रतिबंधाचें निवारण व्हावें ह्मणून देवांना नमस्कार करतो. पितरांनाही स्वधाश्चार्नें प्रसन्न करतो. मी भूः, भुवः व सुवः अशा तीन लोकांत स्थित असलेल्या वेदांस प्र होतो. (इति अष्टमोऽनुवाकः)

आतां प्राप्त झालेल्या वेदांचें विस्मरण न व्हावें, ह्मणून जप्य मंत्र—
नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्त्वनिराकरणं धारयिता भूयासं
कर्णयोः श्रुत मा च्योद्वं ममामुष्य ओम् ॥ (९)

अन्वय — ब्रह्मणे नमः अस्तु । तत्प्रसादान्मर्दाये चित्ते ग्रन्थतद्वयो धारणं
अस्तु । अनिराकरणं यथा स्यात् तथा धारयिता भूयासं । अमुष्य मम कर्णयोः श्रुत
आसीत् तत् सर्वं मा चोद्वं । तत् अहं ओं स्थिर धारणं प्राप्नुयाम् ॥

अर्थ—जगाच्या कारणाला नमस्कार असो, त्याच्या प्रसादानें माझ्या
चित्तात यथ व त्याचा अर्थ, याचें धारण होवो. ह्मणजे त्याचें विस्मरण न
होईल अशा रीतीनें मीं त्याचें धारण करणारा व्हावें, अशी प्रार्थना कर-
णाऱ्या या माझ्या कानांनीं जें काही वेदशास्त्रादिक केव्हाही ऐकलें असेल
त्या सर्वांचा विनाश करू नको. त्यामुळे मला स्थिर धारणा प्राप्त होवो. (९.)

चित्तेकाग्र्यरूप तप हेंच ज्ञानाचें साधन आहे. कारण ' मन व इंद्रियें
याचें ऐकाग्र्य हेंच परम तप आहे, ' असे श्रुतीत सांगितलें आहे. यास्तव
त्या तपाचीं सर्व श्रौत-स्मार्त कर्मस्वरूपतेनें प्रशंसा करितात. अथवा अज्ञा
प्रकारच्या तपाच्या सिद्धार्थ जप्य मंत्र सांगतात—

ऋतं तपः सत्यं तपः श्रुत तपः शान्त तपो दमस्तपः शमस्तपो
दानं तपो यज्ञ तपो भृशुः सुवर्द्धितदुपास्यैतत्तपः ॥

अन्वयः—ऋत, सत्यं, धर्म, शान्त, दम, शम, दानं, यज्ञं (यज्ञः) इत्ये-
तानि तपः अस्ति । हे मुमुक्षो. भूर्भुवः सुवर्द्धितदुपास्यैतत्तपः अस्ति एतत् तपः
उच्यते । एतत् तपः ॥

अर्थ—मनानें यथार्थ वस्तूंचें चिंतन करणें ऋत, वार्णानें यथार्थ
भाषण करणें, हें सत्य, वेदाच्या पूर्वोक्त भाषांचा अर्थ समजावा ह्मणून
देवर्षी मीमांसाचें श्रवण करणें, हें श्रुत, वाच्य व आभ्यास इंद्रियांची शान्ति,
हें शान्त, शास्त्रोक्त उपवासादिकांच्या योगानें शरीराचें कर्षण करणें (शरी-
रासा वृद्ध करणें), हा दम, शास्त्राची न समोदणें, हा शम, धन असणें

तरी त्यावरील स्वत्व काढून घेऊन त्याच्या जागीं परस्वत्व संपादन करणें, ह्मणजे तें दुसऱ्याचें करणें, हें दान; अग्निहोत्रादि कर्में, हा यज्ञ, हें सर्व अर्वाचीन तप आहे. हे मुमुक्षो, भूरादिलोकत्रयात्मक विराहदेहरूप जें ब्रह्म आहे त्याची उपासना कर. (ह्मणजे मनांत विजातीय प्रत्ययांनीं रहित असा सजातीय प्रत्ययाचा प्रवाह सुरू ठेव. अशा प्रकारचें उपासन हेंच तप आहे. १०.

आतां विहितानुष्ठानरूप पुण्य हें एक ज्ञानाचें साधन आहे, या रूपानें त्याची प्रशंसा करितात व निषिद्धाचरणरूप पाप हें ज्ञानाळा प्रतिबंध करणारें आहे, या रूपानें त्याची निंदा करितात—

यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो यात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो याति यथासिधारां कर्तेऽवहितामवक्रमे यद्युवे युवे हवा विद्वधिष्यामि कर्तं पतिष्यामीत्येवममृतादात्मानं जुगुप्सेत् ॥

अन्वयः—यथा संपुष्पितस्य वृक्षस्य गन्धः दूरात् याति एवं पुण्यस्य कर्मणः गन्धः (सन्वीर्तिः) दूरात् याति । यथा लोके कर्ते अवहिता अमिधारा अवक्रमे । यत् हवा युवे युवे विद्वधिष्यामि कर्तं पतिष्यामि (एवं चिन्तयति) तथा मुमुक्षुः अपि अमृतात् आत्मानं स्थिरीकृत्य पापात् जुगुप्सेत् ॥

अर्थ—ज्याप्रमाणें उद्यानादिकात असलेल्या चंपकादि फुललेल्या वृक्षाचा वास वायूबरोबर दूरवर पसरतो त्याप्रमाणें ज्योतिष्टोमादि पुण्य-कर्मांची सत्कीर्ति सुगंधासारखी दूरवर जाते. (ह्म० मनुष्यलोकातून स्वर्गात जाते. यास्तव पुण्याचें आचरण करावें. आतां पापाविपर्यीं दृष्टान्त देतात-) ज्याप्रमाणें व्यवहारात एकादश काहीं कारणानें मी एकाच मोठ्या सळण्यावर लोंकडाप्रमाणें आढळ्या डेवलेल्या तरवारीच्या धारेवरून चालेन, असा निश्चय करतो पण पुढें चालण्याचा प्रसंग आला असतां ' जर ' मी या धारावर जोरां पाय टाकिला तर तो कापेल व तो तसा न टाकला तर सालीं गतें पडेन, तात्पर्य कसेंही जरी केलें तरी मला या कर्मापासून दुःखच होईल, असा मनात विचार करून त्या कर्मापासून निवृत्त होतो त्याप्रमाणें मुमुक्षूनेंही मोक्षप्राप्तीकरतां अन्तःकरणाला स्थिर करून पापापासून

उपरत व्हावें. पापाची घृणा करावी (मीं जर उघड उघड पापाचरण केले तर लोक माझी निंदा करतील व गुप्तपण त केले तर मला नरक यातना होतील यास्तव मी प्रकट किंवा गुप्त पाप करणार नाहीं, असा निश्चय करून उपरत व्हावें (११))

—

अशी पुण्याची स्तुति व पापाची निंदा ऐकून जो पुण्याचरण करतो व पापाचरण सोडतो त्याचे चित्त शुद्ध होतें, आणि तशा शुद्धचित्त पुरुषाला तत्त्वाचा उपदेश करण्यासाठीं बाराव्या अनुवाकाचा आरंभ करितात—

अणोरणीयान्महतो महियानात्मा गुहाया निहितोऽस्य जन्तो ।
तमक्रतु पश्यति धीतशोको धातु प्रसादान्माहिमानमीशम् ॥

अन्वय.—अणो अणीयान्, महत महियान् आत्मा अस्य जन्तो गुहाया निहित । त अक्रतु महिमानं ईश शमदम दिगुणयुक्त धातु प्रसादन् अधिकारी पश्य पश्यति । च ईदृश परमेश्वर साक्ष कृत्वा वीदशोक भवति ॥

अर्थ—सच्चिदानन्दरस परमेश्वर सर्वांच अधिष्ठान आहे त्यामुळे तो सर्व जगाचें स्वरूपही आहे त्यामुळे त्याला 'आत्मा' ह्मणतात. कारण आत्मश्चन्द्र स्वरूपत्वाची आहे असो, सर्व जगाच स्वरूप असा हा आत्मा या मायाकार्यभूत व्यवहारान अतिशय सूक्ष्म ह्मणून मानलेल्या परमाणूहून अतिशय सूक्ष्म आहे त्याचप्रमाणें व्यवहारान आकाश, दिशा इत्यादिकांचें परिमाण सर्वांहून अधिक असल्यामुळे त्यांना महत्परिमाणवान् ह्मणतात. पण हा आत्मा त्याहूनही अतिशय अधिक असल्यामुळे निरातिशय महत्परिमाणवान् आहे तथा प्रकारचा हा परमात्मा या देवमनुष्यादिरूप जन्तूच्या बुद्धिस्वर गुहन राहिलेला आहे (कारण आत्मज्ञानाच्या योगान तो बुद्धी तत्र उत्पन्न होतो) त्या सच्चित्तरहित व अनिमग्न परमेश्वाला शमद-मादिगुणयुक्त पुरुष परमेश्वराच्या अनुग्रहान अधिकारी होऊन साक्षात् ज्ञानांत आणि त्यामुळेच जन्म-मरणादि शोकरहित होतो

शुद्धचित्त पुरुषांना जाणण्यास योग्य असलेला तो परमात्मा जगाचे कारण आहे, असे शाखाचंद्रन्यायाने सांगतात—

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्ताचिपः समिधः सप्त जिह्वाः ॥

सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गृहाशयाक्षिहिताः सप्त सप्त ॥

अन्वयः—तस्मात् सप्त प्राणा प्रभवन्ति । सप्त अचिप, सप्त समिधः, सप्त जिह्वाः, येषु प्राणाः चरन्ति ते इमे भूरादयः सप्त लोकाः प्रभवन्ति । गृहाशयात् सप्त सप्त निहिताः ॥

अर्थ—त्या मायाशक्तिविशिष्ट परमात्म्यापासून सात प्राण (ह्र० दोन चक्षू, दोन श्रोत्र, दोन नासिका व एक मुस) उत्पन्न होतात. त्या सात प्राणांची आपआपल्या विषयांना प्रकाशित करण्याची शक्ति याच सात अर्ची-ज्वाला आहेत. त्याच्या योगाने ग्रहण केले जाणारे सात विषय याच सात समिधा आहेत. त्याचप्रमाणे काली, कराली, मनोजवा इत्यादि सात जिह्वा, तसेच ज्यांत हे मनुष्य, देव इत्यादिजांच्या शरीरांत राहणारे प्राण संचार करितात ते हे सात लोक, त्या परमात्म्यापासून होतात. बुद्धिरूप गुहेत उपलब्ध होणारा जो परमात्मा त्याच्यापासून सात कर्णी, सात समुद्र इत्यादि सर्व सत्संख्याविशिष्ट पदार्थ झाले.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।

अतश्च विश्वा ओपधयो रसाच्च येनैष भूतस्तिष्ठत्यन्तरात्मा ॥

अन्वयः—सर्वे समुद्राः गिरयः च अतः उत्पन्नः । सर्वरूपाः सिन्धवः अस्मात् स्थन्दन्ते । विश्वा ओपधयः अतः रसात् भवन्ति । एष अहंप्रत्ययगम्यः अन्तरात्मा येन ओपाधिरमेन भूतं सन् दिशति ॥

अर्थ—त्याच्या पासून सर्व समुद्र व सर्व पर्वत, उत्पन्न होतात. अनेक दिशांनी वाहणाऱ्या नद्या त्याच्या योगानेच वाहतात. विद्वानाच्या अनुमदास योग्य असलेल्या त्या रससंज्ञक परमात्म्यापासून सर्व ओपधी उत्पन्न झाल्या आहेत. हा अहंप्रत्ययगम्य अन्तरात्मा (ह्र० स्थूल देह व चिदात्मा याच्या मध्ये असणारा लिंगदेह) ज्या ओपाधिरसाने अधिष्ठित होऊन परमात्म्यापासून उत्पन्न होतो, त्याच्यापासून हे सर्व होते.

ब्रह्मा देवानां पदवीं कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

इवेनो गृध्राणां स्वधितिर्यनानां सोम पवित्रमत्येति रेभन् ॥

अवय — देवानां मध्य ब्रह्मा भूत्वा परमेश्वर भवतिष्ठते । कवीनां मध्ये पदव , विप्राणां ऋषि , मृगाणां महिष , गृध्राणां श्येन , यनानां स्वधिति भवति सोम भूत्वा रेभन् सन् सर्वं पवित्र अत्यति ॥

अर्थ—परमेश्वर अग्नि, इन्द्र इत्यादि देवामध्ये चतुर्मुख होऊन निया मकत्वानें राहतो, तसाच तो काव्य नाटकादि करणाऱ्या पुरुषामध्ये शब्द-सामर्थ्याभिज्ञ व्यास वाल्मीकिरूप (पदवी) होऊन राहतो तो वैदिक मार्ग-वर्ती ब्राह्मणामध्ये योगप्रवर्तक वसिष्ठादि ऋषिरूप झाला आहे, तो चतुष्पाद पशूमध्ये शक्तिमान् महिष, गृध्रोपलक्षित पक्ष्यामध्ये श्येन, व वृक्षसमुदायरूप वनात त्याला तोडणारा परशु झाला आहे तो यागसाधनभूत सोमवद्बी होऊन व मनश्शब्दयुक्त होऊन गगाजल, कुश, दर्भ इत्यादि दुसऱ्या सर्व पवित्र द्रव्यांचे उद्धरण करतो

व्यवहारदर्शेत परमेश्वर चतुर्मुखादिकाच्या शरीरात विशेषें करून राहतो, असें सागून जगाच्या मूळ कारणभूत मायाशक्तीच्या बळानें बद्ध मुन्यवस्था कशी लागते, तें दाखवितात—

अजामेका लोहितशुक्रकृष्णा वर्णा प्रजा जनयन्तीं सरूपाम् ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशत जहात्यना भुक्तभोगामजोऽन्य ॥ (१)

अवय — अजो एका लोहितशुक्रकृष्णा वर्णा सरूपा प्रजा जनयन्ती अज एक जुषमाण अजुशेत अ य अज भुक्तभोगो एको जहाति ॥

अर्थ—अजादि असल्यामुळे उन्पन्न न होणारी, एक, लोहित शुक्र कृष्णरूप, व आपल्या सारखाच स्वरूपाची पुष्कळ प्रजा उत्पन्न करणारी जी मूळ प्रकृतिरूप माया, तिच्या अनुसार एक (आसन) जीव तिचें भोग्या प्रेमानें सेवन करीत राहतो (विभेक न करतां केवळ विषयोपभोग घेणारा तो जन्म मरणप्रवाहरूपानें सारार करतो) पण दुसरा विरक्त जीव जिन्हा भोग घेतना आहे, अशा त्या मायेचा त्याग करता (६० ता शिरीच्या पृथ्वीर भोग भोगतो, त्यानंतर नारी)

जो पुरुष विवेकानें मायेचा त्याग करतो त्याला सर्व जगत् ब्रह्मरूपानें भासत, असा अर्थ सांगतात—

हसं शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसद्ब्रह्म वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृपद्वरसद्वतसद्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋत बृहत् ॥

अन्वय — हसं, शुचिपद्, वसु, अन्तरिक्षसत्, हावा, वेदिपद्, अतिथि, दुरोणसद्, नृपद्, वरसत्, ऋतसत्, द्योमसत्, अब्जा, गोजा, ऋतजा, अद्रिजा एतत्सर्वं ऋत बृहत् ॥

अर्थ—जो सर्वदा गमन करतो तो हसं ह्म० आदित्य, तो शुद्ध मंडलात राहतो, वायु सूत्रात्मस्वरूपानें जगन्निवासाला कारण होतो, यातून तो वसु होय, तो अन्तरिक्षात गमन करतो. होमनिष्पादक आहवनीयादि अग्नि हाच होता होय, त्या रूपानें तो सोमयागाच्या अगमूत वेदीमध्य राहतो अमावास्यादि विशेष तिथीची अपेक्षा न करिता भोजनाची याचना करण्यासाठी ठिकठिकाणी जाणारा जो विदेशी पुरुष तो अतिथि होय, तो अतिथिरूपानें दुसऱ्याच्या घरीं जाता मनुष्यामध्ये कर्माधिकारी जीवरूपानें जो जातो तो नृपत्, काशी, द्वारवती इत्यादि श्रेष्ठ क्षेत्रात पूज्यरूपानें जो जातो तो वरसत्, ऋत ह्मणजे सत्य, वैदिक कर्मांमध्ये फलरूपानें जो जातो तो ऋतसत्, आकाशात नक्षत्रादिरूपानें जो जातो तो द्योमसत्, जो नया, समुद्र इत्यादिकातील जलात शर-मकरादिरूपानें उत्पन्न होतो तो अब्जा, गार्गीपासून क्षीरादिरूपानें जो उत्पन्न होतो तो गोजा, सत्य वचनापासून जो कीर्ति रूपानें होतो तो ऋतजा, पर्वतापासून बुद्धादिरूपानें जो उत्पन्न होतो तो अद्रिजा, सारांश येथें हसादिरूपान सांगितलेलें जें हें जगत् आहे तें सर्व सत्य ब्रह्म आहे (ह्म० अशानी लोकाच्या दृष्टीनें जगद्रूपानें भासणारें हें सर्व ज्ञानिदृष्ट्या ब्रह्मच आहे)

या पुढील मंत्रात ज्ञानसाधनभूत यागादि कर्मांच्या हेतुभूत अग्नीचीं आनुकूल्याविषयीं प्रार्थना करितात—

घृतं मिमिक्षिरे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतमुवस्य धाम ॥

अनुप्यधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥

अन्वय — पूर्वे अग्नौ घृतं मिमिक्षिरे । घृतं अस्य योनिः । ततः अयं घृते श्रितः
घृत उ उवस्य धाम । हे अग्ने अनुप्यध देवान् आवह । मादयस्व । हे वृषभ, स्वाहा-
कृतं हव्यं वक्षि ॥

अर्थ—पूर्वाचे यजमान आहवनीयादिरूप अग्नीत घृताचा सेक करते
आले. त घृत या अग्नीची योनि ह्म० उत्पत्तिकारण आहे. (कारण
घृताच्या सेकाने अग्नीत ज्वालाची उत्पत्ति झाल्याचें दिसतें.) त्यामुळे हा
अग्नि घृताचा आश्रय करून राहिला आहे. घृतच या अग्नीचें स्थान आहे
किंवा तजाचें कारण आहे. हे आने, रंध्रेच्या मागून-आमच्या हवीचें स्वरूप
पेसून देवाना देथें आणि त्यांना देथें आणून अतिशय दृष्ट कर. हे श्रेष्ठा,
स्वाहाकाराने आह्मी दिलेले हव्य देवाना पांचवी.

ययं नाम प्रणवामा धृतं नास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभि ।

उप ब्रह्मा शृणवच्छ्रुत्यमानं चतु शृङ्गोऽवमीक्षौर एतत् ॥

अन्वय — वयं ज्ञानाधिन पुण्याः अस्मिन् ज्ञानयज्ञे धृतेन प्रणवरूप नाम प्र
णवाम । नमोभिः सर्वदा धारयाम । शस्यमान उपश्रुणवत् एतत् ब्रह्म चतु शृङ्ग
गौरः ऋषभः अवमान् ॥

अर्थ—आम्ही ज्ञानार्थी पुण्य या ज्ञानयज्ञात स्वप्रकाश निमित्तभूत
ब्रह्माच्या योगानें प्रणवरूप नाम सर्वदा उच्चारतो आणि नमस्कारार्थी युक्त
असलेले आम्ही आपल्या चित्तात सर्वदा ब्रह्मतत्त्वाचें धारण करतो. आह्मा
कडून प्रणवाच्या योगानें स्तुति केल्या जाणाऱ्या व आमच्या समीप असलेल्या
तत्त्ववेत्त्याकडून ऐकल्या जाणाऱ्या या ब्रह्मतत्त्वाला अकार उकार-मकार नादरूप
चार शृंगार्थी युक्त असलेला श्वेत (पांढरा) प्रणवाख्य वृषभ आकृता
झाला (ह्य० उक्त प्रणव ब्रह्मतत्त्वाचें प्रतिपादन करतो.)

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षं सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश ॥ (२)

अन्वय - अस्य चत्वारि शृङ्गा त्रय पादा द्वे शीर्षं अस्य सप्त हस्तास ।
त्रिधा बद्ध वृषभ मह रोरवीति । देव मर्त्यान् आविवेश ॥

अर्थ—ब्रह्म प्रणवप्रतिपाद्य असल्यामुळे प्रणवार्ची जी अकागदि चार
शृंगे तीं याचीच आहेत त्याचप्रमाणें त्या ब्रह्माचे विश्व तेजस प्राज्ञ हे तीन
अध्यात्म व विराड् हिरण्यगर्भ-अव्याकृत हे तीन अधिदेव पाद आहेत.
(ज्याच्या योगान ब्रह्मत्वात प्राप्त होता येतें ते पाद) चिदचिद्रूप दोन शक्ती
हीच दोन मस्तके आहेत त्याचप्रमाणें या ब्रह्माचे भूरादि सात लोक हेच
जणु काय सात हति आहेत. अकार-उकार मकारात्मकें विश्व-तेजस प्राज्ञ व
विराड् हिरण्यगर्भ अव्याकृत या तीन प्रकारें सबद्द असलेला प्रणवरूप वृषभ
तेजोरूप ब्रह्मतत्त्वाचें अतिशय प्रतिपादन करतो (आतां तें प्रतिपादितच
स्पष्ट करतात-) परमेश्वर मनुष्यदेहात्मकें सर्वत प्रविष्ट झाला आहे.

त्रिधा हितं पाणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्त्रविन्दन् ।

इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वनादिक स्वधया निष्ठतक्षुः ॥

अन्वय — त्रिधा हितं पाणिभिः गुह्यमने घृतं देवासः गवि अन्वविन्दन् ।
इन्द्रः एकं जजान । सूर्य एकं जजान । वनात् एतं । स्वधया निष्ठतक्षुः ॥

अर्थ—शरीरांत विश्व नैजस प्राज्ञसंज्ञक तीन प्रकारांनी व ब्रह्मांडात विराडादि तीन प्रकारांनी असलेले व स्तुति आणि उपद्रष्ट करणाऱ्या आचार्यकिटून परम रहस्य झणून गुप्त ठेविले जाणारे जे स्वप्रकाश ब्रह्मतत्त्व त्याला देवाभारते सात्त्विक अन्नमुखा पुरुष तत्त्वमस्यादि वेदद्वारा वाणीत अनुक्रमाने प्राप्त झाले. (ब्र० देवाना ते महावाक्यात सांपडले.) परम ऐश्वर्ययुक्त विराट् पुरुष एका जागरणकाला उत्पन्न करता झाला. हिरण्य-गर्भ स्वप्नकाला उत्पन्न करता झाला. सर्व दुःख रहित व त्यामुळेच रमणीय अशा अव्याकृतपासून एक सुषुप्तरूप निष्पन्न झाले. स्वतःच्याच आधाराने राहणारी ब्राह्मरूप चित् हीच स्वया आहे. तिच्या योगाने वर सांगितलेले इंद्र, सूर्य व वेन या नांवाचे विराट्, हिरण्यगर्भ व अन्धाकृत जागरित, स्वप्न व सुषुप्त यास निष्पन्न करिते झाले.

यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधियो कठो महर्षिः । हिरण्य-
गर्भं पश्यत जायमानस्स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुज्ज ॥

अन्वय.—यः विश्वाधियः, इन्द्रः, महर्षिः. देवानां प्रथमं, पुरस्तात् जायमान हिरण्यगर्भं पश्यत (पश्यति) सः देवः नः शुभया स्मृत्या संयुज्ज ॥

अर्थ—जो जगाचें कारण असल्यामुळे त्याहून अधिक असलेला, वेदिक शब्दाळा प्राप्त होणारा (ब्र० वेदप्रतिपाद्य,) व अतीन्द्रिय वस्तूंना जाणणान्या ऋषींतील श्रेष्ठ देव इंद्रादि देवांच्या आरंभी असलेल्या व इंद्रा-दिकांच्या पूर्वी उत्पन्न झालेल्या हिरण्यगर्भाला साक्षात् दाहतो तो परमेश्वर आत्माला शुभ स्मृतीने ब्र० सर्व संसारनिवर्तक मुंदर ब्रह्मनत्वातुल्यगणने संयुज्ज करो. (ब्रह्मविद्येच्या प्राप्तीकरितो या मंत्राचा जप करावा.)

आतां स्मरणीयं तत्त्वाचा निर्देश करतात—

यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्व्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति
काश्चित् ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णे पुरुषेण सर्वम् ॥

अन्यथ — यस्मान् परं च अपर अपि किंचित् वस्तु नास्ति । यस्मात् किंचि-
दपि अणीयं वस्तु नास्ति । तथा ज्यायः अपि किंचित् नास्ति । वृक्ष इव एकः स्तब्धः
दिवि तिष्ठति । तेन पुरुषेण इदं सर्वं पूर्णम् ॥

अर्थ—ज्या ब्रह्मतत्त्वाहून उत्कृष्ट किंवा निऋष्टही कांहीं नाही, ज्या
तत्त्वाहून अत्यल्प वस्तुही नाही, व दुसरी अधिक वस्तुही नाही, (या मंत्रांतील
'पर' व 'अपर' या शब्दांनी गुणांचा उत्कर्ष व निकर्ष आणि 'अणीयः' व
'ज्यायः' या शब्दांनी परिमाणाचा उत्कर्ष व अपकर्ष, विविक्षित आहे.)
ज्याप्रमाणे व्यवहारात वृक्ष गमन व आगमन यांनी रहित होऊन एकाच जागी
स्तब्ध राहतो त्याप्रमाणे हा एक परमेश्वर निर्विकार होऊन स्वप्रकाशस्वरू-
पांत राहतो. त्या पूर्ण चिदेकरस परमात्म्याच्या योगाने हे सर्व जगत् पूर्ण
आहे. (इ० हा जगाचा आकार नाही तर हे केवळ ब्रह्मतत्त्वच आहे.)

त्या पूर्वोक्त ब्रह्मतत्त्वस्मरणाने सर्वत्यागरूप अन्तरंग साधन या मंत्रात
सांगितले आहे—

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनेके अमृतत्वमानशु. ।

परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विशन्ति ॥

अन्यथ.—न कर्मणा तदमृतत्वं लभ्यते । न प्रजया न च धनेन । किंतु
तेषां त्यागेन एके अमृतत्वं आनशु । यत् एतत् यतः विशन्ति तत् अमृतत्वं नाकं
परेण सत् गुहाया निहितं विभ्राजते ॥

अर्थ—पूर्व वेदांत अग्निहोत्रापासून सहस्र सवत्सरसत्रान्त जे कर्म
सांगितले आहे त्या कर्माच्या योगाने अमृतत्व प्राप्त होत नाही. पितृ कर्मा-
तून सोडवावयास कारण होणारी जी पुनरुप प्रजा तिच्या योगानेही अमृतत्व
प्राप्त होत नाही. धनदान अनेक प्रकारच्या फळांचे साधन आहे, असे 'दाने
सर्वं प्रतिष्ठितं, तस्मादानं परमं यदन्ति ।' ही श्रुति सांगते व त्या दानाचे

साधन धन आहे. पण त्या धनानेही अमृतत्व प्राप्त होत नाही तर कर्म, प्रजा, धन इत्यादि सर्व लौकिक वैदिक व्यवहाराचा त्याग केल्याने काही थोड्याशा अन्तर्मुख पुरुषांनाच अमृतत्व प्राप्त होतं ज्या अमृतत्वात यती प्रवेश करितात ते अमृतत्व स्वर्गाहूनही उत्कृष्ट असून आपल्या एकाग्र बुद्धीतच अवस्थित आहे, असा अन्तर्मुख अधिकारी अनुभव घेतात.

बरील ऋचेंत त्याग हें मोक्षाचें साधन सांगितलें आहे, पण दुसऱ्या श्रुति-स्मृतिवचनात ज्ञानच मोक्षाचें साधन आहे, असें झटलें आहे तेव्हा त्याचा विरोध घालविण्यासाठी ज्ञान व सन्यास याचा मोक्षाशी कसा पृथक् संबंध आहे ते दाखवितो—

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था सन्यासयोगाद्यतय शुद्धसत्त्वा ।
तं ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥

अन्वय — ये वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था सन्यासयोगात् शुद्धसत्त्वा यतः ते सर्वे तु ब्रह्मलोके सति परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति ॥

अर्थ—वेदान्त वाक्यावरून उत्पन्न झालेलें जें विशिष्ट ज्ञान त्याच्या योगान ज्ञानी जीवब्रह्मैक्यलक्षण अर्थ निश्चित केला आहे ते वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थ पुरुष होत. सन्यासपूर्वक केलेला जो योग तो सन्यासयोग (सन्यास ह्मणून कर्म, प्रजा व धन, याचा त्याग आणि योग ह्मणजे चित्तवृत्तिनिरोध) त्याच्यायोगाने ज्यांचे चित्त शुद्ध झाले आहे व त्यामुळे जे यती (सं० नियमशील) आहेत ते सचारी पुरुषांहून निराक्या-प्रकारचे असलेले सर्व वज्राचा साक्षात्कार झाला असता परान्तकाऱ्यां (ह्म० आत्मसाक्षात्कारानंतर एकदाच होणारा जो शेवटचा देहपात-अन्त-त्यावेष्टी) अज्यामृतापासूनही मुक्त होतात (अज्ञानदोषांतील मरण हा अपर अन्तकाऱ्य आहे. कारण त्या मरणानंतरही अज्ञानी पुन देहधारण करतो. पण ज्ञानानंतर येणारे न शेवटचे मरण त्यानंतर पुनरपि देहधारण करण्याचा प्रसंग येत नाही ह्मणून तो परान्त काळ आहे. त्या वेष्टी ज्ञानी ससारवशापासून मुक्त होतो अज्ञानी सुद्धा प्रलयपर्यंत स्थूट व मृग्य अज्ञा दोन्ही सीमां-

पासून मुक्त होतो, हे खरे; पण अज्ञानी तत्त्वज्ञानावांचून नाश न पावणाऱ्या अव्याकृतापासून मुक्त होत नाही आणि तत्त्वज्ञ अव्याकृतापासूनही मुक्त होतो.)

तत्त्व जाणण्यास असमर्थ असलेल्या पुरुषाला सूक्ष्म उपाय सांगतात—
दहं विपापं परमेष्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यस्तस्थम् ।

तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन्दन्तस्तदुपासितव्यम् ॥

अन्वय.—‘दहं विपापं परमेष्मभूतं पुरमध्यस्थं यत्पुण्डरीकं तत्रापि यन् दहं विशोक. गगनं तस्मिन् अन्तः यत् यद्गतत्वं अस्ति तदुपासितव्यम् ॥

अर्थ—राजधानीतील राजप्रासादासारखे जे हे अल्प, शरीरदोषांनी दूषित न होणारे व परमात्म्याचे गृहरूप अष्टदल कमल आहे; व त्या अत्यल्प पुरांतही जे अतिशय अल्प शोकरहित गगनारव्य ब्रह्म आहे त्या कमळांतील ब्रह्मतत्त्वाची (सतत अविच्छिन्न) उपासना करावी.

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।

तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स मद्भस्वरः ॥ (१२)

अन्वयः—य. स्वरः वेदादौ प्रोक्त वेदान्ते च प्रतिष्ठितः तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः सः मद्भस्वरः ज्ञेयः ॥

अर्थ—‘ अग्निमीळे, ’ ‘ इषे त्वोजें त्वा० ’ इत्यादि वेदाच्या आरंभीं जो स्वर असतो व जो उपनिषदांतही प्रतिपादिलेला आहे तो प्रणव ध्यान-कालीं अव्याकृतसंज्ञक जगत्कारणांत लीन होतो. (‘ ह्रणजे त्याच्या अकार, उकार व मकार या तीन मात्रांचे ठिकाणीं क्रमानें विराट्, हिरण्यगर्भ व अव्याकृत यांचें ध्यान करून विराट् रूप अकाराचा उकारांत लय करून ह्रणजे अकार उकाररूप आहे, असें समजून त्या हिरण्यगर्भरूप उकाराला मूळ प्रकृतिरूप मकारांत लीन करून, याप्रमाणें) त्या प्रकृतींत लीन झालेल्या प्रणवाचा जो पर ह्रणजे नादामध्ये चतुर्थ मात्रा-रूपानें ध्यान करण्यास योग्य असा उत्कृष्ट आत्मा आहे तो हा परमेश्वर, असें समजावें, (या मंत्रांत पूर्वीक गगनारव्य वस्तूचा विस्तार केला आहे). १२

वाराव्या अनुवाकाच्या शेवटी हृदयकमलांत उपसिना करावयास योग्य असें जें महेश्वराचें रूप दाखविलें त्या उपास्यांतील विशेष गुण या अनुवाकांत विस्तारानें दाखवितात—

सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुम् ।

विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ॥

अन्वय —सहस्रशीर्षं विश्वाक्षं विश्वशंभुवं विश्वं नारायणं देवं अक्षरं परमं पदं देवं ध्यायेत् ॥

अर्थ—अनंत शिरांनीं युक्त असलेला, (सर्व जगदात्मक विराड्रूप, हाच महेश्वराचा देह आहे. यास्तव आह्मां जीवांचीं शिरें हीं त्याचींच शिरें आहेत, त्यामुळे तो महेश्वर अनंत शिरांनीं युक्त आहे. त्याच न्यायानें) सर्व नेत्रांनीं युक्त असलेला, सर्व जगाचें सुख ज्याच्यापासून होतें तो विश्वशंभु, जगदात्मक, नारायण (जगत्कारणभूत पंचभूतांमध्ये राहिलेला), स्वप्रकाश, अक्षर, सर्वांचें कारण असल्यामुळे श्रेष्ठ व ज्ञान्यांकडून प्राप्त करून घेतलें जाणारें असें जें ब्रह्म-महेश्वर त्याचें ध्यान करावें.

विश्यत परमाक्षित्य विश्वं नारायणं हरिम् ।

विश्यमेवदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ॥

अन्वयः—विश्वतः परमात्मा नित्यं विश्वं, नारायणं, हरिं, इदं विश्वं पुरुष एव इति ध्यातव्यं । सः पुरुषः तत्तत् विश्वं उपजीवति ॥

अर्थ—सर्व जड वर्गाहून तो परमात्मा उत्कृष्ट विनाशरहित असल्यामुळे नित्य, सर्वात्मक असल्यामुळे विश्व, जगत्कारणांत स्थित असल्यामुळे नारायण आणि पाप व अज्ञान यांचें हरण करणारा असल्यामुळे हरि आहे; तसेंच अज्ञादृष्ट्या दिसणारें हें सर्व तत्त्वदृष्ट्या परमात्माच आहे, असें ध्यान करावें. तो परमात्मा त्या विश्वावर उपजीविका करतो. (ह्मणजे हस्तःस्थायवहाराचा निर्वाह घ्याय, ह्मणून त्याचा आश्रय करतो.)

पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं साक्ष्यतः शिष्यमच्युतम् ।

नारायणं महाक्षेपं विश्वात्मानं परायणम् ॥

अन्वयः—विश्वस्य पति, आत्मेश्वरं, शाश्वतं, शिवं. अच्युतं, नारायणं, महाज्ञेयं, विश्वा मानं, परायणं ध्यायेत् ॥

अर्थ—जगाचा पालक असल्यामुळे पति, आत्म्यांचा ह्म० जीवांचा नियामक असल्यामुळे ईश्वर, निरन्तर असल्यामुळे शाश्वत, परम मंगल असल्यामुळे शिव, चित्त्वभावापासून च्युत होत नसल्यामुळे अच्युत, नारायण, जेथ तत्त्वांमध्ये श्रेष्ठ असल्यामुळे महाज्ञेय, जगाचें उपादान व त्यामुळेच जगाहून अभिन्न असल्यामुळे विश्वात्मा, व उत्कृष्ट असल्यामुळे परायण; अशा ईश्वराचें ध्यान करावें.

नारायण परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ।

नारायण परं ब्रह्म तत्त्वं नारायण परः ॥

नारायण परो ध्याता ध्यानं नारायणः परः ॥

अन्वयः—नारायण परः, ज्योतिः, नारायणः परः आत्मा । नारायणः परः ब्रह्म तत्त्वं । नारायणः परः । नारायण पर ध्याता, ध्यान च पर. एविविधः नारायणः ध्येयः ।

अर्थ—पुराणात नारायण या शब्दानें बोलला जाणारा जो परमेश्वर तेंच सत्य-ज्ञानादि वाच्यप्रतिपादित पर तत्त्व आहे. नारायणच परमात्मा आहे) तीच सर्वोत्कृष्ट ज्योति आहे झणूनच नारायण परमात्मा आहे. नारायण परब्रह्मतत्त्व आहे. नारायणच सर्वात्कृष्ट आहे. तोच ध्याता (वेदान्ताचा अधिकारी), ध्यान (प्रत्यगन्तविषयक वृत्तिविशेष) व पाश्चांचा शत्रु आहे. अशा नारायणाचें ध्यान कराव.

यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते ध्रुयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं दृष्ट्वाप्य नारायणः स्थितः ॥

अन्वय —यत् निश्चित सर्व जगत् दृश्यते अपि वा ध्रुयते तत् सर्वं वस्तुजातं अथ नारायणः अन्तर्बहिः च दृष्ट्वाप्य स्थितः ॥

अर्थ—या वर्तमान जगांत जे काही समिपगती वस्तुजात दिसत आहे; अथवा दूर असलेले जे वस्तुजात ऐकूं येत आहेत त्या सर्वांना नारायण आंतून व बाहेरून व्यापून राहिला आहे. (ज्याप्रमाणें मुकुट, कंठ इत्यादि

आभरणाचें उपादानकारण सुवर्ण त्यांना आतून व बाहेरून व्यापून राहतें त्याप्रमाणें नारायण सर्वांला व्यापून राहतो.)

अनन्तमव्यय कविः समुद्रेऽन्तं विश्वशमुच्चम् ।

पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम् ॥

अधोनिष्ठ्या वितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठति ।

ज्वालामालाकुल भाती विश्वस्यायतन महत् ॥

अन्वय —अनन्तं, अव्ययं, कविं, समुद्रे अन्तं, विश्वशंमुखं नारायण उपासांत । प्रपञ्चोपप्रकाशं अपि च अधोमुखं हृदयं निष्ठ्या अध नाभ्या उपरि वितस्त्यान्ते तिष्ठति । तत्र विश्वस्य आयतनं ज्वालामालाकुलं महत् भाती (भाति) ॥

अर्थ—नारायणाचें स्वरूप देशपरिच्छेदशून्य, विनाशरहित, चिद्रूपानें सर्वज्ञ, समुद्रासारख्या अकाश संसाराचें अवसानरूप (कारण पुरुष जेव्हा नारायणाचें स्वरूप जाणतो तेव्हाच त्याच्या ससाराचा क्षय होतो), व तें नारायणस्वरूप ससारान्या उत्पत्तीचें कारण आहे. (आता याच श्लोकाच्या उत्तरार्थांत उपासनेचे स्थान सांगतात—) ज्याप्रमाणें अष्टदलकमळाचें मध्यछिद्र असतें त्यासारखें अधोमुख हृदय आहे. तें कळ्याच्या खाली व नाभीच्या वर एक वीत अंतरावर असून त्यात तें ब्रह्माद्याचें आधारभूत व प्रकाशाच्या परंपरेनें युक्त अस परब्रह्म भासतें. (यास्तव तें ससाराचें अवसानरूप आहे.)

सततः शिलाभिस्तु लम्बत्याकोशसन्निभम् ।

तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्म तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

अन्वयः—आकोशपरिभं हृदयकमलं लम्बति । तस्य शिलाभिः (शिराभिः) सतत । तस्य अन्ते सूक्ष्मं सुषिरं अस्ति । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

अर्थ—कमळाच्या कळ्याप्रमाणें तें हृदयकमल शरीरात अधोमुख लावत तें सभावार नादघांती व्यापडेणें आहे. त्या हृदयाजवळ सूक्ष्म छिद्र (सुषुम्ना नाडीचें नाळ) आहे त्यात ह सर्व जगत् राहिलें आहे.

तस्य मध्ये महान्निर्यिश्वाचीर्विश्वतोमुखः ।

सोऽद्यभुविमजन्तिप्रसृतात्तरमजर कविः ।

तियेगूर्पमध गायी रश्मयस्तस्य सतता ॥

अन्वयः—तस्य मध्ये महानग्निः विशाचिः विश्वतोमुखः । सः अघमुक्-
-अजरः कविः आहारं विभजन् सिद्धन् तस्य तिर्यगूर्ध्वमध शायी रश्मयः संतता ॥

अर्थ—त्या सुपुष्पानलाच्या मध्यभागी अनेक ज्वालानीं युक्त व
अनेक मुळांनीं संपन्न असलेला महान् अग्नि राहतो. आपल्या अग्रभागीं
आलेले अन्न खाणारा, अन्नाला जिरविणारा पण स्वतः जीर्ण न होणारा
व त्यामुळे कुशल असा तो वैश्वानर साहेल्या आहाराचा शरीरांतील सर्व
अवयवांमध्ये विभाग करित (अन्नरसाला शरीरमर वांटून देत) राहतो.
त्या अग्नीचे तालीं, वर व तिरकस पसरणारे किरण सर्वतः व्याप-
लेले असतात.

संतापयति स्वं देहमापादतलमस्तगः ।

तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थित ॥

नीलतोयदमध्यस्थान्विद्युत्लेखेव भास्वरा ॥

नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा ।

तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ॥

न ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेंद्रः सांक्षर. परमः स्वराट्॥(१३)

अन्वयः—आपादतलमस्तग स्वं देह संतापयति । तस्य मध्ये वह्निशिखा
अणीया ऊर्ध्वा च व्यवस्थिता (व्यवस्थिता) । नीलतोयदमध्यस्थान् विद्युत्स्वा इव
भास्वरा नीवारशूकवत् तन्वी पीता भास्वती अणूपमा तस्याः शिखायाः मध्ये पर-
मात्मा व्यवस्थितः । सः ब्रह्मा, सः शिवः, सः हरिः, सः इन्द्र, सः अक्षर, परमः स्वराट् ॥

अर्थ—पायांच्या तळापासून मस्तकापर्यंत राहून तो आपल्या देहाला
सर्वदा संतत करतो. (तो संतापच अग्नीच्या अस्तित्वाचें चिह्न आहे.) आपल्या
विशेष प्रकारच्या ज्वालानीं सकल देहाला व्यापणान्या त्या अग्नीच्या मध्ये एक
अग्नीची ज्वाला आहे. ती अत्यंत सूक्ष्म असून सुपुष्पा नाडीच्या द्वारा वर
ब्रह्मान्नापर्यंत पसरून राहिली आहे. जळानें भरल्यामुळे नीलवर्ण दिसणान्या
मेघाच्या मध्ये असलेल्या विद्युत्तेजप्रमाणें ती अग्निशिरा प्रमायुक्त, सांच्याच्या
कुसवासारखी सूक्ष्म (पातळ), बाहेरून पिवळी दिसणारी व दीप्तियुक्त

असते. तिला लौकिक अणूंचीच उपमा देता येणें शक्य आहे. त्या आग्नि-
शिखेच्या मध्ये जगत्कारणभूत परमात्मा विशेषतः अवस्थित आहे. (त्याच्या
उपासनेचें स्थान जरी असं अल्प असलें तरी तो स्वतः अल्प नाही, तर सर्व-
देवात्मक आहे, असें सांगतात—) तोच ब्रह्मदेव, तोच गौरीपति, तोच हरि,
तो इंद्र, तोच अक्षरसंज्ञक मायाविशिष्ट अन्तर्यामी, तोच परम ह्र० माया-
रहित शुद्ध चिद्रूप व त्यामुळेच ह्र० पारतंत्र्याच्या अभावीं तोच स्वराट ह्र०
स्वयं गजा आहे. (सारांश, त्या सहस्रशीर्षादि पुरुषाचें वर सांगितल्या-
प्रमाणें ध्यान करावें) १३.

आतां आदित्यमण्डलांन परब्रह्माची उपासना सांगतात—

आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचस्तद्धर्चा
मण्डलं स ऋचां लोको अथ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते
तानि सामानि स साक्षां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिपि
पुरुषस्तानि यजुःपि न यजुषां मण्डलं न यजुषां लोकः सैषा
त्रयमेव विद्या तपति य एषोऽन्तर्गदित्ये हिरण्मय पुरुषः ॥ (१४)

अन्वय —यः परमेश्वर पूर्वतुव कें अभिहित स. एष आदि-य. ये ।
नस्य एतन् मण्डल तपति । तत्र ता ऋच वर्तन्ते । तत मण्डले ऋचा निष्पादिते ।
स ऋचा लोक । अथ एतस्मिन् मण्डले य एषः अर्चि. दीप्यते तानि अर्चि. हिरण्
पाणि बृहद्रथंतरादियाम नि । सः अर्चिर्मांसः साम्ना लेखः । अथ यः तप-
शास्त्रे प्रसिद्ध एतस्मिन् हृदयम ने मण्डले तर्क्षये अर्चिपि च पुरुषः वर्तते तानिदेवता
स्याणि यन्त्रपि ध्यायेन । सः यजुरात्मकः पुरुषः यजुषा निष्पादितं मण्डलं इति ध्येयः ।
सः यजुषा लोकः । सा एषा प्रयो एव विद्या तपति । य पुरुषः अत्र अभिहित. स
एषः अन्तरादित्ये हिरण्मय. विद्ये ॥

अर्थ—वर्च्या अनुशास्त्रांन नारायणनांवाचा जो परमेश्वर सांगितला
तो हा आदित्य आहे. काण्य तो सोपार्थिक होऊन आदित्यरूपानें प्रकाश-
मान होत राहता. त्या आदित्याचें हें जें आक्षांला दिसणारें वर्तुल उष्ण मंडळ
तें तापतें (संताप करतें.) त्यांत ' अग्निमीळे ' इत्यादि अच्यापकांना मारीत

असलेल्या ऋचा आहेत त्यामुळे त मंडल ऋचेच्या योगाने निष्पन्न केलेले आहे. ऋचाच्या योगाने निष्पन्न केलेला तो भाग, हाच ऋगभिमानी देवताचा लोक आहे (निवासस्थान आहे याप्रमाणे मंडल ऋग्रूप आहे, असे ध्यान करून नंतर ते सामात्मक आहे, असे ध्यान करावे ह्मणजे) या मंडलात जी ही अर्चि-ज्वाला दीप्त झालेली दिसते (ह्र० प्रकाशमान तेज दिसत) ती अर्चि स्वरूपेच बृहद्रथतरादि साम आहेत, असे ध्यान करावे तो अर्चिर्भाग सामभिमानी देवताचा लोक आहे असे सामध्यान केल्यावर त मंडल यजु गत्मक आहे, असे समजाव जो हा शास्त्रात प्रसिद्ध असलेला व या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या मंडलात द्रव्यरूप राहणारा पुरुष आहे तीच देवतारूप यजुपे आहेत तो यजुरात्मक पुरुषच यजुच्या योगाने संपादन केलेले मंडल आहे, असे चिन्तन करावे तो यजुर्भाग यजुरभिमानी देवताचा लोक आहे मण्डल, त्याची अर्चि व त्यातील पुरुष ही पर्याय ऋक यजु व सामरूप आहे, व तीच विद्या प्रकाशमान होते जो पुरुष येथे सांगितला आहे, तोच आदित्यमंडलामध्य हिरण्मय आहे (१४)

आता त्या पूर्वाक्त आम्हिल्याचाच सर्वात्मकरूप अवशिष्ट गुण दाखविताने-

आदित्यो वै तेज आजा ऋक्ष यशश्च शुश्रोत्रमात्मा मनो मन्यु
मनुर्मृत्यु सत्यो मित्रा यायुराकाश प्राणा लोकपाल क किं क
तत्सत्यमजममृतो जीवा विश्व कतम स्वयं शुश्रौतदमृत एष
पुरुष एष भूतानामधिपतिर्ब्रह्मण सायुज्य० सलोकतामाप्नोत्य
तासामेव देवताना० सायुज्य० सार्थिता० समानलोकतामाप्नोति
य एव वेदेत्युपनिषत् ॥ (१५)

अन्वय —य अय आदित्य य एव सर्वात्मकत्वात् तेज, आंज, ऋक्ष
यश, चशु, आत्र आत्मा मन, मन्यु, मनु, मृत्यु, सय, मित्र वायु,
आकाश, प्राण, लोकपाल, क, किम्, कम्, तन्, सय, अन्, अमृत जाव
विश्व, कतम, स्वयं शु, ब्रह्म, एतन् अमृत, एष पुरुष एष भूताना अधिपति ।

य एव वेद स ब्रह्मण सायुज्य, सलोकता प्राप्नोति । एतासा एव देवताना सायुज्य, सर्दिता समानलोकता च आप्नोति इति उपनिषत् ॥

अर्थ—जो हा उपासना करण्यास योग्य झणून सांगितलेला आदित्य तोच सर्वात्मक असल्यामुळे तेज (दीप्ति), ओज (बलाच कारण), बळ (शरीरशक्ति), यश, चक्षु व श्रोत्रेन्द्रिय, देह, मन, कोप, वैवस्वतादि मनु, यम, सत्य व मित्र या नावाच देव, वायु व आकाश, पंचवृत्ति प्राण, इन्द्रादि लोकपाल, प्रजापति, अनिर्वचनीय वस्तु, सुख, परोक्ष वस्तु, यथार्थ भाषण, अन्न, देवसमुदाय किंवा मोक्षरूप अमृत, समस्त जीवकोटि, सर्व जगत, अत्यन्त सुख व उत्पत्त्यादिरहित ब्रह्म आहे तसेच, हा नित्य आदित्य पूर्ण असल्यामुळे पुरुष व सर्व भूताचा अधिपति आहे (आता हें जाणणाऱ्या पुरुषाला कोणतें फळ मिळतें तें सांगतात ~) जो उपासक अशा रीतीने आदित्याची उपासना करितो तो ब्रह्माच्या सायुज्यादिकास प्राप्त होतो (समष्टिरूप हिरण्यगर्भाची उपासना व त्याच्या अवयवभूत देवतांची उपासना, अशी दोन प्रकारची उपासना आहे. त्यांनील हिरण्यगर्भाच्या उपासनेनें भावना दृढ झाली असता उपासक हिरण्यगर्भाच्या सायुज्यास ह० ताद्राभ्यास प्राप्त होतो पण भावना दृढ न होता मद राहिल्यास) हिरण्यगर्भाच्या सलोकतेला ह० त्याच्याच लोकातील निवासाना प्राप्त होतो आता, अगभूत देवतांची उपासना करून भावना दृढ झाल्यास उपासक इन्द्रादि देवताच्या सायुज्याला प्राप्त होता, भावना मध्यम असल्यास सार्दितेस ह० समान ण्वर्षास प्राप्त होतो आणि तीच मद राहिल्यास समानलोकतेस प्राप्त होतो याप्रमाणे पूर्वांत अनुवाकांनीं सांगितलेली ही रहस्य विद्या समान झाली (१५)

आता यापुढे नूतन शिक्षात्यादि करून त्यांत लिंगाची प्रतिष्ठापना करावयाचे वेळीं किंवा प्रत्यहीं पार्थिव लिंगाची प्रतिष्ठापना करावयाच वेळीं ज्यांचा विनियोग केलेला आहे ते किंवा नुसता जप केन्वानही पापझपाटा कारण गोजारे मंत्र मोगतात—

निधनपतये नमः । निधनपतान्तिकाय नमः । ऊर्ध्वाय नमः ।
ऊर्ध्वलिङ्गाय नमः । हिरण्याय नमः । हिरण्यलिङ्गाय नमः । सुव-
र्णाय नमः । सुवर्णलिङ्गाय नमः । दिव्याय नमः । दिव्यलिङ्गाय नमः ।
भवाय नमः । भवलिङ्गाय नमः । शर्वाय नमः । शर्वलिङ्गाय नमः ।
शिवाय नमः । शिवलिङ्गाय नमः । ज्वलाय नमः । ज्वललिङ्गाय
नमः । आत्माय नमः । आत्मलिङ्गाय नमः । परमाय नमः । परम-
लिङ्गाय नमः । एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्ग-स्थापयति पाणिमन्त्र
पवित्रम् ॥ (१६)

अन्वय — या अनुवाकाचा अन्वय सरळ आहे

अर्थ—पुष्कळ धनाच्या स्वामीला ह्य० कुबेररूप पार्वतीपतीला नम-
स्कार असो. निधनाचें जो रक्षण करतो तो ' निधनप, ' भक्ताना तीं जो
त्रेतो तो ' त ' आणि भक्ताच्या जो समीप असतो तो अन्तिक त्या निध-
नप-त अन्तिकाला नमस्कार असो ऊर्ध्व लोकी देवतारूपाने असणाऱ्या
शकराला नमस्कार असो ऊर्ध्व लोकी देवानां लिङ्गरूपानें स्थापि-
लेल्या व पूजा केल्या जाणाऱ्या पार्वतीपतीला नमस्कार असो. सर्वात्मक
असल्यामुळे सुवर्णरूप, रौप्यनिर्मित ङिगाकार, स्वर्ग लोकातील सुस्तरूप,
इन्द्रादिकांनी स्थापिलेल्या स्वर्गलोकस्थ लिगाकार, संसाररूप, ज्याच्यापासून
ब्रह्माण्ड निर्माण होतें त्या भवसङ्कट, भूलोकीं ससारी लोकाकडून पूजिल्या
जाणाऱ्या, महत्सुखास प्राप्त होणाऱ्या, ब्रह्माण्डहिसक, ज्योतिर्मय, द्वादश
ज्योतिर्लिङ्गरूप, सर्व जगदात्मक, आत्मलिङ्गरूप व परमलिङ्गरूप शकराला
नमस्कार असो या पूर्वोक्त मन्त्रानें सोम, सूर्य व सर्व देव याच्या कारणभूत,
सर्व मन्त्र ज्याचे अवयव आहेत व पाव्याना नुसत्या स्मरणानेंच जें पवित्र
करितें, अशा सर्व प्रकारच्या लिंगाला सर्व लोक स्थापितात (१६).

आतां शास्त्राधिकारी त्रैवर्णिकांना ज्ञानोत्पत्ति व्हावी हणून महादे-
वाच्या पांच मुक्तातील पश्चिम मुक्ताचें प्रतिपादन करणारा मन्त्र सांगतात —

सद्योजात प्रपद्यामि सद्याजाताय व नमनम ।

भवे भवे नाति भव भवस्व माम् । भवाद्भवाय नम ॥ (१७)

अन्वय — सद्योजात प्रपद्यामि । सद्योजाताय नमो नमो अस्तु । हे सद्योजात, मा भवे भवे न भवस्व । अतिमत्र भवस्व । भवाद्भवाय सद्योजाताय नमो अस्तु ॥

अर्थ—सद्योजातनावाचे ज पश्चिम मुल तद्रूप परमेश्वराला मी प्राप्त होता, तथा प्रकारच्या सद्योजाताला नमस्कार असो. हे सद्योजात, मला निरनिराळ्या जन्म निमित्तामध्यें प्रेरणा करू नको, तर जन्माच्या उष्ट घनासाठी तत्त्वज्ञानान प्रेरणा कर ससारातून उद्धार करणाऱ्या सद्योजाताला नमस्कार असो (१७)

उत्तर वस्त्रप्रतिपादक मंत्र सांगतात—

वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नम ध्रुवाय नमो रुद्राय नम
कालाय नम कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय
नमो बलप्रमथनाय नम सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नम ॥१८

अन्वय — या अनुवाकाचा अन्वय सरळ आहे

अर्थ—सुंदर दीप्त वामदेवाला, जगदुत्पत्तीच्या पूर्वार्ध असलेल्या ज्येष्ठाला, अतिशय प्रशस्त असलेल्या ध्रुवाला, प्रलयाने प्राण्यांना रडविणाऱ्या रुद्राला, सर्व प्राण्यांच्या आयुष्य-क्षयाला कारण होणाऱ्या कालाला, सुखाचा स्वीकार करणाऱ्या व नानाप्रकारच्या जगदुत्पत्तीच्या साधनाला, राक्षसांचे बल ज्याच्या योगानें नाहीसें केले जाते त्या बलविकारणाला, बळाला, बळप्रमथनाला, सर्व मूलांचें दमन करणाऱ्या सर्व भूतदमनाला व अतिशय सर्वज्ञ मनोन्मनाला नमस्कार असो (१८)

दक्षिणमुख-प्रतिपादक मंत्र—

अघोरेभ्योऽथ घारेभ्यो धारघोरतभ्य ।

सर्वेभ्य सर्वे शर्वभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्रभ्यभ्य ॥ (१९)

अन्वय—हे सर्व, ते अघोरेभ्य अथ घारेभ्य, धारघोरतरेभ्य, सर्वभ्य रुद्रभ्येभ्य नमो अस्तु ॥

अर्थ—हे परमेश्वरा, तुझ्या दक्षिणमुत्तररूप अधोर ह्र० सात्त्विक असल्यामुळे शान्त, तसेच घोर ह्र० राजस असल्यामुळे उग्र आणि तामस असल्यामुळे घोराहूनही अतिघोर अशा तीन प्रकारच्या व लयकाली हिंसा कर्णान्या रुद्ररूपाला सर्व देशी व सर्व काली नमस्कार असो. (१९)

पूर्वेकडील मुराचें प्रतिपादन करणारा मंत्र—

तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि ।

तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ (२०)

अन्वयः—तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन् न. रुद्रः प्रचोदयात् ॥

अर्थ—प्राग्वत्प्रदेवाचें नांव 'तत्पुरुष' असें आहे. त्या तत्पुरुष देवाला आझी गुरु-शास्त्रमुक्तानें जाणतो; आणि जाणून त्या महादेवाचें ध्यान करतो. यामुळे तो रुद्रदेव आझाला ज्ञान व ध्यान यांकरिता प्रेरणा करो. (२०)

ऊर्ध्वमुखाचा प्रतिपादक मन्त्र—

ईशानः सर्वविद्यानामीश्वर सर्वभूतानाम् ।

ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् ॥

अन्वयः—य. अथ ऊर्ध्वमुखः देवः सः सर्वविद्याना ईशानः, तथा सर्वभूताना ईश्वरः, ब्रह्माधिपतिः, ब्रह्मण अधिपति, ब्रह्मा मे शिव अस्तु । सः एव सदाशिवः अहं अस्मि ॥

अर्थ—जो हा ऊर्ध्वमुख देव तो सर्व विद्यांचा नियामक आहे. त्याचप्रमाणें सर्व प्राण्यांचा नियामक, वेदांचा सर्वोत्तम पालक, व हिरण्यगर्भाचा अधिपति आहे. अशा प्रकारच्या जो व्यापक परमात्मा तो मजवर अनुग्रह करण्यासाठीं शांत होवो. तोच सदाशिव मी होतो. (२१)

पुनरपि रुद्रदेवताक मंत्र—

नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽ-
भ्यिकापतये उमापतये पद्मपतये नमोनमः ॥ (२२)

अन्वय—हिरण्यवाहवे, हिरण्यवर्णाय, हिरण्यरूपाय, हिरण्यपतये, अन्विका—
पतये, उमापतये, नमः । पशुपतये नमोनमः ॥

अर्थ—सोन्याप्रमाणें ज्याचे वाहू व इनर अवयव दिसतात त्याला,
सोन्यासारखीं दुर्लभ वदाक्षरे ज्याच्यापासून उद्भवतात त्याला, तेजोमयाला,
नवनिधींच्या स्वामीला, पार्वतीपतीला व उमापतीला नमस्कार असो आव-
हस्तम्भपर्यंत जीव हेच पशू आहेत त्याच्या नायकाला नमस्कार असो,
(नमः या शब्दाचा हिरण्यवर्णादि प्रत्येक शब्दाशीं संबध व्हावा, ह्याणून
नमः शब्दाची आवृत्ति केली आहे २२)

आता वर सांगितल्याप्रमाणें उपासना करणाऱ्या पुरुषान उपास्याला
नमस्कार करते वेळीं ह्यावाक्याचा मंत्र—

ऋत० सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय नमो नमः ॥ (२३)

अन्वय—ऋतं एतत् परं ब्रह्म तत् ऋतं सत्यं, पुरुषं, कृष्णपिङ्गलं, ऊर्ध्व-
रेतं, विरूपाक्षं । तस्मै विश्वरूपाय नमो नमः ॥

अर्थ—हं जें परब्रह्म तत् सत्यं ह्य० अवाध्य आहे सत्यत्व व्यावहा-
रिक व पारमार्थिक असें दोन प्रकारचें आहे (हिरण्यगर्भरूप व्यावहारिक सत्य
आहे त्याचें निराकरण करून पारमार्थिक सत्याचें प्रतिपादन करण्यासाठीं
'ऋतं सत्यं' ह्य० अत्यंत सत्य, असें ह्मटलें आहे) तशा प्रकारचें ब्रह्म भक्तांवर
अनुग्रह करण्यासाठीं उमा महेश्वरात्मक पुरुषरूप होतें. त्याचा महेश्वररूप
दक्षिणभाग कृष्णवर्ण (काळा) व डावीकडचा उमामाग पिङ्गलवर्ण आहे
तो आपल्या सामर्थ्यानें वीर्य वद्वराधात धारण करून ऊर्ध्वगता हातो त्याला
तीन नेत्र असल्यामुळे तो विरूपाक्ष आहे. त्या सर्व जगद्रूप परमात्म्याला
नमस्कार असो (२३)

आतां रुद्रदेवताक मंत्र पढतात—

सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । पुरुषो वै रुद्रः सन्महो
नमो नमः ॥

विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत् । सर्वो
ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ (२४)

अन्वयः—सर्वः वै रुद्रः । तस्मै रुद्राय वै नमः अस्तु । यः पुरुषः सः एव
रुद्रः सन् महः तस्मै नमो नमः । यत् जडं विश्वं यत् च चेतनं भूतं, यत् च चित्रं
भुवनं, यत् च जानं, जायमानं सर्वः हि एषः रुद्रः तस्मै रुद्राय नमः अस्तु ॥

अर्थ—पुराणामध्ये जो पार्वतीपति रुद्र प्रसिद्ध आहे तोच सर्व आहे.
कारण तो जीवरूपाने सर्व शरीरांत प्रविष्ट झाला आहे. त्या सर्वात्मक रुद्राला
नमस्कार असो. प्रकृति-पुरुषांतील जो चिदात्मक पुरुष तोच मक्तांवर अनु-
ग्रह करण्याकरितां रुद्ररूपाने प्रतीत होतो. तेंच मद्रूप तेज आहे. तशा
रुद्राला पुनः पुनः नमस्कार असो. जें जड विश्व आहे व चेतन प्राणिवर्ग
आहे तसेंच हें जें चेतनाचेतनरूपाने विचित्र जगत् आहे आणि त्यांतही जें
जगत् पूर्वी उत्पन्न झालेले व यापुढें उत्पन्न होणारें आहे तो हा सर्व प्रपंच
रुद्रच आहे. तसल्या सर्वात्मक रुद्राला नमस्कार असो. (२४)

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं हृदे ।

सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ (२५)

अन्वयः—कद्रुद्राय, प्रचेतसे, मीढुष्टमाय, तव्यसे, हृदे शन्तम वोचेम । सर्वः
हि एषः रुद्रः तस्मै रुद्राय नमः अस्तु ॥

अर्थ—प्रशस्त, अतिशय ज्ञानयुक्त, मक्तांचे मनोरथ पूर्ण करणारा,
स्तुति करण्यास योग्य व हृदयरूप अशा रुद्राला उद्देशून आह्मी अतिशय
सुखकर स्तुतिरूप वाक्य बोलतो. हा सर्व रुद्र आहे. त्या रुद्राला नमस्कार
असो. (२५)

आता अग्निहोत्रकर्मांत होम-साधन द्रव्याला कारण होणाऱ्या एका वृक्षाचें विधान करितात.—

यस्य वेकङ्कत्यग्निहोत्रहवणी भवति प्रत्येवास्याहुतयस्तिष्ठन्त्यथो प्रतिष्ठित्यै ॥ (२६)

अन्वय — यस्य अग्निहोत्रहवणी वेकङ्कती भवति तस्य अग्निहोत्रेण आहुतयः तिष्ठन्ति । अथो प्रतिष्ठित्यै संपद्यन्ते ॥

अर्थ—अग्निहोत्रामध्ये ज्या दर्बानें हवि अग्नीत दिली जातो ती अग्निहोत्रहवणी. ज्या अग्निहोत्राची ती हवणी विकटूत वृक्षाच्या लाकडाची असते त्या अग्निहोत्र्याने तिच्या योगानें दिलेल्या आहुत्या निश्चयानें फलप्रद होतात. तशाच त्या चित्तशुद्धीच्या द्वारा तत्त्वज्ञानाच्या प्रतिष्ठेस कारण होतात (२६)

चित्तशुद्धीला कारण होणाऱ्या कर्मांचा उपयोग या मोक्षप्रकरणात संक्षेपत सुचवून प्रतिबंधनिवारक रक्षोघ्न मंत्र सांगतात ते जपाच्या उपयोगी आहेत—

कृणुष्व पाज इति पञ्च ॥

अन्वय — संहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाटके पठिता ‘ कृणुष्व पाज ’ इति पञ्च ऋच जपितव्या ॥

अर्थ—कृणुष्वजु सहितेच्या प्रथम काण्डात तृतीय प्रपाठकामध्ये ‘ कृणुष्व पाज ’ इत्यादि ज्या पाच ऋचा आहेत त्याचा जप करावा (या पुढें त्या पाची ऋचा क्रमानें अन्ययार्थासह देतां)

कृणुष्व पाज प्रसिति न पृथ्वीं याहि राजेवामवा इमेन ।

तृष्णीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्यरक्षसस्तपिष्ठे ॥

अन्वय — हे अग्ने, पृथ्वी प्रसिति न पाज कृणुष्व । तत् राजा इव अमवान् सन् इमेन (शत्रून् प्रति) याहि । त्वं तृष्णीं प्रसितिं अगु दूणान् अम्ना असि । तस्मान् रक्षत तपिष्ठे विध्य ॥

अर्थ—हे अग्ने, ज्याप्रमाणें पक्षिमक्षक निपाद पक्ष्यांना धरण्यासाठीं मोठ जाळें पसरतात त्याप्रमाणें आमच्या काम-क्रोधादि शत्रूंच्या संहारार्थ

आम्हाला बळ दे. नंतर जसा एकाद्रा राजा सहायसंपन्न होऊन हवीवरून चतुरङ्गसेनेसह शत्रूंवर चाल करून जातो त्याप्रमाणे तूही आमच्या शत्रूंचा संहार करावयास जा. कारण तू शीघ्र संहार करणाऱ्या प्रसितिसंश्व साधनाने युक्त होऊन पळणाऱ्या शत्रूंच्या मार्गे त्याची हिंसा करीत व त्यावर बाण फेंकीत जाणारा आहेस

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनुस्पृश धृपता शोशुचानः ।

तपूश्च्यसे जुह्वा पतद्ग्रा न सदिता विसृज विश्वगुल्का. ॥

अन्वयः—भो अग्ने, भ्रमास आशुया ये पतन्ति तान् पतद्गान् त्वं तपूषि तव धृपता तेजसा अनुस्पृश । त्वं शोशुचान जुह्वा हविव्यान् राक्षसैः न सन्दितः विश्वं गुल्का विसृज ॥

अर्थ—हे अग्ने, प्राण्यांना पीडा देण्यासाठी सर्वत्र भ्रमण करणाऱ्या व अहोरात्र इतस्ततः शीघ्र गमन करणारे जे पिशाच भटकत असतात त्यांना आणि सर्व प्रपञ्चाला सताप देण्याचेच ज्याचे शील आहे अशा राक्षसाना तू आपल्या प्रगल्भ तेजाने जाळून टाक. अन्तर्बहि शत्रूंना अतिशय दुःख देणारा, घुचेने हवन केलेल्या घृत-पुरोडोशादिरूप हवीने युक्त असलेला व राक्षसाकडून सर्वदा अस्वहित असा तू शत्रूंवर सर्व बाजूंनी उल्काचा वर्षाव कर.

प्रति स्पशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदध्यः ।

यो नो दूरे अधशःसो यो अन्त्यसे मा किष्टे व्यथिरादधर्षात् ॥

अन्वय —भो अग्ने, तूर्णितम त्वं स्पश अस्या विशः पायु भवा (भव) । नः दूरे अन्ति यः अपक्षस तमपि अपाकुरु । अहमपि अदध्यः भवामि । कि. व्यथि ते पुरस्तात् मा आदधर्षात् ॥

अर्थ—हे अग्ने, अतिशय वेगवान् असलेला तू आम्हाला पीडा देणाऱ्या शत्रूंना पाशांनी बाधून ने. या आमच्या पुत्रादि प्रजेचा रक्षक हो. आम्हा पासून दूर अथवा समीप आमच्या नाजाची इच्छा करणारा जो असेल त्यालाही दूर कर. मीही शत्रूकडून न पीडिलेला, असा व्हावे. कोणीही व्यथा देणारा राक्षस तुझ्यापुढे कधीही धुष्ट न होवो.

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यमित्रां ओषतात्तिग्महेते ।

यो नो अरातिं समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥

अन्वयः—भो भग्ने, उत्तिष्ठ । आतनुष्व । अमित्रान् नि-ओषतात् । हे तिग्म-हेते, नः यः अरातिं चक्रे तं शुष्कं अतसं न धक्षि । नीचा कुह । भो समिधान, सर्व एतत् साधय ॥

अर्थ—हे अग्ने, आह्मावर अनुग्रह करण्याकरितां तूं उठ. आह्मांवर दया कर. आमच्या कामादिक शत्रूंना अग्नीं भस्म करून टाक. हे तीक्ष्णा-युध, आह्मांवर जो कोणी शत्रुत्व धरतो, त्या आमच्या शत्रूला शुष्क वृक्षा-प्रमाणे जाळूं नकोस; तर अधोमार्गात टाक. हे देदीप्यमान अग्ने, तूं हे सर्व आमचे कार्य कर.

ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याध्यस्मद्भाविष्कुण्डुष्व देव्यान्पद्मे ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून् २७

अन्वयः—हे अग्ने, अस्मन् रिपून् अधि प्रतिविध्य । देव्यानि भाविष्कुण्डुष्व । ऊर्ध्वः भव । यातुजूनां स्थिरा अवतनुहि । जामिं परित्यज्य प्रमृणीहि । अजामि शत्रून् प्रमृणीहि ॥

अर्थ—हे अग्ने, आमच्या कामादि शत्रूंना अतिशय ताडून कर. त्याचप्रमाणे सत्कर्म व सद्गुपासना यांस प्रकट कर. सत्यलोचप्रभृति ऊर्ध्व-लोक देणारा हो. पुण्यलोकाचा विरोध करणाऱ्या राक्षसांची स्थिर धनुष्ये क्षिपिल कर आणि आलस्यादि सोडून त्याचा नाश कर. जमाचा संहार करायला तयार झालेल्या शत्रूंना आळस सोडून मारून टाक. (या पांवी रुचांचा अभिप्राय असा—हे त्रेलोक्यनायक अग्ने, आमच्या अन्तर्गतिः शत्रूंचे उन्मूलन करून, आद्यांला सत्कर्मांमध्येच प्रवृत्त करून, आमचे अन्तःकरण शुद्ध करून, भार्या-पुत्रादिकांसह शभर वर्षे भोग देउन मरणानंतर सर्व सुदुष्पातां मला मुनि दे.) (२७)

जीवनाला कारण होणाऱ्या क्षेत्राच्या लाभादिकांच्या द्वारा मुक्तीला कारण होणारा पृथ्वीदेवताक मंत्र—

अदितिर्देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरास्तेषां सर्वभूतानां
माता मेदिनी महता मही सावित्री गायत्री जगत्पुत्री पृथ्वी बहुला
विश्वा भूता कतमा काया सा सत्येत्यमृतेति वसिष्ठः ॥ (२८)

अन्वयः—देवाः, गन्धर्वाः, मनुष्याः, पितरः, असुराः, तेषां सर्वभूतानां
अदितिः माता, मेदिनी, महता, मही, सावित्री, गायत्री, जगती, उर्वी, पृथ्वी, बहुला,
विश्वा, भूता, कतमा, काया, सा, सत्या इत्येवं वसिष्ठः आह । अमृता इत्यपि स. एव
आह । अस्य मंत्रस्य ऋषिः वसिष्ठः ॥

अर्थ—देव, गन्धर्व, मनुष्य, पितर व असुर हे सर्व अदितिरूप
आहेत, ह्यांनून सर्व देहांतें उपादान कारण असलेली ती अदिति सर्वांची
माता आहे. मधु-केतभ राक्षसाच्या मेढाने झालेल्या तिला मेदिनी ह्याणतात,
किंवा कठिन असल्यामुळे ती मेदिनी होय. ती महता ह्या गुणांनीं अथवा
धैर्यानें युक्त आहे. सर्व प्राण्यांचा उपद्रव सहन करणें हाच तो गुण अथवा
हेंच धैर्य आहे. ती पूज्य अन्तर्यामीशीं संबध ठेवणारी, आपल्या उपासकांचें
रक्षण करणारी, जगदाश्रयभूत, अनेक प्रकारच्या शोतांनीं युक्त, मोठी विस्तार-
वाली, दाट अवयवांनीं युक्त, सर्वात्मिका, प्राणिदेहांच्या उत्पत्तीच्या पूर्वीं
असणारी, अतिशय सुखरूप, सर्व प्राणिदेहरूपांनं परिणाम पावलेली, प्रसिद्ध,
व व्यवहार-दर्शित बाधरहित, अशा प्रकारची आहे, असें वसिष्ठमुनींनीं सांगि-
तलें आहे. तसेंच, ती मरण-धर्मरहित आहे ह्या चतुर्युगाच्या प्रत्येक
आवृत्तीबरोबर ती नाश पावत नाहीं, असेंही त्यांनीं हटलें आहे. यास्तव
या मंत्राचा ऋषि वसिष्ठ आहे. (२८)

आतां वृष्टीच्या अभावामुळे होणाऱ्या उपद्रवाचा परिहार करून
उपकार करणाऱ्या अग्नेदेवताक मंत्राचा उपदेश करितात—

आपो वा इदं सर्वं बिम्बा भूतान्यापः प्राणा वा आपः पशव
आपोऽश्वमापोऽमृतमापः सम्राडापो विराडापः स्वराडापश्छन्दाः-

स्यापो ज्योतीः स्यापो यजूं स्यापः सत्यमापः सर्वा देवता आपो भूभुव सुवराप ॐ ॥ (२९)

अन्वय — यत् इदं जगत् अस्ति तत् सर्वं आप वै । विश्वा भूतानि आप । प्राण वै आप । पशव अपि आप । अनं आप । अमृतं आप । सन्नाड् आप । विराड् आप । छदासि आप । ज्योतीषि आप । यजुषि आप । सत्यं आप । सर्वं देवता आप भू, भुव, सुव, आपः ॥

अर्थ—हें जे जगत् आहे तें सर्व जलच आहे. (कसें ते सांगतात—) सर्व शरीरें (रेतीरूप जळाचा विकार असल्यामुळे) जल आहे. जलानेंच प्राणाचें पोषण होत असल्यामुळे शरीरातील प्राणसज्ञक वायुही जल आहे गाय, वकरी इत्यादि पशूही जल आहे. कारण ते त्याच्यामध्ये दुधाच्या रूपानें परिणत होत असतें. जलअन्नाचें कारण आहे, हे प्रसिद्ध असल्यामुळे व्रीहियवादिरूप अन्नही जल आहे. अमृतही जल आहे. उत्तमप्रकारें प्रकाशमान होणारा सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ, ब्रह्माण्ड देहानें स्पष्ट भासणारा विराट्, इन्द्रियाची अपेक्षा न करिताच स्वयं प्रकाशमान होणारा अव्याकृताभिमाना ईश्वर, गायत्रीप्रभृति छद्म, आदित्यादि ज्योति, अनियत अक्षराचे मन्त्र-यजु, यथार्थ कथनरूप सत्य, इन्द्रादि सर्व देवता, भू, भुव, सुव हे तीन लोक इत्यादि सर्व आप आहे आप मूलकारण परमात्मरूपानें प्रणवप्रतिपाद्य आहेत, असें सांगण्यासाठीं शेषटी ' ओ ' असें झटलें आहे (२९)

माध्याह्न सध्येत अतिमन्त्रित जलाचें प्राशन करण्याचा मन्त्र—

आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवीं पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोज्य यद्वा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहः स्याद्वा ॥ (३०)

अन्वय — आप पृथिवी पुनन्तु । पृथिवी पूता सती मा पुनातु । ब्रह्मणस्पति पुनन्तु । ब्रह्म पूता मा पुनातु । यत् उच्छिष्टं अभोज्य यत् वा दुश्चरितं तत् सर्वं (परिहृत्य) मा आप पुनन्तु । असता मया कृत परिग्रहं च पुनातु । तदर्थं इदं उदकं खादा ॥

अर्थ—आप पृथ्वीला प्रक्षालनान शुद्ध करोत ती पृथ्वी शुद्ध होऊन मज अनुष्ठान करण्याला पावन करो त्याचप्रमाणें आप वेदाचा पालक जो आचार्य त्याला पावन करोत आचार्यानें उपदेशिलेले ब्रह्मस्वरूप स्वतः पवित्र होऊन मला शुद्ध करो दुसऱ्यानें राऊन राहिलेले जें उच्छिष्ट तसेंच जें अभोज्य (ह्म० खाण्यास अयोग्य) तसेंच जें माझे दुश्चरित तें सर्व नाहीस करून जर मला पावन करो त्याचप्रमाणें शूद्रादिकाचा मा केलेला जो प्रतिग्रह त्यालाही आप पवित्र करोत त्याकरिता मंत्रविलेल ह जर माझ्या मुरारूप अंगीत स्वाहा ह्म० सुहुत असो (३०)

साय सध्याकाली जलपान करण्याचा मन—

अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्य ।

पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यदह्मा पापमकार्षम् ॥

मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिश्रा ॥

अहस्तद्वयलुम्पतु । यत्किंच दुरित मयि ।

ब्रह्म मा ममृतयोनौ । सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ (३१)

अन्वय —य आग्ने च मन्यु च य मन्युपतय ते सच अपि मन्युकृतेभ्य पापेभ्य मा रक्षन्ता । अह्मा यन् पाप मनसा वाचा हस्ताभ्या, पद्भ्या, उदरेण शिश्रा अवर्षं तत् अह भवउम्पतु । किंच यन् मयि दुरित इद अह मा अमृतयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥

अर्थ—जो हा अग्नि, क्रोधाभिमानी देव व क्रोधस्वामी ह्म० क्रोधाच नियमन करणारे देव ते सर्वही क्रोधामुळे घडलेल्या पाशापासून माझ रक्षण करोत या सपलेल्या दिवशा मीं ज पाप मन, वाणी, दोन्ही हात, पाय, पोत्र व शिश्न यांनी केले असले त दिवसाचा अभिमानी देव नाहीसें करो (दुसऱ्याच्या नाशदिकाच चिन्तन करणें ह मानस, अग्रिय, मिथ्या इत्यादि मापण हें वाचिक, अभिचारहोमादि ह हस्तकृत, गाय, ब्राह्मण, इत्यादि पूज्याना पायाचा स्पर्श करण हें पादकृत, अमाज्य भोजन हें उदरकृत आणि अग्न्यागमन हें शिश्न कृत पाप आले) तसेंच माझे दुसरेंही जें जे

पाप असेल त्याच्या या कर्त्याला (ह्र० लिङ्गशरीरूप मला) मी मरणरहित जगत्कारणामध्ये (ह्र० अवाधित स्वयंप्रकाश तत्त्वामध्ये) टाकतो. (ह्र० या होमानें मी तें सर्व मम्म करून सोडतो.) त्यासाठीं मंत्राविलेंलें हें जल माझ्या मुखाप्रति सुहृत असो. (३१)

प्रातः संध्यासमयी जलपानार्थं मंत्र—

सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः ।

पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यत्रात्रिया पापमकार्षम् ।

मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिश्ना ॥

रात्रिस्तदवलुम्पतु । यत्किंच दुरितं मयि ॥

इदमहं माममृतयोनी । सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ (३२)

अन्वय —सूर्य च मन्यु च मन्युपतय च मामन्युकृतेभ्यः. पापेभ्यः रक्षन्ता । रात्रिश्च मनसा, व वा, हस्ताभ्या, पद्भ्या, उदरेण, शिश्ना यन् पापं अकार्षं तत् रात्रि अवलुम्पतु । किंच मयि यत् दुरितं इदं अहं मा अमृतयोनी सूर्य ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥

अर्थ—सूर्य, मन्यु व मन्युपति हे देव क्रोधामुल्लेखलेल्या पापापासून माझे रक्षण करोत. मी गेल्या रात्रीं मनानें, वाणीनें, हातांनीं, पायांनीं उदरानें व शिश्नानें जें पाप केले तें रात्रीची अभिमानी देवना नाहींसें करो. तसेंच मजमध्ये दुसरेही जें काय पाप आहे त्या सर्वांच्या कर्त्याला ह्र० या मला मी सूर्यापाधिक, स्वयंप्रकाश, नित्य जगत्कारणामध्ये टाकितो त्यासाठीं मंत्राविलेंलें हें जल माझ्या मुखाप्रामध्ये सुहृत असो (३२)

प्राणायामादि सर्व कर्मांमध्ये अवश्य असलेल्या ओंकाराचे ऋष्यादि सांगनात—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यादि ॥

गायत्रं छन्द परमात्म मरूपम् । सायुज्यं विनियोगम् ॥ (३३)

अन्वयः—ओमिति यन् एकाक्षरं तत् ब्रह्म । तस्य देवता अग्निः ।

ब्रह्म इति यत् तत् आर्षं । गायत्रं छन्द परमात्म मरूपं विनियोगं सायुज्यम् ॥

अर्थ—ॐ असें जें एकाक्षर आहे तें ब्रह्म (ब्र० सर्व ब्रह्माण्डाची उत्पत्ति, स्थिति व नाश, यांचें कारण आहे.) त्याची देवता अग्नि आहे. (अग्नि ब्र० सर्वव्यापक परमात्मा.) अग्निशब्दोपलक्षित ब्रह्मच त्याचा ऋषि आहे. (मंत्रही ब्रह्म, ऋषिही ब्रह्म व देवताही ब्रह्म. तात्पर्य ॐकार स्वतःच सर्व आहे.) दैवी गायत्री हा याचा छन्द, परमात्मलक्षण सर्वात्मक परब्रह्माची प्राप्ति हाच याचा विनियोग आहे. (३३)

तिन्ही संध्येत मार्जनानंतर गायत्रीच्या आवाहनाचा मंत्र—

आयातु वरदा देवी अक्षर ब्रह्म संमितम् ।

गायत्रीं छन्दसां मातेदं ब्रह्म जुपस्य मे ।

यदह्मात्कुरुते पापं तदह्मात्प्रतिमुच्यते ॥

यद्रात्रियात्कुरुते पापं तद्रात्रियात्प्रतिमुच्यते ।

सर्ववर्णे महादेवि संध्याविधे सरस्वति ॥ (३४)

अन्वय —वरदा देवी अक्षरं समितं ब्रह्म उद्दिश्य आयातु । छन्दसा माता गायत्री इदं ब्रह्म जुपस्य । हे संध्याविधे, सरस्वति, महादेवि, सर्ववर्णे, यदह्मात् पापं कुरुते तदह्मात् प्रतिमुच्यते । यत् रात्रियात् पापं कुरुते तत् रात्रियात् प्रतिमुच्यते ॥

अर्थ—आह्मांला अभीष्ट वर देणारी गायत्री देवी विनाशरहित व वेदान्तप्रमाणानें निश्चित असें जें जगत्कारण ब्रह्म त्याचा उपदेश करण्यासाठीं येवो. गायत्री, त्रिष्टुप् इत्यादि छन्दांची अथवा वेदाची जी माता ती आह्मांला या वेदान्तप्रतिपाद्य ब्रह्मतत्त्वाचा उपदेश करो. हे संध्याविधे, ब्र० संध्यारूप विधे, हे सरस्वति, हे महादेवि, हे सर्ववर्णे, (ब्र० रक्त, श्वेत, कृष्ण या वर्णांनीं युक्त) तुझा भक्त ज्या दिवशीं जें पाप करितो त्या दिवशींच तो न्यापासून मुक्त होवो. तसेंच ज्या रात्रीं जें पाप करितो त्या रात्रींच तो त्यापासून मुक्त होवो. (३४)

आता गायत्रीच्या आवाहनाचे मंत्र—

ओजोऽसि सहोऽसि यलमसि भ्राजोऽसि देवानां धाम-
नामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरो गायत्री-
मावाहयामि सावित्रीमावाहयामि सरस्वतीमावाहयामि छन्द-

ऋषीणावाहयामि श्रियमावाहयामि गायत्रीया गायत्रीच्छुन्वो
विश्वामित्रऋषिः सविता देवताऽग्निर्मुखं ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदयं
रुद्रः शिखा पृथिवी योनिः प्राणापानव्यानोदानसमाना सप्राणा
श्वेतवर्णा सांख्यायनस्तगोत्रा गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा
पट्कुक्षिः पञ्चशीर्षोपनयने विनियोगः ॥

अन्वयः—हे गायत्रि, त्वं ओजः असि । सहः असि । बलं असि । भ्रातः
असि । देवानां यत् धाम तत् नाम असि । विश्वं असि । विश्वायुः असि । सर्वं असि ।
सर्वायुः अमि । अभिमूः अमि । ॐ असि । गायत्रीं आवाहयामि । (शुटोल अन्वय
सरळ आहे.)

अर्थ—हे गायत्रि, तू ओज (बळाला कारण होणारा जो आडवा
धातु तद्रूप आहेस, तूं सह (शत्रूंना पराभूत करणारी शक्ति) आहेस. तू बल
(शरीरांतील व्यवहारसामर्थ्य) आहेस. तूं दीप्तिरूप आहेस. देवांचें जें तेज
तच तुझें नांव आहे. सर्व जगद्रूप तूंच आहेस. तू पूर्ण आयुष्यरूप आहेस
तू सर्व आहेस. तूं सर्वायु आहेस. तू सर्व पापाचा तिमिळार करणारी आहेस
व प्रणवप्रतिपाद्य परमात्मा आहेस. तशा प्रकारच्या गायत्रीचें मी मनामध्ये
आवाहन करितों. सावित्रीचें आवाहन करितों. सरस्वतीचें आवाहन करितों.
सर्व छन्द व ऋषि यांचें आवाहन करितों. सर्व वेदाच्या श्रीचें आवाहन
करितों. (याप्रमाणे गायत्रीचे आवाहन करून व तिच्या छन्दादिकांचें स्मरण
करून ध्यान करावें.) गायत्रीचा गायत्री हाच छन्द, विश्वामित्र ऋषि,
सविता देवता, प्रसिद्ध अग्नि हेंच मुख, चतुर्मुख ब्रह्मा हें शिर, विष्णु हें
हृदय, रुद्र ही शिखा; व पृथ्वी हीच योनि आहे प्राण, अपान, व्यान, उदान
व समान हे षाच वायु तिच्यामध्ये प्रवहादिरूपांनीं राहतात. वागादि इन्द्रि-
यांनीं युक्त असलेली ती सप्राण आहे शुद्धसत्त्वगुणप्रधान असल्यामुळें ती
श्वेतवर्ण आहे. सांख्यायन झ० परमात्मा, त्याचें जें गोत्र तेंच हिचें गोत्र
आहे. ती गायत्री मंत्ररूप आहे. तिच्यामध्ये चौव्वीस अक्षरे आहेत. त्यामुळें
तिचे तीन पाद आहेत. सर्व वेदरूप असलेल्या तिच्या सहा वेदांज्जें ह्याच
कुक्षि (कुशी) आहेत चार वेदांने चार उपनिषद्भाग हीं तिचीं चार शिरें

व इतिहास पुराणें हें पाचवें शिर आहे. हिचा विनियोग वट्ट्या उपनयना-
कडे केला आहे. (३४)

गायत्रीचें आवाहन व व्यान, यानंतर प्राणायामासाठी मंत्र—

ॐ भू । ओं भुव । ओं सुव । ओं म ।

ओ जन । ओं तप । ओं सत्यम् ॥

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो न प्रचोदयात् ।

ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभृभुव सुवरोम् ॥ (३५)

अन्वय — ॐ भू ॐ सत्य । ॐ य न धिय प्रचोदयात् तस्य
सवितु देवस्य वरेण्यं तत् नो धीमहि ॥ ॐ आपः, ज्योति, रस, अमृत इति
यत् तत् सर्वं ॐ ब्रह्म । भू, भुव, सुव, ॐ ॥

अर्थ—भू, भुव इत्यादि सात व्याहृती सात लोकांच्या प्रतिपादक
आहेत. ते लोक प्रवणप्रतिपाद्य ब्रह्मस्वरूप आहेत असें सांगण्याच्या इच्छेन
प्रत्येक व्याहृतीवरोवर प्रणवाचा उच्चार केला आहे 'तत्सवितु' येथून
पुढचा गायत्री मंत्र आहे त्याचें प्रतिपाद्य ब्रह्मच आहे, असें सांगण्याच्या
इच्छेनें त्या मंत्राच्या पूर्वीही प्रणवाचा उच्चार केला आहे जो सविता
(परमेश्वर) आमच्या बुद्धिवृत्तींना प्रसन्नत्वामध्ये प्रेरित करितो, त्या प्रेरक
अन्तर्यामी देवाच्या त्या श्रेष्ठ तेजाचें आर्ह्य ध्यान करिता. (यापुढें गाय
त्रीचें शिर सांगतात—) ज्या समुद्र, नद्या इत्यादिकातील आप आहेत, त्याच
प्रमाणें जी आदित्यादि ज्योति आहेत, तसाच मधुर, अम्ल इत्यादिक जो रस
आहे तसच देवांनीं प्यालेल जें अमृत आहे तें सर्व प्रवणप्रतिपाद्य
ब्रह्मच आहे भू, भुव, सुव हे तीन लोकही प्रणवप्रतिपाद्य ब्रह्म आहे. ३५

जपानंतर गायत्रीच्या विसर्जनाचा मंत्र—

उत्तमे शिखरे जाते भूम्या पर्वतमूर्धनि ।

ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम् ॥

अन्वय —भूम्या, पर्वतमूर्धनि, उत्तमे शिखरे जाते देवी ब्राह्मणेभ्यः अभ्य-
नुज्ञाता ययासुख गच्छ ॥

अर्थ—भूमीवरील मेळ नावाच्या पर्वतावर जें उत्तम शिखर आहे त्यावर वर सांगितलेल्या प्रकारची गायत्री देवता राहते यास्तव हे देवि, तुझे उपासक व तुझ्या अनुग्रहानें सतुष्ट झालेले जे ब्राह्मण त्याची अनु-
मति मिळाली असता तू स्वतःला सुख होईल अशा रीतीनें स्वस्थानीं जा.

स्तुतो मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्ती पयने द्विजाता ।

आयु पृथिव्यां त्रविषं ब्रह्मवर्चसं मह्यं दत्त्वा प्रजातु ब्रह्मलोकम् ॥

अन्वय —द्विजाता गायत्री पृथिव्या विद्यमानाय मया आयु, त्रविषं, ब्रह्मवर्चसं दत्त्वा पयने प्रचोदय-ती वेदमाता वरदा मया स्तुतो (स्तुता सती) प्रजातु (प्रजातें) ब्रह्मलोकं प्रयातु ॥

अर्थ—(पूर्वं मन्त्रात अपरोक्षतेन सांगितलेला मन्त्र या मन्त्रात परोक्ष-
रीतीनें स्पष्ट करितात) द्विजाकडून उपासना केली जाणारी गायत्री किंवा सूर्यमण्डल व ब्रह्मलोक यात प्रादुर्भूत झालेली गायत्री या पृथ्वीवर विद्यमान असलेल्या मला पूर्ण आयुष्य द्रव्य व ब्रह्मवर्चस देऊन ज्याप्रमाण प्राणवायु सर्व प्राण्यांना प्रेरणा करून त्याकडून त्रिया करवितो त्याप्रमाणें अन्नपौमिष्ठपान प्रेरणा करणारी चारी वेदांची जननी उपास-
कांना इष्टार्थ देणारी आणि मन्त्रकडून स्तुति केली गेलेली अशी होत्साती परमात्म्यापासून उत्पन्न झालेल्या ब्रह्मलोकास जावो. (३६)

पूर्वात उपासना करण्यास असमर्थ असलेल्या पुण्याला जप करावयास योग्य असा, आदित्यदेवताक मन सांगतात—

घृणि सूर्य आदित्या न प्रभा यात्यक्षरम् ।

मधु क्षरन्ति तद्रसम् ।

सत्य धे तद्रसमापो ज्योतीं रमाऽमृतं ब्रह्म भूभुवः सुवरात् ॥३७॥

अन्वय —घृणि, सूर्य, अक्षर, आदित्य, प्रभा न पाति । नय तत् ॥ ३७ ॥
मधु क्षरन्ति । तत् ॥ ४, रस, आय, ज्योति, रस, अमृत, ब्रह्म, भू, भुव, स्व, ॥
५० तत् ॥ ५० आदित्य ॥

अर्थ—दीप्तिमान्, जगाला प्रसवणारा व नित्य आदित्य आपल्या प्रभे-
प्रमाणें आकाशमार्गानें गमन करतो. नद्या त्या आदित्यापासून उत्पन्न झालेल्या
रसाला ह्मणजे उदकाला तें मधुर होईल अशा रीतीनें वाहतात. तें आदित्य-
रूप ब्रह्मच यथार्थ भाषण, मधुरादि रस, नयांतील जल, चन्द्र, अग्नि इत्यादि
ज्योति, प्रत्येक पदार्थाचें सार, अमृत, वेदविद्या, भूः, भुवः, सुवः हे तीन
लोक व प्रणव आहे. (ह्र० सत्यादि हे सर्व आदित्यच आहे, असें मनानें
चिन्तन करावें. ३७)

ज्ञानप्रतिबन्धक महा पातकांची निवृत्ति करणारे त्रिसुपर्णनामक
मंत्र सांगतात—

ब्रह्ममेतु माम् । मधुमेतु माम् ॥ ब्रह्ममेव मधुमेतु माम् । यास्ते
सोम प्रजा वत्सोऽभि सो अहम् ॥ दुष्यप्रहं दुरुष्यह । यास्ते
सोम प्राणाःस्ताञ्जुहोमि ॥

अन्वयः—महं मां एतु । मधुं मां एतु । मधु महं एव मां एतु । हे सोम, ते
याः प्रजाः ताः अभि सः अहं वत्सः अस्मि । हे दुष्यप्रहन्, दुरुष्यह । हे सोम, याः
ते प्राणाः तान् जुहोमि ॥

अर्थ—ब्रह्मतत्त्व मला प्राप्त होवो. परमात्मन् रूप वस्तु मला प्राप्त
होवो. मधुर ब्रह्मच मला प्राप्त होवो. हे परमात्मन् सोम, (उमा ह्र० ब्रह्म-
विद्या तिच्यासह असणारा तो सोम) तुझ्या ज्या देव-मनुष्यादि प्रजा आहेत
त्यांतील तुझा सेवक, बालक अशा प्रकारचा हा मी तुझ्या करणेला योग्य
आहें. यास्तव संसाररूप दुःस्वप्नाचा घात करणाऱ्या परमेश्वरा, तूं माझ्या
दुःसह संसाराचा विनाश कर. हे परमात्मन्, तुझ्या प्राणवृत्तीमध्ये मी आ-
पल्या प्राणवृत्तीचा होम करतो. ह्र० इन्द्रियांना विषयांपासून निवृत्त करून
मी आपलें चित्त केवळ तुझ्या ठिकाणीं लावतो.

आतां या पहिल्या त्रिसुपर्णमंत्राचें माहात्म्य ब्राह्मणरूपानें सांगतात—

त्रिसुपर्णमयाचितम् । ब्राह्मणाय दद्यात् ॥

ब्रह्महत्यां वा एतं गन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति ॥ :

ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ॥ ओम् (३८)

अन्वयः—त्रिसुपर्ण अयाचित एव ब्राह्मणाय दयात् । ये ब्राह्मणाः त्रिसुपर्णे पठन्ति ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आसहस्रात् पक्षि पुनन्ति ॐ ॥

अर्थ—शिष्यानें विशेषदेशासाठीं प्रार्थना केल्यावांचून त्याला ती सांगूं नये, असें शास्त्र आहे. पण हें त्रिसुपर्ण शिष्याच्या याचनेवांचूनच ब्राह्मणाला यावें. नंतर जे ब्राह्मण या त्रिसुपर्णाचा सर्वदा जप करितात ते ब्रह्महत्या-दोषाचा विनाश करितात. त्यांना सोमयागाचें फल मिळतें. ते ज्या पंक्तीत बसून भोजन करितात त्या पंक्तीतील एक सहस्र लोकांस पावन करितात, यास्तव प्रणवप्रतिपाद्य परमात्माच या मंत्राची देवता आहे. (३८)

दुसरें त्रिसुपर्ण सांगतात—

ब्रह्म मेधया । मधु मेधया । ब्रह्ममेव मधु मेधया ॥

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् ।

परा दुष्प्रमिय सुव । विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ॥

यद्भद्रं तन्म आसुव । मधु वाता क्रतायते ॥

मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्तोषधीः ॥

मधु नक्तसुतोपसि मधुमाध्वीर्धिव रजः । मधु धीरस्तु नः पिता ॥

मधुमाक्षो वनस्पतिर्मधुमा अस्तु सूर्यः ।

माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥

अन्वयः—यत् ब्रह्म तत् मेधया लभ्यतां । मधु मेधया लभ्यतां । ब्रह्म एव मधु मेधया लभ्यतां । हे सवितः देव, अद्य नः प्रजावत् सौभगं सावीः । दुष्प्रमियं परासुव । हे सविनः देव, विश्वानि दुरितानि परासुव । यद् भद्रं तत् मे आसुव । क्रतायते मयं वाताः मधु वान्तु । सिन्धवः मधु क्षरन्ति । नः शोषधीः माध्वीः सन्तु । नक्तं च उपसि उत (मे) मधु अस्तु । पार्थिवं रजः मधुमत् अस्तु । नः पिता योः मधु अस्तु । नः वनस्पतिः मधुमान् अस्तु, सूर्यः मधुमान् अस्तु । गावः नः गावोः भवन्तु ॥

अर्थ—जे जगत्कारण ब्रह्म तें मला गुरूनें उपदेशिलेलें मलावाक्य व त्याचा अर्थ यांच्या धारण-शक्तीच्या योगानें प्राप्त होवो. तसेंच मधु (द्र०

सुख) मेधेने (वारिणाशकीने) प्राप्त होवो. ब्रह्मरूप मधुही मेधेच्या योगानें प्राप्त होवो. हे ग्रेरक देवा, आज आह्मा शिष्यार्थांना शिष्य, प्रशिष्य, पुत्र इत्यादिकांनी युक्त असें आचार्यरूप सौभाग्य दे. दुष्ट स्वप्नासारख्या या द्वैतप्रत्ययाचें निराकरण कर. हे ग्रेरक देवा, आमच्या ज्ञानाला प्रतिबंध करणारीं सर्व पापें दूर कर. असमावना, विपरीत भावना इत्यादिकांनीं रहित असें कल्याणरूप तत्त्वज्ञान मज उपासकाला पूर्णपणें दे. ग्राह्याची इच्छा करणाऱ्या मला वायू सुखकर होतील अशा रीतीने वाहोत (कारण वायूचा क्षोभ झाल्यास रोगाची उत्पत्ति होऊन तत्त्वज्ञानाला मोठें विघ्न होईल. यास्तव तें न व्हावें ह्मणून वायूच्या अनुकूलतेची येथें प्रार्थना केली आहे. यापुढील प्रार्थनाचाही असाच अभिप्राय जाणावा) नया मधुर व आरोग्यकर जल सपादग करोत व्रीहि-यमादि ओषधी आह्माला पथ्यकर होवोत रात्री व प्रभातसमयीं आणि दिवसाही मज विद्यार्थ्याला सुख होवो. (ह्म० आह्माला कालकृत विघ्न न होवो.) पृथ्वीतील रजही माधुर्ययुक्त, कटकपापाणादिरहित व त्यामुळेंच अनुकूल असो आमच्या पित्यासारसी चौही अतिवृष्ट्यादि प्रातिकूल्यानें रहित असो आम्र, वनस इत्यादि वृक्ष मधुरफलानीं युक्त होऊन आमच्या जीवनाला कारण होवोत. सूर्यही पुष्कळ सन्ताप न देता अनुकूल प्रकाशाने युक्त होवो. गाईही आमच्या जीवनाला कारण होणाऱ्या मधुर दुग्धानें युक्त होवोत.

या त्रिसुपर्ण मन्त्राचा महिमा सांगतात—

य इम त्रिसुपर्णमयाचित ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ब्रूणहत्या या एते भ्रान्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्ण पठन्ति ॥

ते सोम प्राप्नुवन्ति । आसहस्रात्पार्द्धिं पुनन्ति ॥ (३३)

अन्वय —य इम त्रिसुपर्ण मयाचित ब्राह्मणाय दद्यात् । ये ब्राह्मणा त्रिसुपर्ण पठन्ति ते एते भ्रूणहत्या भ्रान्ति ये । ते सोम प्राप्नुवन्ति । आसहस्रात् पार्द्धिं पुनन्ति ॐ ॥

अर्थ—जो हा त्रिसुपर्ण मन्त्र याचना केल्यावाचून ब्राह्मणाला देतो तो महापुण्यवान् होय. जे ब्राह्मण या त्रिसुपर्णाचा जप करितात ते ब्राह्मण-

गर्भाच्या अथवा क्षत्रिय गर्भाच्या हननाचा नाश करितात ह्म० भूणहत्या दोषापासून मुक्त होतात ते सोमयागाच्या फलाला प्राप्त होतात पर्कीतील एक सहस्र लोकाना पावन करितात. प्रणवप्रतिपाद्य परमात्माच याची देवता आहे (३९)

आता तिसरा त्रिसुपर्ण मंत्र सांगतात—

ब्रह्म मेधवा । मधु मेधवा । ब्रह्ममेव मधु मेधवा ॥

ब्रह्मा देवाना पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणा महिषो मृगाणाम् ॥

स्येना गृधाणा स्वधितिर्वनाना सोम पवित्रमत्येति रेभन् ॥

ह स शुचिपद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ॥

नृपद्वरसद्वतसद्व्योमसद्वजा गोजा क्रतजा अद्रिजा क्रत बृहत् ॥

अथ — ब्रह्म मेधवा । मधु मेधवा । ब्रह्म एव मधु मेधवा । देवानां मध्ये

ब्रह्मा भूत्वा परमेश्वर अवतिष्ठते । कवीनां मध्ये पदवी, विप्राणां ऋषि, मृगाणामहिष,

गृधाणां स्येन, वनानां स्वधिति भवति । सोम भूत्वा रेभन् सन् सर्व पवित्र अत्यति ॥

ह स, शुचिपद्, वसु, अंतरिक्षसत्, होता, वेदिपद्, अतिथि, दुरोणसद्,

नृपद्, वरसन्, क्रतसन्, व्योमसत्, अक्षा, गोजा, क्रतजा, अद्रिजा

एतत्सर्वं क्रत बृहत् ॥

अर्थ—ब्रह्म मेधवत् आहे ह्म० यज्ञदानादिकानीं प्राप्त होणारी

जी जिज्ञासा तिच्या योगानें ब्रह्मज्ञानाचा लाभ होतो तसेंच मधु मेधवत्

आहे. मधु ब्रह्मच मेधवत् आहे (या पुर्वील अर्थ मागें पृष्ठ ४६ व ४७

यावर आहे)

ऋचं त्वा रुचं त्वा समित्स्रवन्ति सरितो न धेना ।

अन्तर्हृदा मनसा पथमाना । घृतस्य धारा अभिवाकशीमि ॥

अथ — ऋच, त्वा रुच समित्स्रवन्ति । सरित न धेना अन्त

हृदा मनसा पथमाना घृतस्य धारा अभिवाकशीमि ॥

अर्थ—(ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर किंवा विश्व, तैजस, प्राज्ञ, अथवा विराट, हिरण्यगर्भ, ईश्वर हे तीन सुपर्ण—पक्षी ज्याच्या पासून उत्पन्न

झाले त्या परमात्म्याला त्रिसुपर्ण ह्मणतात. त्या त्रिसुपर्णाचे प्रतिपादन करणारा हा ग्रन्थही त्रिसुपर्ण होय. यास्तव) हे ऋचे, ऋग्वेदरूप अशा तुला उद्देशून ही समिध अग्नीमध्ये वेदप्राप्त्यर्थे दिली जाते. मीं अग्नीमध्ये टाकलेल्या ह्या नग्रांसारख्या, देवांकडून प्याल्या जाणाऱ्या बहुद्रव्यस्थ मनाने पवित्र केल्या जाणाऱ्या घृताच्या धारा तुजकडे बहात आहेत. अशा प्रकारच्या या घृतधारा मी सर्व देवतांना देतो.

हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ।

तस्मिन्सुपर्णो मधुकृत्कुलायी भजजाम्ते मधु देवताभ्यः ॥

तस्याऽऽसते हरयः सत तीरे स्वधां दुहाना अमृतस्य धाराम् ॥

अन्वयः—आमा मध्ये तस्मिन् सुपर्णे देवताभ्यः मधु भजन् आस्ते । य. हिरण्ययः वेतसः मधुकृत् कुलायी अस्ति । तस्य तीरे सत हरयः अमृतस्य धारा दुहानाः आसते ॥

अर्थ—या पूर्वोक्त घृत-धारांमध्ये त्या आहवनीय अग्नीत त्रिसुपर्ण (परमात्मा) सर्व देवतांना मधुर हवि बांटून देत राहतो. तो तेजोमय, बहुद्रव्यवान्, स्वर्गादि सुप्त देणारा व सर्व प्राण्यांच्या देहरूपी घरगुंठांचा आश्रय आहे. असा प्रकारच्या त्या परमात्म्याच्या समीप केवळ स्मरणानेच पोषिं हरण करणाऱ्या अमृताच्या धारेसारख्या स्वधेला ह्म० हव्यद्रव्याच्या परंपरेला त्या त्या देवतेस पोचविणारे सात ऋषि राहतात.

य इदं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥

धीरहत्यां वा पते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति ॥

ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आसहस्रात्पार्ङ्गिः पुनन्ति ॥ ॐ ॥ (४०)

अन्वयः—यः इदं त्रिसुपर्णं अयाचितं • इत्यादि अन्वय पूर्वोप्रमाणे व अर्थही पूर्वोप्रमाणेच. केवळ वेद-शास्त्रतपन य वेद-शास्त्रेक अनुष्ठान करणारा ब्राह्मण किंवा आभिविक्त राजा हा धीरशब्दाचा अर्थ आहे.

ब्रह्मज्ञानाला प्रतिबन्ध करणाऱ्या महा पातकांची निवृत्ति करण्यासाठी तीन जप्य त्रिसुपर्ण मंत्र सांगितले. त्यांतील केवळ ब्राह्मण जातीच्या पुरुषाचा

वध करणें ही ब्रह्महत्या असून तें पञ्च महापातकातील प्रबल महापातक आहे भ्रूणहत्या त्याहून अधिक व वरिहत्या त्याहूनही अधिक आहे पण या त्रिसुपर्ण मंत्राचा जप यावजीव केल्यास तो तसल्या पातकांचेही जर निवर्तन करतो तर तो जप सुरापानादि त्याहून निकृष्ट असलेल्या पापांचें निवर्तन करतो, हें काय सांगावें ? अशा रीतीने प्रतिबन्धाच्या निवृत्तीचा उपाय सांगून जीवात्म्याच्या ईश्वराशीं असलेल्या अभेदाचें ज्ञान व्हावें ह्मणून धारणाशक्तीच्या अभिमानांनी देवतेची प्रार्थना करण्यासाठींच कच्चा सांगतात

मेधा देवी जुपमाणा न आगाद्विश्वार्ची भद्रा सुमनस्यमाना ।

त्वया जुष्टा नुदमाना दुरुक्तान्वृहद्वदेम विदधे सुरीरा ॥

अन्वय — मेधा, देवी, विश्वार्च, भद्रा, सुमनस्यमाना जुपमाणा सती न आमान । हे देवि, त्वया जुष्टा दुरुक्तान् नुदमाना गुवारा विदध वृहत् वदेम ॥

अर्थ — ग्रन्थ व त्याचा अर्थ यांना धारण करणारी शक्ति (ह्र० मेधा), तिची अभिमानांनी देवी, विश्वज्यापिनी, कल्याणी, आझावर अनुग्रह करील, अशा प्रकारच्या सुमनाची इच्छा करणारी देवी सतुष्ट होत्सती आह्लाकटे येवो हे देवि, तू ज्याच्यावर अनुग्रह केला आहेस त्याचप्रमाणे पुस्तार्थाच्या उपयोगी नसलेले वेदवाह्य अर्थ ज्यानीं सोडले आहेत ह्र० जे केवळ वेदनिष्ठ आहेत तसेच जे उत्तम पुत्र, क्षिप्य इत्यादिरूप आहेत ते आझी यज्ञाचे अनुष्ठान केलें असता शुद्धान्न करणयुक्त होऊन परब्रह्मतत्त्वाचें कथन करता

त्वया जुष्ट कपिर्भवति देवि त्वया ब्रह्मागतश्रीकृत त्वया ॥

जुष्टश्चित्र विन्दते वसु सा नां जुपस्व त्रिणिना न मेधे । (४१)

अन्वय — हे देवि मेधे, त्वया जुष्ट कपि भवति । त्वया जुष्ट पुरुष मन्त्रा भवति । उत त्वया जुष्ट आगतश्री भवति । त्वया जुष्ट चित्र वसु विन्दते । हे मेधे, सा त्वे न त्रिणिना न जुपस्व ॥

अर्थ — हे देवि मेधे, तुजकडून अनुग्रह कला गेलेला पुरुष कपि ह्र० अतीन्द्रियार्थदर्शी होतो तसाच तुजकडून अनुग्रह कला गेलेला पुरुष संपत्तिमान होतो. ह्मणूनच तुजकडून अनुग्रहित झालेला पुष्प पशु,

सुवर्ण, धान्य इत्यादि विविध धनास प्राप्त होतो. हे मेघे, तशा तऱ्हेची तू आहारावर धनाद्याप्रमाणें अनुग्रह कर. (ह्यं ज्याप्रमाणें एकाद्या धनपतीनें अनुग्रह केला असता दरिद्रही कृतार्थ होतो त्याप्रमाण मी कृतार्थ होईन.) ४१

आता मेघा देणाऱ्या देवताचीं प्रार्थना करण्यासाठीं मंत्र—

मेघां म इन्द्रो दधातु मेघां देवी सरस्वती ॥

मेघां मे अश्विनावुभावाधत्ता पुष्करस्तजा ॥

अन्वय.—इन्द्र म मेघा ददातु । देवा सरस्वती मेघा ददातु । पुष्कर-
स्तजा उभौ अश्विनौ मे मेघा आधत्ता ॥

अर्थ—इन्द्र मला मेघा देवो देवी सरस्वती मला मेघा देवो. कमल-
मालानीं युक्त असलेले अश्विनीकुमार मला मेघा देवोत.

अप्सरास्तु च या मेघा गन्धर्वेषु च यन्मनः ॥

देवी मेघा सरस्वती सा मा मेघा सुरभिर्जुपता स्वाहा (४२)

अन्वय —अप्सरास्तु या मध' च गन्धर्वेषु यत् मन देवी मेघा सरस्वती सा
सुरभि मां जुपता स्वाहा ॥

अर्थ—देव स्त्रियामर्त्ये जी मेघा आहे, गन्धर्वांमध्ये जें मेघारूप
मन आहे, हिरण्यगर्भादि देवामर्त्य जी मेघा आहे आणि वेदशास्त्ररूप जी
मेघा आहे ती सर्व सुगन्धयुक्त अथवा सर्व कामना पूर्ण करणारी होऊन
माझें सेवन करो. (४२)

आ मा मेघा सुरभिर्विद्यरूपा हिरण्यवर्णा जगती जगम्या
ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमाना सा मा मेघा सुप्रतीका
जुपन्ताम् (४३)

अन्वय —सुराभे, विश्वरूप, हिरण्यवर्णा, जगती, जगम्या, ऊर्जस्वती
पयसा पिन्वमाना मेघा मां आगच्छतु । सा मेघा सुप्रतीका मां जुपन्ता ॥

अर्थ—सुगन्धयुक्त अथवा कामना पूर्ण करणारी, बहुरूप, देवता
शरीरात सुवर्णासारख्या वर्णानें युक्त असलेली, जगद्रूप, पुरुषार्थयुक्त पुरुषाना

गमन करण्यास अत्यन्त योग्य, बलवती व दुग्धादि रसानें आह्लाला सतुष्ट करणारी धारणाशक्ति मजकडे सर्व प्रकारें येवो. तशा गुणानीं युक्त असलेली ती मेधा सुखी होऊन माझें सेवन करो. (४३)

पुनरपि मेधादिकाच्या सिद्धीकरिता अग्नि, इन्द्र व सूर्य याच्या प्रार्थनेचा मंत्र—

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रिय दधातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ॥ (४४)

अन्वय —अग्नि मयि मेधा, मयि प्रजा, मयि तेज दधातु । इन्द्र. मयि मेधा, प्रजा, इन्द्रिय दधातु । सूर्यः मयि मेधा, प्रजा, भ्राजः दधातु ॥

अर्थ—अग्नि माझ्या ठिकाणी मेधा, अविच्छिन्न सन्तति व तेज देवो. इन्द्र माझ्या ठिकाणी मेधा, अविच्छिन्न सन्तति व वीर्यपुष्टि करो. सूर्य माझ्या ठिकाणी मेधा, अविच्छिन्न सन्तति व भ्राज देवो. (एकाद्याच्या तोंडाकडे पाहताच भीति उत्पन्न करणारें जें मुखतेज त्याला भ्राज ह्मणतात)

या पुढील कचेन परमात्म्यापासून आपल्या अभीष्टाची याचना करतो.

अपेतु मृत्युरमृत न आग्न्यैवस्वतो नो अमय कृणोतु ।

पर्ण वनस्पतेरिवाभि न शीयतांरायि सचतां न शची-
पति ॥ (४५)

अन्वयः—हे परमात्मन, मृत्यु अस्मत्त अपेतु । अत एव न अमृत आगन् वैवस्वत न. अमय कृणोतु । न पाप वनस्पते पर्ण इव आभयायता । न शचीपति राय सचताम् ॥

अर्थ—हे परमात्म्या, मृत्यु आझापासून दूर होवो. त्यामुळेंच आह्ला-
कडे मोक्ष येवो त्यामुळेंच वेदव्रत यम आह्लास अमय करो. ह्मणजे आह्लाला नरकदुःख न देवो. आमचें पाप अश्वयादि वनस्पतींच्या

पर्णाप्रमाणे क्षीण होऊन नाश पावो. आह्मांला इन्द्राच्या उपभोगास योग्य असें महत् ऐश्वर्य प्राप्त होवो. (४५)

परं मृत्यो अनु परेहि पन्था यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते दृष्टवते ते ब्रवीमि मा नः प्रजा०रीरिपो मोत
वीरान् ॥ (४६)

अन्वयः—हे मृत्यो, देवयानात् यः इतरः ते स्वः पन्थाः अस्ति तं परं पन्थं
(पन्थानं) अनुपरेहि । उत नः प्रजां वीरान् मा रीरिपः चक्षुष्मते दृष्टवते
ते ब्रवीमि ॥

अर्थ—हे मृत्यो, देवयान मार्ग व पितृयान मार्ग या दोन्ही मार्गाहून
इतर जो तुझा स्वतःचा मार्ग आहे त्या श्रेष्ठ मार्गांनं तूं जा. त्याचप्रमाणे
आमच्या प्रजेची व मृत्यांचीही हिंसा करूं नकोस. दर्शनशक्ति व श्रवण-
शक्ति यांनी युक्त असलेल्या तुला मी हें बोलत आहे. (यास्तव तूं मजकडे
पाहून माझी ही प्रार्थना सफल कर. ४६)

घातं प्राणं मनसान्वारभामहे प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः ।
स नो मृत्योस्त्रायतां पात्व०हस्तो ज्योग्जीवा अरामशीमहि ४७

अन्वयः—वयं तं प्राणं, घातं यः भुवनस्य गोपाः तं प्रजापतिं मनसा अन्वा-
रभे । सः नः मृत्योः त्रायता । अंहस्तः पातु । ज्योग्जीवाः सन्तः वार्षक्या-
वस्था अशीमहि ॥

अर्थ—आह्मी सर्व पिण्डांतील प्राणरूप, अन्तरिक्षस्थ वायुरूप व
ब्रह्माण्डाचा रक्षक अशा परमात्म्याला अन्तरंगानें चिन्तितों. (त्याच्या
सत्तेनें प्रत्येक कार्य करितों.) तो प्रजापति आमचें मृत्यूपासून रक्षण करो.
आह्मांला पापापासून सोडवो. आह्मी चिरंजीव होऊन वार्षिक्यावस्थेचा अनु-
भव घेऊं असें करो. (४७)

अमुत्र भूयादध यद्यमस्य बृहस्पतेरभिशास्तेरमुत्रः ।

प्रत्वीहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिपजा शचीभिः ॥४८

अन्वयः—हे बृहस्पते, यमस्य यन् भवं तस्मात् मां अमुत्रः । अभिशास्तेः अपि मां अमुत्रः । अथ अमूत्र मृयात् । (परलोकभवेन मृतेन मां संयोजय ।) अश्विना (देवैश्चै) अस्मान् मृत्युं प्रत्वीहता । हे अग्ने, देवानां भिपजा त्वया अहं रक्षणीयः । शचीभिः त्व संयोजय ॥

अर्थ—देवगणोंचा पति अशा हे बृहस्पते परमात्म्या, आह्मांला यमाच्या मयापासून सोडीव. अपयशापासूनही मुक्त कर. त्यानंतर परलोक-संबंधी मुलांने युक्त कर. तसेच आश्विनीकुमार या नावांचे देव-वैद्य आह्मां-पासून मृत्यूला दूर करोत. हे अग्ने, देवांचा वैद्य अशा तुजकडून मी रक्षणीय आहे. इन्द्रपत्नींशीं ह० ऐश्वर्यांशीं आमचा संयोग कर. (४८)

हरिःहरन्तमनुयन्ति देवा विश्वस्येदानं वृषभं मतीनाम् ।

ब्रह्म सगत्पमनु मेदमागादयनं मा विवधीर्विष्मरय ॥ (४९)

अन्वयः—हे परमात्मन्, हरिं, पावं हरन्तं, विभरय ईशानं, मतीनां वृषभं देवाः अनुयन्ति । त्वदनुग्रहत शक्यं इदं ब्रह्म मे शनू आगात् । अयनं मा विवधीः । किन्तु विष्मरय ॥

अर्थ—हे परमात्म्या, विष्णुरूप, भक्तांच्या पापानें हरण करणाऱा, सर्व जगाचा ईश, व सर्व प्राण्यांच्या बुद्धीचा श्रेष्ठ नियन्ता अशा तुजें अनुकरण सर्व देव कर्तात. तुझ्या अनुग्रहानें आपणन्दादि वैद्यम्यानें रहित व सर्व दिज्ञांकडून ग्रस्यक्ष आपयन केलें जागारें अतें तें ब्रह्म (ह० पाव वेद) मज्या प्राप्त होणे. त्याचप्रमाणें आह्मी मंदादून वेदेच्या मोक्षमार्गाची हिंसा करूं नकोच. तर तो देण्यासाठीं उपम कर. (४९)

शतर्कराग्निमिन्धान उभी लोकी भवेमहम् ।

उभवांलोकयोर्भ्रंशपाति मृत्युं तराभ्याम् ॥ (५०)

अन्वयः—हे भगवन्, (त्वदनुग्रहात्) शक्तैः अग्नि इत्यानः अहं उभौ लोकीं सनेम् । अत एव उभयोः लोभ्योः ऋद्ध्वा अहं अतिमृत्युं तरामि ॥

अर्थ—हे भगवन्, समिधरूप शुष्क ऋष्टांनीं आहवनीयादि अग्नीला दीप्त करणारा मी दोन्ही लोकांस प्राप्त होतो (ह्य० सत्कर्मानें दोन्ही लोक सिद्ध होतात.) ह्याणूनच दोन्ही लोकांस प्राप्त होऊन मी अतिमृत्यूचें लंघन करितों. (ह्य० आयुष्य असे पर्यंत ऐहिक भोग भोगून अन्तीं देव होतो, असा याचा भावार्थ. ५०)

मा छिदो मृत्यो मा वधीर्मा मे बलं दिवुहो मा प्रमोषीः ।

प्रजां मा मे रीरिष आयुरुग्र नृचक्षसं त्वा हविषा विधेम ॥ ५१

अन्वयः—हे मृत्यो, हे उग्र, तें बोधें मा छिद । सत्कर्मानुष्ठानं मा वधाः, मे बलं मा दिवुह. । परलोकसाधनं मा प्रमोषीः । म प्रजा आयु च मा रीरिष । तदर्थं नृचक्षसं त्वा हविषा विधेम ॥

अर्थ—हे मृत्यो, हे क्रूर, माझ्या बोधाचा विच्छेद करूं नकोस. आमच्या सत्कर्मानुष्ठानाचा विधान करूं नकोस. माझें शरीरबल नाहींसें करूं नकोस. माझ्या परलोक-साधनाचा अपहार करूं नकोस. माझी प्रजा व आयुष्य याचा क्षय करूं नकोस. त्यासाठीं प्राण्याच्या पुण्य-पापांचें परीक्षण करणाऱ्या, त्यांना पाहणाऱ्या तुझी हविष्प्रदानानें परिचर्या करितों. (५१)

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् । मा नो वधीः पितरं मातरं प्रिया मा नस्तनुवो रुद्र रीरिषः ॥ (५२)

अन्वय —हे रुद्र, नः महान्तं मा वधीः । अर्भकं, उक्षन्तं, उक्षितं, पितरं मातरं उत मा वधीः । हे रुद्र, प्रियाः नः तनुवः (तनुः) मा रीरिषः ॥

अर्थ—तुष्टांना रडविणाऱ्या रुद्रा, आमच्या गुरुप्रभूति पूज्यवर्गास मारूं नकोस. त्याचप्रमाणें स्तनपान करणाऱ्या अर्भकास, तरुणास, गर्भस्थ

अर्थ—हे मृत्यो, मर्त्यांना मारण्यासाठी तूझे जे सहस्र किंवा दश-सहस्र पाश आहेत त्या सर्वांचे सत्कर्मानुष्ठाच्या बळाने आह्मी निवारण करितों. (येथील मायाशब्द शक्ति, बल याअर्थी आहे. ५७).

मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ॥ (५८)

अन्वय —मृत्यवे स्वाहा । मृत्यवे स्वाहा ॥

अर्थ—ज्याच्या योगाने प्राणी मरतात त्या मृत्यूला उद्देशून दिलेले हे आज्ञ्य मुहुत असो. (सर्व पपाच्या नाशकारिता येथे हे दोन मंत्र सांगितले आहेत ५८)

देवकृतस्येनसोऽयजन्मसि स्वाहा ।

मनुष्यकृतस्येनसोऽयजन्मसि स्वाहा ॥

पितृकृतस्येनसोऽयजन्मसि स्वाहा ।

आत्मकृतस्येनसोऽयजन्मसि स्वाहा ॥

अन्यकृतस्येनसोऽयजन्मसि स्वाहा ।

अस्मत्कृतस्येनसोऽयजन्मसि स्वाहा ॥

यद्विद्या च नक्त चैतश्चक्रम तस्यावयजन्मसि स्वाहा ।

यत्स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैतश्चक्रम तस्यावयजन्मसि स्वाहा ॥

यत्सुषुप्तश्च जाग्रतश्चैतश्चक्रम तस्यावयजन्मसि स्वाहा ।

यद्विद्याश्चैतश्चैतश्चक्रम तस्यावयजन्मसि स्वाहा ।

एतस्य एतस्योऽयजन्मसि स्वाहा ॥ (५९)

अन्वय —हे आत्मा तू देवकृत, मनुष्यकृत, पितृकृत, आत्मकृत, अन्यकृत, अस्मत्कृत, यद्विद्याश्चैतश्चैतश्चक्रम तस्यावयजन्मसि स्वाहा । यत्स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैतश्चक्रम तस्यावयजन्मसि स्वाहा । यत्सुषुप्तश्च जाग्रतश्चैतश्चक्रम तस्यावयजन्मसि स्वाहा । यद्विद्याश्चैतश्चैतश्चक्रम तस्यावयजन्मसि स्वाहा । एतस्य एतस्योऽयजन्मसि स्वाहा ॥

अर्थ—हे पृता, तू देवकृत (५७) देवकर्मांमध्ये अंगवेदन्यादिरूप भेषा इन्द्रियांच्या योगाने प्राप्तेच्या) पपांचे निवारण करणारे आहेस.

यास्तव अग्नीला उद्देशून दिलेलें हें आज्य सुहुत असो. त्याचप्रमाणें मनुष्याला उद्देशून केलेल्या (ह्र० धिक्कार, अन्न न देणें इत्यादिरूप), पापाचें निवारक आहेस. पितृकर्मांमध्ये घडलेल्या अंगवैकल्यादिरूप पापाचें निवारक आहेस. स्वनः केलेल्या अगम्यागमनादिरूप पापाचें निवारक आहेस. आमच्या मार्यादिकांनी केलेल्या पापाचें निवारक आहेस. तसेंच आमच्या सजातीयदिकांनी केलेल्या पापाचें निवारक आहेस. दिवसा व रात्रीं आह्मी जें पाप केलें आहे त्याचें, स्वप्नांत किंवा जागोपणीं, गाढ झोंप घेत असतांना, ज्ञानतः अथवा अज्ञानतः आह्मी जें पाप केलें आहे त्या सर्व पापाचें तूं निवारक आहेस. यास्तव अग्नीला उद्देशून दिलेलें हें घृत सुहुत असो. ५९.

यद्वा देवाश्चक्रुम जिह्वा गुरुमनसो वा प्रयुती देवहेडनम् ।

अरा वायो नो अभि दुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो निधे-
तन स्वाहा ॥ (६०)

अन्वयः—हे वसवः, गुरुमनसः, देवा, वः उद्दिश्य यत् प्रयुती देवहेडनं जिह्वा वयं चक्रुम तत् एतः तस्मिन् निधेतन । हे वायो, नः अभिदुच्छुनायते अरा स्वाहा ॥

अर्थ—सर्व प्रण्याचा निवास करविणाऱ्या व गम्भीर मनानें युक्त असलेल्या हे देवांनो, तुझाला उद्देशून मी जी असल्यात विडम्पना जिह्वेनें (वाणीनें) केली आहे त्याचें पाप तुम्ही आपल्या मनामध्ये ठेवा. (ह्मणजे वाणीनें त्याचा उच्चार करूं नका. ह्मणजे आमचा तो अपराध सहन करा.) हे वायो, आमचें जें पाप दुष्ट कुत्र्याप्रमाणें आचरण करीत आहे ते तुम्ही त्या तुमच्या गम्भीर मनानें ठेवा. कारण तें पाप मरण देणारें आहे. त्यासाठीं हें आज्य त्या देवांना उद्देशून सुहुत असो. (६०)

कामोऽकार्षीन्नमो नमः । कामोऽकार्षीत्कामः करोति नाहं
करोमि कामः कर्ता नाहं कर्ता कामः कारयिता ॥ नाहं कारयिता ।
एष ते कामकामाय स्वाहा ॥ (६१)

अन्वय —हे देवा युध्मन्वं नमो नमः पूर्वोक्तानि पापानि वाम अकार्षीत् ।
 कामः अकार्षीत् । काम करोति । अहं न करोमि । कामः कर्ता । अहं न कर्ता । काम.
 कारयिता । अहं न कारयिता । हे काम, ते कामाय एषः स्वाहा ॥

अर्थ—अहो, सर्व देवानो, तुझाला वारवार नमस्कार असो. पूर्वोक्त
 पापें कामानें केलेलीं जाहेत. सरोत्तर तीं कामानें केलीं आहेत. कामच
 करतो. मी करीत नाहीं. कामच कर्ता आहे. मी कर्ता नव्हे. कारण
 तो कामच सर्व जगाला आपल्या अधीन करून घेऊन त्याच्याकडून पाप
 करविणारा आहे मी तें करविणारा नव्हे. हे कामा, त्या पापाच्या निवृ-
 त्पर्थ तुज सुंदर देवाला उद्देशून दिलेला हा आज्य-भाग सुहुत होवो. (६१)

मन्युरकार्षीन्नमो नमः । मन्युरकार्षीन्मन्यु करोति नाहं
 करोमि मन्यु कर्ता नाहं कर्ता मन्युः कारयिता नाहं कारयिता ।
 एष ते मन्यो मन्यवे स्वाहा ॥ (६२)

अन्वय —मन्यु. अकार्षीत् । हे देवा युध्मन्वं नमो नमः । मन्यु अका-
 र्षीत् । मन्यु. करोति । अहं न करोमि । इत्यादि पूर्ववत् ॥

अर्थ—कोपामिमांनी देवानें पाप केलें आहे. हे देवानो, तुझाला
 वारवार नमस्कार असो. मन्यूनें पाप केलें आहे मन्यु हा कोपदेवच तें
 करितो, मी करीत नाहीं. मन्यु कर्ता आहे. मी कर्ता नव्हे. मन्यु कारयिता
 आहे. मी कारयिता नव्हे. हे मन्यो, तुज क्रोधरूप देवाला उद्देशून दिलेला
 हा आज्यभाग सुहुत होवो. (६२)

आता यापुढें सर्वोत्कृष्ट चतुर्थाश्रमाचा स्वीकार करित असताना तदंग-
 मूत विरजा होम कर्माभ्यें ज्याचा विनियोग केला आहे ते सर्थ पाप-निवा-
 रक मंत्र सांगतात—

तिलाञ्जुहोमि सरसाः सपिष्टान्गान्धारममचित्ते रमन्तु स्वाहा
 गायो हिरण्यं धनमन्नपानं सत्यं पात्रं श्रियं स्वाहा ॥

श्रियं च लक्ष्मिं च पुष्टिं च कीर्तिं चानृण्यताम् ॥

ब्रह्मण्यं बहुपुत्रताम् । अन्धामेधे यज्ञा संददातु स्वाहा ॥ (६३)

अन्वयः—हे गन्धार, सरसान् सपिष्टान् तिलान् जुहोमि । त्वद्योयाः पावनाः गुणाः मम चित्ते रमन्तु स्वाहा ॥ हे परमात्मन् त्व प्रसादात् गावः, हिरण्यं धनं, अन्नपानं मम सिध्यन्तु । सर्वेषां भोग्यपदार्थानां प्राप्तिं अस्तु । श्रिये इदं हविः स्वाहा ॥ श्रियं, लक्ष्मीं, पुष्टिं, कीर्तिं, आनृण्यता, ब्रह्मण्यं, बहुपुत्रता, अद्धामेधे, प्रजां मर्त्यं प्रददातु । स्वाहा ॥

अर्थ—हे गन्धार ह्य० उत्तम देहसौरभ्ययुक्त परमात्मन्, तुजसाठीं सरस व सातुप्रभृति धान्याच्या पिठानें युक्त अशा तिळांचा होम करतों. त्याचें फळ ह्मणून तुझे पावन गुण माझ्या चित्तांत रममाण होवोत. (स्वाहाशब्दाचा अर्थ वरीलप्रमाणेंच करावा) हे परमात्मन्, तुझ्या प्रसादानें मला गार्ह, सुवर्ण, इतर धन व अन्नपान मिळो. सर्व भोग्य पदार्थांची प्राप्ति होवो. गजान् लक्ष्मीसाठीं तुला अद्देशून दिलेला हा हवि सुहृत् होवो परमात्मा मला राज्य-लक्ष्मी, मोक्षलक्ष्मी, शरीराची पुष्टि, विस्तीर्ण कीर्ति, देव, ऋषि व पितर यांच्या ऋणातून मुक्ति, ब्राह्मणोत्तमत्व, बहुपुत्रत्व, गुरु व वेदान्त यांच्या वाक्यावरील विश्वास वेदशास्त्रार्थांचें ग्रहण व धारण, याचें पटुत्व, कन्या, नातु इत्यादि देवो. (६३)

तिला कृष्णास्तिलाः श्वेतास्तिला सौम्या वशानुगाः ।

तिला. पुनन्तु मे पापं यत्किंचिद्दुरितं मायि स्याहा ॥

चोरस्यान्नं नवश्राद्धं ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

गोस्तेयं सुरापानं भ्रूणहत्या तिला शान्तिं शमयन्तु स्वाहा ॥

श्रीश्च लक्ष्मीश्च पुष्टीश्च कीर्ति चानृण्यताम् । ब्रह्मण्यं बहुपुत्र-ताम् ॥ अद्धामेधे प्रज्ञा तु जातवेद संददातु स्वाहा ॥ (६४)

अन्वयः—हे परमात्मन्, मे यत् किंचित् दुरितं तत् पापं तिलाः पुनन्तु । तुभ्य स्वाहा । केचित् तिला कृष्णाः, केचित् श्वेता । परं तु ते सर्वे अपि सौम्याः वशानुगाः ॥ हे परमात्मन्, त्वदाज्ञया तिलाः चोरस्य अन्नं, नवश्राद्धं, ब्रह्महा, गुरुतल्पगः, गोस्तेयं, सुरापानं, भ्रूणहत्या इत्यादि पापानां शमयन्तु स्वाहा ॥ हे जातवेदः, श्री., लक्ष्मी, पुष्टीः इत्यादि सर्वे मया स संददातु ॥

अर्थ—हे परमात्म्या, तुझ्या आज्ञेने माझे जे कांहीं अर्कतत्त्व रूप पाप आहे ते दूर करून तिळ मला पावन करोत. त्यासाठी हा हवि तुला उद्देशून सुहुत होवो. त्यांतील कांहीं तिळ काळे आहेत व कांहीं पांढरे आहेत. पण ते दोन्ही प्रकारचे तिळ रोगादि उपद्रव करणारे व आमच्या अर्थास राहणारे आहेत. (द्वा० स्वतः धर्मानें संपादन केलेले धन देऊन ते विकत आणलेले आहेत. चौर्यादि अकृत्यानें संपादन केलेले नाहीत. हे परमात्मन्, तुझ्या आज्ञेनें तिळ चोराचें अन्न, एकोद्विष्टादि श्राद्धान्नाचें भोजन, ब्रह्महत्या, गुरुस्त्री गमन, गर्दची चोरी, मद्यप्राशन, गर्भहत्या इत्यादि पापांची शान्ति करोत. त्यासाठी हा हवि तुला उद्देशून सुहुत असो. हे सर्व ज्ञानाच्या अथवा धनाच्या उत्पादक परमात्म्या, वरील अनुवाकाच्या शेषश्लोकां सांगितल्याप्रमाणें तूं मला श्री, लक्ष्मी, पुष्टि, कीर्ति, अनृणता, उत्तम ब्राह्मणत्व, श्रद्धा, मेधा व कुशाय बुद्धि उत्तम प्रकारें दे. (६४)

अहं विषाम्ना० इत्यादि । हरित, पित्रल, लोहिताक्षि, हे पुरुष, उत्तिष्ठ । देहि देहि । दापयिता मय । मे चित्तवृत्तयः शुध्यन्ता । अहं विषाम्ना, विरजाः, ज्योतिः भूयासं । स्वाहा ॥

अर्थ—या आज्यहोमाच्या योगानें प्राणादि पांच वायु शुद्ध होवोत. त्यामुळें ज्ञान-प्रतिबन्धक पापरहित व पापकारणीभूत रजोगुणानेंही रहित होऊन जें जगदकारणभूत परब्रह्म तेंच मीं व्हांवें. त्यासाठीं हें आज्य सुद्ध असो. माझीं वागादि-प्राणान्त इन्द्रियें, गुह्येन्द्रिय, निश्चयात्मिका बुद्धिवृत्ति, अनिश्चयरूप आकृतिवृत्ति व हें चांगलें आहे अशा प्रकारची संकल्पवृत्ति हीं सर्व शुद्ध होवोत. मीं निष्पाप, रजोगुणरहित व स्वप्रकाश परब्रह्म व्हांवें. स्वाहा. माझ्या स्थूल शरीरांतील त्वचा, चर्म, मांस, रक्त, मेद, मज्जा, स्नायु व अस्थि शुद्ध होवोत व त्यामुळें मीं निष्पाप, रजोगुणरहित व स्वयं-प्रकाश व्हांवें. स्वाहा. माझ्या स्थूल शरीराचे मस्तक, हात, पाय, कुशी, पाठ, मांड्या, उदर, जंघा, शिश्न, उपस्थ व वायु हे अवयव शुद्ध होवोत व त्यामुळें मीं निष्पाप, रजोगुणरहित व स्वप्रकाश व्हांवें. हे प्रतिबन्ध-निवारक, पिंगलवर्ण व रक्तवर्ण पुरुषा, जड हळू औदासिन्य सोडून मज्जर अनुग्रह करावयास उद्युक्त हो. त्याचप्रमाणें मला पुनः पुनः शुद्धि दे. त्याचप्रमाणें आचार्यांच्या मुक्तानें तत्त्वज्ञान देणारा हो. माझ्या चित्तवृत्ति शुद्ध होवोत. मीं निष्पाप, रजोगुणरहित व स्वप्रकाश व्हांवें. स्वाहा. (६५)

पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विषाम्ना भूयासं स्वाहा । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विषाम्ना भूयासं स्वाहा ॥ मनोवाक्कायकर्माणि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विषाम्ना भूयासं स्वाहा । अव्यक्तभावेरहंकारिज्योतिरहं विरजा विषाम्ना भूयासं स्वाहा ॥ आत्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विषाम्ना भूयासं स्वाहा । अन्तरात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विषाम्ना भूयासं स्वाहा ॥ परमात्मा मे शुध्यन्तां

ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा ।

क्षुधे स्वाहा । क्षुत्पिपासाय स्वाहा ॥ विविट्यै स्वाहा ।

ऋग्विधानाय स्वाहा । कपोत्काय स्वाहा ॥

क्षुत्पिपासामलं ज्येष्ठामलक्ष्मीर्नाशयाम्यहम् ।

अभूतिमसमृद्धिं च सर्वान्निर्णुद मे पाप्मानः स्वाहा ॥

अक्षमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्दमयमात्मा मे शु-
ध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा ॥ (६६)

अन्वयः—पृथिव्यावस्तेजोवायुकाशा मे शुध्यन्ता । अहं विपाप्मा इ० ॥
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुध्यन्ता० ॥ मनोवाक्कायकर्मणि मे शुध्यन्ता० ॥ हे
परमात्मन्, अव्यक्तमात्रं अहंकारं विमुक्तः भूयासं० ॥ मे आत्मा शुध्यन्ता । अहं
ज्योतिः० ॥ मे अन्तरात्मा शुध्यन्ता ॥ अहं ज्योतिः० ॥ परमात्मा मे शुध्यन्ता ।
अहं ज्योतिः० ॥ क्षुधे स्वाहा । क्षुत्पिपासाय स्वाहा । विविट्यै स्वाहा । ऋग्वि-
धानाय स्वाहा । कपोत्काय स्वाहा ॥ हे परमात्मन्, अहं क्षुत्पिपासामल लक्ष्म्याः श्रेष्ठ
अलक्ष्मी, अभूति, असमृद्धि एतान् सर्वान् नाशयामि । मे पाप्मानं निर्णुद । स्वाहा ॥
अक्षमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयं, आनन्दमयं आत्मा मे शुध्यन्ता । अहं विपाप्म
ज्योति विरजाः भूयासं स्वाहा ॥

अर्थ—माझ्या शरीराची उपादान कारणभूत पृथिव्यादि भूतें शुद्ध
होवोत. मी निष्पाप, रजोगुणरहित, स्वयंप्रकाश व्हावं. स्वाहा (पुढील सर्व
पर्यायात 'ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास स्वाहा' याचा अर्थ असाच
समजावा.) माझ्या शरीरातील पद्ममहाभूतांत असणारे जे शब्दादि गुण
ते शुद्ध होवोत. माझी मन, वाणी व शरीर याच्यायोगानें होणारी कर्मे शुद्ध
होवोत. ते परमात्म्या, ज्याचा अभिप्राय लोकामध्ये प्रकट केलेला नाही,
अशा व्यर्थ कर्मापासून तुझ्या प्रसादानें मी मुक्त व्हावं. माझे शरीर शुद्ध
होवो; माझे अन्तःकरण शुद्ध होवो, माझा परमात्मा शुद्ध होवो. (परमात्मा
जरी निष्पशुद्ध आहे तरी अशियाशेपानें त्याची प्रतिमान न होणें हीच
अशुद्धि आहे आणि त्याचें स्थापनाचें प्रतिमान होणें हीच त्याची शुद्धि
आहे.) क्षुधेच्या अभिप्रायी देवनेहा उदरान दिष्टेय हा त्वि तृप्त असी-

शुभा व तृपा यांच्या देवतांना विशेष प्रकारें व्यापणाऱ्या वस्त्राला, कचांना उत्पन्न करणाऱ्या परमात्म्याला व कार्य-वर्षांचावर उपकार करणाऱ्या परमेश्वराला उद्देशून दिलेला हा हवि सुद्धा होवो. हे परमात्मन्, मी तुझ्या प्रसादानें क्षुत्पिपासारूप मल, लक्ष्मीची वडील, वर्षाण अलक्ष्मी, अनैश्वर्य, धनधान्यादि समृद्धीचा अभाव ह्या सर्वांचा नाश करों. तूं माझ्या पापाचा नाश कर आणि त्यासाठीं हें सुद्धा असो हें सुद्धा असो. वारुगी उपनिषदांत (रत्न ४ पृष्ठ ९३-९८ पहा) सांगितले पञ्च कौश व तद्रूप शरीरेन्द्रियें अधिक शुद्ध होवोत आणि त्यामुळें मी निष्पाप, रजोगुणरहित व स्वप्रकाशक ब्हावें (६६).

आतां यापुढें वैश्वदेव कर्मांत ज्यांचा विनियोग केला आहे, अशा सहा होममंत्रांचें व्याख्यान कर्तित —

अग्नये स्वाहा । विश्वेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा ॥

धुमाय भूमाय स्वाहा । ध्रुवक्षितये स्वाहा ॥

अच्युतक्षितये स्वाहा । अतय सिप्रकृतये स्वाहा ॥

धर्माय स्वाहा । अत्रर्माय स्वाहा ॥

अद्भ्यः स्वाहा । ओषधियनस्त्रातिभ्यः स्वाहा ॥

रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहा । गृशाभ्यः स्वाहा ॥

अयसानेभ्यः स्वाहा । अयसःनपतिभ्यः स्वाहा ॥

सर्वभूतेभ्यः स्वाहा । कामाय स्वाहा ॥ अन्तरिक्षाय स्वाहा ।

यद्वजति जगति यच्च चेष्टति नाम्नो भागो यत्तामने स्वाहा ॥

पृथिव्यै स्वाहा । अन्तरिक्षाय स्वाहा ॥

दिवे स्वाहा । सूर्याय स्वाहा ॥ चन्द्रमसे स्वाहा ।

नक्षत्रेभ्यः स्वाहा ॥ इन्द्राय स्वाहा । धृतरपतये स्वाहा ॥

प्रजापतये स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा ॥

स्वधापितृभ्यः स्वाहा । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा ॥

देवेभ्यः स्वाहा । पितृभ्यः स्वधास्तु ॥

भूतेभ्यो नमः । मनुष्येभ्यो हन्ता ॥

प्रजापतय स्वाहा । परमेष्ठिन स्वाहा ॥

यथा कूप शतधार सरस्वधारो अक्षित ।

एषा मे अस्तु धान्य सहस्रवारमक्षितम् ॥ धनधान्ये स्वाहा ।

ये भूता प्रचरन्ति दिवानक्त बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेक्ष्या ॥

तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा ॥

अवय — (' अग्नये स्वाहा परमेष्ठिन स्वाहा एतद्वा भागाच्चावय सरस्व आह) यथा कूप शतधार सहस्रधार अवे अक्षित एषा (एव) मे सहस्रधार अक्षित धान्य अस्तु । धनवा ये स्वाहा ॥ य वितुदस्य प्रेक्ष्या भूता बलिं इच्छन्त स त दिवानक्त प्रचरन्ति तेभ्य अह पुष्टिकाम भूमौ बलिं हरामि । पुष्टिपति मयि पुष्टिं दधातु ॥

अर्थ—अग्नि, विश्वेदेव व भुव हे तीन प्रसिद्ध आहेत ज्याची स्थिति स्थिर असते तो भुवस्थिति व ज्याची स्थिति च्युत होत नाही तो अच्युतस्थिति प्रमाद, आलस्य इत्यादिकाच्या योगाने दुरिष्ट ह्म० वाईट रीतीने केलेले यजन नो स्विष्ट करतो तो स्विष्टकृत या देवताना उद्गून दिलेले हें अन्नादि हवि सुद्धत असो (यापुढे बलिहरण कर्मांमध्ये ज्याचा विनियोग केला आहे त्या मन्त्राचें व्याख्यान—) धर्माची देवता, अधर्माची देवता, जल-देवता, ओषधिवनस्पतींची देवता, राक्षस व देवाचे भूय, गृहात असणाऱ्या गृह्य कुलदेवता, गृहाच्या आसपास प्रदेशी असलेल्या अवसाननावाच्या देवता, अवसानदेवताचे स्वामी, पंचभूतें, त्रैलोक्याला मोहित करणारा रति पति, अन्तरिक्षस्थ वायु, जगात जें वृक्षादि वस्तुजात वाय्वादि निमित्तानें कापतें व जें मनुष्यादि गमनागमनादिरूप चेष्टा करितें त सर्व ज्या परमात्म्याच्या भक्षणिय भाग आहे, तो परमात्मा, पृथिवी, मध्यलोकाधिष्ठानभूत देवता, सौ, सूर्य, चन्द्रमा, नक्षत्र, इन्द्र, वृहस्पति, प्रजापति, ब्रह्मा, अग्निपितादि पितर, पशुपति, रुद्र, इन्द्रादि देव, पितर, मृतनावाचे विशेष देव, मनुष्ये, प्रजापति व परमेष्ठी या सर्वांना उद्गून दिलेला हा हविर्भाग सुद्धत असो. (बरील मनात स्वधा, नम व हन्वा हे तीन शब्द पितर, रुद्र व मने,

आणि मनुष्य यांना उद्देशून अन्नभाग देताना स्वाहाशब्दासारखे योजिले आहेत. ज्याप्रमाणें कूप ह्म० जलाशय शेंकडो व सहस्रावधि धारांनीं युक्त असला तरी ह्म० त्यातील उदक किनीही जरी काढून घेतलें तरी क्षीण होत नाहीं त्याप्रमाणें परमात्म्याच्या प्रसादानें मला सहस्रधारांनीं युक्त पण अक्षय्य धान्य प्राप्त होवो. त्यासाठीं हें अन्न धनधानी देवतेला उद्देशून सुद्धा असो. पारी प्राण्यांना पीढा देणाऱ्या भगवान् कालाग्निरुद्राचे भृत्य, असे जे भूत (विशेष प्रकारचे ग्रह) आहाराची इच्छा करीत अहोरात्र संचार करितात त्यांना उद्देशून पुष्टीची इच्छा करणारा मी हा बलि भूमीवर ठेवतो. पुष्टिपति भगवान् माझ्या ठिकाणीं पुष्टीची स्थापना करो. (६७)

केवळ जपानेंच पापक्षय व्हावा ह्मणून हा मंत्र—

ॐ तत्सर्वम् ॥ ॐ तद्ब्रह्म । ॐ तद्वायुः ॥ ॐ तद्वात्मा । ॐ तत्सर्वम् । ॐ तत्पुरोर्नमः । अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु ॥ त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमिन्द्रस्त्वश्चन्द्रस्त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजापतिः । त्वं तदाप आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःसुवरोम् ६८

अन्वयः—तत् सर्वं, तत् ब्रह्म, तत् वायुः, तत् आत्मा, तत् सर्वं, तत् पुरः नमः अस्तु । विश्वमूर्तिषु भूतेषु गुहाया अन्तश्चरति । हे भगवन्, त्वं यज्ञः, त्वं वषट्कारः, त्वं इन्द्रः, त्वं रुद्रः, त्वं विष्णुः, त्वं ब्रह्म, त्वं प्रजापतिः, त्वं तत् आरः, त्वं एव आपा, त्वं एव ज्योतिः, त्वं एव रसः, त्वं अमृतं, त्वं ब्रह्म, त्वं भूः, भुवः, सुवः, त्वं षोम् ॥

अर्थ— ॐ हेंच तें अवाधित तत्त्व आहे. ओम्-च फार मोठें ब्रह्म आहे. तेंच वायु, तेंच जीव, किंबहुना तेंच सर्व चराचर जगत् आहे. तेंच विस्तीर्ण ब्रह्माण्डाचें कारण आहे. अशा प्रकारचें जें ब्रह्म तें नानाविध प्राणि-शरीरातील दृश्यपुण्डरीकांत राहतें. (याप्रमाणें परोक्षरीतीनें परमात्म्याचें सर्वात्मकत्व सांगून आतां अपरोक्ष रीतीनें तें दाखवितात. हे मगः वन्, तूं यज्ञ ह्म० नानाविध कर्तृरूप आहेस. तूंच वषट्कार ह्म० देवान् देताना

उच्चारविषयाचा शब्द आहेस. तूंच इन्द्र, रुद्र, विष्णु व ब्रह्मरूप आहेस. तूंच प्रजापति (विराट्) आहेस. तूंच तें ब्रह्माण्ड, नद्यादिकांतीक जल, समुद्रांतीक जल, सूर्यादि ज्योति, मधुरादि रस, अमृत, वेदराशि, भूर्भुवःसुवःसंज्ञक त्रैलोक्य व तूंच ओंकार आहेस. (६८)

आतां प्राणाहुती, पूर्व जलप्राशन व उत्तर जलप्राशन याचे मंत्र सांगतात—

अद्वायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
 अद्वायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥
 अद्वायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
 अद्वायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥
 अद्वायां समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
 ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय ॥ अमृतोपस्तरणमासि ।
 अद्वायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥
 शिवो मा विशाप्रदाहाय । प्राणाय स्वाहा ॥
 अद्वायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
 शिवो मा विशाप्रदाहाय । अपानाय स्वाहा ॥
 अद्वायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥
 शिवो मा विशाप्रदाहाय । व्यानाय स्वाहा ॥
 अद्वायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
 शिवो मा विशाप्रदाहाय ॥ उदानाय स्वाहा ।
 अद्वायां समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥
 शिवो मा विशाप्रदाहाय । समानाय स्वाहा ॥
 ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय । अमृतापिधानमसि ॥ ६९ ॥

अन्वयः—अद्वायां वसा मने निविष्टः अमृतं जुहोमि ६० ॥ एताभिः
 षषभिः आहुतिभिः अमृतं प्राय मे आत्मा ब्रह्मणि एवां भवतु ॥ हे जल, स्व अमृतं
 प्राणदेवतायः उपस्तरणं भूमि । अद्वायां प्राणे निविष्टः अमृतं जुहोमि । हे द्रव्यमान-
 ६० ॥

अर्थ—वेदिक कर्माविधयां जो अतिशय विश्वास तीव्र श्रद्धा होय. ती निष्पन्न झाली असतां शरीरांतली पांच वायूंतली पहिला जो प्राण-नामक वायु त्यांत आदरयुक्त झालेला मी हें गोड हविष् टाकतां. त्याचप्रमाणें अपान, व्याने, उदान व समान यांतही हे मिष्टान्न होमितों. या पांच आहु-र्तीच्या योगानें मोक्षासाठीं माझा जीव परमात्म्यामध्ये एकरूप होवो. (आतां भोजनाच्या आरंभी जलप्राशनाचा मंत्र सांगतात.—) हे जला, तूं प्राणदेवतेचें विनाशरहित उपस्तरण झ० अंधरूप आहेस. (आता प्राणाहृतीविषयीच विकल्पित मंत्र सांगतात.) श्रद्धा उत्पन्न झाली असतां आदरयुक्त असा मी प्राणाचे ठिकाणीं या अमृतासारख्या अन्नाचें हवन करितों. हे होम केल्या जाणाऱ्या अन्ना, तूं शान्त होऊन क्षुधाजनित दाहाचें शमन करण्यासाठीं मजमध्ये प्रवेश कर. प्राणाला उद्देशून दिलेंलें हें द्रव्य सुहत असो (पुढील सर्व पर्यायांतही असाच अर्थ जाणावा. भोजनोत्तर जलप्राशनाचा मंत्र.) हे जला, तूं अविनाशी आच्छादन आहेस. (६९)

आतां साहेल्या अन्नाचें अभिमंत्रण करण्याचा मंत्र—

श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतं हुतम् ।
प्राणमन्त्रेनाप्यायस्व ॥ श्रद्धायामपाने निविश्यामृतं हुतम् ।
अपानमन्त्रेनाप्यायस्व ॥ श्रद्धायां व्याने निविश्यामृतं हुतम् ।
व्यानमन्त्रेनाप्यायस्व ॥ श्रद्धायामुदाने निविश्यामृतं हुतम् ।
उदानमन्त्रेनाप्यायस्व ॥ श्रद्धायां समाने निविश्यामृतं हुतम् ।
समानमन्त्रेनाप्यायस्व ॥ ७० ॥

अन्वयः—श्रद्धाया सत्त्वां प्राणे निविश्य अमृतं हुतं । प्राणं अग्नेन आप्यायस्व । एवमेव अग्रे ॥

अर्थ—श्रद्धा उत्पन्न झाली असतां प्राणामध्ये प्रवेश करून झ० अतिशय आदरपूर्वक हें मधुर अन्न मी होमिलें आहे. हे प्राणामिमानिनि देवि, तूं मुख-नासिकेंतून संचार करणाऱ्या वायूस या हुतान्नानें वाढीव.

त्याचप्रमाणें अद्वेनंतर आपानामध्ये मोठ्या आदरानें हें अन्न होमिलें आहे हें अपानाभिमानिनि देवि, या अन्नानें अपानवायु वाढीव. व्यान, उदान व समान याविषयीही असेंच समजावें (७०)

शुधा, तृषा इत्यादिकांच्या योगानें उत्पन्न झालेला जो चित्त विक्षेप त्याची शान्ति अन्न व जल यांच्या योगानें करून भोक्ता जो जीव त्याच्या परमेश्वरस्वरूपानुसंधानाचें निमित्त होणारा मग दाखवितात --

अद्भुष्टमात्र पुरुषोऽद्भुष्ट च समाश्रित ।

ईश सर्वस्य जगत प्रभु प्रीणाति विश्वभुक् ॥ ७१ ॥

अन्वय -- अद्भुष्टमात्र पुरुष अद्भुष्ट च समाश्रित अस्ति । स सर्वस्य जगत ईश, विश्वभुक्, प्रभु प्रीणाति ॥

अर्थ--हृदयस्थ आकाश ज्याच्या त्याच्या अद्भुष्टप्रमाण असतें त्यातील बुद्धिही तेवढीच असते तिच्या योगाने अवच्छिन्न झालेला जीव रूप पुरुषही स्वाद्भुष्टप्रमाण असतो तो ज्ञान क्रियाशक्तीनें अद्भुष्टाचा आश्रय करून राहिला आहे ('अद्भुष्ट च' येथील चकारानें मस्तकाचा आश्रय करून राहिला आहे असाही अर्थ निष्पन्न होतो अर्थात् ता आपाद् मस्तकव्यापी आहे) तो आपल्या वास्तवरूपानें सर्व जगाचा नियन्ना व त्या मुळेच सर्व जगाचा भोग घेणारा आहे तशा प्रकारचा तो ईश्वर या भोज नाने सन्तुष्ट होवो (७१)

याप्रमाणें भोजनोत्तर परमेश्वरानुसन्धानाचें प्रतिपादन करणारा मग सागून भोक्त्याच्या सर्व अङ्गाच्या स्वस्थतेचें प्रतिपादन करणारा मग अनुभवपूर्वक पठतात--

वाङ्म आसन्न । नसो प्राण ॥ अस्याश्रयः ।

कर्णयो ओष्ठम् ॥ पादुवोर्ध्वलम् । ऊरुवोरोजः ॥

अरिष्टा विश्वान्यहानि तनू ।

तनुषा मे सह नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे भगवन्, मे वाक् वास्ये, प्राणः नसोः, चक्षुः अक्षयोः, श्रोत्रं कर्णयोः बलं बाहुवोः (बाह्वोः), ओजः ऊर्ध्वोः अभूत् । विधानि गम अङ्गानि अरिष्टा अभू-
वन् । मे तनुवा सह तनूः स्वस्थीभवति स्म । भो भगवन्, ते नमः अस्तु । मां
मा हिंसीः ॥

अर्थ—हे भगवन्, षड्रस अन्न आकण्ठ स्वाऊन तृप्त झालेल्या माझी
वाणी तोडांत, प्राण दोन्ही नासिकांमध्ये, चक्षुरिन्द्रियाची शक्ति दोन्ही नेत्रां-
मध्ये व श्रोत्रेन्द्रिय दोन्ही कर्णांमध्ये स्वास्थयुक्त झाली आहेत. (भोजनाच्या
पूर्वी क्षुधेमुळे ती सर्व व्याकूल झाली होती). त्यामुळे माझ्या दोन्ही बाहू-
मध्ये बल आले आहे. मांड्यांमध्ये गमनागमनाचें सामर्थ्य आले आहे फार काय
पण माझी सर्व अंगे स्वस्थ झाली आहेत. सारांश, माझ्या लिङ्गशरीरासह हें
स्थूल शरीर स्वस्थ झाले आहे. ह्यापूनच, हे भगवन्, तुझ्या कृपेने मिष्टान्नाच्या
योगाने मी ज्या अर्थी तृप्त झालों आहे त्या अर्थी माझा तुला नमस्कार
असो. याप्रमाणें प्रत्यही सर्व कुटुंबासह माझी तृप्ति करून व सर्वांगस्वास्थ्य
करून मरणापर्यंत मला पीडा देऊ नकोस; तर सुख दे. (ब्राह्मणांनी भोजना-
नंतर प्रत्यही परमेश्वराच्या उपकाराचें स्मरण करण्यासाठी हा मंत्र अर्थानु-
सन्धानपूर्वक ह्यावावा. असें याचें तात्पर्य. ७२)

याप्रमाणें सर्वांग स्वास्थ्य सांगून सर्व पापाचा क्षय व उत्तरोत्तर धन-
प्राप्ति ही दोन फले देणारा इन्द्र-सप्तर्षि-संवादरूप जप्य मंत्र सांगतात—

वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।

अपध्वान्तमूर्णुहि पृथि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेऽववद्भान् ॥७३॥

अन्वयः—नाधमानाः प्रियमेधाः सुपर्णाः वयः ऋषयः कदाचित् अपध्वान्तं
इन्द्र उपसेदुः । उपेत्य च एवं ऊर्जिरे । हे भगवन्, अस्मान् ऊर्णुहि । अस्माकं चक्षुः
पृथि । अस्मान् सर्वेभ्यः पापेभ्यः मुमुग्धि । अस्मान् निधये अववद्भान् कुह ॥

अर्थ—काहीं तरी याचना करण्याची इच्छा करणारे, सर्व प्राण्यांचें
प्रिय करण्याची ज्यांची बुद्धि आहे आणि सुन्दर पंतांनी युक्त असलेल्या

पद्माग्रमाणें जे शीघ्र गमन करणारे आहेत, असे सप्तर्षि एकदा ज्याच्या हृदयातील अज्ञान अन्ध द्वार नाहींसा झाला आहे, अशा इन्द्रापाशीं गेले आणि ह्मणाले 'हे भगवन् इन्द्र, आम्हाला दिव्य वस्त्र देऊन आच्छादित कर उत्तम सौन्दर्यादियुक्त पदार्थ दाखवून व देऊन आमचे नेत्र पूर्ण कर (आमच्या नेत्राची पूर्ति कर.) आम्हाला सर्व पापापासून सोडीव. शिवाय आम्हाला निर्दीकरिता आसक्त कर. ह्मणजे अनेक प्रकारचें धन व रत्ने, याच्या निर्धीनीं युक्त कर ' (याग्रमाणें ऋषींनीं ज्याच्यापाशीं याचना केली आहे, अशा इन्द्रानें त्याचे मनोरथ पूर्ण केले आणि त्यामुळे सुखित झालेले ऋषी भूलोकी येऊन आपल्या आश्रमात राहिले. ७३).

— —

या मन्त्राच्या जपानंतर हृदयाला हात लावून पुढील मन्त्राचा जप करावा—

प्राणाना ग्रन्थिरासि रुद्रो मा विशान्तक ।

तेनास्तेनाऽऽप्यायस्व ॥ ७४ ॥

अन्वय — हे अहंकार, त्वं प्राणाना ग्रन्थि असि । त्वं रुद्र, अन्तकः भूत्वा मा विश । तेन अनेन आप्यायस्व ॥

अर्थ—हे हृदयवर्ति अहंकारा, तूं वायुरूप व इन्द्रियरूप प्राणाची ग्रन्थि आहेस ह्मणजे एकमेकांच्या विश्लेष न व्हावा ह्मणून त्यास एकमेकांत गुंतवून ठेवणारा आहेस अशा प्रकारचा तू रुद्र दुःखाचा विनाशक होऊन माझ्या शरीरात प्रविष्ट हो आणि मीं राहिलेल्या अस्मानें मला वाढीव. (७४)

— —

याग्रमाणें हृदयाभिमन्त्रण सांगून यावर्ज्जीव मृत्यूचा परिहार व्हावा ह्मणून देवतापीणरूप मन्त्र सामतात—

नमो रुद्राय विष्णवे मृत्युर्मे पाहि ॥ ७५ ॥

अन्वय — रुद्राय नमः अस्तु । विष्णवे नमः अस्तु । हे रुद्र, हे विष्णो, त्वं च त्वं च मृत्यु (मृत्योः) मे पाहि ॥

अर्थी सत्य हा सन्मार्गवर्ती ऋष्यादिकांचा धर्म आहे त्या अर्थी (' सतामिदं सत्यं ' या व्युत्पत्तीचा आश्रय करून) सत्यवादित्व हेच मोक्षाचें उत्तम साधन आहे, असें ह्मणून कित्येक महात्मे सत्यामध्ये रत असतात.

आतां दुसरें मत सांगतात—

तप इति तपो नानशनात्परं यद्धि परं तपस्तदुर्ध्वं तदुराध्वं तस्मात्तपसि रमन्ते ॥

अन्वयः—तपः परं मोक्षसाधनं इति केषांचित् मतं । अनशनात् परं तपः न विद्यते । यत् हि परं तपः तत् दुर्ध्वं । अत एव तत् आ दुर्ध्वं । तस्मात् तपसि रमन्ते ॥

अर्थ—तप हें परम मोक्ष-साधन आहे, असें कित्येकांचें मत आहे. तीर्थयात्रा, जप, होम इत्यादि तपाचे अनेक प्रकार आहेत. तथापि त्या सर्वांमध्ये उपवास, एकभुक्त इत्यादिकांच्या योगानें भोजनाचा त्याग करणें याहून उत्कृष्ट तप नाही. कारण भोजनत्यागरूप जें कुच्छू-चान्द्रायणादिक परम तप आहे तें दुर्ध्वं ह्म० सहन करण्यास अशक्य आणि त्यामुळेच सर्व प्राण्यांना सर्व प्रकारें सहन करतां येणें अशक्य आहे. ह्मणून कांहीं थोटेच श्रद्धालू पुरुष कुच्छू-चान्द्रायणादि तपामध्ये रममाण होतात.

तिसरें मत सांगतात—

दम इति नियतं ब्रह्मचारिणस्तस्माद्दमे रमन्ते ॥

अन्वयः—दम. परं साधनं इति ब्रह्मचारिणः नियतं वदन्ति । नस्मात् दमे रमन्ते ॥

अर्थ—वाणी व चक्षुरादि बाह्य इन्द्रियें यांना निषिद्ध विषयांपासून निवृत्त करणें हाच दम होय, आणि तेंच मोक्षाचें उत्तम साधन आहे, असें नेष्टिक ब्रह्मचारी सर्वदा ठण्ठतात. त्यामुळे दमामध्ये रममाण होतात.

आतां चवथें मत—

शम इत्यारण्ये मुनयस्तस्माच्छमे रमन्ते ॥

अन्वयः—शमः एव मोक्ष-हेतुः इति अरण्ये वर्तमानाः मुनयः मग्नन्ते । तस्मात् ते शमे रमन्ते ॥

अर्थ—अन्तःकरणानें क्रोधादि दोषांनीं रहित असणें हाच शम होय. तोच मोक्षाचा उत्तम हेतु आहे, असें अरण्यांत राहणारे मुनि-दानप्रस्थ-सम-जेंतें. त्यामुळे ते क्षमामध्ये रत होतात. पांचवें मत—

दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति दानाच्चातिदुश्करं तस्माद्दाने रमन्ते ॥

अन्वयः—दानं एव उत्तमं मोक्षसाधनं इति सर्वे प्राणिनः प्रशंसन्ति । दानात् अतिदुश्करं न अस्ति तस्मात् दाने रमन्ते ॥

अर्थ—गाय, भूमि, सुवर्ण इत्यादि स्वकीय पदार्थांना शास्त्रोक्त मार्गानें दुसऱ्याचें करणें, हें दान होय. तेच मोक्षाचें उत्तम साधन आहे, असें झणून सर्व प्राणी दानाची प्रशंसा करितात. धनदानाहून दुष्कर कर्म कोणतेंही नाही. त्यामुळे त्याच्या रक्षणासाठींच पुष्कळ लोक प्राणांचा त्यागही करितात, असें आढळतें. यास्तव दाते पुरुष दानामध्ये रममाण होतात. सहावें मत—

धर्म इति धर्मेण सर्वमिव परिगृहीतं धर्माच्चातिदुष्करं तस्माद्धर्मे रमन्ते ॥

अन्वयः—धर्मः उत्तमः मोक्षहेतुः इति प्रभवः मन्यन्ते । धर्मेण सर्वं इदं जगत् परिगृहीतं । धर्मात् अति दुष्करं नस्ति ॥

अर्थ—स्मृत्या व पुराणें यांनीं ज्यांचें प्रतिपादन केलें आहे असा वापी-कूप तडागादिकांना निर्माण करणें, हाच धर्म येथें विवक्षित आहे. तो धर्माच उत्तम मोक्ष हेतु आहे, अस समर्थ लोक मानतात. तडागादिरूप धर्मांनं हें सर्व जगत् व्यापिलें आहे. कारण तडागादिकांत स्नान, जळपान इत्यादि करून मनुष्य-यश्वादि सर्व प्राणी सन्तुष्ट होतात; तसल्या धर्माहून अधिक दुष्कर असें कोहीं नाही. त्यामुळे श्रीमान् लोक तसल्या धर्मांमध्ये रत होतात. सातवें मत—

प्रजन इति भूयांसस्तस्माज्जुषिष्ठाः प्रजायन्ते तस्माज्जुषिष्ठाः प्रजनने रमन्ते ॥

अन्वयः—प्रजन. उत्तमसाधनत्वेन भूषाद्यः मन्यन्ते । तस्मात् भूषिष्ठाः प्रजायन्ते । तस्मात् भूषिष्ठाः प्रजनने रमन्ते ॥

अर्थ—अपत्योत्पादन हेच मोठे साधन आहे, असं पुष्कळ लोक मानितात. (कारण धनिक, दरिद्री, शिष्ट, अशिष्ट इत्यादि सर्वही पुत्रोत्पादनाविषयी अतिशय आदर दाखवितात) त्यामुळे एकेका पुरुषापासून पुष्कळ अपत्ये उत्पन्न होतात. झणूनच प्रायः सर्व प्राणी प्रजोत्पादनामध्ये रममाण होतात. आठवे मत.—

अग्नय इत्याह तस्मादग्नय आधातव्याः ।

अन्वयः—गाहपत्यादयः अग्नयः उत्तमाः मुक्तिहेतवः इति कथित् आह । तस्मात् गृहस्थैः अग्नयः आधातव्याः ॥

अर्थ—गार्हपत्यादि अग्नीच मोक्ष हेतू आहेत, असं कोणी वेदार्थपरायण पुरुष झणतो. त्यामुळे गृहस्थांनी अग्नीचें आधान करावें. नववे मत—

अग्निहोत्रमित्याह तस्मादग्निहोत्रं रमन्त ॥

अन्वय —अग्निहोत्रं उत्तमं मोक्षसाधनं इत्यपरः कथित् आह । तस्मात् केचित् अग्निहोत्रे रमन्ते ॥

अर्थ—आहिताग्नीत सार्यप्रातर्होम करणें हेच अग्निहोत्र होय. तेंच मोक्षाचें उत्तम साधन आहे, असं दुसरा कोणी वेदार्थपरायण पुरुष झणतो. त्यामुळे कित्येक अग्निहोत्रामध्ये रममाण होतात. दहावे मत—

यज्ञ इति यज्ञो हि देवास्तस्माद्यज्ञे रमन्ते ॥

अन्वयः—यज्ञः उत्तमः मोक्षहेतुः इति अपरे मन्यन्ते । हि यज्ञः देवाः तस्मात् यज्ञे रमन्ते ॥

अर्थ—दर्श-पूर्णमास, ऋत्विष्टोमादि यज्ञ हेच उत्तम मोक्षसाधन आहे, असं दुसरे कित्येक वेदार्थपरायण लोक झणतात. कारण यज्ञानेंच पूर्वाक्त इन्द्रादि देव स्वर्गाला गेले आहेत. त्यामुळेच अद्यापि कित्येक वैदिक पूर्वाक्त यज्ञामध्ये आसक्त होतात. अकरावे मत—

मानसमिति विद्वान्सस्तस्माद्विद्वान्स एव मानसे रमन्ते ॥

अन्वय —मानसं एव उत्तमं मोक्षसाधनं इति विद्वानः मन्यन्ते । तस्मात् विद्वानः मानसे एव रमन्ते ॥

अर्थ—मानस उपासन हच उत्तम साधन आहे, असें कित्येक सगुण ब्रह्मोपासक ह्मणतात त्यामुळेच कित्येक उपासनेचें तात्पर्य जाणणारे वैदिक मानस उपासनेंतच रममाण होतात बारावें मत—

न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि पर परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि परासि न्यास एवात्यरेचयद्य एव वेदेत्युपनिषत् ॥ ७८

अन्वय —न्यास एव उत्तम मोक्षहेतु इति ब्रह्मा मन्यते । स च ब्रह्मा पर हि । पर हि ब्रह्मा । तानि वा एतानि परासि तेषां सन्यास अपेक्ष्य अवराणि । स यास एव अत्यरेचयत् । य एव वेद तस्य पूर्वोक्ता उपनिषत् भवति ॥

अर्थ—कर्मकाण्डेक अग्निहोत्रादि कर्मांचा आरुणि, जात्राल इत्यादि उपनिषदात सांगितलेल्या प्रकारानें त्याग करणें हाच उत्तम मोक्षहेतु आहे, असें हिरण्यगर्भ मानतो तो ब्रह्मा परमात्मरूप आहे. तो जरी देहधारी असला तरी परमात्माच आहे त्यामुळे त्याला ब्रह्मा असें ह्मणता येतें. वर सांगितलेलीं जीं सत्यादि तपें तीं जरी श्रेष्ठ असलीं तरी सन्यासाच्या अपेक्षेनें निकृष्टच आहेत एका सन्यासानेच त्या सर्वांचें उल्लघन केलें आहे तस्मात् जो पुरुष पूर्वाक्त प्रकारानें सन्यास इतर सर्व साधनाहून उत्तम आहे, असें जाणतो तो या रहस्यभूत विद्येला प्राप्त होतो (७८)

आता पूर्वोक्त मोक्षसाधन-समूहाचें उपपादन करण्यासाठी आख्यायिका सांगतात—

प्राजापत्यो हारुणि सुपर्ण्य प्रजापतिं पितरमुपससार किं भगवन्त परम वदन्तीति तस्मै प्रोवाच ॥

अन्वय —प्राजापत्य, आरुणि, सुपर्ण्य, प्रजापतिं पितर उरससार ह । ह प्राजापते, भगवन्त किं साधन परम वदन्ति इति पमच्छ च । तत प्राजापति, तस्मै प्रोवाच ॥

अर्थ—सुपर्णवासून झालला आरुणिनावाचा प्रजापतीचा पुत्र आपल्या प्राजापतिनावाच्या पित्यापाशीं जाऊन, 'हे प्राजापते, पूज्य महर्षी मोक्ष साध-

नातील कोणत्या साधनाला उक्कूट झणतात,' असें विचारू लागला. तेव्हा प्रजापति त्याला असें झणाला.—

सत्येन वायुराधाति सत्येनादित्यो रोचते दिवि सत्यं वाचः प्रतिष्ठा सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति ॥

अन्वयः—वायुः सत्येन आधाति । तथा आदित्यः सत्येन दिवि रोचते । सत्यं वाचः प्रतिष्ठा । सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात् सत्यं परमं वदन्ति ॥

अर्थ—साम्प्रतकाळीं अन्तरिक्षात वाहणारा जो हा वायु तो पूर्व जन्मीं मनुष्य असून त्यानें सत्यत्वाचें परिपालन केलें होतें. त्या सत्यत्वामुळेच तो आता वायुदेवतात्वास प्राप्त होऊन लोकानुग्रहार्थ अन्तरिक्षात वाहत आहे. त्याचप्रमाणें आदित्यही पूर्वजन्मीं अनुष्ठिलेल्या सत्याच्या योगानें शुलोकांत प्रकाशमान होत असतो. हें सत्य वागिन्द्रियाची प्रतिष्ठा ह्म० स्थिर स्थान आहे. वाणी अनृत भाषण जरी बोलली तरी इतर लोक तिचें निराकरण करतात. झणून अनृत वाणीची प्रतिष्ठा न-हे. त्यामुळेच सत्य भाषणात सर्व प्रामाणिक व्यवहार प्रतिष्ठित झाला आहे त्यामुळे कित्येक सत्य हेंच परम साधन आहे, असें सांगतात.

पण प्रजापतीचें हें वचन ऐकून आरुणीला सन्तोष झाल्याचें काहीं चिह्न दिसलें नाहीं. झणून प्रजापति दुसरें साधन सांगू लागला.—

तपसा देवा देवतामग्न आयन् तपस क्षपयः सुवरन्वविन्दन् तपसा सप्तान् प्रणुदामारातीस्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः परमं वदन्ति ॥

अन्वय -—देवाः अग्ने तपसा देवता आयन् । तथा क्षपयः तपसा सुवद् अन्वविन्दन् वय अपि तपसा सप्तान् अरातीः प्रणुदाम । सर्वं तपसि प्रतिष्ठितं तस्मात् तपः परमं वदन्ति ॥

अर्थ—स्वर्गांत असणारे अग्नि, इन्द्र इत्यादि देव पूर्व जन्मीं केलेल्या अन्नत्यागरूप कृच्छ्र-चान्द्रायणादि तपाच्या योगानें देवताभावास प्राप्त झाले आहेत. तसेच वसिष्ठादि महर्षी पूर्वजन्मीं केलेल्या तपानें स्वर्गलोकास क्रमानें

प्राप्त झाले त्याचप्रमाणे आत्मीयी जाता अभिचाररूपतपांनीं आपल्या शत्रूंचं अ० आमच्या द्रव्य लभाला प्रतिपन्न । कुरणाच्या पुष्ट्याचेंही निराकरण करता दुसऱ्या सर्व फल जात तपामध्य प्रतिष्ठित आहे । तस्मात् अनशनरूप तप हच परम माक्ष साधन आहे असें ज्ञणतात

दमन दान्ता किंत्विपमवधून्वन्ति । दमन ब्रह्मचारिण सुख-
न्यगच्छन् दमे भूताना दुराधर्ष दमे सर्व प्रतिष्ठित तस्माद्दम परम
वदन्ति ॥

अन्वय —दा ता दमन किंत्विप अवधून्वन्ति । ब्रह्मचारिण दमेन सुख
अन्यगच्छन् । दम भूतानां दुराधर्ष । दमे सर्व प्रतिष्ठित । तस्मात् दम परम वदन्ति ॥

अर्थ—यायन्द्रियदमनयुक्त परप या दमान आपल्या पापाच्या नाश
करितात नेष्टिक ब्रह्मचारी दमान स्वर्गास गेले आहेत दम प्राण्याना सर्वदा
असह्य आहे त्या दमामध्य सर्व अपेक्षित प्रतिष्ठित असत यास्तव दम ह
श्रेष्ठ मुक्तिसाधन आहे, असें हि येक लोक ज्ञणतात (या सर्व साधन-
पथायानील पूर्वे पूर्वे साधन ऐकून आरुणीने समाधानन झाल्यामुळे प्रजापतीन
पुढे पुढे साधन सागिनले आहे, अस समजाव)

शमेन शांता शिवमाचरन्ति शमन नाक मुनयोऽन्ववि-
न्यज्जुमो भूताना दुराधर्ष छमे सर्व प्रतिष्ठित तस्माच्छम परम वदन्ति ॥

अन्वय —शान्ता शमेन शिव आचरन्ति । मुनय शमेन नाक अन्वविन्दन् ।
शम भूताना दुःखधर्ष । शमे सर्व प्रतिष्ठित । तस्मात् शम परम वदन्ति ॥

अर्थ—ब्राह्मादिग्रहित पुरुष शमान भगल पुरुषार्थांचें आचरण करि-
तात नाद दि मुनी शमानच स्वर्गास प्राप्त झाले आहेत शम सर्व भूताना
असह्य आहे. शमामध्ये सर्व प्रतिष्ठित आहे. ज्ञणून शमाला परम
साधन ज्ञणतात.

दान यज्ञाना वरूथ दक्षिणा लोके दातारः सर्वभूतान्युपजी-
यन्ति दाननारातीरपानुदत्त दानेन द्विप ता मित्रा भवन्ति दाने सर्व
प्रतिष्ठित तस्माद्दान परम वदन्ति ॥

अन्वयः—दानं यज्ञानां दक्षिणा तस्माद् बल्यं लोके सर्वभूतानि दातारं उपजीवन्ति । दानेन अरातोः अपानुदन्त । दानेन द्विपन्त. मित्रा भवन्ति । दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद् दानं परमं वदन्ति ॥

अर्थ—गो हिरण्यादिदान ही यज्ञ-संवधी दक्षिणा आहे. ह्मणून दान श्रेष्ठ आहे. व्यवहारांत दात्या पुरुषाच्या आश्रयानें ज्ञानी व अज्ञानी, असे सर्व उपजीविका करतात. त्याचप्रमाणें धनदानानें राजे आपल्या शत्रूंचें निराकरण करतात. प्रबल शत्रूही धनदानानें संतुष्ट होऊन मित्र बनतात.

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति ॥

अन्वयः—धर्म. विश्वस्य जगत. प्रतिष्ठा । लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति । धर्मेण पापं अपनुदति । धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं । तस्माद् धर्मं परमं वदन्ति ॥

अर्थ—पूर्वाक्त धर्म सर्व प्राण्यांचा आश्रय आहे. लौकिकांत सर्व जन धर्माचरण करणाऱ्या पुरुषापाशी धर्माधर्मनिर्णयार्थ जातात. प्रायश्चित्तरूप धर्माच्या योगानें लोक पापाचा विनाश करतात. धर्मांमध्ये सर्व प्रतिष्ठित आहे, ह्मणून धर्म परम साधन आहे, असें ह्मणतात.

प्रजननं वै प्रतिष्ठा लोके साधु प्रजायास्तन्तुं तन्वानः पितृणामनुषो भवति तदेव तस्या अनुषं तस्मात्प्रजननं परमं वदन्ति ॥

अन्वयः—लोके प्रजननं प्रतिष्ठा । प्रजायाः वन्तुं साधु तन्वानः पितृणां (पितृणां) अनुषो भवति । तदेव तस्या (तस्य) अनुषं । तस्माद् प्रजननं परमं वदन्ति ॥

अर्थ—पुत्रोत्पादन ही गृहस्थांची प्रतिष्ठा आहे. कारण (स्तन १ पृष्ठ १९१ येथें सांगितल्याप्रमाणें) पुत्र प्रित्याचा प्रतिनिधि होतो. पुत्र-पौत्रादिरूप प्रजेची परंपरा शास्त्रीय मार्गानें अविच्छिन्न ठेवणारा पुरुष मृत पितांच्या ऋणांतून मुक्त होतो. पुत्रोत्पादन हेच पुत्रवानाचें ऋण फेडून टाकण्याचें साधन आहे. ह्मणून प्रजनन हें श्रेष्ठ साधन आहे, असें ह्मणतात.

अस्यो वै त्रयी विद्या देवयानः पन्था मार्हपत्य ऋक्शुथिवी रथन्तरमग्वाहायपचनं यजुरन्तरिक्षं वामदेव्यमाहवनीयः साम सुवर्गो लोको बृहत्तस्मादग्नीन् परमं वदन्ति ॥

अ-वय —अमय त्रयी विद्या देवयान पन्था । गार्हपत्यः अग्नि ऋक्, पृथ्वा, रथन्तर इति प्रगास्यत अन्वाहार्यपचन यजु, अन्तरिक्ष, वामदेव आहु । आह वनीय साम, सुर्व लोके बृहत् । तस्मात् अग्नीन् परम वदन्ति ॥

अर्थ—गार्हपत्य, दक्षिण व आहवनीय हे तीन अग्नी ही वेदत्रयात्मक विद्या आहे व तोच देवयान मार्ग आहे. (ह्म० यागाच्या द्वारा देवत्व प्राप्त करून देणारा मार्ग आहे) त्या अग्नींतील पहिला गार्हपत्य अग्नि ऋग्वेदरूप, पृथ्वीरूप व रथन्तर सामात्मक आहे, असें ह्मणून त्याची प्रशंसा करितात. अन्वाहार्यपचन या नावाचा दक्षिणाग्नि यजुर्वेद, अन्तरिक्ष लोक व वामदेवनावाचे साम एतद्रूप आहे आहवनीय अग्नि सामवेद, स्वर्गलोक व बृहद्रथन्तर साम एतद्रूप आहे. ह्मणून हे तीन अग्नी हेंच परम साधन आहे, असें ह्मणतात

अग्निहोत्रं साय प्रातर्गृहाणा निष्कृतिः स्विष्टं सुहुत यज्ञक्रतूनां प्रायणः सुवर्गस्य लोकस्य ज्योतिस्तस्मादग्निहोत्र परम वदन्ति ॥

अ वय —सायप्रात अग्निहोत्र गृहाणा निष्कृति । अग्निहोत्र स्विष्ट सुहुत । यज्ञक्रतूनां प्रायणः । सुवर्गस्य लोकस्य ज्योति । तस्मात् अग्निहोत्र परम वदन्ति ॥

अर्थ—सायकाळी व प्रातःकाळी अनुष्ठितलें अग्निहोत्र हीच गृहाची निष्कृति आहे ह्मणजे तें गृहाना विकत घण्याचें साधन आहे. (कारण अग्निहोत्राच्या अमावी क्षुधित अग्नि गृहाना जाळतो) अग्निहोत्र सुन्दर यागरूप व होमरूप आहे. (देवताना उद्देशून द्रव्यत्याग करणें हा याग व त्या द्रव्याला अग्नीमध्य टाकण हा होम होय.) तसेंच अग्निहोत्र हा यज्ञ-क्रतूचा प्रारम्भ आहे (अग्न्याधेय, अग्निहात्र, दर्शपूजेनास, आम्र-यण, चातुर्मास्य, निरूढ पशुबन्ध व सौत्रामणि हे सात हविर्यज्ञ आहेत कारण यामध्य युषाची गरज नसते पण क्रतु हा शब्द युपयुक्त सामयागात रूढ आहे. अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, वाजपेय, अतिरात्र, व अतोर्याम ह्या सात सोमसंस्था हेच क्रतू आहेत आग्निहात्र या सर्व यज्ञांचें व क्रतूच आरम्भक आहे.) ह्मणूनच अग्निहोत्र स्वर्गलोकाची ज्योति ह्म० त्याचें प्रकाशक आहे.

यज्ञ इति यज्ञेन हि देवा दिवं गता यज्ञेनासुरानपानुवन्त
यज्ञेन द्विपन्तो मित्रा भवन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्यज्ञं परमं
वदन्ति ॥

अन्वयः—यज्ञ. उत्तम साधनं इति केषित् आहुः । यज्ञेन हि देवाः दिवं
गताः । यज्ञेन च असुरान् अपानुवन्त । यज्ञेन द्विपन्तः मित्रा भवन्ति । यज्ञे सर्वं प्रति-
ष्ठितं । तस्मात् यज्ञं परमं वदन्ति ॥

अर्थ—यज्ञ हे उत्तम साधन आहे, असें कित्येक क्षणतात. देव पूर्वा-
नुष्ठित यज्ञाच्या योगाने स्वर्ग लोकांला प्राप्त झालेले आहेत. यज्ञानेच
देवांनी असुरांचा विनाश केला. सर्व कामनाच्या प्राप्तीचें साधन असा जो
ज्योतिष्ठोम त्याच्या योगाने द्वेषाच्या शान्तीची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाचे
शत्रूही मित्र होतात. यज्ञामध्ये सर्व प्रतिष्ठित आहे क्षणून यज्ञ, हे श्रेष्ठ साधन
आहे, असें क्षणतात.

मानस वै प्राजापत्य पवित्र मानसेन मनसा साधु पश्यति
मानसा ऋषयः प्रजा असृजन्त मानसे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मान्मा-
नसं परमं वदन्ति ॥

अन्वयः—मानसं प्राजापत्यं वै पवित्रं । मानसेन मनसा साधु पश्यति ।
मानसाः ऋषयः प्रजा असृजन्त । मानसे सर्वं प्रतिष्ठितं । तस्मात् मानसं परमं वदन्ति ॥

अर्थ—मनाने पदणारे उपासन हच प्रजापतिपदाच्या प्राप्तीचें साधन
च त्यामुळेच पवित्र ह्म० चित्तशुद्धीचें कारण आहे. मानस-उपासनेनें युक्त
असलेलें जें अन्नःकरण तें त्याच एकाय मनाने भूत, भविष्यत, दूर असलेलें
इत्यादि वस्तुजात चागल्या तऱ्हेनें पाहत. एकाय मनाने युक्त असलेले
विश्वामित्रादि कपि आपल्या नुसत्या सकल्पानेच पुष्कळ प्रजा निर्माण
करते झाले. यास्तव त्या मानस उपासनेमध्ये सर्व प्रतिष्ठित आहे. त्यामुळे तें
परम साधन आहे, असें क्षणतात.

न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणं ॥

अन्वयः—न्यास इति च मोक्षहेतुः । तं मनापिणं ब्रह्माणं आहुः ॥

अर्थ—न्यास झणून जो मोक्षाचा हेतु सांगितला आहे त्याला बुद्धिमान स्मृतिकार महर्षी हिरण्यगर्भरूप झणतात.

आता त्याच सन्यासाची स्तुति करण्यासाठी त्याच्या योगानें प्राप्त होणाऱ्या हिरण्यगर्भाच्या रूपाचें वर्णन करितात—

ब्रह्मा विश्वः कतमः स्वयंभु प्रजापतिः संवत्सर इति ॥

अन्वय —य ब्रह्मा स अयं विश्व, कतमः, स्वयंभू, प्रजापति. च संवत्सर इति उनेयं ॥

अर्थ—जो हा हिरण्यगर्भ तो सर्व जगद्रूप, सुखस्वरूप, स्वयंभू ह्मण आर्द्रवापावाचूनच आपोआप उत्पन्न झालेला व प्रजाचा पालक आणि कालात्मक आहे. तात्पर्य, अशा रीतीने त्याच्या सर्व स्वरूपाची कल्पना करावी.

सन्यासाची पुन. स्तुति करण्याकरिता हिरण्यगर्भाच्या अवयवभूत संवत्सराचे माहात्म्य सांगतात—

संवत्सरोऽसावादित्यो य एष आदित्ये पुरुषः स परमेष्ठी ब्रह्मात्मा ॥

अन्वय —य अयं संवत्सरः असौ आदित्य । य. एषः आदित्ये पुरुष सः एष परमेष्ठी ब्रह्म च आत्मा ॥

अर्थ—जो हा संवत्सर नावाचा काल सागिनट्या अहे तो आदित्यरूप आहे. (कारण तो आदित्याच्या सतत गतीमुळे होतो.) हा जो त्या आदित्यमण्डलातील पुरुष तोच हिरण्यगर्भरूप आहे. (कारण आदित्यमण्डलाच्या द्वारा हिरण्यगर्भ प्राप्त होत असतो) तो परमेष्ठीच ब्रह्म ह्मण जगाचें कारण आहे. तसाच तो आत्मा ह्मण सर्वांचा प्रत्यक्ष आत्मा (पथ कोशाच्या पटीकडे असणारा कूटस्थ) आहे.

याप्रमाणें आदित्यादिकांच्या द्वारा संवत्सरादिकांची प्रशंसा करून आदित्यमण्डलाच्या द्वारा त्यांचीच सर्व व्यवहाराचें कारण या रूपानें स्तुति करितात—

याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति पर्जन्येनौषधिवनस्पतयः प्रजायन्ते ओषधिवनस्पतिभिरन्नं भवत्यन्नेन प्राणाः प्राणैर्बलं बलेन तपस्तपसा श्रद्धा श्रद्धया मेधा मेधया मनीषा मनीषया मनो मनसा शान्तिः शान्त्या चित्तं चित्तेन स्मृतिः स्मृत्या स्मारः स्मारेण विज्ञानं विज्ञानेनात्मानं वेदयति तस्मादन्नं ददन्त्यर्घ्येताः ददात्यन्नात्माणां भवन्ति भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्म योनिः ॥

अन्वयः—आदित्य ताभिः रश्मिभिः तपति ताभिः पर्जन्यः भूत्वा वर्षति । तेन पर्जन्येन ओषधिवनस्पतयः प्रजायन्ते । ओषधिवनस्पतिभिः अन्नं भवति । अन्नेन प्राणाः, प्राणैः बलं, बलेन तपः, तपसा श्रद्धा, श्रद्धया मेधा, मेधया मनीषा, मनीषया मनः, मनसा शान्तिः, शान्त्या चित्तं, चित्तेन स्मृतिः, स्मृत्या स्मारः, स्मारेण विज्ञानं, विज्ञानेन आत्मानं वेदयति । तस्मात् अन्नं ददन् (ददत्) पशूणि एतानि ददाति । अन्नं भूतानां प्राणः भवन्ति, प्राणैः मनः, मनसः विज्ञानं, विज्ञानात् आनन्दः ब्रह्म योनिः ॥

अर्थ—हा आदित्य ज्या उष्णरूप किरणानीं पुष्कळ सन्ताप करतो त्या तीव्र रश्मिनीं भूमीवरील जळ शोषून घेऊन पर्जन्य होतो व वर्षाव करतो. त्या पर्जन्यानें व्रीह्यादि ओषधी व अश्वत्थ-वनसादि वनस्पती उत्पन्न होतात. ओषधी व वनस्पती याच्या योगानें भोज्य अन्न मिळतें. त्या अन्नानें प्राण पुष्ट होतात. ते पुष्ट झाले असतां शरीरामध्ये बल उत्पन्न होतें. त्या बलाच्या योगानें कुच्छ्रन्चाद्रायणादिरूप तप निष्पन्न होतें. तपानें ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे त्याच्या ठिकाणीं तत्त्वज्ञानविषयक श्रद्धा उत्पन्न होते. त्या श्रद्धेनें एकाम्रचित्त पुण्याच्या ठिकाणीं मेधा उत्पन्न होते. मेधेच्या योगानें बुद्धि, बुद्धीच्या योगानें निरंतर मनन, मननानें कोषादि दोषांना अवसरच न मिळाल्यामुळे शान्ति, शान्तीमुळे विक्षेपरहित चित्त ह्म० तत्त्वविषयप्रमाण-जनित ज्ञान उत्पन्न होतें. त्या ज्ञानानें मध्यें होंष वगैरे लागली असली तरी पुनः तत्त्वविषयक स्मृति होते. त्या स्मृतीमुळे निरंतर स्मरण होतें. त्या स्मरणानें सजातीय प्रत्यययुक्त सतत ज्ञान प्राप्त होतें. तसल्या ज्ञानानें पुरुष परमा-

तम्याचा सर्वदा अनुभव घेतो. ज्या अर्थी अन्न अशा परंपरेनें परमात्म्याच्या अनुभवाचें निमित्त होतें त्या अर्थी अशा तऱ्हेचें अन्न देणारा पुरुष प्राण, बल इत्यादि सर्व देतो. (आतां अन्नदान सर्व दानरूप आहे हें स्पष्ट करण्याकरितां वरील अर्थच पुनः संक्षेपतः सांगतात—) अन्नापासून मृतांचे प्राण होतात. प्राणापासून परंपरेनें मन, मनापासून परंपरेनें विज्ञान व विज्ञानापासून परमात्मरूप आनन्द होतो आणि अशा रीतीनें उपासक स्वतः वेदान्तप्रतिपाद्य ब्रह्म व जगत्कारण होतो.

पूर्वोक्त संन्यासाची स्तुति करण्यासाठीं त्या संन्यासानें ज्याला तत्त्वज्ञान प्राप्त झालें आहे त्या पुरुषाची प्रशंसा करतात—

स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रोतं पृथिवी चान्तरिक्षं च द्यौश्च दिशश्चान्तरदिशश्च स वै सर्वमिदं जगत्स स भूतः स भव्यं जिज्ञासकृत् ऋतजा रयिष्ठा श्रद्धा सत्यो महत्त्वान्तपसो वरिष्ठात् ॥

अन्वयः—सः वै एषः पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा भवति । येन सर्वं इदं जगत् प्रोतं स एव पृथिवी च अन्तरिक्षं च द्यौः च दिशः च अवान्तरदिशः च सः वै सर्वं इदं जगत् सः एव भूतं, भव्यं अस्ति । यतः सयं जिज्ञासकृत् ऋतजाः रयिष्ठा श्रद्धा सत्यः महत्त्वान् अतएव तपसः (तमसा) वरिष्ठात् वर्तते ॥

अर्थ—जो पुरुष संन्यासपूर्वक तत्त्वज्ञान संपादन करतो तोच हा पुरुष सर्वात्मक, पञ्च प्रकारांनी पञ्चात्मा (ह्म० पंचवीस वस्तुस्वरूप होतो. शब्द-स्पर्शादि पांच गुण, पृथिव्यादि पांच भूतें, चक्षुःश्रोत्रादि पांच ज्ञानेन्द्रियें, वाक्प्राणि इत्यादि पांच कर्मेन्द्रियें व प्राणापानादि पांच वायू यांच्या स्वरूपभूत) होतो. ज्या वस्त्ररूपानें हें सर्व जगत् व्यापिलें आहे, तोच पृथ्वी, अन्तरिक्ष, स्वर्ग, दिशा, व अवान्तर दिशा यांना व्यापून राहिला आहे. तोच पुरुष हें सर्व वर्तमान जगत्, भूतकालीन जगत् व भविष्यत्कालीन जगत् आहे. (तत्त्ववेत्त्यांचा आकार इतर साधारण जनांप्रमाणें जरी दिसला तरी तो वेदान्तविचारानें सर्वोत्तरूपानें निश्चित झालेला असतो.) प्रामाणिक ज्ञानानें सर्वात्मा झालेला असतो.

तो गुरुपदेशरूप धनामध्येच स्थित असतो. उपदेशरहित पुरुषांना प्रतीत होत नाही. अशा प्रकारचे विज्ञान श्रद्धेनेच प्राप्त होणारे असल्यामुळे हा श्रद्धारूप आहे. अवाध्य जे ब्रह्म तत्त्वरूप असल्यामुळे हा सत्य आहे; स्वयंप्रकाश आहे आणि ह्यानूच ससारकारणभूत अज्ञानाने रहित असल्यामुळे तो सर्वाहून श्रेष्ठ आहे.

याप्रमाणे सन्यासपूर्वक ज्ञानयुक्त झालेल्या पुरुषाची प्रशंसा करून त्याचे फल सांगतात.—

ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वान् ॥

अन्वय—हे आरुणे, तू तें हृदय मनसा एवं ज्ञात्वा विद्वान् सन् भूय-मृत्युं न उपयाहि ।

अर्थ—हे आरुणे, तू त्या परमात्म्याला हृदयस्थ मनाने सन्यासपूर्वक जाणून व ज्ञानाने युक्त होऊन पुनरपि मृत्यूला प्राप्त होऊं नकोस. (ज्ञानी पुरुषाचा वर्तमान देह पडला असता पुनः जन्म घ्यावा लागत नसल्यामुळे त्याला पुनर्मृत्यु नाही.)

येथेप्रमाणे पुष्कळ प्रकारे प्रशंसा केलेल्या सन्यासाचा उप-संहार करितात—

तत्मान्न्यासमेपां तपसामतिरिक्तमाहु ।

अन्वयः—(यस्मात् न्यास पुरुषार्थस्य अन्तरेण कारणं तस्मात्) एषा तपसा न्यास अतिरिक्त आहु ।

अर्थ—ज्या अर्थी सन्यास हे पुरुषार्थाचे अंतरंग साधन आहे त्या-अर्थी तो ह्या सत्यादि सर्व तपामध्ये उत्तम साधन आहे, असे विद्वान् ह्याणतात.

सन्यासानंतर प्रणवाने आत्म्याच्या ठिकाणी समाधि लावावी, असे विधान करणारा वेद ह्या समाधीला होणाऱ्या विघ्नाचा परिहार करण्यासाठी प्रथम अन्तर्यामीची सर्वकारणरूपाने स्तुति करतो—

वसुरण्वो विभूरसि प्राणे त्वमसि सधाता, ब्रह्मन् त्वमसि विश्वभून्, जोदास्त्वमस्य सिरसि वर्चोऽस्य त्वमसि सूर्यस्य शुक्लो-दास्त्वमसि चन्द्रमस उपयामगृहीतोऽसि ब्रह्मणे त्या महत्ते ॥

अन्वयः—ब्रह्मन्, वसुराजः असि, विभूः (विभुः) असि, प्राणे सन्धातात्वं असि, विश्वशृत् त्वं असि, तेजोदाः त्वं असि, अग्निः असि, सूर्यस्य वचोदाः त्वं असि । चन्द्रमसः युगोदाः त्वं असि, तथा यागेषु सोमरूपः सन् उपयामेन गृहीतः असि । त्वां मदसे ब्रह्मणे भजामि ॥

अर्थ—हे ब्रह्मन्, तू यथार्थ तत्त्वाचा उपदेष्टा आहेस. तसाच हिरण्यमर्भ, विराट् इत्यादि विविध रूपानें उत्पन्न झालेला आहेस. वायुरूप प्राणामध्ये जीवात्म्याची योजना करणारा आहेस. ब्रह्माण्डधारक आहेस. भूलोकवर्ती अग्नीला प्रकाशरूप धन देणारा आहेस. तूंच साक्षात् अग्नि आहेस. स्वर्गस्थ सूर्याला प्रकाश देणारा आहेस. चन्द्राला प्रकाश देणारा आहेस. यज्ञामध्ये सोमरूप झालेला तू उपयामनांवाच्या मृण्मय अथवा काष्ठमय पात्रानें ग्रहण केला गेलेला आहेस. अशाप्रकारच्या तुज अन्तर्ध्यामीला चैतन्यजोतिःस्वरूप ब्रह्मतत्त्वाच्या साक्षात्काराकरितां मी भजतां.

अशी स्तुति केल्यावर समाधीचें विधान करितात—

ओमित्यात्मानं युञ्जीतैतद्वै महोपनिषद् वेद्यानां गुह्यं ॥

अन्वयः—ॐ इति आत्मानं युञ्जीत । एतद् वै महोपनिषद्देवानां गुह्यं ॥

अर्थ—तीन मात्रांनीं युक्त अशा प्रणवाचा उच्चार करून सर्व वेदान्तांवरून ज्याचा निर्णय झाला आहे अशा आत्म्याला आत्मरूपानें चित्तांत धारण करावें. (समाधि-साधनभूत ओंकाराची प्रशंसा—) हें प्रणवरूपच महोपनिषद् आहे. तें इन्द्रादि देवांचें गुह्य आहे. (कारण ते शमदमादि अधिकाररहित पुण्याला प्रणवाचा उपदेश करीत नाहींत.)

आतां या तत्त्वज्ञानाचें फल सांगतात—

य एवं वेद ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानम्
इत्युपनिषत् ॥ (७९) ॥

अन्वयः—यः एवं वेद । ब्रह्मणः महिमानं आप्नोति । तस्मात् ब्रह्मण महिमानं आप्नोति । इति उपनिषद् ॥

अर्थ—जो पुरुष वर सांगितल्याप्रमाणें ब्रह्मतत्त्वाला जाणतो तो आपल्या परिच्छेदक स्वरूपाचा त्याग करून देश-काल-वस्तुपरिच्छेद—

शून्य ब्रह्माच्या महत्त्वाला प्राप्त होतो. (ह्यं तत्त्वज्ञानं त्याचा जीवत्वकृत भ्रम निवृत्त होतो आणि ब्रह्म स्वभाव आविर्भूत होतो. त्यानंतर तो जीवन्मुक्त होतो, व त्या जीवन्मुक्ताचा प्रारब्धक्षय होऊन देहपात झाला असतां) त्या अविद्यानिवर्तक ज्ञानामुळे अविद्यावासनेनें रहित झालेला तो मुख्य ब्रह्माच्या महत्त्वास प्राप्त होतो. (ह्यं त्याला विदेह मुक्ति मिळते.) अशी ही तत्त्वविद्या आहे. (५९)

संन्यासच ब्रह्मज्ञानाचें अन्तर्गंग साधन असल्यामुळे जिज्ञासूला तो करणें योग्य आहे; अग्निहोत्रादि कर्मानुष्ठानच करीत राहणें उचित नव्हे, असें सांगितलें. पण तत्त्वसाक्षात्कार झाला असतां त्यानंतर पुनः कर्मानुष्ठान करावयास कोणती हरकत आहे, अशी शंका कोणी घेईल ह्मणून तिचें निवारण करण्यासाठीं तत्त्वज्ञान्याचे सर्व लौकिक व्यवहारही यागरूप आहेत, असें या शेषवृत्त्या अनुवाकांत सांगतात—पण त्यांतही या अनुवाकाच्या पूर्वभागानें योग्याचे अवयव यज्ञांमभूत द्रव्ये आहेत, असें सांगतात—

तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिलोमानि वह्निर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्वमः शमयिता दक्षिणा वाग्धोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीत् ॥

अन्वयः—तस्य एव विदुषः यः यज्ञः अस्ति तस्य यज्ञस्य देहेन्द्रियादिसाक्षी यः आत्मा सः एव यजमानसदृशः, या तु तदन्तःकरणे श्रद्धा सा पत्नी, यच्च शरीरं तत् इध्मं, उरः वेदिः, लोमानि वह्निः, वेदः शिखा, हृदयं यूपः, कामः आज्यं, मन्युः पशुः, तपः अग्निः, शमयिता वमः दक्षिणा, वाक् होता, प्राणः उद्गाता, चक्षुः अध्वर्युः, मनः ब्रह्मा, श्रोत्रं अग्नीत् ॥

अर्थ—त्या पूर्वोक्त ब्रह्माचें महत्त्व जाणणाऱ्या संन्यासी जीवन्मुक्ताचा जो यज्ञ त्याचा देहेन्द्रियादिसाक्षी आत्मा हाच यजमानासारखा आहे. त्याचप्रमाणें त्याच्या अन्तःकरणातील जी श्रद्धा तीच पत्नी आहे.

शरीर हाच इध्म, उर हीच वेदि, लोम हेच दर्भ, वेद हीच शिखा, हृदय हाच यूप, काम हेंच आज्य, क्रोध हाच पशु, तप हाच अग्नि, सर्वेन्द्रियांचें दमन करणारा दम ही दक्षिणा; वाणी हा होता, प्राण उद्धाता, चक्षुः अक्षर्यु, मन ब्रह्मा, व श्रोत्र अग्नीत् आहे.

या अनुवाकाच्या दुसऱ्या भागानें योग्याच्या व्यवहाराला ज्योतिष्टोमांगभूत कियारूपत्व आहे, असें सांगतात—

यावद्ध्रियते सा दीक्षा यदभ्राति तद्धारिर्यत्पिबति तदस्य सोमपानं यद्रमते तदुपसदो यत्संचरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाह्वनीयो या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति यत्सायं प्रातरन्ति तत्समिधं यत्प्रातर्मध्यंदिनं सायं च तानि सवनानि ॥

अन्यथः—यावत् ध्रियते सा दीक्षा, यत् अभ्राति तत् हविः, यत् पिबति तत् अस्य सोमपानं, यत् रमते तत् उपसदः, यत् संचरति, उपविशति, उत्तिष्ठते च सः प्रवर्ग्यः, यत् मुखं तत् आह्वनीयः, या व्याहृतिः सा आहुति, यत् अस्य विज्ञानं तत् जुहोति, यत् सायं प्रातः आत्ते तत् समिधं, यत् प्रातः मध्यंदिनं सायं च तानि सवनानि ॥

अर्थ—विद्वान् जेव्हा कोही भोजन न करितांना राहतो तेव्हा याची दीक्षा, जें भोजन करितो तेव्हा हवि, जें जलादिकांचें पान करितो तें सोमपान, त्याचें सममाण होणें तेंच उपसद, त्याचा संचार, बसणें व उठणें तेंच प्रवर्ग्य, जें मुख तोच आह्वनीय अग्नि, भाषण हीच आहुति, त्याचें जें विज्ञान तेंच हवन, जें सायंकाळी व प्रातःकाळी भोजन तीच समिधा, जें प्रातःकाळ, मध्याह्नकाळ व सायंकाळ तीच सवनें.

आतां या अनुवाकाच्या तिसऱ्या भागानें जीवन्मुक्ताच्या विशेष कर्तव्यांना नावाविषय दाखवत घांगतात—

ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ येऽर्धमासाश्च मासाश्च ते चातु-
र्मास्यानि य ऋतवस्ते पशुबन्धा ये संवत्सराश्च परिवत्सराश्च
तेऽहर्गणाः सर्ववेदसं वै एतत्सत्रं यन्मरणं तदवभृथः ॥

अन्वयः—ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ, ये अर्धमासाः च मासाः च ते चातु-
र्मास्यानि, ये ऋतवः ते पशुबन्धाः, ये संवत्सराः च परिवत्सराः ते अहर्गणाः, एतत्
सत्रं सर्ववेदसं वै, यत् मरणं तत् अवभृथः ॥

अर्थ—जे अहोरात्र तेच दर्शपूर्णमास, जे पक्ष व मास तीं चातुर्मा-
स्यं, जे ऋतू तेच पशुबन्ध, जे संवत्सर व परिवत्सर तेच अहर्गण, हें सत्र
सर्वस्वदक्षिणाक आहे, झ० यांत आयुष्यरूपी सर्व दक्षिणा दिली जाते. जें
मरण तेंच अवभृथ स्नान होय.

या अनुवाकाच्या चवथ्या भागानें सर्व यज्ञात्मक योग्याची उपासना
करणाऱ्याला कममुक्ति हें फल सांगतात.—

एतद्धै जरामर्यमग्निहोत्रं सत्रं य एवं विद्वानुदगयनं प्रमीयते
देवानामेव महिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे
प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोक-
तामाप्नोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानी ब्राह्मणो विद्वानभिजयति
तस्माद्ब्राह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्राह्मणो महिमानम् ॥ ८० ॥

सह नाययत्विति शान्तिः ॥

अन्वयः—एतत् जरामर्यं अग्निहोत्रं सत्रं इति एवं विद्वान् यः उदगयने प्रमी-
यते सः देवानां महिमानं गत्वा आदित्यस्य सायुज्यं गच्छति । अथ यः दक्षिणायने
प्रमीयते सः पितृणां (पितृणा) एव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकता च
आप्नोति । यः एवं एतौ सूर्याचन्द्रमसोः महिमानौ विद्वान् ब्राह्मणः अभिजयति तस्मात्
ब्राह्मणः महिमानं आप्नोति । तस्मात् ब्राह्मणः महिमानं आप्नोति ॥

अर्थ—जरामरणपर्यंत हें जें योग्याचें चरित आहे, तें वेदोक्त अग्नि-
होत्रादि सहस्र संवत्सर सत्रान्त कर्माचें स्वरूपच आहे, अशी जो उपासना
करतो तो उत्तरायणांत मरण पावल्यास इन्द्रादि देवांच्या ऐश्वर्यास प्राप्त

होऊन त्यानंतर भावनेच्या न्यूनाधिकतेप्रमाणे आदित्याच्या सायुज्यास ह्म
सहवासाला अथवा तादात्म्याला प्राप्त होतो. पण याच्या उलट जो उपासक
दक्षिणायनात मरतो तो अग्निष्वात्तादि पितराच्या ऐश्वर्यास प्राप्त होऊन
पूर्वाप्रमाणे चन्द्रमाच्या सायुज्यास प्राप्त होतो. अशा रीतीने सूर्य व चन्द्रमा
याच्या ऐश्वर्याचा अनुभव घेणारा ब्राह्मण तेथें सगुण ब्रह्मरूप हिरण्यगर्भाची
उपासना करून हिरण्यगर्भाच्या साक्षात्कारास प्राप्त होतो. नंतर त्या साक्षा-
त्कारामुळे तेथील मरणानंतर तो हिरण्यगर्भाच्या लोकी जाऊन तेथें त्याच्या
ऐश्वर्यास प्राप्त होतो. पुढे त्या लोकी ज्याला ब्रह्मसाक्षात्कार झाला आहे,
असा तो ज्ञानामुळे ब्रह्मलोकाचा विनाश होताच सत्यज्ञानादिरूप ब्रह्माच्या
महत्त्वास प्राप्त होतो. (८०)

इति श्रीकृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीय आरण्यकाच्च दशम प्रपाठकरूप
शान्तिर्नाम नारायणोपनिषद् सान्त्वयार्थ समाप्त झालें.

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ब्रह्मविद्याग्रन्थरत्नमाला वर्ष २ रें अंक ६ वा ७ वा.

रत्न आठवें.

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ.

(मूळ, भाष्य व अर्थ यांसह)

संपादक व प्रकाशक

आचार्यमत्तः-विष्णु वामन वापट.

पुणे, सदाशिव पेठ २४१.

निद्राजाग्रन्मध्यभागे संविज्ञेदान्तरे तथा ।

मध्ये संविद्वेद्ययोश्च सूक्ष्मबुद्ध्याभिलक्ष्य ॥ १ ॥

एतत्पदं निजं रूपं यत्प्राप्य न विमुह्यति ।

एतद्विज्ञानमात्रेण प्रवृत्त जगदीदृशम् ॥ २ ॥

श्रावण शु० ५ शके १८३६ आनंदनाम संवत्सर.

पुणे, ता० २७ जुलै १९१४.

हे पुस्तक वृत्तात्रय गणेश खाडेकर ह्यांनी पुणे पेठ शनिवार घर

नं. ४४९ येथे आपल्या 'लॉ प्रिंटिंग' प्रेसमध्ये छापिले व विष्णु

वामन वापटशास्त्री यांनी पुणे पेठ सदाशिव घर

नंबर २४१ येथे प्रसिद्ध केले.

किंमत १ रुपया.

प्रस्तावना.

आज आह्मी ब्रह्मविद्याप्रथरत्नमालच्या वाचकास आठवें रत्न “तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ’ सप्रेम समर्पण करीत आहो. यात मूळ उपनिषद साध्या अक्षरात देऊन त्या साली जाड अक्षरांनी भाष्य व त्याच्या पुढे साध्या अक्षरात भाष्यार्थ दिला आहे पहिल्या भाष्यार्थापेक्षा यात वाचकांना अधिक सोयीची वाटेल अशी सुधारणा केली आहे मूळ उपनिषदाचा शब्दशः अर्थ चवथ्या रत्नात दिलेला असल्यामुळे तो येथे दिलेला नाही. तथापि भाष्य कोणत्या श्रुतिवचनाचें आहे, हे स्पष्ट कळावें, म्हणून त्या त्या भाष्याच्या आरभीं तें त मूळ दिलें आहे तसेंच अर्थाच्याच ओळींत भाष्य न देता या पुस्तकात अर्थ व भाष्य ही अगदीं निरनिराळीं दिलीं आहेत.

मूळ उपनिषदाचा सारांश चवथ्या रत्नात दिला आहे. यास्तव या प्रस्तावनेत त्याविषयी अधिक काहीं न लिहिता भाष्याचा तेवढा मुख्य विशेष सांगून ती संपावितो. भाष्याच्या आरभीं उपोद्घातात आचार्यांनीं पूर्वात्तरकाडाचा सवध व प्रयोजन सांगितलें आहे पूर्वकाडावरून नित्य व काम्य कर्माचें ज्ञान झालें आता कर्मानुष्ठानाच्या हेतूचा परिहार करण्यासाठीं उत्तरकाण्डाचा आरंभ केला आहे काम कर्मानुष्ठानाचा हेतु आहे निष्काम अथवा आतंकाम पुरुष कर्मांमध्ये प्रवृत्त होत नाही अविद्या निवृत्त झाली असता स्वात्म्यामध्ये अवस्थान होणें हीच परप्राप्ति आहे कर्मे प्रारब्धफल व अनारब्धफल अशीं दोन प्रकारचीं असून तीं अनेक जन्मांमध्ये घडलेलीं असतात. तीं परस्पर विरुद्ध फळ देणारींही असतात त्यामुळे एकाच जन्मात त्या सर्वांचा उपभोगान क्षय होऊन काम्य व निषिद्ध कर्मे न केल्यामुळे स्वात्म्यामध्ये अवस्थान होणें हा मोक्ष अनायासनें प्राप्त होऊ शकत नाही शिवाय-प्रत्यवायपरिहार एवढेंच नित्य शुभ कर्माचें फळ मानणें अयाम्य आनंद नित्य कर्माच्या योगानें फक्त अशुभ कर्मांचाच क्षय होईल शुभ कर्मांचा क्षय हाणार नाही कारण शुभ कर्मांचा नित्य कर्मांशीं विरोध नाही कारण तींही शुभ कर्मेच आहेत, शुभ व अशुभ याचा विरोध असतो, आणि विरुद्ध कर्मेच परस्परांना बाधक होतात, असा नियम आहे.

त्याचप्रमाणे कर्मांना कारण होणाऱ्या कामाची निवृत्ति ज्ञानावाचून होत नाही. आत्म्याला न जाणणाऱ्या पुरुषाला अनात्मविषयाविषयी कामना होते. आत्मा नित्य प्राप्त असल्यामुळे त्याच्याविषयी कामना होणे अनुपपन्न आहे.

नित्य कर्मांचे अकरण-अननुष्ठान हा अभाव आहे. त्याच्यापासून भावरूप प्रत्यवायाची उत्पत्ति होऊ शकत नाही. यास्तव पूर्व संचितपापामुळे नित्य कर्मांही न करणे, हे पुढील प्रत्यवायाचे ज्ञापक आहे. तसेच निरतिशय प्रीतिरूप स्वर्ग हाच मोक्ष असून तो कर्मारब्धच आहे, असे कित्येकांचे झणणे आहे. पण मोक्ष नित्य असल्यामुळे त्याचा आरंभ संभवत नाही, इत्यादि पुष्कळ विचार करून आचार्यांनी ब्रह्मविधेकरिता उपनिषदाचा आरंभ आहे, असे उपोद्घातांत ठरविले आहे.

त्यानंतर शीक्षाध्यायाच्या बाराही अनुवाकांचे सरळ व सोपपत्तिक व्याख्यान केले आहे. शेवटी उपसंहार करताना पुनः नुस्त्या कर्मांमुळेच परम श्रेय होते, की विद्यायुक्त कर्मांमुळे ते होते, की विद्या व कर्म या दोन्हीमुळे होते, की कर्मयुक्त विद्येने होते, की केवळ विद्येने होत, असे पाच प्रश्न उपस्थित करून त्यातील पाहिल्या चार प्रश्नांचे निराकरण केले आहे.

नंतर ब्रह्मवैतल्यध्यायाच्या व्याख्यानास आरंभ करून 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' या वाक्याचा सोपपत्तिक अर्थ सांगितला आहे. ब्रह्मज्ञ ब्रह्माला प्राप्त होतो, झणजे काय याचा सविस्तर विचार केला आहे. नंतर त्याच सूत्रभूत वाक्याचे विवरण करण्यासाठी प्रवृत्त झालेल्या 'सत्यं ज्ञानं०' इत्यादि ऋचेचे व्याख्यान करून सत्यादि पदं ब्रह्माचीं नुस्तीं विशेषणं नसून लक्षणं आहेत असे सांगितले आहे. नंतर लक्षणातील सत्यादि पदांचा उपयोग सांगितला आहे. पुढे सत्यादि पदांच्या अर्थाविषयीच पुष्कळ विचार करून त्या लक्षणाने लक्षित झालेले ब्रह्म इदयाकाशातील बुद्धिगुह्य आहे, असे जो जाणतो त्याला सर्व कामांची एकदाच वेळी प्राप्ति होते, हे त्या विज्ञानाचे फळ सांगितले आहे.

'सत्यं ज्ञानं-' या मंत्राच्या व्याख्यानानंतर पुढील मंत्राच्या अवतारणार्थ मागील मंत्राचा अनुवाद करून पुनरपि ब्रह्म सत्य ज्ञान व अनन्त कर्मे

तें सविस्तर वर्णिलें आहे. नंतर 'तस्माद्वा०' या सृष्टिवाक्याचें तात्पर्य सांगून त्याच्या व्याख्यानास आरंभ केला आहे. त्यांत सर्वच शरीरें अन्नापासून होत असतांना अन्नापासून पुरुष होतो, असें ह्मणून मनुष्यशरीराचेंच ग्रहण करण्याचें कारण काय तें सांगितलें आहे. नंतर अन्नमयादि कोशांचें सविस्तर व सोपपत्तिक व्याख्यान करून शेवटीं आनन्दमय हा मुख्य आत्मा नसून कार्यात्मा आहे, असें अनेक उपपत्तीनीं दाखविलें आहे.

ब्रह्म आहे किंवा नाही, असा पुष्कळाना संशय येतो. यास्तव तें आहे, असेंच प्रत्येकानें समजावें, ह्मणून 'तें नाही,' असें ह्मणणारा असत् होतो; व 'आहे' असें ह्मणणाराला ब्रह्मज्ञ 'सन्न' समजतात, असें सांगितलें आहे. त्यानंतर अनुप्रश्न व त्याचें सोपपत्तिक उत्तर, कार्यातील प्रवेश, आनंदाच्या मीमांसेचें कारण, ती मीमांसा, या सर्वांचें व्याख्यान केल्यावर दुसरा ब्रह्म-वल्ल्यध्यायही संपविला आहे.

भाष्यकारानीं तिसऱ्या भुगुवल्ल्यध्यायाचेंही व्याख्यान आपल्या नेहमींच्या विवेचक व सोपपत्तिक पद्धतीनें करून प्रस्तुत उपनिषद्भाष्य संपाविलें आहे. आह्मी येथें त्यांतील विषयाचें दिग्दर्शन केलें आहे. त्याचें साक्षात् ज्ञान मूळ भाष्यावरूनच अगदीं स्पष्टपणें होण्यासारखें असल्यामुळे व तें सरळ अर्थासह या पुढेच दिलेलें असल्यामुळे येथें अधिक विस्तार करीत नाहीं. या पुढील अंक 'श्रीवृद्धभदर्शनसार' (समतभेद) भाद्रपद शु० पंचमीला प्रसिद्ध होईल, असें सूचवून ही प्रस्तावना संपाविनीं.

जुलें, आषाढ वद्य द्वादशी
शके १८३६

विष्णु वामन बापट,
संपादक व. वि. शं. रत्नमाला.

विषयानुक्रमणिका.

क्रम	विषय	पृष्ठ.
१	मंगलाचरण, गुरुवदन व ग्रंथप्रतिज्ञा ...	१
२	कर्मकांड व ज्ञानकांड यांचा संबंध व प्रयोजन ...	४
३	ब्रह्मवियेकरिता उपनिषदांचा आरंभ करणें अनवश्यक आहे, असें ह्मणणाऱ्या वाद्यांचें खंडन ...	६

क्रम.	विषय	पृष्ठ-
४	शांतिपाठ व शीक्षाध्यायाच्या व्याख्यानाचा आरंभ ...	१५
५	विद्या व कर्म याच्या विवेकार्थं विचार ...	५६
६	ब्रह्मवैतन्याध्यायाच्या व्याख्यानास आरंभ-पूर्वोत्तरसंघ	७२
७	' ब्रह्मविद्याप्रोति पर ' या वाक्याचें सविस्तर व्याख्यान	७५
८	' सत्य ज्ञान अनन्त ब्रह्म ' या लक्षणवाक्याचें व्याख्यान	७९
९	तसल्या ब्रह्माला जाणणारास सर्व कामप्राप्ति हें फळ	९२
१०	पुढील ग्रंथाच्या अवतरणार्थ मागील ग्रंथाचा अनुवाद	९५
११	ब्रह्माच्या आनन्त्यादिकाविषयी विचार ...	९६
१२	' तस्माद्वा एतस्मात् ' या वाक्याचें व्याख्यान ...	९८
१३	अन्नमयादि पाच कोशाचें व्याख्यान ...	१०३
१४	आनन्दमयाचें विशेष उपपादन ..	११८
१५	आनन्दमयाच्या प्रियादि अवयवाचें उपपादन ..	१२१
१६	' असन्नेव स भवति ' या वाक्याचें व्याख्यान ...	१२३
१७	चार अनुप्रश्न व त्यांचीं क्रमानें उत्तरे ...	१२६
१८	कार्यातील प्रवेशाविषयी सविस्तर विचार ..	१३३
१९	' असद्वा ' इत्यादि वाक्याचें व्याख्यान ...	१४३
२०	आनन्दाचें अस्तित्व ...	१४४
२१	अभयप्राप्ति ...	१४७
२२	भेददृष्टीची निंदा व फल ...	१४९
२३	आनंदाची मीमांसा ...	१५१
२४	' स एकः ' या महावाक्याचें व्याख्यान ...	१५७
२५	एवमिदं कोण व तो उपसक्रमण कसें करतो ..	१६०
२६	' यतो वाचो ' या वाक्याचें व्याख्यान ...	१७२
२७	' एत ह वाच न तपति ' याचें व्याख्यान ...	१७४
२८	पूर्वोत्तरसंघ पूर्वक भृगुवल्लीचें व्याख्यान ...	१७६
२९	संसार आत्म्याची धर्म आदे, याविषयी विचार ...	१९४
३०	अन्न व अन्नाद याविषयी विचार ...	१९८

ब्रह्मविद्याग्रन्थरत्नमाला, वर्ष दुसरें, अंक ६ वा.

रत्न ८ वें.

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ.

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीसद्गुरवे नमः । वेदान्तसंग्र-
दायप्रवर्तक ऋषी व आचार्य यांस प्रणाम कलन स्वबोधशुद्धयर्थ व जिज्ञासु-
जनोपकारार्थ मी हा तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ लिहितों.

यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीयशास्त्रेच्या उपनिषदाचें व्याख्यान करण्याची
इच्छा करणारे भगवान् भाष्यकार त्या उपनिषदाचें प्रतिपाद्य जें ब्रह्म तें
नमस्काराच्या मिषानें संक्षेपतः दाखवितात—

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव प्रलीयते ।

येनेदं धार्यते चैव तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ १ ॥

अन्वयः—यस्मात् सर्वं जगत् जातं यस्मिन् एव प्रलीयते येन च इदं सर्वं
धार्यते तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥

अर्थ—ज्याच्यापासून हें सर्व जगत् उत्पन्न झालें, ज्यामध्येच तें
पूर्णपणें लीन होतें, व ज्याच्याकडून हें धारण केलें जातें त्या ज्ञानात्म्याला
नमस्कार असो. ('यस्मात् ' या पंचमीवरून जगाच्या प्रकृतीचा चांगलासा
बोध होत नाही. कारण ती विभक्ति कार्याचें निमित्तही सुचविते. यास्तव
' यस्मिन् ' इत्यादि दुसऱ्या चरणानें जगाची प्रकृति दाखविली आहे.
कारण कार्याचा विलय प्रकृतीतच होतो, असा नियम आहे. ' येन '
इत्यादि तिसऱ्या चरणानें जगाचें साधारण कारण सांगितलें आहे. या
श्लोकाच्या तिन्ही चरणांनीं ब्रह्माचें तटस्थ लक्षण सांगितलें आहे आणि
' ज्ञानात्मने ' या पदानें त्याचें स्वरूप-लक्षण सांगितलें आहे. तटस्थ व
स्वरूप लक्षणाचें लक्षण रत्न ६ पृष्ठ ११३ यांत पहा,) १.

गुरुभाक्ति ही विद्याप्राप्तीचें अंतरंग साधन आहे, असें सुचविण्यासाठीं गुरुना प्रणाम करतात—

चैरिमे गुरुभिः पूर्व पद वाक्यप्रमाणत ।

व्याख्याता. सर्ववेदान्तास्ताजित्य प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

अन्वय — पूर्वी ये गुरुभि इमे सर्ववेदान्ता पदवाक्यप्रमाणत व्याख्याता अहं तान् नित्य प्रणतः अस्मि ॥

अर्थ—पूर्वी ज्या गुरूंनीं हे सर्व वेदान्त (उपनिषदे) पद वाक्य व अनुमानादि प्रमाण यांच्या विवेचनपूर्वक स्पष्ट रीतीनें सांगितले (त्याचें व्याख्यान केलें) त्यांच्यापुढें मी नित्य प्रणत आहे (त्यांच्या विषयीं मी नित्य आदर बाळगतां) मी त्यांना नित्य नमस्कार करतो कारण त्यांनीं कृपा करून वेदान्ताचें व्याख्यान करून मला ते शिकविले झणून मी आता आत्मानुभव घेत आहे त्यांनीं ते जर शिकविले नसते तर मी अपरोक्ष ज्ञानाचा अधिकारी कधीं झालों नसतो यास्तव त्यांचे उपकार आठवणें सर्वथा उचित आहे) २

आता पुढील श्लोकात भाष्यकार आपल्या इष्ट कर्तव्याची प्रतिज्ञा करितात—

तैत्तिरीयकसारस्य मयाऽऽचार्यप्रसादतः ।

विस्पष्टार्थरुचीना हि व्याख्येय संप्रणीयते ॥ ३ ॥

अन्वयः—मया तैत्तिरीयकसारस्य इय व्याख्या विस्पष्टार्थरुचीना अर्थ भाष्यप्रसादतः संप्रणीयते ॥

अर्थ—मी तैत्तिरीयकसाराची ही व्याख्या विशेष प्रकारें स्पष्टार्थ जाणण्याची इच्छा करणाराकरिता आचार्यांच्या प्रसादानें करतो (मजकडून ही व्याख्या केली जाते, असा मूळ श्लोकात कर्माणि प्रयोग आहे ज्यांना शास्त्रव्युत्पत्ति झालेली असते, त्यांना सूत्रकारांनीं निरूपिलेल्या उपनिषत्तात्पर्यावरूनच त्याचा बोध होतो पण साधारण मतिमदाना त्यावरून

बोध होऊं शकत नाही. यास्तव तशा अगदीं स्पष्टार्थाची इच्छा करणारां-
करितां हें व्याख्यान आहे, असा भाष्यकारांचा आशय आहे.) ३.

‘ या उपनिषदाची निराळी व्याख्या करण्याचें कांहीं कारण नाही. कारण कर्मविचारांतच त्याचा अर्थ येऊन गेला आहे, आणि निःश्रेयस ह्म० मोक्ष हें प्रयोजन कर्मांच्या अनुष्ठानानेंच सिद्ध होणें शक्य आहे, ’ असें कोणी ह्मणेल ह्मणून भाष्यकार कर्मकांडाचें प्रयोजन सांगतात—

नित्यान्यधिगतानि कर्माण्युपात्तदुरितक्षयार्थानि, काम्यानि च फलार्थिनां पूर्वस्मिन्नन्ये ॥

अन्वयः—पूर्वस्मिन्नन्ये उपात्तदुरितक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि अधिगतानि फलार्थिनां काम्यानि च कर्माणि अधिगतानि ॥

अर्थ—पूर्व ग्रंथांत (ह्म० कर्मकांडांत) संचित पापाचा क्षय व्हावा यासाठीं सांगितलेल्या (पाप-क्षय हें ज्याचें प्रयोजन आहे, अशा) नित्य कर्मांचें ज्ञान झालें (तीं कर्मे कळलीं). त्याचप्रमाणें फलाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषांना त्या त्या फलासाठीं करावयास उचित असलेल्या काम्य कर्मांचेही ज्ञान झालें. (वरील शंकेचें समाधान—जैमिनीं ‘ अथातो धर्म-जिज्ञासा ’ या सूत्रांत धर्मशब्दाचा उल्लेख करून साध्य धर्माचाच विचार आरंभिला आहे. त्यामुळे उपनिषदें गतार्थ झालेलीं नाहीत; त्यांचा अर्थ धर्मविचारांत-कर्मविचारांत—होऊन गेलेला नाही. ‘ पुरुष धर्माचरणानें पापाचा क्षय करतो, ’ अशा अर्थाचें श्रुतिवाक्य असल्यामुळे जिवंत मनुष्याला अवश्य कर्तव्य असलेलीं कर्मे संचित कर्मांचा क्षय व्हावा, यासाठीं आहेत. मोक्षप्राप्तीकरितां तीं नाहीत. त्याचप्रमाणें स्वर्ग, पशु इत्यादिकाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषांकरितां काम्य कर्मे आहेत. तींही मोक्षाकरितां नाहीत. कारण ज्यांना स्वर्गाची इच्छा असेल त्यानें अमुक करावें, पशूची इच्छा असेल त्यानें अमुक करावें; इत्यादि विधानांप्रमाणें ज्याला मोक्षाची इच्छा असेल त्यानें अमुक कर्म करावें, असें विधान कोठेंही नाही. यास्तव कर्मांचें फळ संसार हेंच आहे.)

याप्रमाणें कर्मकांडाचा अर्थ सांगून त्यात ज्याचा विचार केलेला नाही अशा उपनिषदाच प्रयोजन सांगतात—

इदानीं कर्मोपादानहेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते ॥

अर्थ—आता कर्माच्या उपादानामध्ये ह्म० अनुष्ठानामध्ये जो हेतु त्याच्या निवृत्तीकरिता (या प्रथात) ब्रह्मविद्येचा आरंभ केला जातो (यास्तव उपनिषदे कर्माचें त्याच्या हेतूसह उन्मूलन करणारी असल्यामुळे कर्मकांडाच्या विरुद्ध आहेत त्यामुळे कर्मकांडात तीं गतार्थ होऊ शकत नाहीत.)

‘अहो पण कर्मानुष्ठानाचा हेतु नियोग आहे (नियोग म्हणजे ‘हें कर’ अशा प्रकारचें विधिवाक्य) तो प्रमाणसिद्ध असल्यामुळे त्याचा विद्यार्थी विरोध संभवत नाही ’ या शक्या परिहार करितात—

कर्महेतु काम स्यात् । प्रवर्तकत्वात् । आप्तकामाना हि कामाभावे स्वात्मन्यवस्थानात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामित्वे चाप्तकामता । आत्मा हि ब्रह्म । तद्विदो हि परप्राप्तिं वक्ष्यति । अतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं परप्राप्तिः । “ अभयं प्रतिष्ठा विन्दते ’

एतमानन्दमरमात्मानमुपसकामति ’ इत्यादि श्रुते ॥

अर्थ—कर्माचा हेतु काम आहे (नियोग नव्हे) कारण काम पुरुषाचा प्रवर्तक आहे (अमुक साध्याचें ह् अमुक साधन आहे, एवढेंच शास्त्र सांगतें. तें ऐकून ज्याचा ज्या विषयीं अभिलाष असतो, तो त्या मध्ये कामामुळेच प्रवृत्त होतो यास्तव कामच प्रवर्तक आहे नियोग नव्हे काम असला तरच पुरुषाची प्रवृत्ति होते, असा काम व प्रवृत्ति याचा अन्वय दाखवून कामाच्या अभावीं प्रवृत्तीचाही अभाव असतो असा स्पष्टीकरण दाखवितात—) कारण ज्याला सर्व काम प्राप्त झाले आहेत, ज्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या आहेत अशा पुरुषाचें कामाच्या अभावीं स्वात्म्यामध्य (स्वरूपामध्य) अवस्थान होते असल्यामुळे त्याच्या प्रवृत्तीची अनुपपत्ति होते. (अहो पण इष्ट विषयाची प्राप्ति झाली म्हणजे कामाची निवृत्ति होते, असा अनुभव आहे त्यामुळे इष्ट विषयप्राप्ति हाच कामानिवृत्तीचा

हेतु आहे. विषय कामनिवृत्तीचा हेतु नव्हे तेव्हां कर्माच्या हेतूचा परिहार करण्यासाठी विषेचा आरंभ आहे, असें कसें झणता ? ' अशी शंका येऊन सांगतात.) आत्म्याची कामना झाली कीं आत्मकामना सिद्ध होते (अर्थात् इष्ट विषयाची प्राप्ति झाली असता कामाची तात्काळिक प्राप्ति होते, सर्वथा उच्छेद होत नाही. कारण कामाचा जर सर्वथा उच्छेद झाला असता तर पुनः विषयाची आकांक्षा झाली नसती. पण इतर विषय तर राहिलेच, पण त्या विषयाचीही थोड्याच वेळानें पुनः कामना होते, असा अनुभव आहे. यास्तव विषयप्राप्ति झाली असता क्षणभर निवृत्त होणारी जी तृप्ति ती खरी कामनिवृत्ति नव्हे. आत्मा हीच एक वस्तु आहे. त्याहून दुसरी वस्तुच नाही, अशी दृढ भावना होणे हीच आत्मकामना आहे. ती झाली असता पुरुष आत्मकाम होतो. (आत्मकाम ह्मण ज्याला सर्व काम प्राप्त आहेत असा, निष्काम, तृप्त. कारण ज्याला आत्म्याचें अद्वय आनंदरूप माहीत नसतें तोच विषयाना आत्मव्यतिरिक्त पाहतो व त्याची इच्छा करतो. त्यामुळे काम आत्म्याच्या अज्ञानामुळे उद्भवणारा आहे, हें निर्विवाद आहे. झणूनच त्या कामाच्या निवृत्तीकरिता आत्मविषेचा आरंभ केला जातो.) आणि आत्माच ब्रह्म आहे. (त्यामुळे कर्म-हेतु जो काम त्याच्या निवृत्तीसाठी ब्रह्मविषय आरंभिली जाते.) आनन्दमय परमात्म्याला जाणणाऱ्या पुरुषालाच परप्राप्ति होते, असें श्रुति पुढे सांगेल. यास्तव अविषेची निवृत्ति झाली असता स्वात्म्यामध्ये, स्वतःच्या अविनाशी स्वरूपामध्ये स्थित होणे ही परप्राप्ति आहे. ' अभयं प्रतिष्ठा विन्दते ' ' एवमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ' इत्यादि श्रुति याविषयी प्रमाण आहे (रत्न ४ पृष्ठ ८६ पहा.)

येणें प्रमाणें उपनिषदें कर्मकाढानें मतार्थ झालेलीं नाहीत व कर्माच्या अनुष्ठानानें स्वरूपावस्थानरूप मोक्ष संभवत नाही; यास्तव उपनिषदाच्या व्याख्यानाचा आरंभ करणें उचित आहे, असें सांगून पुनः त्याचा आरंभ करण्याची कांहीं आवश्यकता नाही, असें झणणाऱ्या त्याच वाधाचा अभिप्राय प्रगट करितात.—

काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भाद्विषयस्य चोपभोगेन क्षयाच्चित्या-
नुष्ठानेन प्रत्यवायाभावादयत्नत एव स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः ॥

अर्थ—काम्य व निषिद्ध कर्मांचा आरंभच केलेला नसल्यामुळे; आरब्ध कर्मांचा, त्याच्या फळाचा उपभोग घेतल्यामुळे क्षय झाल्याकारणाने व नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानाने प्रत्यवायाचा अभाव झाल्यामुळे अनयासानेच स्वात्म्यामध्ये अवस्थान, हा मोक्ष सिद्ध होतो. (कारण काम्य व निषिद्ध कर्मांचे अनुष्ठान, प्रारब्धाचा अवशेष, व प्रत्यवायप्राप्ति ही पुनर्जन्माची कारणे आहेत. यास्तव त्याचा अभाव होताच आगामि शरीराची उत्पत्ति होत नाही आणि शरीराच्या अभावी स्वरूपावस्थानरूप मोक्ष यत्नावाचूनच सिद्ध होतो. क्षणजे शरीराच्या उत्पत्तीचे काही कारणच न राहिल्यामुळे मोक्षाकरिता निराळा यत्न करावा लागत नाही. अर्थात् मोक्ष अन्य उपा-
याने साध्य होण्यासारखा जर आहे तर ज्ञानाकरिता उपनिषदांच्या व्याख्या-
नास आरंभ करण्याची काय आवश्यकता आहे, असा भावार्थ.)

आता याचविषयी दुसरे मत सांगतात.—

अथवा निरतिशयायाः प्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्महेतु-
त्वात्कर्मभ्य एव मोक्ष इति चेत् ।

अर्थ—किंवा 'स्वर्गशब्दवाच्यायाः निरतिशयायाः प्रीतेः कर्महेतुत्वात् कर्मभ्यः एव मोक्षः इति चेत्—' अथवा स्वर्गशब्दवाच्य निरतिशय प्रीतीस कर्महेतुत्व असल्यामुळे कर्मापासूनच मोक्ष होतो, असें क्षणाळ (तर ते बरोबर नाही. ज्योतिषोमादि जे स्वर्गाचे साधन तेच मोक्षाचे साधन आहे. कारण स्वर्ग या नांवाच्या निरतिशय प्रीतीचा मोक्षावाचून इतर अवस्थेत संभव नाही. कारण शरीर अमेवर्षत क्लेश होणे, अत्यंत अवश्य आहे, असा भावार्थ.)

यातील पहिले मत हा ऐक्यविक पक्ष आहे. ऐक्यविक द्व० सर्व संचित कर्मांमुळे एकच उत्तर जन्म प्राप्त होतो, अशी समजूत. यास्तव भाष्यकार प्रथम त्या मनानेच निरसन करितात—

न । कर्मानेकत्वात् । अनेकानि धारव्यफलान्यनारव्यफलानि चानेकजन्मान्तरकृतानि विरुद्धफलानि कर्माणि सम्भवन्ति । अतस्तेष्वनारव्यफलानामेकस्मिन्नन्मन्युपभोगक्षयासंभवाच्छेषकर्मनिमित्तशरीरारम्भोपपत्तिः कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च । “ तद्य इह रमणीयचरणाः ” “ ततः शेषेण ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः ॥

अर्थ—तं बरोबर नाही. कारण कर्म अनेक आहेत. ‘ आरव्यफलानि, अनारव्यफलानि च अनेकजन्मान्तरकृतानि विरुद्धफलानि कर्माणि अनेकानि सम्भवन्ति हि—’ ज्यांच्या फलांना आरंभ झाला आहे व ज्यांच्या फलांना आरंभ झालेला नाही, अशी अनेक जन्मामध्ये आचरलेली व विरुद्ध फळे देणारी अशी कर्म अनेक संभवतात, हे श्रुतीत प्रसिद्ध आहे. यास्तव त्यांतील ज्यांच्या फलांना आरंभ झालेला नाही, जी कर्म फलोन्मुख झालेली नाहीत त्यांचा एका जन्मांतील फलोपभोगाने क्षय होणे संभवत नाही. त्यामुळे अवाशिष्ट राहिलेल्या कर्मांच्या योगाने शरीराचा आरंभ होऊ शकतो आणि कर्मांच्या शेषाचीही सिद्धि होते. याविषयी ‘ या लोकीं जे रमणीय (शुभ) आचरण करणारे असतात त्यांना देवादिकांची शुभ योनि प्राप्त होते ’ (आणि जे अशुभ आचरण करणारे असतात त्यांना कुत्रा, चांडाल इत्यादिकांची अशुभ योनि प्राप्त होते) ‘ उपभोग घेऊन राहिलेल्या कर्मांच्या योगाने जीवाला उत्तर शरीर प्राप्त होते. ’ इत्यादि शेंकडों श्रुति-स्मृति-वचने प्रमाण आहेत. (तात्पर्य वर्तमान शरीराने काम्य व निषिद्ध आचरण जरी न केले तरी संचित कर्मच अनेक प्रकारचे असते. त्यामुळे एकाच जन्मांत त्याचा उपभोगाने क्षय होऊ शकत नाही. कर्म जर एका प्रकारचीच असती तर सर्व ती मिळून एका शरीराचा आरंभ होतो व त्यामुळे त्या शरीरानेच त्यांच्या फळांचा उपभोग घेतल्याने त्यांचा क्षय होऊन संचित कर्मच उरत नाही, असे ह्मणतां आले असते; पण संचित कर्म एकाच प्रकारची नसतात. तर तीं विरुद्ध फळे देणारी असतात. त्यामुळे एकाच शरीराने त्या सर्वांच्या परस्पर-विरुद्ध फळांचा उपभोग संभवत नाही. यास्तव प्रचल कर्म दुर्बल कर्मां

प्रतिबध करून आपलें फळ अगोदर भोगावयास लावत आणि त्यानंतर दुर्बल कर्मांना अवकाश मिळतो तस्मात् एकाच शरीरानं सर्व कर्मांचा फळ-भोग समवन नाहीं)

जाता यावर तुझी कदाचित् ह्मणाल कीं,

इष्टानिष्टफलानामनारब्धाना क्षयार्थानि नित्यानीति चेत् ।

अर्थ—इष्ट व अनिष्ट अशीं दोन्ही प्रकारचीं फळे देणाऱ्या सचित कर्माच्या क्षयाकरिता नित्य कर्मे आहेत

न । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । प्रत्यवायशब्दो ह्यनिष्टविषय । नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्यवायस्य तु स्वरूपस्यऽऽगामिनः परिहारार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमाच्चानारब्धफलकर्मक्षयार्थानि ।

अर्थ—तर तें बरोबर नाहीं कारण नित्य कर्मांचें अनुष्ठान जर न केलें तर प्रत्यवायप्राप्ति होते, असें शास्त्रात सांगितलें आहे. प्रत्यवाय हा शब्द नेहमींच अनिष्टविषय आहे ‘ नित्यानि नित्याकरणनिमित्तस्य दुःस्वरूपस्य प्रत्यवायस्य परिहारार्थानि इति अभ्युपगमात् न अनारब्धकर्मक्षयार्थानि’-नित्य कर्मे, नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न करणें, या निमित्तामुळे उत्पन्न होणाऱ्या दुःस्वरूप व आगामि (भविष्यत्कालीन) प्रत्यवायाच्या परिहारासाठीं आहेत, असा सिद्धांत असल्यामुळे तीं ज्याच्या फलास आरंभ झाला आहे अशा कर्माच्या क्षयासाठीं आहेत, अस ह्मणता येत नाहीं.

बरें, ‘मुमुक्षुनें केलेलीं नित्यादि कर्मे संचित कर्माचा क्षय करण्यासाठीं आहेत,’ अस जरी समजलं तरी इष्टसिद्धि होत नाहीं, असें सांगतात-

यदि नामानारब्धकर्मक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि तथाप्यशुद्धमेव क्षपयेयुर्न शुद्धम् । विराधाभावात् । न हीष्टफलस्य कर्मणः शुद्धरूपत्वाप्तित्वेर्विरोध उपपद्यते । शुद्धाशुद्धयोर्हि विरोधो युक्तः ॥

अर्थ—जातो प्रारब्धकर्माच्या क्षयासाठीं नित्य कर्मे आहेत, असें जरी समजलं तरीशुद्धां तीं अशुद्ध कर्मांचाच क्षय करू शकतील, शुद्ध कर्माचा क्षय करू शकणार नाहींत. कारण नित्य कर्मे व शुद्ध कर्मे यांचा

विरोध नाही. ज्यांचें फळ इष्ट आहे अशा कर्मांला शुद्धरूपत्व असल्यामुळे (झ० इष्ट फळ देणारीं कर्मे शुद्ध असल्यामुळे) त्यांचा नित्य कर्मांशीं विरोध संभवत नाही. कारण शुद्ध व अशुद्ध याचाच विरोध असणें सयुक्तिक आहे.

शिवाय विवेकबल असल्यावांचून काम्यकर्मांचा त्याग करतां येत नाही. कारण मूल अज्ञान असेपर्यंत कामाचा उद्भव होणें, अगदीं साहजिक आहे, असें सांगतात—

न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्त्यसंभवाद्दोषकर्मक्षयोपपत्तिः । अनात्मविदो हि कामोऽनात्मफलविषयत्वात्स्यात्मनि च कामानुपपत्तिर्नित्यप्राप्तत्वात्स्वयं चात्मा परं ब्रह्मेऽयुक्तम् ॥

अर्थ—'ज्ञानभावे कर्महेतूनां कामानां निवृत्त्यसंभवात् न अशेष-कर्मक्षयोपपत्तिः' ज्ञानाच्या अभावीं कर्मांला कारण होणाऱ्या कामाची निवृत्ति होण्याचा असंभव असल्यामुळे सर्व कर्मांचा क्षय होऊं शकत नाही. अनात्मज्ञानालाच काम होतो. कारण तो अनात्मफलविषय असतो. (झ० त्या कामाचा विषय अनात्मरूप वस्तु असते.) स्वात्म्याविषयीं काम होणें अनुपपन्न आहे. कारण आत्मा नित्य-प्राप्त असतो, आणि स्वतः आत्माच परब्रह्म आहे, हें घर सांगितलेंच आहे. (झ० सर्व आत्मा आहे, असें पाहणाऱ्यांना तत्त्वतः विषयच नाहीसा होत असल्यामुळे कामना होत नाही. भोजनादिकाविषयींच्या प्रवृत्तीला अत्यंत अवश्य असलेला जो काम तो मोक्षप्रतिबंधक होत नसल्यामुळे वस्तुतः कामच नव्हे. तर कामाभास आहे; आणि स्वतः आत्माच ब्रह्म असल्यामुळे आत्मज्ञाना अर्चिरादि मार्गानें ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्याची इच्छा नसते.)

आता प्रत्यवायपरिहारार्थं नित्य कर्म आहेत, असें जें ह्मणणें आहे त्याविषयीं भाष्यकार सांगतात—

नित्यानां चाकरणमभासस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति । अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति ॥

अर्थ—नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न करणें, हा कर्मांचा अभाव आहे. त्या अभावापासून प्रत्यवायरूप भावाची उत्पत्ति होणें युक्त नव्हे. (कारण आगामि दुःखालाच प्रत्यवाय झणतात. त्यामुळे तो भावरूप आहे; त्याची अभावापासून उत्पत्ति होणें युक्त नव्हे.) यास्तव पूर्वी संपादन केलेल्या पापांमुळे प्राप्त होणाऱ्या प्रत्यवाय क्रियेचें नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न करणें, हें लक्षण आहे. (ह्य० यानें जर यथाशास्त्र नित्य-नैमित्तिक कर्मांचें अनुष्ठान केलें असतें तर संचित पापाचा क्षय झाला असता. पण यानें तें केलेलें नाहीं. ह्मणून 'पापः पापेन' ह्य० पापाचरणानें पापपुरुष होतो, या न्यायानें हा पापी झाला आहे, असें शिष्ट ओळखतात. त्यामुळे)—

‘अकुर्वन्विहितं कर्म’ इति शतुर्नानुपत्तिः। अन्यथाऽभावाद्भा-
वोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोप इति। अतोऽयत्नतः स्वात्मन्य-
वस्थानमित्यनुपपन्नम् ॥

अर्थ—(अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसज्जंश्चे-
न्द्रियाथेषु नरः पतनमुच्छति ॥’ ह्य० विहित कर्म न करणारा, निन्दित कर्म
करणारा व इंद्रियार्थमध्यें प्रसक्त होणारा नर पतन पावतो; या वाक्या-
तीत अकुर्वन्, समाचरन् व प्रसज्जन्, या पदांमधील) शतृप्रत्ययाची अनु-
पत्तिही होत नाहीं. (कारण तो प्रत्यय लक्षण व हेतु अशा दोन अर्थी
आहे. त्यामुळे नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न करणें, या कारणानें प्रत्यवाय
होतो, असें झणतां येत नाहीं. कारण) तसें जर न मानलें तर अभावापासून
भावाची उत्पत्ति होते, असें ठरून सर्व प्रमाणांचा बाध होतो. (भाव-
रूप कार्याचें भावरूप कारण असतें, असें प्रत्यक्षादि प्रमाणानीं ठरलेलें आहे.
यास्तव शतृप्रत्ययाच्या बलावर अभावही हेतु होतो, असें झटल्यास सर्व
प्रमाणांशीं विरोध येतो. ' अहो पण तुम्हीही अननुष्ठानाला प्रत्यवायाचें
लक्षण मानतां. भाट्ट मीमांसक अनुपलंभाला अभावज्ञानाचें कारण मान-
तात. तार्किकही प्रतिबंधकाभावाला व त्याच्या प्रागभावाला त्यां
त्या कार्याचा व्यवस्थापक मानतात. तेव्हां भावच कार्याचें कारण

होतं, अभाव कार्याचें कारण होऊं शकत नाहीं, असें कसें ह्मणतां' असें कोणी विचारीत तर त्याचें उत्तर असें.—अभाव स्वरूपतः (सुद्ध, जातीनें) कोणत्याही कारणाचें कार्य होत नाहीं. पण त्याचें ज्ञान प्रत्य-
वायाचें सूचक आहे. असें आम्ही समजतो. यास्तव नित्य कर्म, अनुष्ठान न
करणे या दोषामुळे प्राप्त होणारा जो प्रत्यवाय त्याच्या परिहारार्थ आहे,
असें ह्मणतां येत नाहीं. तर ' कर्माच्या योगानें पितृलोक, हे सर्व पुण्यलोक-
भाक् होतात; ' इत्यादि श्रुति-वचनांच्या अनुसार त्याचें पितृलोक-प्राप्ति
हें फळ आहे. तस्मात् नित्य कर्माचें अनुष्ठान केलें, ह्मणजे शरीराचा उद्भव
होत नाहीं, असें ह्मणतां येत नाहीं.)

आतां पूर्वेक दुसऱ्या मताचा परिहार करितात—

यच्चोक्तं निरतिशयप्रीते. स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्मनिमित्त-
त्वात्कर्माऽऽरब्ध एव मोक्ष इति । तन्न । नित्यत्वान्मोक्षस्य । न हि
नित्यं किञ्चिद्वारम्यते । लोके यद्वारब्धं तदनिन्यमिति । अतो न
कर्मारब्धो मोक्षः ॥

अर्थ—' स्वर्गशब्दवाच्यायाः निरतिशयप्रीतेः कर्मनिमित्तत्वात् मोक्षः
कर्मारब्धः एव इति यत् उक्तं तन्न ' स्वर्ग या शब्दानें वाच्य असलेली जी
निरतिशय प्रीति ती कर्मनिमित्त असल्यामुळे (ह्मणजे तिचें कारण कर्म
असल्यामुळे) मोक्ष कर्मारब्धच आहे. (ह्म० तो कर्मापासूनच उद्भवतो),
असें जें छटलें आहे तें बरोबर नाहीं. कारण मोक्ष नित्य आहे; आणि
कोणत्याही नित्य वस्तूचा आरंभ केला जात नाहीं. व्यवहारांत जें आरब्ध
(ह्म० कृतक) तें अनित्य अशी व्याप्ति दिसते. यास्तव मोक्ष कर्मारब्ध
नाहीं. आतां—

विद्यासहितानां कर्मणां नित्यारम्भसामर्थ्यमिति चेत् । न ।
विरोधात् । नित्यं चाऽऽरम्यत इति विरुद्धम् । यद्विनष्टं तदेव
नोत्पद्यत इति । प्रध्वंसाभाववृत्तियोऽपि मोक्ष आरम्य एवेति
चेन्न । मोक्षस्य भावरूपत्वात् । प्रध्वंसाभावोऽप्यारम्यत इत्या-
भावस्य विशेषाभावाद्भिरुक्तपन्नात्रमेतत् । भावप्रतियोगां शभावः ॥

अर्थ- (मोक्ष केवल कर्मीनीं आरब्ध जरी नसला तरी) विद्या-
युक्त कर्मीमध्ये नित्य मोक्षाचा आरंभ करण्याचें सामर्थ्य आहे, असें द्वाणाल
तर तें बरोबर नाही. कारण तसें द्वाणणें विरुद्ध आहे. नित्य वस्तु ष ती
आरब्ध होते, हें द्वाणणें विरुद्ध आहे. कारण जें नष्ट झालेलें असतें तेंच
उत्पन्न होत नाही, असा नियम आहे आता तुम्ही कदाचित् द्वाणाल की,
' प्रध्वसाभाववत् मोक्ष नित्य. अपि आरब्ध. एव इति चेत्--' प्रध्वसाभावा-
प्रमाणें मोक्ष नित्य असला तरी आरब्ध आहे तर तें बरोबर नाही. कारण
मोक्ष भावरूप आहे. (तार्किक ' सादिरनन्त. प्रध्वसः ' असें द्वाणतात.
(पहा दर्शन ६ वे पृष्ठ ७८) द्वा० प्रध्वंस उत्पन्न होणारा; कार्य आहे, असें
द्वाणतात ते त्यांचें द्वाणणें मान्य करून हा दोष दिला आहे. प्रध्वंस जरी
अनन्त असला तरी तो भावरूप नाही. पण वस्तुतः जर पाहिलें तर प्रध्वं-

यथा ह्यभिन्नोऽपि भावो घटपटादिभिर्विशेष्यते। अभिन्न एव घटभावः पटभाव इति एवं निर्विशेषो भावाभावः क्रियागुणयोगाद्-द्रव्यादिवद्विकल्प्यते। न ह्यभाव उत्पलादिवद्विशेषेण सहभावी। विशेषणवत्त्वे भाव एव स्यात् ॥

अर्थ—ज्याप्रमाणें भाव अभिन्न असला तरी घट, पट इत्यादि विशेषणांच्या योगानें त्याच्यामध्ये विशेष आणतां येतो; ह्मणजे घटभाव, पटभाव अशा रीतीनें तो एकरूपच भाव अनेकरूप असल्यासारखा धोलला जातो त्याप्रमाणें सर्व विशेषरहित भावाचा अभाव क्रिया व गुण यांच्या संबंधानें द्रव्यादिकांप्रमाणें विकल्पिला जातो. (पण त्यामुळें तो तत्त्वतः सविशेष होत नाहीं. शिवाय) अभाव कमलादि पदार्थांप्रमाणें विशेषणसहभावी (विशेषणयुक्त) नसतो. कारण तो जर विशेषणवान् आहे असें झटलें तर तोही भावच उरेल. (कारण विशेषण नेहमीं विशेष्याशीं संबंध ठेवतें, हें प्रसिद्ध आहे. पण प्रतियोगी विशेषणांशीं अभावाचा संबंध संभवत नाहीं. शिवाय घटाचा प्रध्वंसाभाव जर नित्य आहे, असें समजलें तर त्याचा प्रतियोगी घटही नित्य आहे, असें होईल. कारण घट जर अनित्य आहे, ह्मणून झटलें तर त्याचा अभाव तरी नित्य कसा असणार? घटासचून घटाचा अभाव उपलक्षित होऊं शकत नाहीं. वरें तो अभाव घटसहभावी आहे असें समजलें तर त्याच्या अभावत्वाचा बाध होतो. तस्मात् अभावाला प्रतियोगीमुळे सविशेष मानणें, युक्त नव्हे.)

थाप्रमाणें प्रध्वंसाप्रमाणें मोक्ष नित्य आहे, असें जें वाग्राचें ह्मणणें होतें त्याचें निरसन करून आतां मोक्ष कर्मजन्य आहे, या शंकेचें निरसन निराळ्या प्रकारानें करितात—

विद्याकमकर्तृनित्यत्वाद्विद्याकर्मसन्तानजनितमोक्षनित्यत्वमिति। चंच। गन्तास्यतोवक्तृत्वस्य दुःखरूपात्वात्। कर्तृत्वोपरमे च मोक्षविच्छेदात्। तस्माद्विद्याकामकर्मापादानहेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इति। स्वयं चात्मा ब्रह्म तद्विज्ञानाद्विद्यानिवृत्तिर्मांक्ष इति ब्रह्मविद्यायांपनिषदारभ्यते ॥

अर्थ—विद्या व कर्म याचा कर्ता नित्य असल्यामुळे विद्या व कर्म यांच्या संतानापासून (अविच्छिन्न प्रवाहापासून) झालेला मोक्षही नित्य आहे, असें जर ह्मणाल तर तें बरोबर नाही. कारण गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणें कर्तृत्व दुरस्तरूप आहे. (त्यामुळे तें असेपर्यंत मोक्ष संभवत नाही.) आणि त्या कर्तृत्वाचा उपरम होतो ह्मणून जर झटले तर तो होतांच मोक्षाचाही विच्छेद होण्याचा प्रसंग येतो. यास्तव (ह्म० मोक्ष ब्रह्मज्ञानावांचून प्राप्त होणें शक्य नसल्यामुळे) अविद्या-काम-कर्म इत्यादिकांच्या हेतूची निवृत्ति झाली असता स्वात्मरूपांत अवस्थित होणें हा मोक्ष सिद्ध होतो. स्वतः आत्माच ब्रह्म आहे. यास्तव त्याच्या विज्ञानामुळे अवियेची निवृत्ति होणें, हो मोक्ष आहे. ह्मणून ब्रह्मविज्ञानाकरितां उपनिषदाचा आरंभ केला जातो.

ब्रह्मविद्या या अर्थी ' उपनिषद् ' या शब्दाचा प्रयोग होत असल्यामुळेही विद्याच मोक्षाचें कारण आहे, असें सिद्ध होतें, असें सांगतात—

उपनिषदिति विद्योच्यते । तच्छीलिनं गर्भजन्मजरादिनि-
शातनाचदवसादनाद्वा ब्रह्मणो वोपनिगमायितृत्वादुपनिषत् । न
चाऽस्यां परं श्रेय इति । तदर्थत्वाद्ग्रन्थाऽप्युपनिषत् ॥

अर्थ—उपनिषद् या शब्दानें 'विद्या' सांगितली जाते. अर्थात् उपनिषद् ह्म० विद्या. ती आपलेपरिशीलन करणाऱ्या पुरुषाच्या-गर्भ, जन्म, जरा-इत्यादिकांस शिथिल करित असल्यामुळे किंवा त्यांचा नाश करित असल्यामुळे अथवा ब्रह्मावाशी नेऊन पोचवीत असल्यामुळे तिला उपनिषद् असें ह्मणतात. ही विद्या निमित्तभूत झाली असतां परम श्रेय जें ब्रह्म तें जीवाच्या स्वात्मरूपानें अवस्थित होत नाही. ग्रंथ त्या विवेकरितां असल्यामुळे त्यालाही उपनिषद् असें ह्मणतात.

याप्रमाणें उपनिषदाचें व्याख्यान समवर्तें, असें सिद्ध करून आत भाष्यकार त्याच्या प्रत्येक पदाचें व्याख्यान आरंभितात—

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्मः ॥

शं सुखं प्राणवृत्तेरहश्चाभिमानी देवतात्मा मित्रो नोऽस्माकं भवतु । तथैवापानवृत्तेरात्रेशाभिमानी देवतात्मा वरुणः । चक्षुष्या-
नित्यं चाभिमान्यर्यमा । बल इन्द्रः । वाचि बुद्धो च बृहस्पतिः ।
विष्णुरुक्मो विस्तीर्णकमः पादयोरभिमानी । एवमध्यात्मदेवताः
शं नो भवत्विति सर्वज्ञानुपद्वः । तासु हि सुखकृत्सु विद्याश्रवण-
धारणोपयोगा अप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति तत्सुखकर्तृत्वं प्रार्थ्यते-
शं नो भवत्विति ।

अर्थ—प्राणवृत्तीचा व दिवसाचा अभिमानी देवतात्मा मित्र आह्लाळा
सुखावह होवो. त्याचप्रमाणें अपानवृत्तीचा व रात्रीचा अभिमानी देवतात्मा
वरुण; चक्षु व आदित्य यांतील अभिमानी अर्यमा; बलांतील इन्द्र; वाक् व
बुद्धि यांतील बृहस्पति; ज्याचा कम (पाउल) विस्तीर्ण आहे, असा विष्णु
दोन्ही पायांचा अभिमानी आहे. अशा रीतीने या सर्व अध्यात्म देवता
आह्लाळा सुखावह होवोत. कारण त्या प्राण व इंद्रिये यांच्या अभिमानिनी
देवता सुखकर झाल्या असतां विद्येचें श्रवण (गुरुमुखांनं वेदान्त तात्पर्याचा
निश्चय), धारण (तिचें अविस्मरण), व उपयोग (शिष्यांस निवेदन)
हीं कार्ये कोणत्याही प्रकारच्या प्रतिबंधावाचून होऊं शकतात. यास्तव त्याचें
सुखकर्तृत्व वरील ' शं नो मित्र० ' इत्यादि मंत्रानें प्रार्थिलें जातें (क्ष० त्या
सर्व देवतांनीं आपल्याला सुखकर व्हावें, अशी विद्यार्थी प्रार्थना करितो.)

नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव
प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । श्रुतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मा-
भवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥१॥

ब्रह्म विविदिषुणा नमस्कारवन्दनक्रिये वायुविषये ब्रह्मविद्यो-
पसर्गशान्त्यर्थं क्रियेते । सर्वक्रियाफलानां तदधीनत्वाद्ब्रह्म वायु-
स्तस्मै ब्रह्मणे नमः । प्रह्वीभावं करोमीति वाक्यशेषः । नमस्ते तुभ्यं
हे वायो नमस्करोमीति । परोक्षप्रत्यक्षाभ्यां वायुरेवाभिधीयते ।
किं च त्वमेव चक्षुराद्यपेक्ष्य बाह्यं संनिहृष्टमव्यवहितं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि
यस्मात्तस्मात्त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं यथाशास्त्रं यथा-
कर्तव्यं बुद्धौ सुपरिनिश्चितमर्थं तदपि त्वदधीनत्वात्त्वामेव वदि-
ष्यामि । सत्यमिति वाक्कायाभ्यां संपाद्यमानः सोऽपि त्वदधीन
एव संपाद्य इति त्वामेव सत्यं वदिष्यामि । तत्सर्वात्मकं वाय्वाख्यं
ब्रह्म मयैव स्तुतं सन्मां विद्यायिनमवतु विद्यासंयोजनेन । तदेव
ब्रह्म वक्तारमाचार्यं यत्कृत्वसामर्थ्यसंयोजनेनावतु । मामवतु वक्ता-
रमिति पुनर्वचनमादरार्थम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिर-
चनमाध्यात्मिकाधिभीतिकाधिदेविकानां विद्याप्राप्त्युपसर्गाणां प्र-
शमार्थम् (इति श्रीशांकरभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः)

अर्थ—ब्रह्मजिज्ञासूकडून वायुविषयक नमस्कार वंदनक्रिया ब्रह्म-
विद्येला होणाऱ्या उपसर्गाची शांति व्हावी झणून केल्या जातात. कारण सर्व
क्रियाचीं फळे त्यांच्या अधीन आहेत. ब्रह्म ह्यं वायु, त्या वायुरूप ब्रह्माला
मी नमस्कार करतो. नमस्कार ह्यं प्रह्वीभाव, नम्रपणा, तो करतो; असा
क्रियापदाचा अप्याहार करावा. हे वायो, तुला नमस्कार असो. मी तुला
नमस्कार करतो येथील ब्रह्म या परोक्ष व वायु या प्रत्यक्ष शब्दानें वायुच
सांगितला जातो. ' यस्मात् बाह्यं चक्षुरादि अपेक्ष्य त्वं एव संनिहृष्टं अव्यव-
हितं प्रत्यक्षं ब्रह्म असि ' ज्या अर्थी बाह्य चक्षुरादिकांच्या अपेक्षेनें तूच
समीप व आढ पदग्रावाचून—साक्षात् (कारण प्राणवायु प्रत्यक्ष आहे.),
तसेंच प्रत्यक्ष ब्रह्म आहेस, त्याअर्थी मी तुलाच प्रत्यक्ष ब्रह्म झणेल. (चक्षु-
रादि इंद्रियांचें स्पर्शदर्शनादि कार्यावस्तु अनुमान होतें, त्यामुळे तीं प्राणाकून
बाह्य व व्यवहित आहेत. पण प्राण साक्षात् साक्षिवेष असल्यामुळे भोक्त्या
नीवाळा संनिहित आहे. तळाच तो चक्षुरादिकांच्या अपेक्षेनें प्रत्यक्ष आहे.

‘श्वास घेणें, इत्यादि प्राणकृत क्रियेमुळे शरीरादिकांचें पोषण होतें, हें प्रसिद्ध आहे. प्राणाला त्या घंढणामुळे (वृद्धीमुळे) ब्रह्म ह्मणलें आहे. राजाला भेटण्याची इच्छा करणारा एकादा द्वारपालालाही तूंच राजा आहेस, असें ज्याप्रमाणें ह्मणतो त्याप्रमाणें हृदयस्थ ब्रह्माला पाहण्याची इच्छा करणारा मुमुक्षु हृदयस्थ ब्रह्माच्या द्वारपाल-प्राणाला उद्देशून ‘तुलाच मी प्रत्यक्ष ब्रह्म ह्मणेन ’ असें देवतास्तुत्यर्थ ह्मणतो. तशीच आणखीही स्तुति करतो.)
मी तुलाच ऋत ह्मणेन. ऋत हा० बुद्धीत यथाशास्त्र व यथाकर्तव्य अतिशय निश्चित केलेला अर्थ. पण तें ऋतही तुझ्याच अधीन असल्यामुळे मी तुलाच तें ऋत ह्मणेन. वाक् व शरीर यांच्या योगानें संपादन केला जाणारा जो अर्थ त्याला सत्य असें ह्मणतात. तोही तुझ्या अधीन राहूनच संपादन करतां येतो. यास्तव मी तुलाच सत्य ह्मणेन. तें सर्वात्मक वायुसंज्ञक ब्रह्म माझ्याकडून अशा प्रकारें स्तुति केलें गेलेलें होतारें मज विद्यार्थ्यांचें विद्या-संयोजनानें हा० मला विद्या देऊन रक्षण करो. तेंच ब्रह्म वक्ता जो आचार्य त्याला वक्तृत्वसामर्थ्य देऊन त्याचें रक्षण करो. माझें रक्षण करो; वक्त्याचें रक्षण करो. असें पुनरपि जें ह्मणलें आहे तें आदरार्थ आहे. ‘ ॐ शांतिः, शांतिः, शांतिः, ’ असें तीन वेळ जें ह्मणलें आहे तें विद्याप्राप्तीच्या आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक उपसर्गांच्या प्रशमनाकरितां ह्मणलें आहे. (इति शीक्षाध्याये प्रथमोऽनुवाकः) १.

ॐ शीक्षा व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बलं ताम संतानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ (२)

अर्थज्ञानप्रधानत्वादुपनिषदो ग्रन्थपाठे यत्नांपरमो मा भूदिति शीक्षाध्याय आरभ्यते—शिक्षा शिक्ष्यतेऽनयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणम् । शिक्ष्यन्त इति वा शिक्षा वर्णादयः । शिक्षैव शिक्षा । वैध्वं ह्यान्वसम् । तां शिक्षां व्याख्यास्यामो विस्पष्टमा समन्तात्कथयिष्यामः । चाक्षिणो वा ख्यात्रादिष्वस्य व्याङ्ग्यपूर्वस्य व्यक्तीवाक्यमेष एतद्रूपम् । तत्र वर्णाङ्कारादिः । स्वर उदात्तादिः ।

मात्रा ह्रस्वाद्याः । बलं प्रयत्नविशेषः । साम वर्णानां मध्यमवृत्त्यो-
च्चारणं समता । संतानः संततिः । संहितेत्यर्थः । एष हि शिक्षित-
व्योऽर्थः । शिक्षा यस्मिन्नध्याये सोऽयं शीक्षाध्याय इत्येवमुक्तं
उद्धृतः । उक्त इत्युपसंहार उत्तरार्थः (इति शांकरभाष्ये द्वितीयोऽनु-
वाकः ॥ २ ॥)

अर्थ—उपनिषद् अर्थज्ञानप्रधान आहे (ह्र० त्याचें अर्थज्ञान ही
मुख्य गोष्ट आहे.) पण त्यासाठी ग्रंथाच्या पाठविषयींचा यत्न शिथिल
होऊ नये ह्मणून शीक्षाध्यायाचा आरंभ केला जातो. जिच्या योगानें वर्णा-
दिकांचें उच्चारण-शास्त्र शिकविलें जातें ती शिक्षा किंवा जिच्या योगानें
वर्णादिक शिकविले जातात ती शिक्षा. शिक्षा या शब्दाचाच येथें 'शीक्षा'
असा दीर्घ उच्चार केला आहे. हें दीर्घत्व छान्दस आहे. त्या शिक्षेचें
आह्मी व्याख्यान करूं. ह्र० अगदीं स्पष्टपणें सर्व वाजूंनी कथन करूं. (हें
रूप 'स्या-प्रकथने' या धातूपासून 'वि' व 'आ' हे उपसर्ग लागून
झालेले आहे, असें समजून वरील व्याख्यान केलें. आता 'चक्ष्' धातूला
'स्या' असा आदेश होऊन तें झालेले आहे, असें सांगतात. कारण उप-
सर्गासह वरील स्या-धातूचा प्रयोग उक्त नाही.) किंवा व्यक्त वाणी करणें
या अर्थी असलेल्या चक्षिङ्-धातूला आर्धधातुक प्रकारात 'स्यान्' असा
जो आदेश होतो ह्मणून सांगितले आहे त्या 'वि' व 'आ' या उपसर्गयुक्त
धातूचें हें रूप आहे. असो; अकरादि वर्ण, उदात्तादि स्वर, ऋत्वादिक
मात्रा, विशेष प्रकारचा प्रयत्न हें बल, वर्णांचें मध्यमवृत्तीनें उच्चारण करणें
हें साम ह्र० समता, संतति हेंच संतान, अर्थात् संहिता; हाच अवश्य शिक-
ण्यासारखा अर्थ आहे. अशा प्रकारची शिक्षा ज्या अध्यापांत आहे तो हा
शीक्षाध्याय अशा प्रकारें सांगितला आहे. येथें 'उक्त' असें ह्मणून जो उप-
संहार केला आहे तो पुढच्या ग्रंथासाठी आहे. (इति द्वितीयोऽनुवाकः) २.

सह नौ यशः सह नौ ब्रह्मवर्चसम् ।

अधुना संहितोपनिषदुच्यते । तत्र संहितायुपनिषत्पठिष्वान-
निर्ममं ययशः प्रार्थ्यते तन्नायाययोः शिष्याचार्ययोः संहितायु ।

तन्निमित्तं च यद्वल्लवर्चसं तेजस्तच्च संहैवास्त्यति शिष्यवचनमाशीः।
शिष्यस्य ह्यकृतार्थत्वात्प्रार्थनोपपद्यते नाऽऽचार्यस्य । कृतार्थत्वात् ।
कृतार्थोऽह्याचार्यो नाम भवति ।

अर्थ—आतां संहितेसंबंधी वर्णाची उपासना (प्रथम) सांगितली जाते. (संहिता ह्मणजे वर्णांचा अतिशय संनिधि. उपासनेकरितां आपापल्या शाखेची संहिता घ्यावी. ' शं नो मित्र० ' इत्यादि जो शास्त्ररूप आशीर्वाद आहे तो सर्व उपनिषदांचा भाग आहे यास्तव आतां येथें अगोदर या संहितोपनिषदाशींच संबंध ठेवणारा, त्याचा एक भाग, अशा प्रकारचा दुसरा स्वतंत्र आशीर्वाद सांगतात—) तिच्या आरंभीं संहितादि उपनिषदांच्या ह्म० उपासनेच्या परिज्ञानामुळे प्राप्त होणाऱ्या ज्या यशाची प्रार्थना केली जाते तें यश आह्मां दोघांना ह्म० शिष्य व आचार्य या दोघांना एकाच वेळीं प्राप्त होवो. तसेंच त्या उपासनेच्या निमित्तानें प्राप्त होणारें जें ब्रह्मवर्चस या नावाचें तेज तेंही आह्मां उभयतांना एकाच वेळीं प्राप्त होवो. हा आशीर्वाद, हें शिष्याचें वचन आहे. कारण शिष्य कृतार्थ झालेला नसल्यामुळे त्याचीच अशी प्रार्थना उपपन्न होते. आचार्य कृतार्थ असल्यामुळे त्याची असली प्रार्थना उपपन्न होत नाही. जो कृतार्थ असतो तोच आचार्य होऊं शकतो.

अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु ।

अथानन्तरमध्ययनलक्षणविधानस्य, यतोऽत्यर्थं ग्रन्थभाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसार्थज्ञानविषयेऽवतारयितुमित्यतः संहिताया उपनिषदं संहिताविषयं दर्शनमित्येतद्ग्रन्थसंनिवृष्टामेव व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेष्वध्याश्रयेषु ज्ञानविषयेष्वित्यर्थः ॥ १ ॥

अर्थ— ' अथ—' अध्ययनरूप विधानानंतर; ' अतः—' ज्या अर्थी ग्रंथाच्या पाठाविषयीच्या भावनेनें अतिशय भावित झालेली बुद्धि सहसा अर्थज्ञानविषयामध्ये आणविता येत नाही त्याअर्थी ' संहिताया उपनि-

१ या शब्दाने वस्तूची उपासना सोडून प्रथम शब्दाच्या उपासनेचें विधान करण्याचें कारण सांगतात.

पदं—'संहिताविषयक दर्शन; या ग्रंथार्थी अगदी संनिष्ठ असलेलीच उपासना अगदी स्पष्टपणे सांगतो. ती पांच अधिकरणांमध्ये ह्य० आश्रयांमध्ये, ज्ञानविषयांमध्ये असा भावार्थ; सांगतो. (ज्ञानाचे विषय होणारे जे पांच आश्रय त्यांमध्ये संहिताविषयक दृष्टि कशी ठेवावी ते सांगतो.)

अधिलोकमधिज्योतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासंहिता इत्याचक्षते ।

कानि तानीत्याह—अधिलोकं लोकेष्वधि यद्दर्शनं तदधिलोकम् । तथाऽधिज्योतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्ममिति । ता एताः पञ्चविषया उपनिषदो लोकादिमहावस्तुविषयत्वात्संहिताविषयत्वाच्च महत्यश्च ताः संहिताश्च महासंहिता इत्याचक्षते कथयन्ति वेदविद्वः ॥

अर्थ—तीं पांच अधिकरणे कोणतीं तेंच सांगतात— 'अधिलोकं—' लोकांविषयींचें जें दर्शन तें अधिलोक दर्शन. (लोकांचें ग्रहण करून ध्यानाचा विषय होणें, हें अधिलोक होय. अधिज्योतिष, अधिविद्य, अधिप्रज व अध्यात्म यांचाही असाच अर्थ समजावा. ज्या या पांच विषयांविषयींच्या उपासना, त्यांना लोकादि महावस्तुविषयत्व व संहिताविषयत्व असल्यामुळे ह्य० त्यांचा विषय लोक, ज्योति, विद्या, प्रजा व आत्मा असा मोठा असल्यामुळे व संहिता हाही त्यांचा विषय असल्यामुळे वेदवेत्ते त्यांना महा संहिता म्हणतात. मोठ्या अशा संहिता, असा 'महा-संहिता' या सामासिक पदाचा विग्रह करावा. (त्यांतील विद्याशब्दानें विद्येनें प्रतिबद्ध झालेले आचार्यादि ध्यावे. तसेच प्रजाशब्दानें प्रजाप्रतिबद्ध पित्रादिक विवक्षित आहेत. आत्मा ह्य० मोक्षा. त्याला उद्देशून असलेलें जें जिद्धादि, तें सर्व येथें अध्यात्मशब्दानें विवक्षित आहे. या सर्व उपासनांमध्ये त्या त्या विषयाच्या अभिमानी देवता ध्याःया. कारण देवतांवाचून दुसऱ्या कोणाला उपास्यत्व संभवत नाही. (त्या ह्या महासंहिता आहेत, हा विधीचा शेष—अर्थवाद—आहे. संहितापासना कराव्या, हा उत्पत्तिविधि आहे. त्या

कशा कराव्या अशी आकांक्षा झाली असतां विनियोग विधि सांगतात. पण कर्ता एक असून अनुष्ठेय उपासना अनेक असल्यामुळे त्या क्रमानेंच होणार हें उघड आहे. यास्तव त्या क्रमाविषयी विशेष नियम करण्यासाठीं अथ-शब्दाचा उपयोग करून त्या विधीस आरंभ करितात.—)

अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः संधिः (१) । वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् ॥ अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्युतः संधानम् । इत्यधिज्यौतिषम् ॥ अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् (२) । अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या संधिः । प्रवचनं संधानम् । इत्यधिविद्यम् ॥ अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा संधिः । प्रजननं संधानम् । इत्यधिप्रजम् (३) ॥ अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुत्तररूपम् । वाक्संधिः । जिह्वा संधानम् । इत्यध्यात्मम् ॥

अथ तासां यथोपन्यस्तानामधिलोक दर्शनमुच्यते । दर्शनक्रमविधक्षार्थोऽथशब्दः सर्वत्र । पृथिवी पूर्वरूपं पूर्वं वर्णः पूर्वरूपम् । सहिताया पूर्वं धर्मे पृथिवीदृष्टिः कर्तव्येत्युक्तं भवति । तथा चोत्तररूपमाकाशोऽन्तरिक्षलोकः । संधिर्मध्यं पूर्वोत्तररूपयोः संधीयेते अहिग्रन्पूर्वोत्तररूपे इति ॥ वायुः संधानम् । संधीयेतेऽनेनेति संधानम् । इत्यधिलोकं दर्शनमुक्तम् ॥ अथाधिज्यौतिषमित्यादि समानम् ॥

अर्थ—आता वर ज्याचा उपन्यास केला आहे, अशा त्या उपसनातील अधिलोकदर्शन सांगितलें जातें. या प्रकरणांत सर्वच ठिकाणीं दर्शनाचा क्रम सांगण्याच्या इच्छेनें अथशब्द योजला आहे. सहितेचें पूर्वरूप पृथिवी आहे. पूर्ववर्ण हेंच पूर्वरूप आहे. सहितेच्या पूर्ववर्णाच्या ठिकाणीं पृथिवीदृष्टि करावी, असें येथें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें तिचें उत्तररूप

आकाश ह्य० अन्तरिक्षलोक आहे सधि ह्यणने पूर्वं व उत्तर रूपाचा मध्य, ज्यात पूर्वात्तर रूपाचें सधान केलें जातें, ज्यात पूर्व व उत्तर रूप एकत्र केलें जाते वायु हें सधान आहे ह्य० ज्याच्या योगान त्याचें सधान होतें. अशा रीतीनें ह अधिकलोकदर्शन सांगितल ' अथाधि ज्योतिष ' इत्यादि पुढील पर्यायाचा अर्थ जसाच करावा

इतीमा महा संहिता । य एवमेता महा संहिता व्याख्याता वेद । सधीयते प्रजया पशुभि । ब्रह्मवर्चसेनाज्ञानेन सुवर्णेण लोकेन ॥ (१)

इतीमा इत्युक्ता उपप्रदर्श्यन्त । य. कश्चिदेवमता महासंहिता व्याख्याता वेदोपास्त । वदत्युपासन स्याद्विज्ञानाधिकायात् ' इति प्राचीनयाग्योपास्त्व इति च वचनात् । उपासन च यथाशास्त्र तुल्यप्रत्ययसततिरसक्रीणा चातप्रत्ययै शास्त्रोक्तालम्बनाविषया च । प्रसिद्धत्रोपासनशब्दार्थो लाक गुरुमुपास्त राजान मुपास्त इति या हि गुर्वादीन्सततमुपचरति स उपास्त उत्युच्यते । स च फलमाप्नोत्युपासनस्य । अताञ्चापि च य एव वद सधीयते प्रजादिभि स्वर्गान्ते प्रजादिफलान्याप्नोतीत्यर्थ ॥ (इति शाकर भाष्य तृतीयोऽनुवाक ॥ ३ ॥)

अर्थ—' इति ' य ' इमा ' या शब्दांनीं पुढांत उपासनाचें उप प्रदर्शन (परामर्श) केलें जात जा झोणी अशा रीतीन या वर थारय'न केलेल्या महासंहिता जाणतो, ह्य० त्याची उपासना करतो, यथ ' वेद ' या शब्दाचा उपासन हा अर्थ होतो कारण येथील हा अधिकार (प्रकरणारम्भ) विज्ञानाचा ह्य० उपासनेचा आहे (ज्ञानाचा ह्य० जाणण्याचा नाहीं) तसच पुढे ' इति प्राचीनयाग्योपास्त्व ' (ह्य० हे प्राचीनयाग्य, अशा प्रकारें तु उपासना कर) अस वचन आहे उपासना ह्य० यथाशास्त्र समान प्रत्ययांनी—तुल्यप्रत्ययांनी सतति (एकत्र विषयाच्या प्रत्ययाचा अविच्छिन्न प्रवाह) पातु ती अतत्प्रत्ययांनी ह्य० त्या प्रत्ययाहून निराळ्या जातीच्या प्रत्ययांनी सक्तीनें न झालेली

असली पाहिजे; व शास्त्रोक्त आलंबन हा त्या उपासनेचा विषय असला पाहिजे. (अर्थात् शास्त्रोक्त आलंबनविषयक व भिन्न जातीय प्रत्यघातीं असंकीर्ण अशा प्रकारच्या समान प्रत्यघाताचा अविच्छिन्न प्रवाह ही उपासना होय) व्यवहारांत गुरुची उपासना करतो, राजाची उपासना करतो इत्यादि वाक्यांत उपासनाशब्दाचा अर्थ प्रसिद्ध आहे. कारण जो गुरु, राजा, इत्यादि कांची सतत परिचर्या करतो तोच उपासना करतो, असें क्षणतात; आणि त्यालाच उपासनेचें फळ मिळतें. यास्तव या संहितांमध्येही जो अशा रीतीनें उपासना करतो तो प्रजादि-स्वर्गान्त फलांशीं संयुक्त केला जातो. झ० प्रजेपासून स्वर्गापर्यंत जेवढीं फळे आहेत तेवढीं सर्व त्याला प्राप्त होतात; असा याचा अर्थ. (फलाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून केलें जाणारें संहितोपासन इष्ट फळ यावयास समर्थ होतें. पण फलाची इच्छा न करणाऱ्या पुरुषानें जर तें केलें तर ब्रह्मविद्या हें त्याचें फळ मिळतें. ज्याला मेधा (झ० धारणाशक्ति) नसते त्याला ब्रह्मज्ञान होऊं शकत नाहीं. यास्तव मेधाप्राप्तीकरितां केलेला जपही ब्रह्मविद्येच्या उपयोगी पडतो. ज्याच्यापाशीं संपत्ति नसते त्याला चित्तशुद्धीकरितां यागादिकांचें अनुष्ठान करतां येत नाहीं. यास्तव संपत्तीची इच्छा करणारासाठीं पुढें सांगितलेला होमही परंपरेनें ब्रह्मविद्येच्या उपयोगी आहे; असें या मुख्य ब्रह्मविद्येच्या समीप सांगितलेल्या उपासनादिकांचें महत्तात्पर्य जाणावें. इति शीक्षाध्याये तृतीयोऽनुवाकः) ३.

यश्छन्दसामुपभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरोरं मे विचर्षणम् ॥

यश्छन्दसामिति । मेधाकामस्य श्रीकामस्य च तत्प्राप्तिसाधनं जपहोमाबुध्यते । “ स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ” “ ततो मे श्रियः मायह ” इति च लिङ्गदर्शनात् । यश्छन्दसां वेदानामृषभ इवर्षभः प्राधान्यात् । विश्वरूपः सर्वरूपः सर्ववाग्व्याप्तेः, “ तद्यथा शङ्कुना ” इत्यादि श्रुत्यन्तरात् । अत एवर्षभत्वमोकारस्य । ओंकारो ह्यत्रोपास्य इति ऋषभादिशब्दैः स्तुतिन्याय्यमोकारस्य । छन्दोभ्यो

वेदोभ्यो वेदा ह्यमृतं तस्मादमृतादधिसंयभूय । लोकदेववेदव्याहृतिभ्यः
सारिष्टं जिघृक्षोः प्रजापतेस्तपस्यत ओंकारः सारिष्टत्वेन प्रत्यभा-
दित्यर्थः । न हि नित्यस्योकारस्याञ्जसैवोत्पत्तिरेव कल्प्यते । स
एवंभूत ओंकार इन्द्रः सर्वकामेशः परमेश्वरो मा मां मेधया प्रज्ञया
सृणोतु प्रीणयतु बलयतु वा । प्रज्ञावलं हि प्राश्न्यते । अमृतस्यामृ-
तत्वहेतुभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य तदधिकारात्, हे देव धारणो धारयिता
भूयासं भवेयम् । किंच शरीरं मम विचर्पणं विचक्षणं योग्य-
मित्यतः । भूयाविति प्रथमपुरुषविपरिणामः ।

अर्थ—ज्याला मेघेची व श्रीची कामना आहे त्याला त्यांच्या
प्राप्तीचें साधन जप व होम सांगितला जातो. कारण त्यात ' तो इंद्र मला
मेघा देवो; ' आणि ' यास्तव मला श्री दे; ' असें लिंग दिसतें. असो; जो
वेदांतील ऋषभासारला आहे. कारण त्याला प्राधान्य आहे; विश्वरूप ह्यं
सर्वरूप आहे; कारण त्यानें सर्व वाणीला व्यापलें आहे. याविषयी ' ज्याप्रमाणें
वेगानें (शिरांनीं) सर्व पान व्यापलेलें असतें त्याप्रमाणे अकारानें सर्व
वाणी व्यापलेली आहे, ' अशा अर्थाची ' तथा शङ्कुना० ' इत्यादि
दुसरी श्रुति आहे. ह्मणूनच ओंकाराला ऋषभत्व आहे. ओंकारच येथें
(या प्रकरणांत) उपास्य आहे. यास्तव ऋषभादि-शब्दांनीं त्याची स्तुति
करणें न्याय्यच आहे. छंदांपासून ह्यं वेदांपासून; वेदच अमृत आहे. त्या
अमृतापासून तो आधिक्यानें प्रादुर्भूत झाला. लोक, देव, वेद व व्याहृति
यांपासून त्यांतील सर्वोत्कृष्ट सार काढून घेण्याची इच्छा करणाऱ्या व तप
करणाऱ्या प्रजापतीला ओंकार अत्यंत साररूपानें भासला, असा याचा अर्थ.
(ह्यं ओंकार उत्पन्न झाला, असा ' सं वभूव ' या पदाचा अर्थ न करितां
तो प्रजापतीला भासला, असा करावा.) कारण नित्य ओंकाराची साक्षात्
उत्पत्तिच झाली, अशी कल्पना करतां येत नाहीं. तो अशा प्रकारचा
ओंकार, इंद्र, सर्व कामांचा ईश, परमेश्वर मला मेघेनें ह्यं प्रतेनें प्रसन्न करो.
क्षिपा बलयुक्त करो. येथें प्रज्ञाचलाची प्राप्ती केली जात आहे. ' हे देव, अमृतस्य

धारणः भूयासं—' हे देवा, मी अमृताचा ह्मणजे अमृतत्वाला कारण होणाऱ्या ब्रह्मज्ञानाचा, कारण ब्रह्मज्ञानप्रकरणाचा आरंभ झालेला आहे. 'धारणः' ह्म० धारण करणारा व्हावे. तसेंच माझे शरीर विचर्षण ह्म० विचक्षण (योग्य, असें तात्पर्य) होवो. पूर्ववाक्यांत 'भूयासं' असें जें उत्तमपुरुषी पद आहे त्याचाच येथें 'भूयात्' असा प्रथम पुरुष करून घ्यावा.

जिह्वा मे मधुत्तमा । कर्णाम्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुत मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना (१) । कुर्वाणाऽचीरमात्मनः । वासाँसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । विमाऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र माऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । (२) ।

जिह्वा मे मधुत्तमा मधुमत्पतिशयेन मधुरभाषिणीत्यर्थः । कर्णाम्यां श्रोत्राभ्यां भूरि बहु विश्रुतं व्यश्रुतं (?) श्रोता भूयासमित्यर्थः । आत्मज्ञानयोग्यः कार्यकरणसंघातोऽस्त्विति वाक्यार्थः । मेधा च तद्वर्त्यमेव हि प्रार्थ्यते । ब्रह्मणः परमात्मनः कोशोऽसि । असेरिवोपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । त्वं हि ब्रह्मणः प्रतीकं त्वयि ब्रह्मोपलभ्यते । मेधया लोकिप्रज्ञया पिहित आच्छादितः स त्वं सामान्यप्रज्ञैरविदिततत्त्व इत्यर्थः । श्रुतं श्रवणपूर्वकमात्मज्ञानादिकं मे गोपाय रक्ष । तत्प्राप्त्यविस्मरणादि कुर्वित्यर्थः । जपार्था एते मन्त्रा मेधाकामस्य । होमार्थास्त्यधुना श्रीकामस्य मन्त्रा उच्यन्ते । आवहन्त्यानयन्ती । वितन्वाना विस्तारयन्ती । तनोतेस्तत्कर्मत्वात् । कुर्वाणा निर्वर्तयन्ती । अचीरमचिरं क्षिप्रमेव । छान्दसो दीर्घः । चिरं वा कुर्वाणा । आत्मनो मम, किमित्याह—वासाँसि वस्त्राणि मम गावश्च गावश्चेति यावत् । अन्नपाने च सर्वदेवमादीनि कुर्वाणा श्रीर्या तां ततो मेधानिर्वर्तनात्परमावहाऽऽनय । अमेधसो हि श्रीरनर्यायेवेति ।

किंविशिष्टाम् । लोमशामजाद्यादियुक्तमन्यैश्च पशुभिः संयुक्तामा-
वहेत्यधिकारदोकार एवाभिसंबध्यते । स्वाहा, स्वाहाकारो होमा-
र्थमन्त्रान्तर्ज्ञापनार्थः । आयन्तु मामिति व्यवहितेन संबन्धः ।
ब्रह्मचारिणो वि माऽऽयन्तु प्रमाऽऽयन्तु दमायन्तु शमायन्तिवत्यादि ॥

अर्थ—माझी जिह्वा मधुमत्तमा ह्म० अतिशय मधुर भाषण करणारी
असो; दोन कानांनीं ह्म० श्रोत्रेंद्रियांनीं मीं पुष्कळ ऐकावें. ह्म० मीं श्रोता
व्हावें, असा अर्थ. शरीर व इंद्रियें यांचा संघात (समुदाय) आत्मज्ञानाला
योग्य होवो, असा वाक्यार्थ. मेघाही त्याचसाठीं प्रार्थिली जाते. हे ओंकारा,
तूं ब्रह्माचा परमात्म्याचा कोश आहेस. कारण तरवारीच्या म्यानाप्रमाणें तूं
त्याच्या उपलब्धीचें अधिष्ठान आहेस. तूंच ब्रह्माचें प्रतीक आहेस. तुजमध्यें
ब्रह्म उपलब्ध होतें. (वाच्य ब्रह्म व वाचक ओंकार यांचा अभेद आहे, असें
सांगण्याच्या इच्छेनें त्या अचेतन शब्दाची प्रार्थना केली आहे व त्याला
' इंद्र ' असें वर ह्मटलें आहे. मग असें जर आहे ह्मणजे प्रणव ब्रह्माहून
भिन्न नसल्यामुळे इष्टफल देण्यास जर समर्थ आहे तर सर्वच त्याची उपा-
सना कां करीत नाहीत, असें कोणी विचारील ह्मणून ह्मणतात.) मेघेनें
ह्म० लौकिक प्रज्ञेनें आच्छादित झालेला तो तूं सामान्य बुद्धिमानांना ज्ञात-
तत्त्व होणारा नाहीस. (ह्म० तुझे तत्त्व त्यांना ज्ञात झालेलें नाही.) श्रुत
ह्मणजे श्रवणपूर्वक आत्मज्ञानादिक. माझ्या श्रुताचें तूं रक्षण कर. त्याची
प्राप्ति, अविस्मरण, इत्यादि कर, असा याचा अर्थ. ज्याला मेघेची इच्छा
असते त्याच्या जपासाठीं हे मंत्र आहेत. आतां ज्याला श्रीची इच्छा असते
त्याच्या होमाकरितां हे मंत्र सांगितले जातात.—आवहन्ती ह्म० आणणांरी
वितन्ताना ह्म० विस्तृत करणारी. कारण तनुधातूचा विस्तार करणें हा
अर्थ आहे. आणि कुर्वाणा ह्म० करणारी. अचिरं ह्म० सत्वर. येथें ' अचिर '
असें जें दीर्घत्व आहे तें छान्दस आहे. किंवा चीरं (चिरं) कुर्वाणा
ह्म० मला वधें, गायी इत्यदि दीर्घकाल करणारी. ' मम
वासांसि, च गावः, च अन्नपाने सर्वदा आवहन्ती च वितन्ताना

निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा च मासा अहर्जरं संवत्स-
 रोऽहर्जरः । अहोभिः परिवर्तमानो लोकान्तरयतीत्यहानि वाऽस्मि-
 श्रीर्यन्त्यन्तमवन्तीत्यहर्जरः । त च यथा मासा यन्त्येवं मां ब्रह्म-
 चारिणो हे धात सर्वस्य विधातः, मामायन्त्यागच्छन्तु सर्वतः
 सर्वविग्म्य । प्रतिवेशः-श्रमापनयनस्थानमासन्नगृहमित्यर्थः । एवं
 त्व प्रतिवेश इव प्रतिवेशस्त्यच्छीलिनां सर्वपापदुःखापनयनस्था-
 नमसि, अतो मा मां प्रति प्रभाहि प्रकाशयाऽऽत्मानं प्रपद्यस्व च ।
 मां रसविद्धमिव लोहं त्वन्मय वदामानं कुर्वित्यर्थः । श्रीकामो-
 ऽस्मिन्विद्याप्रकरणेऽभिधीयमानो धनार्थः । धनं च कर्मार्थम् । कर्म
 चोपात्तदुरितक्षयाय । तक्षय हि विद्या प्रकाशते ।

तथा च स्मृतिः—

त्यात जिरतात, अन्तर्भूत होतात झणून तो अहर्जर होय त्या अहर्जाराला मास असे जातात त्याप्रमाणें मजकडे ब्रह्मचारी हे धात्या, हे सर्वांच्या विधात्या, सर्व दिक्षानी, सर्व वाजूनीं येवात प्रतिवेश द्व० श्रम घालविण्याचें स्थान, शेजारच घर असा याचा भाव तसाच तू प्रविशेतासारखा प्रतिवेश आहेस तुझें परीशीलन करणाऱ्या पुरुषाचें सर्व पाप व दुष्ट यांच्या निरसनाचें स्थान आहेस. यास्तव मला आपलें स्वरूप प्रकट कर व प्राप्त हो रसायनक्रियेनें—रस करून एकरूप केलेल्या धातूप्रमाणें मला त्वन्मय—त्वद्रूप कर, असा याचा भावार्थ या विद्याप्रकरणामध्ये श्रीकामाचें जें कथन केलें आहे त धनासाठीं गाहे धन कर्मासाठीं आहे, कर्मासचित पापक्षयार्थ आहे, आणि सचित पापाचा क्षय झाला असता विद्याप्रकाशमान होते याच अर्थी—
'पाप कर्माचा क्षय झाल्यामुळे पुरुषाना ज्ञान होतें ज्याप्रमाणे स्वच्छ आरशाच्या तळावर ताड पाहतात त्याप्रमाणें ते आत्म्याला आपल्या अन्त करणात पाहतात ' अशी स्मृति प्रमाण आहे. (इति चतुर्थाऽनुवाक) ४

भूर्भुव सुवरिति वा एतास्तिस्त्रो व्याहृतय । तासामु ह स्मैता चतुर्थीन् । माहाचमस्य प्रदेदपते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आ मा । अङ्गान्यन्या देवता । भूरिति वा अप लोक । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोक (१) । मह इत्यादित्य । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्नि । भुव इति वायु । सुवरित्यादि य । मह इति चन्द्रमा । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतिरपि महीयन्ते । भूरिति वा ऋच । भूव इति सामानि । सुवरिति यजूंषि (२) ।

संहिताविषयमुपासनमुक्त तदनु मेधाकामस्य श्रीकामस्य मन्त्रा अनुकान्तास्त च पारम्पर्येण विद्योपयोगार्था एव । अनन्तर व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽन्तरुपासन स्वाराज्यफल प्रस्तूयते । भूर्भुव सुवरित्युक्तोपप्रदर्शनार्थ । एतास्तिस्त्र इति प्रदर्शिताना परामर्शार्थ

निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा च मासा अहर्जरं संवत्स-
रोऽहर्जरः । अहोभिः परिवर्तमानो लोकाभ्ररयतीत्यहानि वायस्मि-
श्रीर्यन्त्यन्तंभवन्तीत्यहर्जरः । तं च यथा मासा यन्त्येवं मां ब्रह्म-
चारिणो हे धातः सर्वस्य विधातः, मामायन्त्यागच्छन्तु सर्वतः
सर्वदिग्भ्यः । प्रतिवेशः-भ्रमापनयनस्थानमासन्नगृहमित्यर्थः । एवं
त्वं प्रतिवेश इव प्रतिवेशस्त्वच्छीलिनां सर्वपापदुःखापनयनस्था-
नमसि, अतो मा मां प्रति प्रभाहि प्रकाशयाऽऽत्मानं प्रपद्यस्व च ।
मां रसविद्धमिव लोहं त्वन्मयं त्वदात्मानं कुर्वित्यर्थः । श्रीकामो-
ऽस्मिन्विद्याप्रकरणेऽभिधीयमानो धनार्थः । धनं च कर्मार्थम् । कर्म
चोपात्तदुरितक्षयाय । तत्क्षयं हि विद्या प्रकाशते ।

तथा च स्मृतिः—

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

यथाऽऽदर्शतले प्रसवे पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥ इति ॥

अर्थ— ‘ अहं जने यशः अत्तानि— ’ मीं जनसमूहांत यशस्वी
व्हावें. ‘ अहं वसुतः श्रेयान् असानि— ’ मीं वसुतर किंवा वसुमत्तर याहून
अतिशय प्रशस्त्य व्हावें. (वसु हा शब्द वसु-राहणें, किंवा आच्छादन करणें
या धातूपासून झाला आहे. त्याचा अर्थ कर्मानें वसनशील किंवा पराच्छादन-
शील असा आहे. वसुतर ह्म० अतिशय वसु व वसुमत्तर ह्म० अतिशय
वसुमान्) तसेंच त्या ब्रह्माच्या कोशभुत अशा तुळा हे भग (भगवन्,
पूजावन्-पूज्य,) मीं प्रवेश करतावा. तुजमध्ये प्रवेश करून, अनन्य (एक-
स्वर) होऊन त्वद्वचन व्हावें, जसा पाचा अर्थ. हे भग (भगवन्, पूजावन्)
तो तूंही मजमध्ये प्रवेश कर. ज्ञानने आप्ती उभयतार्थें एकरूप असो. त्या
तुज महप्रशाशायुक ह्म० बहु भेदयुक्त प्रणयामर्थें मी आपल्या पापचणावें
शोधून काढतां. ज्यापमाणें व्यवहारोत जठ एतज प्रदेष्टावें जातें, किंवा
जथे मदिने अहर्नताम प्राप्त होतात; अहर्जर ह्म. संवत्सर, दिग्गतांच्या योगानें
परिवर्तमान पावणावा संवत्सर लोकांना जीर्ण करतो; किंवा अहर्, ह्म० दिवस

त्यात जिरतात, अन्तर्भूत होतात झणून तो अहर्जर होय. त्या अहर्जाला मास जसे जातात त्याप्रमाणे मजकडे ब्रह्मचारी हे धात्या, हे सर्वांच्या विधात्या, सर्व दिशांनीं, सर्व बाजूंनीं येवोत. प्रतिवेश ह्म० श्रम घालविण्याचें स्थान, शेजारचें घर असा याचा भाव. तसा व तूं प्रतिवेशासारखा प्रतिवेश आहेस. तुझें परिशीलन करणाऱ्या पुरुषांचें सर्व पाप व दुःख यांच्या निरसनाचें स्थान आहेस. यास्तव मला आपलें स्वरूप प्रकट कर व प्राप्त हो. रसायनक्रियेनें—रस करून एकरूप केलेल्या धातूप्रमाणें मला त्वन्मय—त्वद्रूप कर, असा याचा भावार्थ. या विद्याप्रकरणामध्ये श्रीकामाचें जें कथन केलें आहे तें धनासाठीं आहे. धन कर्मासाठीं आहे, कर्मसंचित पापक्षयार्थ आहे; आणि संचित पापाचा क्षय झाला असतां विद्या प्रकाशमान होते. याच अर्थी—
' पाप कर्माचा क्षय झाल्यामुळे पुरुषांना ज्ञान होतें. ज्याप्रमाणें स्वच्छ आरशाच्या तळावर तोंड पाहतात त्याप्रमाणें ते आत्म्याला आपल्या अन्तःकरणांत पाहतात. ' अशी स्मृति प्रमाण आहे. (इति चतुर्थोऽनुवाकः) ४

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अज्ञान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः (१) । मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतिरपि महीयन्ते । भूरिति वा ऋचः । भूव इति सामानि । सुवरिति यजूंश्च पि (२) ।

संहिताविषयमुपासनमुक्तं तदनु मेधाकामस्य श्रीकामस्य मन्त्रा अनुकान्तास्ते च पारम्पर्येण विद्योपयोगार्था एव । अनन्तरं व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽन्तरुपासनं स्वाराज्यफलं प्रस्तूयते । भूर्भुवः सुवरित्युक्तोपमदर्शनार्थः । एतास्तिस्र इति प्रदर्शितानां परामर्शाः

परामृष्टाः स्मार्यन्ते वा इत्यनेन । तिस्र एता प्रसिद्धा व्याहृतयः स्मार्यन्ते तावत् । तासामिदं चतुर्थी व्याहृतिर्मह इति । तामेतां चतुर्थीं महाचमसस्यापत्य महाचमस्य प्रवेदयते । उ ह स्म, इत्येतेषां वृत्तानुक्त्यनार्थत्वाद्विदितान्ददर्शयर्थः । महाचमस्यग्रहण-मार्पोनुस्मरणार्थम् । ऋषिस्मरणमप्युपासनाङ्गमिति गम्यत इहोप-देशात् । येय महाचमस्येन दृष्टा व्याहृतिर्मह इति तद्ब्रह्म महद्भि-द्रह्म । महश्च व्याहृतिः । किं पुनस्तत् । स आत्मा । अतो ते व्याप्तिकर्मण । आत्मतराश्च व्याहृतयो लोका देवा वेदाः प्राणाश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मनाऽऽवित्यचन्द्रब्रह्माक्षभूतेन व्याप्यन्ते यत अतोऽङ्गा-न्यवयवा अन्या देवता । देवताग्रहणमुपलक्षणार्थं लोकादीनाम् । मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो देवलोकादयः सर्वोवयवभूताः । यत आहाऽऽवित्यादिभिर्लोकावयो महीयन्त इति । आत्मनो सद्धानि महीयन्ते महर्नं वृद्धिरुपचयो महीयन्ते वर्धन्त इत्यथ । अयं लोकोऽग्निर्ऋग्वेदः प्राण इति प्रथमा व्याहृतिर्भूरिति । एवमुत्तरोत्तरैकैका चतुर्थी भवति ।

अर्थ—सहिताविषयक उपासन सांगितलें. त्यानंतर मेढेची कामना करणारा व श्रीची कामना करणारा याच्या साठीं मग सांगावयास आरंभ केला आहे. पण ते मगही परंपरेनें विंगेच्या उपयोगाकरिताच आहेत त्यानंतर आता स्वाराज्य हें ज्याचें फळ आहे, असें व्याहृतिरूप ब्रह्माचें अन्न-उपासन सांगावयास आरंभ करितात. (॥० व्याहृति हेंच ज्याचें शरीर आहे) अशा हिरण्यगर्भसंज्ञक ब्रह्माचा-इत्यादींळ ध्यानाचा विषय—या रूपानें उपदेश करितात.) ' भू, भुव, सुव ' हा उल्लेख उक्त व्याहृतींच्या उपप्रदर्शनार्थ आहे ' एता निम्न. ' हा उल्लेख ' भू, भुव ' इत्यादिकांनीं उपप्रदर्शित केलेल्या त्याच्या परामर्शाकरिता आहे ' वै ' या पदानें त्या परामृष्ट व्याहृतींचेंच स्मरण करावेंच जाण, या तीन प्रसिद्ध व्याहृती प्रथम स्मरण करावित्या जातात. त्यातींळ ' मत् ' ही चवथी व्याहृति आहे. त्या चवथ्या व्याहृतीला महाचमसस्याचा पुत्र महाचमस्य मुनि जाणतो, पण ' उ ह स्म, '

हे तीन निपात मागील घडलेल्या वर्तमानाचें अनुकथन करण्यासाठीं असल्या-
मुळें माहाचमस्य त्याना जाणता झाला, पाहता झाला, असा अर्थ जाणावा.
'मह' या चवथ्या व्याहृतीच्या ऋषीचें अनुस्मरण करण्यासाठीं 'माहा-
चमस्य' या नांवाचें ग्रहण केलें आहे. येथें त्याचा उपदेश केलेला असल्या-
मुळें ऋषीचें स्मरणही उपासनेचें अग आहे, असें वाटतें. ही जी 'महः'
अशी माहाचमस्यानें पाहिलेली व्याहृति तें ब्रह्म आहे. कारण ब्रह्म महत्
आहे व व्याहृति 'महः' आहे. पण तें ब्रह्म काय आहे? तोच आत्मा आहे.
कारण 'आप्' हा धातु व्याप्ति हें कार्य याअर्थीं आहे. आत्म्याहून भिन्न अस्त-
लेल्या व्याहृती, लोक, देव, वेद व प्राण 'महः' या आदित्य, चंद्र, ब्रह्म
व अन्नभूत अशा व्याहृत्यात्म्याकडून ज्या अर्थीं व्यापल्या जातात त्या अर्थीं
इतर देवता अंगें ह्य० अवयव आहेत. येथील देवता हा शब्द लोकादि
कांच्या उपलक्षणार्थ आहे. देव, लोक, इत्यादिसर्व 'महः' या व्याहृत्यात्म्याच्या
अवयवभूत आहेत. कारण आदित्यादिकांच्या योगानें लोकादिक वृद्धि पाव-
तात, असें सांगितलें आहे आत्म्याचीं अंगेंच वाढतात 'महीयन्ते,' यांतील
महन ह्य० वृद्धि, उपचय, आणि महीयन्ते ह्य० वृद्धि पावतात. हा लोक,
अग्नि, ऋग्वेद, व प्राण हें सर्व पहिली 'भू' ही व्याहृति आहे. अशाच
रीतीनें उत्तरोत्तर एकेक व्याहृति चार चार प्रकारची होते.

मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै
प्राणः । सुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव
सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याह-
ृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति (३)॥

मह इति ब्रह्म । ब्रह्मेत्याकार. । शब्दाधिकारेऽन्यस्यासंभवात् ।
उक्तार्थमन्यद् । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धेति । ता वा एता भूर्भुवः-
सुवर्मह इति चतस्र एकैकशश्चतुर्धा चतुष्प्रकाराः । धाशब्दः प्रकार-
वचनः । चतस्रश्चतस्र. सत्यश्चतुर्धा भवन्तीत्यर्थ. । तासा यथाकृ-

तानां पुनरुपदेशस्तथैवोपासननियमार्थः । ता यथोक्तव्याहृतीयो
वेद स वेद विजानाति । किं ब्रह्म । ननु तद्ब्रह्म स आत्मेति ज्ञाते
ब्रह्मणि न वक्तव्यमविज्ञातवत्स वेद ब्रह्मेति । न । तद्विशेषविवक्षु-
त्वाद्वोपः । सत्यं विज्ञाते चतुर्थव्याहृत्यात्मा ब्रह्मेति न तु तद्विशेषो
हृदयान्तरूपलभ्यत्वं मनोमयत्वादिश्च । ' शान्तिसमृद्धम् ' इत्येवमन्तो
विशेषणविशेष्यरूपो धर्मपूगो विज्ञायत इति तद्विवक्षु हि
शास्त्रमविज्ञातमिव ब्रह्म मत्वा स वेद ब्रह्मेत्याह । अतो न
दोषः । यो हि वक्ष्यमाणेन धर्मपूगेन विशिष्टं ब्रह्म वेद स वेद
ब्रह्मेत्यभिप्रायः । अतो वक्ष्यमाणानुवाकेनेकवाक्यताऽस्योभयोर्द्वि-
वाक्योत्तरकमुपासनं लिङ्गाच्च । भूरित्यग्नौ प्रतितिप्रतीत्यादिकं लिङ्ग-
मुपासनैकत्वे । विधायकाभावाच्च । न हि वेद उपासितव्य इति
विधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । व्याहृत्यनुवाके ' ता यो वेद ' इति
च वक्ष्यमाणार्थत्वाच्चेोपासनभेदकः । वक्ष्यमाणार्थत्वं च तद्विशेष-
विवक्षुत्वादिनोक्तम् । सर्वे देवा अस्मा एवं विदुषेऽद्भुता आवहन्त्या-
नयन्ति बलिं स्वाराज्यप्राप्तीं सत्यामित्यर्थः ॥

अर्थ— ' मह ' हे ब्रह्म आहे. पण येथे ब्रह्म ह्र० ओंकार. कारण
शब्दाधिकारामध्ये ओंकारावाचून अन्य ब्रह्माचा संभव नाही. वाक्याचा सर्व
वाक्याचा अर्थ वर सांगितला आहे. (' ब्रह्मणा वाव ' येथून ' अग्नेन वाव
सर्वे प्राणा महीयन्ते ' येथर जी वाक्ये आहेत त्यांचा अर्थ वर सांगितल्या-
प्रमाणेच समजावा) ' ता वा एताः—' त्या या चार व्याहृती चार प्रकारच्या
आहेत. ह्र० भूः, भुवः, सुवर, व महः, या चार व्याहृती प्रत्येकी ' चतुर्धा '
चार प्रकारच्या आहेत. ' चतुर्धा ' यातील ' धा ' हा शब्द प्रकारवाचक
आहे. त्या चार चार होऊन त्यातील प्रत्येक चार प्रकारच्या होतात,
असा याचा भावार्थ. त्याची वर तशी कल्पना केळी आहे तशीच उपासना
करावी, असा नियम करण्यासाठी पुनः उपदेश केला आहे. त्या वर सांगि-
तलेल्या व्याहृतींना जो जाणतो तो जाणतो, काय ब्रह्म. ' अहो पण वर
कटल्यादमार्ण ते ' महः ' च ब्रह्म; व तोच आत्मा, ' अहं ब्रह्माहं

जाणलें असतां पुनः त्याला न जाणल्याप्रमाणें ' तो ब्रह्माला जाणतो ' असें सांगणें उचित नाही, ' अशी शंका कोणी घेईल पण ती बरोबर नाही. कारण ' तद्ब्रह्म स आत्मा ' या वाक्यावरून सामान्य ज्ञान जरी झालें तरी त्याचा विशेष सांगण्याची इच्छा असल्यामुळें ' स वेद ब्रह्म ' असें ज्ञाप्यांत कांहीं दोष नाही. चतुर्थ व्याहृतिरूप ब्रह्म आहे, असें जाणलें. हें सरे; पण इदयामध्ये उपलब्ध होणें, मनोमयत्वादि, हा त्याचा विशेष जाणलेला नाही. पुढच्या सहाव्या अनुवाकांतील ' शान्तिसमुद्ध ' या वाक्यापर्यंत पुढील ग्रंथानें विशेषण-विशेष्यरूप धर्मसमूह जाणला जातो. यास्तव त्याला सांगण्याची इच्छा करणारें शास्त्र ब्रह्म जणुं काय अज्ञातच आहे, असें मानून ' तो ब्रह्म जाणतो ' असें ज्ञात आहे. यास्तव त्यांत कांहीं दोष नाही. अर्थात् जो पुढें सांगितलेल्या धर्मसमूहानें विशिष्ट, असें ब्रह्म जाणतो ' तो ब्रह्माला जाणतो ' असा याचा अभिप्राय. यास्तव पुढच्या अनुवाकाशी या अनुवाकाची एकवाक्यता होते. दोन्ही अनुवाकांमध्ये एकच उपासना उक्त आहे; आणि असें समजण्यास कांहीं लिंग-ज्ञापक-ही आहे. ' भूरित्यग्री प्रति-तिष्ठति ' इ० भूः या व्याहृतीचें ध्यान करून उपासक अग्नीमध्ये प्रतिष्ठित होतो, इत्यादि फलश्रुति, हेंच पांचव्या व सहाव्या अनुवाकांतील उपासना एक आहे, असें समजण्यास लिंग आहे. (तसेंच एका अनुवाकामध्ये प्रधानविधि व दुसऱ्या अनुवाकांत गौणविधि अशी भिन्न अनुवाकांची व्यवस्था लाविता येत असल्यामुळें या दोन अध्यायांमध्ये दोन भिन्न उपासना सांगितल्या आहेत, असें ज्ञाततां येत नाही.) कारण तसें विधान करणारें वाक्य नाही. ' वेद, उपासितव्यः ' अशा प्रकारचा एकादाही विधायक शब्द त्यांत नाही, हें प्रसिद्ध आहे. आतां पांचव्या व्याहृत्यनुवाकांत ' ता यो वेद ' असा वेद-

१. व्याहृति ज्याचे अवयव आहेत असें ब्रह्मच जर पुढील अनुवाकातील उपास्य अथेत तरच उपासक प्रथम व्याहृतिरूप अर्थात प्रतिष्ठित होतो, असें म्हणजे शुद्ध होईल; आणि तसें झणणें हेंच दोन्ही अनुवाकांतील उपासना एक आहे, असें समजण्यास सबल कारण आहे.

शब्द आहे. पण तो पुढील उपासनेकरितांच असल्यामुळे तो उपासनेचा भेद करणारा (ह्र० त्या उपासनेला पुढच्या उपासनेहून पृथक् करणारा) नाही. आतां ' त्यांतील वेद हा शब्द पुढील उपासनेकरितांच आहे, ह्मणून कशा-वरून ' असें ह्मणाल तर त्याचें उत्तर वर ' तद्विशेषविबुधत्वात् ' इत्यादि वाक्याने दिलें आहे. असो; सर्व अंगभूत देव अशाप्रकारें उपासना करणाऱ्या या उपासकाला वलि आणून देतात. उपासनेचें फळ-स्वाराज्यप्राप्ति झाली असतां वलि आणतात, असा भावार्थ. (इति पंचमोऽनुवाकः) ५

भूर्भुवःसुवःस्वरूपा मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽद्वा-
न्यन्या देवता इत्युक्तम् । यस्य ता अद्भूतास्तस्यैतस्य ब्रह्मणः
साक्षादुपलब्ध्यर्थमुपासनार्थं च हृदयाकाशः स्थानमुच्यते शालग्राम
इव विष्णोः । तस्मिन्हि तद्ब्रह्मोपास्यमानं मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टं
साक्षादुपलभ्यते । पाणाविवामलकम् । मार्गश्च सर्वात्मभावप्रतिपत्तये
वक्तव्य इत्यनुवाक आरभ्यते—

अर्थ— ' मह ' या व्याहृतिरूप ब्रह्माचीं-भूः, भुवः, सुवर् या स्वरू-
पाच्या अन्य देवता हीं-अंगें आहेत, असें ' अद्भान्यन्या देवताः ' या
वाक्याने सांगितलें. आतां ज्याच्या त्या अंगभूत देवता आहेत त्या ह्या ब्रह्माच्या
साक्षात् ज्ञानाकरितां व उपासनेकरितां हृदयाकाश हें स्थान सांगितलें जातें.
शालग्राम हें जसें विष्णूचें स्थान (त्याप्रमाणें हृदयाकाश हें ब्रह्माच्या
ज्ञानादिकांचें स्थान आहे.) कारण त्या हृदयाकाशांत मनोमयत्वादि
धर्मांनीं विशिष्ट असें ब्रह्म उपासना केलें जाऊं लागलें असतां साक्षात् उप-
लब्ध होतें ह्र० हातावरील आवळा नसा साक्षात् उपलब्ध होतो त्याप्रमाणें.
तसाच सर्वात्मभाव प्राप्त होण्यासाठीं मार्गही सांगला, या उद्देशानें हा पुढील
सहावा अध्याय आरंभिलेला आहे.

स य एयोऽतर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः ।
भभूतो हिरण्यमयः । अन्तरेण तावुके । ए एव स्तन इवावलम्बते ।

सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरि-
त्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ (१) ।

सुवरित्सादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् ।
आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः ।
एतत्ततो भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मनभान-
न्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्त्र (२) ॥

इति शीक्षाध्याये पञ्चोऽनुवाकः ।

इति व्युत्क्रम्य 'अयं पुरुषः' इत्यनेन संबध्यते । य एषो-
ऽन्तर्हृदये हृदयस्यान्तर्हृदयामिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः प्राणा-
यतनोऽनेकनाडीसुपिर ऊर्ध्वनालोऽधोमुखो विशस्यमाने पशौ
प्रसिद्ध उपलभ्यते । तस्यान्तर्य एष आकाशः प्रसिद्ध एव करका-
काशवत् । तस्मिन्सोऽयं पुरुषः । पुरि शयनाः पूर्णा वा भूरादयो लोका
येनेति पुरुषो मनोमयः । मनो विज्ञानम् । मनुतेर्ज्ञानकर्मणस्तन्मय-
स्तदुपलभ्यत्वात् । मनुतेऽनेनेति वा मनोऽन्त करणं तवभिमानी
तन्मयस्तद्धिज्ञो वा । अमृतोऽमरणधर्मा हिरण्यो ज्योतिर्मयः । तस्यैवं
लक्षणस्य हृदयाकाशे साक्षात्कृतस्य विदुष आत्मभूतस्येन्द्रस्येदश-
स्वरूपप्रतिपत्तये मार्गोऽभिधीयते । हृदयादूर्ध्वं प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम
नाडी योगशास्त्रेषु च प्रसिद्धा । सा चान्तरेण मध्ये प्रसिद्धे तालुके
तालुकयोर्गता । यत्रैष तालुकयोर्मध्ये स्तन इवावलम्बते मांसख-
ण्डस्तस्य चान्तरेणेत्येतत् । यत्र च केशान्तः केशानामन्तोऽवसानं
मूलं केशान्तो विवर्तते विभागेन वर्तते मूर्धप्रदेश इत्यर्थः । तं देशं
प्राप्य तत्र विनिःसृता । व्यपोह्य विभज्य विद्वार्य शीर्षकपाले क्षिरः-
कपाले विनिर्गता वा सेन्द्रयोनिरिन्द्रस्य ब्रह्मणो योनिर्मार्गः स्वरू-
पप्रतिपत्तिद्वारमित्यर्थः । तथैवं विद्वान्मनोमयात्मदर्शी मूर्धो विनि-
ष्क्रम्यास्य लोकस्याधिप्राता भूरिति व्याहृतिरूपो योऽग्निर्महतो
ब्रह्मणोऽद्भूतस्तास्मिन्नग्नौ प्रतितिष्ठत्यग्न्यात्मनेम लोकं व्याप्नोती-
त्यर्थः । तथा भुव इति द्वितीयव्याहृत्यात्मनि वायौ । प्रतितिष्ठती-
त्यनुवर्तते ॥

सुवरिति तृतीयव्याहृत्यात्मन्यादित्ये । मह इत्यद्विनि चतुर्थे व्याहृत्यात्मनि ब्रह्मणि प्रतितिष्ठति । तेष्व्वात्मभावेन स्थित्वाऽऽप्नोति ब्रह्मभूतः स्वाराज्यं स्वराड्भावं स्वयमेव राजाऽधिपतिर्भवति । अद्भुतानां देवानां यथा ब्रह्म । देवाश्च सर्वेऽस्मै वलिमावहन्त्यद्भुता यथा ब्रह्मणे । आप्नोति मनसस्पतिम् । सर्वेषां हि मनसां पतिः सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मणः । सर्वे हि मनोभिस्तन्मनुते । तदाप्नोत्येवं विद्वान् । किंच वाक्पतिः । सर्वासां वाचां पतिर्भवति । तथैव चक्षुष्पतिश्चक्षुषां पतिः । श्रोत्रपतिः श्रोत्राणां पतिः । विज्ञानपतिर्विज्ञानानां च पतिः । सर्वात्मकत्वात्सर्वप्राणिनां करणैस्तद्वान्भवतीत्यर्थः । किंच ततोऽप्यधिकतरमेतद्भवति । किं तत् । उच्यते । आकाशशरीरमाकाशः शरीरमस्याऽऽकाशवद्वा सूक्ष्मं शरीरमस्येत्याकाशशरीरम् । किं तत् । प्रकृतं ब्रह्म । सत्यात्म सत्यं मूर्तामूर्तमवितथं स्वरूपं चाऽऽत्मा स्वभावोऽस्य तदिदं सत्यात्म । प्राणारामं प्राणेश्वाराम आक्रीडा यस्य तत्प्राणारामम् । प्राणानां वाऽऽरामो यस्मिन् स्तत्प्राणारामम् । मनोआनन्दम् । आनन्दभूतं सुखकृदेव यस्य मनस्तन्मनोआनन्दम् । शान्तिसमृद्धं शान्तिरूपशमः, शान्तिश्च तत्समृद्धं च शान्तिसमृद्धम् । शान्त्या वा समृद्धं तदुपलभ्यत इति शान्तिसमृद्धम् । अमृतममरणधर्मि । एतच्चाधिकतरं विशेषणं तत्रैव मनोमय इत्यादौ द्रष्टव्यमिति । एवं मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टं यथोक्तं ब्रह्म हे प्राचीनयोग्य, उपास्स्वेत्याचार्यवचनोक्तिरावधारार्थः ॥

इति शाकरभाष्ये पष्ठोऽनुवाक

अर्थ— ' स. ' हे पहिलें पद पाठक्रम सोडून ' अयं पुण्य. ' या पुढील पदांशो सवद्ध होतें. जो हा अन्तर्हृदयांत-हृदयामध्ये, हृदय हृणने शुभकमलाकार मांसाचा गोळा. तो प्राणाचें आयतन (स्थान) आहे. त्याला अनेक नाडीचिउद्रे आहेत. त्याचें नाळ वर व मुत साठी आहे. अशा रीतीनं प्रसिद्ध असलेला तो हृदयसंज्ञक मांसपिंड पश्ची हिंसा करूं लागलें असतां उपलब्ध होतो. त्या हृदयाच्या जांत जो हा कमंडळूतीड

आकाशासारखा प्रसिद्ध आकाश आहे. त्यांत 'सः अयं पुरुषः' तो हा पुरुष आहे. (पुरुष या शब्दाची व्युत्पत्ति दोन प्रकारांनी संभवते. एक) शरीराख्य-पुर्णित शयन केल्यामुळे, राहिल्यामुळे पुरुष किंवा ज्याने भूरादि लोकांना भरून सोडले आहे, पूर्ण केले आहे तो पुरुष, 'मनोमयः' मन ह० विज्ञान; कारण 'मन्' हा धातु ज्ञान या अर्थी आहे. पुरुषतन्मय ह० विज्ञानमय आहे. कारण ज्ञानाकार परिणत झालेल्या मनांतच तो उपलब्ध होतो. किंवा जीव ज्याच्या योगाने मनन करतो ते मन ह० अन्तःकरण. त्याचा अभिमानी, ह्मणून पुरुष तन्मय अथवा तल्लिंग आहे. (शास्त्रांत मन सर्व इंद्रियांचे अधिष्ठातृ ह्मणून प्रसिद्ध आहे. यास्तव पुरुष मनो-लिंग आहे. ह्मणजे मन हे त्याचे लिंग आहे. मनाच्या प्रवृत्तीवरून त्याच्या नियामकाचा बोध होतो, ह्मणून तो तल्लिंग आहे.) तसाच तो अमृत ह० अमरणधर्मा व हिरण्मय ह० ज्योतिर्मय आहे. त्या अशा लक्षणाच्या, इदया-काशांत साक्षात् जाणलेल्या आत्मभूत व इंद्र अशा विद्वानाला अशाप्रकारच्या स्वरूपाची प्राप्ति होण्यासाठी मार्ग सांगितला जातो. इदयापासून सुषुप्ता नावाची नाडी वर प्रवृत्त झाली आहे व ती योगशास्त्रांतही प्रसिद्ध आहे. ती दोन्ही तालुंच्या मध्ये शिरली आहे. दोन्ही तालुंच्या मध्ये जो हा स्नानासारखा मासखंड सार्ती लोंबत आहे, (ज्याला व्यवहारांत पडजीभ ह्मणतात) त्याच्या आतून, असा भावार्थ, आणि-मेथे-ज्या मूर्धप्रदेशी असा याचा भाव-केंसाचा अन्त-मूळ अगदी पृथक् होऊन राहिले आहे त्या प्रदेशास प्राप्त होऊन तेथून ती बाहेर पडली आहे. अशा रीतीने मस्तकाच्या कपालाना निदीर्ण करून बाहेर निघालेली जी सुषुप्ता ती इंद्रयोनि आहे. इंद्राची ह० ब्रह्माची योनि ह० मार्ग, स्वरूप प्राप्तीचे द्वार आहे, असा याचा अर्थ. त्या सुषुप्ता नाडीने असे जाणणारा ह० मनोमय आत्म्याची उपासना करणारा मस्तकांतून निघून या लोकाचा अधिष्ठाता, 'भू' या व्याह-तिरूप व महत् ब्रह्माचा अंगभूत जो अग्नि त्या अग्नीमध्ये प्रतिष्ठित होतो. अग्निरूपाने या लोकास व्यापतो, असा याचा भावार्थ. तसाच 'भुवः' या

द्वितीय व्यावृत्तिरूप वायुंत प्रतिष्ठित होतो; अशा रीतीनें पुढील पर्यायांतही 'प्रतिष्ठिति' या पदाची अनुवृत्ति करावी. 'सुवर' या तृतीय व्यावृत्तिरूप आदित्यांत आणि 'महः' या चतुर्थव्यावृत्तिरूप अंगी ब्रह्मांत उपासक प्रतिष्ठित होतो. त्यामध्ये आत्मभावानें स्थित होऊन, ब्रह्मभूत होऊन स्वराज्यास ह्यं स्वराट्भावास प्राप्त होतो. स्वतःच राजा-अधिपति होतो. अंगभूत देवांचें (अंगी) ब्रह्म जसे अधिपति आहे त्याप्रमाणें तो अधिपति होतो. सर्व अंगभूत देव जसे ब्रह्माला तसेच त्यालाही वलि आणून देतात. मनाच्या पतीला प्राप्त होतो. ब्रह्म सर्वात्मक असल्यामुळे तें सर्वांच्या मनांचें अधिपति आहे. सर्व मनांनींच तें ब्रह्म मनन करतें. असें जाणणारा, उपासक त्याला प्राप्त होतो. तसेंच, तो वाक्पति ह्यं सर्व वाणींचा पति होतो. त्याचप्रमाणें चक्षूंचा पति होतो, श्रोत्रांचा पति होतो, क सर्व विज्ञानांचा पति होतो. तो सर्वात्मक असल्यामुळे सर्व प्राण्याच्या इंद्रियांनीं इंद्रियवाच होतो, असा याचा अर्थ. फार काय पण याहूनही तें अधिक होतें. तें काय ह्मणून विचाराल तर सांगतो- 'आकाश-शरीरं-' आकाश आहे शरीर ज्याचें किंवा आकाशाप्रमाणें सूक्ष्म शरीर आहे ज्याचें तें आकाश-शरीर. पण तें काय? तर हें प्रकृत ब्रह्म. 'सत्यात्म-' सत्य ह्यं मूर्तामूर्त व अत्रिध्या स्वरूप हाच ज्याचा आत्मा ह्यं स्वभाव आहे, तें हें सत्यात्म आहे 'प्राणारामम्-' प्राणामध्ये आराम ह्यं आक्रीडा आहे ज्याची तें प्राणाराम, किंवा प्राणांचा आराम आहे ज्यामध्ये तें प्राणाराम. 'मनआनन्दम्-' आनन्दभूत ह्यं सुखकरच मन आहे ज्याचें तें मन-आनन्द. 'शान्तिसमृद्धम्' शांति ह्यं उपशम. शांति तेंच समृद्ध; किंवा शांतीनें तें समृद्ध ब्रह्म उपलब्ध होतें, ह्मणून शान्तिसमृद्ध. 'अमृतम्-' अमरणधर्मी. हें सर्वांहून अधिक असलेलें विशेषण त्याच मनोमय इत्यादिकामध्ये पहावें. हे प्राचीनयोग्य शिष्या, अशा रीतीनें मनोमयत्वादि धर्मांनीं विशिष्ट असलेल्या यथोक्त ब्रह्माची तूं उपासना कर. ही आचार्यवचनानी उक्ति आद्वार्य आहे. (इति षष्ठोऽनुवाकः) ६

। यदेतद्व्याहृत्यात्मकं ब्रह्मोपास्यमुक्तं तस्यैवेदानीं पृथिव्यादि-
पाङ्कस्वरूपेणोपासनमुच्यते । पञ्चसंख्यायोगात्पङ्क्तिछन्दःसंपत्तिः ।
ततः पाङ्कत्वं सर्वस्य । पाङ्कश्च यज्ञः । पञ्चपदा पङ्क्तिः । “ पाङ्क्तो
यज्ञः ” इति श्रुतेः । तेन यत्सर्वं लोकाद्यात्मान्तं च पाङ्कं परि-
कल्पयति यज्ञमेव तत्परिकल्पयति । तेन यज्ञेन परिकल्पि-
तेन पाङ्गात्मकं प्रजापतिमभिसंपद्यते । तत्कथं पाङ्गमिदं सर्वमि-
त्यत आह--

अर्थ—जें हें व्याहृत्यात्मक ब्रह्म उपास्य ह्मणून सांगितलें आहे
त्याचेंच आता पृथिव्यादि पांक्तरूपानें उपासन सांगितलें जात आहे. पांच
या संख्येच्या संबंधानें पंक्तिछंदाची संपत्ति त्यात आहे. त्यामुळें पृथिव्यादि
पुढें सांगितलेल्या सर्वांला पाङ्कत्व आहे. यज्ञ पाक्त आहे व पंक्ति पंचपदा
आहे. कारण ‘ पाङ्क्तो यज्ञः ’ अशी श्रुति आहे. त्यामुळें हा विधी लोका-
पासून आत्म्यापर्यंत हें सर्व पांक्त आहे, अशी जी कल्पना करवितो, ती तो सर्व
यज्ञाचीच परिकल्पना करवितो. त्या परिकल्पित यज्ञानें उपासक पाङ्करूप
प्रजापतीला प्राप्त होतो. यास्तव हें सर्व पाक्त कसें, तेंच सांगतात—

पृथिव्यन्तरिक्ष द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशा । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा
नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा इत्यधिभूतम् ॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशा इति लोकपाङ्क्तं । अग्नि-
र्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणीति देवतापाङ्क्तम् । आप ओषधयो
वनस्पतय आकाश आत्मेति भूतपाङ्क्तम् । आत्मेति विराट् भूता-
धिकारात् । इत्यधिभूतमित्यधिलोकाधिदैवतपाङ्कद्वयोपलक्षणा-
र्थम् । लोकदेवतापाङ्क्तयोश्चाभिहितत्वात् ।

अर्थ—पृथिवी, अन्तरिक्ष, द्यौः, दिशा व अवान्तर दिशा हें लोक-
पाक्त; अग्नि, वायु, आदित्य, चन्द्रमा, व नक्षत्रें हें देवतापाक्त; आप,
ओषधि, वनस्पति, आकाश व आत्मा हें भूतपाक्त, येथें आत्मा द्व० विराट्.
कारण ही भूताधिकार-भूतप्रकरण आहे. असें हें अधिभूत आहे. ‘ इत्यधि-

व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मण उपासनमुक्तम् । अनन्तर च पाङ्क्त-
स्वरूपेण तत्स्यैवोपासनमुक्तम् । इदानीं सर्वोपासनाद्बभूतस्याकार-
स्योपासन विधित्स्यते । परापरब्रह्मदृष्ट्या ह्युपास्यमान आकारः
शब्दमात्रोऽपि परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनं भवति । स ह्यालम्बनब्रह्मण
परस्यापरस्य च । प्रतिमेव विष्णोः । “ एतेनेवाऽऽयतनेनेकतरम-
न्येति ” इति श्रुते ॥

अर्थ—प्रथम व्याहृत्यात्मक ब्रह्माची उपासना सांगितली त्यानंतर पाक्त-
रूपाने त्याचेच उपासन सांगितलें. आता सर्व उपासनेच्या अग्रभूत ओंका-
राच्या उपासनेचें विधान केलें जातें कारण परब्रह्म व अपर ब्रह्म याच्या
दृष्टीनं उपासना केला जाणारा ओंकार शब्दमात्र जरी असला तरी पर व
अपर ब्रह्माच्या प्राप्तीचें साधन होतो. विष्णूचें प्रतिमा हें जसें आलंबन आहे
त्याचप्रमाणें ओंकार पर व अपर ब्रह्माचें आलंबन आहे. कारण याच प्रण-
वरूप आलंबनानें उपासक अपर व पर यातील एका ब्रह्माला प्राप्त होतो,
अशी श्रुति आहे.

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् ।

ओमिति । इतिशब्द स्वरूपपरिच्छेदार्थः । ओमित्येतच्छब्द-
रूपं ब्रह्मेति मनसा धारयेदुपासीत । यत ओमितीदं सर्वं हि शब्द-
रूपमोकारेण व्याप्तम् । “ तद्यथा शङ्कुना ” इति श्रुत्यन्तरात् ।
अभिधानतन्त्रं ह्यभिधेयमित्यत इदं सर्वमोकार इत्युच्यते ॥

अर्थ—ओमिति येथील ‘ इति ’ हा शब्द स्वरूपाचा परिच्छेद कर-
ण्यासाठी आहे ओं हें शब्दस्वरूप ब्रह्म आहे, असें मनानें धारण करावें
ह्म० उपासना करावी कारण हें सर्व ‘ ओं ’ च आहे सर्व शब्दरूप ओंका-
रानें व्याप्त आहे ‘ ज्याप्रमाणें दंठानें सर्व पान व्याप्त असतें ’ अशी या-
विषयी दुसरी श्रुति आहे. सर्व अभिधेय ह्म० वाच्य अभिवानतः असत.
(अर्थ शब्दाच्या अधीन असतो, असा न्याय आहे) यास्तब हें सर्व
ओंकारच आहे, असें झटलें जातें

तात. (रत्न ४, पृष्ठ २८, २९ पहा) त्याचप्रमाणें सामगान करणारे ' ओ ' असें ह्मणून सामें गातात. यज्ञांत शस्त्राचें शंसन करणारेही ' ओ ' असें ह्मणूनच शस्त्रें ह्मणतात (शस्त्रें ह्मणजे गीतिरहित ऋचा). तसाच अध्वर्यु ' ओ ' असें ह्मणून प्रतिगरास उद्देशून प्रतिगृणन करतो. (ह्म० प्रतिशंसन उच्चारतो) ' ओ ' असें ह्मणून ब्रह्मा अनुज्ञा देतो. प्रेषपूर्वक ऐकवितो. ' ओ ' असें ह्मणून अग्निहोत्रास अनुज्ञा देतो. ह्म० मी हवन करतो असें यजमानानें ह्मटलें असता ' ओ ' असें ह्मणून अनुज्ञा देतो. प्रवचन करणारा, अध्ययन करणारा ब्राह्मण ' ओ ' असेंच ह्मणतो. ' ओ ' असें ह्मणून अध्ययनास आरंभ करतो, असा याचा इत्यर्थ. ब्रह्म ह्म० वेद. त्याला मी प्राप्त व्हावें, त्याचें मी ग्रहण करीन, असें ह्मणून वेद ग्रहण करतोच. किंवा ब्रह्म ह्म० परमात्मा. त्याला मी प्राप्त होतो, असें ह्मणून आत्म्याला ब्रह्मापाशीं नेऊन पोचवीत असता ' ओ ' असें ह्मणतो, आणि तो त्या ओंकारानें ब्रह्माला प्राप्त होतोच. ज्या अर्थी ओंकारपूर्वक आरंभिलेल्या क्रियाना फलवत्त्व असतें (ह्म० त्याच क्रिया सफल होतात) त्याअर्थी ओंकाराची ब्रह्मरूपानें उपासना करावी, असा वाक्यार्थ (येथें प्रवक्ष्यन् याचे दोन अर्थ केले आहेत. त्यांतील पहिल्या (ह्म० प्रवचन करणाग या) अर्थी तें ' वच ' या धातूचें व दुसऱ्या (ह्म० ' ब्रह्मापाशीं नेऊन पोचविणें ' या) अर्थी ' वह ' या धातूचें रूप आहे. इति अष्टमोऽनुवाकः)

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । स य च स्वाध्यायप्रवचने च ।
तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च
स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च
स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्याय-
प्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा

राथीतरः । तप इति तपो नियः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥

इति शीक्षाध्याये नवमोऽनुवाकः ।

विज्ञानादेवाऽऽप्नोति स्वाराज्यमित्युक्तत्वाच्छ्रुतस्मात्तानां कर्मणामानर्थक्यं प्राप्तमित्यतस्तन्मा पापदिति कर्मणां पुरुषार्थं प्राति साधनत्वप्रदर्शनार्थमिहोपन्यासः । ऋतमिति व्याख्यातम् । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । प्रवचनमध्यापनं ब्रह्मयज्ञो वा । एतान्युतादीन्यनुष्ठेयानीति वाक्यशेषः । सत्यं च सत्यवचनं यथाव्याख्यातार्थं वा । तपः कृच्छ्रादि । दमो बाह्यकरणोपशमः । शमोऽन्तःकरणोपशमः । अग्नय आधातव्याः । अग्निहोत्रं च होतव्यम् । अतिथयश्च पूज्याः । मानुषमिति लौकिकः संव्यवहारः । तच्च यथाप्राप्तमनुष्ठेयम् । प्रजा चोत्पाद्या । प्रजनश्च प्रजननमृतौ भार्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः । पुत्रो निवेशयितव्य इत्येतत् । सर्वैरेतैः कर्मभिर्युक्तस्यापि स्वाध्यायप्रवचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थं सर्वेण सह स्वाध्यायप्रवचनग्रहणम् । स्वाध्यायाधीनं ह्यर्थज्ञानम् । अर्थज्ञानायत्तं च परं श्रेयः । प्रवचनं च तद्विस्मरणार्थं धर्मप्रवृत्त्यर्थं च । अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कार्यः । सत्यमिति सत्यमेवानुष्ठातव्यमिति सत्यवचाः सत्यमेव वचो यस्य सोऽयं सत्यवचा नाम वा तस्य । राथीतरो रथीतरस्य गोत्रो राथीतराचार्यो मन्यते । तप इति तप एव कर्तव्यमिति तपोनित्यस्तपसि नित्यस्तपः परस्तपोनित्य इति वा नाम । पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिराचार्यो मन्यते । स्वाध्यायप्रवचने एवानुष्ठेये इति नाको नामतो मुद्गलस्यापत्यं मीद्गल्य आचार्यो मन्यते । तद्धि तपस्तद्धि तपः । हि यस्मात्स्वाध्यायप्रवचने एव तपस्तस्मान्ने एवानुष्ठेये इति । उष्णं नामपि सत्यतपः स्वाध्यायप्रवचनानां पुनर्महणमादरार्थम् ॥

इति शीक्षाध्याये नवमोऽनुवाकः ।

अर्थ-विज्ञानाभ्युत्थेयं स्वाराज्यालं प्राप्तं होतो, अर्धे सांगितलेहें असत्यामुळे श्रुत-स्मार्त-कर्मार्थे आनर्थक्य प्राप्त झाले ह्म० हीं कर्मे व्यर्थ आहेत, अर्धे उरण्यावा

प्रसंग आला. पण तीं तशीं व्यर्थ ठरू नयेत ह्यापून कर्म पुरुषार्थाचीं साधनें आहेत, असें दाखविण्यासाठीं येथें त्यांचा उपन्यास केला आहे. ऋत ह्याजें काय तें वर (पृष्ठ १७) सांगितलें आहे. स्वाध्याय ह्य० अध्ययन, व प्रवचन ह्य० अध्यापन किंवा ब्रह्मयज्ञ. या ऋतादिकांचें अनुष्ठान करावें, असा वाक्यशेष लावावा. (ह्य० एवढे शब्द वाक्यपूर्तीकरितां अधिक जोडावे.) सत्य ह्य० सत्य भाषण किंवा वर जसें व्याख्यान केले आहे, तसा त्याचा अर्थ समजावा तप ह्य० कुच्छ्रादिक. दम ह्य० वाह्य इंद्रियांचा उपशम. शम ह्य० अन्तःकरणाचा उपशम. आधानास योग्य असलेले अग्नी; हवन करण्यास उचित असलेले अग्नि-होत्र; पूज्य अतिथी; मानुष ह्याजें लौकिक विवाहादि उत्तम व्यवहार; ते मानुष जसें प्राप्त असेल तसेंच त्याचें अनुष्ठान करावें. प्रजा उत्पन्न करावी; प्रजन ह्य० ऋतुकालीं भार्यागमन; प्रजाति ह्य० पौत्रोत्पत्ति. पुत्राचें निवेशन करावें, असा याचा भावार्थ (त्याला विद्या व शील यांनीं संपन्न करून गृहस्थपदीं स्थापारें). या सर्व कर्मांनीं युक्त असलेल्या पुरुषांसाठीं स्वाध्याय व प्रवचन यांचें यत्नपूर्वक अनुष्ठान करावें, असें सांगण्यासाठीं वरील ऋतादि प्रत्येक साधनांबरोबर स्वाध्याय व प्रवचन यांचें ग्रहण केले आहे. कारण अर्थज्ञान स्वाध्यायाच्या अधीन असतें व परम श्रेय अर्थज्ञानाच्या अधीन असतें; आणि प्रवचन त्याचें विस्मरण होऊं नये व धर्माची अतिशय वृद्धि व्हावी, यासाठीं आहे. यास्तव स्वाध्याय व प्रवचन यांचा आदर करावा. ' सत्यमिति ' ह्य० सत्याचेंच अनुष्ठान करावें असें ' सत्यवचा ' सत्य हेंच ज्याचें वचन आहे तो किंवा ' सत्यवचा ' हें ज्याचें नांव आहे तो राथीतर आचार्य मानतो राथीतराचा जो गोत्र तो राथीतर (गोत्र ह्य० पौत्रापासून पुढील वंश. अर्थात् राथीतर वंशातील राथीतर आचार्य सत्याचेंच अनुष्ठान करावें, असें समजतो) तपच करावें, असें ' तपोनित्य ' ह्य० तपामध्ये नित्य असलेला तपःपरायण किंवा ' तपोनित्य ' या नांवाचा व पुढशिष्टीचें अपत्य असा आचार्य मानतो स्वाध्याय व प्रवचन यांचेंच अनुष्ठान करावें, असें ' नाक ' नांवाचा व मुद्गलाचें अपत्य-

मोक्षल्य आचार्य मानतो तेंच तप आहे; तेंच तप आहे ह्म० ज्या अर्थी स्वाध्याय व प्रवचन हेंच तप आहे त्या अर्थी त्यांचेंच अनुष्ठान करावें. पूर्वी एकदा सांगितले- त्याही सत्य, तप, स्वाध्याय व प्रवचन यांचें पुनः ग्रहण आदरार्थ केले आहे. (मुमुक्षुने त्यांचा अतिशय आदर करावा, असा भावार्थ. इति शिक्षाध्याये नवमोऽनुवाकः) ९

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव
स्वमृतमस्मि । द्रविणं सवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्-
कोर्वेदानुवचनम् (१) ॥

इति शिक्षाध्याये दशमोऽध्यायः ।

अहं वृक्षस्य रेरिचेति स्वाध्यायार्थो मन्त्रान्नाय. । स्वाध्यायश्च
विद्योत्पत्तये । प्रकरणात् । विद्यार्थं हीदं प्रकरणम् । न चान्यार्थव-
मवगम्यते । स्वाध्यायेन च विशुद्धसत्त्वस्य विद्योत्पत्तिरवकल्प्यते ।
अहं वृक्षस्योच्छेदात्मकस्य संसारवृक्षस्य रेरिवा प्रेरयिताऽन्तर्याम्या-
त्मना । कीर्तिः ख्यातिर्गिरे. पृष्ठमिवोच्छिन्ना मम । ऊर्ध्वपवित्र ऊर्ध्व-
कारणं पवित्रं पावनं ज्ञानप्रकाश्यं पवित्रं परमं ब्रह्म यस्य सर्वा-
त्मनो मम सोऽहमूर्ध्वपवित्र । वाजिनीव वाजवतीव । वाजमलं
तद्वति सवितरीत्यर्थः । यथा सवितर्यमृतमात्मतत्त्वं विशुद्धं प्रसिद्धं
भुतिस्पृतिशतेभ्य एव स्वमृतं शोभनं विशुद्धमात्मतत्त्वमस्मि
भवामि । द्रविणं धनं सवर्चसं कीर्तिमत्तत्त्वाऽऽत्मतत्त्वमस्मीत्यनुव-
र्तते । ब्रह्मज्ञानं वाऽऽत्मतत्त्वप्रकाशकत्वात्सवर्चसम् । द्रविणमिव
द्रविणं मोक्षसुखहेतुत्वात् । अस्मिन्पक्षे प्रातं मयेत्यध्याहारः
कर्तव्यः । सुमेधाः शोभना मेधा सर्वज्ञलक्षणा यस्य मम सोऽहं
सुमेधाः । संसारस्थित्युत्पत्त्युपसंहारकौशलयोगात्सुमेधस्त्वम् । अतः
प्वामृतोऽमरणधर्माऽक्षितोऽक्षीणोऽव्ययः । उक्षितो, वाऽमृतेन
योक्षितः सितः । “ अमृतोक्षितोऽहम् ” इत्यादि ब्राह्मणम् । इत्येवं

त्रिशङ्कोर्ऋषेर्व्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदो वेदानुवचनं वेदो वेदनमात्मकेत्य-
विज्ञानं तस्य प्राप्तिमनु वचनं वेदानुवचनम् । आत्मनः कृतकृत्यता-
ख्यापनार्थं वामदेववत्त्रिशङ्कोनाऽऽपेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्रास्त्राय आत्म-
विद्याप्रकाशक इत्यर्थः । अस्य च अपो विद्योत्पत्त्यर्थोऽवगम्यते ।
ऋतं चेत्यादिकर्मोपन्यासादनन्तरं च वेदानुवचनपाठादेतद्वगम्यत
एवं श्रौतस्मार्तेषु नित्येषु कर्मसु युक्तस्य निष्कामस्य परं ब्रह्म विवि-
दिषोरार्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यामादिविषयाणीति ॥

अर्थ—‘अहं वृक्षस्य रेखा ’ हा स्वाध्यायार्थ मन्त्राम्नाय आहे.
स्वाध्याय विद्योत्पत्तीकरता आहे. कारण हें प्रकरण विद्येचें आहे. हें प्रकरण
विद्येकरिता आहे, हें उघड आहे. कारण तें दुसऱ्या कशाकरिता आहे, असें
वाटत नाही. स्वाध्यायानें ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे त्याच्या ठिकाणीं
विद्येची उत्पत्ति होऊ शकते. मी वृक्षाचा ह्म० उच्छेदरूप संसारवृक्षाचा
‘ रेखा ’ अन्तर्यामिरूपानें प्रेरयिता (प्रेरणा करणारा) आहे. माझी
कीर्ति (ख्याति) पर्वताच्या पुष्पाप्रमाणें उंच आहे. मी ऊर्ध्वपवित्र आहे.
ज्या मज सर्वात्म्याचें पवित्र पावन-ज्ञानप्रकाश्य ऊर्ध्वकारण पवित्र परम ब्रह्म
आहे तो मी ऊर्ध्वपवित्र होय. ‘ वाजिनीव ’ वाज ह्म० अन्न, त्यानें युक्त
असलेल्या वाजवानामध्ये सूर्यामध्ये असा भावार्थ; ज्याप्रमाणें शेंकडों श्रुति-
स्मृतींवरून प्रसिद्ध असलेलें विशुद्ध, अमृत, आत्मतत्त्व सवित्यामध्ये आहे
त्याप्रमाणें मीही ‘ स्वमृत ’ शोभन विशुद्ध आत्मतत्त्व होतो. तेंच आत्मतत्त्व
मी दीप्तियुक्त धन होतो, (आहे,) अशी ‘ अस्मि ’ या क्रियापदाची अनुवृत्ति
होते. अथवा ब्रह्मज्ञान आत्मतत्त्वप्रकाशक असल्यामुळे ‘ सर्व्वस ’-दीप्तियुक्त
आहे. तें धनासारखें आहे. कारण तें मोक्षसुखाचें निमित्त आहे. पण या
दुसऱ्या पक्षां (वरील अस्मि या पदाची अनुवृत्ति न करतां) तें धनासारखें
दीप्तियुक्त आत्मज्ञान मला प्राप्त झालें आहे, असा अध्याहार करावा.
‘ सुमेधाः ’ शोभना सर्व्वज्ञलक्षणा मेधा ज्याची आहे तो मी ‘ सुमेधाः ’ आहे.
संसारस्थिति, उत्पत्ति व संहार यांचें कौशल असल्यामुळे सुमेधस्त्व. ह्मणूनच

मी 'अमृतः' इ० अमरणधर्मा व 'क्षितः' इ० अक्षीण, अव्यय आहे. किंवा उक्षितः असें पद तोडावें. अर्थात् किंवा मी अमृतानें 'उक्षित' इ० सिक्त-सिंचिला गेलेला-आहे. कारण 'अमृतोक्षितोऽहम्' इत्यादि ब्राह्मण आहे. असें हें विशकु ऋषीचें-ब्रह्मभूत ब्रह्मवेत्त्या मुनीचें-वेदानुवचन आहे. वेद इ० वेदन. आत्म्याचें एकत्वविज्ञान त्याच्या प्राप्तीनंतरचें जें वचन, जें वेदानुवचन. आपली कृतकृत्यता प्रकट करण्यासाठीं नामदेवा-प्रमाणें विशंकूनें आर्षदर्शनानें (दिव्य दृष्टीनें) पाहिलेला हा मन्त्राम्नाय आत्मविद्याप्रकाशक आहे, असा याचा अर्थ. (नामदेवाचा असलाच मन्त्राम्नाय रत्न दुसरें पृष्ठ १९७-२०० वर पहा. यावरून श्री शंकराचार्यानीं ऐतरेयब्राह्म्य पूर्वी लिहून हें भाष्य त्यानंतर लिहिलें असावें, असें वाटतें.) याचा जप विद्योत्पत्तीकरिता आहे, असेही यावरून समजतें. 'ऋत च' इत्यादि अनुवाकात कर्माचा उपन्यास केल्यानंतर या वेदानुवचनाचा पाठ केलेला असल्यामुळे त्यावरून 'अशा प्रकारें श्रौत स्मार्त-नित्य कर्मांमध्ये युक्त असलेल्या निष्काम व परब्रह्माला जाणण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाला आत्मा, इत्यादिकांविषयीं अशीं आर्ष (अतीन्द्रियविषयक) दर्शनें प्रादुर्भूत होतात ही गोष्ट कळते. (इति शीक्षाध्याये दशमोऽनुवाकः) १०

वेदमनूष्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशासित ।

वेदमनूष्येत्येवमादिकर्तव्यतोपवेशारम्भ प्राग्वत्प्रविज्ञानाभि-
यमेन कर्तव्यानि श्रौतस्मार्तकर्माणीत्येवमर्थः । अनुशासनश्रुतेः पुरु-
षसंस्कारार्थत्वात् । संस्कृतस्य हि विशुद्धसत्त्वस्याऽऽत्मज्ञानमग्नसे-
द्योत्पद्यते । " तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते " इति स्मृतिः ।
यक्ष्यति च— " तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व " इति । अतो विद्योत्प-
त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि । अनुशास्वीत्यनुशासनशब्दादनुशास-
नातिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः । प्रागुपन्यासाच्च कर्मणां केवलब्रह्मविद्या-
रम्भाच्च पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि । उक्तायां च विद्यायां " अभयं

प्रतिष्ठा विन्दते ” “ न विभेति कुतश्चन ” “ किमहं साधु नाक-
स्वम् ” इत्येवमादिना कर्मनेर्णिकचन्य दर्शयिष्यतीत्यतोऽवगम्यते
पूर्वोपचितदुरितक्षयद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि कर्माणीति । मन्त्रव-
र्णाच्च—“ अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमभ्युते ” इति । क्रता-
दीनां पूर्वोपदेश आनर्थक्यपरिहारार्थः । इह तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वा-
कर्तव्यनियमार्थः । वेदमनूच्याध्याप्याऽऽचार्योऽन्तेवासिन शिष्य-
मनुशास्ति ग्रन्थग्रहणादनु पश्चाच्छास्ति तदर्थं ग्राहयतीत्यर्थः ।
अतोऽवगम्यतेऽधीतवेदस्य धर्मजिज्ञासामकृत्वा गुरुकुलाच्च समा-
वर्तितव्यमिति । “ बुद्ध्या कर्माणि चाऽऽरभेत ” इति स्मृतेश्च ।
कथमनुशास्तीत्याह—

अर्थ—‘ वेदमनूच्य ’ इत्यादि हा कर्तव्यतेच्या उपदेशाचा आरंभ
आहे ब्रह्मविज्ञानाच्या पूर्वी श्रौतस्मार्त कर्मे नियमाने करावी, असे सांगण्या-
साठी तो आहे. कारण ‘ अनुशास्ति ’ अशी जी अनुशासनाची श्रुति आहे
ती पुरुष सत्कारार्थ आहे. कारण जो सत्कृत व त्यामुळेच विशुद्धचित्त
पुरुष असतो त्याला आत्मज्ञान अनायासानेच होतं याविषयी ‘ तपाने
पापाचा नाश करतो व विद्येने मोक्षाचा अनुभव घेतो, ’ अशी स्मृति आहे.
या उपनिषदातही ‘ तपाने ब्रह्माला विशेषतः जाणण्याची इच्छा कर, ’ असे
वरुण पुढे सांगणार आहे. यास्तव वियोत्पत्तीकरिता कर्मांचे अनुष्ठान करावे.
‘ अनुशास्ति ’ असा अनुशासन-शब्द असल्यामुळे अनुशासनाचा अतिक्रम
केल्यास दोषाची उत्पत्ति होते. (आता कर्मे पूर्वांच करावी, याविषयी
आणखी एक नियम सांगतात.) आणि कर्मांचा उपन्यास पूर्वी केलेला
असल्यामुळेही (कर्मे) विद्येच्या उत्पत्त्यर्थ आहेत, असा निश्चय होतो. (आता
या सूत्ररूप वाक्याचेच व्याख्यान करितात) केवल ब्रह्मविद्येला आरंभ
करण्यापूर्वी कर्मांचा उपन्यास केला आहे, आणि ब्रह्मविद्या सांगून झाल्या-
वर वेद पुढे ‘ निर्मयपणे प्रतिष्ठेस प्राप्त होतो; तो कोणत्याही कारणाने
भयभीत होत नाही, मी शुभाचरण का केले नाही, ’ इत्यादि वचनानी

क्ष्यत् । सत्यान्न प्रमदितव्यं प्रमादो न कर्तव्यः । सत्याच्च प्रमदन्मनु-
तप्रसङ्गः । प्रमादशब्दसामर्थ्यात् । विस्मृत्याप्यदृतं न वक्तव्यमित्यर्थः ।
अन्यथाऽसत्यवदनप्रतिषेध एव स्यात् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । धर्म-
शब्दस्यानुष्ठेयविषयत्वादननुष्ठानं प्रमादः स न कर्तव्यः । अनुष्ठा-
तव्य एव धर्म इति यावत् । एवं कुशलादात्मरक्षार्थात्कर्मणो न प्रम-
दितव्यम् । भूतिर्विभूतिस्तस्यै भूत्यै भूत्यर्थान्मङ्गलयुक्तात्कर्मणो न
प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायो-
ऽध्ययनं प्रवचनमध्यापनं ताभ्यां न प्रमदितव्यम् । ते हि नियमेन
कर्तव्ये इत्यर्थः ।

अर्थ—सत्य भाषण कर. प्रमाणतः जसें अवगत झालें असेल तसेंच
जें बोलावयाचें असेल तें बोल. तसेंच धर्माचें आचरण कर. 'धर्म' हें अनु-
ष्ठान करण्यास उचित असलेल्या सामान्य आचरणाचें नाव आहे. कारण
सत्यादि विशेष धर्माचा पृथक् निर्देश केला आहे. स्वाध्याय झ० अध्ययन.
त्यापासून प्रमाद पावूं नको. झ० त्याविषयीं अनवधान करू नको. विद्या-
निष्कयार्थ आचार्याकरिता इष्ट धन आणून देऊन आचार्यानें अनुज्ञा दिली
असता अनुरूप भायेंचें पाणिग्रहण करून प्रजातर्तूचा-प्रजेच्या सतानाचा-
व्यवच्छेद करूं नको. प्रजासंततीचा विच्छेद करूं नये. पुत्र जर उत्पन्न होत
नसेल तर पुत्रकाम्यादि कर्मांनें त्याला उत्पन्न करण्याविषयीं यत्न करावा,
असा याचा अभिप्राय. कारण वर (अनु० ९) प्रजा, प्रजनन व प्रजाति अशा
त्रयाचा निर्देश आहे. त्याच सामर्थ्यावरून असें झणता येतें. नाहींतर
'प्रजनन' असें एकच साधन तेथें सांगितलें असतें. असो, सत्यापासून प्रमाद-
युक्त होऊं नये. सत्याविषयीं प्रमाद करू नये. सत्यापासून प्रमदून झणजे
असत्याचा प्रसंग. कारण प्रमाद या शब्दाच्या सामर्थ्यावरूनच तसें ठरतें,
विसरूनही अनृत भाषण करू नये, असा याचा अर्थ. नाहींतर तो असत्य-
भाषणाचा मुक्ता प्रतिषेधच होईल पण त्यात काहीं मोठासा अर्थ नाहीं.
धर्मापासून प्रमाद पावू नये. धर्मशब्द अनुष्ठेयविषय असल्यामुळे त्याचें
अननुष्ठान हाच प्रमाद आहे. पण तो करूं नये. झणजे धर्माचें अनुष्ठान

करावेच, असा याचा भावार्थ. त्याचप्रमाणें आत्मरक्षणार्थ जें कुशल कर्म त्यापासून प्रमाद पावू नये. भूति ह्य० विभूति ऐश्वर्य, त्या भूतीसाठीं अस-
लेलें जें मंगलयुक्त कर्म त्यापासून प्रमाद पावू नये. स्वाध्याय ह्य० स्वतः
अध्ययन करणें व प्रवचन ह्य० अध्यापन, यापासून प्रमाद पावू नये. तीं
दोन्ही नियमानें करावीं असा याचा अर्थ

देवपितृकार्याभ्या न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव ।
आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि
सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयो-
पास्यानि (२) । नो इतराणि ।

तथा देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृदेव कर्मणीं
कर्तव्ये । मातृदेवो माता देवो यस्य स त्वं मातृदेवो भव स्या ।
एवं पितृदेव आचार्यदेवोऽतिथिदेवो भव । देवतावदुपास्या एत
इत्यर्थः । यान्यपि चान्यान्यनवद्यान्यनिन्दितानि शिष्टाचारलक्ष-
णानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि कर्तव्यानि त्वया । नो अकत-
व्याभीतराणि सावधानि शिष्टकृतान्यपि । यान्यस्माकमाचार्याणां
सुचरितानि शोभनचरितान्यान्नाद्याद्यविरुद्धानि तान्येव त्वयो
पास्यान्यदृष्टार्थान्यनुष्ठेयानि, नियमेन कर्तव्यानीति यावत् । नो
इतराणि विपरीतान्याचार्यकृतान्यपि ।

अर्थ—त्याचप्रमाणें देवकार्य व पितृकार्य यापासून प्रमाद पावू नये
ह्य० देवकर्म व पित्र्यकर्म अवश्य करावें. माताच आहे देव ज्याचा असा तू
मातृदेव हो तसाच पितृदेव, आचार्यदेव, व अतिथिदेव हो. या सर्वांची
देवताप्रमाण उपासना करावी, असा याचा अर्थ तशींच जीं अनवद्य व
अनिन्दित शिष्टाचारलक्षण कर्म तीं सेवावीं तू तीं करावीस. दुसरीं सद्गोप
अकर्तव्ये शिष्टकृत जरी असलीं तरी करू नये. (शिष्टाचींही अकार्ये करू
नयेत) जीं आज्ञा आचार्यांची सुचरितं-शोभन आचरणे-आद्यादिकान्या
विरुद्ध नसलेलीं कर्म तींच तू उपासावीस अदृष्टाकरिता तूं त्यांचे अनुष्ठान

करावेंस. नियमानें तीं करावीस, असें तात्पर्य. आचार्यांनीं केलेलींही इतर ह्म० विपरीत कर्में तूं करू नयेस.

ये के चास्मच्छेयासो ब्राह्मणाः । तेपा त्वयाऽऽसनेन प्रशसितव्यम् ।

ये के च विशेषिता आचार्यत्वादिधर्मैरस्मदस्मत्त. श्रयांसः प्रशस्यतरास्ते च ब्राह्मणा न क्षत्रियादयस्तेषामासनेनाऽऽसनदानादिना त्वया प्रशसितव्यम् । प्रश्वसनं प्रश्वास श्रमापनयः, तेषां श्रमस्वयाऽपनेतव्य इत्यर्थः । तेषां चाऽऽसने गांधीनिमित्ते समुदिते तेषु न प्रश्वसितव्यं प्रश्वासोऽपि न कर्तव्य. । केवलं तदुक्तसारग्राहिणा भवितव्यम् ॥

अर्थ—जे कोणी आचार्यादि धर्मांनीं विशेषित (विशिष्ट) असलेले आह्माहून अधिक प्रशस्त व तेही ब्राह्मण, क्षत्रियादिक नव्हेत, त्यांना आसनानें ह्म० आसन देणें इत्यादि उपचारांनीं तूं प्रश्वसित करावेंस प्रश्वसन ह्म० प्रश्वास, श्रमाचा अपनय (श्रमपरिहार), त्याचा श्रम तूं बालवावास, असा भावार्थ आणि त्यांच्या आसनानंतर ह्म० ते वसल्यावर गोष्टींचें निमित्त उद्भवलें असना त्यांच्या ठिकाणीं प्रश्वसित होऊं नये ह्मणजे प्रश्वासही करूं नये (श्वास घेण्यासाठीं ह्मणूनही त्यांच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करू नये.) तर ते जें बोलतील त्याचें सार ग्रहण करणारा, असें तू व्हावेंस (ह्म० त्यांच्या भाषणाकडे थोडेंसुद्धा दुर्लक्ष न करितां त्यातील सार ग्रहण करावें.)

अद्रव्या देयम् । अथद्रव्याऽदेयम् । श्रिया देयम् । हिंया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् (३) । ये तत्र ब्राह्मणाः समर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेयाः । अथाम्बाह्योत्तेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः समर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेयाः ।

किंच यत्किंचिद्देयं तच्छूद्धयैव दातव्यम् । अश्रद्धयाऽदेयं न दातव्यम् । श्रिया विभूत्या देयं दातव्यम् । ह्रिया लज्जया च देयम् । भिया च भयेन देयम् । संविदा च । संविन्मित्रादिकार्यम् । अथैवं वर्तमानस्य यदि कदाचित्ते तव श्रौते स्मार्ते वा कर्मणि वृत्ते वाऽऽचारलक्षणे विचिकित्सा संशयः स्यात् । यं तत्र तस्मिन्देहे काले वा ब्राह्मणास्तत्र कर्मादौ युक्ता इति व्यवहितेन संबन्धः कर्तव्यः । संमर्शिनो विचारक्षमाः । युक्ता अभियुक्ताः कर्मणि वृत्ते वा । आयुक्ता अपरप्रयुक्ताः । अलक्ष्णा अरुक्ष्णा अकूरमतयः । धर्मकामा अदृष्टार्थिनोऽकामहता इत्येतत्सुर्भवेयुः । ते यथा येन प्रकारेण ब्राह्मणास्तत्र तस्मिन्कर्मणि वृत्ते वा वर्तेरस्तथा त्वमापि वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेष्वभ्युक्ता दोषेण संदिह्यमानेन संयोजिताः केनचित्तेषु च यथोक्तं सर्वमुपनयेद्ये तत्रेत्यादि ।

अर्थ—तसेच जे कांही यावयाचें असेल ते श्रद्धेनेच यावें. अश्रद्धेने देऊ नये. विमूर्तीने यावें. (ह्म० ऐश्वर्याला शोभेल असे यावें. आपल्या शक्तीप्रमाणें यावें) लज्जेने यावें; भीतीने यावें; संविद् ह्म० मित्रादिकाचें कार्य. त्या कार्याच्या निमित्तानें यावें. अशा रीतीने सर्व व्यवहार करणाऱ्या तुला जर कदाचित् (एकादे वेळीं) श्रौत किंवा स्मार्त कर्म अथवा आचार-लक्षण वृत्त याविषयी संशय आला तर त्या देशांत किंवा त्या कालीं जे ब्राह्मण त्या कर्मादिकांत ' युक्त ' असतात, ' तत्र ' याचा ' युक्ताः ' या पुढच्या पदाशी संबंध लावावा. ' विचर्षण— ' विचार करण्यास समर्थ असतात; युक्त ह्म० कर्म किंवा वृत्त (आचरण) यांत सर्व प्रकारें निमग्न झालेले व आयुक्त ह्म० दुसऱ्याकडून मेरित न झालेले स्वतंत्र, ' अलक्ष्ण ' ह्म० अरुक्ष्ण, अकूरमती (ज्यांची बुद्धि कूर नाही,) ' धर्मकामा ' ह्म० अदृष्टाची—पुण्याची इच्छा करणारे, कामानें हत-विवेकरहित न झालेले, असा याचा भावार्थ, असतात ते ब्राह्मण त्या कर्मांत, किंवा आचारात ज्या प्रकारें वागतील तसाच तूही त्या कर्मादिकांत वाग. त्याचप्रमाणें अभ्याख्यात पुरुषामध्ये ह्म० ज्याच्यावर कोणी संदिग्ध दोषारोप केला आहे अशा पुढे

पार्शी व्यवहार करावयाचा प्रसंग आला असतां त्या देशांत किंवा त्या समर्थी जे विचारी, कर्मप्रधान, स्वतंत्र, अरुक्ष, व धर्माची इच्छा करणारे ब्राह्मण असतील ते त्यांच्याशीं जसा व्यवहार करतील तसाच तूं वाग.

एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषद् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु 'चैतदुपास्यम् (४) ॥

इति शीक्षाध्याये एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

एष आदेशो विधिः । एष उपदेशः पुत्रादिभ्यः पित्रादीनाम् । एषा वेदोपनिषद्वेदरहस्यं वेदार्थ इत्येतत् । एतदेवानुशासनमीश्वर-वचनम् । आदेशवाक्यस्य विधेरुक्तत्वात्सर्वेषां वा प्रमाणभूतानामनुशासनमेतत् । यस्मादेवं तस्मादेवं यथोक्तं सर्वमुपासितव्यं कर्तव्यम् । एवमु 'चैतदुपास्यमुपास्यमेव चैतन्नानुपास्यमित्यादरार्थं पुनर्वचनम् ॥

इति शांकरभाष्ये एकादशोऽनुवाकः ।

अर्थ—हा आदेश ह्य० विधि आहे. हा पुत्रादिकांस पित्रादिकांचा उपदेश आहे. ही वेदोपनिषद् ह्य० वेदरहस्य, वेदार्थ असा भाव, आहे. हेंच अनुशासन ह्य० ईश्वरवचन आहे. किंवा आदेशवाक्य असा जो विधि त्याचें कथन वर केलेलें असल्यामुळें हें सर्व प्रमाणभूत उपदेशकांचें अनुशासन आहे, असें तात्पर्य, ज्या अर्थी असें आहे त्या अर्थी वर जसें सांगितलें आहे तसें सर्व करावें. असेंच हें करावें. आणि तें करावेंच, त्याला कधीही सोडूं नये; असें आदरार्थ पुनः सांगितलें आहे. (इति शीक्षाध्याये एकादशोऽनुवाकः)

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भक्तवर्यमा । शं न इन्द्रो वृह-
स्पतिः । शं नो विष्णुरुक्तमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव
प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्य-
मवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्रक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्व-
क्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः (१) ॥

अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्थं शान्तिं पठति—शं नो मित्र इति । व्याख्यातमेतत्पूर्वम् ।

अर्थ—मागील विद्याप्राप्तीचे उपसर्ग शांत व्हावे, झणून 'श नो मित्र,' ही शांति येथे पढली आहे. पूर्वी (पृष्ठ १ :) या शांतीचा अर्थ होऊन गेला आहे. पण येथे विद्या सपलेली असल्यामुळे 'अवादिपम्' 'तन्मा मावीत, तद्वक्तारमावीत,' इत्यादि भूतकाळीं प्रयोग केले आहेत. आर मींच्या शांतीत 'वदिष्यामि' व 'अवतु' असे भविष्यत्काळीं व प्रार्थना या अर्था प्रयोग केले होते. यास्तव येथे 'तुलाच प्रत्यक्ष ब्रह्म झटले, मी ऋत बोललों, सत्य बोललों, तें माझे रक्षण करतें झालें,' इत्यादि अर्थ करावा.

अत्रैतच्चिन्त्यते विद्याकर्मणोर्विवेकार्यं किं कर्मभ्य एव केवलेभ्यः पर श्रेय उत विद्याः सव्यपेक्षेभ्य आहोस्विद्विद्याकर्मभ्यां संह ताभ्यां विद्याया वा कर्मापेक्षाया उत केवलाया एव विद्याया इति । तत्र केवलेभ्य एव कर्मभ्यः स्यात् । समस्तवेदार्थज्ञानवत कर्माधिकारात् । " वेद. कृत्स्नोऽधिगन्तव्य सरहस्यो द्विजन्मना " इति स्मरणात् । अधिगमश्च सहोपनिषदर्थेनाऽऽत्मज्ञानादिना । " विद्वान्यजते " " विद्वान्याजयति " इति च विदुष एव कर्मण्यधिकार प्रदर्शयते सर्वत्र । " ज्ञात्वा चानुष्ठानम् " इति च । कृत्स्नश्च वेदः कर्मार्य इति हि मन्यन्ते केचित् । कर्मभ्यश्चेत्पर श्रेयो नावाप्यते वेदोऽनर्थकः स्यात् ॥ १ ॥

अर्थ—आता येथे विद्या व कर्म याच्या विवेकार्य या गोष्टीचें चिंतन केलें जातें ? केवळ कर्मापासूनच परम श्रेय होतें कीं २ विद्येची अपेक्षा ज्याना आहे अशा कर्मापासून तें होतें, कीं ३ विद्या व कर्म याच्या समुच्चयानें तें होतें, किंवा ४ कर्माची झिला अपेक्षा आहे अशा विद्येपासून तें होतें कीं ५ नुसत्या विद्येपासून होतें ? (असे पाच विकल्प समवतात.) त्यातील केवळ कर्मापासूनच परम श्रेय होतें (हा पक्ष अगोदर पुढें येतो.) कारण समस्तवेदार्थ जाणणाऱ्याला कर्माचा अधिकार असतो. कारण 'द्विजान

रहस्यासह सर्व वेद जाणावा, ' असें स्मृतीचें विधान आहे. आत्मज्ञानादि उपनिषदार्थासह त्याचें ज्ञान होणें, हाच अधिगम आहे ' विद्वान् यजन करतो, ' तो यजन करवितो ' अशा रीतीनें विद्वानाचाच कर्मांचे ठिकाणी अधिकार आहे, असें सर्व ठिकाणीं दाखविलें जाते ' आणि ह्मणूनच अनुष्ठान करावें, ' असेंही ह्मटल आहे सर्व वेद कर्माकरिताच आहे, असें कित्येक समजतात कर्मापासून जर परम श्रेय प्राप्त होत नसेल तर वेद अनर्थक होईल

असा पूर्वपक्ष करून भाष्यकार सिद्धान्त सांगतात—

न । नित्यत्वामोक्षस्य । नित्यो हि मोक्ष इष्यते । कर्मकायस्या नित्यत्व प्रसिद्ध लोके । कमभ्यश्चेच्छ्रेयो नित्य स्यात्तच्चानिष्टम् ।
“ तद्यथेह कमचितो लोक क्षीयते ” इतिन्यायानुगृहीतश्रुतिविरोधात् ॥

अर्थ—पण हें ह्मणणें बरोबर नाही कारण मोक्ष नित्य आहे मोक्ष नित्य आहे, असें इच्छिलें आहे— (मोक्ष नित्य मानलेला आहे, हें प्रसिद्ध आहे.) तसेंच कर्मांचें कार्य अनित्य असतें, हेंही लोकामध्ये प्रसिद्ध आहे यास्तव कर्मापासून जर नित्य श्रेय हाईल तर तें अनिष्ट आहे कारण ' ज्याप्रमाणें येथें कर्मानें संपादन केलेला लोक—कळ—क्षीण होतो (त्याप्रमाणें पुण्यकृत लोक क्षीण होतो) ' या न्यायानुगृहीत श्रुतीशीं विरोध येतो

काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भादारब्धस्य च कर्मण उपभोगन क्षयाक्षित्यानुष्ठानाच्च ज्ञाननिरपेक्ष एव मोक्ष इति चेत् ॥

अर्थ—काम्य व निषिद्ध कर्मांचा आरम्भच न केल्यामुळे, व आरब्ध कर्मांचा उपभोगनें क्षय झाल्यामुळे आणि नित्य कर्मांचें अनुष्ठान केल्यामुळे मोक्ष ज्ञाननिरपेक्षच होतो. (ह्म० तो ज्ञानाची अपेक्षा न करिताच, ज्ञानावाचूनच होतो.) असें ह्मणाल,

तच्च न । शेषकर्मसंभयात्तन्निमित्तशरीरान्तरोत्पत्ति प्राप्नोतीति प्रत्युक्तम् । कर्मशेषस्य च नित्यानुष्ठानेनाविरोधात्क्षयानुपपत्तिरिति च ॥

अर्थ—तर तेंही बराबर नाही. कारण 'अवशिष्ट कर्मांचा सभब असल्यामुळे त्याच्या निमित्ताने दुसऱ्या शरीराची उत्पत्ति प्राप्त होते ' असे सांगून वर (पृष्ठ ७) त्या ह्मणण्याचें प्रत्याख्यान (निराकरण) केलें आहे त्याचप्रमाणें अवशिष्ट कर्मांचा नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानाशीं अवरोध असल्यामुळे अवशिष्ट कर्मांच्या क्षयाची उपपत्ति लागत नाही ' असेही वर (पृष्ठ ८) सांगितलें आहे

यदुक्त समस्तवेदार्थज्ञानवत कर्माधिकारादित्यादि । तच्च न ।
श्रुतज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य ॥

अर्थ—आता ' ज्याला समस्त वेदार्थांचें ज्ञान असतें त्याचाच कर्मांचे ठिकाणीं अधिकार असतो ' इत्यादि जें म्हटलें आहे, तें बरोबर नाही कारण गुरुकुलांत ज्याचा विचार केला आहे अशा वाक्यावरून होणाऱ्या कर्मानुष्ठानोपयोगी ज्ञानाहून उपासन निराळें आहे (यद्यपि अध्ययनविधीच्या अनुसार प्रत्येकानें सर्व वेदार्थांचा विचार करावा, असें प्राप्त होतें तथापि प्रत्येक वाक्याचें अध्ययन व प्रत्येक वाक्याचा अर्थविचार ही दोन्ही एकाच वेळीं होऊ शकत नाहींत तर एकदा अध्ययन व दुसऱ्यादा अर्थज्ञान करून घ्यावें लागत. पण अध्ययनानंतर कर्मोपयोगी वाक्याचें अर्थज्ञान झालें कीं तेवढ्यानच पुरुषाला कर्मांचा अधिकार प्राप्त होण्याचा सभब असतो कारण ब्रह्मसाक्षात्काराचा कर्मांमध्य काहीं उपयोग नसतो यास्तव समस्त वेदांच अर्थज्ञान ज्याला असतें ताच कर्मांचा अधिकारी होतो, असें नाही शिवाय अध्ययनविधीमुळे गुरुकुलांत वेदान्तविचारही केला, असें जरी समजल तरी त्यावरून समस्त वेदार्थांचें ज्ञान ज्याला असेल त्याला कर्माधिकार आहे, अस होत नाही कारण उपासनेन साध्य होणारा जो ब्रह्मसाक्षात्कार तो कर्माहून निराळा आहे आता या सूत्ररूप वाक्याचाच विस्तार करितात—)

श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्मण्यधिक्रियते नापासनामपेक्षत । उपासन च श्रुतज्ञानादर्थान्तर विधीयते । साक्षफलमर्थान्तरमसिद्ध च

स्यात् । “ श्रोतव्यः ” इत्युक्त्वा तद्व्यतिरेकेण “ मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्य ” इति यत्नान्तरविधानात् । मनननिदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं
श्रवणज्ञानादर्थान्तरत्वम् ॥

अर्थ—पुरुष नुस्त्या श्रुत ज्ञानानेच (ह्य० गुरुकुलात केलेल्या
वाक्याविचारजन्य ज्ञानानेच) कर्माचा अधिकारी होतो. तो (कर्माधि-
कारार्थ) उपासनेची अपेक्षा करीत नाही, उपासनही श्रुतज्ञानाहून निरा-
लें आहे, असे त्याचें विधान केलें जातें. मोक्ष ह् फळ पृथक् साधनानेच
सिद्ध होईल कारण ‘ श्रोतव्य ’ ह्य० श्रवण करावें, असें सांगून त्याहून
प्रयत्नपूर्वक ‘ मनन करावें व निदिध्यासन करावें ’ अशा रीतीनें त्यासाठीं
निराळ्या यत्नाचें विधान केलेलें असल्यामुलें मनन व निदिध्यासन याचें
श्रवणज्ञानाहून अर्थान्तर (पृथक्) पूर्णपणें सिद्ध आहे (पण हें सुद्धा
आक्षेप केवळ कर्ममीमांसेच्या न्यायाचा अंगीकार करून सांगितलें आहे. वस्तुतः
‘ श्रोतव्य. ’ या विधीमुलेंच उपनिषद्विचाराळा आरंभ होतो, व तो भिन्न
अधिकार आहे. असो, याप्रमाणे केवळ कर्म मोक्षाचें साधन आहे, या पहिल्या
पक्षाचें निरसन करून विश्वासमुच्चित कर्म मोक्षसाधन आहे, या दुसऱ्या
पक्षाचें निरसन करितात)

एतत्तर्हि विद्यासव्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः स्यान्मोक्षः । विद्यासहितानां
च कर्मणा भवेत्कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम् । यथा स्वतो मरणज्वरादि-
कार्यारम्भसामर्थ्यानामपि विषद्व्यादीनां मन्त्रशर्करादिसंयुक्तानां
कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्, एव विद्यासहिते. कर्मभिर्मोक्ष आरभ्यत
इति चेत् । न । आरभ्यस्यानित्यत्वादित्युक्तो दोषः ॥

अर्थ —असें जर असेल तर विद्येची ज्यांना अपेक्षा आहे अशा
कर्मापासून मोक्ष होईल. विद्यायुक्त कर्मांश ठिकाणीं निराळ्या कार्याचा
आरंभ करण्याचें सामर्थ्य असू शकेल. स्वतः मरण, ज्वर, इत्यादि कार्यांच्या
आरंभाचें सामर्थ्य ज्यांच्यामध्ये असतें असे—विष, दहो इत्यादि—पदार्थ मंत्र,
शर्करा इत्यादिकांनीं युक्त झाले असता त्यांच्यामध्ये (मरण, ज्वर, इत्यादि-

काच्या अमर्दी विरुद्ध असें) निराळें कार्य आरमण्याचें सामर्थ्य जसें येतें, त्याप्रमाणें विद्यायुक्त कर्माच्या योगानें मोक्ष आरब्ध होतो, असें जर ह्मणाल तर ते बरोबर नाही. कारण आरम्य पदार्थाला अनित्यत्व असतें, हा त्या पक्षावर येणारा दोष वर सांगितला आहे

पुन पूर्वपक्षीयाची शका बैठून समाधान करितात—

वचनादारभ्योऽपि नित्य एवेति चेत् । न । ज्ञापकत्वाद्ब्रह्मचनस्य वचन नाम यथाभूतस्यार्थस्य ज्ञापक विद्यमानस्य कर्तृ । न हि वचनशतेनापि नित्यमारभ्यत आरब्ध वाऽविनाशि भवेत् ॥

अर्थ—अहो पण (‘ न स पुनरावर्तते ’ ह्म० तो पुन या ससारात परत येन नाही, असें) वचन असल्यामुळें मोक्ष आरम्य जरी असला तरी नित्यच आहे, ह्मणून जर ह्मणाल तर तें बरोबर नाही कारण वचनाला ज्ञापकत्व आहे वचन यथाभूत अर्थाचें ज्ञापक आहे (ह्म० पदार्थ जसा असेल तसें त्याचें ज्ञान करून देणारें आहे) ह्म० विद्यमान वस्तूचें कर्तृ आहे शेकडों वचनानींही नित्य वस्तूचा आरम केला जात नाही, किंवा आरब्ध वस्तु अविनाशी (नित्य) होत नाही (आरम्य ह्म० ज्याचा आरम होतो तें अशा आरम्य वस्तूमध्ये नित्यत्व योग्यताच नसते, आणि ती वचनावरून त्यात येते, ह्मणून जर ह्मटलें तर वचन ज्ञापक नसून कारक आहे, असें होईल आणि वचन असभाव्य अर्थही करणारें आहे, असें जर ह्मटलें तर मा ‘ आपट्याला रून सापडल, दिसलें,’ अशा अर्थाच्या वचनावरूनही आपट्याचे ठिकाणी पाहण्याची योग्यता येते, असें ह्मणावें लागेल पण तें सयुक्तिक नाही यास्तव वचन ज्ञापक आहे, कारक नाही त विद्यमान अर्थाचें कर्तृ-करणारें व्यक्त करणारें आहे अविद्यमान अर्थाचें कर्तृ नाही, असा भावार्थ.)

असो, याप्रमाणे कर्म प्रधान व विद्या गौण, याच्या असम समुच्चयाचें निरसन करून याच्या समसमुच्चयाचे ठिकाणींही त्याच न्यायाचा अतिदेश करितात—

एतेन विद्याकर्मणोः संहतयोर्मोक्षारम्भकत्वं प्रत्युक्तम् ॥

अर्थ—या अनित्यत्वादि दोषप्रसंगेन संहत (ह्यणने सम-प्राधान्यानें समुचित) विद्या-कर्मणा मोक्षारंभकत्व आहे, या पक्षाचेंही प्रत्याख्यान (निरसन) झालें (ह्य० कर्म व विद्या याच्या समुच्चायानें मोक्षाला आरंभ होतो, ह्यणून जरी ह्यातलें तर्गी तो आरब्ध मोक्ष अनित्य ठरतो. यास्तव तो पक्षही अयोग्य आहे, असा भावार्थ.)

विद्याकर्मणी मोक्षप्रतिबन्धहेतुनिवर्तके इति चेत् । न । कर्मणः फलान्तरदर्शनात् । उत्पत्तिसंस्कारविकारास्तयो हि फलं कर्मणां दृश्यते । उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्च मोक्षः ॥

अर्थ- विद्या व कर्म हें दोन्ही मोक्षाला प्रतिबंध करणाऱ्या (अविद्या, अधर्म इत्यादि) कारणाचीं निवर्तक आहेत मोक्षाचें स्वरूप उत्पन्न करणारीं नव्हेत, ह्यणून ह्यणाल तरतेंही बरोबर नाही. कारण कर्माचें निराळेंच फळ दिसतें. उत्पत्ति, संस्कार, विकार व आप्ति, असें चार प्रकारचें कर्मांचें फळ दिसतें, आणि मोक्ष तर उत्पत्त्यादि फळाच्या विपरीत आहे. (पुरोडाशादिकाची उत्पत्ति, वीद्यादिकाचा संस्कार, सोमाचा विकार, व वेदाची आप्ति-प्राप्ति हें कर्मांचें फळ आहे, असें प्रसिद्ध आहे. पण आत्मस्वरूपभूत मोक्ष अनादि आहे. त्यामुळे त्याच्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचें अनिशयत्व, आविश्यक जाणता येत नाही; व तो अविकार्य आहे, मोक्ष नित्यप्राप्तच असल्यामुळे त्याला आप्यत्वही नाही. त्यामुळे तो (मोक्ष) कर्मफळाहून विपरीत आहे)

(आता मोक्ष आप्य आहे, अशी शक्का घेऊन तिचें समाधान करितात—)

गतिश्रुतेराप्य इति चेत् । “ सूर्यद्वारेण, तयोर्ध्वमायन् ” इत्येवमादिगतिश्रुतिभ्यः प्राप्यो मोक्ष इति चेत् । न । सर्वगतत्वाद्गन्तु-भिन्नानन्यत्वाद्वाकाशादिकारणत्वात्तर्गतं ब्रह्म । ब्रह्माव्यतिरिक्ताश्च सर्वे विज्ञानात्मानः । अतो नाऽऽप्यो मोक्षः । गन्तुरन्यद्विभिन्नं देशं प्राप्तिं भवति गन्तव्यम् । न हि येनैवाव्यतिरिक्तं यत्तत्तेनैव

गम्यते । तदनन्यत्वप्रसिद्धेऽथ । “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ”
 “ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ” इत्येवमादिभ्रुतिस्मृतिशतेभ्यः ॥

अर्थ—(अर्चिरादि मार्गानं) गति सांगितलेली असल्यामुळे (ब्रह्मांडाच्या बाहेर असलेल्या ब्रह्माची प्राप्ति, हाच मोक्ष असल्यामुळे) मोक्ष आप्य-प्राप्य आहे, असें झणाळ; झ० ‘सूर्यदारेण’ ‘तयोर्ध्वमायन०’ सूर्यदारानं, त्या सुपुम्ना नाडीनें वर जाणारा अमरणधर्मत्वास प्राप्त होतो इत्यादि प्रकारच्या गतिभ्रुती असल्यामुळे मोक्ष प्राप्य आहे, झणून झणाळ तरतें बरोबर नाही. (झ० त्याची संयोगरूप किंवा तादात्म्यरूप प्राप्ति संभवत नाही.) कारण तें ब्रह्म सर्वगत आहे. गमन करणारे जे जीव त्याच्याशीं त्याचें अनन्यत्व आहे. त्याला आकाशादिकांचे कारणत्व आहे. ब्रह्म सर्वगत आहे व सर्व विज्ञानात्मे ब्रह्म हून व्यतिरिक्त नाहीत. यास्तव मोक्ष आप्य नाही. गमन करणाऱ्या पुरुषाहून प्रथक् असलेल्या देशाळाच गमन करतां येतें. जें ज्याहून प्रथक् नसतें तें त्याळाच प्राप्त होत नसतें, तें त्याळाच जात नाही. शिवाय ‘तं उत्पन्न कल्ल मागून तो त्यांतच प्रवेश करता झाला’ व ‘क्षेत्रज्ञही मठाच जाण,’ इत्यादि शेंकडों भ्रुतिभ्रुतिवचनांवरून ब्रह्म अनन्य आहे, या गोष्टीची पूर्ण पूर्ण सिद्धि होते

(आतां शेंकडा घेऊन गत्यादिभ्रुतींचें तात्पर्य सांगवाम—)

गत्येभ्यर्थादिभ्रुतिविरोध इति चेत् । अथापि स्याद्यद्यप्यप्राप्यो मोक्षस्तथा गतिभ्रुतानां “ स एकधा ” “ स यदि विमूलोऽकफामो भवति ” “ धीभिर्वा यानिर्वा ” इत्यादिभ्रुतीनां च कोपः स्यादिति चेत् । न । कार्यब्रह्मविषयतात्तात्ताम् । कार्यं हि ब्रह्मणि स्वयाम् स्तुनं कारणे । “ एकमेवाद्वितीयं ” “ यत्र ना-वापद्यति ” “ तत्कन कं परयेत् ” इत्यादिभ्रुतिभ्यः ॥

अर्थ—गति, ऐश्वर्य इत्यादिकांचे प्रतिपादन ब्रह्माच्या भ्रुतींनीं विरोध देतो, झणून नर झणाळ झ० यावर अर्ज कोणी प्रवेक की, नर मोठा असाव असेक ता गतिभ्रुति (तो अर्चिरादि मार्गानं गमन करतो, असा

अर्थाची श्रुति) व ' तो एकधा होतो, ' ' तो जर पितृलोकाची इच्छा करणारा असला तर त्याला तो लोक तत्काल प्राप्त होतो. ' ' तो खियाशीं यानांनीं रममाण होतो ' इत्यादि श्रुतीचा कोप (बाध) होतो झणून जर झणाल तर तें बरोबर नाही. कारण त्या श्रुति कार्यब्रह्मविषय आहेत (ब्र० त्यांचा विषय कार्यब्रह्म आहे.) कार्यब्रह्मामध्येच छायादिक संभवतात. कारणब्रह्मांत त्या संभवत नाहीत. कारण ' एकच व अद्वितीय; ' ' जेथें दुसरें काहीं पहात नाही, ' (जेव्हां सर्वच आत्मा होतो) ' तेव्हां कोण कोणत्या साधनानें कोणाला पाहणार ? ' इत्यादि श्रुतींवरून हें सिद्ध होतें.

(समुच्चयाचा अंगीकार करून मोक्षामध्ये कांहीं कर्मकार्य संभवत नाही, असें सांगितलें; पण आतां तो समुच्चयच संभवत नाही, असें सांगतात—)

विरोधाच्च विद्याकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । प्रविलीनकर्त्रादिकारकविशेषतत्त्वविषया हि विद्या तद्विपरीतकारकत्वाभ्येन कर्मणा विरुध्यते । न ह्येकं वस्तु परमार्थतः कर्त्रादिविशेषवत्तच्छून्यं चेत्पुनरप्यथा द्रष्टुं शक्यते । अवश्यं ह्यन्यतरन्मिथ्या स्यात् । अन्यतरस्य च मिथ्यात्वप्रसङ्गे युक्तं यत्स्वाभाविकाज्ञानविषयस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वम् । “ यत्र हि द्वैतमिव भवति ” “ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति ” “ अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पम् ” “ अन्योऽस्तावन्योऽहमास्मि ” “ उदरमन्तरं कुरुते ” “ अथ तस्य भयं भवति ” इत्यादिश्रुतिशतैर्भ्यः । सत्यत्वं चैकत्वस्य “ एकधैवानुद्रष्टव्यम् ” “ एकमेवाद्वितीयम् ” “ ब्रह्मैवेदः सर्वम् ” “ आत्मैवेदः सर्वम् ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च संप्रदानादिकारकभेदादर्शने कर्मोपपद्यते । अन्यत्वदर्शनापवादश्च विद्याविषये सहस्रशः श्रूयते । अतो विरोधो विद्याकर्मणोः । अतश्च समुच्चयानुपपत्तिः ॥

अर्थ—विद्या व कर्म यांचा विरोध असल्यामुळे समुच्चयाची अनुपपत्ति आहे. कारण ज्यांत कर्ता, कर्म, करण, इत्यादि कारकविशेषांचा पूर्णपणे लय झाला आहे, असें तत्त्व हाच जिचा विषय आहे, अशी विद्या आहे. त्यामुळे त्याहून विपरीत (ब्र० लीन न झालेल्या) कारकांनीं साध्य होणाऱ्या

कर्माशीं तिचा विरोध आहे कारण एकच वस्तु परमार्थत कर्मादिविशेष-
युक्त आहे व त्यानीं रहित आहे, अशी दोन्ही प्रकारानीं पाहता येणें शक्य
नाहीं. त्यातील काहीं तरी एक अवश्य मिथ्या असणें पाहिजे, आणि
त्यातील कोणत्या तरी एकाला मिथ्या ठरण्याचा प्रसंग आला असता
स्वाभाविक अज्ञानविषय द्वेतालाच मिथ्यात्व असणें युक्त आहे कारण
'ज्यावेळीं द्वैतसें होतें, तेव्हा इतरापासून आपणाला भिन्न समजणारा एक
दुस याला पाहतो, ऐकतो, इत्यादि' 'जो या सृष्टींत भेद पाहतो तो
मृत्यूच्या परंपरेत पडतो,' 'जेथें भेद पाहतो त अल्प' 'हा निराळा, व मी निसळा
आहें,' 'जो थोडेंसेंही अंतर पाहतो त्याला मोठे भय होतें,' इत्यादि
अर्थाच्या शेकडों श्रुती आहेत तसेंच एकत्वाचें सत्यत्व एका प्रकारानेंच अनु-
भवानुसार पहावें कारण 'एकच व अद्वितीय,' 'ब्रह्मच हे सर्व आहे,'
'आत्माच हे सर्व आहे,' इत्यादि श्रुतींवरून त्याची सिद्धि होते संप्रदा-
नादि कारकभेदाचें अदर्शन झालें असता कर्म उपपन्न होत नाहीं (॥०
अमुक देवतेला उद्देशून हें अमुक द्रव्य मी देतो, अशा रीतीनें ज्याला द्याव
याचें तें संप्रदान, जें व्यावयाचे तें कर्म व जो देणारा तो कर्ता इत्यादि
कारकाचा भेदच जर प्रतीत न झाला तर कर्म उपपन्न होत नाहीं) विद्या
विषयामध्ये अन्यत्वदर्शनाचा (भेददृष्टीचा) अपवाद हजारों ठिकाणीं
केलला आढळतो यास्तव विद्या व कर्म याचा विरोध आहे त्यामुळेच त्याच्या
समुच्चयाची अनुपपत्ति आहे

(आता यावर शका घेऊन तिचेंच विवरण करितात —)

तत्र यदुक्त सहताभ्या विद्याकर्मभ्या मोक्ष इति । अनुपपन्न
तत् । विहितत्वात्कर्मणाम् । श्रुतिविरोध इति चत् । यद्युपमृद्य कर्त्रा
विकारकविशेषमात्मैकत्वविज्ञान विधीयते । सर्पादिभ्रान्तिविज्ञानो
पमर्दकरज्ज्वादिविषयविज्ञानवत्प्राप्त कर्मविधिश्रुतीना निर्धिषय
त्याद्विरोध । विहितानि च कर्माणि । स च विरोधो न युक्तः ।
प्रमाणत्वाच्चतुतीनामिति चक्ष पुरुषायापदेशपरत्वाच्चतुतीनाम् ॥

अर्थ—आता समुचित ज्ञानकर्माच्या योगानें मोक्ष होतो, ह्मणून जें तुझीं ह्मटले आहे तें अयोग्य आहे. कारण कर्मांना विहितत्व आहे. पण तसें ह्मटल्यात श्रुतिविरोध हा दोष येतो, ह्मणून ह्मणाल-ह्मणजे जर कर्त्रादि-विशेष कारकाचा बाध करून आत्म्याच्या एकत्वज्ञानाचें विधान केलेलें आहे, असें ह्मटलें तर सर्पादिप्रातिविज्ञानाचा बाध करणाऱ्या रज्जुप्रभृति-विषयाच्या ज्ञानाप्रमाणें कर्मविधि श्रुतींना निर्विषयत्व येत असल्यामुळे विरोध प्राप्त होतो, पण कर्म विहित आहेत. त्यामुळे तो विरोध येणें युक्त नव्हे. कारण श्रुतींना प्रमाणत्व आहे, असें ह्मणाल-तर तें बरोबर नाही कारण श्रुतींना पुरुषार्थोपदेशपरत्व आहे. (श्रुती पुरुषार्थोपदेशपर आहेत. त्याचें प्रामाण्य पुरुषार्थोपदेशावर अवलंबून आहे, भेदाच्या सत्यत्वावर अवलंबून नाही. त्यामुळे सर्व प्राण्याच्या प्रसिद्धीनेंच सिद्ध व सफल क्रिया करण्यास समर्थ अशा कारकादि भेदाचा स्वीकार करूनच प्रवृत्त झालेल्या श्रुतिवाक्याचें प्रामाण्य बाधित होत नाही, असा भावार्थ आता वरील सक्षिप्त वाक्याचेंच विवरण करितात—)

विद्योपदेशपरा तावच्छ्रुतिः ससारात्पुरुषो मोक्षयितव्य इति संसारहेतोरविद्याया विद्यया निवृत्तिः कर्तव्येति विद्याप्रकाशक-त्वेन प्रवृत्तेति न विरोध । एवमपि कर्त्रादिकारकसंज्ञायप्रतिपाद-नपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति चेन्न । यथाप्रातमेव कारकास्तित्व-मुपादायोपात्तदुरितक्षयार्थं कर्माणि विद्वच्छास्त्रं सुमुख्येणा फला-र्थिनां च फलसाधनं न कारकास्तित्वे व्याप्तिरिति । उपचितदुरित-प्रतिबन्धस्य हि विद्योत्पत्तिर्नायककल्पते । तत्क्षये च विद्योत्पत्ति-स्यात्ततश्चाविद्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकः ससारोपरम ॥

अर्थ—विद्योपदेशपर श्रुति तर पुरुषाला ससारापासून सोडवावें, ह्मणून ससाराचा हेतु अशी जी अविद्या तिची विद्येनें निवृत्ति करण्यासाठीं विद्या-प्रकाशक या रूपानें प्रवृत्त झाली आहे. त्यामुळे वरील विरोध येत नाही. 'अहो पण असें जरी ह्मटलें तरी कर्त्रादि कारकाच्या सद्भावाचें प्रतिपादन

करण्यास तत्पर झालेलें शास्त्र विरुद्ध होतेंच (त्या शास्त्राशीं विरोध येतोच), ह्मणून ह्मणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण यथाप्राप्त (स्वभावतःच प्राप्त) कारकास्तित्वाचाच अंगीकार करून संचित पापाच्या क्षयाकरिता कर्मांचें विधान करणारें शास्त्र मुमुक्षू व फळेच्छू याच्या फलाचें साधन आहे. तें कर्ता, कर्म इत्यादि कारकाचें अस्तित्व सिद्ध करावयास प्रवृत्त होत नाहीं. ज्याच्या ठिकाणीं संचित पापरूप प्रतिबंध असतो त्याच्या ठिकाणीं विद्येची उत्पत्ति होऊं शकत नाहीं. पण त्या पापाचा क्षय झाला असतां विद्येची उत्पत्ति होते, तिच्यामुळे अविवेकी निवृत्ति होते आणि त्या अधिष्ठाननिवृत्तीमुळे संसाराचा आत्यन्तिक ह्यः सकारण उपरम होतो.

(वर विद्येचा विषय सत्य व कर्माचा विषय मिथ्या असल्यामुळे विद्या व कर्म यांचा विरोध स्वीकारून समुच्चयाचें निरसन केलें. आता काम्य व कामी यांचा विषय असल्यामुळे विरोध कसा येतो, तें सांगतात—)

अपि चानात्मदर्शिनो ज्ञानात्मविषयः कामः । कामयमानश्च करोति कर्माणि । ततस्तत्फलोपभोगाय शरीराद्युपादानलक्षणः संसारः । तद्व्यतिरेकेणाऽऽत्मैकत्वदर्शिनो विषयाभावात्कामानुत्पत्तिरात्मनि चानन्यत्वात्कामानुत्पत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणोर्विरोधः । विरोधादेव च विद्या मोक्षं प्रति न कर्माण्यपेक्षते ॥

अर्थ—दुसरें असें कीं, अनात्मदर्शी जो असतो त्यालाच अनात्मविषयक काम असतो (ह्यः आत्मभिन्न पदार्थ पाहणारा जो असतो त्यालाच आत्मभिन्न पदार्थाची इच्छा असते,) आणि जो कामना करणारा असतो तोच कर्म करतो. त्यानंतर त्या कर्मांचें फळ भोगण्यासाठीं शरीरादिकाचें ग्रहण करणें एतद्रूप संसार प्राप्त होतो. पण त्याच्या उलट आत्म्याचें एकत्व पाहणारा जो असतो त्याच्या दृष्टीनें विषयांचाच अभाव झाल्यामुळे कामाची उत्पत्ति होत नाहीं आणि आत्म्यामध्ये अनन्य (एकत्व) होऊन राहिल्यामुळे कामाची अनुत्पत्ति झाली असता

स्वात्म्यामध्ये (स्वरूपांत) अवस्थित होणें, हाच मोक्ष आहे. त्यामुळेही विद्या व कर्म याचा विरोध आहे आणि विरोध असल्यामुळेच विद्या मोक्ष हें फळ देण्यासाठी कर्माची अपेक्षा करीत नाही.

(तर मग विद्येच्या जवळच ह्य० विद्याप्रकरणात कर्माचा पाठ कां केला आहे, असें कोणी विचारील ह्मणून सांगतात—)

स्वात्मलाभे तु पूर्वोपचितप्रतिबन्धापनयद्वारेण विद्याहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति । अत एवास्मिन्प्रकरण उपन्यस्तानि कर्माणीत्यवोचाम । एवं चाविरोधः कर्मविधिश्रुतीनाम् । अतः केवलाया एव विद्यायाः परं श्रेय इति सिद्धम् ॥

अर्थ—पण स्वात्मलाभाकरिता पूर्व संचित प्रतिबंधाचें निरसन करून त्याच्या द्वारा नित्य कर्मे विद्येच्या हेतुत्वास प्राप्त होतात. (ह्य० तीं विद्येचीं कारणें होतात.) ह्मणूनच या प्रकरणात कर्माचा उपन्यास केला आहे, असें आह्मी ह्मटले आहे. अशा प्रकारें कर्माचें विधान करणाऱ्या श्रुतीचा अविरोध आहे. यास्तव केवळ विद्येच्या योगानेंच परम श्रेय होतें, असें सिद्ध झालें.

(पण कर्मे विद्येचीं साधनें आहेत, असें ऐकून ' तर मग केवळ गृहस्थाश्रमाचेंच अनुष्ठान करावें ' असें कर्मजड ह्मणतात—)

एवं तर्ह्यश्रमान्तरानुपपत्तिः । कर्मनिमित्तत्वाद्विद्यात्पचे । गार्हस्थ्ये च विहितानि कर्माणीत्येकाश्रम्यमेव । अतश्च यावज्जीवाविश्रुतमोऽनुकूलतराः ॥

अर्थ—मग असे जर असेल तर गृहस्थावाचून इतर आश्रमाची अनुपपत्ति होते कारण विद्येची उत्पत्ति कर्मांमुळेच होवे, आणि कर्मे गृहस्थाश्रमामध्ये विहित आहेत. त्यामुळे एक-आश्रमत्वच आहे. (ह्य० गृहस्थ हाच एक आश्रम आहे.) आणि त्यामुळेच ' यावज्जीव अग्निहोत्राचें हवन करावें ' इत्यादि श्रुती अतिशय अनुकूल आहेत.

(पण श्रुति स्मृत्यादि प्रमाण ग्रंथांत इतर आभ्रमांचेंही विधान केलेलें असल्यामुळे व त्यांच्या कर्मांनाही गृहस्थांच्या कर्मांप्रमाणें कर्मत्व असल्यामुळे वरील प्रश्न केवळ ग्राम्य धर्माविषयीं आसक्ति ठेवणाऱ्या लोकांकडूनच उद्भवणारा आहे. असें सांगतात—)

न । कर्मानेकत्वात् । न ह्यग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि । ब्रह्मचर्यं तपः सत्यवदनं शमो दमोऽहिंसेत्येवमादीन्यपि कर्माणीतराधमप्रसिद्धानि विद्योत्पत्तौ साधकतमान्यसंकीर्णत्वाद्विद्यन्ते ध्यानधरणाविलक्षणानि च । वक्ष्यति च—“ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ” इति । जन्मान्तरकृतकर्मभ्यश्च प्रागापि गार्हस्थ्येयाद्विद्योत्पत्तिसंभवात्कर्माथत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः कर्मसाध्यायां च विद्यायां सत्यां गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव । लोकार्थत्वाच्च पुत्रादीनाम् । पुत्राद्विदिसाध्येभ्यश्चायं लोकः पितृलोको देवलोक इत्येतेभ्यो भ्यावृत्तकामस्य नित्यासिद्धात्मलोकदर्शनः कर्मणि प्रयोजनमपश्यतः कथं प्रवृत्तिरुपपद्यते । प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि विद्योत्पत्तौ विद्यापरिपाकाद्विरक्तस्य कर्मसु प्रयोजनमपश्यतः कर्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यात् । “ प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि ” इत्येवमाविश्रुतिलिङ्गदर्शनात् ॥

अर्थ—हें झणणें बरोबर नाही. कारण कर्मे अनेक आहेत. अग्निहोत्रादि हीच कांहीं कर्मे नव्हेत. तर ब्रह्मचर्य, तप, सत्य भाषण, शम, दम, अहिंसा, इत्यादि दुसरीही कर्मे इतर आभ्रमाकरितां प्रसिद्ध आहेत. तीं असें कीर्ण (झ० हिंसादि श्लोकांनीं अग्निभ्र) असल्यामुळे विद्योत्पत्तीची साधकतम (झ० अतिगम्य सिद्धि करणारी) साधनें आहेत. तशींच ध्यान-धरणादि उद्भूत कर्मेही साधकतम आहेत. वेद याच उपनिषदांत पुढें ‘ तपनें ब्रह्माटा जाणण्याची इच्छा कर ’ असें सांगणार आहे. (कर्मेविषयीं साधनें तशीं असलीं तरी त्याकरितां गार्हस्थ्यच कांहीं आवश्यक नाही. याविषयीं हा ही एक हेतु आहे.—) जन्मान्तरीं केलेल्या कर्मांमुळे गृहस्थाभ्रम स्वीकारण्याच्या पुरीती विद्योत्पत्तीचा समज असल्याकारणानें आणि गृहस्थाभ्रमाचा

स्वीकार कर्माकरिताच असल्यामुळे कर्मसाध्य विद्या साध्य झाली असतां गृहस्थाश्रमाचा अंगीकार करणे व्यर्थ आहे. (कामी पुरुषांना गृहस्थाश्रमाचे धर्म अनुष्ठेय असले तरी ते सर्वांनाच अनुष्ठेय नसतात, याविषयी आपणही हेतु.-) तसेंच, पुत्रादिक मानुषादि साधनांनी साध्य होणाऱ्या-हा लोक, पितृलोक व देवलोक-या लोकांपासून ज्याची कामना व्यावृत्त झाली आहे (हा० ज्याला पुत्रादि साध्य लोकाची इच्छा नाही) आणि जो नित्य-सिद्ध आत्मलोकाला पाहत आहे, (ज्याला आत्मलोक हेच फळ पाहिजे आहे) त्या कर्मांचे कांहीं प्रयोजनच नाही, असे समजणाऱ्या पुरुषांची प्रवृत्ति कर्मांमध्ये कशी होऊ शकेल ? फार काय पण ज्याने गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला आहे, अशा पुरुषांलाही विद्या प्राप्त झाली असतां, विद्येच्या परिणामामुळे विरक्त झालेल्या व कर्मांमध्ये प्रयोजन न पाहणाऱ्या त्याची कर्मांपासून निवृत्तिच होईल. कारण ' हे मेत्रेयि, मी या स्थानापासून सर्व-संगत्याग करून निघून जाणार आहे ' इत्यादि श्रुतींतील लिंग (सूचक चिह्न) दिसत आहे.

(याप्रमाणे गार्हस्थ्य अनावश्यक असल्यामुळे त्याचे विकल्पाने अनुष्ठान होतें, असें सांगितले. पण विकल्पातील दोन पक्षांचे बल समान नसल्यामुळे त्यावर आक्षेप घेतात—)

कर्म प्रति श्रुतेर्यत्नाधिक्यदर्शनादयुक्तमिति चेदग्निहोत्रादिकर्म प्रति श्रुतेराधिको यत्नो महान्श्च कर्मण्यायासोऽनेकसाधनसाध्यत्वावगतिहोत्रादीनाम् । तपोब्रह्मचर्यादीनां चेताराश्रमकर्मणां गार्हस्थ्येऽपि समानत्वादल्पसाधनापेक्षत्वाच्चेतरेषा न युक्तस्तुल्यवद्विकल्प आश्रमभिस्तस्येति चेन्न । जन्मान्नरकृतानुग्रहात् ॥

अर्थ—अहोपण कर्मांचे विधान करण्याविषयी श्रुतीचा अधिक यत्न दिसतो. त्यामुळे गृहस्थाश्रमाचा विकल्प समजणे अयुक्त आहे, ह्मणून ह्मणाल ह्मणजे अग्निहोत्रादिकर्मांचे विधान करण्यासाठी श्रुतीचा अधिक यत्न आहे, व कर्मानुष्ठानांमध्ये फार आयास होतात; कारण अग्निहोत्रादि

कर्म अनेक साधनांनीं साध्य होणारीं असतात. तसेंच तप, ब्रह्मचर्य, इत्यादि इतर आश्रमाचीं कर्मं गृहस्थाश्रमांतही समान असल्यामुळे (झ० तीं गृहस्थांलाही इतरांप्रमाणेंच अनुष्ठेय असल्यामुळे) व त्या इतर कर्मांना अला साधनाची अपेक्षा असल्यामुळे इतर आश्रमींशीं त्या आश्रमाचा एकसारखाच विकल्प करणें युक्त नव्हे, (गृहस्थाश्रमांत आयास फार, श्रुतीचाही अग्नि-होत्रादि गृहस्थकर्मांचें विधान करण्याकडेच सारा रोख व इतर आश्रमींचे धर्म गृहस्थांलाही अनुष्ठेय. तेव्हा अशा कठिण आश्रमाचा दुसऱ्या सोप्या आश्रमाशीं एकसारखाच विकल्प मानणें अयुक्त आहे. ज्या साधनाची योग्यता एकसारखी असते त्यातील कोणतेंही करावें, असा विकल्प करिता येतो. पण ज्याची योग्यता अशी न्यूनाधिक असते त्या साधनाचा विकल्प समभवत नाही; असें जर ह्मणाल तर तें बरोबर नाही.) कारण इतर आश्रमावर जन्मान्तरकृत अनुग्रह असतो.

(आतां बरील शेवटच्या परिहाराचेंच विवरण करितात—)

यद्वक्तं कर्मणि श्रुतेरधिको यत्न इत्यादि । नासौ दोषः । यतो जन्मान्तरकृतमप्यग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म ब्रह्मचर्यादिलक्षणं चानुग्राहकं भवति विद्योत्पत्तिं प्रति । येन जन्मनेव विरक्ता दृश्यन्ते केचित् । केचित्तु कर्मसु प्रवृत्ता अविरक्ता विद्याविद्वेषिणः । तस्माज्जन्मान्तरकृतसंस्कारेभ्यो विरक्तानामाश्रमान्तरप्रतिपत्तिरेवेव्यते कर्मफलबाहुल्याच्च । पुत्रस्वर्गब्रह्मचर्यसादिलक्षणस्य कर्मफलस्यासंख्येयत्वात् । तत्रप्रति त्र पुरुषाणां कामयाहुल्यात्तदर्थं श्रुतेरधिको यत्नः कर्मसूपपद्यते । आशिषां बाहुल्यदर्शनाद्विदं मे स्याद्विदं मे स्यादिति । उपायत्वाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि विद्यां प्रतीत्यचोचाम । उपायेऽधिको यत्नः कर्तव्यो नोपेये ॥

अर्थ—कर्माविपर्ययी श्रुतीचा अधिक यत्न दिसतो, असें जें झटलें आहे तो काहीं दोष नव्हे. कारण जन्मान्तरीं केलेलेही अग्निहोत्रादिरूप व ब्रह्मचर्यादिरूप कर्म विद्योत्पत्तीकरिता अनुग्राहक होतें. त्यामुळे कित्येक

जन्मतःच विरक्त दिसतात व दुसरे कित्येक कर्मांमध्ये प्रवृत्त, अविरक्त, व विवेचा द्वेष करणारे आढळतात. यास्तव जन्मान्तरांतील संस्कारांमुळे विरक्त झालेल्या पुरुषांना गृहस्थेतर आश्रमाची प्राप्तिच इष्ट आहे. तसेंच कर्म-फलवाहुल्यामुळे हाणजे पुत्र, स्वर्ग, ब्रह्मवर्चस इत्यादि रूप कर्मफलाला, असंख्येयत्व असल्यामुळे (द्वा० त्या कर्मफलान्वी गणना करता येत नसल्या-मुळे) आणि त्या असंख्येय फलाकरिता पुरुषाच्या कामनाही पुष्कळ असल्यामुळे त्यासाठी श्रुतीचा कर्माविषयी अधिक यत्न होणे, उचितच आहे. कारण हें मला असावे; हें मला मिळावे, इत्यादि प्रकारें मनुष्याचे ठिकाणी आशाचें बाहुल्य दिसते. तसेंच कर्मांना विवेचें उपायत्व असल्यामुळेही श्रुतीचा कर्माविषयीचा अधिक यत्न उपपन्न होतो. विवेकरितां कर्म उपाय-भूत आहेत, हें आह्मी वर (पृष्ठ) सांगितलें आहे. उपायाविषयीच अधिक यत्न करावा लागतो; उपेयाविषयी नव्हे. (तात्पर्य कर्माविषयीच्या यत्नाधिक्याची उपपत्ति अन्य रीतीनें लागत असल्यामुळे श्रुतीचा अधिक यत्न आश्रमाच्या विकल्पाचा विपात कलं शकत नाहीं, असा याचा भावार्थ. आता आणखी एका आक्षेपाचें निरसन करून प्रस्तुत विचाराचा उपसंहार करितात—)

कर्मनिमित्तत्वाद्बिद्याया यत्नान्तरानर्थक्यामेति चेत्कर्मभ्य एव पूर्वोपचितद्वारितप्रतिबन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते चेत्कर्मभ्यः पृथगुप-निपच्छ्रवणादियत्नोऽनर्थक इति चेत् । न । नियमाभावात् । न हि प्रतिबन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते न- त्वाश्वरप्रसादतपोध्यानाद्यनुष्ठा-नादिति नियमोऽस्ति । अहिंसाव्रतचर्यादीनां च विद्यां प्रत्युपकार-कत्वात्साक्षादेव च कारणत्वाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनानाम् । अतः सिद्धान्याश्रमान्तराणि । सर्वेषां चाधिकारो विद्यायां परं च श्रेयः केवलाया विद्याया एवेति सिद्धम् ॥

इति शांकरभाष्ये द्वादशोऽनुवाकः ।

अर्थ—विद्येला कर्मनिमित्तत्व असल्यामुळे (द्वा० विद्या कर्मरूप निमित्तानें प्राप्त होणारी असल्यामुळे) तिच्यासाठी दुसरा यत्न करणे व्यर्थ

आहे, असें जर ह्मणाल ह्मणजे कर्मापासूनच पूर्व संचित पापरूप प्रतिबंधाचा क्षय झाल्यामुळेच विद्येची उत्पत्ति होते, असें जर झटलें तर कर्माशिवाय उपनिषच्छ्रवणादिकांविषयीं प्रथक् यत्न करणें व्यर्थ आहे, ह्मणून जर ह्मणाल तर तें बरोबर नाहीं, कारण तशा नियमाचा अभाव आहे. केवल प्रतिबंधाचा क्षय झाल्यानेच विद्या उत्पन्न होते व ईश्वरप्रसाद, तप, ध्यान, इत्यादिकांच्या अनुष्ठानानें होत नाहीं, असा कांहीं नियम नाहीं. कारण अहिंसा ब्रह्मचर्य इत्यादि साधनें विद्येला उपकारक आहेत; आणि श्रवण, मनन व निदिध्यान हीं विद्येचीं साक्षात् कारणें आहेत यास्तव इतर आश्रमांची सिद्धि झाली; विद्येचा अधिकार सर्वांना आहे, हेंही ठरलें आणि केवल विद्येमुळेच परम श्रेय होतें हेंही सिद्ध झालें. (इति शीक्षाध्याये द्वादशोऽनुवाकः)

शीक्षाध्यायः समाप्तः

अथ द्वितीयो ब्रह्मब्रह्मव्याध्यायः

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वयमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्मः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मासि । त्वमेव प्रायश्चं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥ सह नाववतु । सह नौ भुवक्तु । सह वीर्यं करवावहे । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहे । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

शं नो मित्र इत्याद्यतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमनार्था शान्तिः पठिता । इदानीं तु वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमनार्था शान्तिः पठ्यते—शं नो मित्र इति सह नाववतु च । शं नो मित्र इत्यादि पूर्ववाक्यपट्टम् । सह नाववतु नो दिष्याचार्यां सहेवापतु रक्षतु । सह नौ भुवक्तु भोजयतु । सह वीर्यं विद्याविनिमित्तं सामर्थ्यं करवावहे निर्वर्तयवावहे । तेजस्वि नावावयोस्तंजस्विनोरधीतं स्वधीतमस्तु । अर्धज्ञानयोग्यमस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहे

विद्याग्रहणनिमित्तं शिष्यस्याऽऽचार्यस्य वा प्रमादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तस्तच्छमनायेयमाशीर्मा विद्विषावहा इति । मैवेतरेतरं विद्वेषमापद्यावहे । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनमुक्तार्थम् । वक्ष्यमाणविद्याविघ्नप्रशमनार्थं चयं शान्तिः । अविघ्नेनाऽऽत्मविद्याप्राप्तिराशास्यते तन्मूलं हि परं श्रेय इति ॥

अर्थ—‘ शंनो मित्रः० ’ इत्यादि पूर्वीच्या विद्येच्या प्राप्तीला होणारे जे उपसर्ग त्यांच्या शमनासाठीं शांति पढली. आतां पुढील ब्रह्मविद्याप्राप्तीच्या उपसर्गांचें शमन व्हावें ह्मणून ‘ शं नो मित्रः० ’ व ‘सहनाववतु०’ अशीं शांति पढतात. त्यांतील ‘ शं नो मित्रः० ’ ही शांति पूर्वीप्रमाणेंच स्पष्ट आहे. (यास्तव ‘ सह नौ अवतु ’ याचा अर्थ मांगतों—) आह्मां शिष्य व आचार्य यांचें एकाच वेळीं रक्षण करो. आह्मांकडून एकाच वेळीं भोग घेववो आह्मी दोघे विद्यादिनिमित्तक सामर्थ्य बरोबर संपादन करूं. आह्मां तेज स्व्याचें अध्ययन स्वधीत—तेजस्वी असो. ह्मणजे अर्थज्ञान स योग्य असो. आह्मी परस्परांचा द्वेष न करावा. शिष्याचा विद्याग्रहणामुळं उद्धवणारा द्वेष व आचार्याचा प्रमादकृत अन्यायामुळें द्वेष प्राप्त आहे त्या दोन्ही प्रकारच्या द्वेषाचें शमन व्हावें, ह्मणून ‘ मा विद्विषावहे ’ हा आशीर्वाद आहे. आह्मी परस्परांचा द्वेष करावयास प्रवृत्त न व्हावें. वर सांगितलेल्या कारणानें ‘ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ’ असें तीन वेळ ह्मटलें आहे. ही शांति पुढें सांगितल्या आणाच्या विद्येच्या विघ्नांचें प्रशमन व्हावें, ह्मणून आहे. या शांतीनें ‘ आत्मविद्येची प्राप्ति निर्विघ्नपणें व्हावी,’ अशी आशा केली जाते. कारण परम श्रेय आत्मविद्यामूलकच आहे.

(मागें होऊन गेलेल्या अर्थाचा अनुवाद करून आनंदवल्लीचें तात्पर्य सांगतात—)

संहितादिविषयाणि कर्माभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि । भ्रत-
न्तरं चान्तःसोपाधिकात्मदर्शनमुक्तं ध्यातृतिद्वारेण स्वाराज्यफलम् । न चैतावताऽदोषतः संसारबीजस्योपमर्दनमस्तीत्यतोऽशेषो-
१०

ग्रहण, धारण व अभ्यास यासाठी प्रवृत्त होतो. 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादि दुसऱ्या श्रुतीवरून विद्येचें फळ श्रवणादि-पूर्वकच मिळतें, असा निश्चय होतो.

ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ।

ब्रह्मविद्वद्वेति वक्ष्यमाणलक्षणं बृहत्तमत्त्वाद्ब्रह्म तद्वेत्ति चिजानार्ताति ब्रह्मविदाप्नोति पर निरतिशयं तदेव ब्रह्म परम् । न ह्यन्यस्य चिजानादन्यस्य प्राप्तिः । स्पष्टं च श्रुत्यन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति " स यो ह वे तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति " इत्यादि ।

अर्थ—'ब्रह्मविद्' यातील ब्रह्म ह्मणजे पुढें ज्याचें लक्षण सांगायलाचें आहे तें अतिशय मोठें असल्यामुळें तें ब्रह्म. तें जो जाणतो तो ब्रह्मविद्. 'आप्नोति'-प्राप्त होतो. 'परं-' निरतिशयाला (ज्याहून अधिक आणखी कांहीं नाहीं त्या ब्रह्माला) त्याच निरतिशय ब्रह्माला प्राप्त होतो. (पर ह्म० उत्कृष्ट. तेव्हां त्या परशब्दानें ब्रह्मच कां ध्यावयाचें? दुसरें एकाद्रें उत्कृष्ट तत्त्व ध्यावयास कोणती हरकत आहे? असें कोणी विचारतील ह्मणून सांगतात-) कारण अन्य वस्तूच्या ज्ञानानें अन्य वस्तूची प्राप्ति होत नाहीं. (ब्रह्माच्या ज्ञानानें ब्रह्माहून निराळ्याच उत्कृष्ट वस्तूची प्राप्ति होते, हें ह्मणणें उचिन दिसत नाहीं.) शिवाय ' स यो ह वे०' इत्यादि दुसरी श्रुति ब्रह्मवेद्याला ब्रह्म-प्राप्तिच होते, असें दाखवीत आहे. त्या श्रुतिवाक्याचा शब्दार्थ-तो जो कोणी त्या पर ब्रह्माला जाणतो तो ब्रह्मच होतो-असा आहे. (आतां 'आप्नोति' या शब्दाचा औपचारिक अर्थ दाखविण्यासाठी शंकेच्या द्वारा मुख्यार्थ केल्यास त्याचें बाधक दाखवितात-)

ननु सर्वगतं सर्वस्याऽऽत्मभूतं ब्रह्म वक्ष्यति । अतो नाऽऽप्यं । प्राप्तिश्चान्यस्यान्येन परिच्छिन्नस्य च परिच्छिन्नेन दृष्टा । अपरिच्छिन्नं सर्वात्मकं च ब्रह्मेत्यतः परिच्छिन्नवद्वानात्मवच्च तस्याऽऽतिरनुपपत्त्या ॥

अर्थ—अहो पण ब्रह्म सर्वगत व सर्वाच्या आत्मभूत आहे, असें पुढें श्रुति सांगणार आहे. त्यामुळें तें आप्य-प्राप्य नाहीं. कारण प्राप्ति एकाला

होउन मी त्या अनात्मरूप कोशाहून निराळा नाही तर तद्रूपच आहे, असा अभिमान धरतो. ह्म० ज्याप्रमाणे एकादा दहावा पुरुष बरोबरीच्या नवाना मोजून त्याच्या कडेच चित्त वेधल्यामुळे आपल्याला विसरतो व आपण नाहीच असे जाणतो त्याप्रमाणे ब्रह्माचा अभाव पाहणे, या अविद्येमुळे पुरुष बाह्य अनात्म्याना आत्मा समजतो, व त्या कोशातच चित्त आसक्त झाल्या-कारणाने त्याहून मी निराळा नाहीच असे जाणतो) अशा रीतीने अविद्येमुळे आत्मरूप असलेलेही ब्रह्म प्राप्त न झालेलेसे होते. (साराश वस्तुतः ब्रह्मस्वरूप असलेल्याही जीवाला अविद्येमुळे ब्रह्म अप्राप्तसे होते अन्नमयादिकाना आत्मा जाणणे, हे अविद्येचे विक्षेपक स्वरूप आहे व परमार्थत ब्रह्मस्वरूप नाही, असे अभावदर्शन हे अविद्येविपर्ययाच्या अनुमानाचे आवरणरूप लिंग आहे. स्वरूपाचेही अग्रहण व विपरीत भावना होऊ शकते, याविपर्यय दहा जणांच्या समुदायातील मोजणाच्या दहाव्या मनुष्याने आपणाला सोडून इतर नवाना मोजणे, हा दृष्टान्त दिला आहे. असो, याप्रमाणे स्वतःच्या अभानामुळे स्वतःचीच अप्राप्ति कशी होते ते सोदाहरण व्यक्त करून स्वतःच्या भानाने आपलीच आपल्याला प्राप्ति कशी होते ते व्यक्त करून दाखवितात—) ज्याप्रमाणे दहा ही सख्या पूर्ण करणाऱ्या आपल्याला अविद्येमुळे प्राप्त न झालेल्या पुराला (अरे, दहावा तो तूच असे लहून) कोणी आढवण करून दिली असता त्यालाच त्या विद्येमुळे स्वतःची प्राप्ति होते त्याप्रमाणे वर सांगितलेल्या प्रकाराने अविद्येमुळे ज्याला ब्रह्मस्वरूप प्राप्त झालेले नाही अशा त्या जीवालाच श्रुतीने ज्याचा उपदेश केला आहे, अशा सर्वात्मरूप ब्रह्माच्या आत्मदर्शनाने, (ह्म० ते ब्रह्मच आत्मा आहे अशा ज्ञानाने) ह्म० त्याच विद्येने त्याची प्राप्ति उपपन्न होतेच.

(याप्रमाणे 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' ह्या ब्राह्मणवाक्याचे व्याख्यान करून व पुढील मंत्राचा संक्षेपत अर्थ सांगून त्याला पुढे व्याख्यानार्थ घेतात—)

ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्य सूत्रभूत। सर्वस्य बहुचर्थस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनेन वाक्येन वेद्यतया सूत्रितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धारित-

स्वरूपविशेषस्य सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनिर्धारणायाविशेषेण चोक्तवेदनस्य ब्रह्मणो वक्ष्यमाणलक्षणस्य विशेषेण प्रत्यगात्मतयाऽनन्यरूपेण विज्ञेयत्वाय ब्रह्मविद्याफलं च ब्रह्मविदो यत्परब्रह्मप्राप्तिर्लक्षणमुक्तं सर्वोत्तमाय सर्वससारधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव नान्यदित्येतत्प्रदर्शनायैषगुदाह्रियते तदेवाऽभ्युक्तेति ॥

अर्थ—‘ब्रह्मविदोऽपि पर’ हे वाक्य सूत्रभूत आहे. ‘ब्रह्मविदोऽपि पर’ या वाक्यानें वेद्यत्वानें ह्म० जाणण्यास योग्य, ज्ञानाचा विषय अशा रूपानें सूत्रित, या सर्व वल्लीचा अर्थ (विषय), आणि ज्याच्या विशेष स्वरूपाचा निश्चय झालेला नाही, अशा ब्रह्माच सर्वांपासून व्यावृत्त झालेला जो स्वरूपाचा विशेष त्याचें समर्पण करण्यास समर्थ अशा लक्षणाचें कथन करून स्वरूपाचा निश्चय करण्यासाठीं (पुढील ऋचेचा उद्भव केला जातो त्या वाक्यानें सामान्यतः ज्याचें ज्ञान सांगितलें आहे त्या वक्ष्यमाणलक्षण ब्रह्माचें ह्म० ज्याचें लक्षण ‘सत्यं ज्ञानं’ या वाक्यानें सांगणार आहेत त्या ब्रह्माचें (‘यो वेद निहित गुहाया’ या वाक्यानें) विशेषतः प्रत्यगात्मरूपानें, अन्तर्यामी या रूपानें एकत्वानें साक्षात् ज्ञान होण्यासाठीं (पुढील ऋचा पुढें आणली जाते) आणि ब्रह्मवेत्त्याला परब्रह्माची प्राप्ति होते असें ह्मणून ब्रह्मप्राप्तिरूप जें ब्रह्मविद्याफल सांगितलें आहे तो सर्वात्मभाव ह्मणजे सर्व ससारधर्मरहित ब्रह्मस्वरूपत्वच आहे, दुसरें काहीं नाहीं, असें दाखविण्यासाठीं ‘तदेवाऽभ्युक्ता’ या वाक्यानें पुढील ऋचा उदाहरण ह्मणून दिली जाते

तदेवाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

तत्तस्मिन्नेव प्राक्षणावाक्याक्तोऽर्थ एषगम्युक्ताऽऽप्ताता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मति ब्रह्मणो लक्षणार्थं वाक्यम् । सत्यादीनि हि त्रीणि विशेषणार्थानि पदानि विशदयस्य ब्रह्मणः । विशेष्यं ब्रह्म विवक्षितत्वाद्देवतया । विशेषणविशेष्यवादेन सत्यादीन्येकविभक्त्यन्तानि पदानि समानाधिकरणानि । सत्यादिभिस्त्रिभिर्विश-

षणैर्विशेष्यमाणं ब्रह्म विशेष्यान्तरेभ्यो निर्धार्यते । एवं हि तज्ज्ञानं भवति यदन्येभ्यो निर्धारितम् । यथा लोके नीलं महत्सुगन्धु-
त्पलमिति ॥

अर्थ—‘तत्’ ह्य० त्याच ब्राह्मणवाक्योक्त अर्थी ही सत्त्वा ह्मट-
लेली आहे. ‘सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म’ हें वाक्य ब्रह्माच्या लक्षणार्थ आहे.
सत्यादि तीन पदं विशेष्य जें ब्रह्म त्याच्या विशेषणार्थ ह्मणजे व्यावृत्त्यर्थ
आहेत. विशेष्य ब्रह्म आहे. कारण तें वेद्यनया ह्य० ज्ञानाचा विषय, या
रूपाने येथें विवक्षित आहे. सत्यादि चारी पदं समानाधिकरण आणि ह्मणू-
नच एकविभक्त्यन्त आहेत (कारण भिन्न अर्थी प्रवृत्त झालेल्या पदांची
एकाच अर्थी वृत्ति असणे, हेंच समानाधिकरण आहे. सत्य, ज्ञान व अनन्त
हीं पदं भिन्न भिन्न अर्थी प्रवृत्त झालेली आहेत; पण या वाक्यांत
तीं सर्व ब्रह्म या एका अर्थी आहेत. तीं ब्रह्मार्थी संबद्ध आहेत. ह्मणून
समानाधिकरण आहेत. अशा समानाधिकरण पदाची विभक्ति एक
असते. ‘निळें, मोठें व सुगंधी कमळ’ यातील पदं समानाधिकरण असल्या-
मुळेच त्याची प्रथमा ही एक विभक्ति अशी आहे तशीच सत्य ज्ञान इत्यादि
शब्दाची प्रथमा विभक्ति आहे. असो;) सत्यादि तीन विशेषणांनीं विशेषित
केलें जाणारें ब्रह्म इतर विशेष्याहून अगदी पृथक्पणें निश्चित केलें जातें.
(आतां या विशेषणविशेष्यभावान्नें फळ सांगतात.—) कारण अशा रीतीनें
ज्याचें इतरापासून निर्धारण केलें जातें त्याचेंच ज्ञान होतें (किंवा अशा
रीतीनेंच त्याचें ज्ञान होतें. कारण त्याचें इतरापासून निर्धारण केलें जातें.)
जसे—व्यवहारांत ‘नीळें, मोठें व सुगंधी कमळ’ असें ह्मणून इतर कमळा-
पासून निर्धारण केलें असता त्या विशिष्ट कमळाचें ज्ञान होतें.

(आतां या विशेषणविशेष्यभावविषयीं आक्षेप घेतात.)

ननु विशेष्यं विशेषणान्तरं व्यभिचराद्विशेष्यते । यथा नीलं रक्तं
चोत्पलमिति । यद्वा ह्यनेकानि द्रव्याण्येकजातीयान्यनेकविशेषण-
योगीनि तदा विशेषणस्यार्थवत्त्वम् । न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि । विशेष

णान्तरायागाद्यथाऽसावेक आदित्य इति । तथैकमेव च ब्रह्म न ब्रह्मा-
न्तराणि यभ्यां विशप्यत नीलोत्पलवत् ॥

अर्थ—अहो पण दुसऱ्या विशेषणाशीं व्यभिचार पावणार विशेष्यच
विशेषित केलें जातें. जसें निळें व लाल कमल ह्यांजे जेव्हा एका जातीचीं
अनेक द्रव्य अनेक विशेषणाशीं सबंध ठेवणारीं असतात तेव्हाच विशेष
णाला सार्थकत्व असतें एकाच वस्तूमध्ये विशेषणाचें सार्थकत्व नसत कारण
त्याच्या ठिकाणीं दुसऱ्या विशेषणाचा योगच नसतो जसा—ज एक आदित्य
आहे त्याचप्रमाण ब्रह्मही एक आहे दुसरीं अनेक ब्रह्म नाहींत, कीं ज्याच्या-
पासून नील कमलाप्रमाणें तें विशेषित-व्यावृत्त-केलें जाईल (ह्या ० जें
विशेष्य अनेक विशेषणाशीं व्यभिचार पावणारें असतें त्यालाच विशेषणाचे
योगान इतरांपासून व्यावृत्त करून दाखविता येतें कमळें लाल असतात,
निळीं असतात पादरीं असतात त्यामुळे कमल ह्या विशेष्याची लाल या
विशेषणानें निळ्या, पादऱ्या इत्यादि इतर कमळांपासून व्यावृत्ति करिता
येत त्यामुळे अनेक विशेषणांनीं युक्त असलेल्या एका जातीच्या अनेक
द्रव्याच्या ठिकाणींच विशेषणें सार्थ होतात. एकाच वस्तूच्या ठिकाणीं तीं
निरुपयोगी अनतात सूर्य हा एकच पदार्थ असल्यामुळे त्याला पादरा सूर्य,
लाल सूर्य, काळा सूर्य इत्यादि जसें ह्यागता येत नाहा त्याचप्रमाणें ब्रह्म
एकच असल्यामुळे तें सत्य ब्रह्म, ज्ञान ब्रह्म, अनन्त ब्रह्म इत्यादि ह्यांजें
संयुक्तिक नव्ह, असा याचा भावार्थ आता यापुढे भाष्यकार बरील शकेंच
समाधान करितात—),

न । लक्षणार्थत्वाद्विशपणानाम् नाय दाप । कस्मात् ।
यस्माल्लक्षणार्थप्रधानानि विशपणानि न विशपणप्रधानान्यय ।
क पुनर्लक्षणलक्ष्यपार्श्वविशपणविशप्ययोर्वा विशप इति । उच्यत ।
चमानजार्तीयस्य एव नियतकानि विशपणानि विशप्यस्य । लक्षण
। सर्वत एव यथाव्यकाशदात्राकाशमिति । लक्षणार्थं च वाक्य-
मित्यवाचाम ॥

अर्थ—हे ह्मणणे वरोवर नाही. कारण विशेषणें लक्षणार्थ आहेत. (ह्मणजे ब्रह्म जरी एकच असलें तरी त्याला सत्य, ज्ञान व अनंत हीं विशेषणें देण) हा काही दोष नाही. तो का (ह्मणून ह्मणाल तर सांगतो—) कारण तीं विशेषणें लक्षणार्थप्रधान आहेत. केवळ विशेषणार्थप्रधानच नाहीत. आता लक्षण-लक्ष्य व विशेषण-विशेष्य यांमध्ये विशेष कोणता आहे, ह्मणून विचाराल तर सांगतो. विशेषणें विशेष्याला समान जातीयांपासून निवृत्त करणारी असतात. पण लक्षणे लक्ष्याला (सजातीय, विजातीय इत्यादि) सर्वांपासून निवृत्त करणारी असतात. जस-अवकाश देणारें आकाश. (येथें अवकाश देणारें हें लक्षण आहे कारण तो अनन्यसाधारण धर्म आहे.) ‘ सत्य ज्ञानं० ’ इत्यादि वाक्य लक्षणार्थ आहे, हे आह्मी वर सांगितलें आहे. (आता पुनः विशेषणविशेष्यभावपक्षाचा आश्रय करून सांगतान—)

सत्यादिशब्दा न परस्पर संबध्यन्ते परार्थत्वात् । विशेष्यार्था हि ते । अत एकैको विशेषणशब्द परस्परं निरपेक्षो ब्रह्मशब्देन संबध्यते । सत्य ब्रह्म ज्ञान ब्रह्मानन्त ब्रह्मेति । सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यं । यद्रूपेण निश्चितं यत्तद्रूपं व्यभिचरद्वृत्तमित्युच्यते । अतो विकारोऽनृतं “ वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ” एव सदेव सत्यमित्यवधारणादतः सत्यं ब्रह्मेति ब्रह्म विकारान्निवर्तयति । अतः कारणत्वं प्राप्ते ब्रह्मणः । कारणस्य च कारकत्वं वस्तुत्वान्मूढदचिद्रूपता च प्राप्ताऽत इदमुच्यते ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं ज्ञातिरववाधो भावसाधनो ज्ञानशब्दो ब्रह्मविशेषणत्वात्सत्यानन्ताभ्यां सह । न हि सत्यताऽनन्तता च ज्ञानकर्तृत्वं सत्युपपद्यते । ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यं भवेदनन्तं च । यद्वि न हुतश्चित्प्रविमज्यते तदनन्तम् । ज्ञानकर्तृत्वे च ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न म्यात् । “ यत्र नान्यद्विजानाति स भूमा ” “ अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पम् ” इति श्रुत्यन्तरात् ॥

अर्थ—वरील वाक्यांतील सत्यादि-शब्दांचा परस्परसंबंध नाही. कारण ते परार्थ आहेत. ते शब्द विशेष्याकरितां आहेत. यास्तव एकेक विशेषणशब्द परस्पर अपेक्षा न धरतां 'सत्यं ब्रह्म, ज्ञानं ब्रह्म, अनन्तं ब्रह्म,' अशा रीतीने ब्रह्मशब्दाशीं संबद्ध होतो. 'सत्यमिति-' ज्या रूपानें जें निश्चित केलेलें असतें तें रूप व्यभिचार पावत नाही, तें सत्य व ज्या रूपानें जें निश्चित असतें तें रूप व्यभिचार पावणारें असल्यास त्याला 'अनृत' असें ह्मणतात. ह्मणूनच विकार अनृत आहे. कारण 'विकार, हें केवळ वाणीनेंच आरंभ करितां येण्या-जोगें नांव आहे (शब्दमात्र आहे) मृत्तिकाच सत्य आहे,' अशा प्रकारें सत्य सत्य आहे, असें अवधारण केलेलें आहे. यास्तव 'सत्यं ब्रह्म' हें विशेषण ब्रह्माला विकारापासून निवृत्त करतें. त्यामुळे ब्रह्माला कारणत्व प्राप्त झालें व कारणाला कारकत्व असतें कारण कोणतेंही कारण वस्तु असते (व वस्तुच क्रियेचें कारक होऊं शकतें.) त्याचप्रमाणें त्या कारण ब्रह्माला मृत्तिकेप्रमाणें अचिद्रूपत्व (ह्म० जडत्वही) प्राप्त झालें त्यासाठीं 'ज्ञानं ब्रह्म' असें झटलें जातें. ज्ञान ह्मणजे ज्ञप्ति, बोध (अनुभव). येथील हा ज्ञानशब्द भावव्युत्पत्तिक आहे (ह्म० ज्ञप्तिः-ज्ञानपणा, जाणणेंपणा, जाणीव, असा ज्ञानाचा भाव, हा त्या ज्ञानशब्दाचा अर्थ आहे.) कारण तो शब्द सत्य व अनन्त या दोन विशेषणासह ब्रह्माचें विशेषण आहे. त्या ब्रह्माला ज्ञानकर्तृत्व आहे, असें जर झटलें तर सत्यता व अनन्तता उपपन्न होत नाही. कारण ज्ञानकर्तृत्वानें विकार पावणारें ब्रह्म सत्य व अनन्त कसें असेल? कारण जें कशापासूनही विशेषेंकरून विभक्त केलें जात नाहीं तें अनन्त होय. पण ब्रह्माला ज्ञानकर्तृत्व आहे, ह्म० तें जाणणारें आहे, असें झटलें कीं, ज्ञेय-विषय व ज्ञान-वृत्ति याहून तें विभक्त होतें, त्यामुळे त्याला अनन्तता नसते. कारण 'ज्या अनन्त तत्त्वामध्ये अन्य विज्ञाता अन्य साधनानें अन्य वस्तु जाणव नाही तो भूमा पण ज्या तत्त्वामध्ये अन्य विज्ञाता अन्य साधनानें अन्य विषय पहातो तें अन्य आहे,' अशी दुसरी (छान्दोग्य) श्रुति आहे.

(विशेष वस्तूंचा निषेध तदितर वस्तूंना अनुज्ञा देतो, असा न्याय आहे. त्याला अनुसंखन वरील श्रुतिवचनाविषयी शंका घेऊन समाधान करितात.—)

नान्यद्विजानातीति विशेषप्रतिषेधादात्मानं विजानातीति चेन्न । भूमलक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादि भूम्नो लक्षणविधिपरं वाक्यम् । यथा प्रसिद्धमेवान्योऽन्यत्पश्यतीत्येतदुपादाय यत्र तच्चास्ति स भूमेति भूमस्वरूपं तत्र ज्ञाप्यतेऽन्यग्रहणस्य प्राप्तप्रतिषेधार्थत्याज्यं स्वात्मानि क्रियास्तित्वपरं वाक्यम् । स्वात्मनि च मेदाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः । आत्मनश्च विज्ञेयत्वं ज्ञात्रभावप्रसङ्गः । ज्ञेयत्वेनेव विनियुक्तत्वात् । एक एवाऽऽत्मा ज्ञेयत्वेन ज्ञातृत्वेन चोभयथा भवतीति चेन्न युगपदनेशत्वात् । न हि निरवयवस्य युगपज्ज्ञेयज्ञातृत्वोपपत्तिः । आत्मनश्च घटादिवद्विज्ञेयत्वं ज्ञानोपदेशानर्थक्यम् । न हि घटादिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेशोऽर्थवान् । तस्माज्ज्ञातृत्वं सत्यानन्त्यानुपपत्तिः । सन्मात्रत्वं चानुपपन्नं ज्ञानकर्तृत्वादिविशेषवच्च सति । सन्मात्रत्वं च सत्यत्वम्, तत्सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सत्यानन्तशब्दाभ्यां सह विशेषणत्वेन ज्ञानशब्दस्य प्रयोगाद्भावसाधनो ज्ञानशब्दः । ज्ञानं ब्रह्मेति कर्तृत्वाविकारकनिवृत्त्यर्थं मुदादिवद्विदूषतानिवृत्त्यर्थं च प्रयुज्यते । ज्ञानं ब्रह्मेतिवचनात्प्राप्तमन्तव्यत्वम् । लौकिकस्य ज्ञानस्यान्तवच्चदर्शनात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमाह—अनन्तमिति ॥

अर्थ—अहो पण त्या श्रुतीत 'दुसरें जाणत नाहीं' असा विशेष निषेध केला असल्यामुळे पुढे-ज्ञाता त्या तत्त्वामध्ये आपल्याला जाणतो असा अर्थ निष्पन्न होतो. झणून जर झणाल तर बरोबर नाहीं. कारण तें वाक्य भूमलक्षणविधिपर आहे झणजे भूमाच्या लक्षणाचें विधान करणारें आहे. ह्म० 'यत्र नान्यत्पश्यति' हें वाक्य भूमान्या लक्षणाचें विधान करायलास प्रवृत्त झालेलें आहे. लोकाची जशी प्रसिद्धि आहे (अनुभव आहे)

तिला अनुसरूनच भूम्याहून अन्य द्रष्टा भूम्याहून पृथक् विषय पहातो, ह्या वस्तुस्थितीचा अर्गाकार करून ' जेथें तें (अन्यदर्शन) नाहीं तो भूमा ' असें ह्मणून तेथें भूमस्वरूप जाणविलें जातें (भूमस्वरूपाचें ज्ञान करून दिलें जातें) त्यात ' अन्य ' या शब्दाचें जें ग्रहण केल आहे तं प्रात द्वैताचा निषेध करण्यासाठीं असल्यामुळे ' नान्यद्विजानाति ' हें वाक्य स्वात्म्यामध्ये क्रिया असते, (ह्म० आपल्याच ठिकाणीं आपल्याला क्रिया करता येते) असें सांगावयास प्रवृत्त झालेलें नाहीं स्वात्म्यामध्ये भेदाचा अभाव असल्यामुळे त्याच्या विज्ञानाची अनुपपत्ति आहे (ह्म० स्वात्मा निराळा राहून इतर अनात्म-विषयाप्रमाणें आपल्याला जाणू शकत नाहीं) शिवाय आत्म्याला जर विज्ञेयत्व आहे, असें झटले तर ज्ञात्याचाच अभाव होण्याचा प्रसंग येणार. (कारण आत्माही विज्ञेय ह्म० विज्ञानाचा विषय ज्ञात्यावर ज्ञाता कोठचा ?) कारण आत्म्याचा ज्ञेय वानेंच विनियोग झालला असतो. वरें ' एकच आत्मा ज्ञेयत्वानें व ज्ञातृ वानें दोन प्रकारचा हातो ह्म० तो एकच ज्ञेय व ज्ञाता होतो ' असें ह्मणाल तर तेंही बरोबर नाहीं कारण एकाच वेळीं आत्मा उभयरूप होऊ शकत नाहीं कारण त्याला अश नाहीं. निरवयव आत्म्याचें एकाच वेळीं ज्ञेयत्व व ज्ञातृत्व याची उपपत्ति लागत नाहीं (ह्म० निरवयव आत्म्यानें एकाच वेळीं ज्ञाता व ज्ञेय असें उभयरूप होण युक्त नव्हे) शिवाय आत्म्याला घटादिकाप्रमाणें विज्ञयत्व आहे, असें जर झटलें तर ज्ञानोपदेशाचें आनर्थक्य हातें (ह्म० त्या जडाला ज्ञानाचा उपदेश करणे व्यर्थ होतें) कारण घटादिकाप्रमाणें प्रसिद्ध असलेल्या ज्ञाता ज्ञानाचा उपदेश अर्थवान् (सार्थ, उपयोगी) होत नाहीं तस्मात् ब्रह्माला ज्ञातृत्व आहे असें झटलें कीं त्याच्या अनन्तत्वाची अनुपपत्ति होते तसेंच त्याला ज्ञानकर्तृत्वादि विशेषवत्त्व आहे, असें झटलें कीं, त्याचें सन्मात्रत्व (ह्म० केवल सत्त्व) अनुपपन्न होतें. सन्मात्रत्व ह्म० सत्यत्व कारण छान्दोग्यात त्या सत्त्वा उद्देशून ' तें सत्य ' असें झटलें आहे तस्मात् सत्य व अनन्त या शब्दासहवर्तमान ज्ञानशब्दाचा विशेषणत्वानें प्रयोग केलेला अस

ल्यामुळे ज्ञानशब्द भावसाधन ह्म० भावव्युत्पत्तिक आहे. 'ज्ञानं ब्रह्म' हे विशेषण कर्तृत्वादि कारकांची निवृत्ति करण्यासाठी व मृत्तिकादिकांप्रमाणे अचिद्रूपतेची (जडतेची) निवृत्ति करण्यासाठी योजले आहे. पण 'ज्ञानं ब्रह्म' असें झटलेले असल्यामुळे ब्रह्माला अन्तवत्त्व प्राप्त होतें. कारण लौकिक ज्ञानाला अन्तवत्त्व असतें, असा अनुभव येतो. यास्तव त्याच्या निवृत्ती-करितां 'अनन्त' असें झटले आहे.

(असे, सत्यादि शब्द ब्रह्माला इतर जडादि पदार्थांपासून व्यावृत्त करण्यासाठी आहेत, असें जे वर झटले आहे त्याविषयी शंका घेऊन समाधान करितात—)

सत्यादीनामनृतादिधर्मनिवृत्तिपरत्वाद्भिः शेषस्य ब्रह्मण उत्प-
लादिवदप्रसिद्धत्वात्

“मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः ।

एष चन्ध्यासुतो याति शशग्रूढधनुर्धरः ॥”

इतिवच्छून्यार्थतेव प्राप्ता सत्यादिवाक्यस्येति चेन्न लक्षणा-
र्थत्वात् । विशेषणत्वेऽपि सत्यादीनां लक्षणार्थप्राधान्यमित्यवो-
चाम । शून्ये हि लक्ष्यजन्यकं लक्षणवचनं लक्षणार्थत्वान्मन्यामहे
न शून्यार्थेति । विशेषणार्थत्वेऽपि च सत्यादीनां स्वार्थापरि-
त्याग एव ॥

अर्थ—“अहो पण 'सत्यं ज्ञानं०' इत्यादि वाक्यांतील सत्यादि शब्द अनुतादि धर्मांची निवृत्ति करण्यासाठी असल्यामुळे व विशेष्य जें ब्रह्म तें कमलादि इतर विशेष्यांप्रमाणें प्रसिद्ध नसल्यामुळे 'मृगजळांत स्नान केलेला, आकाशपुण्याचा किरीट मस्तकावर घातलेला व सशाच्या शिंगाचें धनुष्य धारण करणारा हा वंध्यापुत्र जात आहे,' या वाक्याप्रमाणें 'सत्यं ज्ञानं' या वाक्यालाही शून्यार्थत्वच प्राप्त होतें.” (ह्म० कमलादिक विद्यमान पदार्थ प्रत्यक्षादि प्रमाणाचे विषय असतात. पण ब्रह्म तसें नाही. केवळ सत्यादि पदेच पदार्थाविषयी प्रमाण होऊ शकत नाहीत. कारण तीं केवळ व्यावृत्ती-

करिता आहेत यास्तव हें वाक्य शून्यार्थ आहे ह्म० त्याचा अर्थ शून्य आहे)
 असें ह्मणाल तर ते बरोबर नाही कारण त्याला लक्षणार्थत्व आहे (ह्मणजे
 तें वाक्य ब्रह्माच्या लक्षणांकरिता आहे.) सत्यादिशब्दाना विशेषणत्व जरी
 असलें तरी लक्षणार्थाचें प्राधान्य आहे (ह्म० त शब्द मुख्यतः लक्षणार्थ
 आहेत,) असें आह्मी वर (पृष्ठ ८१) सांगितलें आहे त्याचें लक्ष्य जर
 शून्य असल तर ' सत्य ज्ञान० ' इत्यादि लक्षणवचन अनर्थक हाईल पण
 ज्यापशी त्या वचनाला लक्षणार्थत्व आहे त्याशी त्याला शून्यार्थत्व नाही
 (ह्म० त्याचें लक्ष्य शून्य नाही), असें आह्मी मानतो (विशेष्य कोष-
 त्याही प्रमाणानें सिद्ध होणारें असल ह्मणजे पुरे आहे तें कमलाप्रमाणे प्रत्यक्ष
 प्रमाणानेंच सिद्ध झालें पाहिजे, असा काहीं नियम नाही रजुसर्पादि मिथ्या
 विषयाचेंही अधिष्ठान सत् असतें प्रपंचही दृश्य, जड, इत्यादि असल्यामुळें
 मिथ्या आहे, असें कळतें त्यामुळें त्याचेंही अधिष्ठान सत् सभवतें. त्याच्या
 विशेष स्वरूपाचें लक्षण सांगण्यासाठी ' सत्य ज्ञान० ' ह वाक्य आहे त्यामुळें
 त्याचा अर्थ शून्य आहे असें ह्मणता येत नाही. बरें, सत्यादिशब्दाना विशेष-
 णार्थत्व आहे, अस समजल तरी काहीं विषयही नाही, असें सांगतात-)
 सत्यादि शब्दाना विशेषणार्थत्व आहे, अस जरी मानलें तरी त्याच्या स्वार्थाचा-
 सत्त्वत्वादिकाचा-परित्याग करिताच येत नाही (निळें, मोठें इत्यादि विशेष-
 णपद विशेष्याला आपला अर्थ समर्पण करून लाल, लहान इत्यादि
 विरुद्ध अर्थाची व्यावृत्ति करितात, असच प्रसिद्ध आहे त्याच न्यायानें
 सत् शब्द अत्राधित सत्त्वं या अर्थी प्रसिद्ध आहे, ज्ञानशब्द स्वप्रकाश विषय
 ज्ञानामध्य प्रसिद्ध आहे आणि अनतशब्द व्यापक या अर्थी प्रसिद्ध आहे
 त्यामुळ तीं तीन विशेषणें विशेष्य ब्रह्माला स्वार्थाचें समर्पण करून विरुद्ध
 अर्थाचें निवर्तन करितात त्यामुळ त्याच केवळ व्यावृत्तीतच पर्यवसान होत,
 असें ह्मणता येत नाही, असा याचा अर्थ (शिवाय विशेषणाच व्यावर्त-
 कत्व व्यापक्य असलें तरच सभवत. यास्तव ज्याची व्यावृत्ति करावयाची
 ते धर्म नसल्यास सत्यादिकाच विशेषणत्वच अनुपपन्न होत. त्यामुळ त्यांना

विशेषण क्षणावयाचें शक्यता त्याचा अर्थही शून्य नाही, असेंच समजणें भाग आहे, असें सांगतात—)

शून्यार्थत्वे हि सत्यादिशब्दानां विशेष्यनियन्तृत्वानुपपत्तिः । सत्याद्यर्थैरर्थवत्त्वे तु तद्विपरीतधर्मवद्भूतयोः विशेष्यभ्यां ब्रह्मणो विशेष्यस्य नियन्तृत्वमुपपद्यते । ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थेनार्थवानेव । तत्रानन्तशब्दोऽन्तवत्त्वप्रतिषेधद्वारेण विशेषणम् । सत्यज्ञानशब्दौ तु स्वार्थसमर्पणेनैव विशेषणे भवतः ॥

अर्थ—सत्यादिशब्दानां जर शून्यार्थत्व आहे, असें मानले तर त्यांना विशेष्यनियतृत्व आहे, असें समजणें अनुपपन्न होईल. (क्ष० ते शब्द विशेष्याचें नियमन करणारे आहेत, असें झणता येणार नाही) पण तेंच त्या शब्दानां सत्यादि अर्थानीं अर्थवत्त्व आहे, असें जर समजले तरच त्यांच्या विपरीत धर्मांनीं युक्त असलेल्या विषयापासून विशेष्य ब्रह्माचे नियन्तृत्व उपपन्न होतं. शिवाय ब्रह्मशब्दही स्वतःच्या अर्थानें अर्थवान्च आहे, (कारण ब्रह्म धातूपासून झालेल्या त्याचा वृद्धि, महत्त्व हा अर्थ आहे तें महत्त्व देशकालवस्तुपरिच्छेदरहित आहे. त्यामुळे त्याचें पर्यवसान निरतिशय महत्त्वयुक्त धर्मां ब्रह्मार्थ होतं. तस्मात् ब्रह्मशब्द बंध्यापुत्रादिशब्दांसांगता नाही. तर त्याहून विलक्षण आहे. असो, आता सत्यादि तीन विशेषणांचा अवान्तर भेद सांगतात—) सत्यादि तीन विशेषणांतील अनन्त हा शब्द ब्रह्माच्या अनन्तत्वाचा निषेध करून त्याच्या द्वारा ब्रह्माचें विशेषण होतो. पण सत्य व ज्ञान हे शब्द तर स्वतःचा अर्थ समर्पण करूनच विशेषण होतात. (अनन्त या पदानें ब्रह्माचें आत्मैक्य सांगितले आहे, अशा अभिप्रायानें ऐक्यामयें शास्त्राचें तात्पर्य आहे, असें दाखवितात—)

तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन इति ब्रह्मण्येवाऽऽत्मशब्दप्रयोगाद्देवितुरात्मा ब्रह्म । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति च तत्प्रवेशाच्च । तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशदिति च तस्यैव जीवरूपेण शरीरप्रवेश दर्शयति । अतो वेदितुं स्वरूपं ब्रह्म ॥

अर्थ—याच वल्लीमध्ये पुढें 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इ० त्या या प्रसिद्ध आत्म्यापासून आकाश झाला; असें झणून ब्रह्म या अर्थीच आत्मशब्दाचा प्रयोग केला आहे. त्यामुळे जाणणान्याचा आत्मा ब्रह्म आहे. 'या आनन्दमय आत्म्याला जाणतो,' इ० तो मी आहे असें जाणतो असेंही झटलें आहे. त्याचाच प्रवेश सांगितला आहे. त्या सर्व कार्य—समूहाला उत्पन्न करून तो सद्या त्यातच मागून शिरला. अशा प्रकारें त्याचाच जीवरूपान शरीरप्रवेश दाखविला आहे. यास्तव ब्रह्म वेत्त्याचें स्वरूप आहे. (यावर शका घेऊन समाधान करितात—)

एवं तर्ह्यात्मत्वाज्ज्ञानकर्तृत्वम् । आत्मा ज्ञातृति हि प्रसिद्धम् । सोऽकामयतेति च कामिनो ज्ञानकर्तृत्वप्रसिद्धिः । अतो ज्ञानकर्तृत्वाज्ज्ञातिर्ब्रह्मेत्ययुक्तमनित्यत्वप्रसङ्गाच्च । यदि नाम ज्ञातिज्ञानमिति भावरूपता ब्रह्मणस्तथाऽप्यनित्यत्वं प्रसज्येत पारतन्त्र्यं च । धात्वर्थानां कारकापेक्षत्वात् । ज्ञानं च धात्वर्थोऽतोऽस्यानित्यत्व परतन्त्रता च । न, स्वरूपाव्यतिरेकेण कार्यत्वोपचारात् । आत्मनः स्वरूपं ज्ञातिर्न ततो व्यतिरिच्यतेऽतो नित्येव तथाऽपि बुद्धेरुपाधिलक्षणायाश्चक्षुरादिवारैर्विषयाकारेण परिणामिन्या ये शब्दाधाकारावभासास्त आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एवाऽऽत्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते । तस्मादात्मविज्ञानावभासाश्च ते विज्ञानशब्दवाच्याश्च धात्वर्थभूता आत्मन एव धर्मा विक्रियारूपा इत्यविवेकिभिः परिकल्प्यन्ते ॥

अर्थ—असें जर असेल तर ब्रह्माला आत्मत्व असल्यामुळे ज्ञानकर्तृत्वही आहे, असें होईल, कारण आत्मा ज्ञाता आहे ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. 'तो कामना—इच्छा करता झाला,' या वाक्यानें अशी कामनावान् ईश्वराच्या ज्ञानकर्तृत्वाची सिद्धि होते. यास्तव ब्रह्माला ज्ञानाचें कर्तृत्व असल्यामुळे ब्रह्म ज्ञातिरूप आहे, असें झणणें अयुक्त आहे तसाच अनित्यत्व प्रसंगही येतो. इ० 'ज्ञातिः ज्ञानं' अशी ब्रह्माची भावरूपता इ० भावव्युत्पत्ति जरी घेतली तरी त्याला अनित्यत्व व पारतन्त्र्य हीं दोन्ही प्राप्त होतात. कारण धात्वर्थानां कारकापेक्षत्व असते. (इ० धात्वर्थांला कर्ता, कर्म इत्यादि कारकांची

अपेक्षा असते. ' शप् ' धातूचा ज्ञान हा अर्थ आहे. त्यामुळे त्याला अनित्यत्व व पारतन्त्र्य आहे. पण ही शंका दरोबर नाही. कारण तें ज्ञान ब्रह्माच्या स्वरूपाहून व्यतिरिक्त नसल्यामुळे त्याला ' कार्य ' असें जें हटलें आहे तें औपचारिक आहे. ह्मणजे ज्ञाति हें आत्म्याचें स्वरूप आहे. त्यामुळे तें त्याहून निराळें नाही. धास्तव ती ज्ञाति नित्यच आहे. तथापि चक्षुरादि इंद्रियाच्या द्वारा बाहेर पडून विषयाच्या आकारानें परिणाम पावणाऱ्या उपाधिरूप बुद्धीचे जे शब्दाद्याकारानें अवभास होतात ते आत्मविज्ञानाचे विषयभूत होत. ते उत्पन्न होत असताना आत्मविज्ञानानें व्याप्त होतसातेच उत्पन्न होतात. ह्मणून ते धात्वर्थभूत व विज्ञानशब्दवाच्य असे आत्मविज्ञानाचे अवभास, आत्म्याचेच विकाररूप धर्म आहेत, अशीं अविवेक्यांकडून परिकल्पना केली जाते. (मग असें जर आहे तर ब्रह्माला सर्वज्ञत्व तरी कोठेचें ? अशी आशका घेऊन सांगतात—)

यत्तु यद्ब्रह्मणो विज्ञानं तत्सवितृप्रकाशवदग्न्युष्णवच्च ब्रह्म-
स्वरूपाव्यतिरिक्तं स्वरूपमेव तन्न तत्कारणान्तरसव्यपेक्षम् । नित्य-
स्वरूपत्वात् । सर्वभावानां च तेनाविभक्तदेशकालत्वात्कालाकाशा-
विकारणत्वाच्च निरतिशयसूक्ष्मत्वाच्च न तस्यान्यदविद्यं सूक्ष्मं
व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वाऽस्ति तस्मात्सर्वज्ञं तद्ब्रह्म ।
मन्त्रवर्णाच्च—“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणो-
त्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुर्ग्रह्यं पुरुषं
महान्तम्” इति । “न हि विज्ञातुर्विज्ञातार्यपरिलोपो विद्यतेऽविनाशि-
त्याच्च तु तद्विद्वितीयमस्ति ” इत्यादिश्रुतेश्च ॥

अर्थ—परंतु त्या ब्रह्माचे जें विज्ञान तें सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें किंवा अग्नीच्या उष्णतेप्रमाणें ब्रह्मस्वरूपाहून व्यतिरिक्त नाही. तें त्याचें स्वरूपच आहे. तें दुसऱ्या कारणाची अपेक्षा करणारें नाही. कारण त्याला नित्यस्वरूपता आहे; सर्व भावपदार्थांना त्याहून अविभक्त देशकालत्व आहे; (ह्मणजे सर्व भावाचा देश व काल या ब्रह्माच्या देश-कालाहून पृथक्

नाहीं. ब्रह्माच्या देशात व कालांतच त्यांच्या देशाचा व कालाचा अन्तर्भाव होतो.) तसेंच तें ब्रह्म काल, आकाश इत्यादिकांचेही कारण आहे व निरातिशय सूक्ष्म आहे. त्या ब्रह्माला न कट्टणारें असें दुसरें सूक्ष्म, आढ असलेलें, दूर असलेलें, भूतकालीन, वर्तमान कालीन किंवा भविष्यत्कालीन काहीं नाहीं. यास्तव तें ब्रह्म सर्वज्ञ आहे. (ब्रह्मामध्ये नित्य ज्ञान असतें, याविषयीं मंत्राची संमति दाखवितात—) अशा अर्थाचा मंत्रवर्णही आहे. “तो परमात्मा हस्त-पादरहित पण मोठा बेगवान् (दूर जाणारा) व हात नसतानाही सर्व ग्रहण करणारा आहे. तो चक्षुरिन्द्रियरहित असूनही सर्व पाहणो. श्रोत्रेन्द्रियरहित असूनही ऐकतो. तो अन्तःकरणशून्य असला तरी सर्व बेयाळा जाणतो. पण त्याचा जाणता-त्याला जाणणारा-दुसरा कोणी नाहीं. तो सर्वांचें कारण असल्यामुळे त्याला प्रथम व परिपूर्ण असल्यामुळे पुरुष व महान्त असें म्हणतात. ” अशा अर्थाचें श्वेताश्वतरोपनिषदाचें वचन आहे. “ विज्ञात्याच्या विज्ञानशक्तीचा विशेष प्रकारें सर्वथा लोप संभवत नाहीं, ” व “ तें द्वितीय नाहींच ” असें बृहदारण्यकाचें वचन आहे. (त्यामुळे ‘ ब्रह्म अनित्य आहे. कारण त्याला ज्ञानत्व आहे; लौकिक ज्ञानाप्रमाणें, ’ हें अनुमानही बाधित होतें, असें सांगतात—)

विज्ञानादृष्टस्वरूपान्यव्यतिरेकात्कारणादिनिमित्तानपेक्षत्वाच्च व-
द्वणो ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि नित्यत्वप्रसिद्धिरतो नैव धात्वर्थस्तद-
क्रियारूपत्वात् । अत एव च न ज्ञानकर्तृ, तस्मादेव च न
ज्ञानशब्दवाच्यमपि 'तद्ब्रह्म । तथाऽपि तदाभासवाचकेन बुद्धि-
धर्मविषयेण ज्ञानशब्देन तद्वक्ष्यते न नृच्यते । शब्दप्रवृत्तिहेतु-
जात्याविधर्मरहितत्वात् । तथा सत्यशब्देनापि सर्वविशेषप्रत्य-
स्तमितस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणो वास्तवत्तासामान्यविषयेण सत्यशब्देन
लक्ष्यते सत्यं ब्रह्मेति न तु सत्यशब्दवाच्यमेव ब्रह्म । एवं सत्या-
दिशब्दा इतरतरंगनिधायन्यान्यनियम्यनियामकाः सन्तः सत्या-
दिशब्दवाच्यात्ताप्रियतंका ब्रह्मणो लक्षणार्थाच्च भवन्तीत्यतः

सिद्धं “ यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ”
“ अनिरुक्तेऽनिलयने ” इति चावाच्यत्वं नीलोत्पलवद्वाक्या-
र्थत्वं च ब्रह्मणः ॥

अर्थ—विज्ञातृस्वरूपास्य ज्ञानाहून तें ज्ञान पृथक् आहे व त्याला
करणादि निमित्तांची अपेक्षा नाही. त्यामुळे ब्रह्माला ज्ञानस्वरूपत्व जरी
असलें तरी त्याच्या नित्यत्वाची सिद्धि होते. त्यामुळे तें ज्ञान हा धात्वर्थ
नव्हे. कारण ते ज्ञान किर्यारूप नाही. ह्मणूनच ब्रह्म ज्ञानकर्तृही नाही. (ह्म०
ज्ञात, जाणणें या क्रियेचा कर्ताही तें नाही.) त्यामुळेच ते ब्रह्म ज्ञानशब्द-
वाच्यही नव्हे. (ह्मणजे ज्ञान या वाचकशब्दाचा तें वाच्य-अर्थही नाही.
त्याला ज्ञान असेंही ह्मणता येत नाही.) तथापि ज्ञानाच्या आभासाचा
वाचक व बुद्धिधर्मविषय असा जो ज्ञानशब्द त्याच्या योगानें तें लक्षिलें
जातें; बोललें जात नाही कारण तें शब्दाच्या प्रवृत्तीला निमित्त होणाऱ्या
जाति, गुण, क्रिया व सत्त्व या धर्मीनीं रहित आहे. त्याचप्रमाणें तें ब्रह्म
सत्यशब्दानेंही वाच्य नाही. कारण त्याचें स्वरूप सर्व विशेषशून्य आहे.
यास्तव बाह्य सत्ताजाति हा ज्याचा विषय आहे अशा सत्यशब्दानें तें
‘ सत्यं ब्रह्म ’ अशा रीतीनें लक्षित होतें. पण तें ब्रह्म सत्यशब्दवाच्यच
नाहीं. येणेंप्रमाणें सत्य, ज्ञान व अनन्त हे शब्द एकमेकांच्या सनिध एक-
मेकांचे नियमनियामक होऊन सत्यादिशब्दाच्या अर्थापासून ब्रह्माची
निवृत्ति करणारे व त्याच्या लक्षणाच्या उपयोगी, असे होतात. तस्मात् ‘मनासह
वाणी ज्याला प्राप्त न होताच निवृत्त होते,’ ‘ अनिरुक्त, अनिलयन ’ इत्यादि
वाक्यावरून ब्रह्माचें अवाच्यत्व व नील कमलाप्रमाणे अवाक्यार्थत्व सिद्ध
झाले. (ह्म० वाचकशक्तीनें तीं पद ब्रह्माचा बोध करितात, असें मानलेलें
नसल्यामुळे तें सत्यादिशब्दाचें वाच्य होत नाही व सर्व अनिष्टाचा व्यव-
च्छेद करून एका ब्रह्मालाच लक्ष्य-व मानलेलें असल्यामुळे ब्रह्माला गुण-गुणी
इत्यादि ससर्ग-वाक्यार्थ-व नाही, असा भावार्थ)

यो वेद निहितं गुहाया परमे व्योमन् ।

तद्यथाव्याख्यातं ब्रह्म यो वेद विजानाति निहितं स्थितं गुहायाम् । गूढतेः संवरणार्थस्य निगूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्था इति गुहा बुद्धिः । गूढावस्यां भोगापवर्गां पुरुषार्थाविति वा तस्यां परमे प्रकृष्टे व्योमन्व्योमन्याकाशोऽव्याकृताख्ये । तद्धि परमं व्योम “ एतस्मिन्ब्रह्मक्षरं गार्ग्याकाशः ” इत्यक्षरसंनिकर्षात् । गुहायां व्योम्नीति वा सामानाधिकरण्यादव्याकृताकाशमेव गुहा । तत्रापि निगूढा सर्वे पदार्थास्त्रिषु कालेषु कारणत्वात्सूक्ष्मतरत्वाच्च । तस्मिन्तन्निहितं ब्रह्म । हृदमेव तु परमं व्योमेति न्याय्यं विज्ञानाङ्गत्वेनोपासनाङ्गत्वेन व्योम्नो विवक्षितत्वात् ॥

अर्थ—वर जसे व्याख्यान केले आहे तशा प्रकारचे तें ब्रह्म जो गुहेमध्ये स्थित आहे, असें जाणतो ‘ गूढ=संवरणे ’ असा पाणिनीचा धातु-पाठ आहे त्या संवरण ह्मणजे आच्छादन या अर्थी असलेल्या गूढ धातु-पासून गुहा हा शब्द झाला आहे ज्ञान, ज्ञातृ व ज्ञेय हे पदार्थ जिच्यामध्ये अगदीं गूढ आहेत ती गुहा ह्मणजे बुद्धि. किंवा जिच्यामध्ये भोग व मोक्ष हे पुरुषार्थ अत्यंत गूढ आहेत ती गुहा. जिच्यातील परम ह्मणजे प्रकृष्ट अतिशय उत्कृष्ट अव्याकृतसज्ञक आकाशात (तें ब्रह्म स्थित आहे, असें जो जाणतो) कारण तें अव्याकृतच परम आकाश आहे. कारण ‘ हे गार्गि, सरोत्तर या अक्षरामध्ये आकाश ओतप्रोत आहे. ’ अशा अर्थाच्या श्रुतीत त्या आकाशाशीं अक्षराचा सनिकर्ष सांगितला आहे. (सनिकर्ष ह्मणजे सामीप्य); किंवा ‘ गुहाया व्योम्नि ’ या दोन पदार्थें सामानाधिकरण्य असल्यामुळे अव्याकृताकाशच गुहा आहे. त्या गुहेतही सर्व पदार्थ निकालीं निगूढ आहेत. कारण ते अव्याकृताकाश सर्वांचे कारण आहे व अतिशय सूक्ष्म आहे. त्याच्या आत ब्रह्म स्थित आहे. (वर गुहाशब्दाचे दोन अर्थ केले आहेत. एक गुहा झ० बुद्धि, व दुसरा गुहा झ० अव्याकृत आकाशच. पहिल्या अर्थी बुद्धीत अनुगत असलेले जें अव्याकृत आकाश त्यात ब्रह्म

आहे, असा अर्थ होतो. आकाशशब्दाचा भूताकाश हा मुख्य अर्थ आहे. पण भूताकाश कार्य असल्यामुळे अपर आहे, व अव्याकृताकाश कारण असल्यामुळे पर आहे. त्याचप्रमाणे अव्याकृताचे अक्षर ब्रह्माशी सामीप्य आहे. त्यामुळे त्यांत तं राहतं, असे ह्मणतां येतं. ह्मणून येथे व्योमशब्दाने अव्याकृत लक्षित होतं. पण 'गुहाया' व 'व्योमन् (व्योम्नि)' हीं दोन पदे व्यधिकरण नसून समानाधिकरण आहेत; ह्मणजे त्यांच्यामध्ये विशेषण-विशेष्यभाव आहे, असे जर समजलें तर अव्याकृत हीच गुहा असून त्यांत ब्रह्म स्थित आहे, असा अर्थ निष्पन्न होतो. पण भाष्यकारांनीं हीं दोन्ही व्याख्यानं पूर्वीच्या व्याख्यात्यांच्या अनुरोधाने केली आहेत. त्यांना स्वतःला तीं संमत नाहींत. यास्तव आता स्वतःचा अभिप्राय प्रकट करितात—) 'तु हार्द एव परमं व्योम इति न्याप्यं' (परमे व्योमन् (व्योम्नि) गुहायां ब्रह्म (साक्षितया) निहितं अभिव्यक्तं इति व्याख्यानं युक्तम्) पण इदयावच्छिन्न आकाशांत जी बुद्धि या नांवाची गुहा आहे तिच्यामध्ये ब्रह्म साक्षिरूपाने अभिव्यक्त झालें आहे, असे व्याख्यान करणें, सयुक्तिक आहे. (कारण द्रष्टव्याशीं अमिन्न असलेल्या ब्रह्माचे अपरोक्ष ज्ञान इदयातच होतें.) कारण तें आकाश विज्ञानाचें अंग व उपासनेचें अंग या रूपाने विवक्षित आहे. (पण भूताकाशाला 'परम व्योम' ह्मणणें उपपन्न होत नाहीं, ह्मणून ह्मणाल तर सागतीं—)

“ यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदय आकाशः ” इति. श्रुत्यन्तरात्मसिद्धं हार्दस्य व्योम्नः परमत्वम् । तस्मिन्हार्दे व्योम्नि या बुद्धिर्गुहा तस्यां निहितं ब्रह्म तद्वृत्त्या विविक्ततयोपलभ्यत इति । न ह्यन्यथा विशिष्टदशकालसंयन्धोऽस्ति ब्रह्मणः सर्वगतत्याग्विर्विशेषत्वाच्च ॥

अर्थ—“ तो जो शरीरसज्ञक पुरुषाच्या बाहेरील आकाश; जो पुरुषाच्या आतील आकाश व जो हा हृदयांत आकाश ” अशा दुसऱ्या श्रुतीवरून हृदयस्थ आकाशाचें परमत्व प्रसिद्ध आहे. त्या हार्द (हृदयांत)

आकाशात जी बुद्धि-गुहा तिच्यामध्ये ब्रह्म निहित आहे. ह्मणजे बुद्धिवृत्तीने ते अगदी स्पष्टपणे उपलब्ध होते (अहो पण निहित ह्मणजे स्थित, असे असताना त्याचे व्याख्यान-अगदी स्पष्टपणे उपलब्ध होतें,—असें कसे करता ? ह्मणून कोणी विचारील तर सांगतात—) कारण त्यावाचून (ह्म० अवि-यावस्थेत उपलब्ध हाणें, यावाचून) ब्रह्माचा विशिष्ट देश व काल याच्याशी संबध असत नाही. कारण ते सर्वगत व निर्विशेष आहे.

सोऽस्तुते सर्वान्कामान्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति ।

स एव ब्रह्म विज्ञाननिकमित्याह—अनुते भुङ्क्ते सर्वाभिरव-शिष्टान्कामान्भोगानित्यर्थ । किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्यायेण नेत्याह । सह युगपदेकक्षणोपाहृतानेकेकशेषलब्ध्या सवितृप्रकाशवन्नित्यया ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तया यामयोचाम सत्य ज्ञानमनन्तमिति । एतत्तदुच्यते—ब्रह्मणा सहेति । ब्रह्मभूतो विद्वान्ब्रह्मस्वरूपेणैव सर्वान्कामान्सहास्तुते, न यथोपाधिकृतेन स्वरूपेणाऽऽत्मना जलसूर्यकादिवत्प्रतिबिम्बभूतेन सासारिकेण धर्मादिनिमित्तापेक्षाश्चक्षुरादिकरणापेक्षाश्च कामान्पर्यायेणास्तुते लोकः । कथं तर्हि, यथोक्तेन प्रकारेण सर्वज्ञेन सर्वगतेन सर्वात्मना नित्यब्रह्मात्मस्वरूपेण धर्मादिनिमित्तानपेक्षाश्चक्षुरादिकरणनिरपेक्षाश्च सर्वान्कामान्सहेवास्तुत इत्यर्थ । विपश्चिता मेधाधिना सर्वज्ञेन । तद्धि विपश्चित्य यत्सर्वज्ञत्व तेन सर्वज्ञस्वरूपेण ब्रह्मणाऽस्तुत इति । इति शब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थ ॥

अर्थ—तो अज्ञा रीतीने ब्रह्माला नाणणारा काय करतो, त क्षुति सांगते—तो सर्व ह्म० नि शेष कामाना ह्म० भोगाना, असा अर्थ, भोगतो तो आह्ना-नुह्नाप्रमाणें पुत्र, स्वर्ग इत्यादि भोगाना पर्यायान (ह्म० कामान) भोगतो कीं काय तर नाही, असें वेद सांगते. तो एकाच वेळीं भोगतो. एका क्षणातच बुद्धीवर आळव घालून सर्व भागास ब्रह्मस्वरूपाहून व्यापि रित्त नसलेल्या व सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें नित्य अमरलेल्या उपलब्धीने—

ज्ञातीनें—तो त्यांस भोगतो. त्या उपलब्धीलाच सत्य, ज्ञान व अनन्त असे वर झटले आहे. 'ब्रह्मणा सह' अशा या वाक्यानें हा अर्थ सांगितला जातो. ब्रह्मभूत विद्वान् ब्रह्मस्वरूपानेंच सर्व कामांचा एकाच वेळीं उपभोग घेतो. ह्याणजे ज्याप्रमाणें इतर सर्व लोक उपाधिकृत स्वरूपानें ह्याणजे जलातील सूर्याच्या प्रतिबिंबाप्रमाणें वगैरे प्रतिबिंबभूत सांसारिक आत्म्याच्या योगानें धर्मादि निमित्तांची व चक्षुरादि इंद्रियांची—साधनांची ज्यांना अपेक्षा आहे अशा कामांना कमाने भोगतात त्याप्रमाणें तो धर्मादि-निमित्तापेक्ष व इंद्रियापेक्ष भोग औपाधिक आत्म्याच्या योगानें कमानें भोगीत नाही. तर तो वर सांगितलेल्या प्रकारच्या सर्वज्ञ, सर्वगत, नित्यब्रह्मात्मस्वरूप अशा सर्वात्मरूपानें ज्यांना धर्मादि निमित्तांची व चक्षुरादि इंद्रियांची अपेक्षा नाही अशा सर्व कामास एकाच वेळीं भोगतो, असा याचा अर्थ. विपश्चित ह्या मेधावी व सर्वज्ञ अशा ब्रह्माच्या योगानें; जें सर्वज्ञत्व तेंच विपश्चितत्व होय. यास्तव त्या सर्वज्ञस्वरूप ब्रह्मानें पुरुष उपभोग घेतो. मूळ श्रुतीत 'विपश्चिता इति' असा जो 'इति'—शब्द आहे तो मंत्राच्या परिसमाप्त्यर्थ आहे. (जें सुखाचे प्रकार हिरण्यगर्भादि उपाधीमध्ये भाग्यत्वानें अभिमत आहेत ते सर्व ब्रह्मानन्दाहून भिन्न नाहीत. त्यामुळे ब्रह्मभूत विद्वान् सर्व आनंदांचा उपभोग घेतो. ह्याणून गौण रीतीनें 'सर्वान् कामान्' असें मुळांत बहुवचन योजलें आहे.)

(पुढीक ग्रंथाच्या अवतरणार्थ मागील ग्रंथाचा अनुवाद करितात—)

सर्व एव बल्लघर्थां ब्रह्मविदाम्नोति परमिति ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितः । स च सूत्रितोऽर्थः संक्षेपतो मन्त्रेण व्याख्यातः । पुनस्तस्यैव विस्तरणार्थनिर्णयः कर्तव्य इत्युत्तरस्तद्वृत्तिस्थानीयो ग्रन्थ आरभ्यते तस्माद्वा एतस्मादित्यादिः ॥

अर्थ—' ब्रह्मविदाम्नोति परं ' या ब्राह्मणवाक्यानें या ब्रह्मीचा सर्वच अर्थ सूत्रित केला आहे व त्या सूत्रित अर्थाचें मंत्रानें संक्षेपतः व्याख्यान केलें आहे, पण पुनरपि त्याचाच विस्तरानें अर्थनिर्णय करावा ह्याणून त्याच्याच

वृत्तीप्रमाणे असलेला पुढील ' तस्माद्वा एतस्मात्० ' इत्यादि ग्रंथ आरंभिला जात आहे.

तत्र च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तं मन्त्रादौ तत्कथं सत्यं ज्ञान-
मनन्तं चेत्पत आह । तत्र त्रिविधं ज्ञानन्त्यं देशतः कालतो वस्तु-
तश्चेति । तद्यथा देशतोऽनन्त आकाशो न हि देशतस्तस्य परि-
च्छेदोऽस्ति । न तु कालतश्चाऽनन्त्यं वस्तुतश्चाऽऽकाशस्य । कस्मा-
त्कार्यत्वात् । नैवं ब्रह्मण आकाशवत्कालतोऽप्यन्तवत्त्वमकार्यत्वात् ।
कार्यं हि वस्तु कालेन परिच्छिद्यते । अकार्यं च ब्रह्म । तस्मात्का-
लतोऽप्यनन्तम् । तथा वस्तुतः । कथं पुनर्वस्तुत आनन्त्यं सर्वानन्त्य-
त्वात् । मिथं हि वस्तु वस्त्यन्तरस्यान्तो भवति । वस्त्यन्तरबुद्धिर्हि
प्रसक्ता वस्त्यन्तराश्रितवर्तते । यतो यस्य बुद्धेर्विनिवृत्तिः स तस्या-
न्तः । तद्यथा गोत्वबुद्धिरश्वत्वाद्विनिवर्तते इत्यश्वत्वान्तं गोत्वमि-
त्यन्तवदेव भवति । स चान्तो भिक्षेपु वस्तुषु दृष्टो नैवं ब्रह्मणो
भेदः । अतो वस्तुतोऽप्यानन्त्यम् । कथं पुनः सर्वानन्त्यत्वं ब्रह्मण
इति । उच्यते, सर्ववस्तुकारणत्वात् । सर्वेषां हि वस्तूनां काला-
काशादीनां कारणं ब्रह्म । कार्यापेक्षया वस्तुतोऽन्तवत्त्वमिति चेन्न ।
अनृतत्वात्कार्यवस्तुनः । न हि कारणव्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्तु-
तोऽस्ति । यतः कारणबुद्धिर्विनिवर्तते । वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् ।
तस्मादाकाशाद्विकारणत्वाद्देशतस्तावदनन्तं ब्रह्म । आकाशो अनन्त
इति प्रसिद्धं देशतस्तस्य चायं कारणं तस्मात्सिद्धं देशत आत्मन
आनन्त्यम् । न ह्यसर्वगतत्सर्वगतमुत्पद्यमानं लोके किञ्चिद्दृश्यते ।
अतो निरतिशयमात्मन आनन्त्यं देशतस्तथाऽकार्यत्वात्कालतस्त-
द्भिन्नवस्त्यन्तराभावाच्च वस्तुतोऽन्तं पय निरतिशयसत्यत्वम् ॥

(ब्रह्म आकाशादिकार्ये कारण आहे, असें सांगून त्याच्या आन-
न्याचा विस्तार कसदयासाठी पुढील ग्रंथ आहे, असें दाखविण्याच्या उद्दे-
शाने सत्यादि-शब्दांच्या विशेष अर्थाचा अनुवाद करितात—) त्या मंत्रात
आरंभाच ' सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म ' असें दृष्टं. पण ते सत्य, ज्ञान व

अनन्त कसे ? ह्मणून कोणी विचारील, त्यासाठीं सांगतात—त्यातील आनन्त्य तीन प्रकारचें आहे देशत, कालत व वस्तुत. जसे—आकाश देशत अनन्त आहे कारण त्याचा देशत परिच्छेद होत नाही पण आकाशाचें आनन्त्य कालत व वस्तुत नाही. का तर ते कार्य आहे पण ब्रह्माला तसें आकाशप्रमाणें कालत सुद्धां अन्तवत्त्व नाही कारण तें कार्य नाही कार्य वस्तुच कालाकडून परिच्छिन्न केली जाते. ब्रह्म तर अकार्य आहे. त्यामुळे तें कालत ही अनन्त आहे तसेंच त्याला वस्तुत ही आनन्त्य आहे वस्तुत आनन्त्य कसें तर तें सर्वांशीं अनन्त्य आहे, ह्मणून. (ह्म० तें कोणत्याही पदार्थाहून पृथक् नाही) भिन्न वस्तुच दुसऱ्या वस्तूचा अंत होते (घटाहून पट भिन्न आहे त्यामुळे तो घटाचा परिच्छेदक आहे) कारण दुसऱ्या एकाच्या वस्तूचे ठिकाणीं प्रसक्त झालेली बुद्धि त्याहून इतर वस्तूपासून निवृत्त होते ज्या पदार्थापासून ज्या पदार्थाविषयीची बुद्धि निवृत्त होते तो पदार्थ त्याचा अन्त आहे जशी गोत्वबुद्धि अश्वत्वबुद्धीपासून निवृत्त होते ह्मणून गोत्व अश्वत्वान्त आहे (ह्म० गोत्वाचा अश्वत्वानें अंत-परिच्छेद होतो) यास्तवत गोत्व अन्तवत्त्व आहे पण तो (अशा प्रकारचा) अन्त भिन्नवस्तू मध्यच अनुभवास येतो. तसा ब्रह्माचा अन्त अनुभवास येत नाही यास्तव ब्रह्माला वस्तुत ही आनन्त्य आहे पण ब्रह्माला सर्वांशीं अनन्त्यत्व कसें आहे, ह्मणून विचारात तर सांगतो—त सर्व वस्तूचें कारण आहे, ह्मणून त्याला सर्वानन्त्यत्व आहे काल, आकाश इत्यादि सर्व वस्तूचें ब्रह्म कारण आहे. पण कार्याच्या अपेक्षेनें ब्रह्माला वस्तुत अनन्तत्व आहे, ह्मणून ह्मणाल तर तें बरोबर नाही. कारण कार्यरूप वस्तूला मिथ्यात्व आहे कार्य ह्मणून कारणाहून निराळे वस्तुत काहीं नाही, कीं ज्या कार्यापासून कारणबुद्धि निवृत्त होऊ शकेल. “ मातीचा विकार नुस्ता वाणीनच आरंभ करता येण्याजोगा—नुस्तें नाव आहे मुक्तिकाच काय ती सत्य आहे,” अशाप्रकारें सत्-च सत्य आहे, असें सांगणारी दुसरी श्रुति आहे तस्मात् आकाशादि काचें कारण असल्यामुळे ब्रह्म देशत तर अनन्त आहेच कारण आकाश

देशतः अनन्त आहे, हें तर प्रसिद्ध आहे व हा आत्मा (ब्रह्म) त्याचें कारण आहे. त्यामुळे आत्म्याचें देशतः आनन्त्य सिद्ध झालें. कारण व्यवहारांत असर्वगत (इ० अव्यापक पदार्थापासून) कोणतीही सर्वगत (इ० व्यापक) वस्तु उत्पन्न होते, असें आढळून नाहीं. यास्तव आत्म्याचें देशतः अनन्तत्व निरतिशय आहे. त्याचप्रमाणें तो आत्मा कार्य नसल्यामुळे कालतःही अनन्त आहे, आणि त्याहून भिन्न अशी दुसरी वस्तु नसल्यामुळे वस्तुतः अनन्त आहे. त्यामुळेच त्या आत्म्याला निरतिशय सत्यत्वही आहे. (निरनिशय आनन्त्यामुळेच त्याचें सत्यत्वही सिद्ध होतें. कारण परिच्छिन्न पदार्थांलाच असत्यत्व असतें.)

(असो; याप्रमाणें पुढील सृष्टिवाक्याचें तात्पर्य सांगून भाष्यकार त्या वाक्याच्या पदांचें व्याख्यान करितात.—)

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एव पुरुषोऽन्नरसमयः ।

तस्मादिति मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते । एतस्मादिति-मन्त्रवाक्येनानन्तरं यथालक्षितम् । यद्ब्रह्माऽऽदौ ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितं यच्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनन्तरमेव लक्षितं तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मन आत्मशब्दवाच्यात् । आत्मा हि तत्सर्वस्य तत्सत्यं स आत्मेति श्रुत्यन्तरादतो ब्रह्माऽऽत्मा । तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपादाकाशः संभूतः समुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो मूर्तब्रह्मणाम् । तस्मादाकाशात्स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वेण च कारणगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः संभूत इत्यनुवर्तते । वायंश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां च त्रिगुणोऽग्निः संभूतः । अग्नेः स्वेन रसगुणेन पूर्वश्च त्रिभिश्चतुर्गुणा आपः संभूताः । अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वश्चतुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी संभूता । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्देतोरूपेण परिणतात्पुरुषः शिरः-

पाण्याद्याकृतिमात् । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयोऽन्नरसविकारः ।
पुरुषाकृतिभाषितं हि सर्वेभ्योऽद्वेभ्यस्तेजः संभूतं रेतो बीजं
तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेव स्यात् । सर्वजातिषु
जायमानानां जनकाकृतिनियमदर्शनात् ।

अर्थ—‘तस्मात्’ या पदातील ‘तत्’ या शब्दानें मूल वाक्यानें सूत्रित
केलेल्या ब्रह्माचा परामर्श केला जातो व मंत्रवाक्यानें त्यानंतर जसें लक्षण
सांगितलें आहे तशा ब्रह्माचा ‘एतस्मात्’ या वाक्यांतील ‘एतत्’ या शब्दानें
परामर्श केला आहे. यास्तव जें ब्रह्म आरंभी ब्राह्मणवाङ्मयनें सूत्रित केलें
आहे व जें ब्रह्म त्यानंतर लागलेंच ‘सत्यं ज्ञानं अनन्तं,’ अशा रीतीनें लक्षित
केलें आहे, त्या ब्रह्मापासून—आत्म्यापासून—आत्मशब्दवाच्य ब्रह्मापासून,
कारण ब्रह्म सर्वांचा आत्मा आहे कारण ‘तै सत्त्वं सत्यं आहे. तो आत्मा
आहे,’ अशी दुसरी श्रुति आहे त्यामुळे ब्रह्म आत्मा आहे. त्या ह्या आत्म-
स्वरूप ब्रह्मापासून आकाश उत्पन्न झाला. आकाश ह्मणजे शब्द हा ज्याचा
गुण आहे व जो मूर्त द्रव्याचा अवकाश देतो तो पदार्थ, त्या आकाशापासून
स्वतःच्या स्पर्शगुणानें व पूर्वीच्या शब्द या कारणगुणानें द्विगुण वायु उत्पन्न
झाला. (पहिल्या पर्यायातील ‘संभूतः’ या पदाची सर्वत्र अनुवृत्ति करावी.)
वायूपासून स्वतःच्या रूपगुणानें व पूर्वीच्या दोन गुणांनीं युक्त असा त्रिगुण
अग्नि झाला. अग्नीपासून स्वतःच्या रसगुणानें व पूर्वीच्या तीन गुणांनीं युक्त
असें चतुर्गुण आप झालें. आपापासून स्वतःच्या गन्धगुणानें व पूर्वीच्या चार
गुणांनीं युक्त अशी पंचगुणा पृथिवी झाली. पृथिवीपासून ओषधी झाल्या.
ओषधीपासून अन्न, वीर्याच्या रूपानें परिणत झालेल्या अन्नापासून मस्तक,
हात, पाय इत्यादि आकृतीनें युक्त असलेला पुरुष झाला. तो हा प्रसिद्ध
पुरुष अन्नरसमय—अन्नरसाचा विकार आहे. पुरुषाच्या आकृतीनें भाविन-
वासित—व सर्व जगापासून उत्पन्न झालेलें तेज असें जें रेत तेंच बीज आहे,
हें प्रसिद्ध आहे. त्यापासून जो होतो तोही तसा पुरुषाच्या आकाराचाच
होतो. कारण सर्व जातींमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या देहाची नियमानें जनकाकृ-

तिच असते, असा अनुभव आहे. (ह्र० वीजद पिता ज्या जातीचा असतो त्याच जातीचे अपत्य होतें, असें दिसतें. पुरुष ह्र० शरीर हें अन्य कार्य आहे. पण तेथपर्यंत सर्व कार्यांचें उपादान कारण मायाविशिष्ट ब्रह्मच आहे. यास्तव आकाशभावास प्राप्त झालेल्या परमात्म्यापासूनच वायु झाला. ह्रणू- नच आकाशाच्या गुणाची वायूमध्ये, वायूच्या गुणांची तेजामध्ये इत्यादि उत्तरा अनुवृत्ति होते. आतां सर्वच शरीरें अन्नापासून होत असतांना अन्ना- पासून पुरुष होतो, असें ह्रणून मनुष्यशरीराचेंच ग्रहण कां केलें आहे, असें कोणी विचारील ह्रणून सांगतात—)

सर्वेषामप्यन्नरसविकारत्वे ब्रह्मवैश्वदेवे चाविशिष्टे कस्मात्पुरुष एव गृह्यते । प्राधान्यात् । किं पुनः प्राधान्यम् । कर्मज्ञानाधिकारः । पुरुष एव हि शक्तत्वादर्थित्यादपर्युदस्तत्वाच्चार्थी विद्वान्समर्थः कर्मज्ञानयोरधिक्रियते—“ पुरुषे त्वेवाऽऽविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद भवस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनानृतमीप्सतीत्येवं संपन्नः । अथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानम् । ” इत्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनात् ॥

अर्थ—सृष्टीतील सर्व आकारांना अन्नरसविकारत्व असतांना (ह्र० सर्व पदार्थ अन्नरसाचेच विकार असतांना) व सर्वांचें ब्रह्मवैश्वदेव (ब्रह्माच्या वैशांत उत्पन्न होणें, हें सर्वांमध्ये) एक सारत्वेच असतांना वरील श्रुति-वचनांत ‘ अन्नात्पुरुषः ’ असें ह्रणून पुरुषाचेंच ग्रहण कां केलें आहे ? (ह्रणून ह्रणाळ तर सांगतों—) कारण पुरुषाला प्राधान्य आहे. त्याचें प्राधान्य तें कोणतें ? (ह्रणून विचाराल तर तेंही सांगतों—) कर्म व ज्ञान यांचा अधिकार हेंच प्राधान्य आहे, कारण पुरुषच समर्थ असल्यामुळे (ह्र० तो विधि व निषेध याचा विवेक करण्याच्या सामर्थ्यानिं युक्त असल्यामुळे) व त्याला स्वर्गादि उत्कर्षाची इच्छा असल्यामुळे व त्याचा पर्युदास केलेला नसल्यामुळे (ह्र० त्यानें कर्म व ज्ञान संपादन करूं नये, असा निषेध केलेला नसल्यामुळे) अर्थ, विद्वान् व समर्थ पुरुषच ज्ञान व कर्म यांचा अधिकारी आहे.

(याविषयी ऐतरेयक श्रुतीची संमति दाखवितात—) “वाङ्मण्यादि जातीनें युक्त असलेल्या मनुष्यादि उच्च प्रतीच्या देहांतच आत्मा अतिशय प्रकट झालेला आहे. कारण तो अतिशय ज्ञानानें अत्यंत संपन्न असतो. त्यामुळे आदल्या दिवशीं त्याला ज्या वस्तूचें ज्ञान झालेलें असतें तिचें स्मरण करून मला हें माहीत आहे, असं तो लोकांपुढें सांगूं शकतो. त्याचप्रमाणें पूर्व-दिवशीं जी वस्तु चांगल्या रीतीनें जाणलेली असते तिलाच आज स्मरून तिला पाहूं शकतो. तसेंच त्याला उद्यां आपणाला काय करणें उचित आहे तें आज कळतें. त्याचप्रमाणें त्याला स्वर्गासारख्या उत्तम व नरकासारख्या अधम लोकांचें ज्ञान शास्त्रावरून होतें. तसेंच तो ज्ञानकर्मरूप नश्वर साधनांनं अविनश्वर मुक्तिपदाची इच्छा करतो. अशा रीतीनें मनुष्य अत्यंत विवेकसंपन्न असतो. पण मनुष्येतर पशूंना साण्याची इच्छा व पाणी पिण्याची इच्छा यांना अनुलक्षूनच ज्ञान होत असतें.” इत्यादि अर्थाची दुसरी श्रुति आढळते.

स हि पुरुष इह विद्ययाऽन्तरतमं ब्रह्म संकामयितुमिष्टस्तस्य च वाक्षाकारविशेषेऽप्यनात्मस्वात्मभाविता बुद्धिरनालम्ब्य विशेषं कंचित्सहसाऽन्तरतमप्रत्यगात्मविषया निरालम्बना च कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्यकल्पनया शाखाचन्द्रनिदर्शनयदन्तः प्रवेशयन्नाह—

अर्थ—तोच पुरुष येथें (या ब्रह्मवैवर्तमध्ये) विद्येच्या योगानें सर्व कोशाच्या अगदीं आत असलेल्या ब्रह्माला नेऊन पोंचवावयास इष्ट आहे (ब्र० त्याला सर्वान्तर ब्रह्म करण्याची इच्छा आहे.) त्याची अनात्मभूत वाह्य विशेष आकारामध्ये आत्मदृष्टीनें भावित झालेली बुद्धि (ब्र० आत्म-बुद्धि) कोणत्याही विशेषाचा आश्रय न करितां एकाएकीं अगदीं सर्वांच्या आत असलेला जो प्रत्यगात्मा तद्विषय (ब्र० तो आत्माच आहे विषय जिचा अर्शी) व निराधार करितां येत नाही. यास्तव शाखाचन्द्रदृष्टान्ता-प्रमाणें दृष्ट जें शरीर तोच आत्मा या सामान्य-साधारण-कल्पनेनें त्याचा आत प्रवेश करवीत वेद झणतो—

तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः ।
अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

इति ब्रह्मवल्गव्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

तस्येदमेव शिरः । तस्यास्य पुरुषस्यान्नरसमयस्येदमेव शिरः
प्रसिद्धम् । प्राणमयादिष्वशिरसां शिरस्त्वदर्शनाद्विहापि तत्प्रसङ्गो
मा भूद्वितीदमेव शिर इत्युच्यते । एवं पक्षादिषु योजना । अयं
दक्षिणो बाहुः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणः पक्षः । अयं सद्यो बाहुरुत्तरः
पक्षः । अयं मध्यमो देहभाग आत्माऽङ्गानाम् । “ मध्यं शेषामङ्गाना-
मात्मा ” इति श्रुतः । इदमिति नाभेरधस्ताद्यदङ्गं तत्पुच्छं प्रतिष्ठा ।
प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा पुच्छमिव पुच्छमधोलम्बनसामान्याद्यथा
गोः पुच्छम् । एतत्प्रकृत्योत्तरेषां प्राणमयादीनां रूपकत्वसिद्धिः ।
मूपानिषिक्तद्रुतताम्रप्रतिमावत् । तदप्येष श्लोको भवति । तत्तस्मि-
न्नेवार्थं ब्राह्मणोक्तेऽन्नमयात्मप्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति ॥

इति श्रीशांकरनाथ्ये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अर्थ—त्या ह्या अन्नरसमय पुरुषाचें हें प्रसिद्ध शिर, हेंच शिर आहे.
प्राणमयादि पुढील कोशांत वस्तुतः शिर नसलेल्याही वस्तूंना शिर झटलेलें
आहे, असें दिसते. तसाच येथेही प्रसंग न यावा ह्यानून ‘ इदं-एव शिरः ’
इ० त्याचें प्रत्यक्ष असलेलें हेंच शिर आहे, असें झटलें आहे. पक्षादि पुढील
अवयवांमध्येही अशीच योजना करावी. पूर्वाभिमुख पुरुषाचा हा जो दक्षिण
बाहु (दक्षिण दिशेकडील बाहु) तोच त्याचा दक्षिण पक्ष (पंरा) आहे.
हा टावा बाहुच उत्तर पक्ष आहे. हा मधील देहभाग अंगांचा आत्मा आहे.
‘ या अंगांचा मध्य हाच आत्मा आहे, ’ अशी श्रुति आहे. ‘ हें ’ इ०
नाभीच्या राहिलीं जें अंग आहे तें पुच्छ प्रतिष्ठा आहे. जिच्या योगानें शरीर
प्रतिष्ठित होतें, ती प्रतिष्ठा. राहिलीं लोंवणें, या समान धर्मांमुळे जसें मायीचें
पुच्छ त्याप्रमाणें तें पुच्छासारखें आहे. या अन्नमयापासून आरंभ करून
पुढील प्राणमयादिकांच्या रूपकत्वा-ची सिद्धि होते. मुशीत घातलेल्या तांब्याच्या

पातळ रसाची प्रतिमा जशी हाते त्याप्रमाण (अन्नमयादिकाच्या आकाराच्या अनुरोधाने प्राणमयादिकाच्या शिर, दक्षिणोत्तर पक्ष, आत्मा व पुच्छ याच्या रूपकाची सिद्धि हाते) याच ब्राह्मणोक्त अर्थी हा अन्नमय आत्म्याचा प्रकाशक श्लोक ह्य० मत्र आहे (इति ब्रह्मवल्लीध्याये प्रथमाऽनुवाक) १.

अन्नाद् प्रजा प्रजायन् । या काश्च पृथिवीऽश्रिता । अथो
अन्नेनैव जावन्ति । अथैनदपियन्त्यन्तत अन्नऽहि भूताना ज्येष्ठम् ।
तस्मात्सर्वोपधमुच्यते ।

अन्नाद्वासादिभावपरिणतात् । वा इति स्मरणार्थ । प्रजा
स्थावरजङ्गमा प्रजायन्ते । या काश्चाविशिष्टा पृथिवी श्रिता
पृथिवीमाश्रितास्ता सर्वा अन्नाद्वा प्रजायन्त । अथो अपि जाता
अन्नेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धन्त इत्यर्थ । अथाप्यनदन्नमपि-
यन्त्यपि-गच्छन्ति । अपिशब्द प्रतिशब्दार्थ । अन्नं प्रति प्रलीयन्त
इत्यर्थ । अन्नताऽन्ते जीवनलक्षणाया वृद्ध परिसमाप्तो । कस्मात् ।
अन्नं हि यस्मान्भूताना प्राणिना ज्येष्ठं प्रथमजम् । अन्नमयादीना
हीतरेषां भूताना कारणमन्नमतोऽन्नप्रभवा अन्नजीवना अन्नप्रलयाश्च
सर्वा प्रजा । यस्माच्चेव तस्मात्सर्वोपध सर्वप्राणिना दहदाहप्रश-
मनमन्नमुच्यत ॥

अर्थ—स रक्तादि भावाने परिणत झालेल्या अन्नापासून, 'अन्नात्
वै' येथील 'वै' हा निपात स्मरणार्थ आहे (त्याच्या योगाने इतरत्र
सांगितलेल्या अन्नाच्या परिणामाचे स्मरण होत) स्थावर-जगमरूप प्रजा
उत्पन्न होतात सामान्यत ज्या काही प्रज पृथिवीचा आश्रय करून राहि-
लेल्या आहेत त्या सर्व अन्नापासूनच उत्पन्न होतात तशाच अन्नापासून
झालेल्या त्या अन्नानेच जिवंत राहतात, प्राणांना कारण करितात, वाढतात,
असा याचा अर्थ तशाच त्या या अन्नात लीन होतात 'अपि यन्ति'
येथील अपि शब्द पति या शब्दाच्या अर्थी आहे त्यामुळे त्या प्रजा अन्नात

प्रलीन होतात; असा त्याचा अर्थ. (पण त्या केव्हा प्रलीन होतात तर) अन्ततः ह्यं शेवटीं जीवन-लक्षण-वृद्धीची परिसमाप्ति झाली असता. कारण की, अन्नच प्राण्याचें ज्येष्ठ, त्याच्या पूर्वी उत्पन्न झालेलें आहे. अन्न अन्नमयादि इतर भूताचें (भौतिक कार्याचें) कारण आहे, त्यामुळे सर्व प्रजा अन्नापासून उत्पन्न होणाऱ्या, अन्नाच्या योगानें जिवत राहणाऱ्या व अन्नामध्ये प्रलीन होणाऱ्या आहेत, आणि ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी अन्न सर्वोपध आहे, ह्यं सर्व प्राण्याच्या देहातील जाठराग्नीच्या दाहाचें प्रशमन करणारें आहे, असें झटलें जातें.

सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यतेऽस्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यते इति ।

अन्नब्रह्मविद्. फलमुच्यते । सर्वं वै ते समस्तमन्नजातमाप्नुवन्ति । के । येऽन्नं ब्रह्म यथोक्तमुपासते । कथमन्नजोऽन्नात्माऽन्नप्रलयोऽहं तस्मादन्नं ब्रह्मेति । कुत पुनः सर्वान्नप्राप्तिफलमन्नात्मोपासनमित्युच्यते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । भूतेभ्यः पूर्वं निष्पन्नत्वाज्ज्येष्ठं हि यस्मात्तस्मात्सर्वोपधमुच्यते । तस्मादुपपन्ना सर्वाऽन्नात्मोपासकस्य सर्वान्नप्राप्ति । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते इत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनम् । इदानीमन्ननिर्वचनमुच्यते । अद्यते भुज्यते चैव यद्भूतैरन्नमस्ति च भूतानि स्वयं तस्माद्भूतेर्भुज्यमानत्वाद्भूतभोक्तृत्वाच्चान्नं तदुच्यते । इतिशब्द प्रथमकोशपरिसमाप्त्यर्थः ॥

अर्थ-—अन्न ब्रह्म आहे, अशी उपासना करणाराला कोणतें फळ मिळतें तें सांगतात. ते त्या समस्त अन्न जाताला प्राप्त होतात. कोण ? तर जे अन्न वर सामितलेल्या प्रकारचें ब्रह्म आहे, अशी उपासना करितात ते कशी उपासना करितात, तर मी अन्नापासून झालेला, अन्नरूप व अन्नात प्रलय पावणारा आहे. त्यामुळे अन्न ब्रह्म आहे, अशी उपासना करितात. पण ' अन्नच आत्मा ब्रह्म

आहे, अशी उपासना सर्वान्नप्राप्ति हें फळ देणारी आहे, असें का झटले आहे? (ह्मणून विचाराल तर सांगतो) कारण अन्न भूताचें ज्येष्ठ (कारण) आहे. भूताच्या पूर्वी निष्पन्न झालेलें असल्यामुळें ज्याअर्थां अन्न ज्येष्ठ आहे त्याअर्थी त्याला सर्वोपध झटलें जातें. त्यामुळें सर्वान्नच आत्मा आहे, अशी उपासना करणाराला सर्वान्नप्राप्ति होणें उपपन्न आहे. अन्नापासून भूतें उत्पन्न होतात. उत्पन्न झालेलीं तीं अन्नानें वाढतात. हें उपसहारासाठीं पुनर्वचन आहे. आता अन्नाचें निर्वचन—व्युत्पत्ति सांगतात—जें भूताकडून खाल्लें जातें ते अन्न; त्याचप्रमाणें ते अन्न स्वतः. भूताना खातें, यास्तव भूताकडून खाल्लें जात असल्यामुळें व भूताना खानारें असल्यामुळें त्याला अन्न असें झटलें जातें. श्रुतीतील शेवटचा इतिशब्द प्रथम काणच्या परिसमाप्तीकरिता आहे.

अन्नमयाद्विभ्य आनन्दमयान्तर्भ्य आत्मभ्योऽभ्यन्तरतमं ब्रह्म विद्यया प्रत्यगात्मत्वेन दिदर्शयिषु शास्त्रमविद्याकृतपञ्चकोशापनयनेनानेकतुपकोद्वयधितुपीकरणेनच तदन्तर्गततण्डुलान्मस्तौति तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादित्यादि ॥

अर्थ—ज्याच्यावर अनेक सालें आहेत अशा भाताला कुटून जसें तुपारहित करितात व त्यातील तांदुळ बाहेर काढतात त्याप्रमाणें अविद्याकृत पञ्चकोशाचें अपनयन करून अन्नमयादिकापासून आनन्दमयपर्यंत जे कल्पित आत्मे आहेत त्याच्या अतिशय आत असलेलें ब्रह्म विद्येच्या योगानें प्रत्यगात्मरूपानें दाखविण्याची इच्छा करणारें शास्त्र (ह्म० सर्वान्तर ब्रह्मच प्रत्यगात्मा आहे, असें विद्येच्या योगानें दाखविण्याची इच्छा करणारें शास्त्र) ‘तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात्’ इत्यादि सांगायचा आरंभ करतें

तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः ।
सेनैव पूर्णः ।

तस्मादेतस्माद्यथोक्तादन्नरसमयात्पिण्डाद्वन्योव्यतिरिक्तोऽन्तरोऽभ्यन्तर आत्मा पिण्डवदेव मिथ्यापरिकल्पित आत्मत्वेन प्राण-

मय' प्राणा वायुस्तन्मयस्तत्प्राय' । तेन प्राणमयनाम्नरसमय आत्मैष पूर्णा वायुनव इति ॥

अर्थ—त्या या पूर्वाक्त अन्नरसमय पिडाहून निराळा, त्यात असणाता व या स्थूल पिडाप्रमाणेंच आत्मत्वानें मिथ्या कल्पिलेला अन्तर आत्मा प्राणमय आहे प्राण ह्म० वायु तन्मय ह्म० तत्प्राय (ह्म० ज्यात वायूचें वाढल्य आहे, असा) त्या प्राणमय आत्म्याच्या योगानें हा अन्नमय आत्मा पूर्ण आहे ह्म० वायूच्या योगानें जशी चामड्याची पिशवी (माता) पूर्ण—भलेली असते (तसा स्थूल पिड प्राणमयानें पूर्ण आहे)

स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वय पुरुषविध । तस्य प्राण एव शिर । व्यानो दक्षिण पक्ष । अपान उत्तर पक्ष । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छ प्रतिष्ठा । तदप्येव श्लाको भवति ।

इति ब्रह्मवैवर्तव्याख्ये ब्रूताय अनुवाक ॥ २ ॥

स वा एष प्राणमय आत्मा पुरुषविध एव पुरुषाकार एव । शिर पक्षादिभि किं स्वत एव, नत्याह । प्रसिद्ध तावदन्नरसमय स्याऽऽत्मन पुरुषविधत्वम् । तस्यान्नरसमयस्य पुरुषविधता पुरुषाकारताम् । अन्वय प्राणमय पुरुषविधो मूपानिषिक्तप्रतिमावन्न स्वत एव । एव पूर्वस्य पूर्वस्य पुरुषविधतामनूत्तरात्तर पुरुषविधो भवति पूर्व पूर्वश्चात्तरात्तरण पूर्ण । कथ पुन पुरुषविधताऽस्त्येत्युच्यत । तस्य प्राणमयस्य प्राण एव शिर प्राणमयस्य वायुविकारस्य प्राणा मुखनासिकानि सरणो वृत्तिविशेष शिर एव परिकल्प्यत वचनात् । सर्वत्र वचनादय पक्षादिकल्पना । व्याना व्यान वृत्तिदक्षिण पक्ष । अपान उत्तर पक्ष । आकाश आत्मा य आकाशस्था वृत्तिविशेष समानाग्य स आत्मवाऽऽत्मा प्राणवृत्त्यधिकारात् । मध्यस्थत्वादितरा पयन्ता वृत्तीरपक्ष्याऽऽत्मा । “ मध्य हापामद्मानामात्मा इति श्रुतिप्रसिद्ध मध्यमस्यस्याऽऽत्मत्वम् । पृथिवी पुच्छ प्रतिष्ठा । पृथिवीति पृथिवी द्यताऽऽध्यात्मिकस्य प्राणस्य पारथिवी स्थितिदत्तत्वात् । मया पुरुषस्यापानमय

ग्रन्थ " इति हि श्रुत्यन्तरम् । अन्यथोदानवृत्त्योर्ध्वगमनं गुरुत्वाच्च पतनं वा स्याच्छरीरस्य तस्मात्पृथिवी देवता पुच्छं प्रतिष्ठा प्राणमयस्याऽऽत्मनः । तत्तस्मिन्नेवार्थे प्राणमयात्मविषय एष श्लोको भवति । इति शाकरभाष्ये द्वितीयेऽनुवाकः ॥ २ ॥

अर्थ—तो हा प्रसिद्ध प्राणमय आत्मा पुरुषविधच ह्म० पुरुषाकारच आहे. ह्म० तो काय शिर, पक्ष इत्यादि अवयवांनीं स्वतःच युक्त आहे ? नाही, असे श्रुति सांगते. अन्नरसमय आत्म्याचें पुरुषविधत्व तर प्रसिद्ध आहे. त्या अन्नरसमय पुरुषविधतेच्या-पुरुषाकारतेच्या-अनुसार हा प्राणमय पुरुषाकार झाला आहे. मुर्शीत ओतलेल्या रसाची जशी प्रतिमा होते (त्याप्रमाणें तो पुरुषाकार झाला आहे) स्वतः नव्हे. अशा रीतीनें पूर्व पूर्ण कोशाच्या पुरुषाकाराच्या अनुसार पुढचा पुढचा कोश पुरुषाकार होतो, व पूर्व पूर्ण कोश पुढच्या पुढच्या कोशांनें पूर्ण आहे. पण याला पुरुषाकारता कशी आहे, ह्मणून विचाराळ तर सांगतों—त्या प्राणमय कोशाचें प्राण हेंच शिर आहे. प्राणमय ह्म० वायूचा विकार असा जो कोश त्याचें—मुक्त व नासिका यांतून बाहेर पडणारी प्राण या नावाची एक विशेष वृत्ति,—हेंच शिर आहे, अशी या श्रुतिवचनावरून कल्पना केली जाते. केवळ येथेंच नव्हे तर पुढच्या सर्व कोशांमध्येही श्रुतिवचनावरूनच पक्षादिकांची कल्पना केली जाते व्यान ह्मणजे वायूची व्यानवृत्ति. हा प्राणमयाचा दक्षिण पक्ष आहे. अपान उत्तर पक्ष आहे आकाशहा त्याचा आत्मा आहे ह्म० समान या नावाची जी एक प्रकारची आकाशस्थ वृत्ति ती जणुकाय त्या प्राणमय कोशाच्या आत्म्यासारखीच आहे. कारण प्राणवृत्तीचें हें प्रकरण आहे. (त्यामुळे श्रुतीतील आकाशशब्दानें आकाशस्थ समान संज्ञक वृत्ति घ्यावी.) त्याचप्रमाणें समान ही वृत्ति इतर आसपासच्या वृत्तींच्या अपेक्षेनें मध्यवर्ती आहे. त्यामुळे ती त्यांचा आत्मा आहे. मध्य प्रदेशीं असलेल्या अंगाचें आत्मत्व 'या अंगाचा मध्य हाच आत्मा आहे,' या श्रुतीवरून प्रसिद्ध आहे. पृथिवी प्राणमयाचें पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे. पृथिवी या शब्दानें पृथिवी देवता घ्यावी. ती आध्यात्मिक ह्म० शरीरातील

प्राणाचें धारण करणारी आहे. कारण ती त्याच्या स्थितीचें निमित्त आहे. 'ती पृथिवीदेवताच या पुरुषाच्या अपान वृत्तीचें आकर्षण करून, तिळा आपल्या अधीन करून घेऊन (शरीरावर अनुग्रह करीत राहते. कारण तिनें जर त्याच्यावर तसा अनुग्रह केला नसता तर शरीर जडपणामुळे पडलें असतें किंवा पोकळींत कोणीकडे तरी गेलें असतें)' अशी दुसरी श्रुति आहे. कारण ती देवना जर प्राणाचें धारण करीत नसती तर उदान-वृत्तीमुळे शरीराचें ऊर्ध्वगमन झालें असतें किंवा गुरुत्वामुळे तें पडलें असतें. तस्मात् पृथिवी देवता प्राणमय आत्म्याचें पुच्छ-प्रतिष्ठा आहे त्याचअर्थी ह्य० या प्राणमय आत्म्याविषयी हा पुढील श्लोक आहे. (इति ब्रह्मवृत्त्यध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।) २

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । देवा अग्न्यादयः प्राणं वाय्वात्मान प्राणनशक्तिमन्तमनु तदात्मभूताः सन्तः प्राणन्ति प्राणनकर्म कुर्वन्ति प्राणनक्रियया क्रियावन्तो भवन्ति । अध्यात्माधिकाराद्देवा इन्द्रियाणि प्राणमनु प्राणन्ति मुख्यप्राणमनु चंच्रन्त इति वा । तथा मनुष्याः पशवश्च ये ते प्राणनकर्मणैव चष्टावन्ता भवन्ति । अतश्च नास्त्रमयेनैव परिच्छिन्नैनाऽऽत्मनाऽऽत्मवन्तः प्राणिनः । किं तर्हि तदन्तर्गतेन प्राणमयेनापि साधारणेनैव सर्वपिण्डव्यापिनाऽऽत्मवन्ता मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्वपूर्वव्यापिभिरुत्तरोत्तरे सूक्ष्मेरानन्दमयान्तेराकाशाविभूताख्येरेविद्याकृतेरात्मवन्त सर्वे प्राणिनः । तथा स्वाभाविकेनाऽऽप्याकाशादिकारणेन नित्येनाविकृतेन सर्वगतेन सत्यज्ञानानन्तलक्षणेन पञ्चकांशातिगेन सर्वात्मनाऽऽत्मवन्तः । स हि परमार्थत आत्मा सर्वंपाभित्यंतदप्य-

र्यादुक्तं भवति । प्राणं देवा अनु प्राणन्तीत्युक्तं तत्कस्मादित्याह ।
 प्राणो हि यस्माद्भूतानां प्राणिनामायुर्जीवनम् । “ यावद्वृक्षस्मि-
 शरीरे प्राणो वसति तावदायुः ” इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सर्वा-
 युषम् । सर्वेषामायुः सर्वायुः सर्वायुरेव सर्वायुपमित्युच्यते । प्राणा-
 पगमे मरणप्रसिद्धेः । प्रसिद्धं हि लोके सर्वायुषं प्राणस्य । अतोऽ-
 स्माद्वाह्यावसाधारणादन्नमयादात्मनोऽपक्रम्यान्तः साधारणं प्राण-
 मयमात्मानं ब्रह्मोपासतं येऽहमस्मि प्राणं सर्वभूतानामात्माऽऽयु-
 र्जीवनहेतुत्वादिति ते सर्वमेवाऽऽयुरस्मिन्लोके यन्ति नापमृत्युना
 म्रियन्ते प्राक्प्राप्तादायुष इत्यर्थः । शतं वर्षाणीति तु युक्तं सर्वमायु-
 रिति श्रुतिप्रसिद्धेः । किं कारणं प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्स-
 र्वायुषमुच्यत इति । यो यदुण्णकं ब्रह्मोपास्ते स तदुण्णभागभवतीति
 विद्याफलप्राप्तेर्हेत्वर्थं पुनर्वचनं प्राणो हीत्यादि । तस्य पूर्वस्यान्नमय-
 स्यैष एव शरीरेऽन्नमये भवः शरीर आत्मा । कः । य एष प्राणमयः ॥

अर्थ—आन्यादिक देव वायुरूप प्राणन शक्तीनें युक्त असलेल्या
 प्राणाच्या अनुसार तद्रूप होताते प्राणन-कर्म करितात. प्राणन-क्रियेनें
 (प्रकृष्ट-अतिशय गति ह्म० बाहेर येणे ह्या क्रियेनें) क्रियावान् होतात.
 किंवा हे अध्यात्मप्रकरण असल्यामुळे ‘देवाः’ ह्म० इंद्रिये प्राणाच्या अनुसार,
 मुख्य प्राणाच्या मागून चेष्टा करितात, असा अर्थ समजावा. त्याचप्रमाणे जे
 मनुष्य व पशू ते प्राणनकर्मानेच चेष्टायुक्त होतात. त्यामुळे केवळ परिच्छिन्न
 अन्नमय आत्म्यानेच प्राणी आत्मवान् नसतात, तर त्यांतील साधारण अशाच
 सर्व पिंडव्यापी प्राणमयानेही मनुष्यादिक आत्मवान् असतात. अशाच
 प्रकारे-पूर्वपूर्वव्यापी, उत्तरोत्तर सूक्ष्म, व आकाशादि भूतांपासून
 ज्यांचा आरंभ झाला आहे अशा, अविद्याकृत मनोमयादि आनंद-
 मयान्न कोशांच्या योगाने सर्व प्राणी आत्मवन्त झाले आहेत; त्याचप्रमाणे
 स्वाभाविक अशाही आकाशादिकांचे कारण, नित्य, अविकृत, सर्वगत, सत्य-
 ज्ञानानन्तलक्षण, व पंचकोशातीत सर्वात्म्याच्या योगाने आत्मवन्त झाले
 आहेत; परमार्थतः तोच सर्वांचा आत्मा आहे, हेही अर्थात् सांगितले आहे,

असें होतें. देव प्राणाच्या मागून प्राणनक्रिया करितात, असें वर सांगितलें, पण ते कोणत्या कारणानें, तें सांगतात— कारण प्राणच भूतांचे-प्राण्यांचें- आयु ह्म० जीवन आहे. 'जोंवर या शरीरात प्राण राहतो तोवर आयुध्य असते' अशा अर्थाची दुसरी श्रुति आहे त्यामुळे त्याला 'सर्वायुष' असें ह्मणतात सर्वांचें जो आयु तो सर्वायु. सर्वायुलाच येथें 'सर्वायुषं' असें ह्मटलें आहे. कारण प्राण निघून गेले असता मरण येतें, अशी प्रसिद्धि आहे. त्यामुळे व्यवहारात प्राणाचें 'सर्वायुष्टु' प्रसिद्ध आहे. यास्तव या ब्राह्म असाधारण अन्नमय आत्म्यापासून अपक्रमण करून ह्म० त्याच्या ठिकाणची आत्मबुद्धि सोडून सर्वेन्द्रियसाधारण प्राणमय आत्म्यालाच जे ब्रह्मदृष्ट्या उपासितात ह्म० मी तो प्राण—सर्व भूताचा आत्मा व जीवनाचें कारण असल्यामुळे आयु आहे, अशा प्रकारें जे प्राणाची उपासना करितात ते या लोकां सर्वच (पूर्ण) आयुष्याला प्राप्त होतात. प्राप्त आयुष्याच्या पूर्वी अपमृत्यून ते मरत नाहींत, असा याचा इत्यर्थ. येथें शंभर वर्षे, हेंच सर्व आयु आहे, असें समजणे युक्त आहे. कारण (शतायुषं पुरुषः) अशी श्रुति प्रसिद्ध आहे. प्राणाला सर्वायु समजण्याचें काय कारण? ह्मणून विचाराल तर सांगतो. प्राणच सर्व भूताचें आयुध्य आहे. ह्मणून त्याला 'सर्वायुष' असें ह्मटलें आहे. जो ज्या गुणानीं युक्त असलेल्या ब्रह्माची उपासना करितो तो त्या गुणाला पात्र होतो, असा प्रकार असल्यामुळे त्रिधाफलप्राप्तीच्या हेतूकरिता 'प्राणो हि भूताना आयुः' हें पुनर्निर्चन आहे. त्या पूर्व अन्नमयाचा हाच शरीरात—अन्नमयात—होणारा शरीर आत्मा आहे. तो कोण, तर जो हा प्राणमय.

तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्य पुरुषविधः । तस्य यत्तु रेव शिरः । ऋदक्षिणः पश्चः । सामोत्तरः पश्चः । जादेन आत्मा । अधर्वाक्षिरसः पुच्छ प्रतिष्ठा । तदप्येव श्लोको भवति ॥

इति ब्रह्मसूत्रव्याख्ये तृतीयोऽनुवाकः ।

तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थमन्यत् । अन्योऽन्तर आत्मा मनो-
मयः । मन इति संकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मयो मनोमयो
यथाऽन्नमयः । सोऽयं प्राणमयस्याऽऽभ्यन्तर आत्मा । तस्य यजुरेव
शिरः । यजुरित्यनियताक्षरपादावसानो मन्त्रविशेषस्तज्जातीयव-
चनो यजुःशब्दस्तस्य शिरस्त्वं प्राधान्यात् । प्राधान्यं च चागादौ
संनिपत्योपकारात् । यजुषा हि हविर्दीयते स्वाहाकारादिना । वाच-
निकी वा शिरआदिकल्पना सर्वत्र । मनसो हि स्थानप्रयत्ननाद-
स्वरवर्णपदवाक्यविषया तत्संकल्पात्मिका तद्भाविता वृत्तिः श्रोत्रा-
दिकरणद्वारा यजुःसंकेतविशिष्टा यजुरित्युच्यते । एवमृगं च साम
च । एवं च मनोवृत्तित्वे मन्त्रणां वृत्तिरेवाऽऽवर्त्यते इति मानसो
जप उपपद्यते । अन्यथाऽविषयत्वान्मन्त्रो नाऽऽवर्त्यितुं शक्यो
घटादिवदिति मानसो जपो नोपपद्यते । मन्त्रवृत्तिश्च चोच्यते
यहुशः कर्मसु । अक्षरविषयस्मृत्यावृत्त्या मन्त्रावृत्तिः स्यादिति चेन्न ।
मुख्यार्थासंभवात् । “ त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ” इति ऋगा-
वृत्तिः श्रूयते । तत्रचोऽविषयत्वं तद्विषयस्मृत्यावृत्तो च क्रियमा-
णायां त्रिः प्रथमामन्याहेति ऋगावृत्तिर्मुख्योऽर्थश्चोदितः परित्यक्तः
स्यात् । तस्मान्मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमात्मचैत-
न्यमनादिनिधत्तं यजु शब्दवाच्यमात्मविज्ञानं मन्त्रा इति । एवं च
नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानाम् । अन्यथा विषयत्वे रूपादियदनित्यत्वं च
स्याच्चेतद्युक्तम् । “ सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा ”
इति च श्रुतिर्नित्यात्मनेकत्वं ब्रुवत्यृगादीनां नित्यत्वे समग्रसा स्यात् ।
“ ऋचो अक्षरं परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि धिष्वे निषेदुः ” इति
च मन्त्रवर्णः । आदेशोऽत्र ब्राह्मणम् । अतिदृष्टव्यविशेषानतिदिशतीति ।
अथर्वाङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणं च शान्तिकपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहे-
तुकर्मप्रधानत्वात्पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति मनोमयात्म-
प्रकाशकः पूर्यवत् । इति शङ्करभट्टे तृतीयेऽनुसक्तः ॥ ३ ॥

अर्थ—‘ तस्माद्वा एतस्मात् ० ’ इत्यादि इतर पदांचा अर्थ वर सांगि-
तळा आहे. दुसरा अन्तर आत्मा मनोमय आहे. मन ह्मणजे संकल्पादिरूप

अन्तःकरण, तन्मय ह्य० मनोमय जसा अन्नमय त्याग्रमाणे तो हा प्राणम याचा अभ्यंतर आत्मा आहे. त्याचें यजु हच शिर आहे ज्याच्या पादाची समाप्ति अनियत अक्षरांनी होते तशा प्रकारचा विशेष मंत्र हाच 'यजु' होय त्याच्या जातीच्या शब्दाच्या उद्भूत करणारा यजु शब्द आहे त्याला प्राधान्यामुळे शिरस्त्व आहे यागादिक्रामध्ये सनिपत्य उपकारामुळे त्याला प्राधान्य आहे (अगें दोन प्रकारची असतात एक सनिपत्य उपकारक व दुसरी अरात् उपकारक त्यातील जी अगें साक्षात् किंवा परंपरेने प्रधान यागाचें शरीर निष्पन्न करून त्याच्या द्वारा अपूर्वाच्या उपयोगी असतात ती सनिपत्य उपकारक होत यजुर्मन् यागशरानिष्पन्न करणारे आहेत) कारण यजुर्मन्नाच स्वाहाकारादिकांच्या योगानें हवी दिला जातो अथवा या सर्व पर्यायात शिर इत्यादिकांची कल्पना वाचनिक आहे (वाचनिक ह्य० वचनप्रामाण्यामुळेच, श्रुतीचें तसे वचन आहे, ह्मणून अहो पण यजु ह्य० वाह्य यजुवद्-तो आन्तर मनोमयाच शिर कसा असेल ? अशी आशंका घेऊन सांगतात-) स्थान, प्रयत्न, नाद, रव, वर्ण, पद, वाक्य, एतद्विषयक, त्याच्या सकल्पात्मक, त्यांनीं भावित झालली, श्रोत्रादि इन्द्रियाच्या द्वारा उत्पन्न होणारी व 'यजु' या शब्दसंकेतानें युक्त असलेली अशी जी मनाची वृत्ति तिळा 'यजु' असें येथें झटले जातें अशीच या श्रुतिवचनां- तील ऋग ही वृत्ति व साम ही वृत्ति आहे (ह्य० यजुशब्द वाह्य शब्द राशिमध्ये जरी रूढ असला तरी श्रुतीविषयीं अति शक्का येणें युक्त नसल्यामुळे 'यजु-' शब्दाच्या, सकृताचा विषयभूत, व सकल्परूप विशिष्ट मनो वृत्तिच यें यजुशब्दान घ्यावी. आज्ञां यजुवदाच अध्ययन करावें, असा असा जमान युक्त असलेल्या वर्णाचें यजुवदरूपान अध्ययन कराव इत्यादि प्रकारचे सकल्प हेंच त्या वृत्ताचें रूप जाणाव) असा रीतीन मंत्रांना मनो वृत्तिव आहे, अस जाणल ह्मणजे वृत्तींरीर आवृत्ति करी जाते, आणि त्यामुळ मानस त्रय उपपन्न हाता नाही तर (ह्य० मंत्र घटादिक्रामाणें वाह्य द्रव्यरूप जाह तस समजल्यास) मंत्र मनाचा विषयच हात नसल्यामुळे

घटादिकांप्रमाणेंच त्याची आवृत्ति करतां येणार नाही; आणि त्यामुळे मानस जप उपपन्न होणार नाही. पण कर्मांमध्ये तर बहुत प्रकारें मंत्राची आवृत्ति करावयास सांगितलें आहे. अक्षरविषयक स्मृतीच्या आवृत्तीनें मंत्राची आवृत्ति होते, झणून जर झणाळ तर तें बरोबर नाही. कारण तसें समजल्यास 'मंत्राची आवृत्ति करावी' या मुख्य अर्थाचा असंभव होतो. 'तीनदा प्रथम ऋचेची आवृत्ति करतो व तीन वेळा शेवटच्या ऋचेचें अन्वाख्यान करतो' अशा अर्थाच्या ब्राह्मण वाक्यांत ऋचेची आवृत्ति सांगितली आहे. (अध्वर्यु जेव्हां सामिधेन्य समिधांचा होम करतो तेव्हा 'प्र वो वाजा अभियवः०' इत्यादि अठरा ऋचांचें सूक्त ह्मणलें जातें. त्यांतील पहिल्या व शेवटच्या ऋचांची तीनदा आवृत्ति करावयास सांगितलें आहे.) पण त्या ठिकाणीं वाह्य अक्षरात्मक ऋचा मनाचा विषय होणाऱ्या नाहीत. झणून तद्विषयक स्मृतीची आवृत्ति जर करूं लागलें तर 'तीन वेळ पहिली ऋचा झणतो' इत्यादि प्रकारें ऋचेची आवृत्ति हा जो मुख्य अर्थ सांगितला आहे तो सोडल्यासारखें होईल. यास्तव मनोवृत्तिरूप उपाधीनें परिच्छिन्न, मनोवृत्तिनिष्ठ, अनादिनिधन, आत्मचेतन्य हेंच यजुःशब्दज्ञाच्य आत्मविज्ञानच मंत्र आहेत. अशा रीतीनेंच वेदांच्या नित्यत्वाची उपपत्ति लागते. कारण त्या वृत्तीला स्वप्रकाश चिदात्मत्व आहे, असें जर न मानलें तर रूपादिकांप्रमाणें वेदाला विषयत्व आहे, असें होऊन अनित्यत्व प्राप्त होईल. पण तें युक्त नव्हे. कारण 'सर्व वेद ज्यामध्ये एकरूप होतात तो साक्षिरूपानें मनांत असणारा आत्मा होय.' ऋग्वेदादिकांचें नित्य आत्म्याशीं एकत्व आहे, असें सांगणारी श्रुति ऋग्वेदादिकांना नित्यत्व असलें तरच समजस होईल. 'ज्यामध्ये सर्व देव असतात त्या अक्षर व आकाशकल्प परब्रह्मामध्ये विधिनिषेधरूप ऋचा तादात्म्यानें व्यवस्थित आहेत,' असें सांगणारा मंत्र आहे. असो. आदेश मनोमय कोशाचा आत्मा आहे. येथें आदेश ह्म० ब्राह्मण. हेंच कर्तव्य आहे, अशा रीतीनें कर्तव्याचे विशेष तो सांगतो; उपदेशितो झणून तो आदेश होय. अथर्वाह्निरसानें पाहिलेले मंत्र व ब्राह्मण हेंच पुच्छ प्रतिष्ठा आहे. कारण तो भाग शान्तिक-

पौष्टिकादि प्रतिष्ठेला कारण होणारें जें कर्म तत्प्रधान आहे. पूर्वीप्रमाणेच त्या अर्थीही ह्य० मनोमय आत्म्याचा प्रकाशक असा हा श्लोक आहे. (इति ब्रह्मवल्ग्यध्याये तृतीयोऽनुवाक) ३

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्द ब्रह्मणो
विद्वान् । न विभेति कदाचनेति । तस्यैव एव शरीर आत्मा । य.
पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय ।
तेनैव पूर्ण । स वा एव पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतान् । अन्यय
पुरुषविध ।

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सहेत्यादि । तस्य
पूर्वस्य प्राणमयस्यैव एवाऽऽत्मा शरीर शरीरे प्राणमय भव
शरीर. । क । य एव मनोमय. । तस्माद्वा एतस्मादित्यादि पूर्ववत् ।
अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयो मनोमयस्याऽऽभ्यन्तरो विज्ञान
मय. । मनोमयो वेदात्मोक्त । वेदार्थविषया बुद्धिर्निश्चयात्मिका
विज्ञान तच्चाध्वयसायलक्षणमन्त करणस्य धर्म । तन्मयो निश्चय-
विज्ञानै. प्रमाणस्वरूपैर्निर्वर्तित आत्मा विज्ञानमय । प्रमाणविज्ञान-
नप्वका हि यज्ञादिस्तायते । यज्ञादिहेतुतय च वक्ष्यति श्लोकेन ॥

अर्थ—ज्याच्यापासन वाणी मनासह त्याला प्राप्त न होता निवत
होतात त्या मनोमय ब्रह्माच्या उपासनाकलभूत आनन्दाला जाणणारा पुरुष
गर्भवासादि कोण याही दुःखाला भीत नाही. त्या पूर्व प्राणमयाचा हाच
शरीर आत्मा आहे. जो प्राणमय शरीरात होणारा तो शरीर तो कोण तर जो
हा मनोमय 'तस्माद्वा एतस्मात्' इत्यादि पूर्वीप्रमाणेंच जाणावें. (ह्य०
त्या या मनोमयाह्नु) दुसरा अन्तर आत्मा विज्ञानमय, मनोमयाचा
अभ्यन्तर विज्ञानमय आहे. मनोमय वेदात्मा, वेदरूप आहे, असें वर सांगि
तलें आहे वेदाच्या अर्थाविषयीची निश्चयात्मिका बुद्धि हेंच विज्ञान
आहे. त निश्चयरूप विज्ञान अन्त करणाचा धर्म आहे. (येथे निश्चयरूप

लौकिकज्ञानही घ्यावें.) तन्मय ह्य० प्रमाणस्वरूप निश्चयविज्ञानांनीं झालेला जो आत्मा तो विज्ञानमय. प्रमाणविज्ञानपूर्वकच (ह्य० प्रमाणाचें विज्ञान असलें ह्मणजेच) यज्ञादिकांचें अनुष्ठान होतें. पुढें श्लोकानें 'विज्ञान' यज्ञादिकांचें कारण आहे, असें सांगतील.

तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्ष । सत्यमुत्तरः पक्षः ।
योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ।

इति ब्रह्मवैवर्तध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

निश्चयविज्ञानवतो हि कर्तव्येष्वर्थेषु पूर्वं श्रद्धेत्युच्यते । सा सर्वकर्तव्यानां प्राथम्याच्छिर इव शिरः । ऋतसत्ये यथाव्याख्याते एव । योगो युक्तिः समाधानम् । आत्मेवाऽऽत्मा । आत्मवतो हि युक्तस्य समाधानवतोऽङ्गानीय श्रद्धादीनि यथार्थप्रतिपत्तिक्षमाणि भवन्ति । तस्मात्समाधानं योग आत्मा विज्ञानमयस्य । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । मह इति महत्तत्त्वं प्रथमजम् । " महयक्षं प्रथमजम् " इति श्रुत्यन्तरात् । पुच्छं प्रतिष्ठाकारणत्वात् । कारणं हि कार्याणां प्रतिष्ठा । यथा वृक्षवृक्षां पृथिवी । सर्वबुद्धिविज्ञानानां च महत्तत्त्वं कारणम् । तेन तद्विज्ञानमयस्याऽऽत्मनः प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति पूर्ववत् । यथाऽऽत्मयादीनां ब्राह्मणोक्तानां प्रकाशकाः श्लोका एव विज्ञानमयस्यापि ॥

इति शास्त्रभाष्ये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अर्थ—निश्चय ज्ञानवान् पुरुषाचे ठिकाणीच पूर्वी कर्तव्य विषयां-विषयीं श्रद्धा उत्पन्न होते. ती सर्व कर्तव्याच्या आरंभीं अवश्य लागते. त्यामुळे ती जणुकाय ' शिर ' आहे. ऋत व सत्य याचा अर्थ पूर्वी जसा सांगितला आहे, तसाच जाणावा. योग ह्य० युक्ति-समाधान. तोच जणुकाय आत्मा आहे. आत्मवान् जो योगी ह्य० समाधानवान् त्याची श्रद्धादिक जणुकाय अंग असून ती यथार्थ ज्ञानाला समर्थ होतात. (किंवा समाधानवान् पुरुषाच्या अंगप्रमाणें श्रद्धादिक यथार्थ ज्ञानाला समर्थ होतात.) यास्तव

समाधानं ह्यणजे योग, हा विज्ञानमयाचा आत्मा आहे. महं हें त्याचें पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे. ' मह ' या शब्दानें प्रथमज महत्तत्त्व घ्यावें. ' महत् यक्ष-पूज्य प्रथम उत्पन्न झालें ' अशी दुसरी श्रुति आहे. तें प्रतिष्ठेचें कारण असल्यामुळें पुच्छ होय. कारण कोणतेंही कारणच कार्याची प्रतिष्ठा असते. जशी बुक्ष, वेळी इत्यादिकांची प्रतिष्ठा पृथिवी आहे. सर्व बुद्धिविज्ञानांचें कारण महत्तत्त्व आहे. त्यामुळें तें विज्ञानमय आत्म्याची प्रतिष्ठा आहे. पूर्वी-प्रमाणेंच त्या अर्थीही हा श्लोक आहे. ह्य० ज्याप्रमाणें ब्राह्मणोक्त अन्नमया-दिकांचे प्रकाशक श्लोक वर आहेत त्याचप्रमाणें विज्ञानमयाचाही हा श्लोक आहे. (इति ब्रह्मवैवर्त्यध्याये चतुर्थोऽनुवाकः) ४

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे ।
ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे
पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्समस्तुत इति ।

विज्ञानं यज्ञं तनुते । विज्ञानवान्हि यज्ञं तनोति श्रद्धादिपूर्व-
कम् । अतो विज्ञानस्य कर्तृत्वं तनुत इति कर्माणि च तनुते । यस्मा-
द्विज्ञानकर्तृकं सर्वं तस्माद्युक्तं विज्ञानमय आत्मा ब्रह्मेति । किंच
विज्ञानं ब्रह्म सर्वे देवा इन्द्रादयो ज्येष्ठं प्रथमजत्वात्सर्वप्रवृत्तीनां
वा तत्पूर्वकत्वात्प्रथमजं विज्ञानं ब्रह्मोपासते ध्यायन्ति तस्मिन्वि-
ज्ञानमय ब्रह्मण्यभिमानं कृत्योपासत इत्यर्थः । तस्मात्तं महतो
ब्रह्मण उपासनाज्ज्ञानैश्वर्यवन्तो भवन्ति । तच्च विज्ञानं ब्रह्म चेद्यदि
वेदं विजानाति न केवलं वेदं च तस्माद्ब्रह्मणश्चेन्न प्रमाद्यति । बाह्ये-
ष्वेवानात्मस्यात्मभावेति तत्त्वात्प्राप्तं विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मभावनायाः
प्रमदनं, तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते तस्माच्चेन्न प्रमाद्यतीति । अन्नमयादि-
प्यात्मभावं हित्वा केवलं विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नास्ते
चेदित्यर्थः । ततः किं स्यादित्युच्यते—शरीरे पाप्मनो हित्वा ।
शरीराभिमाननिमिस्ता हि सर्वे पाप्मानस्तेषां च विज्ञानमये ब्रह्म-

ण्यात्माभिमानान्निमित्तापाये हानमुपपद्यते । उत्रापाय इय
च्छायापायः । तस्माच्छरीराभिमाननिमित्तान्सर्वाभ्याप्मनः शरीर-
प्रभवाः शरीर एव हित्वा विज्ञानमयब्रह्मस्वरूपपञ्चस्तत्स्थान्सर्वा-
न्कामान्विज्ञानमयेनैवाऽऽत्मना समश्नुते सम्यग्भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

अर्थ—विज्ञानच यज्ञ करतें. विज्ञानवान् पुरुषच श्रद्धादिपूर्वक यज्ञाचा
विस्तार करतो. यास्तव विज्ञानाळा कर्तृत्व आहे. 'तनुते' ह्म० कर्माचा
विस्तार करतें. ज्या अर्थी सर्व विज्ञानकर्तृक आहे त्या अर्थी विज्ञानमय
आत्मा ब्रह्म आहे, असें ह्मणणें युक्त आहे. तसेंच, इंद्रादि सर्व देव विज्ञान
ब्रह्म, कीं जें प्रथम उत्पन्न झालेलें असल्यामुळें ज्येष्ठ आहे किंवा सर्व प्रवृत्ति
तत्पूर्वक असल्यामुळें प्रथमज आहे तें विज्ञान ब्रह्म उपासितात; त्याचें ध्यान
करितात. त्या विज्ञानमय ब्रह्माचे ठिकाणीं अभिमान घेऊन ह्म० तेंच मी
आहें, अशी उपासना करितात, असा याचा अर्थ. त्यामुळें ह्म० त्या महत्
ब्रह्माची उपासना केल्यामुळें ते देवादिक ज्ञानेश्वर्यवान् होतात. तें विज्ञान
ब्रह्म आहे, असें जर साधक जाणूं लागला; केवळ जाणूं लागला इतकेंच
नव्हे तर तो त्या ब्रह्मापासून जर प्रमाद न पावला; बाह्य अनात्म्यांच्या
ठिकाणीं आत्म्याची भावना केल्यामुळें विज्ञानमय ब्रह्माविषयींच्या आत्म-
भावनेपासून प्रमाद पावणें प्राप्त आहे (ह्म० विज्ञानमय ब्रह्म आत्मा आहे,
या भावनेपासून च्युत होणें सर्वथा प्राप्तच आहे.) यास्तव त्या प्रमादाची
निवृत्ति करण्यासाठीं 'तस्माच्चेन प्रमाद्यति' असें ह्मटलें आहे. अर्थात् अन्न-
मयादिकांविषयींची आत्मभावना सोडून; केवळ विज्ञानमय ब्रह्माचे ठिकाणीं
आत्मत्वाची भावना करीत जर राहिला, असा याचा भाव. तर मग काय
होतें, तें सांगतों—शरीरांत पापें सोडून कारण शरीराभिमान या निमित्तामुळेंच
सर्व पापें लागतात. पण विज्ञानमय ब्रह्मासर्व्वे आत्म्याभिमान धरल्यामुळें निमि-
त्ताचाच अभाव झाला असतां त्या पापांचा त्याग करणें युक्त होतें. ह्म०
उत्रीचा अभाव झाला असतां जसा छायेचा अभाव होतो, त्याचप्रमाणें
(शरीरच आत्मा आहे, अशा प्रकारचा अभिमान सोडला असतां त्या

निमित्तामुञ्चेव लागणारो सर्व पापे क्षीण होतात.) तस्मात् शरीराभिमान-
हेच ज्याचे निमित्त आहे, अशा शरीरापासून उद्बपलेल्या सर्व पापांना शरी-
रामध्येच सोडून विज्ञानमय ब्रह्मस्वरूपास प्राप्त झालेला साधक त्यांतोळ सर्व
कामांस (भोगांस) विज्ञानमय आत्म्यानेच चांगल्या प्रकारे भोगतो, असा
याचा अर्थ.

तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञा-
नमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एष
पुरुषमिह एव । तस्य पुरुषमिषताम् । अन्ययं पुरुषविधः ।

तस्य पूर्वस्य मनोमयस्याऽऽत्मन एव शरीरे मनोमये भवः
शरीरः । कः । य एष विज्ञानमयः । तस्माद्वा एतस्माद्वित्युक्ता-
र्थम् । आनन्दमय इति कार्यात्मप्रतीतिरधिकारान्मयत्वात् ।
अन्नादिमया हि कार्यात्मानो भौतिका इत्यधिकृताः । तदधिकार-
पतितधायमानानन्दमयः । मयत्वात् विकारायं ह्येतं यथाऽऽत्मन एव
इत्यत्र । तस्मात्कार्यात्माऽऽनन्दमयः प्रत्येतदयः । संक्रमणाच्च, आन-
न्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति वक्ष्यति । कार्यात्मनो च संक्रमण-
मनात्मनो ह्युक्तम् । संक्रमणकर्मत्वेन चाऽऽनन्दमय आत्मा ध्रुवः ।
यथाऽऽत्मन एवमात्मानमुपसंक्रामतीति । न चाऽऽत्मन एतन्मंक्रम-
णम् । अधिकारयिरोपादसंमयाच्च । न सात्मनोचाऽऽत्मन उपसंक्र-
मणं संभवति । स्यात्मानि भेदाभावात् । आत्मभूते च द्वयम् । संक्र-
मितुः शिरआदिहृत्पनानुपपत्तेश्च । न हि यथाकलक्षण आकाशा-
दधिकारणेऽकार्यपतिते । शिरआद्यवयरूपकल्पनोपपत्तेश्च । अह-
मन्नात्म्येऽनित्यमनेन कर्तृभूतमनसु नेति भेदाभावात्प्रादुर्भा-
वोपापादभूतिभ्यश्च । मनोऽहोदरज्ञानुपपत्तेश्च । न हि शिराशिरआ-
द्यवयरविशिष्टं मायक्षान्तानुभूयमान आनन्दमय आत्मनि प्रवृत्ति-
नास्ति प्रवृत्तिरुपादाभावात् " भवमेव स भवति । अणुद्वयमिहैव
यत् " इति मनोऽहोदरज्ञानुपपत्तेश्च । प्रवृत्तिरुपादापादि चानु-
पपन्नं तृतीयद्वयः प्रतिप्रापेव प्रवृत्तम् । तस्मात्कार्यवर्तितवत्त्वात्

नन्दमयो न पर एवाऽऽत्माऽऽनन्द इति विद्याकर्मणोः फलं ताद्विकार
आनन्दमयः । स च विज्ञानमयादन्तरः । यज्ञादिहेतोर्विज्ञानमय-
स्यान्नरत्यश्रुते । ज्ञानकर्मणोर्हि फलं भोक्त्रर्थत्वादन्तरतमं
स्यात् । अन्तरतमश्चाऽऽनन्दमय आत्मा पूर्वम्यः । विद्याकर्मणो-
प्रियाद्यर्थत्वाच्च । प्रियादिप्रयुक्ते हि विद्याकर्मणी । तस्मात्प्रिया-
दीनां फलरूपाणामात्मसंनिर्घातविज्ञानमयस्याऽऽभ्यन्तरत्वमुपप-
द्यते प्रियादिवासनानिवृत्ता आनन्दमयो विज्ञानमयाश्रित स्वप्न
उपलभ्यते ।

अर्थ—त्या पूर्वीच्या मनोमयाचा आत्मा हाच मनोमय शरीरात
सालेला शरीर आत्मा आहे हा कोण ? तर जो हा विज्ञानमय 'तस्माद्वा'
इत्यादि या पुढील दोन वाक्य उक्तार्थ आहेत ह्म० त्याचा अर्थ सांगितला
आहे. 'आनन्दमय' या शब्दाने कार्यात्म्याची प्रतीति होते कारण हा
अधिकार आरंभ-प्रकरण-कार्यात्म्याच आहे व 'मयद्' (मय) हा शब्द
(प्रत्यय) आनंदाला लाविला आहे या अभ्यासात अन्नमयादि भौतिक
कार्यात्म्याचा आरंभ केलेला आहे त्या अधिकाराच हा आनन्दमय पडला
आहे. जसा 'अन्नमय' इत्यादि स्थानी त्याचप्रमाणे आनन्दमय या शब्दा-
तीलही मयद् विकार या अर्था असल्याचे दिसते यास्तव आनन्दमय हा
कार्यात्मा आहे, असे जाणावे. सक्रमणावरूनही तेच ठरते आनन्दमय
आत्म्याशी उपसक्रान्त होतो, असे पुढे सांगणार आहे. कार्यरूप अनात्म्या-
चेच सक्रमण हात असल्याचे दिसते. सक्रमणाचे कर्म या रूपाने आनन्दमय
आत्मा श्रुतीत सांगितला आहे. ह्म० ज्याप्रमाण अन्नमय आत्म्याला पुष्प
प्राप्त होते, असे सांगितले आहे, त्याचप्रमाणे आनन्दमय आत्म्याला पुष्प
प्राप्त होतो, असे झटले आहे. आत्म्याचेच काही उपसक्रमण सांगितले नाही.
कारण तसे मानणे अधिकाराच्या ह्म० आरंभलेल्या प्रकरणाच्या विरुद्ध आहे व
आत्म्याच्या सक्रमणाचा संभवही नाही. कारण स्वतःच स्वतःला प्राप्त होण्याचा
संभव नाही. स्वतःच्या स्वरूपात भेदाचा अभाव असतो. ब्रह्म तर आत्मभूत
आहे. शिष्याय जो सक्रमण करणाऱ्या त्याच्या मस्तकादि अवयवाची कल्पना

करणे अयुक्त आहे कारण आकाशादिकांचे कारण व कार्यामध्ये न पडलेल्या आणि ज्याचे लक्षण वर सांगितले आहे, अशा आत्म्याच्या ठिकाणी शिर-आदि अवयवाची कल्पना उपपन्न होत नाही. त्याचप्रमाणे 'अदृश्य, अनात्म्य, अनिलयन, अनिरुक्त, अस्थूल, अनणु नेति नेति आत्मा' इत्यादि सर्व विशेषाचा निषेध करणाऱ्या श्रुती आहेत (त्यामुळेही आत्म्याच्या अवयवाची कल्पना उपपन्न होत नाही. त्याचप्रमाणे पुढे मन्त्राचे जे उदाहरण दिले आहे तेही अनुपपन्न आहे कारण प्रिय हेच शिर, मोद दक्षिण पक्ष, प्रमोद उत्तर पक्ष इत्यादि अवयवांनी विशिष्ट, प्रत्यक्षतः अनुभविल्या जाणारा, आनन्दमय आत्मा व ब्रह्म, याविषयी 'ते ब्रह्म नाही' अशी आशकाच नाही त्यामुळे 'ब्रह्म नाही, असें जो जाणतो तो असत्त्व होतो,' या मन्त्राचे उदाहरण देणे, ह्या मन्त्राचा प्रमाण झणून उल्लेख करणे, उपपन्न होत नाही 'ब्रह्म पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे,' असें ब्रह्माच प्रतिष्ठाळूपानें पृथक् ग्रहण करणेही अनुपपन्न आहे यास्तव आनन्दमय कार्यरूप आत्म्यातीलच एक आहे. तो पर आत्मा आनन्दच नव्हे. यास्तव तो आनन्दमय विद्या व कर्म यांचे फळ आहे, त्याचा विकार आहे. तो विज्ञानमयाहून अन्तर आहे, कारण तो यज्ञादिकाना कारण होणाऱ्या विज्ञानमयाच्या अन्तर आहे, असें सांगणारी श्रुति आहे. ज्ञान व कर्म यांचे फळ भोक्त्यासाठी असल्यामुळे अतिशय अंतर असतें अन्नमयादि पूर्व कोशाहून आनन्दमय आत्मा अतिशय अंतर आहे विद्या व कर्म ही प्रिय, मोद इत्यादिकाकरिताच आहेत कारण विद्या व कर्म ही दोन्ही प्रियादिप्रयुक्तच आहेत. (झ० प्रियादिकांसाठी त्याची प्रवृत्ति होते) हे प्रसिद्ध आहे. तस्मात् आत्म्याच्या सानिध्यामुळे फलरूप प्रिय मोदादिकाना विज्ञानमयाचे आभ्यन्तरत्व उपपन्न होतें (झ० प्रिय, मोद, व प्रमोद हे आनंदाचे अवयव आत्म्याच्या अर्धां समीप अभिव्यक्त होतात त्यामुळे ते विज्ञानमयाच्याही आत आहेत, असें समजणे उपपन्न होतें कारण प्रियादि आनंद व त्यांची साधने याच्या उद्देशाने कर्ता विज्ञान व कर्मे करतो इष्ट वस्तूचे दर्शन,

प्राप्ति व भोग हीं सुद्धां विज्ञानेच आहेत. तीं प्रियादि आनंदाच्या उद्देशा-
नेच होतात. त्यामुळे उद्दिश्य जीं प्रियादिक त्यांना विज्ञानमयार्चे आंतरत्व
असणें सयुक्तिकच आहे. शिवाय स्वप्नामध्ये साक्षी प्रियादिविशिष्ट असल्याचा
अनुभव येतो. त्यामुळेही आनंदमय हा मुख्य आत्मा नव्हे; असें सांगतात).
स्वप्नामध्ये प्रियादिकांच्या वासनांनीं झालेला आनंदमय विज्ञानमयाचा
आश्रय करून असलेलाच अनुभवास येतो. (असो, आता आनन्दमयाचे
शिरःप्रभृति अवयव सांगतात.)

तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः
पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ।

इति ब्रह्मवैवर्तपञ्चाये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

तस्याऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मन इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव
शिरः प्राधान्यात् । मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च
प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुखसामान्यमात्मा प्रियादीनां
सुखावयवानां तेष्वनुस्यूतत्वादानन्द इति परं ब्रह्म । तद्वि शुभा
कर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधावन्त-कर-
णवृत्तिविशेषे तमसाऽप्यच्छाद्यमाने प्रसङ्गेऽभिव्यज्यते । तद्विषय-
सुखमिति प्रसिद्धं लोकं । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणाऽन-
वस्थितत्वात्सुखस्य क्षणिकत्वम् । तद्यदाऽन्तःकरणं तपसा तमोघ्नेन
विद्यया ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च निर्मूलत्वमापद्यते यावद्यावत्तावत्ता-
वद्विविके प्रसङ्गेऽन्तःकरण आनन्दाविशेष उत्कृष्यते विपुली भवति
चक्ष्यति च— “ रसो वै सः । रसश्चेवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति -
एष ह्येवाऽऽनन्दयाति ” । “ एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ति ” इति च श्रुत्यन्तरात् । एवं च कामोपशमोत्क-
र्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य वक्ष्यते । एवं चोत्कृ-
ष्यमाणस्याऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म
परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चाज्ञा-
विमयाः कोशा उपन्यस्ताः । यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे

आत्मवन्तस्तद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदेव च सर्वस्याविद्यापरिकल्पितस्य द्वेतास्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा आनन्दमयस्य । एकत्वावसानत्वात् । अस्ति तदेकमविद्याकल्पितस्य द्वेतास्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा पुच्छं । तदेतस्मिन्नप्यर्थ एष श्लोको भवति ॥

इति शंकरभाष्ये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अर्थ—त्या आनन्दमय आत्म्याचें इष्ट पुत्रादिकांच्या दर्शनामुळे होणारें जें प्रिय या नांवाचें सुख तेंच शिर आहे. सगोसर शिर नव्हे; तर शिराभारतें शिर. कारण त्या प्रियाला प्राधान्य आहे. मोद ह्मणजे प्रिय-वस्तूचा लाभ झाला असतां त्या निमित्तानें होणाऱा हर्ष. तोच हर्ष प्रकट ह्म० अतिशय झाला असतां प्रमोद होतो. (इष्ट वस्तूचा लाभ होऊन त्याचा उपभोग घेत असतांना प्रकट हर्ष होतो, हें प्रसिद्ध आहे.) आनन्द ह्मणजे सामान्य सुख. तोच प्रियादि सुखावयवांचा आत्मा आहे. कारण तो त्यांमध्ये अनुस्यूत (ओतप्रोत भरलेला) असतो. आनंद ह्म० परब्रह्म. तें शुभ कर्मानें पुत्र-मित्रादि विशेष प्रकारचे विषय हीच उपाधि पुढें उपस्थित केली असतां तमानें आच्छादित न केल्या अन्तःकरणाच्या विशेष प्रकारच्या प्रसन्न वृत्तीमध्ये अभिव्यक्त होतें. तेंच या लोकांत विषयसुख ह्मणून प्रसिद्ध आहे. त्या सुखाच्या विशेष प्रकारच्या वृत्तीला प्रत्युपस्थापित करणारें कर्म अनवस्थित (अस्थिररूप) असल्यामुळे सुखाला क्षणिकत्व आहे. तें जें अन्तःकरण ते तमाचा नाश करणाऱ्या तपानें, विद्येनें, ब्रह्मचर्यानें व श्रद्धेनें जों जों किंवा जितक्या जितक्या प्रमाणानें निर्मलतेस प्राप्त होतें तां तां किंवा तितक्या प्रमाणानें पवित्र व प्रसन्न झालेल्या अन्तःकरणांत विशेष आनंद उत्कर्ष पावतो; विपुल होतो. “ तो रस आहे. त्या रसाला प्राप्त होऊनच हा पुढ्य आनंदी होतो. हाच रस सर्वांना आनंदित करतो, ” असें याच अध्यायांत पुढें सांगणार आहेत. “ याच आनंदाच्या लेशावर अन्य भूतें उपजीविका करितात. ” अशीही दुसरी श्रुति आहे; आणि अशा प्रकारें काम-शांतीच्या उत्कर्षाच्या अपेक्षेनें आनंदाचा उच्चरोत्तर शतपट उत्कर्ष यांतच

पुढें सांगितला जाणार आहे. (ह. कामशांतीचें प्रमाण जसें जसें वाढत जातें तसें तसें आनन्दाचें प्रमाणही उत्तरोत्तर वाढतें, हें पुढें मानुष, गंधर्व, इत्यादिकांच्या आनंदांच्या उदाहरणानें सांगणार आहेत. उत्तरोत्तर उत्तम विषयांपासून होणाऱ्या आनंदाचाच जर वास्तविक उत्कर्ष श्रुतीला मान्य असता तर तिनें निष्काम श्रोत्रियाच्या आनंदोत्कर्षाचें वर्णन केलें नसतें, त्यामुळें याप्रमाणें उत्कर्ष पावणाऱ्या आनन्दमय आत्म्याच्या-परमार्थब्रह्म-विज्ञानाच्या अपेक्षेनें ब्रह्म परच आहे. जें सत्य-ज्ञानान्तर्लक्षण प्रकृत ब्रह्म, ज्याच्या ज्ञानाकरितां अज्ञादिमय पांच कोशांचा उपन्यास केला आहे, जें त्याच्याहून अभ्यंतर (आंत) आहे, आणि ज्याच्या योगानें ते सर्व कोश आत्मवान् आहेत ते ब्रह्म पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे. तेंच सर्व अविद्याकल्पित द्वैताचें अवसानभूत अद्वैत ब्रह्म आनन्दमयाची प्रतिष्ठा आहे. कारण त्याचें एकत्वामध्यें अवसान होतें. तें एक अविद्याकल्पित द्वैताचें अवसानभूत अद्वैत ब्रह्म प्रतिष्ठा व पुच्छ आहे. या अर्थाची हा पुढील श्लोक आहे. (इति ब्रह्मवैवर्तध्याये पञ्चमोऽनुवाकः) ५

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद । सन्तमेनं ततो विदुरिति ।

असन्नेवासत्सम एव यथाऽसत्त पुरुषार्थसंबध्येवं स भवति अपुरुषार्थसंबन्धी । कोऽसौ । योऽसदविद्यमानं ब्रह्मेति वेद विजानाति चेद्यदि । तद्विपर्ययेण यत्सर्वविकल्पास्पदं सर्वमवृत्तिबीजं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमप्यस्ति तद्ब्रह्मेति वेद चेत् । कुतः पुनराशङ्का तन्नास्तित्वे, व्यवहारातीतत्वं ब्रह्मण इति द्रुमः । व्यवहारविषये हि वाचारम्भणमात्रेऽस्तित्वभाविता बुद्धिस्ताद्विपरीते व्यवहारातीते नास्तित्वमपि प्रतिपद्यते । यथा घटादिव्यवहारविषयतयोपपन्नः संस्तद्विपरीतोऽसन्निति प्रसिद्धम् । एवं तत्सामान्यादिहापि स्याद्ब्रह्मणो नास्तित्वप्रत्याशङ्का । तस्मादुच्यते—अस्ति ब्रह्मेति चेद्देदेति । किं पुनः स्यात्तदस्तीति विजानतस्तद्वाह-सन्तं

विद्यमानब्रह्मस्वरूपेण परमार्थसदात्मापन्नमेनमेवंविदं विदुर्ब्रह्मविद-
स्ततस्तस्मादस्तित्वेवदनात्सोऽन्येषां ब्रह्मवाद्ब्रह्मेयो भवतीत्यर्थः ।
अथवा यो नास्ति ब्रह्मेति मन्यते स सर्वस्यैव सन्मार्गस्य वर्णाश्र-
मादिव्यवस्थालक्षणस्याश्रद्धानतया नास्तित्वं प्रतिपद्यतेऽब्रह्मप्रति-
पत्त्यर्थत्वात्तस्य । अतो नास्तिकः सोऽसन्नसाधुरुच्यते लोके । तद्वि-
परीतः सन्योऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद स तद्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुं सन्मार्गं
वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणश्रद्धानतया यथावत्प्रतिपद्यते यस्मा-
त्ततस्तस्मात्सन्तं साधुमार्गस्थमेनं विदुः साधवः । तस्मादस्तीत्येव
ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिति वाक्यार्थः ।

अर्थ—असत्-च, असत् सारस्वाच, ज्याप्रमाणें असत् (ह्य० अवि-
द्यमान पदार्थ) पुरुषार्थांशीं संबंध ठेवणारा नसतो त्याप्रमाणें तो अपुरुषार्थ-
संबंधी होतो. तो कोण ? तर जो असत् ह्य० अविद्यमान ब्रह्म आहे, असें
जाणतो. त्यानें जर ब्रह्म असत् आहे असें जाणलें तर तो स्वतःच असत्-
सारस्वा होतो पण त्याच्या उलट सर्व विकल्पाचे अधिष्ठान, सर्व प्रवृत्तीनें
बीज, सर्व विशेषशून्य असेंही जें तत्त्व आहे, तें ब्रह्म आहे, असें जर त्यानें
जाणलें (तर त्याला सन्त समजतात असा पुढच्या वाक्याशीं अन्वय) पण
त्याच्या नास्तित्वाविषयीं शकाच का येते ? (ह्मणून विचाराल तर तिचें
कारण) ब्रह्माचें व्यवहारातीतत्व, हें आहे, असें आह्मी सागतों. व्यवहार-
विषयामध्यें केवळ शब्दांनींच ज्याचा उच्चार करता येतो अशा नाममात्र
विषयाच्या अस्तित्वानें भावित झालेली बुद्धि व्यवहारातीत विषयाविषयीं
नास्तित्वही जाणते (व्यवहारातील शब्दमात्र विषयानाच ' ते आहेत '
असें जाणणारी बुद्धि व्यवहारातीत ब्रह्म नाही, असेंही जाणते.) ह्मणजे
ज्याप्रमाणें पाणी आणणें इत्यादि व्यवहाराचा विषय या रूपानें उपपन्न
झालेला घटादि पदार्थ सन् (विद्यमान आहे, असें समजलें जातें) व त्याच्या
विपरीत असलेला वध्यापुत्रादि पदार्थ असन् (अविद्यमान आहे असें जाणलें
जातें) हें प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणें तत्सुल्य प्रकारामुळें प्रस्तुत प्रकरणींही
ब्रह्माच्या नास्तित्वाविषयीं आशका येते. ह्मणून ' ब्रह्म आहे, असें जर त्यानें

जाणलें, ' असें झटलें आहे. पण तें आहे असें जाणणाराला काणतें फळ मिळतें तें सांगतात—' ततः—' त्या अस्तित्वज्ञानामुळें ' एनं—' याला तत्त्व-वेचे संत समजतात. विद्यमान ब्रह्मस्वरूपानें परमार्थसदात्म्यास प्राप्त झालेल्या या असें जाणणाराला ब्रह्मवेचे सन्त समजतात. कारण तो त्याचें अस्तित्व मानतो. त्यामुळें तो ब्रह्मवेचा इतरांना विज्ञेय (विशेषतःच जाणण्यास योग्य होतो, असा याचा अर्थ.) किंवा जो ब्रह्म नाही, असें मानतो तो सर्व वर्णा-श्रमादिव्यवस्थालक्षण सन्मार्गाचें अश्रद्दालुत्वामुळें नास्तित्व जाणतो. कारण ' ब्रह्म नाही ' या त्याच्या समजुतीमुळें सन्मार्ग ब्रह्मप्राप्त्यर्थ आहे, असें त्याला झणतांच येत नाही. त्यामुळें तो सन्मार्ग ब्रह्मप्राप्त्यर्थ नाही, असें होतें. त्या-मुळें व्यवहारांत तो नास्तिक असन्-असाधु झटला जातो. (सन्मार्ग कांहीं कामाचा नाही, असें जाणणान्या नास्तिकांला लोक असाधु-असत्पुरुष असें झणतात. त्यामुळें ब्रह्म नाही, असें झणणारा पुरुष असत् ठरतो;) पण त्याच्या अगर्दी उलट असलेला जो ब्रह्म आहे, असें जाणतो तो सन् होय. ज्याअर्थी तो त्या ब्रह्माच्या प्राप्तीला कारण होणाऱ्या वर्णाश्रमादि व्यवस्था-लक्षण सन्मार्गांला अश्रद्दालुत्वामुळें यथावत् जाणतो त्याअर्थी त्याला दुसरे साधुलोक (शिष्ट) सन्त झ० साधुमार्गस्थ (शिष्टांच्या मार्गानें चालणारा) समजतात. यास्तव ब्रह्म आहे, असेंच जाणवें, हा वाक्यार्थ होय.

तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः ।

तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव एव शरीरे विज्ञानमये भवः शरीर आत्मा । कोऽसौ । य एष आनन्दमयः ॥ तं प्रति नास्त्या-शङ्का नास्तित्वं, अपोढसर्वविशेषत्वान्तु ब्रह्मणो नास्तित्वं प्रत्याशङ्का युक्ता । सर्वसामान्याच्च ब्रह्मणो यस्मादेवमतस्तस्मात् । अथानन्तरं श्रोतुः शिष्यस्यानुप्रश्ना आचार्योक्तिमन्वेते प्रश्ना अनुप्रश्नाः ।

अर्थ—त्या पूर्व ज्ञानमयाचा हाच विज्ञानमय शरीरांत होणारा शरीर आत्मा आहे. तो कोण ? तर जो हा आनन्दमय. (कित्येक बरीळ मंत्र आनन्दमयाचा प्रकाशक आहे असें समजतात. यास्तव त्याचे निराकरण

करितात-) त्याच्या नास्तित्वाविषयी तर मुद्ध्यं शकाच नाही- (कारण आन-
न्दमय सविशेष असल्यामुळे प्रत्यक्ष आहे) पण ब्रह्म सर्वविशेषशून्य असल्या-
मुळे त्याच्या नास्तित्वाविषयी शका येणे योग्य आहे. तसेच ब्रह्म सर्वांना समान
असल्यामुळे (त्याचा सर्वांना व्यवहार करता येणे अवश्य आहे, पण तसा
अनुभव मात्र कोठही नाही त्यामुळेही ' ते नाही ' अशी त्याच्या नास्ति
त्वाची शका येते,) आणि ज्याअर्थी असे आहे त्याअर्थी आता यानंतर
श्राव्या-शिष्याचे हे अनुश्रव ह्य० आचार्याच्या उत्तीनतर हे प्रश्न आहेत.

उताविद्वानमु लोक प्रेत्य । कश्चन गच्छती३ । आहो विद्वानमु
लोक प्रेत्य । कश्चित्समश्नुता३ उ ।

सामान्य हि ब्रह्माऽऽकाशादिकारणत्वाद्विदुषोऽविदुषश्च ।
तस्माद्विदुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिराशङ्क्यते । उतापि । अविद्वानमु
लोक परमात्मानमित्येत्य कश्चन । चनशब्दाऽप्यर्थे । अविद्वानपि
गच्छति प्राप्नोति किंच न गच्छतीति द्वितीयोऽपि प्रश्नो द्रष्टव्योऽ
नुप्रभा इति बहुवचनात् । विद्वांस प्रत्यन्यौ प्रश्नौ । यद्यविद्वान्सा-
मान्य कारणमपि ब्रह्म न गच्छति ततो विदुषोऽपि ब्रह्मागमनमाश-
ङ्क्यते । अतस्त प्रति प्रश्न आहो विद्वानिति । विद्वान्ब्रह्मविदपि
कश्चिद्विद प्रत्यामु लोक समश्नुत उ इत्यत्र स्थितस्यावेदो यलापे च
कृतऽकारस्य भुति समश्नुता३ उ इति । उकारं च वक्ष्यमाणमधस्ता-
दपकृष्य तकारं च पूर्वस्मादुतशब्दाद्यासज्याऽऽहो इत्येतस्मात्पूर्व-
मुतशब्द सयाज्य पृच्छ्यत उताऽऽहो विद्वानिति । विद्वान्समश्नु-
तेऽमु लोकम् । किंचा यथाऽविद्वानेव विद्वानपि न समश्नुत इत्यपर
प्रश्नः । द्वयेव चा प्रश्ना विद्वद्विद्वद्विषयो । बहुवचनं तु सामर्थ्य
प्राप्तप्रश्नान्तरापक्षया घटते । " असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति
चेद्देह ' इति श्रवणादस्ति नास्तीति सशयस्तताऽर्थप्राप्त किमस्ति
नास्ताति प्रथमाऽनुप्रश्नः । ब्रह्मणाऽपक्षपातित्वाद्यविद्वान्गच्छति न
गच्छतीति द्वितीयः । ब्रह्मण समत्वऽप्यविदुष इव विदुषोऽप्यगमन-
माशङ्क्यते । किं विद्वान्समश्नुत न समश्नुत इति तृतीयोऽनुप्रश्नः ।

एतेषां प्रतिवचनार्थमुत्तरग्रन्थ आरभ्यते । तत्रास्तित्वमेव तावदुच्यते । यच्चाक्तं " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " इति, तच्च कथं सत्यत्वमित्येतद्वक्तव्यमितीदमुच्यते सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । उक्तं हि " सदेव सत्यम् " इति । तस्मात्सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । कथमेवमर्थताऽवगम्यतेऽस्य ग्रन्थस्य शब्दानुगमात् । अनेनैव स्वार्थेनान्वितान्युत्तराणि वाक्यानि । " तत्सत्यमित्याचक्षते " " यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् " इत्यादीनि ।

अर्थ—ब्रह्म आकाशादिकांचे (भूतविशिष्ट सर्व जीवांचे) कारण असल्यामुळे विद्वान् व अविद्वान् या उभयतानाही तुल्य आहे. यास्तव अविद्वानालाही ब्रह्मप्राप्ति होते अशी शंका घेतली जाते. उत ह्य० अपि—ई; अविद्वान्-ही या लोकास ह्य० परमात्म्याला या लोकाहून—या शरीरांतून निघून जाऊन पोंचतो—प्राप्त होतो कीं नाही. ' कश्चन ' यांतील ' चन ' हा शब्दही अपि या अर्थी आहे व ' कश्चन ' हे पद अविद्वान् या पदार्थासंबंध ठेवत त्यामुळे १ कोणी अविद्वान् सुद्धा ब्रह्माला प्राप्त होतो, २ कीं नाही ? असा दुसराही प्रश्न येथे आहे, असे जाणावे, कारण वर ' अनुप्रश्नाः ' असे बहुवचन आहे. तसेंच विद्वानाकरितां, विद्वानाला उद्देशून दुसरे दोन प्रश्न आहेत. जर अविद्वान् (विद्वान् व अविद्वान् या उभयतानाही) साधारण कारण असल्याही ब्रह्माला प्राप्त होत नाही तर विद्वान्ही ब्रह्माला जाऊ शकणार नाही, अशी आशंका घेतली जाते. यास्तव त्या विद्वानाला उद्देशून ' आहो विद्वान्० ' हा प्रश्न आहे. कोणी विद्वान्-ब्रह्मवेचाही या लोकाहून किंवा या शरीरांतून निघून जाऊन त्या लोकाला ह्य० परमात्म्याला प्राप्त होतो का ? मूळ उपनिषदांत ' समश्रुता उ ' असा पाठ आहे. पण त्याची पदं ' समश्रुते उ ' अशी आहेत. पण ' ते ' यांतील एच्या पुढे उ आल्यामुळे एचा अय् झाला. नंतर पुढे ' उ ' असल्यामुळे पाणिनीच्या ' लोपः शाकल्यस्य ' या सूत्राने ' य ' चा लोप झाला. तेव्हां ' समश्रुता उ ' असे राहिले. नंतर ' त ' या अक्षरांतील अक्षर पुढे केला. त्यामुळे ' समश्रुता उ ' असा

पाठ झाला. 'उ' हा पुढील उकार मागे ओढून घेऊन आणि पूर्वीच्या उत-
 शब्दांतील तकार त्याला जोडून झालेल्या उतशब्दाची 'अहो' याच्या पूर्वी
 योजना करून, त्यांचा संयोग करून शिष्य 'उताहो विद्वान्' इत्यादि प्रश्न
 करित आहे. विद्वान् या आत्माला जातो का ? कीं ' जसा विद्वान् तसाच
 अविद्वान्-ही त्याला प्राप्त होत नाही?' असा दुसरा प्रश्न. (मिळून अविद्वाना-
 विषयीं दोन व विद्वानाविषयीं दोन असे चार प्रश्न होतात) किंवा विद्वान् व
 अविद्वान् यांतील प्रत्येकाविषयीं एकेक, असे दोनच प्रश्न समजावे. (पण
 मग ' अथातोनुप्रश्नाः ' या बहुवचनाची उपपत्ति कशी लागणार ? तर
 सांगतों-) बहुवचन तर सामर्थ्याने प्राप्त होणाऱ्या दुसऱ्या प्रश्नाच्या अपेक्षेनें
 उपपन्न होतें. (कोणाच्या सामर्थ्यानें दुसरा प्रश्न प्राप्त होतो, तें सांगतात-)
 ' असत् ब्रह्म असें जर जाणलें; ब्रह्म आहे असें जर जाणलें ' इत्यादिश्रुति-
 वचनात ' चेत् ' इ० जर या संशयबोधक पदाचा प्रयोग केला आहे, त्या-
 वरून दुसऱ्या पक्षां ब्रह्म आहे व नाही, असा संशय येतो. त्यावरून ' काय
 ब्रह्म आहे, कीं नाही, ' असा अर्थावरूनच प्राप्त झालेला पहिला अनुप्रश्न
 आहे. ब्रह्म पक्षपाती नसल्यामुळे अविद्वान् ब्रह्माला प्राप्त होतो व प्राप्त होत
 नाही, हा दुसरा अनुप्रश्न आहे. ब्रह्माला समत्व जरी असलें तरी अविद्वाना-
 प्रमाणें विद्वानाच्याही आगमनाविषयीं आशंका घेतली जाते. काय विद्वान्
 ब्रह्माला पोंचतो कीं पोंचत नाही, असा तिसरा अनुप्रश्न आहे. त्या तीन
 प्रश्नांच्या प्रतिवचनाकरितां पुढील ग्रंथ आरंभिला जातो. त्यापैकीं प्रथम
 त्याचें अस्तित्वच सांगितलें जातें ' सत्य, ज्ञान, अनन्त ब्रह्म ' असें जें सांगि-
 तलें आहे, तें सत्यत्व कसें हें सांगितलें पाहिजे, असें जें झटलें होतें तेंच हें
 आता सांगितलें जात आहे. ब्रह्माच्या सत्त्वकथनानेंच त्याचें सत्यत्व सांगि-
 तलें आहे. (इ० तें सत् आहे, असें झटल्यानेंच तें सत्य आहे, असें सिद्ध
 होतें) सत्त्वच सत्य आहे, असें वर सांगितलेंच आहे. तामात् सत्त्वकथनानेंच
 सत्यत्व सांगितलें जातें. पण या ग्रंथाला ' एवमर्थनाच ' आहे इ. याचा
 हाच अर्थ आहे, हं कसें कळतें झणून विचारात तर शब्दानुगामांमुळे तें कळतें

(असें आह्मी सांगतों). 'तें सत्य असें सांगतात; जर हा आकाश आनंद नसता,' इत्यादि पुढचीं वाक्यें याच अर्थाशीं अन्वित आहेत.

तत्रासदेव ब्रह्मेत्याशङ्क्यते । कस्माद् । यदस्ति तद्विशेषतो गृह्यते यथा घटादि । यन्नास्ति तन्नोपलभ्यते यथा शशविषाणादि । तथा नोपलभ्यते ब्रह्म । तस्माद्विशेषतोऽग्रहणान्नास्तीति । तन्न । आकाशादिकारणत्वाद्ब्रह्मणः । न नास्ति ब्रह्म कस्मादाकाशादि हि सर्वं कार्यं ब्रह्मणो जातं गृह्यते । यस्माच्च जायते किञ्चित्तदस्तीति वृष्टं लोके यथा घटाङ्कुरादिकारणं मृद्धीजादि । तस्मादाकाशादिकारणत्वादस्ति ब्रह्म । न चासतो जातं किञ्चिद्गृह्यते लोके कार्यम् । असतश्चेन्नारूपादिकार्यं निरात्मकत्वान्नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु । तस्मादस्ति ब्रह्म । असतश्चेत्कार्यं गृह्यमाणमप्यसदन्वितमेव तत्स्यात् । न चैवं । तस्मादस्ति ब्रह्म । तत्र कथमसतः सज्जायतेति श्रुत्यन्तरमसतः सज्जन्मासंभवमन्वाचष्टे न्यायतः । तस्मात्सदेव ब्रह्मेति युक्तम् । तथादि मृद्धीजादिवत्कारणं स्यादचेतनं तर्हि, न, कामयितृत्वात् । न हि कामयित्रचेतनमस्ति लोके । सर्वज्ञं हि ब्रह्मेत्यवोचाम । अतः कामयितृत्योपपत्तिः । कामयितृत्वादस्मदादिवदनात्कामं चेत्, न । स्वातन्त्र्यात्, यथाऽन्यान्परचरीकृत्य कामादिदोषाः प्रवर्तयन्ति न तथा ब्रह्मणः प्रवर्तकाः कामाः । कथं तर्हि, सत्यज्ञानलक्षणाः स्वात्मभूतत्वाद्विशुद्धा न तैर्ब्रह्म प्रवर्त्यते । तेषां तु तत्प्रवर्तकं ब्रह्म प्राणिकर्मापेक्षया । तस्मात्स्वातन्त्र्यं कामेषु ब्रह्मणः । अतो नानात्कामं ब्रह्म ॥

अर्थ—त्या शंकांतील 'ब्रह्म असत्च आहे' ही शंका घेतली जाते. ती कां? तर जें असतें त्याचें विशेषतः ग्रहण केलें जातें. जसें—घटादि पदार्थ. जें नाहीं तें उपलब्ध होत नाहीं. जसें—शशविषाणादिक. तसेंच ब्रह्म उपलब्ध होत नाहीं. तस्मात् विशेषतः ग्रहण होत नसल्यामुळे ब्रह्म नाहीं. पण ही शंका बरोबर नाहीं. कारण ब्रह्म आकाशादिकांचें कारण आहे. (आतां याच सूत्रभूत वाक्याचा विस्तार करितात—) ब्रह्म नाहीं, असें नाहीं.

त्याचें प्रवर्तक आहे. तस्मात् ब्रह्माला कामाविषयी स्वातन्त्र्य आहे. त्यामुळे ब्रह्म अनाप्तकाम नाही.

(पण 'शरीरादि संबंधांचून कामांचा उद्भव होत नाही. यास्तव' कामना करणाऱ्या ब्रह्माला शरीर असतें, असें ह्मणण्याचा प्रसंग येतो ' ह्मणून ह्मणाल तर सांगतो—)

साधनान्तरानपेक्षत्वाच्च । किंच यथाऽन्येषामनात्मभूता धर्मा-
दिनिमित्तापेक्षा. कामाः स्वात्मव्यतिरिक्तकार्यकरणसाधनान्तरापे-
क्षाच्च न तथा ब्रह्मणो निमित्ताद्यपेक्षत्वं किं तर्हि स्वात्मनोऽनन्याः ॥

अर्थ—त्याचप्रमाणें ब्रह्माला दुसऱ्या साधनाची अपेक्षा नसते. त्या-
मुळेही तें स्वतंत्र आहे. इ० ज्याप्रमाणें इतर पामरांचे काम (इच्छा) अना-
त्मभूत, धर्मादिनिमित्ताची अपेक्षा करणारे व स्वात्म्याहून व्यति-
रिक्त दुसऱ्या देहेन्द्रियादि साधनांची अपेक्षा करणारे असतात त्याप्रमाणें
ब्रह्माच्या कामनाना निमित्तादिकाची अपेक्षा नसते. तर ते स्वात्म्याहून
अनन्य असतात.

सोऽकामयत बहु स्या प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तप-
स्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत ।

तदेतदाह—सोऽकामयत स आत्मा यस्मादाकाशः संभूतोऽकाम-
यत कामितवान् । कथं, बहु स्यां बहु-प्रभूतं स्यां भवेयम् । कथमेक-
स्थार्थान्तराननुभवेशे बहुत्वं स्यादित्युच्यते । प्रजायेयोत्पद्येय । न हि
पुत्रोत्पत्त्येवार्थान्तरविषयं बहुभवनं कथं तस्मात्स्वस्थानाभिधक्कनाम-
रूपाभिव्यक्त्या । यदाऽऽत्मस्थे अनभिधक्के नामरूपे व्याक्रियेते
तदा नामरूपे आत्मस्वरूपापरित्यागेनैव ब्रह्मणाऽप्रविभक्तदेशकाले
सर्वावस्थासु व्याक्रियेते तदा तन्नामरूपव्याकरणं ब्रह्मणो बहुभव-
नम् । नान्यथा निरवयवस्य ब्रह्मणो बहुत्वापत्तिरुपपद्यतेऽल्पत्वं वा ।
यथाऽऽकाशस्याल्पत्वं बहुत्वं च यस्त्वन्तरकृतमेव । अतस्तद्वद्वारे-
णैवाऽऽत्मा बहु भवति । न ह्यात्मनोऽन्यदनात्मभूतं तत्प्रविभक्तदेश-

कालं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृतं भूतं भवद्भविष्यद्वा वस्तु विद्यते । अतो नामरूपे सर्वावस्थे ब्रह्मणैवाऽऽत्मवती, न ब्रह्म तदात्मकम् । ते तत्प्रत्याख्याने न स्त एवेति तदात्मके उच्येते । ताभ्यां चोपाधिभ्यां ज्ञातृज्ञेयज्ञानशब्दार्थादिसर्वसंध्यवहारभागब्रह्म । स आत्मैवंकामः संस्तपोऽतप्यत । तप इति ज्ञानमुच्यते । “ यस्य ज्ञानमयं तपः ” इति श्रुत्यन्तरात् । आत्मकामत्वाच्चेतरस्यासंभव एव तपसः । तत्तपोऽतप्यत तप्तवान् । सृज्यमानजगद्रचनादिविषयामालोचनमकरोदात्मेत्यर्थः । स एवमालोच्य तपस्तप्त्वा प्राणिकर्मादिनिमित्तानुरूपमिदं सर्वं जगद्देशतः कालतो नाम्ना रूपेण च यथानुभवं सर्वैः प्राणिभिः सर्वावस्थैरनुभूयमानमसृजत सृष्टवान् ।

अर्थ—आतां श्रुति तेंच सांगते—ज्याच्यापासून आकाश हा पदार्थ उत्पन्न झाला तो आत्मा कामना करता झाला. ती कशी ? मीं बहु-पुष्कळ व्हावें, अशी. पण एकाळा दुसऱ्या पदार्थात प्रवेश केल्यावांचून बहुत्व कसें संभवेल अशी शंका येते, ह्मणून ‘ प्रजायेय ’ असें झटलें आहे. प्रजायेय ह्मणजे उत्पन्न होतो. ब्रह्माचें हें बहुभवन-पुष्कळ होणें पुत्रोत्पत्तीप्रमाणें भिन्न पदार्थविषयक नाही; तर कसें ? आत्म्यामध्येच स्थित असलेल्या अव्यक्त नामरूपांना व्यक्त करून बहु होणें आहे. जेव्हा आत्मस्थ अव्यक्त नामरूपें व्यक्त केलीं जातात तेव्हां तीं नामरूपें सर्व अवस्थांमध्ये आत्मस्वरूपाचा परित्याग न करताच ज्यांचा देश व काल ब्रह्माहून पृथक् नाही, अशींच व्यक्त केलीं जातात. त्यामुळे तें नामरूपव्याकरण (ह्म० नामरूपाळा व्यक्त करणें) हेंच ब्रह्माचें बहुभवन आहे. त्यावाचून निरवयव ब्रह्माची बहुत्वापत्ति (ह्म० बहु होणें) किंवा अल्पत्व उपपन्न होत नाही. जसें—आकाशाचें अल्पत्व किंवा बहुत्व दुसऱ्या वस्तूंमुळेच संभवतें (त्याप्रमाणें ब्रह्माचेंही अल्पत्व व बहुत्व नामरूप-उपाधीमुळेच संभवनीय आहे.) यास्तव त्याच्या द्वाराच आत्मा पुष्कळ होतो. आत्म्याहून पृथक्, अनात्मभूत, त्याहून अगदीं भिन्न देश व काल यांत राहणारी, सूक्ष्म, आढ असलेली, दूर असलेली, भूत, वर्तमान किंवा भविष्यद् वस्तु नाही. यास्तव सर्व अवस्थांमधील नामरूपें ब्रह्माच्या

योगानेच आत्मवन्त आहेत. ब्रह्म तद्रूप नाही. पण ब्रह्माचा निषेध केला असतां नामरूपांचा अभाव होतो. ह्यापून नामरूपे ब्रह्मात्मक आहेत, असें झटलें जातें. नाम व रूप या दोन उपाधींच्या योगानें ब्रह्म ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान इत्यादि शब्द व त्यांचे अर्थ इत्यादि सर्वांच्या उत्तम व्यवहाराला पात्र होतें. तो आत्मा अशा कामनेनें युक्त होत्साता तप करता झाला. 'तप' या पदानें ज्ञान सांगितलें जातें. कारण 'ज्याचें तप ज्ञानमय असतें' अशी दुसरी श्रुति आहे. त्याचप्रमाणें ब्रह्म आत्मकाम असल्यामुळें इतर तपाचा असंभवच आहे. तें ब्रह्म तप करतें झालें, ह्या आत्मा उत्पन्न केल्या जाणाऱ्या जगाच्या रचनादिकांविषयीं आलोचन-विचार करता झाला, असा याचा अर्थ. तो असें आलोचन करून तप करून प्राण्यांच्या कर्मादि निमिचांच्या अनुसार हें सर्व जगत् देशतः, कालतः, नामतः व रूपतः अनुभवानुसार-सर्व अवस्थांतील सर्व प्राण्यांकडून जसें अनुभविलें जात आहे तसें उत्पन्न करता झाला.

यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् ।

यदिदं किंच यत्किंचेदमचिशिष्टम् । तदिदं जगत्सृष्ट्वा किमकरो-
दित्युच्यते-तदेव सृष्टं जगदनुप्राविशदिति । तत्रैतच्चिन्त्यं कथमनु-
प्राविशदिति । किं यः स्रष्टा स तेनैवाऽऽत्मनाऽनुप्राविशदुत्तान्येनेति,
किं तावद्युक्तम् । क्त्वाप्रत्ययश्रवणाद्यः स्रष्टा स एवानुप्राविशदिति ।

अर्थ—हें जें कांहीं सर्व साधारण जगत् आहे तें हें जगत् उत्पन्न करून त्यानें काय केलें, तें सांगतात—त्याच उत्पन्न केलेल्या जगांत मागून तें प्रवेश करतें झालें. पण त्याविषयीं तें कसें प्रवेश करतें झालें, या गोष्टीचा विचार 'केला' जातो. जो स्रष्टा तो त्याच रूपानें प्रवेश करता झाला कीं दुसऱ्या रूपानें ? पण ह्या दोन पक्षांतील युक्त प्रश्न कोणता दिसतो ? 'तत्सृष्ट्वा' येथें 'त्वा' हा प्रत्यय असल्यामुळें जो स्रष्टा तोच मागून प्रवेश करता झाला, हें युक्त दिसतें. (संस्कृतांतील 'क्त्वा' प्रत्ययाच्या जागीं मराठींत 'ऊन' हा प्रत्यय होतो. 'क्त्वा' प्रमाणेंच ऊनप्रत्ययान्त धातुज्ञान-

धित अव्ययाचा कर्ता व मुख्य क्रियेचा कर्ता एकच असतो. जसे 'रामा जेवून गावाला गेला' या वाक्यात रामा हे पद जेवून या कृत प्रत्ययान्ताचा व गेला या मुख्य क्रियापदाचा कर्ता आहे. त्याच न्यायानें जगत् उत्पन्न करून त्यात प्रवेश करणारा एकच आहे, असा भाव).

(यावर पूर्ववादी शका घेतो—)

ननु न युक्त मृद्वचेत्कारणं ब्रह्म तदात्मकत्वात्कार्यस्य । कारणमेव हि कार्यात्मना परिणतमित्यतोऽप्रविष्ट इव कार्योत्पत्तेरुर्ध्वं पृथक्कारणस्य पुन प्रवेशोऽनुपपन्न । न हि घटपरिणामव्यतिरेकेण मृदो घटे प्रवेशोऽस्ति । यथा घटे चूर्णात्मना मृदोऽनुप्रवेश एवमन्येनाऽऽत्मना नामरूपकार्येऽनुप्रवेश आत्मन इति चेच्छ्रुत्यन्तराच्च “ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य ” इति । नेवं युक्तमेकत्वाद्वह्मणः । मृदात्मनस्त्वनेकत्वात्सावयवत्वाच्च युक्तो घटे मृदश्चूर्णात्मनाऽनुप्रवेशः । मृदश्चूर्णस्याप्रविष्टदेशवत्त्वाच्च । न त्यात्मन एकत्वे सति निरवयवत्वादप्रविष्टदेशाभावाच्च प्रवेश उपपद्यते । कथं तर्हि प्रवेश स्यात् । युक्तश्च प्रवेश श्रुतत्वात्तदेवानुप्राविशदिति । सावयवमेवास्तु तर्हि सावयवत्वान्मुखे हस्तप्रवेशवन्नामरूपकार्यं जीवात्मनाऽनुप्रवेशो युक्त एवेति चेद्वाशून्यत्वात् । न हि कार्यात्मना परिणतस्य नामरूपकार्यदेशव्यतिरेकेणाऽऽत्मशून्यः प्रवेशोऽस्ति यं प्रविशेज्जीवात्मना । कारणमेव चेत्प्रविशेज्जीवात्मन्य जह्याद्यथा घटो मृत्प्रवशे घटत्वं जहाति । तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेर्न कारणानुप्रवेशो युक्तः ।

अर्थ—मृत्तिकेप्रमाणें ब्रह्म जर कारण असेल तर कार्यही तदात्मक असल्यामुळ ब्रह्मच त्यात प्रविष्ट झालें, हें ह्मणणें युक्त नव्हे. कारणच कार्यरूपान परिणाम पावले आहे. यास्तव प्रविष्ट न झालेल्या दुसऱ्या एकाद्या पदार्थाप्रमाणे कार्यात्पत्तीच्या नेतर कारणाचा पुनरपि पृथक् प्रवेश अनुपपन्न आहे. घटरूपानें परिणाम पावणें, यावाचून मृत्तिकेचा घटामध्यें प्रवेश होत नाही. ' ज्याप्रमाणें घटामध्यें चूर्णरूपानें (ह्म० धुळीच्या रूपानें) मृत्तिकेचा मागून प्रवेश होतो त्याप्रमाणें अन्य स्वरूपानें जात्याचा

नामरूपकार्यामध्ये अनुप्रवेश होतो, 'हणून हणाल आणि 'या जीवरूप आत्म्याच्या योगाने अनुप्रवेश करून' अशी दुसरी श्रुतिही आहे, असें हणाल तर बरोबर नाही. कारण ब्रह्माला एकत्व आहे. (ह्य० ते एक आहे.) मृत्तिकारूप कारणाला तर अनेकत्व व सावयवत्व असल्यामुळे घटामध्ये मृत्तिकेचा धुळीच्या रूपाने अनुप्रवेश होणे युक्त आहे. शिवाय घटाची माती धुळीच्या प्रदेशात प्रविष्ट झालेली नसते. (तर ती धुळीच्या प्रदेशाहून निराळ्याच प्रदेशात असते. त्यामुळे धुळीचा प्रवेश तिच्यामध्ये होऊ शकतो) पण आत्म्याचा तसा प्रवेश उपपन्न नाही. कारण आत्मा एक असून निरवयव असतो आणि तो प्रविष्ट झालेला नाही, असा मुळीं देशच नसतो. तर मग त्याचा प्रवेश कसा होणार? 'तदेवानुप्राविशत्' ह्य० त्यातच प्रवेश करता झाला, अशी श्रुति असल्यामुळे त्याचा प्रवेश होणे युक्तच आहे. यास्तव ते ब्रह्म सावयव असूंदे. ते सावयव असल्यामुळे मुलामध्ये जमा हस्तप्रवेश होतो त्याप्रमाणे त्याचा नामरूपकार्यामध्ये जीवरूपाने अनुप्रवेश होणे युक्तच आहे, हणून हणाल तर (पूर्वादीव या मध्यस्थाच्या हणण्याचे निराकरण करतो-) तेही बरोबर नाही. कारण त्याला अशून्यत्व आहे. (या सक्षितवाक्याचेच विवरण करितात-) कार्यरूपाने परिणत झालेल्या ब्रह्माचा नामरूपत्मक कार्य हाच प्रदेश आहे. त्याहून निराळा आत्मशून्य प्रदेशच नाही, की ज्यामध्ये तो जीवात्मरूपाने प्रवेश करील. (कार्याकाराने परिणत झालेल्या ब्रह्मांत कार्याचा एक प्रकार असा जीवात्मा प्रवेश करू शकेल, हणून जर हणाल तर), कारणांतच जर त्याने प्रवेश केला तर तो आपल्या जीवात्मत्वाचा त्याग करील. जसा-घट मृत्तिकेत प्रवेश करताच घटत्वाचा त्याग करतो, त्याप्रमाणे. शिवाय 'त्या कार्यातच मागून प्रवेश करता झाला,' अशी श्रुति असल्यामुळे कारणामध्ये अनुप्रवेश युक्त नव्हे.

(आतां पूर्वपक्षवादींच मध्यस्थाच्या मताचा अनुवाद करून त्यावर दूषण देतो-)

कार्यान्तरमेव स्यादिति चेत् । तदेवानुप्राविशदिति जीवात्म-
रूपं कार्यं नामरूपपरिणतं कार्यान्तरमेवाऽऽपद्यत इति चेन्न । विरो-
धात् । न हि घटा घटान्तरमापद्यते । व्यतिरेकश्रुतिविरोधाच्च । जीवस्य नामरूपकार्यव्यतिरेकानुवादिन्यः श्रुतयो विरुध्येरन् । तदा-
पत्तो मोक्षासम्भवाच्च । न हि यतो मुच्यमानस्तदेवाऽऽपद्यते । न हि
शृङ्खलापत्तिर्वद्धस्य तत्स्करादेः ।

अर्थ—प्रवेश करणारं दुसरें कार्यच आहे, असें ह्मणाल ह्म० ‘तदे-
वानुप्राविशत्’ ह्म० तेंच कारण मागून त्या कार्यात प्रविष्ट झालें, या श्रुतीचा
अर्थ—जीवात्मरूप कार्यं नामरूपाच्या आकारानें परिणत झालेल्या दुसऱ्या
कार्यास प्राप्त होतें, ह्मणून ह्मणाल तर तें बरोबर नाहीं कारण त्याशीं
विरोध येतो घटच काहीं दुसऱ्या घटास प्राप्त होत नाहीं तसाच व्यतिरेक
प्रतिपादक श्रुतीशींही विरोध येतो. ह्म० जीव नामरूपात्मककार्याहून पृथक्
आहे, असा अनुवाद करणाऱ्या श्रुतीशीं विरोध येतो. शिवाय जीव जर
कार्यत्वास प्राप्त झाला तर त्याच्या मोक्षाचा असंभव होतो कारण ज्याच्या
पासून मुक्त होणारा त्यालाच तो प्राप्त होत नाहीं (जीव नामरूपात्मक
कार्यापासून मुक्त होणारा आहे त्यामुळे तो नामरूपात्मकच होणें युक्त नव्हे,)
तत्स्करादि वद्ध पुरुषाला शृङ्खलाभाव प्राप्त होऊ नसतो, हें प्रसिद्ध आहे

(पुनः मध्यस्थाची शक्ता घेऊन पूर्ववादीच दोष देतो—)

वाह्यान्तर्भेदेन परिणतमिति चेत्तदेव कारण ब्रह्म शरीराद्या-
धारत्येन तदन्तर्जीवात्मनाऽऽधेयत्वेन च परिणतमिति चन्न, बहि-
ष्ठस्य प्रवेशोपपत्तेः । न हि यो यस्यान्तःस्थः स एव तत्प्रविष्ट
उच्यते । बहिष्ठस्यानुप्रवेशः स्यात्प्रवेशशब्दार्थस्येव दृष्टत्वात् । यथा
गृहं कृत्वा प्राविशदिति । जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बवत्प्रवेशः स्यादिति
चेन्न । अपरिच्छिन्नत्वादमूर्तत्वाच्च । परिच्छिन्नस्य मूर्तस्यान्यस्यान्यत्र
प्रसादस्वभावेन जलादीं सूर्यकादिप्रतिबिम्बोदयः स्यात् । न त्वात्मनः
अमूर्तत्वाद्वाकाशादिकारणस्याऽऽत्मनः अव्यापकत्वात्तद्विप्रकृष्टवंशप्र-
तिबिम्बाधारवत्स्थन्तराभावाच्च प्रतिबिम्बवत्प्रवेशो न युक्तः ॥

अर्थ—तें कारण बाह्य व अन्तर्भेदानें परिणत झालें आहे, ह्म० तेंच कारणब्रह्म शरीरादि आधाररूपानें व तदन्तर्गत जीवरूप आधेयरूपानें परिणत होतें, ह्मणून ह्मणाल तर तें बरोबर नाहीं. जो ज्याच्या बाहेर स्थित असतो त्याचाच त्यात प्रवेश उपपन्न होतो. कारण जो ज्याच्या आंत स्थित असतो तोच त्यांत प्रविष्ट झाला, असें झटलें जात नाहीं. त्याचप्रमाणें जो बाहेर स्थित असतो त्याचाच अनुप्रवेश होतो. कारण प्रवेश या शब्दाचा अर्थ असाच अनुभवास येतो. जसें—गृह करून त्यांत प्रविष्ट झाला. ‘अहोपण जलामध्ये सूर्यादिकांच्या प्रतिबिंबाप्रमाणें प्रवेश होऊं शकेल,’ ह्मणून ह्मणाल तर तेंही बरोबर नाहीं. कारण ब्रह्म अपरिच्छिन्न व अमूर्त आहे. ‘प्रसाद’ या स्वभावानें युक्त असलेल्या दुसऱ्या पदार्थांमध्ये परिच्छिन्न, मूर्त (साकार) व भिन्न असलेल्या पदार्थांचाच—सूर्यादि प्रतिबिंबाचा उदय होतो, आत्म्याचा नाहीं. कारण आकाशादिकांचें कारण असा तो अमूर्त आहे, त्याचप्रमाणें आकाशादिकांचें ब्रह्माच्या अपेक्षेन अव्यापक आहेत; व त्याहून दूर देशीं असणाऱ्या प्रतिबिंबाधारभूत दुसऱ्या वस्तूंचा अभाव आहे. त्यामुळेही ब्रह्माचा कार्यामध्ये प्रतिबिंबाप्रमाणें प्रवेश होणें युक्त नव्हे.

(याप्रमाणें मध्यस्थाच्या शंकाचें निरसन करून पूर्ववादी आपल्या पूर्वपक्षाचा उपसंहार करतो—)

एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशो न च गत्यन्तरमुपलभामहे । “ तदेवानुप्राविशत् ” इति च श्रुतेः । श्रुतिश्च नोऽतीन्द्रियविषये विज्ञानोत्पत्तौ निमित्तम् । न चास्माद्वाक्याद्यत्नचतामपि विज्ञानमुत्पद्यते । हन्त तर्ह्यनर्थकत्वादपोह्यमेतद्वाक्यं “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । इति ॥

अर्थ—मग असें जर असेल तर त्याचा प्रवेशच होत नाहीं. आझाला दुसरी गतिही उपलब्ध होत नाहीं. ‘ तेंच अनुप्रवेश करतें झालें,’ अशी श्रुति आहे. अतीन्द्रिय विषयाचें ज्ञान होण्यास आझाला श्रुति हेंच निमित्त

आहे, पण या वाक्यावरून मोठ्या यत्नशील पुरुषांनाही काहींच विज्ञान होत नाही. अहो असें जर असेल तर 'तत्सुष्टा तदेवानुभाविशत्' हे वाक्य अर्थरहित असल्यामुळे निषेध करण्यास योग्य आहे. (आता याचा सिद्धान्त सांगतात—)

न । अन्यार्थत्वात् । किमर्थमस्थाने चर्चा । प्रकृतो ह्यन्यो विवक्षितोऽस्य वाक्यस्यार्थोऽस्ति स स्मर्तव्य । “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “यो वेद निहितं गुहायाम्” इति । तद्विज्ञानं च विवक्षितं प्रकृतं च तत् । ब्रह्मस्वरूपानुगमाय चाऽऽकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं प्रदर्शितं ब्रह्मानुगमश्चाऽऽरब्धः । तत्रान्नमयादात्मनोऽन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयस्तदन्तर्मनोमयो विज्ञानमय इति विज्ञानगुहायां प्रवेशितस्तत्र चाऽऽनन्दमयो विशिष्ट आत्मा प्रदर्शित । अतः परमानन्दमयलिङ्गाधिगमद्वारेणाऽऽनन्दविवृद्धचक्षुषान् आत्मा ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा सर्वविकल्पास्पदो निर्विकल्पोऽस्यामेव गुहायामधिगन्तव्य इति तत्प्रवेश प्रकल्प्यते ॥

अर्थ—नाहीं, तसें मुळींच नाही कारण त्या वाक्याचा अर्थ तुझी समजता त्याहून निराळा आहे. ही अस्थानी चर्चा कशासाठी करता? या वाक्याचा प्रकृत व विवक्षित अर्थ अगदींच निराळा आहे तो कोणता, याची आठवण केली पाहिजे. 'ब्रह्मवित् परब्रह्माला प्राप्त होतो,' 'सत्य, ज्ञान व अनन्त ब्रह्म आहे,' 'जो त बुद्धिरूप गुहेत अवस्थित आहे, असें जाणतो,' अशा अर्थाच्या या अध्यायाच्या आरंभीच्या वाक्यावरून येथें ब्रह्मार्थे विज्ञान विवक्षित आहे; व ते प्रकृतही आहे. ब्रह्मस्वरूपाचा सर्वत्र अनुगम होतो, ह्या दासविण्यासाठी आकाशापासून अन्नमयापर्यंत कार्यांचें प्रदर्शन केलें आहे. ब्रह्माचा अनुगम (इ० अनुवृत्ति) आरंभिलेला आहे. त्यात अन्नमय आत्म्याहून दुसरा अंतर आत्मा प्राणमय आहे. त्याच्या अंतर्मानोमय व विज्ञानमय सांगून विज्ञानमय गुहेमध्ये आत्म्याचा प्रवेश करविळा व त्यांत आनन्दमय हा विशिष्ट आत्मा दासविळा आहे. आतां यापुढें आनन्दमय या लिगाच्या ज्ञानाच्या द्वारा आनन्दाच्या विशेष बुद्धीमध्ये पर्यवसान

पावणारा आत्माच ब्रह्म, पुच्छ, प्रतिष्ठा, सर्वं विकल्पांचें आस्पद (स्थान, आधार), व निर्विकल्प आहे, आणि तो या गुहेमध्येच जाणावा, अशा हेतूने त्याचा प्रवेश कल्पिलेला आहे. (बुद्धिरूप गुहेमध्येच ब्रह्माची उपलब्धि संभवनीय असल्यामुळे त्या बुद्धीतच त्याचा प्रवेश सांगण्याची इच्छा केली आहे, असे भाष्यकार सांगतात-)

न ह्यन्यत्रोपलभ्यते ब्रह्म निर्विशेषत्वाद्विशेषसंबन्धो द्युपलब्धिहेतुर्द्वष्टः । यथा राहोऽन्नन्द्रार्कविशिष्टसंबन्धः । एवमन्तःकरणगुहात्मसंबन्धो ब्रह्मण उपलब्धिहेतुः । संनिकर्पाद्वचनासात्मकत्वाच्चान्तःकरणस्य । यथा चाऽऽलोकविशिष्टा घटाद्युपलब्धिरेवं बुद्धिप्रत्ययालोकविशिष्टात्मोपलब्धिः स्यात्तस्मादुपलब्धिहेतौ गुहायां निहितमिति प्रकृतमेव । तद्वृत्तिस्थानीये त्विह गुणस्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्युच्यते ।

अर्थ—ब्रह्म निर्विशेष असल्यामुळे बुद्धीवाचून दुसऱ्या कोठेही उपलब्ध होत नाही. कारण विशेषसंबंधच उपलब्धीचें निमित्त आहे, असें दिसते. जसे राहूच्या उपलब्धीचें चंद्र व सूर्य यांचा विशिष्ट संबंध हेच निमित्त आहे त्याचप्रमाणे अन्तःकरणगुहा व आत्मा यांचा संबंध ब्रह्माच्या उपलब्धीचा हेतु आहे कारण अन्तःकरणाचें आत्म्याशीं सानिध्य आहे व तें अवभासात्मक आहे. ज्याप्रमाणें प्रकाशयुक्त घटादिकांचीच उपलब्धि (ज्ञान) होते त्याप्रमाणें बुद्धीचा प्रत्ययरूप जो प्रकाश त्याने विशिष्ट असलेल्या आत्म्याची उपलब्धि होते. यास्तव उपलब्धीला (साक्षात्काराला) कारण होणाऱ्या गुहेंत ब्रह्म अवस्थित आहे, अशा वाक्यावरून तें प्रकृतच आहे, असे ठरते; आणि त्या वाक्याच्या तृतीप्रमाणें ह्य० व्याख्येप्रमाणें असलेल्या या वाक्यांत 'तं उपलब्ध करून त्यांतच प्रवेश करतें झालें' असें झटलें आहे.

तदनुप्रविश्य । सच्च त्याभावत् । निरुक्त चानिरुक्त च । निरुक्तं चानिरुक्तं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किंच ।

तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टमिवान्तर्गु-
हायां बुद्धो द्रष्टुं श्रोतुं मन्त्रं विज्ञात्रित्येवं विशेषवदुपलभ्यते । स
एव तस्य प्रवेशस्तस्मादस्ति तत्कारणं ब्रह्म । अतोऽस्तित्वादस्तीत्ये-
वोपलब्धव्यं तत् । तत्कार्यमनुप्रविश्य, किं, सच्च मूर्तं त्यच्चामूर्तम-
भवत् । मूर्तोमूर्तं ह्यव्याकृतनामरूपे आत्मस्थे अन्तर्गतेनाऽऽत्मना
व्याक्रियेते व्याकृते च मूर्तामूर्तशब्दवाच्ये ते आत्मना त्वप्रविभक्त-
देशकाले इति कृत्वाऽऽत्मा ते अभवदित्युच्यते । किंच निरुक्तं
चानिरुक्तं च निरुक्तं नाम निष्कृष्य समानासमानजातीयेभ्यो देश-
कालविशिष्टतयेदं तदित्युक्तमनिरुक्तं तद्विपरीतं निरुक्तानिरुक्तं
अपि मूर्तामूर्तयोरेव विशेषणे । यथा सच्च त्यच्च प्रत्यक्षपरोक्षे, तथा
निलयनं चानिलयनं च । निलयनं नीडमाश्रयो मूर्तस्यैव धर्मः ।
अनिलयनं तद्विपरीतममूर्तस्यैव धर्मः । त्यदनिरुक्तानिलयनान्य-
मूर्तधर्मत्वेऽपि व्याकृतविषयाण्येव । सर्गोत्तरकालभावश्रवणात् ।
त्यदिति प्राणाद्यनिरुक्तं तदेवानिलयनं च । अतो विशेषणान्य-
मूर्तस्य व्याकृतविषयाण्येवेतानि । विज्ञानं चेतनमविज्ञानं तद्रहित-
मचेतनं पापाणादि सत्यं च व्यवहारविषयमधिकारान्न परमार्थ-
सत्यम् । एकमेव हि परमार्थसत्यं ब्रह्म । इह पुनर्व्यवहारविषयमापे-
क्षिकं सत्यं मृगतृष्णिकाद्यनृतापेक्षयोदकादि सत्यमुच्यते । अनृतं च
तद्विपरीतम् । किं पुनरेतत्सर्वमभवत्परमार्थसत्यं किं पुनस्तद्ब्रह्म
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतत्वात् ॥

अर्थ—याप्रमाणे तें आकाशादिऋचें कारण कार्याला उत्पन्न करून
त्यात मागून जणुकाय 'प्रविष्टें होऊन मुहा या नावाच्या बुद्धीत पाहणारें,
ऐकणारें, मनन करणारें, जाणणारें, अशाप्रकारें विशेषयुक्तसें उपलब्ध होतें,
तोच त्याचा प्रवेश आहे. यास्तव तें कारण ब्रह्म आहे यास्तव त्याच्या
अस्तित्वामुळ तें आहे, असेंच जाणावें. असो, त्या कार्यात अनुप्रवेश करून
मग काय ? मग तें सत् ह्म० मूर्त व त्यत् ह्म० अमूर्त झालें. अन्तर्गत आत्म्या-
कडून ज्याचें नाम रूप अर्थाक आहे अशा आत्मस्वरूपात स्थित असलेल्या

मूर्तामूर्तानां व्यक्त केलें जातें. पण मूर्त व अमूर्त या शब्दांनीं वाच्य अशीं तीं व्यक्त केलेलीं नाम-रूपें आत्म्याशीं अविभक्त देशकाल असतात. ह्य० त्यांचा देश व काल आत्म्याच्या देश-कालाहून पृथक् नसतो. त्यामुळेंच आत्माच मूर्तामूर्त नाम-रूप झाला, असें येथें झटलें जातें. तसाच तो निरुक्त व अनिरुक्त झाला. निरुक्त ह्य० समान व असमान जातीच्या पदार्थापासून निराळें करून देश-कालविशिष्टतेनें ' हें तें ' असें सांगितलेलें; व अनिरुक्त ह्य० तसें-सजातीय व विजातीय पदार्थापासून पृथक् करून देशकालविशिष्ट, या रूपानें-न सांगितलेलें. निरुक्त व अनिरुक्त हीं मूर्त व अमूर्त यांचींच विशेषणें आहेत. ज्याप्रमाणें सत् व त्यत् ह्मणजे प्रत्यक्ष व परोक्ष त्याप्रमाणें निलयन व अनिलयन. निलयन ह्य० नीड, आश्रय. तो मूर्ताचाच धर्म आहे, व अनिलयन ह्य० त्याच्या उलट-अनाश्रय. तो अमूर्ताचा धर्म आहे. त्यत्, अनिरुक्त व अनिलयन हे अमूर्ताचे धर्म असले तरी व्याकृताचीं विशेषणें आहेत. कारण सृष्टीच्या उत्तरकाळीं त्यांचा भाव सांगितलेला आहे. त्यत् ह्य० प्राणादि (आकाररहित, रूपरहित), तेंच अनिरुक्त व अनिलयन आहे. यास्तव अमूर्ताचीं हीं विशेषणें व्याकृताविषयकच आहेत. विज्ञान ह्य० चेतन व अविज्ञान ह्य० चेतनरहित-अचेतन पापाणादिक. सत्य ह्य० व्यवहारविषयक अबाधित. (ह्य० व्यवहारसमर्थी बाधित न होणारे.) परमार्थविषयक सत्य नव्हे. कारण परमार्थ सत्य एक ब्रह्मच आहे-यास्तव येथें व्यवहारविषयक आपेक्षिक सत्य हाच सत्यशब्दाचा अर्थ आहे. मृगजळादि असत्य-मिथ्या पदार्थाच्या अपेक्षेनें उद्भवादिक सत्य झटलें जातें. अनृत ह्य० अशा व्यावहारिक सत्याच्या उलट. हें सर्व कोण झालें ? परमार्थ सत्य हें सर्व झालें. परमार्थ सत्य काय ? तर ब्रह्म. कारण ' सत्य, ज्ञान, अनन्तं ब्रह्म ' अशा रीतीनें तें प्रकृत आहे.

, तासत्यमित्याचक्षते । तदप्येव श्लोको भवति ।

यस्मात्सत्यदादिकं मूर्तामूर्तधर्मजातं यत्किंचिद् सर्वमविशिष्ट-
विकारजातमेकमेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माभवत्तद्व्यतिरेकेणाभावाभा-
मरूपविकारस्य, तस्मात्तद्ब्रह्म सत्यमित्याचक्षते ब्रह्मविदः । अस्ति
नास्तीत्यनुप्रश्नः प्रकृतस्तस्य प्रतिवचनविषय एतदुक्तमात्माऽकाम-
यत बहु स्यामिति । स यथाकामं चाऽऽकाशादिकार्यं सृष्ट्वा तदनु-
प्रविश्य पश्यन्शृण्वन्मन्वानो विजानन्ब्रह्मभवत्तस्मात्तदेवेदमाकाशा-
दिकारणं कार्यस्थं परमे व्योमन्तुदयगुहायां निहितं तत्प्रत्ययाच-
भासविशेषेणोपलभ्यमानमस्तीत्येवं विजानीयादित्युक्तं भवति ।
तदेतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणोक्त एष श्लोको मन्त्रो भवति । यथा पूर्वपक्ष-
मयाद्यात्मप्रकाशकाः पञ्चस्यप्येवं सर्वान्तरतमात्मास्तित्वप्रकाश-
काऽपि मन्त्रः कार्यद्वारेण भवति ॥

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे शांकरभाष्ये पष्ठेऽनुशातः ॥ ६ ॥

अर्थ—ज्या अर्थीहें जें काहीं सत्यादि मूर्तामूर्त धर्मजात आहेत तें सर्व साधा-
रण विकारजात एकरूप सत्-शब्दवाच्य (सद्-या नावाचें.) ब्रह्म झालें आहे
व त्यावाचून नामरूपविकाराचा अभाव आहे, (झ० नामरूपविकार त्याहून
पृथक् पदार्थ नाही) त्या अर्थी तें ब्रह्म सत्य आहे, असें ब्रह्मवेत्ते जणतात.
ब्रह्म आहे कीं नाही, हा प्रकृत अनुप्रश्न आहे. त्याच्या प्रतिवचनप्रसंगी
(त्याच्या प्रतिवचन—विषयामध्ये) 'आत्मा मी बहु व्हावें अशी कामना करिता
साठा,' असें झटलें आहे. तो आपल्या कामनेप्रमाणें सत् त्यत् इत्यादि लक्षण
आकाशादि कार्यांसाठी उत्पन्न करून घेत्यामागून त्यात प्रवेश करून पहाणारा,
पेकणारा, मनन करणारा, जाणणारा इत्यादि प्रकारें बहु साठा, त्याअर्थी तेंच
हें आकाशादिकार्ये कारण ब्रह्म कार्यामध्ये स्थित असलेलें परम आकाशातीत
दृश्यगुहेत अवस्थित असून त्या बुद्धिगुहेचे मी कर्ता, भोक्ता इत्यादि प्रकार-
चे जे विशेष प्रत्यय त्यांनीं उपलब्ध होतें, असें जाणावें, असें या वाक्यानें
साधिन्यासारतें होतें. (अर्थात् अन्न-करणप्रत्ययपरि शिष्ट ब्रह्म जरी विषय
होन असले तरी स्वरूपतः तें अविषय आहे, असा भावार्थ) या शब्दजोक्त
अर्थाविरथी हा श्लोक—मन्त्र आहे. उपासमाणें पूर्वीच्या वाच पदार्थांन अन्न-

मयादिरूप आत्म्यांचे प्रकाशक श्लोक आहेत, त्याप्रमाणे सर्वांच्या अगदीं आंत असलेल्या आत्म्यांचे अस्तित्व कार्याच्या द्वारा प्रकाशित करणारा हा पुढील मंत्र आहे, (असा याचा भावार्थ. इति ब्रह्मवैवर्तपञ्चाये षष्ठोऽनुवाकः) ६

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानं
स्वयमकुरुत । तस्मात्सुकृतमुच्यत इति ।

असद्वा इदमग्र आसीत् । असदिति व्याकृतनामरूपविशेष-
विपरीतरूपमधिकृतं ब्रह्मोच्यते । न पुनरत्यन्तमेवासत् । न ह्यसतः
सज्जन्मास्ति । इदमिति नामरूपविशेषव्याकृतं जगदग्रे पूर्वं
प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवासच्छब्दवाच्यमासीत् । ततोऽसतो वै सत्प्रविभक्त-
नामरूपविशेषमजायतोत्पन्नम् । किं ततः प्रविभक्तं कार्यमिति
पितुरिव पुत्रो नेत्याह । तदसच्छब्दवाच्यं स्वयमेवाऽऽत्मानमेवा-
कुरुत कृतवत् । यस्मादेवं तस्मात्तद्ब्रह्मैव सुकृतं स्वयं कर्तुंच्यते ।
स्वयं कर्तुं ब्रह्मेति प्रसिद्धं लोके सर्वकारणत्वात् । यस्माद्वा
स्वयमकरोत्सर्वं सर्वात्मना । तस्मात्पुण्यरूपेणापि तदेव ब्रह्म कारणं
सुकृतमुच्यते । सर्वथाऽपि तु फलसंबन्धादिकारणं सुकृतशब्द-
वाच्यं प्रसिद्धं लोके । यदि पुण्यं यदि वाऽन्यत्सा प्रसिद्धिर्नित्ये
चेतनवत्कारणे सत्युपपद्यते तस्मादस्ति तद्ब्रह्म सुकृतप्रसिद्धेः ।
इतश्चास्ति । कुतः । रसत्वात् । कुतो रसत्त्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण
इत्यत आह-

अर्थ—हें पूर्वी असत् होतें. 'असत्' या शब्दानें ज्याचें स्वरूप
व्यक्त नाम व रूप या विशेषांच्या विपरीत आणि अविकृत आहे, असें ब्रह्म
सांगितलें जातें. त्या शब्दानें तें वेध्यापुत्राप्रमाणें अत्यंत असत् होतें, शून्य
होतें, असें सांगितलें जात नाहीं. कारण असत्-पासून-शून्यापासून सत्-
वस्तूचा जन्म संभवत नाहीं 'इदं' ह्म० नामरूपविशेषांनी युक्त, व्याकृत-
व्यक्त जगद्; 'अग्रे' ह्म० पूर्वी, उत्पत्तीच्या अगोदर 'असत्'—शब्दवाच्य
ब्रह्मच होतें. त्या असत्-पासून सत् ह्म० ज्याचे नाम-रूपविशेष अगदीं

विभक्त आहेत असें जगत् उत्पन्न झालें. तर मग काय पित्यापासून जसा पुत्र अगदीं पृथक् असतो त्याप्रमाणें कार्य त्या ब्रह्माहून अगदीं भिन्न आहे ? नाही, असें श्रुति सांगते—तें असत्-शब्दवाच्य ब्रह्म आपल्यालाच तें जगत् कातें झालें. ज्याअर्थी असें आहे त्या अर्थी स्वतः ब्रह्मच सुकृत ह्म० स्वयंकर्तृ झटलें जातें. सर्वांचें कारण असत्यामुलें ब्रह्म स्वयंकर्तृ आहे, असें लोकामध्ये प्रसिद्ध आहे. किंवा ज्या अर्थी त्यानें स्वतः सर्वरूपानें सर्व केलें त्याअर्थी पुण्यरूपानेंही तेंच कारण ब्रह्म 'सुकृत' असें झटलें जातें. सारांश कसेंही जरी समजलें तरी फलसंबन्धादिकाचें कारण 'सुकृत' या शब्दाचें वाच्य आहे, हें लोकांत प्रसिद्ध आहे. मग ते जरी पुण्य असलें किंवा आणखी काहीं असलें तरी ती प्रसिद्धि नित्य व चेतनयुक्त कारण असलें तरच उपपन्न होते. तस्मात् सुकृत-प्रसिद्धीवरून तें ब्रह्म आहे, असें ठरतें. आणखीही एका कारणानें तें आहे. कोणत्या ? तर त्याला रसत्व आहे, या. पण ब्रह्माच्या रसत्वाची प्रसिद्धि कोणत्या निमित्तानें होते ? असें कोणी विचारील ह्मणून श्रुति सांगते—

यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ।।

को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् । एव ह्येवाऽऽनन्दयाति ।

यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्द-
करो मधुराम्लादिः प्रसिद्धो लोके । रसमेवायं लब्ध्वा प्राण्याऽऽ-
नन्दी सुखी भवति । नास्त्य आनन्दहेतुत्वं ह्यष्टं लोके । वाह्या-
नन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरपणा ब्राह्मणा वाह्यरसलाभादिव
सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनं ब्रह्मेव रसस्तेषाम् । तस्मादस्ति
तत्तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म । इतश्चास्ति कुत । प्राणनादि-
क्रियादर्शनात् । अयमपि हि पिण्डो जीवतः प्राणं प्राणित्यपा-
ननापानिति । एवं वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चक्षुः सद्गते कार्य-
करणनिर्यत्यमाना दृश्यन्ते । तद्यैकार्थ्यवृत्तित्वेन सदननानन्तरं
चेतनमसद्गतं संभवति । अन्यत्रादर्शनात् । तदाह—यद्यपि ।

एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहाया निहित आनन्दी न स्यान्न भवेत्को ह्येव लोकेऽन्यादपानचेष्टां कुर्यादित्यर्थः । कः प्राण्यात्प्राणनं वा कुर्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थः कार्यकरणप्राणनादिवेष्टास्तत्कृत एव चाऽऽनन्दी लोकस्य । कुत । एष ह्येव पर आत्माऽऽनन्दधात्यानन्दयति सुखयति लोकं धर्मानुरूपम् । स एवाऽऽत्माऽऽनन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः । भयाभयहेतुत्वाद्ब्रह्मविदुपोरस्ति तद्ब्रह्म । सद्ब्रह्मत्वाश्रयणेन ह्यभयं भवति । नासद्ब्रह्मत्वाश्रयणेन भयनिवृत्तिरुपपद्यते । कथमभयहेतुत्वमित्युच्यते

अर्थ—तें जें सुकृत तोच प्रसिद्ध रस आहे. तृतीया कारण होणारा व आनंद देणारा असा मधुर, आम्ल इत्यादि हा 'रस' ह्मणून लोकामध्ये प्रसिद्ध आहे. हा पुरुष रसालाच प्राप्त होऊन आनन्दी सुखी होतो. असत्-अविद्यमान-वस्तु आनन्दाचें कारण होतें, असें व्यवहारात आढळत नाहीं. बाह्य आनन्दाच्या साधनानें रहित असलेले, प्रयत्नशून्य व निरिच्छ विद्वान् ब्राह्मण मधुरादि बाह्य रसाच्या लाभानें जसे तसेच (ह्म० बाह्य रसाचा लाभ झाल्याप्रमाणेच) आनन्दयुक्त झालेले दिसतात. सरोवर ब्रह्मच त्याचा रस आहे. तस्मात् त्याच्या आनन्दाचें कारण तें रसवत् ब्रह्म आहे. आणखीही एका कारणानें तें आहे कोणत्या ? तर प्राणनादि क्रिया दिसते, त्यावरून; जिवंत प्राण्याचा हाही पिढ प्राणाच्या योगानें प्राणन (उच्छ्वास) व अपानानें अपानन (निश्वास) क्रिया करतो. अशा प्रकारें वायुसंबंधी व इंद्रिय-संबंधी चेष्टा सधात पावलेल्या शरीरेंद्रियांकडून केल्या जात असल्याचें दिसतें. पण वायु व इंद्रिये यांचे एका प्रयोजनाच्या साधनरूपानें सहनन होणें (सधात पावणें, परस्पराच्या अधीन होणें ह्म० प्राणादिवायु व श्रोत्रादि इंद्रिये, यांनीं एकाच प्रयोजनाचें साधन होऊन परस्परांना अनुकूल होणें), हें असह्य (ह्म० त्याच्याशीं सधात न पावलेल्या, साधनरूपानें परस्परांनुकूल न झालेल्या) चेतनावाचून संभवत नाहीं. कारण अन्यत्र तसा अनुभव येत नाहीं. (ह्म० गृह, प्रासाद इत्यादिकामध्ये स्वतंत्र, गुहादिकामुळे अस्ति-

त्वांत न येणाऱ्या विलक्षण स्वाभीवाचून माती, दगड, लांकडे, चुना इत्यादि अवयवांचा परस्पर संघात झालेला दिसत नाही. घर, वाडा, इत्यादि एका कार्याकरिता माती, दगड इत्यादि त्याचे अवयव एकमेकांच्या आधाराने एका विशिष्ट अवस्थेत राहिलेले असतात. पण धन्यावांचून त्यांच्या त्या परस्पर पारतंत्र्याची उपपत्ति लागत नाही. त्याच न्यायाने शरीर इंद्रिये यांच्या संघातांतही त्याहून विलक्षण स्वामी असावा, असे वाटते व तोही चेतन अमल्यामुळे ब्रह्मच होय. कारण चेतनामध्ये भेद मानण्यास कांहीं प्रमाण नाही. अर्थात् त्यावरून ब्रह्माच्या अस्तित्वाची सिद्धि होते.) श्रुति आतां तेच सांगते. जर हा आकाशांत-परम आकाशांतील गुहेत-स्थित असलेला आनंद नसता तर लोकांत अपानक्रिया कोणी केली असती ? अपानाचा अधोऽनयन हा व्यापार करण्यास कोण समर्थ झाला असता ? असा भावार्थ. किंवा प्राणन तरी कोणी केले असते ? (या आनंदाच्या अभावी कोणा-लाही कांहीं करता आले नसते.) तस्मात् ते ब्रह्म आहे; आणि ज्याच्या-करितां शरीरेंद्रियाच्या प्रागनादि चेष्टा होतात त्याच्यामुळेच लोकांना आनंद होतो. कारण काय की हाच पर आत्मा लोकांला धर्मानुरूप सुख देतो. ज्ञानने तोच आनन्दरूप आत्मा अविद्येमुळे परिच्छिन्न झाला आहे, असे प्राण्यांकडून जाणले जाते, (ह्म० प्राण्यांना तोच परिच्छिन्नसा भासतो,) असा याचा अर्थ. विद्वान् व अविद्वान् यांच्या क्रमाने अभयाळा व भयाळा कारण होत असल्यामुळेही ते ब्रह्म आहे. कारण सद्गुरूचा आश्रय केल्यानंच अभय होतें, हें प्रसिद्ध आहे. असत् वस्तूच्या आश्रयाने भयाची निवृत्ति होऊ शकत नाही. आतां त्याला अभयहेतुत्व कसे तें सांगतात—

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिरुपयनेऽनयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्यानस्य । तदप्येव श्लोको भवति ।

इति ब्रह्मवैवर्तस्य तैत्तिरीयोपनिषदस्य अष्टमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

यदा ह्येव यस्मादेष साधक एतस्मिन्ब्रह्मणि किंविशिष्टेऽदृश्ये
 दृश्यं नाम द्रष्टव्यं विकारो दर्शनार्थत्वाद्विकारस्य । न दृश्य-
 मदृश्यमविकार इत्यर्थः । एतस्मिन्ब्रह्मण्येऽधिकारेऽविषयभूतेऽ-
 नात्म्येऽशरीरे यस्माददृश्यं तस्मादनात्म्यं यस्मादनात्म्यं तस्मा-
 दनिरुक्तम् । विशेषो हि निरुच्यते विशेषश्च विकारः । अविकारं
 च ब्रह्म । सर्वविकारहेतुत्वात्तस्मादनिरुक्तम् । यत एवं तस्मा-
 दनिलयनं निलयनं नीड आश्रयो न निलयनमनिलयनमनाधारं
 तस्मिन्नेतस्मिन्ब्रह्मण्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने सर्वकार्यधर्मविलक्षणे
 ब्रह्मणीति वाक्यार्थः । अभयमिति क्रियाविशेषणम् । अभया-
 मिति वा लिङ्गान्तरं परिणम्यते । प्रतिष्ठां स्थितिमात्मभावं विन्दते
 लभते । अथ तदा स तस्मिन्ज्ञानावस्य भयहेतोरविद्याकृत-
 स्यादर्शनावभयं गतो भवति । स्वरूपप्रतिष्ठो ह्यसौ यदा भवति
 तदा नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अन्यस्य
 ह्यन्यतो भयं भवति नाऽऽत्मन एवाऽऽत्मनो भयं युक्तं तस्मादा-
 त्मैवाऽऽत्मनोऽभयकाणम् । सर्वतो हि निर्भया ब्राह्मणा दृश्यन्ते
 सत्सु भयहेतुषु तच्चायुक्तमसति भयप्राणं ब्रह्मणि । तस्मात्तेषा-
 मभयदर्शनादस्ति तदभयकारणं ब्रह्मेति । कदाऽसावभयं गतो
 भवति साधको यदा नान्यत्पश्यत्यात्मनि चान्तरं भेदं न कुर्वते
 तदाऽभयं गतो भवतीत्यभिप्रायः । यदा पुनरविद्यावस्थायां हि
 यस्मादेषोऽविद्याधानविद्यया प्रत्युपस्थापितं वस्तु तैमिरिकद्वि-
 तीयचन्द्रयत्पश्यत्यात्मनि चैतस्मिन्ब्रह्मणि उक्तेषु अस्मत्पमप्यन्तरं
 छिद्रं भेददर्शनं कुर्वते । भेददर्शनमेव ह्यन्तरंकरणमल्पमपि भेदं
 पश्यतीत्यर्थः । अथ तस्माद्भेददर्शनाद्धेतोरस्य भेददर्शनं आत्मनो
 भयं भवति । तस्मादात्मेवाऽऽत्मनो भयकारणमपिदुपस्तदेतदाह ।
 तद्ब्रह्म त्वेव भयं भेददर्शनो विदुष ईश्वरोऽन्यो मत्तोऽहमन्यः
 संसारीत्येवं विदुषो भेददृष्टमीश्वराख्यं तदेव ब्रह्मात्ममप्यन्तरं
 कुर्वतो भयं भवत्येकत्वेनामन्वानस्य । तस्माद्विद्वानप्यविद्वाने-
 यासौ याऽयमेकमभिज्ञमात्मतत्त्वं न पश्यति । उच्छेदहेतुदर्शनाद्धशु-

च्छेद्याभिमतस्य भय भवति । अनुच्छेद्यो ह्युच्छेदहेतुस्तत्रास-
त्युच्छेदहेतावुच्छेदे न तद्दर्शनकार्यं भयं युक्तम् । सर्वं च
जगद्भयवद्दृश्येत । तस्माज्जगतो भयदर्शनाद्भयं नूनं तदस्ति
भयकारणमुच्छेदहेतुरनुच्छेद्यात्मकं यतो जगद्विभेतीति । तदेत-
स्मिन्नप्यर्थ एष श्लोको भवति ॥

इति धासाकरभाष्य सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अर्थ—ज्या वेळींच—ज्याअर्थी हा साधक या ब्रह्मामध्ये, कशाप्रका-
रच्या ब्रह्मामध्ये—अदृश्य ब्रह्मामध्ये. दृश्य ह्य० द्रष्टव्य पाहण्यास योग्य
विकार कारण विकाराला दर्शनार्थत्व आहे (ह्य० विकार दर्शनाकरिताच
आहे. कोणताही विकार उपादान कारण विशेषाकारानें दिसावें, ह्मणून
होतो) जें दृश्य नव्हे तें अदृश्य. ह्य० अविकार असा भाव. या अदृश्य,
अविकार, अविषयभूत, 'अनात्म्य'—अशरीर, ज्याअर्थी अदृश्य त्या अर्थी
अनात्म्य, आणि ज्याअर्थी अनात्म्य त्याअर्थी अनिरुक्त, कारण विशेषच
सांगितला जातो व विशेष विकार असतो. ब्रह्म अविकार आहे कारण तें
सर्व विकाराचा हेतु आहे. ह्मणून तें अनिरुक्त. ज्याअर्थी असें आहे त्या अर्थी
अनिलयन मिलयन ह्य० नीढ, आश्रय जें मिलयन नव्हे तें अनिलयन,
अनाधार त्या ह्या अदृश्य, अनात्म्य, अनिरुक्त, अनिलयन, व सर्व कार्याच्या
धर्माहून विलक्षण अशा ब्रह्मामध्ये, असा याचा अर्थ 'अभय' हें क्रिया-
विशेषण आहे. किंवा 'अभया' असा त्याचा लिंगविपरिणाम करावा (ह्य०
अभय असें जें नपुंसक लिंग आहे त्याचें 'अभया' असें स्त्रीलिंग करून
घ्यावें ह्मणजे तें 'प्रतिष्ठा' या पदाचें विशेषण होईल) प्रतिष्ठेम स्थितीस-
आत्मभावास प्राप्त होतो (जेव्हा हा साधक या अविकार, अशरीर व अनि-
र्वाच्य ब्रह्मामध्ये निर्भयपणें अथवा भयरहित स्थितीस प्राप्त होतो) तेव्हा तो
त्याच्यामध्ये अविद्याकृत नानात्व या भयहेतूच्या अदर्शनामुळे अभयाला प्राप्त
झालेला असा होतो जेव्हा तो स्वरूपामध्ये प्रतिष्ठित होतो तेव्हा दुसरे काहीं
पहात नाही, दुसरे काहीं ऐकत नाही, व दुसरे काहीं जाणत नाही कारण

स्वतः मित्र असलेल्या एकाठा दुसऱ्यापासून भय होतें. आपल्यालाच आपलें भय असणें, युक्त नव्हे. यास्तव आत्माच आत्म्याच्या अभयाचें कारण आहे. पण भयाचीं कारणें असतांना सुद्धां ब्राह्मण सर्वतः निर्भय दिसतात. परंतु भयापासून रक्षण करणारें ब्रह्म जर नसतें तर ब्राह्मणांनां निर्भय होणें अयुक्त आहे. तस्मात् ह्य० ते अभय असल्याचें प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळे त्यांच्या अभयाचें कारण ब्रह्म आहे. हा सापक अभयास पांचला आहे असें केव्हां होतें तर जेव्हां दुसरें काहीं (भेद) पहात नाही; जेव्हां तो आत्म्यामध्ये अंतर-भेद करीत नाही तेव्हां अभयास पांचला आहे, असा होतो; हा अभि-प्रायः पण जेव्हां हा अवियावस्थेंत अवियेनें पुढें उभ्या केलेल्या वस्तूला, तिमिररोग झालेल्या पुरुषाला दिसणाऱ्या दुसऱ्या चंद्राप्रमाणें, पहातो व या आत्म्यामध्ये-ब्रह्मामध्ये थोडेंसेही अंतर, छिद्र, भेददर्शन करतो; भेद पाहणें हेंच अन्तर करणें आहे; अल्पही भेद पाहतो, असा याचा अर्थ; तेव्हां त्या भेददर्शनामुळेच त्या भेद पाहणाऱ्या आत्म्याला भय होतें. तस्मात् अविद्वान् आत्म्याच्या भयाचें कारण आत्माच आहे. तेंच आतां सांगतात-तें ब्रह्मच भेददर्शी विद्वानाचें भय आहे. मजहून ईश्वर निराळा व मी संसारी ईश्वरा-हून निराळा असें जाणणाऱ्या, थोडेंसेही अन्तर करणाऱ्या व एकत्वानें त्याला न मानणाऱ्या पुरुषाला तेंच भेदानें पाहिलेलें ईश्वरसंज्ञक ब्रह्म भय होतें. तस्मात् जो हा एक अमित्र आत्मतत्त्व पहात नाही तो विद्वान् असला तरी अविद्वानच होय. मी उच्छेद-नाश पावण्यास योग्य आहे, असें मानणाऱ्या पुरुषाला उच्छेदाचें निमित्त पाहिल्यानें भय होतें. (संहार करणारा परमेश्वर माझा संहार करील किंवा मला नरकांत टाकील, असें समजणाऱ्या पुरुषाला भय होतें.) पण उच्छेदाचा हेतु (ब्रह्म) अनुच्छेद (ह्य० उच्छेद नाश न पावणारा) आहे. (कारण त्यालाही उच्छेद पावणारा मानल्यास अनवस्था दोष येतो. त्यामुळे त्या नाशाच्या हेतूला नित्य समजणेंच उचित आहे. पण ब्रह्मावाचून दुसरें काहींच नित्य संभवत नाही; असा याचा भावार्थ.) तेव्हां उच्छेदाचा हेतु ब्रह्म जर नसतें तर उच्छेदाच्या ठिकाणीं त्या उच्छेदेहेतूच्या.

दर्शनाचें कार्य जें भय तें उपपन्न झालें नसतें. सर्व जगत् भयानें युक्त अस-
लेलें दिसतें. यास्तव जगाचें भय प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळें ' सचित तें
अनुच्छेदरूप उच्छेदहेतु व भयाचें कारण आहे कीं ज्याला हें सर्व जगत्
भीत आहे, ' असें कळतें. याच अर्थी हा पुढील श्लोक (मंत्र) आहे. (इति
ब्रह्मवल्लयध्याये सप्तमोऽनुवाकः) ७

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च ।
मृत्युर्धावति पञ्चम इति ।

भीषा भयेनास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽ-
स्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । वातादयो हि
महार्हाः स्वयमीश्वराः सन्तः पवनादिकार्येष्वयासवहुलेषु नियताः
प्रवर्तन्ते । तद्युक्तं प्रशास्तरि सत्यन्यस्मिन्नियमेन तेषां प्रवर्तनं ।
तस्मादस्ति भयकारणं तेषां प्रशास्तु ब्रह्म । यतस्ते भृत्या इव
राज्ञोऽस्माद्ब्रह्मणो भयेन प्रवर्तन्ते । तच्च भयकारणमानन्दं ब्रह्म ।

अर्थ—याच्या भयानें वायु वाहतो. याच्या भयानें सूर्य उदय पावतो.
याच्या भयानें अग्नि, इंद्र व पांचवा मृत्यु धावतो. वायुप्रभृति महापूज्य
व स्वतः ईश्वर असूनही ज्यांत पुष्कळ आयास आहेत, अशा वाहणें, उगवणें
इत्यादि कार्यांमध्ये नियमानें प्रवृत्त होतात. पण दुसरा प्रशास्ता जर असेल
तरच त्यांचें हें नियमानें प्रवृत्त होणें उपपन्न होईल. यास्तव त्याच्या भयाचें
कारण त्यांचें प्रशासन-करणारें ब्रह्म आहे. ते राजाच्या भूत्यांप्रमाणें
ज्या या ब्रह्माच्या भयानें प्रवृत्त होतात, तें भयाचें कारण आनन्द
ब्रह्म आहे.

सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति ।

तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैषा मीमांसा विचारणा भवति ।
किमानन्दस्य मीमांस्यमित्युच्यते । किमानन्दो विषयविषयि-

संयन्धजनितो लौकिकानन्दवदाहोस्वित्स्वाभाविक इत्येवमपाऽऽ-
नन्दस्य मीमांसा ॥

अर्थ—त्या या ब्रह्माच्या आनन्दाची ही मीमांसा—विचारणा आहे.
पण आनन्दामध्ये मीमांसा करण्यासारख काय आहे? ह्मणून कोणी विचा-
रील, यास्तव श्रुति सांगते—हा आनन्द लौकिक आनन्दाप्रमाणे विषय व
विषयी याच्या संबन्धापासून उत्पन्न झालेला आहे की, स्वाभाविक आहे,
अशी ही आनन्दाची मीमांसा (विचारणा या पुढे केली जाते.)

तत्र लौकिक आनन्दो याद्याध्यात्मिकसाधनसंपत्तिनिमित्त
उत्कृष्ट । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् । अनेन
हि प्रसिद्धेनाऽऽनन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तु
शक्यते । लौकिकोऽप्यानन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव मात्राऽविद्यया तिर-
स्त्रियमाणे विज्ञान उत्कृष्ट्यमाणायां चाविद्याया ब्रह्मादिभिः
कर्मवशाद्यथाविज्ञान विषयादिसाधनसम्बन्धवशाच्च विभाव्यमानश्च
लोकेऽनवस्थितो लौकिक सपद्यते स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण
मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिष्वकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभा-
व्यते शतगुणेः उत्तरोत्तरोत्कर्षेण याचद्विरण्यगर्मस्य ब्रह्मण आनन्द
इति । निरस्ते त्र्यविद्याकृते विषयविषयिविभागे विद्यया स्वाभा-
विक. परिपूर्ण एक आनन्दोऽद्वैतो भवतीत्येतमर्थ विभाव-
यिष्यन्नाह—

अर्थ—त्यातील लौकिक आनन्द बाह्य व आध्यात्मिक (शरीर-
संबंधी) साधनाची संपत्ति या निमित्ताने होणारा व ह्मणूनच उत्कृष्ट आहे.
ब्रह्मानन्दाच्या अनुगमार्थ त्याचाच निर्देश केला जातो. (अनुगमार्थ ह्मण
अनुसरणार्थ ब्रह्मानन्दाचे अनुसरण करण्यासाठी) याच प्रसिद्ध आनन्दाचे
विषयापासून व्यावृत्त झालेल्या बुद्धीने ज्ञात होणारा आनन्द प्राप्त करून
घेता येतो कारण लौकिक आनन्दसुद्धा ब्रह्मानन्दाचाच लेश आहे अवि-
द्येने विज्ञान तिरस्कृत झाले असता व अविद्येचा (उत्तरोत्तर) उत्कर्ष होत
असता या लोकीं ब्रह्मादिकांमधून कर्मवशात, विज्ञानाच्या अनुसार, आणि

विषयादि साधनाच्यासंबंधामुळे अनुभविला जाणारा अस्थिर लौकिक आनंद निष्पन्न होतो. तोच कामनेने परामृत न झालेल्या विद्वान् श्रोत्रियाला प्रत्यक्ष असलेला आनंद अविद्या, काम व कर्म याच्या अपकर्षाने (ह्य० उत्तरोत्तर न्यूनतेमुळे) मनुष्य, गधर्व इत्यादि उत्तरोत्तर भूर्मीमध्ये हिरण्यगर्भ, या ब्रह्माच्या आनंदापर्यंत उत्तरोत्तर शतपट उत्कर्षाने रहात असल्याचा अवभास होतो. पण अविद्याकृत विषय विषयिविभागाचे विद्येने निरसन केले असता स्वाभाविक, परिपूर्ण, एक व अद्वैत आनन्द होतो, हा अर्थ अनुभवास आणून देत श्रुति ह्मणते—

युवा स्यात्साधुयुवाऽध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्मैयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शत मानुषा आनन्दाः (१) । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजाना देवानामानन्दः (२) । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।

युवा प्रथमवयसः । साधुयुवेति साधुश्चास्तो युवा चेति यूनो विशेषणम् । युवाऽप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाऽतो विशेषण युवा स्यात्साधुयुवेति । अध्यायकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशास्तुतमः । दृढिष्ठो दृढतमः । बलिष्ठो बलवत्तमः । एतमाध्यात्मिकसाधनसंपन्नः । तस्यैव पृथिव्युर्वी सर्वा वित्तस्य वित्तेनोपमांगसाधनेन दृष्टार्थेनादृष्टार्थेन च कर्मसाधनेन संपन्ना पूर्णा राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकृष्ट एक आनन्दः । ते ये शत मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । मानुषानन्दाच्छतगुणतोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दा भवति । मनुष्याः सन्तः कर्मविद्याविशेषाद्गन्धर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगन्धर्वा । ते सन्तर्धानादिशक्ति-

संपन्नाः सूक्ष्मकार्यकरणाः । तस्मात्प्रतिघाताल्पत्वं तेषां ब्रह्मप्रति-
घातशक्तिसाधनसंपत्तिश्च । ततोऽप्रतिहन्यमानस्य प्रतीकारमतो
मनुष्यगन्धर्वस्य स्याच्चित्तप्रसादः । तत्प्रसादविशेषात्सुखविशे-
षाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या भूमेः उत्तरस्यामुत्तरस्यां भूमौ
प्रसादविशेषतः शतगुणेनाऽऽनन्दोत्कर्ष उपपद्यते । प्रथमं त्यक्त्वा
महताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामानभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनु-
ष्यानन्दाच्छतगुणेनाऽऽनन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यो वक्तव्य
इत्येवमर्थम् । साधुयुवाऽध्यायक इति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे गृह्यते ।
ते ह्यविशिष्टे सर्वत्र । अकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः
सुखोत्कर्षापकर्षाद्य विशेष्यते । अतोऽकामहतग्रहणम् , तादृशेषतः
शतगुणसुखोत्कर्षोपलब्धेरकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसाधनत्व-
विधानार्थम् । ध्याख्यातमन्यत् । देवगन्धर्वा जातित एव ।
चिरलोकलोकानाभिति पितॄणां विशेषणम् । चिरकालस्थायी
लोको येषां पितॄणां त चिरलोकलोका इति । आजान इति
देवलोकस्तस्मिन्नाजाने जाता आजानजा देवाः स्मार्तकर्मविशेषतो
देवस्थानेषु जाताः ॥

अर्थ—‘ युवा- ’ पूर्ववयस्क. ‘ साधुयुवा ’ साधु व तोच युवा,
असे साधु हे तरुणाचे विशेषण. तरुणही असाधु असतो व साधुही अतरुण
असतो; यास्तव ‘ युवा स्यात्साधुयुवा ’ असे विशेषण दिले आहे. ‘ अध्या-
यकः- ’ अवीतवेद; ज्याने वेदाध्ययन केले आहे; ‘ आशिष्ठ- ’ अतिशय
आज्ञा करणारा; अतिशय दृढ, अतिशय बलवान्; याप्रमाणे आध्यात्मिक
साधनांनी संपन्न; त्याचीच ही सर्वे पृथ्वी वित्ताने ह्म० उपभोगसाधनानें
दृष्टार्थ व अदृष्टार्थ अशा कर्मसाधनानें संपन्न-पूर्ण असावी ह्मणजे तो
पृथिवीपाति राजा असावा, हा भावार्थ. त्याचा जो आनंद तो एक मानुष-
मनुष्याचा सर्वोत्कृष्ट एक-आनन्द आहे. असे जे शंभर मानुष आनंद तो
एक मनुष्यगन्धर्वाचा आनन्द आहे. मानुषानन्दाहून मनुष्यगन्धर्वाचा
आनन्द शतपट उत्कृष्ट असतो. प्रथम मनुष्य असून विशेष प्रकारचे कर्म

व उपासना यांच्या योगानें जे गंधर्वत्वास प्राप्त झालेले असतात ते मनुष्य-
गंधर्व होत. ते अन्तर्धानादिशक्तींनीं संपन्न असतात व त्यांचीं देहेंद्रियें
सूक्ष्म असतात. त्यामुळे त्यांना शीतोष्णादिकांचा प्रतिघात थोडा होतो, व
त्या द्वंद्वाना प्रतिघात करण्याचें सामर्थ्य व साधनें यांनीं ते संपन्न असतात.
त्यामुळे ज्याला शीतोष्णादिकांचा उपसर्गच होत नाही व तो झाला तरी
त्याला प्रतीकार करण्याचें सामर्थ्य ज्याला असतें त्या मनुष्यगंधर्वाच्या
चित्तामध्ये प्रसाद असतो, आणि त्या विशेषप्रकारच्या चित्तप्रसादामुळे
विशेषप्रकारच्या सुखाची अभिव्यक्ति होते. याच न्यायानें पूर्व पूर्व भूमिपेक्षा
उत्तर उत्तर भूमीमध्ये प्रसादविशेषामुळे शतपट आनंदोत्कर्ष उपपन्न होतो.
पहिल्या ह्मणजे मानुषानंदाच्या पर्यायान 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' हें
पुढील सर्व पर्यायान असलेलें वाक्य नाही. त्याचें कारण मनुष्याच्या विषय-
भोगाविषयीच्या कामनेनें व्याकुळ न झालेल्या श्रोत्रियाचा आनन्दोत्कर्ष
मानुष आनंदाहून शतपट अधिक ह्मणजेच मनुष्यगंधर्वाच्या आनंदातिका
असतो, हें सांगणे, हें आहे (ह्य० निष्काम श्रोत्रियाचा आनंद मानुषा-
नंदाहून शतपट अधिक ह्मणजेच मनुष्यगंधर्वाच्या आनंदासारखा असतो,
हें सांगण्यासाठी, मानुषानंदाच्या पर्यायात श्रोत्रियाच्या आनंदाचा उल्लेख
केला नाही, असा याचा भावार्थ) श्रुतींत 'साधुयुवा' व 'अध्यायकः'
अशीं जीं दोन विशेषण आहेत त्यावरून त्या सार्वभौम राजाच्या ठिकाणींही
श्रोत्रियत्व व निष्पातत्व असलें पाहिजे, असें होई. (अर्थात् 'अध्यायकः'
हें श्रोत्रियत्वाचें व 'साधु युवा' यातीत 'साधु' हें पद विदितानुष्ठानाचें
द्योतक आहे. त्यामुळे साध्वि व सच्चिठल यांनीं संपन्न असलेल्या तरुण,
सुदृढ, सार्वभौम राजाचा आनंद हा एक मानुषानंद आहे.) श्रोत्रियत्व व
निष्पातत्व हे दोन धर्म पुढील सर्व पर्यायांत एक सारस्तेच समजावे. पण
'अकामहतत्वा' बरोबर श्रोत्रियत्वाचा जो उल्लेख केला आहे ह्मणजे अका-
महतत्व या विशेषणाचा जो उपयोग केला आहे तो विषयाचा उत्कर्ष व अरुर्ष
यांच्या अनुरोधानें सुखाचा उत्कर्ष व अपकर्ष होतो, हें सुचविण्यासाठी

आहे अकामहतत्वाच्या विशेषामुळे शतगुण सुखोत्कर्ष अनुभवास येतो. यास्तव अकामहतत्व हे परमानन्द प्राप्तीचे साधन आहे, असे विधान करण्यासाठी ' अकामहत ' या विशेषणाचे ग्रहण केले आहे. बाकी सर्व पदांचे व्याख्यान केले आहे. देवगंधर्व जातितःच ह्य० जन्मतःच गंधर्व असतात. ' चिरलोकानां ' हे पितरांचे विशेषण आहे. ज्या पितराचा लोक चिरकाल स्थायी असतो ते चिरलोकलोक होत. आजान ह्य० देवलोक. त्या आजानांत झालेले आजानज देव होत. ते विशेषप्रकारच्या स्मार्त कर्मांमुळे त्या देवस्थानांमध्ये उत्पन्न झालेले असतात. (येथे आद्वी केवळ भाष्याचे भाषांतर केले आहे. त्यावरून श्रुतीतील वाक्याचा शब्दशः अर्थ कळणार नाही- तथापि जिज्ञासूंनी तो रत्न ४ ये पुष्ठ ७९ ते ८४ येथे पहावा.)

ते ये शतमाजानजाना देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवाना देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्याऽऽनन्दः (३) । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्याऽऽनन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य (४) ।

कर्मदेवा ये वैदिकेन कर्मणाऽग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपियन्ति । देवा इति त्रयस्त्रिंशद्विर्भुजः । इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याऽऽचार्यो बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराट् त्रेलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूप संसारमण्डलव्यापी । यत्रैत आनन्दमेवा एकतां गच्छन्ति धर्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानं च तद्विषयमकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा, तस्यैव आनन्दः श्रोत्रियेणावृजिनेनाकामहतेन च सर्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि

त्रीणि साधनानीत्यवगम्यते । तत्र श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे नियते अकामहतत्वं तूत्कृष्यत इति प्रकृष्टसाधनताऽवगम्यते । तस्याकामहतत्वं प्रकर्षश्रोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्रैकदेशः । “ एतस्य वाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-मुपजीवन्ति ” इति श्रुत्यन्तरात् । स एष आनन्दो यस्य मात्रा समुद्राम्भस इव विभुषः प्रविभक्ता यत्रैकतां गता स एष परमानन्दः स्याभाषिकोऽद्वैतत्वादानन्दानन्दिनोश्चाविभागोऽत्र । तदेतन्मीमांसा-फलमुपसंहियते—

अर्थ—कर्मदेवा ह्य० जे केवल अग्निहोत्रादि वैदिक कर्माच्या योगानें देवभावास प्राप्त होतात ते. यज्ञांतील हविर्भाग घेणारे जे तेतीस देव त्याचाच येथें देवशब्दानें उल्लेख केला आहे. (आठ वसू, अकरा रुद्र, बारा आदित्य, इंद्र व प्रजापति असे मिळून तेतीस देव होतात.) ‘ देवांचे जे शंभर आनंद तो इंद्राचा एक आनंद ’ या वाक्यांतील इंद्र ह्मणजे वरील देवाचा स्वामी. ‘ इंद्राचे जे शंभर आनंद तो बृहस्पतीचा एक आनंद ’ या वाक्यांतील बृहस्पति ह्मणजे वरील इंद्राचा आचार्य. ‘ बृहस्पतीचे जे शंभर आनंद तो प्रजापतीचा एक आनंद ’ या वाक्यांतील प्रजापति ह्मणजे विराट. त्रैलोक्य हेंच ज्याचें शरीर आहे, असा समष्टिस्वरूप संसारमण्डलव्यापी ब्रह्मा-ब्रह्मदेव. ‘ प्रजापतीचे जे शंभर आनंद तो ब्रह्माचा एक आनंद ’ येथील ब्रह्मा ह्य० हिरण्यगर्भ. जेथें हे सर्व आनंदाचे भेद एकत्वास प्राप्त होतात; तन्निमित्तक धर्म व तद्विषयक ज्ञानही एकत्वास प्राप्त होतें, (ह्य० नुस्ता आनंदच एकरूप होत नाहीतर त्या आनंदाना कारण होणारा धर्म व त्यांचें ज्ञान हीं सुद्धां एकरूप होतात) आणि जेथें निरातिशय अकामहतत्व असतें (ह्य० पराकाष्ठेस पोचलेलें विषयवैराग्य असतें) तो हा हिरण्यगर्भ ब्रह्मा होय. त्याचा हा आनंद निष्पाव व निष्काम (अकामहत) श्रोत्रियाकडून सर्वत्र प्रत्यक्ष अनुभवल जातो. यास्तव हीं तीन साधनें आहेत, असें ज्ञात होतें. त्यांनींल श्रोत्रियत्व व निष्पापत्व हीं नियत (ह्य० न्यूनोधिक नक्षेजारी) आहेत. पण अकामहतत्व उनरोतर उत्कर्ष पावतें. त्यामुळे त्याची प्रकृष्ट साधनता (ह्य०

तै सर्वोत्तम साधन आहे, हें) ज्ञात होतें. निष्कामत्वाच्या आधिक्यामुळे अनु-
भविता जाणारा व श्रोत्रियालाच प्रत्यक्ष ज्ञात होणारा त्या हिरण्यगर्भाचा
आनंद ज्या परमानन्दाची मात्रा-एकदेश-अंश आहे, कारण 'अन्य सर्व
भूतं याच आनंदाच्या अंशावर आपला निर्वाह करितात' अशी दुसरी श्रुति
आहे. तो हा हिरण्यगर्भाचा आनन्द ज्याची मात्रा-लेश आहे व अगदीं
पृथक् असलेल्या समुद्रजलाच्या थेंबाप्रमाणें इतर सर्व लेशभूत आनंद ज्यामध्ये
एकत्वास प्राप्त झाले आहेत तो हा परमानन्द स्वाभाविक आहे. कारण
त्याला अद्वैतत्व आहे (ह्म० तो एकरूप झालेला आहे.) यात आनन्द व
आनन्दी (ज्याला आनन्द आहे तो चेतन) याचा अविभाग ह्म० ऐक्य आहे.
(भेद नाही. त्या आनंदाला विषयविषयिभाव असतो या अभिप्रायानें वर
प्रत्यक्ष ह्मटलेलें नाही तर अज्ञान, संशय इत्यादि आवरणें त्यावर नसतात,
या आशयानें प्रत्यक्ष ह्मटलें आहे.) असो; आतां या मीमांसेच्या फलाचा
उपसंहार करितात.-

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ।

स यश्चायं पुरुष इति । यो गुहायां निहितः परमे व्योम्न्या-
काशाविकार्यं सुप्ताक्षमयान्तं तदेवानुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते ।
कांऽस्तावयं पुरुषे । यश्चासावादित्ये यः परमानन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षो
निर्विष्टो यस्येकदेशं ब्रह्मार्वाणि भूतानि सुखार्हाण्युपजीवन्ति स
यश्चासावादित्य इति निर्दिश्यते । स एको भिन्नप्रवेशस्थघटाकाशा-
काशिकत्ववत् । ननु तन्निर्देशो स यश्चायं पुरुष इत्यविशेषतोऽध्यात्मं
न युक्तो निर्देशो यश्चायं इक्षिणोऽक्षश्चिति तु युक्तः प्रसिद्धत्वात् ।
न पराधिकारात् । परं ह्यात्माऽत्राधिकृतोऽदृश्येऽनात्म्ये भीषाऽस्मा-
द्वातः पवतं सैषाऽऽनन्दस्य भीमांसेति । न ह्यकस्मादप्रकृतो युक्तो
निर्वेष्टुं परमात्मविज्ञानं च विवक्षितम् । तस्मात्पर एव निर्दिश्यते
'स एक' इति । नन्यानन्दस्य मीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमुपसं-
हृतव्यम् । अभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः परमात्मेव न विषयविष-

यिसंबन्धजनित इति । ननु तदनु रूप एवायं निर्देशः 'स यश्चायं पुरुषं यश्चासावादित्ये स एक' इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्देन । नन्वेवमप्यादित्यविशेषग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षापो-
हार्थत्वात् । द्वैतस्य हि मूर्तामूर्तलक्षणस्य पर उत्कर्षः सवित्रभ्यन्त-
र्गतः स चेत्पुरुषगतविशेषोपमर्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न
कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्यभयं प्रतिष्ठां विन्दत इत्यु-
पपन्नम् ॥

अर्थ—तो जो आनंद या पुरुषामध्ये आहे. परम आकाशांतील गुहेंत
स्थित असलेला जो आकाशादि अन्नमयान्त कार्य उत्पन्न करून त्यातच
मागून प्रविष्ट झाला त्याचाच येथे 'स यः' या पदानीं निर्देश केल्या
जात आहे. कोण तर जो हा या पुरुषात आहे आणि जो हा आदित्यामध्ये
आहे, जो परमानन्द 'श्रोत्रियप्रत्यक्ष' रूपून झटलेला आहे, ज्याच्या एक-
वेशावर सुखाला पात्र असलेली ब्रह्मादि स्थावरान्त भूतें आपली उपजीविका
करितात त्याचाच 'यश्चासावादित्ये' या वाक्याने निर्देश केला जात आहे.
तो एक आहे. भिन्नप्रदेशीं असलेल्या अनेक घटांतील आकाश व महाकाश
याच्या एकत्वाप्रमाणे. शंका—अहोपण त्याचा जर तो निर्देश असता तर
'तो जो हा पुरुषांत आहे' असा सामान्यतः अध्यात्मनिर्देश करणें युक्त
नव्हे. तर 'आणि जो हा दक्षिण नेत्रांत असलेला पुरुष तो एक आहे'
असें ह्मणणें युक्त आहे. कारण तो प्रसिद्ध आहे. (कारण 'य एष एशस्मि-
न्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इत्यादि दुसऱ्या श्रुतींत मंडलस्थ
पुरुषाचें दक्षिणनेत्रस्थ पुरुषाशीं ऐक्य असल्याचें प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे
येथेही आदित्यस्थ पुरुषाशीं ऐक्य सांगवयाचें झाल्यास दक्षिण नेत्राचें
ग्रहण करणेंच युक्त दिसतें, असा याचा भावार्थ.) समाधान—(अध्यात्म
व अधिदैवत लिगात्म्याच्या उपासनेचें विधान जेव्हां करावयाचें असतें तेव्हा
तसा निर्देश करिता येतो. पण येथे त्याचें उपासन विवक्षित नाही, असें
सांगतात—) दक्षिणनेत्रस्थ पुरुषाचा निर्देश करणें युक्त नव्हे. कारण येथे

पर आत्म्याचा अधिकार आहे. ह्म० येथें पर आत्माच ' अदृश्ये अनात्म्ये ' ' भीषास्माद्वातः पवते ' ' सैवानन्दस्य मीमांसा० ' इत्यादि वाक्यांनीं अधि-
 कृत आहे. (ह्म० त्याचें प्रतिपादन आरंभिलें आहे.) त्यामुळें अप्रकृत
 ' दक्षिणेऽक्षत् ' पुरुषाचा अकस्मात् निर्देश करणें युक्त नव्हे. परमात्मविज्ञान
 येथें विवक्षित आहे. तस्मात् ' स एकः ' या वाक्यानें परमात्म्याचाच निर्देश
 केला आहे. शंका-अहोपण आनन्दाची मीमांसा प्रकृत आहे. त्यामुळें
 तिच्या फलाचाही उपसंहार करणें उचित आहे. कारण असंख्य स्वाभाविक
 आनंदच परमात्मा आहे. विषय व विषयी याच्या संबंधापासून उत्पन्न
 झालेला आनंद हा परमात्मा नव्हे. मध्यस्थ-तें खरें; पण ' स यश्चायं पुरुषे
 यश्चासावादित्ये स एकः ' ह्म० तो जो हा पुरुषात आहे आणि जो हा
 आदित्यांत आहे तो एक आहे, असा भिन्न अधिकरणांतील विशेषाचा उप-
 मर्द (बाध) करून या प्रकृत मीमांसेच्या अनुरूपच निर्देश केला आहे.
 शंका-अहोपण तसें खरी झटलें तरी ' आदित्य ' या विशेष पदार्थाचें ग्रहण
 करणें व्यर्थ आहे. समाधान-नाहीं; व्यर्थ नाहीं. तें आदित्याचें ग्रहण
 उत्कर्ष व अपकर्ष याचा निषेध करण्याकरितां आहे. कारण मूर्तमूर्तलक्षण
 द्वैताचा परम (सर्वोत्तम) उत्कर्ष सवित्याच्या मंडलामध्ये झालेला आहे.
 तो जर पुरुषातील विशेषाचा बाध करून परमानन्दाच्या अपेक्षेनें सम होत
 असला व त्या गतीला गेलेल्या पुरुषाचा कोणत्याही प्रकारचा उत्कर्ष किंवा
 अपकर्ष जर राहिला नाहीं तरच ' अभयं प्रतिष्ठां विन्दते ' ह्म० निर्भयपणें
 प्रतिष्ठेला प्राप्त होतो, हें ह्मणणें उपपन्न होईल. (यास्तव आदित्य या विशेष-
 याचें ग्रहण अनर्थक नाहीं. जो निरतिशय आनंदरूप चिदात्मा आदित्य-
 मंडल या उत्कृष्ट उपार्थांत प्रतिबिंबित झालेला आहे तोच हात-पाय-मस्तक
 इत्यादिकांनीं युक्त असलेला पुरुष, या निकृष्ट उपार्थांत प्रतिबिंबित झाला
 आहे. यास्तव येथें परमानन्दाच्या अपेक्षेनें आदित्य व पुरुष यांचें समत्व
 ह्मणजे स्वभावाचें ऐक्य विवक्षित आहे, असा याचा भावार्थ. असो; आतां
 मागील प्रकरणाचा अनुवाद करून पुढच्या ग्रंथाला व्याख्यानसाठीं
 पुढें घेतात-)

अस्ति नास्तीत्यनुमन्त्रो व्याख्यातः । कार्यरसलामप्राणनाभय-
प्रतिप्राभयदर्शनोपपत्तिभ्यांऽस्त्येव तदाकाशादिकारणं ब्रह्मेत्यपाकृ-
तोऽनुमन्त्र एकः । द्वावन्यायानुमन्त्रो विद्वद्विदुषोर्ब्रह्मप्राप्त्यप्राप्तिवि-
षयी तत्र विद्वान्समभ्रुते न समभ्रुत इत्यनुमन्त्रोऽन्त्यस्तदपाकरणा-
योच्यते । मध्यमोऽनुमन्त्रोऽन्त्यापाकरणादेवापाकृत इति तदपाकर-
णाय न यत्यते-

अर्थ—ब्रह्म आहे की नाही, या अनुमन्त्राचें व्याख्यान केलें. कार्य-
रूप रसाचा लाभ, प्राण न किया, अभयप्रतिष्ठा व अभयदर्शन या उपरती-
वरून तें आकाशादिकाचें कारण ब्रह्म आहेच, अतें सिद्ध करून एका
अनुमन्त्राचें निराकरण केलें. आतां विद्वान् व अविद्वान् यांना ब्रह्मप्राप्ति होते
कीं होत नाही, याविषयीचे दोन अनुमन्त्र राहिले. त्यांतील 'विद्वान्
ब्रह्मभासात् प्राप्त होतो कीं होत नाही,' हा शेवटचा अनुमन्त्र आहे. त्याचें
अपाकरण करण्यासाठीं पुढील शब्द आहे. मधला अनुमन्त्र शेवटच्या अनु-
मन्त्राचें अपाकरण (निराकरण) केल्यानेंच निराकृत होणार आहे. यास्त-
व त्याच्या निरसनार्थ श्रुतीछटून घेऊन केला जात नाही.—

स य एवमिह । अस्माट्तेकाग्र्येन । एतमनमपमानानमुपसंक्रामति ।
एवं प्राणमपमानानमुपसंक्रामति । एवं मनोमपमानानमुपसंक्रामति । एवं
विज्ञानमपमानानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमपमानानमुपसंक्रामति ।

म यः कश्चिद्वयं यथोक्तं यद्व्याप्त्युप्योत्कर्षापकर्षमश्नुत तत्तत्
ज्ञानमनन्तमरमीत्ययं येतीत्येवमिह । एवमप्यस्य प्रकृतपरामर्शाधि-
त्यात् । न किम्, अस्मात्तेकाग्र्येन एतादृशप्रविषयमनुभासात् सर्व-
साकरतरमाहस्मात्तेकाग्र्येन प्राप्तास्य निरपेक्षो भूयते मयाभ्या-
ख्यातमध्यमपमानानमुपसंक्रामति विषयज्ञातमध्यमप्राप्तिप्रशमना-
द्व्यतिरिक्तं न पर्यति । सर्वं भूतमध्यमपमानानं पर्यतीत्यर्थः ।
तथाऽप्यन्तरमतं प्राणमयं मनोमयं मध्यमविशेषम् । अर्पितं मना-
मयं विज्ञानमपमानानमुपसंक्रामति ॥

अर्थ-तो जो कोणी अशाप्रकारें उत्कर्ष व अपकर्ष यास सोडून वर सांगितलेल्या प्रकारचें ज्ञान व अनन्त ब्रह्म भी आहे,-असें जाणतो तो 'एवंचित्' कारण एवशब्दाला प्रकृतपरामर्शार्थत्व असतें. (ह्म० तो शब्द प्रकृत विषयाचा परामर्श करण्यासाठीं असतो.) तो 'एवंविद्' काय करतो, तर तो या लोकांतून निघून जाऊन, दृष्ट, अदृष्ट व इष्ट विषय याचा समुदाय हाच हा लोक आहे, त्या या लोकापासून प्रेत्य ह्म० प्रत्यावर्तन करून ह्म० त्याविषयीं निरपेक्ष होऊन या वर व्याख्यान केलेल्या प्रकारच्या अन्नमय आत्म्यास प्राप्त होतो. ह्म० सर्व विषयजात अन्नमय पिंडात्म्याहून व्यतिरिक्त (भिन्न) पहात नाही. सर्व स्थूल भूतवर्ग हा अन्नमय आत्मा आहे, असें पाहतो, असा याचा इत्यर्थ त्याहून अभ्यंतर अशा या प्राणमयास सर्व अन्नमय आत्म्यामध्ये स्थित व अविभक्त पाहतो. नंतर या मनोमय विज्ञानमय व आनंदमय आत्म्यास प्राप्त होतो. (ह्म० क्रमानें सर्व विषयजात तन्मय आहे, असें पाहतो)

अथादृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिप्रां विन्दते । तत्रे-
तच्चिन्त्यम् । कोऽयमेवंचित्कथं वा संक्रामतीति । किं परस्मादात्म-
नोऽन्यः संक्रमणकर्ता प्रविभक्त उत स एवेति । किं ततः, यद्यन्यः
स्याच्छ्रुतिविरोधः । " तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् " " अन्योऽसाव-
न्योऽहमस्मीति । न स वेद " " एकमेवाद्वितीयम् " " तत्त्व-
मसि " इति । अथ स एवाऽऽनन्दमयमात्मानमुपसक्रामतीति,
कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिः । परस्थैव च संसारित्वं पराभावो वा ।
यद्युभयथा प्राप्तो दोषो न परिहर्तुं शक्यत इति व्यर्था चिन्ता ।
अथान्यतरस्मिन्पक्षे दोषाप्राप्तिस्तृतीये वा पक्षेऽदुष्टे स एव शास्त्रार्थ
इति व्यर्थैव चिन्ता । न तन्निर्धारणार्थत्वात् । सत्यं प्राप्तो दोषो न
शक्यः परिहर्तुमन्यतरस्मिन्स्तृतीये वा पक्षेऽदुष्टेऽवधृते व्यर्था
चिन्ता स्याच्च तु सोऽवधृत इति तद्व्यपारणार्थत्वादर्थवत्प्रेषा
चिन्ता । सत्यमर्थवती चिन्ता शास्त्रार्थावधारणार्थत्वात् । चिन्त-
यसि च त्वं न तु निर्णेप्यसि, किं न निर्णेतव्यमिति वेदवचनं,

न, कथं तर्हि बहुप्रतिपक्षत्वादेकत्ववादी त्व, वेदार्थपरत्वाद्बहवो हि नानात्ववादिनां वेदवाद्यास्त्यत्प्रतिपक्षा अतो ममाऽऽशङ्का न निर्णेप्यसीत्येतदेव मे स्वत्पयन यन्मामेकयोगिनमनेकयोगिवहु-
प्रतिपक्षमास्थ । अतो जेष्यामि सर्वानारभे च चिन्ताम् ॥

अर्थ—आता ‘अदृश्य, अनात्म्य, अनिरुक्त व अनिलयन अशा आत्म्यामध्ये अभय प्रतिष्ठेस प्राप्त होतो’ अशा अर्थाचे जे वर वाक्य आहे, त्याविषयी ‘हा एववित् कोण व तो सक्रमण कसें करतो’ हे विचारणीय आहे. काय परमात्म्याहून सक्रमण करणारा दुसरा कोणी अगदी निरात्म्यच आहे की, तोच सक्रमणकर्ता आहे? पण या विचारापासून लाभ कोणता? जर सक्रमणकर्ता अन्य असेल तर श्रुतिविरोध हा दोष येईल कारण ‘ते उत्पन्न करून मागून त्यातच प्रविष्ट झाला,’ ‘हा अन्य आहे व मी अन्य आहे, असें जो ह्मणतो तो काहीं जाणत नाही,’ ‘एकच व अद्वितीय ब्रह्म आहे;’ ‘तं तु आहेस, ‘इत्यादि एक्यबोधक श्रुती अनेक आहेत. बरे, तोच परमात्मा आनन्दमय आत्म्याला जाऊन पोचतो, असें ह्मटलें तर कर्मकर्तृत्वाची अनुपपत्ति होते. (ह्म० परमात्मा उपसक्रमण हें कर्म करतो, असें ह्मणणें अनुपपन्न आहे) तसेंच परमात्म्यालाच संसारित्व किंवा पर-
त्वाचा अभाव आहे, असें ह्मणणें प्राप्त होईल आणि असा दोन्ही प्रकार प्राप्त झालेला दाप जर परिहार करता येण्याजोगा नसेल तर ही चिन्ता (हा विचार) व्यर्थ आहे बरे ‘या दोन पक्षातील कोणत्या तरी एका पक्षां दोषाची प्राप्ति होत नाही किंवा तिसराच पक्ष निर्दुष्ट (ह्म० दोषरहित) आहे अस जरी ह्मटलं तरी तोच शास्त्रार्थ असल्यामुळें चिंता व्यर्थच ठरते,’ ह्मणून ह्मणाल तर तें बरोबर नाही. कारण एकत्वपक्षाचा निश्चय करण्यासाठी ही चिन्ता (विचार) आहे ह्म० पूर्वीक दोन पक्षां प्राप्त झालेल्या दोषाचा परिहार करता येणे शक्य नाही, व तिसऱ्या निर्दुष्ट पक्षाचा निश्चय झाला असता ही आरमिलेली चिंता व्यर्थ होईल हें बरे, पण जो तिसरा पक्ष निश्चित झालेला नाही, त्यामुळें ही चिन्ता उपयुक्त आहे. (वादी—)

खरें आहे. प्रस्तुत चिंता शास्त्रार्थाच्या निश्चयाच्या उपयोगी असल्यामुळे उपयुक्त आहे, हे खरें पण तू नुसतें चिंतनच करतोस, निर्णय करणार नाहीस. (सिद्धान्ती) का खरें ? निर्णय करू नये, असें वेदवचन आहे कीं काय ? (वादी-) नाही (सिद्धान्ती-) तर मग मी का निर्णय करणार नाही ? (वादी-) कारण तुला प्रतिपक्ष पुष्कळ आहेत तू एकत्व वादी आहेस कारण तू वेदार्थपरायण आहेस. पण तुझे प्रतिपक्षभूत वेदवाह्य नानात्ववादी पुष्कळ आहेत यास्तव तू माझ्या शक्याचा निर्णय करणार नाहीस (सिद्धान्ती-) विचाराला आरंभ करणाऱ्या मला तू एकत्व वादी ह्मणतोस व मला अनेक नानात्ववादी प्रतिपक्ष आहेत, असें ह्मणतोस हेंच माझ कल्याण आहे (ह्म० तू नानावादी असूनही ज्याभर्या मला एकत्ववादी ह्मणत आहेस त्याभर्या तुलाही एक वस्तु समत आहे शिवाय अनेक वाद्यावर अन्यान्याश्रय दाप येतो) यास्तव मी तुझा सर्वांना जिंकून व त्यासाठीच मी विचाराला आरंभ करतो

स एव तु स्यात्तद्भाषस्य विवक्षितत्वात् । तद्विज्ञानं परमात्मभावो ह्यत्र विवक्षितो ब्रह्मविद्याप्राप्तिरिति परमिति । न ह्यन्यस्यान्यभावापत्तिरुपपद्यते । ननु तस्यापि तद्भावापत्तिरनुपपन्नेव । न । अविद्याकृततादात्म्यापोहार्थत्वात् । या हि ब्रह्मविद्यया स्यात्प्रमातिरुपदिश्यते साऽविद्याकृतस्याज्ञादिविशेषात्मन आत्मत्वेनाध्यारोपितस्यानात्मनाऽपोहार्था । कथमेवमर्थताऽवगम्यते विद्यामात्रोपदेशात् । विद्यायाश्च दृष्ट कार्यमविद्यानिवृत्तिस्तद्यह विद्यामात्रमात्मप्राप्ती साधनमुपदिश्यते । मार्गविज्ञानोपदेशवदिति चेत्तदात्मत्वे विद्यामात्रसाधनोपदेशोऽहत्तु । कस्मात् । त्रेशान्तरप्राप्तौ मार्गविज्ञानोपदेशदर्शनात् । न हि ग्राम एव गन्तेति चेत् । न, वैधर्म्यात् । तत्र हि ग्रामविषय विज्ञानोपदिश्यते । तत्प्राप्तिमार्गविषयमेवोपदिश्यते विज्ञानं न तथेह ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण साधनान्तरविषय विज्ञानमुपदिश्यते । उक्तकर्मादिसाधनापेक्षं ब्रह्मविज्ञानं परप्राप्ती साधनमुपदिश्यत इति

चेत् । न । नित्यत्वान्मोक्षस्येत्यादिना प्रत्युक्तत्वात् । श्रुतिश्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति कार्यस्थस्य तदात्मत्वं दर्शयति । अभयप्रतिष्ठोपपत्तेश्च । यदि हि विद्यावान्स्वात्मनोऽनुन्न पश्यति ततोऽभयं प्रतिष्ठां विन्दत इति स्याद्भयहेतोः परस्यान्यस्याभावात् ॥

अर्थ—संक्रमणकर्ता तो परमात्माच आहे. कारण परमात्मभाव येथे विवक्षित आहे. त्याच्या विज्ञानाने 'ब्रह्मविद्याप्रोति पर' या वाक्याने येथे परमात्मभाव विवक्षित आहे, असे प्रसिद्ध आहे. अन्य पदार्थांला अन्य पदार्थांचा भाव प्राप्त होणे सयुक्तिक दिसत नाही. (वादी—) अहो पण त्यालाही त्याचाच भाव प्राप्त होणे अनुपपन्नच आहे. (ह्म० एका पदार्थांला दुसऱ्या पदार्थांचे स्वरूप प्राप्त होणे जसे अयोग्य आहे, तसेच त्याच एका पदार्थांला आपलेच स्वरूप प्राप्त होणे अयोग्य आहे; सिद्धान्ती—) तसे नाही. कारण अविद्याकृत तादात्म्याचे निरसन करण्यासाठी आत्मप्राप्तीचा उपदेश केला आहे. ह्म० ब्रह्मविद्येच्या योगाने या प्रकरणांत जो स्वात्मप्राप्ति सांगितली आहे ती अविद्येमुळे झालेले जे अज्ञादि विशेष आत्मे व ज्याच्या ठिकाणी आत्मत्वाचा अध्यारोप केलेला आहे त्या अनात्म्याचा अपवाद—निषेध करण्यासाठी आहे. (वादी—) अहो पण केवळ विद्येचा उपदेश केल्यानंतर तो याच कारणाने केला आहे, हे कसे सिद्ध होतं ? (सिद्धान्ती—) अविद्येची निवृत्ति हे विद्येचे दृष्ट कार्य आहे (ह्म० ते विद्येचे साक्षात् फळ आहे) व अशी ती केवळ विद्याच आत्मप्राप्तीचे साधन आहे, असा उपदेश केलेला आहे. (वादी—) मार्गाच्या विज्ञानाच्या उपदेशाप्रमाणे तो उपदेश आहे, (ह्म० गमन करणारा पुरुष स्वतः ज्याला जाऊन पोचावयाचे तो गांवच जरी नसला तरी त्याला केलेला मार्ग-ज्ञानाचा उपदेश जसा व्यर्थ होत नाही त्याप्रमाणे स्वतः ब्रह्म नसलेल्या जीवाला विद्याभ्यासाच्या द्वारा ब्रह्मप्राप्ति व्हावी, यासाठी केलेला वियोगदेश व्यर्थ नाही. ह्म० स्वरूपाच्याच प्राप्तीला केवळ विद्यारूप साधनाचा उपदेश कारण होत नाही.) कां कीं, दुसऱ्या

देशाची प्राप्ति करून घ्यावयाची असल्यासच मार्ग-विज्ञानाचा उपदेश करिताना, असे आपण पाहतो. कारण ग्रामच कांहीं ग्रामगन्ता (त्याच ग्रामाला जाणारा) असत नाही. (सिद्धान्ती—) असे जर झणाल तर ते बरोबर नाही. कारण ग्रामाला जाणारा व ब्रह्माला प्राप्त होणारा यांमध्ये वैषम्य (विषमत्व, वेपम्य) आहे. (झ० ग्रामाच्या मार्गाविषयीच्या उपदेशांत तू तो ग्राम आहेस, असे सांगितले जात नाही, पण येथे तू ब्रह्म आहेस, असे झटले आहे.) दृष्टान्तांत ग्रामसंबंधी विज्ञान उपदेशिले जात नाही, तर त्या ग्रामाच्या प्राप्तीचा जो मार्ग त्या विषयीचे जे विज्ञान ते उपदेशिले जाते. पण या दृष्टान्तीकात तसे ब्रह्मविज्ञानावाचून दुसऱ्या साधनाविषयीचे विज्ञान उपदेशिले जात नाही. (वादी—) अहो पण पूर्वकांडात सांगितलेल्या कर्माची ज्याला अपेक्षा आहे असे ब्रह्मविज्ञान परमाप्तीचे साधन सांगितले जात आहे; (सिद्धान्ती—) असे झणाल तर तेही बरोबर नाही कारण ' मोक्ष नित्य आहे ' असे झणून आह्मी त्याचे निरसन केले आहे. ' तत्सूक्ष्म तदेवानुपाविशत् ' झ० जगाला उत्पन्न करून परमात्मा त्यात शिरला अशा अर्थाची श्रुति कार्यस्थ आत्म्याला परमात्मरूपत्व दाखवीत आहे. अभय प्रतिष्ठेची ही उपपत्ति त्याचे ऐक्य मानल्यासच लागते. विद्वान् स्वात्म्याहून भिन्न पदार्थ जर पहात नसेल तरच ' तो अभय प्रतिष्ठेस प्राप्त होतो, ' हे झणणे युक्त होईल. कारण त्या दशांत त्याच्या मयाला कारण होणारा दुसरा पृथक् पदार्थ नसतो.

अन्यस्य चाविद्याकृतत्वे विद्ययाऽवस्तुत्वदर्शनापपत्तिस्तद्विद्वितीयस्य चन्द्रस्य सत्त्वं यदतेमिरिकेण धधुग्मता न गृह्यते । नैयं न गृह्यत इति चेन्न सुतसमादितयोरग्रहणात् । सुपुतेऽग्रहणमन्यासक्तवदिति चेत् । न । सर्वाग्रहणात् । जाग्रत्स्वप्नयोरन्यस्य ग्रहणात्सत्त्वमेवेति चेत् । न । अविद्याकृतत्वाजाग्रत्स्वप्नयोर्यदन्यग्रहणं जाग्रत्स्वप्नयोस्तदविद्याकृतमविद्याभावोऽभावात् । सुपुतेऽग्रहणमप्यविद्याकृतमिति चेत् । न । स्वाभाविकत्वात् । द्रव्यस्य हि तत्त्वमविक्रिया परानपेक्षत्वात् । विक्रियानतत्त्वं परापेक्ष-

त्वात् । न हि कारकापेक्षं यस्तुनस्तत्त्वं । सतो विशेषः कारकापेक्षो विशेषश्च विक्रिया । जाग्रत्स्वप्नयोश्च ग्रहणं विशेषः । यद्धि यस्य नान्यापेक्ष स्वरूपं तत्तस्य तत्त्वं यदन्यापेक्षं न तत्तत्त्वम् । अन्याभावेऽभावात् । तस्मात्स्याभाविकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नवन्न सुषुप्ते विशेषः ॥

अर्थ—कल्पित भेदविशिष्टरूपाने जीवाहून पृथक् मानलेल्या ईश्वराला अवित्राकृतत्व-मिथ्यात्व-असले तरच विवेच्या योगाने त्याच्या अवस्तुत्वाचें दर्शन उपपन्न होतें. (ईश्वर माझा शास्ता आहे, हें झणणें मिथ्या आहे. कारण वस्तुतः त्याचें व माझें एकात्मत्व (एकरूपत्व) आहे, अशा विद्वद्दृष्टीनें विशिष्ट ईश्वराचा अभाव उपपन्न होतो) दुसऱ्या चद्राचें अस्तित्व तेंच होय कीं जें, ज्याच्या डोळ्यांना तिमिर रोग झालेला नाही अशा डोळ्याला दिसत नाही. (वादी) अहो पण ईश्वराचें द्वितीयत्व ग्रहण केलें जात नाही, असें नाही, (चद्रवस्तुतः एकरूप आहे. त्यामुळें त्याचें द्वितीयत्व ग्रहण केलें जात नाही. पण जीवाहून भिन्न असलेल्या ईश्वराचें ग्रहण केलें जात नाही असें नाही. सिद्धान्ती—) पण हें झणणें बरोबर नाही. कारण निजलेखा व समाधि लाविलेला अशा एकात्मना त्याचें ग्रहण होत नाही (वादी—) सुषुप्तीत ईश्वराचें जें ग्रहण होत नाही तें ईश्वराच्या अभावामुळें नव्हे तर जागृतीतही आपलं लक्ष दुसरीकडे वेचलेलें असल्यास पुढचा पदार्थही जसा दिसत नाही, त्याप्रमाणे सुषुप्तीत ईश्वराचें ग्रहण होत नाही (सिद्धान्ती—) पण असें झणणेंही बरोबर नाही. कारण सुषुप्तीत सर्वांचेच अग्रहण होतें. (झणजे जागृतीत एकीकडे लक्ष लागल्यास दुसरे पदार्थ भासत नाहीत, हें सरे, पण ज्यां एकाकडे लक्ष लागतें त्याचें तरी भान असतच. सुषुप्तीत तसें कोणाचेंच भान नसतें. वादी—) अहो पर्ण सुषुप्तीत द्वैत भासन नसल्यामुळे त्याचा अभाव जरी मानला तरी जाग्रत् व स्वप्न या दोन अवस्थामध्ये द्वैताचें ग्रहण होत असल्यामुळे तें वियमान असतेंच. (सिद्धान्ती—) पण असें जरी झटलें तरी समाधान होत नाही कारण जाग्रत् व स्वप्न यांना अविद्याकृतत्व आहे झ० जाग्रत् व स्वप्न या दोन अवस्थामध्ये जें द्वैतग्रहण होत

तें अविद्याकृत होय. कारण अविद्येच्या अभावीं त्याचा अभाव होतो. (वादी~) तर मग सुषुप्तींतल अग्रहणही अविद्याकृतच आहे, (ह्म० त लयरूप अविद्ये-मुळें आहे सिद्धान्ती-) तसें नाहीं. कारण तें अग्रहण स्वाभाविक आहे. कारण कोणत्याही द्रव्याचें तत्त्व अविक्रिया आहे. कारण त्या अविक्रियेला (अविकाराला) दुसऱ्या कोणत्याही निमित्ताची अपेक्षा नसते पण विक्रिया तत्त्व नव्हे कारण तिला दुसऱ्या निमित्ताची अपेक्षा असते ज्याला कर्ता, कर्म, करण इत्यादि कारकाची अपेक्षा आहे तें वस्तूचें तत्त्व नव्हे विद्यमान वस्तूच्या विशेषाला कारकाची अपेक्षा असते, आणि कोणताही विक्रिया हा विशेष आहे. जाग्रत् व स्वप्न याच ग्रहण हा विशेष आहे ज्याचें जें अन्याची अपेक्षा न करणारे स्वरूप त्याचें तेंच तत्त्व, व जें अन्य कारकादिकांची अपेक्षा करणारे स्वरूप तें त्याचें तत्त्व नव्हे कारण अन्य कारकाचा अभाव झाला असता त्याचाही अभाव होतो. तस्मात् सुषुप्तींतल द्वैताचें अग्रहण स्वाभाविक असल्यामुळें जाग्रत् व स्वप्न याप्रमाणे त्यात कोणत्याही प्रकारचा विशेष नाहा

(याप्रमाण आपल्या पक्षीं भयाला कारण होणाऱ्या चित्तसाध्यतिरिक्त ईश्वराचा अभाव असल्यामुळे विद्वानाला अमय-प्रतिष्ठा प्राप्त हाऊ शकते, असें उपपादन करून द्वैतपक्षीं अमय प्रतिष्ठेचा असंभव दाखोवतात-)

येषा पुनरीश्वरोऽन्य आत्मन कार्ये चान्यत्तेषां भयानिवृत्तिर्भयस्यान्यनिमित्तत्वात्सतश्चान्यस्याऽऽत्महानानुपपत्तिः । न चासत् आत्मलाभः । सापेक्षस्यान्यस्य भयहतुत्वमिति चेन्न तस्यापि तुल्यत्वात् । यदधर्माद्यनुसहायीभूत नित्यमनित्य वा निमित्तमपेक्ष्यान्यद्वयकारण स्यात्तस्यापि तथाभूतस्याऽऽत्महानाभावाद्भयानिवृत्तिरात्महाने वा सदसत्तोरितरेतरापत्तौ सर्वज्ञानाश्वास एव ॥

अर्थ—पण ज्याच्या मतीं ईश्वर आत्म्याहून अन्य आहे व ह कार्य-जगत्ही त्याहून पृथक् आहे त्याच्या भयाची निवृत्ति संभवत नाहीं कारण

भयाला नेहमीच अन्यनिमित्तत्व असतें. ह्म० तें द्वैतबुद्धीमुळेच संभवतें आणि दुसऱ्या सत्-च्या स्वरूपाची हानि उपपन्न होत नाही. असत्-ला तर स्वरूप लाभच नसतो. ह्म० असत्-ला कांहीं स्वरूपच नाही. (वादी-) पण दुसऱ्या सापेक्ष पदार्थाला भयहेतुत्व असतें. ह्म० जीवाहून पृथक् असलेला ईश्वर केवळ सत्तेनेच भयाचें निमित्त होत नाही तर प्राणिकृत धर्माधर्माच्या अपेक्षेनें तो भयाचें कारण होतो, असें ह्मणाल तर (सिद्धान्ती-) तें बरोबर नाही. कारण तो सापेक्ष ईश्वरही तसाच आहे. (त्यालाही तुल्यत्व आहे.) कारण नित्य किंवा अनित्य अधर्मादि सहायभूत निमित्ताच्या अपेक्षेनें जें दुसरें भयाचें कारण असेल त्या तशा प्रकारच्या अन्य पदार्थाचें स्वरूपही नष्ट होत नाही. त्यामुळे भयाची निवृत्ति होऊं शकत नाही. वरें त्याच्या स्वरूपाची हानि होते ह्मणून समजले तर सत् व असत् यांना इतरेतरत्व ह्म० सत्-ला असत्त्व व असत्-ला सत्त्व प्राप्त होतें, असें होऊन काठेंच विश्वास नाही, असें होईल (सर्वत्र अनाश्वासच होईल. अनाश्वास, ह्म० अविश्वास).

एकत्वपक्षे पुनः सनिमित्तस्य संसारस्याधिद्याकल्पितत्वाद्-
 कोपः । तैमिरिकदृष्टस्य हि द्वितीयचन्द्रस्य नाऽऽत्मलाभो नाशो
 वाऽस्ति । विद्याविद्ययोस्तद्धर्मत्वमिति चेन्न प्रत्यक्षत्वात् । धियेका-
 धियेकां रूपाविद्यत्प्रत्यक्षावुपलभ्येते अन्तःकरणस्थौ । न हि रूपस्य
 प्रत्यक्षस्य सतो द्रष्टृधर्मत्वम् । अविद्या च स्वानुभवेन रूप्यते मृदोऽ-
 क्षमविधिकं मम विज्ञानमिति । तथा विद्याधियेकोऽनुभूयते । उपवि-
 शन्ति चान्येभ्य आत्मनो विद्यां बुधाः । तथा चान्येऽदधारयन्ति ।
 तस्मात्तामरूपपक्षस्यैव विद्याविद्ये नामरूपे च नाऽऽत्मधर्माः । “नाम-
 रूपयोर्निर्वदिता ते यदन्तरा तद्गद्य ” इति ध्रुत्यन्तरात् । ते च पुन-
 नामरूपे सचितयहोरात्रे इय कल्पिते न परमार्थतो विद्यमाने । अभेदे
 “ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ” इति कर्मकर्तृत्यानुपपत्ति-
 रिति चेन्न । विज्ञानमात्रत्वात्संक्रमणस्य । न जलूकादिवत्संक्रमण-
 मिदोपविश्यते किं तर्हि विज्ञानमात्रे संक्रमणभूतैरर्थः ॥

अर्थ—पण तोच जर एकत्व पक्ष स्वीकारला तर सनिमित्त ससाराला अविद्याकल्पितत्व असल्यामुळे ह्य० सनिमित्त ससार अविद्याकल्पित असल्या-कारणाने त्यात काही दोष येत नाही. कारण तैमिरिक रोग्याला दिसलेल्या दुसऱ्या चंद्राला स्वरूपलाभ होत नाही किंवा त्याचा नाशही होत नाही. (वादी—) अहो पण विद्या व अविद्या यांना आत्मधर्मत्व आहे, (त्यामुळे त्याच्या योगाने आत्मा विकार पावतो, ह्यणून ह्यणाल तर ते बरोबर नाही. सिद्धान्ती—) नाही, विद्या व अविद्या यांना आत्मधर्मत्व नाही. ह्य० ते आत्म्याचे धर्म नव्हेत कारण त्यांना प्रत्यक्षत्व आहे. अंतःकरणात स्थित असलेला विवेक व अविवेक रूपादि इतर विषयाप्रमाणे प्रत्यक्ष उपलब्ध होतात, आणि प्रत्यक्ष असलेल्या रूपाला द्रष्टृधर्मत्व नाही ह्य० प्रत्यक्ष उपलब्ध होणारे रूप द्रष्ट्या आत्म्याचा धर्म नव्हे. अविद्या स्वानुभवानेच 'मी मूढ आहे, माझे ज्ञान अनिश्चित किंवा स्थूल आहे' असे ह्यणून व्यक्त केली जाते त्याच-प्रमाणे विद्याविवेकही अनुभविला जातो. ज्ञानी आपली विद्या दुसऱ्यांना उप-देशितात, व दुसरेही तिचा निश्चय करितात, तिचे ग्रहण करितात. यास्तव विद्या व अविद्या नामरूपाच्या पक्षातच येतात. (त्या, त्या पक्षाच्याच आहेत) आणि नामरूप हे आत्मधर्म नव्हेत 'नामरूपाचा निर्वाह करणारा व ती नामरूपे ज्याच्यामध्ये असतात, ज्याच्या आधारेने राहतात, ते ब्रह्म' अशा अर्थाची दुसरी श्रुति आहे परंतु ती नामरूपे, सूर्याच्या ठिकाणी जसे अहारात्र, तशी कल्पिलेली आहेत. त्यामुळे ती परमार्थत विद्यमान नाहीत. (वादी) अहा पण, ईश्वर व जीव यांचा जर अमेद मानला तर 'या आनन्दमय आत्म्याला प्राप्त होतो' अशा प्रकारे श्रुतीने पुरुषाचे कर्तृत्व व आनन्दमयाचे कर्मत्व जे सांगितले आहे ते उपपन्न होत नाही (सिद्धान्ती—) पण हे बरोबर नाही. कारण त्या सक्रमणाला केवळ विज्ञानरूपाव आहे (ह्य० येथील सक्रमणशब्दाचा अर्थ 'जाऊन पोचणे,' असा नाही तर 'जाणणे' असा आहे.) तृणावरील जडू जशी एका काढीवरून दुसऱ्या काढीवर जाते तसे येथ पुरुषाचे सक्रमण उपदेशिलेले नाही, तर मग काय 'केवळ विज्ञान' हा सक्रमणश्रुतीचा अर्थ आहे.

ननु मुख्यमेव संक्रमणं श्रूयत उपसंक्रामतीति चत् । न । अन्नमयेऽदर्शनात् । न ह्यन्नमयमुपसंक्रामतो बाह्यादस्माहोका-
ज्जलूकावत्संक्रमणं दृश्यतेऽन्यथा वा । मनोमयस्य बहिर्निर्गतस्य
विज्ञानमयस्य वा पुन प्रत्यावृत्त्याऽऽत्मसंक्रमणमिति चेत् । न ।
स्वात्मनि क्रियाविरोधादन्योऽन्नमयमन्यमुपसंक्रामतीति प्रकृत्य
मनोमयो विज्ञानमयो वा स्वात्मानमेवोपसंक्रामतीति विरोध
स्यात् । तथा नाऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मसंक्रमणमुपपद्यते । तस्मान्न
प्राप्तिः संक्रमणं नाप्यन्नमयादीनामन्यतमकर्तृकं पारिशेष्यादन्नमया-
द्यानन्दमयान्तात्मव्यतिरिक्तकर्तृक ज्ञानमात्रं च संक्रमणमुपपद्यते ।
ज्ञानमात्रत्वे चाऽऽनन्दमयान्तस्यैव सर्वान्तरस्याऽऽकाशाद्यन्न-
मयान्त कार्यसृष्ट्याऽनुप्रविष्टस्य हृदयगुहाभिसंयन्धादन्नमयादिष्वना-
त्मस्वात्मविभ्रमः संक्रमणेनाऽऽत्मविवेकविज्ञानोत्पत्त्या विनश्यति ।
तदेतस्मिन्नविद्याविभ्रमनाशे संक्रमणशब्द उपचर्यते न ह्यन्यथा
सर्वगतस्याऽऽत्मनः संक्रमणमुपपद्यते । वस्तुन्तराभावाच्च । न च
स्वात्मन एव संक्रमणम् । न हि जलूकाऽऽत्मानमेव संक्रामति ।
तस्मात्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मति यथोक्तलक्षणात्मप्रतिपत्त्यर्थमेव
बहुभवनसर्गप्रवेशरसलाभाभयसंक्रमणादि परिकल्प्यते ब्रह्मणि सर्व-
व्यवहारविषये न तु परमार्थतो निर्विकल्पे ब्रह्मणि कश्चिदपि विकल्प
उपपद्यते ॥

अर्थ—(वादी—) अहो पण ‘ उपसंक्रामति ’ ह्य० समीप जातो
असें मुख्यच संक्रमण श्रुत आहे (ह्यणून ह्यणाल तर—सिद्धान्ती—) ने तसें
नाहीं अन्नमयामध्ये सैन्या संक्रमणाचा अनुभव येत नाही. अन्नमयास प्राप्त
होणाऱ्या पुरुषाचें या बाह्य लोकापासून जलूप्रमाणें संक्रमण होत असल्याचें
अथवा त्याहून निराळ्या प्रकारें तें होत असल्याचें दिसत नाही. (वादी—)
बाहेर विषयाकडे गेलेल्या मनोमयाचें किंवा विज्ञानमयाचें पुनः परतून आत्म-
संक्रमण होत (सिद्धान्ती—) हें ह्यणणेंही संयुक्तिक नाही कारण स्वतःच्या
स्वरूपातच स्वतःची क्रिया होणें, हा विरोध येतो. स्वतः अन्नमयाहून पुथक

असलेला पुरुष दुसऱ्या अन्नमयाला प्राप्त होतो असे प्रकरण आरंभून पुढे मनोमय किंवा विज्ञानमय स्वात्म्याला-स्वस्वरूपालाच प्राप्त होतो, असे सांगणें हा विरोध येतो. त्याचप्रमाणें आनन्दमयाचेंही आत्मसंक्रमण उपपन्न होत नाहीं. तस्मात् सरोसर प्राप्त होणें, हें संक्रमण नव्हे. किंवा त्याचा कर्ता अन्नमयादिकांतील कोणी तरी एक आहे, असेंही नाहीं. यास्तव त्याहून निराळें असलेलें नुस्तें ज्ञान हेंच संक्रमण व त्याचा कर्ता अन्नमयापासून आनन्दमयापर्यंत जे गौण आत्मे सांगितले आहेत त्याहून निराळा आहे, असें समजणेंच सयुक्तिक होय, आणि संक्रमण हें केवळ ज्ञान आहे, असें झालें क्षणजे आनन्दमयाच्या आंत असलेल्या-सर्वान्तर व आकाशादिकापासून अन्नमयापर्यंत सर्वकार्यजात उत्पन्न करून त्यात प्रविष्ट झालेल्या आत्म्याला हृदयगुहेच्या अभिसंबंधामुळे अन्नमयादि अनात्म्याचे ठिकाणीं झालेला आत्म-भ्रम त्या संक्रमणानें ह० आत्मविवेक-विज्ञानोत्पत्तीनें विनाश पावतो त्यामुळे अविद्याजन्य विभ्रमाचा नाश, या अर्थी वरील संक्रमणशब्द उपचारानें योजला जातो. कारण असें मानल्यावाचून सर्वगत आत्म्याचें संक्रमण उपपन्न होत नाहीं. शिवाय परमार्थतः अन्य वस्तूचा अभाव आहे. स्वात्म्याचेंच संक्रमण संभवत नाहीं. कारण जळू स्वतःलाच प्राप्त होत नाहीं. तस्मात् 'सत्यं, ज्ञानं, अनन्तं ब्रह्म' या वाक्यानें ज्याचें लक्षण सांगितलें आहे तशा आत्म्याचें ज्ञान व्हावें, यासाठींच पुष्कळ होणें, आकाशादिकांची सृष्टि, तिच्यामध्ये प्रवेश, आनंदाचा लाभ, अभय प्रतिष्ठाप्राप्ति, संक्रमण इत्यादि सर्वव्यवहार विषय-ब्रह्मामध्ये कल्पिलें जाते. पण परमार्थतः निर्विकल्प ब्रह्मामध्ये कोणत्याही प्रकारचा विकल्प उपपन्न होत नाहीं.

तदप्येव श्लोको भवति ।

इति ब्रह्मवैवर्तध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

तन्नेतं निर्विकल्पमात्मानमेवं क्रमेणोपसंक्रम्य विदित्वा न विभेति कुतश्चनाभयं प्रतिष्ठां चिन्दत इत्येतस्मिन्नर्थेऽप्येव श्लोको

भवति । सर्वस्यैवास्य प्रकरणस्याऽऽनन्दवत्त्वर्थस्य सक्षपत्. प्रकाशनायेप मन्त्रो भवति ।

इति शास्त्रभाष्येऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अर्थ—त्या या निर्विकल्प आत्म्याला अशा क्रमानें उपसक्रान्त होऊन ह्म० जाणून कशालाही मीत नाही, व अभयप्रतिष्ठेस प्राप्त होतो, या अर्था हा श्लोक आहे या सर्वच प्रकरणाचें ह्म० आनन्दवल्लीच्या अर्थाचें सक्षेपत प्रकाशन करण्यासाठी हा मंत्र आहे (इति ब्रह्मवत्त्वध्याये अष्टमोऽनुवाकः) ८

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चेति ।

यतो यस्मात्त्रिविकल्पाद्यथोक्तलक्षणाद्वद्वयानन्दादात्मना वाचोऽभिधानानि द्रव्यादिसविकल्पवस्तुविषयाणि यस्तुसामान्यान्त्रिविकल्पेऽद्वयेऽपि ब्रह्मणि प्रयोक्तृभिः प्रकाशनाय प्रयुज्यमानान्यप्राप्याप्रकाश्यैव निवर्तन्ते स्वसामर्थ्याद्धीयन्ते । मन इति प्रत्ययो विज्ञानम् । तच्च यत्राभिधानं प्रवृत्तमतीन्द्रियेऽप्यर्थं तदर्थं च प्रवर्तते प्रकाशनाय । यत्र च विज्ञानं तत्र वाचं प्रवृत्तिः । तस्मात्सहैव वाङ्मनसयोरभिधानप्रत्यययोः प्रवृत्तिः सर्वत्र । तस्माद्ब्रह्मप्रकाशनाय सर्वथा प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचो यस्मादप्रत्ययविषयादनभिधेयाददृश्यादिविशेषणात्सहैव मनसा विज्ञानेन सर्वप्रकाशनसमर्थेन निवर्तन्ते त ब्रह्मण आनन्द श्रोत्रियस्यावृजिनस्याकामहृतस्य सर्वेपणाविनिर्मुक्तस्याऽऽत्मभूत विषयविषयिसयन्धविनिर्मुक्त स्वाभाविक नित्यमविमक्त परमानन्द ब्रह्मणो विद्वान्यथोक्तन विधिना न विभेति कुतश्चन निमित्ताभावात् । न हि तस्माद्विदुषोऽन्यद्वत्स्वन्तरमस्ति भिन्नं यतो विभेति । अविद्यया यदोदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवतीति ह्युक्तम् । विदुषश्चाविद्याकार्यस्य तैमिरिकदृष्टद्वितीयचन्द्रवज्राशाब्जयनिमित्तस्य न विभेति कुतश्चेति युज्यते । मनोमये चादोदृतो मन्त्रो मनसो ब्रह्मविज्ञानसाध-

नत्वात् । तत्र ब्रह्मत्वमध्यारोप्य तत्स्तुत्यर्थं न विभेति कदाचनेति
भयमात्रं प्रतिपिद्धमिहाद्वैतविषये न विभेति कुतश्चनेति भयनिमित्त-
मेव प्रतिपिध्यते । नन्यस्ति भयनिमित्तं साध्यकरणं पापक्रिया च ।
नैवम् । कथमित्युच्यते—

अर्थ—‘यत्’—’ ज्या उक्तस्य निर्विकल्पापासून, अद्वयानन्द आत्म्या-
पासून ‘वाच.’ नावें, द्रव्यादि सविकल्पवस्तुविषयक शब्द इतर वस्तुप्रमाणें
यालाही वस्तुत्व आहे, असं समजून निर्विकल्प व अद्वय अशाही ब्रह्माचे
ठिकाणीं शब्द-प्रयोग करणाऱ्या लोकाकडून त्या ब्रह्माचें प्रकाशन करण्या-
साठीं योजले जाणारे शब्द त्या ब्रह्माला ‘अप्राप्य—’ प्रकाशित न करताच
निवृत्त होतात ह्मणजे आपल्या अर्थप्रकाशन सामर्थ्यापासून भ्रष्ट होतात,
‘मनसा सह’ यातील मन ह्य० प्रत्यय, विज्ञान, तें ज्या अतीन्द्रियपदार्थां
मध्येही अभिधान (शब्द, वाणी) प्रवृत्त होतें तेथेंच त्याला प्रकाशित
करावयासाठीं प्रवृत्त होत आणि जेथें विज्ञान प्रवृत्त होतें तेथें वाणीची
प्रवृत्ति होते यास्तव वाक् व मन ह्मणजे अभिधान (शब्द, नाव, वाचक)
व प्रत्यय (विज्ञान) यांची सर्व विषयाचे ठिकाणीं सहवर्तमानच (बरो-
बरच) प्रवृत्ति होते. तस्मात् ब्रह्म कसही असले तरी शब्दप्रयोग करणारा-
कडून त्याच्या प्रकाशनासाठीं योजले जाणारेही शब्द कोणत्याही प्रत्य-
याचा विषय नसलेल्या, शब्दाचा विशेष न होणाऱ्या व अदृश्यादि विशेष-
णानां युक्त असलेल्या अशा ज्याच्यापासून मनासह ह्य० सर्वप्रकाशन-
समर्थ विज्ञानासह निवृत्त होतात त्या ब्रह्माच्या आनन्दाला-निष्पाप व
अकामहत ह्य० सर्व एण्यारहित श्रोत्रियाच्या आत्मभूत, विषयविषयिसंबध-
शून्य, स्वाभाविक, नित्य व अविभक्त (ह्य० असड) अशा ब्रह्माच्या परमा
नदाला, वर सांगितलेल्या प्रकारानें जाणणारा कोणत्याही कारणानें भीत
नाहीं. कारण त्याच्या मयाला काहीं निमित्तच नसतें. कारण त्या विद्वा-
नाहून निडाळी वस्तुच नाहीं, कीं जिला तो मिर्दल. पण अविशेषमुळें जेव्हा
तो थोडेसेही अन्तर-भेद करतो तेव्हा त्याला मय होतें, असें वर

सांगितलच आहे ज्याला तिमिर-रोग झाला आहे, अशा पुरुषाला दिस
 लेल्या दुसऱ्या चंद्राप्रमाणे विद्वानाच्या भयाचे निमित्त असे जे अविद्येचे
 कार्य त्याचा नाश झाल्यामुळे तो कशालाही भीत नाही, हे ह्मणणे
 उपपन्न हातें मनोमयाच्या पर्यायातही हाच मंत्र उदाहरणार्थ दिला आहे
 कारण मन ब्रह्मविज्ञानाचे साधन आहे त्यामुळे त्या मनाचे ठिकाणी ब्रह्म
 त्याचा आरोप करून त्याच्या स्तुतीकरिता 'न बिभेति कदाचन' असे
 ह्मणून नुस्त्या भयाचा निषेध केला आहे पण येथे या अद्वैतविषयामध्ये
 'न बिभेति कुतश्चन' असे ह्मणून भयाच्या निमित्ताचाच निषेध केला आहे
 (वादा-) 'अहा पण सदाचरण न करणे व पापाचे आचरण करणे असे
 दोन प्रकारचे भयाचे निमित्त आहे (सिद्धान्ती-) असे नव्हे ते कसे
 तेंच श्रुति सांगते—

एत ह वाव न तपति । किमह साधु नाकरवम् । किमह
 पापमकरवमिति ।

एत यथोक्तमवविदम् । ह वावेत्ययधारणार्थी । न तपति नोद्ध
 जयति न सतापयति । कथ पुन साध्वकरण पापक्रिया च न तपती
 त्युच्यते । किं कस्मात्साधु शोभन कर्म नाकरव न कृतवानस्मीति
 पश्चात्सतापो भवत्यासन्नं मरणकाल । तथा किं कस्मात्पाप प्रति
 पिद्ध कर्माकरव कृतवानस्मीति च नरकपतनादिदुःखभयात्तापा
 भयति । त एते साध्वकरणपापक्रिये एवमन न तपतो यथाऽविद्वांस
 तपत । कस्मात्पुनर्विद्वांस न तपत इत्युच्यते—

अर्थ—'एत-' या पूर्वोक्त एववेत्याला 'ह वाव-' हे निपात निश्च-
 यार्थ आहेत 'न तपति-' उद्दिष्ट करीत नाही. सतापयुक्त करीत नाही
 (वादी-) अहो पण सत्कार्य न करण व पाप कर्म ही त्याला उद्दिष्ट कशी
 करीत नाहीत ? (सिद्धान्ती) तेंच आता श्रुतीकडून सांगितल जात आहे
 'किं-' कोणत्या कारणाने 'साधु-' शुभ कर्म 'नाकरवम्-' मी केले
 नाही ? असा मरणकाल समीप आला असता मागून सताप होतो त्याच

प्रमाणे मी पाप ह्म० निषिद्ध कर्म कोणत्या कारणाने केलें आहे, असा नरक-
पतनादि दुःखाच्या भीतीनें ताप होतो. तीं हीं दोन्ही-शुभकर्मांचिं अकरण
च पापकरण अशा रीतीनें याळा (पूर्वोक्त विद्वानांला) ताप देत नाहींत.
तीं जशीं अविद्वानांला ताप देतात (त्याप्रमाणें विद्वानांला ताप देत नाहींत.)
कोणत्या बरें कारणानें तीं विद्वानांला ताप देत नाहींत, तेंच आता सांगि-
तले जात आहे.

स य एवं विद्वानेते आत्माः सृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानः
सृणुते । य एव वेद । इत्युपनिषत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तस्यध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

स य एवंविद्वानेते साध्वसाधुनी तापहेतू इत्यात्मानं सृणुते
प्रीणयति वलयति वा परमात्मभावेनोभे पश्यतीत्यर्थ । उभे पुण्य-
पापे हि यस्मादवमेष विद्वानेते आत्मानमात्मरूपेणैव पुण्यपापे स्वेन
विशेषरूपेण शून्ये कृत्वाऽऽत्मानं सृणुत एव । को य एवं वेद यथो-
क्तमद्वैतमानन्दं ब्रह्म वेद तस्याऽऽत्मभावेन हृष्टे पुण्यपापे निर्वीर्यं
अतापके जन्मान्तरारम्भके न भवत इतीयमेवं यथोक्ताऽस्यां बह्व्यां
ब्रह्मविद्योपनिषत्सर्वाभ्यो विद्याभ्यः परमरहस्यं दर्शितमित्यर्थ । परं
श्रेयोऽस्यां निपण्णमिति ॥

इति शांकरभाष्ये नवमोऽनुवाक ॥ ९ ॥

अर्थ—तो जो असें जाणणारा पाप व पुण्य हीं सत्पापांचीं कारणें
आहेत, असें समजून ' आत्मानं सृणुते—' आत्म्याला प्रसन्न करतो किंवा
ब्रह्मान् करतो ह्म० तीं दोन्ही परमात्मभावानें पाहतो, असा याचा अर्थ.
पुण्य व पाप हीं दोन्ही ज्याअर्थी अशाप्रकारें हा विद्वान् ' आत्मान—' पुण्य-
पाप आत्मरूपानेंच आहेत, यास्तव स्वतःच्या विशेषरूपानें त्यांना शून्य
करून आत्म्यालाच संतुष्ट करतो. तो कोण, तर जो असें जाणतो. पूर्वोक्त
अद्वैत आनंदांला ब्रह्म जाणतो त्याचीं आत्मभावानें—आत्मस्वरूपानें पाहि-
लेलीं पुण्यपापें निर्वीर्य, अतापक होतात. तीं दुसऱ्या जन्माचीं आरभक

होत नाहीत. 'इति उपनिषद्-' अशी-या वळोंत वर जशी सांगितली आहे तशी ही ब्रह्मविद्या उपनिषद् आहे. ह्म० सर्व विद्यांहून परमरहस्य येथें दाखविलें, असा याचा अर्थ. या विद्येंत परम श्रेय स्थित आहे. (इति ब्रह्मवल्ल्यध्याये नवमोऽनुवाकः) ९.

सह नावतु । सह नौ मुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विपावहे ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति ब्रह्मवल्ल्यध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयो भृगुवल्ल्यध्यायः ।

हरिः ॐ । सह नावतु । सह नौ मुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विपावहे । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माऽऽकाशादिकार्यमन्नमयान्तं सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टं विशेषयदिवोपलभ्यमानं यस्मात्तस्मात्सर्वकार्यविलक्षणमद्वयत्वादिधर्मकमेवाऽऽनन्दं तदेवाहमिति विजानीयादनुप्रवेशस्य तदर्थत्वात्तस्यैवं विजानतः शुभाशुभे कर्मणी जन्मान्तरारम्भके न भवत इत्येवमानन्दवल्यां विवक्षितोऽर्थः । परिसमाप्ता च ब्रह्मविद्या । अतः परं ब्रह्मविद्यासाधन तपो वक्तव्यमक्षादिविषयाणि चोपासनान्यनुत्तानीत्यत इदमारभ्यते—

अर्थ—ज्याअर्थी 'सत्य, ज्ञान व अनन्त ब्रह्म आकाशादिअन्नमयान्त कार्य उत्पन्न करून त्यांतच मागून प्रविष्ट होऊन जणुंकाय सर्व विशेषयुक्त असल्यासारखें उपलब्ध होतं त्याअर्थी सर्व कार्याहून विलक्षण अद्वयत्वादि धर्मकच व आनन्द असें तेंच मी आहे, असें जाणावें. कारण त्याचा अनुप्रवेश त्यासाठींच ह्म० तसें जाणण्यासाठींच आहे. असें जाणणाऱ्या पुरुषाची शुभाशुभ कर्मे दुसऱ्या जन्माची आरंभक होत नाहीत, हा अशा

आनन्दवर्द्धींतील विवक्षित अर्थ आहे. ब्रह्मविद्या त्या वर्द्धीत परिसमाप्त झाली. आतां यापुढें ब्रह्मविद्येचें साधन—तप सांगार्थें आणि त्याचप्रमाणें मार्गें न सांगितलेलीं अन्नादिविषयक उपासनें सांगार्थीं ह्मणून हें प्रकरण आरंभिलें जातें.

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतन्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । त२ होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयत्य-
भिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ।

आख्यायिका विद्यास्तुतये, प्रियाय पुत्राय पित्रोक्तं—भृगुर्वै वारुणिः । वेशब्दं प्रसिद्धानुस्मारको भृगुरित्येवंनामा प्रसिद्धोऽनुस्मर्यते । वारुणिवरुणस्यापत्यं वारुणिवरुणं पितरं ब्रह्म विजिज्ञासुरूपससारोपगतवान् । अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यनेन मन्त्रेण । स च पिता विधिवदुपसन्नाय तस्मै पुत्रायैतद्वचनं प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । अन्नं शरीरं तदभ्यन्तरं च प्राण-
मत्तारमुपलब्धिसाधनानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमित्येतानि ब्रह्मो-
पलब्धौ द्वाराण्युक्तवान् । उक्त्वा च द्वारभूतान्येतान्यन्नादीनि तं भृगुं होवाच ब्रह्मणो लक्षणम् । किं तत् । यतो यस्माद्वा इमानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धन्ते । विनाशकाले च यत्प्रयन्ति यद्ब्रह्म प्रतिगच्छन्ति, अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते । उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु यदात्मतां न जहति भूतानि तदेतद्ब्रह्मणो लक्षणम् । तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्व । यदे-
वंलक्षणं ब्रह्म तदन्नादिद्वारेण प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरं च—
“ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो
ये मनो विदुस्तं निचिक्वुर्ब्रह्म गुराणमध्यम् ” इति ब्रह्मोपलब्धौ
द्वाराण्येतानीति दर्शयति ॥

अर्थ—येथील आख्यायिका विद्येच्या स्तुतीकरिता आहे. कारण पित्यानें प्रिय पुत्राला ती सांगितली आहे. ‘भृगुर्वै वारुणिः’ येथील ‘वै’

पत्ती द्वार लक्षणं च यतो वा इमानीत्याद्युक्तवान् । सावशेषं हि तत्साक्षाद्ब्रह्मणोऽनिर्देशात् । अन्यथा हि स्वरूपेणेव ब्रह्म निर्देष्टव्यं जिज्ञासवे पुत्रायेदमित्थं रूपं ब्रह्मेति । न चैवं निरदिशार्तिकं तर्हि सावशेषमेवोक्तवान् । अतोऽवगम्यते नूनं साधनान्तरमप्यपेक्षते पिता ब्रह्मविज्ञानं प्रतीति । तपोधिरोपप्रतिपत्तिस्तु सर्वसाधकतमत्वात्, सर्वेषां हि नियतसाध्यविषयाणां साधनानां तप एव साधकतमं साधनमिति हि प्रसिद्धं लोके । तस्मात्पित्राऽनुपदिष्टमपि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन तपः प्रतिपेदे भृगुः । तच्च तपो बाह्यान्तःकरणसमाधानं तद्द्वारकत्वाद्ब्रह्मप्रतिपत्तः ।

“ मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकान्यं परमं तपः ।

तउज्यायः सर्वधर्मभ्यः स धर्मः पर उच्यते ” इति स्मृतेः ।

स च तपस्तप्त्या—

इति शाङ्करभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अर्थ—तो भृगु पित्यापासून ब्रह्माच्या उपलब्धीचीं द्वारे व ब्रह्माचें लक्षण ऐकून ब्रह्माच्या साक्षात्काराचें साधन, यारूपानें तप करता झाला. पण ज्याचा उपदेश केलेला नाही, असें तप ब्रह्मज्ञानाचें साधन आहे, हें ज्ञान भृगूला कोठून झालें? पित्यानें त्याला सावशेष वचन सांगितलें व त्यावरून त्याला तपाचें ज्ञान झालें. ह्म० वरुण ब्रह्माच्या ज्ञानाचें द्वार ‘अत्रादि’ व लक्षण ‘यतो वा इमानि०’ ह्म० ज्याच्यापासून भूतें उत्पन्न झालीं इत्यादि त्याला सांगता झाला. पण साक्षात् ब्रह्माचा निर्देश केलेला नसल्यामुळे तें वाक्य सावशेष आहे. (ह्म० तें वाक्य पूर्ण नाही. त्याचा काहीं अवशेष राहिला आहे.) नाहीतर जिज्ञासुपुत्राला हें अशा तऱ्हेचें ब्रह्म आहे, असा ब्रह्माचा स्वरूपानेंच निर्देश करून सांगणें उचित होतें. पण त्यानें तसा निर्देश केला नाही. तर सावशेषच उपदेश केला. त्यावरून पिता ब्रह्मविज्ञानासाठीं दुसऱ्या साधनाचीही अपेक्षा करीत आहे, हें भृगूला कळणें साहजिक आहे. पण अनेक साधनांतील तप या विशेष साधनाचीच त्याला जी प्रतिपत्ति झाली ती तप हें सर्व साच्याचें अतिशय साधक आहे, ह्मणून

होय. कारण ज्याचे साध्यविषय नियत आहेत अशा सर्व साधनातील तप हेंच अतिशय साधक साधन आहे, हें लोकांत प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे पित्यानें जरी सांगितलेलें नव्हतें तरी भृगु तप ब्रह्मविज्ञानाचें साधन आहे, असें जाणता झाला. तें तप ह्यं वाह्य व आंतर इंद्रियाचें समाधान हेंच आहे. कारण ब्रह्मज्ञानाचें तें द्वार आहे. 'मन व इंद्रिये याचें ऐकाद्रय हेंच परम तप आहे. तें सर्व धर्मांहून श्रेष्ठ आहे व तोच श्रेष्ठ धर्म असेंही ह्मणतात,' अशी स्मृति आहे. असो; तो भृगु तप करून (अन्न ब्रह्म आहे, असें जाणता झाला, असा पुढील अनुवाकाशीं संबध. इति भृगुबल्यध्याये प्रथमोऽनुवाकः) १.

अन्न ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नान्द्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय ।
पुनरेव वरुण पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच ।
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽस्तप्यत । स तपस्तप्त्वा ।
इति भृगुबल्यध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानाद्विज्ञातवान् । तद्धि यथाक्तलक्षणोपेतम् । कथम् । अन्नान्द्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तस्माद्युक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायः । स एवं तपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति विज्ञाय लक्षणेनोपपत्त्या च पुनरेव सदायमापन्नो वरुण पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । कः पुनः संशयहेतुरस्येत्युच्यते । अन्नस्योत्पत्तिदर्शनात् । तपसः पुनः पुनरुपदेशः साधनातिशयत्यावधारणार्थः । यावद्ब्रह्मणो लक्षणं निरातिशयं न भवति यावच्च जिज्ञासा न निवर्तते तावत्तप एव ते साधनम् । तपसैव ब्रह्म विजिज्ञासस्वत्यर्थः । ऋज्वन्यत् ॥

इति श्रीशांकरभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अर्थ—वर सांगितल्याप्रमाणें तो तप करून अन्न ब्रह्म आहे, असें जाणता झाला कारण तेंच वर सांगितलेल्या प्रकारच्या लक्षणानें युक्त आहे. तें कसें ? तर अन्नापासूनच हीं भूतें होतात उत्पन्न झालेलीं तीं अन्नानेंच जिवंत राहतात. व मलय पावणारी तीं अन्नामध्ये प्रवेश करितात. यास्तव अन्नाला ब्रह्मत्व युक्तच आहे, असा अभिप्राय भृगु याप्रमाणें तप करून व अन्न ब्रह्म आहे, असें लक्षण व उपपत्ति याच्या योनान जाणून पुनरपि सशय आला असता वरुण पित्यापार्शीं ‘अधीहि भगवो ब्रह्म’ हाच मंत्र ह्मणत गेला पण त्याच्या सशयाचें कारण काय ? असें कोणी विचारील तर सांगतों— अन्नाची उत्पत्ति होत असल्याचें दिसतें (त्यामुळे उत्पन्न होणारें अन्न ब्रह्म कसें, अशी शक्य येणें साहजिक आहे असो,) या प्रकरणात तपानें ब्रह्माला जाणण्याची इच्छा कर, तप ब्रह्म आहे, असा जो वारवार उपदेश केला आहे तो तपाला साधनातिशयच आहे, असा निश्चय करण्यासाठीं आहे, झ० जोंवर ब्रह्माचें लक्षण निरतिशय झालेलें नाहीं व जोंवर जिज्ञासा निवृत्त झालेली नाहीं, तांवर तप हच तुला साधन आहे. झ० तपानेंच ब्रह्माला विशेषेंकरून जाणण्याची इच्छा कर, असा याचा अर्थ बाकी सर्व वाक्याचा अर्थ सरळ आहे. (इति भृगुवल्क्यध्याये द्वितीयोऽनुवाक) २.

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्व्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राण प्रयन्त्यभिसविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुण पितरमुपससार । अधीहि • भगवो ब्रह्मेति । तद् होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।

इति भृगुवल्क्यध्याये तृतीयोऽनुवाक ॥ ३ ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसविशन्तीति ।

तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुण पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त२
होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत ।
स तपस्तप्त्वा ।

इति भृगुवल्क्यध्याये चतुर्थोऽनुवाक ॥ ४ ॥

विज्ञान ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि
जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञान प्रयन्त्यभिसविशन्तीति ।
तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुण पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त२
होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स
तपस्तप्त्वा ।

इति भृगुवल्क्यध्याये पञ्चमोऽनुवाक. ॥ ५ ॥

अर्थ—(वरील तीन अनुवाकावर त्याचा अर्थ सरळ असल्यामुळे
माध्य नाही. तथापि वाचकाच्या सोईकरिता त्याचा शब्दार्थ आह्मी येथें
देतो. त्याचा सविस्तर अर्थ चवथ्या रत्नात पहावा. प्राण ब्रह्म आहे; असें तो
भृगु जाणता झाला. कारण प्राणापासूनच हीं सर्वभूतें उत्पन्न होतात, उत्पन्न
झालेलीं तीं प्राणानेच जिवंत राहतात व लय पावतांना प्राणात लीन होतात,
असें जाणून तो पुनरापि वरुण पित्यापाशीं 'अधीहि भगवो ब्रह्म' असें
झणत गेला त्याला पिता झणाला तपानें ब्रह्माला जाणण्याची इच्छा कर तप
ब्रह्म आहे. त्यानें तप केले व तो तप करून (३) मन ब्रह्म आहे असें
समजला. कारण मनापासूनच हीं भूतें होतात, इत्यादि सर्व वस्त्याप्रमाणेंच
(४) तप करून तो विज्ञान ब्रह्म आहे, असें समजला. कारण विज्ञाना-
पासूनच हीं सर्व भूतें होतात इत्यादि. (इति भृगुवल्क्यध्याये तृतीय-चतुर्थ-
पचमा अनुवाका) ३—५.

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि
जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्द प्रयन्त्यभिसविशन्तीति ।

एव तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिषु साकल्येन ब्रह्मलक्षणम-
पश्यन्नेन शनैरन्तरानुप्रविश्यान्तरतममानन्दं ब्रह्म विज्ञातवांस्त-
पसेव साधनेन भृगुस्तस्माद्ब्रह्म विजिज्ञासुना बाह्यान्तःकरणसमा-
धानलक्षणं परम तपःसाधनमनुप्रेयमिति प्रकरणार्थः । अधुनाऽऽ-
ख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिः स्येन वचनेनाऽऽख्यायिकानिर्वृत्तमर्थ-
माचष्टे—

अर्थ—अशा रीतीने तपाच्या योगाने ज्याचे चित्त शुद्ध झाले आहे,
तो भृगु प्राणादिकामध्य ब्रह्माचे लक्षण संपूर्णपणे न पाहिल्यामुळे हळू हळू
त्यांना सोडून त्याच्या आत प्रवेश करून सर्वांच्या आत असलेला आनंद
ब्रह्म आहे, असे तप या साधनानेच जाणता झाला. यास्तव ब्रह्मजिज्ञासूने
बाह्य इष्टिमें व अतःकरण याचे समाशन हेच परम तपसाधन अनुप्रावि,
(त्या समाधान-लक्षण-तपाचेच अनुष्ठान करावे,) हा या प्रकरणाचा
अर्थ आहे. आता आख्यायिकेपासून निवृत्त होऊन श्रुति आपल्या वचनाने
आख्यायिकेवरून निष्पन्न झालेला अर्थ सांगते—

सैवा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । स य एवं
वेद प्रतितिष्ठति ।

सैवा भार्गवी भृगुणा विविक्ता वरुणेन प्रोक्ता वारुणी विद्या
परमे व्योमन्हृदयाकाशगुहाया परम आनन्देऽद्वैते प्रतिष्ठिता परि-
समाप्ताऽज्जमयादात्मनोऽधिप्रवृत्ता । य एवमन्योऽपि तपसेव साध-
नेनानेनेव क्रमेणानुप्रविश्याऽऽनन्दं ब्रह्म वेद स एव विद्याप्रतिष्ठा-
नात्प्रतितिष्ठत्यानन्दे परमे ब्रह्माणि ब्रह्मेव भवतीत्यर्थः । दृष्ट च फल
तस्योच्यते—

अर्थ—ती ही भार्गवी ह्य० भृगूने जाणलेली व वरुणाने सांगितलेली
ह्यणून वारुणी विद्या परम आकाशात ह्य० हृदयाकाश-गुहेतील परम अद्वैत
आनंदात प्रतिष्ठित झालेली आहे ह्य० अज्जमय आत्म्यापासून आधिक्याने
प्रवृत्त झालेली ती आनंदात परिस्मात (सर्व प्रकार समाप्त) झाली. अशा

प्रकारें जो कोणी दुसराही तप या साधनानें याच क्रमानें अनुप्रवेश करून आनंद ब्रह्म आहे, असें जाणतो तो अशा प्रकारें विद्याप्रतिष्ठानामुळे स्वतः आनंद परम ब्रह्मामध्ये प्रतिष्ठित होतो. तो ब्रह्मच होतो, असा याचा अर्थ. पुढील वाक्यानें श्रुति त्याचें दृष्ट फळ सांगते—

अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

इति भृगुवल्ग्वध्याये पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अन्नवान्प्रभूतमन्नमस्य विद्यत इत्यन्नवान् । सत्तामात्रेण तु सर्वो ह्यन्नवानिति विद्याया विशेषो न स्यात् । एवमन्नमत्तीत्यन्नादो दीप्ताग्निर्भवतीत्यर्थः । महान्भवति । केन महत्त्वमित्यत आह— प्रजया पुत्रादिना पशुभिर्गवाश्वादिभिर्ब्रह्मवर्चसेन शमदमज्ञानादिनिमित्तेन तेजसा । महान्भवति कीर्त्या ख्यात्या शुभप्रचारनिमित्तया ॥

इति शारभभाष्ये पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अर्थ—‘अन्नवान्—’ पुष्कळ अन्न ज्याच्यापाशीं असतं तो अन्नवान्, कारण नुस्तें परिमित अन्न असणें, एवढ्याच वरून सर्वच प्राणी अन्नवान् होतो, त्यामुळे नुस्तें अन्न असण यात विशेषासून प्राप्त होणारा विशेष काहीच नाही. त्याचप्रमाणें अन्न खातो तो अन्नाद, ह्मणजे तो विद्यावान् दीप्ताग्नि होतो ह्म० ज्याचा अग्नि अनिश्चय दीप्त द्याग् आहे, असा तो होतो. तसाच तो महान् होतो. कोणत्या कारणानें त्याला महत्त्व येतें, तें वेद सांगतो—पुत्रादि प्रजेच्या योगानें, गाय, घोडे इत्यादि पशू-या योगानें व ब्रह्मवर्चसानें ह्म० शम—दम—ज्ञानादिनिमित्त तेजान (तो महान् होतो.) तसाच तो शुभप्रचारनिमित्तक ख्यातीनें महान् होतो. (इति भृगुवल्ग्वध्याये पष्ठोऽनुवाकः) ६.

अन्नं न निन्धात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

किंचान्नेन द्वारभूतेन ब्रह्म विज्ञातं यस्मात्तस्माद्गुरुमिवान्नं न निन्द्यात्तदस्येवं ब्रह्मविदे । व्रतमुपदिश्यते । व्रतोपदेशोऽन्नस्तुत्ये, स्तुतिभाक्त्वं चान्नस्य ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वात् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरान्तर्भावात्प्राणस्य । यद्यस्यान्तः प्रतिष्ठितं भवति तत्तस्यान्नं भवतीति । शरीरे च प्राणः प्रतिष्ठितस्तस्मात्प्राणोऽन्नं शरीरमन्नादम् । तथा शरीरमप्यन्नं प्राणोऽन्नादः । कस्मात्प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । तन्निमित्तत्वाच्छरीरस्थितेः । तस्मात्तदेतदुभयं शरीरं प्राणश्चान्नमन्नादश्च । येनान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितं तेनान्नम् । येनान्योन्यस्य प्रतिष्ठा तेनान्नादः । तस्मात्प्राणः शरीरं चोभयमन्नमन्नादं च ।

अर्थ—तसेच ज्याअर्थी द्वारभूत अन्नाच्या योगान ब्रह्म विशेषेकरून ज्ञात झाले आहे त्याअर्थी गुरुप्रमाणेच अन्नाची निन्दा करू नये ब्रह्माला जाणणान्या याला अज्ञाप्रकारे त्या व्रताचा उपदेश केला जातो. व्रताचा उपदेश अन्नाच्या स्तुतीकरिता आहे. अन्न ब्रह्माच्या उपलब्धीचा उपाय आहे. त्यामुळे अन्नाला स्तुतिभाक्त्व आहे. (त्यामुळे अन्न स्तुतीला योग्य आहे.) प्राणच अन्न आहे. कारण प्राणाचा शरीरात अन्नभाव होतो. (प्राण शरीरात असतात.) जे ज्याच्या आत प्रतिष्ठित असते ते त्याचे अन्न असते. शरीरात प्राण प्रतिष्ठित होतो. तस्मात् प्राण अन्न व शरीर अन्नाद आहे त्याचप्रमाणे शरीरही अन्न व प्राण अन्नाद आहे कारण प्राणात शरीर प्रतिष्ठित आहे. कारण शरीराची स्थिति प्राण-अन्न-निमित्तक आहे. तस्मात् शरीर व प्राण ही दोन्ही अन्न व अन्नादही आहेत. ज्यामुळे ती एकमेकात प्रतिष्ठित आहेत त्यामुळे अन्न आणि ज्यामुळे ती एकमेकाची प्रतिष्ठाभूत आहेत त्यामुळे अन्नाद आहेत. यास्तव प्राण व शरीर ही दोन्ही अन्न व अन्नाद आहेत.

स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति
महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ।

इति भृगुवल्ग्यध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

स य एवमेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठत्यन्नान्नादात्मनेव ।
किंचान्नवानन्नादो भवतीत्यादि पूर्ववत् ॥

इति शांकरभाष्ये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७

अर्थ—तो जो अशारीतीनें हें अन्न अन्नांत प्रतिष्ठित आहे, असें
जाणतो तो अन्न व अन्नाद् या रूपानेंच प्रतिष्ठित होतो. तसेंच ' अन्नवान्
अन्नादो भवति ' इत्यादि वाक्यांचा अर्थ पूर्वप्रमाणेंच जाणावा. (इति
भृगुवल्ग्यध्याये सप्तमोऽनुवाकः) ७.

अन्न न परिचक्षीत । तद्व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिर-
न्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेत-
दन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति ।
अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

इति भृगुवल्ग्यध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अन्न न परिचक्षीत न च परिहरेत् । तद्व्रतं पूर्ययत्स्तुत्यर्थम् ।
तदेवं शुभाशुभकल्पनयाऽपरिगृह्यमाणं स्तुतं महीकृतमन्नं स्यात् । एवं
यथांक्तमुत्तरं प्यप्यापो वा अन्नमित्यादिषु याजयेत् । अप्सु ज्योति-
रित्यज्योतिषोरन्नादादगुणत्वेनापासकस्यान्नस्य यत्तुकरणं व्रतम्—

इति शांकरभाष्येऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अर्थ—अन्नाचा परिहार करूं नये. तें व्रत आहे. हें पूर्यप्रमाणेंच
स्तुतीकृतीं सांगितलें आहे. शुभ व अशुभ कल्पनेनें ज्याचा परिग्रह केष्ट
जात नाही, असें ते अशा रीतीनें स्तुति केलेलें व स्तुतीनें भेड बनविलेले
अन्न होतं. हे यथें जें सांगितलें आहे त्याची ' आपो वा अन्न ' इत्यादि पुढील
पर्यायांतही योजना करावी. ' अप्सु ज्योतिः ' इ० जळांत ज्योति प्रतिष्ठित

आहे व ज्योतीमध्ये जल प्रतिष्ठित आहे, अशा रीतीनें अप् व ज्योति याची अन्नत्व व अन्नादत्व या गुणानें उपासना करणाराचें ' अन्नाचें बहुकरण ' हें व्रत आहे. (इति भृगुवल्ग्यध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः) ८

अन्न बहु कुर्वति । तद्व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽ-
न्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता ।
तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठित वेद प्रतितिष्ठति ।
अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥
महान्कीर्त्या ॥

इति भृगुवल्ग्यध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अर्थ—या अनुवाकाचा अर्थ स्पष्ट आहे. तथापि शब्दज्ञः अर्थासाठीं चवथें रत्न पहा. (इति भृगुवल्ग्यध्याये नवमोऽनुवाकः) ९

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् । तस्माद्यया कया च
विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते ।

तथा पृथिव्यामाकाशोपासकस्य वसतो वसतिनिमित्तं कंचन
कचिदपि न प्रत्याचक्षीत वसत्यर्थमागतं न निवारयेदित्यर्थः ।
वासे च वस्तेऽवश्यं दृशनं दातव्यम् । तस्माद्यया कया च विधया
येन केन च प्रकारेण बह्वन्नं प्राप्नुयाद्बह्वन्नसमृद्धं कुर्यादित्यर्थः ।
यस्माद्बह्वन्तो विद्वांसोऽभ्यागतायाच्चार्यिणेऽराधि ससिद्धमस्मा
अन्नमित्याचक्षते न नास्तीति प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति तस्माच्च हेतोर्व-
ह्वन्नं प्राप्नुयादिति पूर्वेण सवन्धः । अपि चाब्रह्मज्ञानस्य माहात्म्य-
मुच्यते । यथा यत्कालं प्रयच्छत्यन्नं तथा तत्कालमेव प्रत्युपनमते ।
कथमिति तदेतदाह—

अर्थ—त्याचप्रमाणें पृथिवी व आकाश याच्या उपासकाच्या वसती-
विषयीं ह्म० वसतीच्या निमित्तानें कोणाचाही निषेध करूं नये. वसतीकरिता

आलेल्या कोणाचेंही निवारण करू नये, असा याचा अर्थ. वास (रहावयास जागा) दिल्या असता अवश्य भोजनही देणें उचित आहे यास्तव कोण-
त्याही विधीनि कोणत्याही प्रकारानें पुष्कळ अन्न प्राप्त करून घ्यावें. पुष्कळ
अन्नाचा संग्रह करावा, असा याचा अर्थ. ज्याअर्थी अन्नवन्त विद्वान् अन्नाची
इच्छा करणाऱ्या अभ्यागताला त्याच्याकरिता अन्न अगदीं सिद्ध आहे, असें
सांगतात. ' नाही, ' असें ह्मणून प्रत्याख्यान (निषेध) कधीं करित नाहीत,
त्या कारणानेही बहु अन्नाचा संग्रह करावा, असा पूर्व वाक्याशीं संबध.
शिवाय अन्नदानाच माहात्म्य सांगितलें जात. जसें ज्यावेळीं अन्न देतो तसें
त्याच वेळीं त त्याला उलट नम्र होऊन परत मिळून. तं कसें तच सांगतात-

एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै
मध्यतोऽन्नं राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नं
राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते (१) । य एव वेद ।

एतद्वा अन्न मुखतो मुख्ये प्रथमे वयसि मुख्यया वा वृत्त्या
पूजापुर सरमभ्यागतायान्नार्थिने राद्ध ससिद्ध प्रयच्छतीति वाक्य-
शेषः । तस्य किं फल स्यादित्युच्यते—मुखत पूर्वं वयसि मुख्यया
वा वृत्त्याऽस्मा अन्नदायान्न राध्यते यथादत्तमुपतिष्ठत इत्यर्थः । एव
मध्यता मध्यमे वयसि मध्यमेन चोपचारेण । तथाऽन्ततोऽन्ते वयसि
जघन्यन चोपचारेण परिभवेन तथैवास्म राध्यते ससिध्यत्यन्नम् ।
य एव वेद य एवमन्नस्य यथोक्त माहात्म्य वेद तदानस्य यथोक्तं
फलमुपनयेत् । इदानीं ब्रह्मण उपासनप्रकार उच्यते—

अर्थ—ह अन्न ' मुखतः '—मुख्य प्रथम वयात किंवा मुख्य वृत्तीनें
पूजापुर सर अन्नाची इच्छा करणाऱ्या अभ्यागताला सिद्ध केलेलें देता, ' देतो '
अशा अर्थाचें ' प्रयच्छति ' हे क्रियापद वाहेरून घ्यावें) त्याला कोणत फळ
मिळतं त श्रुति सांगते—' मुखत ' ह्म० पूर्व वयात किंवा मुख्य वृत्तीनें त्या
अन्न देणाराला अन्न सिद्ध करून दिलें जात. ह्म० त जसें दिलें असेल तसच
उलट उपाधित होत, असा याचा अर्थ त्याचप्रमाणें ' मध्यत, ' ह्म० मध्यम

वयांत किंवा मध्यम उपचारानें; तसेंच ' अन्ततः ' ह्य० अन्त्य वयांत किंवा हीन उपचारानें—तिरस्कारानें जें अन्न दिलें जातें तें अन्न त्याला तसेंच सिद्ध होतें. जो अशा रीतीनें अन्नाचें वर सांगितल्याप्रमाणें महात्म्य जाणतो त्याला अन्नदानाचें वर सांगितल्याप्रमाणें फल प्राप्त होतें. आतां ब्रह्माच्या उपासनेचा प्रकार सांगतात—

क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः ।
गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः ।

क्षेम इति वाचि । क्षेमो नामोपात्तपरिरक्षणम् । ब्रह्म वाचि क्षेमरूपेण प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । योगक्षेम इति, योगोऽनुपात्तस्योपादानम् । तौ हि यांक्षेमौ प्राणापानयोः सतोर्भवतो यद्यपि तथाऽपि न प्राणापाननिमित्तावैव किं तर्हि ब्रह्मनिमित्तौ । तस्माद्ब्रह्म योगक्षेमात्मना प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । एवमुत्तरेष्वन्येषु तेन तेनाऽऽत्मना ब्रह्मैवोपास्यम् । कर्मणो ब्रह्मनिर्वर्त्यत्वान्द्वस्तयोः कर्माऽऽत्मना ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इत्येता मानुषीर्भूतपुण्ये भवा मानुष्यः समाज्ञाः, आध्यात्मिक्यः समाज्ञा ज्ञानानि विज्ञानान्युपासनानीत्यर्थः ॥

अर्थ—क्षेम ह्य० प्राप्त वस्तूचें परिरक्षण. ब्रह्म वाणिमिधें क्षेमरूपानें प्रतिष्ठित आहे, असें जाणून उपासना करण्यास योग्य आहे. जें प्राप्त नसेल त्याचें संपादन करणें हा योग. योग व क्षेम हे दोन्ही प्राण व अपान हे असले तरच होणार हें जरी खरें आहे, तरी ते प्राण व अपान यांच्याच निमित्तानें होणारे नाहींत. तर ते ब्रह्मनिमित्त आहेत. तस्मात् ब्रह्म योग व क्षेम यांच्या रूपानें प्राण व अपान यांमध्ये स्थित आहे, असें समजून तें उपासना करण्यास योग्य आहे. पुढील दुसऱ्या सर्व पर्यायांतही तसेंच त्या त्या रूपानें ब्रह्मच उपास्य आहे. कर्म ब्रह्माकडूनच केलें जाणारें असल्यामुळे दोन्ही हातांच्या ठिकाणीं ब्रह्म कर्मरूपानें प्रतिष्ठित आहे, असें समजून तें उपास्य आहे. दोन्ही पायांचे ठिकाणीं तें गतिरूपानें, व पायु या इंद्रियामध्ये

त्याग या रूपानें तें आहे, असें जाणून त्याची उपासना करावी. अशा या मानुषी ह्य० मनुष्यामध्ये होणाऱ्या मानुष्य समाज्ञा ह्य० आध्यात्मिक्या समाज्ञा-ज्ञाने-विज्ञाने-उपासने आहेत, असा याचा अर्थ.

अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति (२) । यश इति पशुपु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्भवति ।

अथानन्तरं देवीर्देव्यो देवेषु भवाः समाज्ञा उच्यन्ते । तृप्तिरिति वृष्टौ । वृष्टेरन्नादिद्वारेण तृप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मैव तृप्त्यात्मना वृष्टौ व्यवस्थितमित्युपास्यम् । तथाऽन्येषु तेन तेनाऽऽत्मना ब्रह्मैवोपास्यम् । तथा बलरूपेण विद्युति । यशोरूपेण पशुपु । ज्योतीरूपेण नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतममृतत्वप्राप्तिः पुत्रेण ऋणचिमोक्षद्वारेणाऽऽनन्दः सुखमित्येतत्सर्वमुपस्थानिमित्तं ब्रह्मैवानेनाऽऽत्मनोपस्थे प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । सर्वं ह्याकाशे प्रतिष्ठितमतो यत्सर्वमाकाशे तद्ब्रह्मैवेत्युपास्यम् । तच्चाऽऽकाशं ब्रह्मैव । तस्मात्तत्सर्वस्य प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठागुणांपासनात्प्रतिष्ठावान्भवति । एवं पूर्वेष्वपि यद्यत्तदधीनं फलं तद्ब्रह्मैव तदुपासनात्तद्वाग्भवतीति द्रष्टव्यम् । श्रुत्यन्तराच्च—“ तं यथा यथोपासते तदेव भवति ” इति ॥

अर्थ—त्यानंतर आतां दैवी ह्य० देवांमध्ये झालेल्या समाज्ञा सांगितल्या जातात. तृप्ति या भावनेनें वृष्टीमध्ये ब्रह्माची उपासना करावी. ह्य० वृष्टि अन्नादिकांच्या द्वारा तृप्तीला कारण होणारी असल्यामुळे ब्रह्मच तृप्तिरूपानें वृष्टीत व्यवस्थित आहे, अशा भावनेनें ब्रह्म उपासना करण्यास योग्य आहे. त्याचप्रमाणें अन्य पदार्थांमध्येही त्या त्या रूपानें ब्रह्माचीच उपासना करावी. कशी ती पहा—बलरूपानें विद्युत्—मध्ये; यशोरूपानें पशूंमध्ये; ज्योतीरूपानें नक्षत्रांमध्ये, ‘प्रजाति’ पुत्रादि प्रजा, ‘अमृत’—पुत्राच्या योगानें ऋणांतून, सर्वथा मुक्त होणें, इत्यादिकांच्या द्वारा अमृतत्वप्राप्ति व ‘आनन्द’—सुख-उपस्थेद्विध-निमित्तक सर्व सुख, असा याचा अर्थ. ब्रह्मच या रूपानें उपस्थामध्ये प्रतिष्ठित

आहे, अशी त्याची उपासना करावी. सर्व वस्तुजात आकाशामध्ये प्रतिष्ठित आहे, हे प्रसिद्ध आहे. यास्तव जे सर्व आकाशात आहे ते ब्रह्मच आहे, अशी उपासना करावी. शिवाय ते आकाश ब्रह्मच आहे. यास्तव ते सर्वांची प्रतिष्ठा आहे, अशी उपासना करावी. प्रतिष्ठा या गुणाची उपासना केल्यामुळे उपासक प्रतिष्ठावान् होतो. याच न्यायाने पूर्वाच्या पर्यायातही जे जे ब्रह्माच्या अधीन असलेले फळ सागितले आहे ते ब्रह्मच आहे. त्याच्या उपासनेने पुरुष तद्गान् होतो, असे जाणावे. 'त्याची जशी जशी (ज्या भावाने) उपासना करतो तेच तो होतो ' अशी दुसरी श्रुति आहे (कोणत्याही विशेष फळाची इच्छा न धरता केलेली उपासना बुद्धिशुद्धीच्या द्वारा ब्रह्मज्ञानाला उपकारक होते. पण तीच मुख्य अधिकाऱ्याच्या अपवादाला ह्म० हे सर्व जग नसून ब्रह्मच आहे, अशा ज्ञानाला कारण होते.)

तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान्भवति (३) । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येण त्रिपन्ते द्विपन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ।

तन्मह इत्युपासीत । महो महत्त्वगुणवत्तदुपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मननं मनः । मानवान्भवति मननसमर्थो भवति । तन्नम इत्युपासीत । नमननमो नमनगुणवत्तदुपासीत । नम्यन्ते प्रह्वीभवन्त्यस्मा उपासित्रे कामाः काम्यन्त इति भोग्या विषया इत्यर्थः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्म परित्युद्धतममित्युपासीत । ब्रह्मवांस्तद्गुणो भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । ब्रह्मणः परिमरः परिभ्रियन्तेऽस्मिन्पञ्च देवता विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निरित्येता । अतो वायुः परिमरः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । स एष पवायं वायुराकाशेनानन्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरस्तमाकाश वाय्वात्मान ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणमेवंविदं प्रतिस्पर्धिनो द्विपन्तोऽद्विपन्तोऽपि सपत्ना यतो भवन्त्यतो विशेष्यन्ते द्विपन्तः

सपत्ना इति । य एन द्विपन्त सपत्नास्ते परिभ्रियन्ते प्राणान्न-
हति । किंच ये चाप्रिया अस्य भातृव्या अद्विपन्तोऽपि ते च परि-
भ्रियन्त ॥

अर्थ—तें मह या रूपानें उपासावें ह्म० त महत्त्वगुणयुक्त आहे, अशा भावनेनें त्याची उपासना करावी ह्म० तो उपासक महान् होतो तें मन असें उपासावें मनन हेच मन होय ह्म० तो मानवान् होतो, मनन करावयास समर्थ होतो तें नम असें उपासावें नमन हेंच नम आहे अर्थ—तें नमन या गुणानें युक्त आहे, अशा रीतीनें त्याची उपासना करावी त्या उपासकाला उपासका पुढें सर्व काम नमतात ज्याची कामना केली जाते ते काम ह्म० भोग्य विषय असा त्याचा अर्थ तें ब्रह्म असें उपासावें ब्रह्म ह्म० सर्व प्रकारें अतिशय वाढ-
लेले, अशा गुणानें त्याची उपासना करावी ह्मणजे उपासक ब्रह्मवान् त्या गुणानें युक्त होतो तें ब्रह्माचा परिमर असें उपासावें ब्रह्माचा परिमर ह्म० यात विद्युत्, वृष्टि, चंद्रमा, आदित्य व अग्नि अशा या पाच देवता सर्वतः मर-
तात—लीन होतात यास्तव वायु हा परिमर आहे दुसऱ्या श्रुतीत तशी प्रसि-
द्धिही आहे. (' य एवमेता पच देवता वायुर्वाव सर्वा ' इत्यादि छान्दोग्य (अ० ५) श्रुति आहे. त्या श्रुतीवरून ब्रह्माचें सहारकर्तृत्व वायुद्वारक आहे ह्म० ब्रह्म वायूच्या द्वारा सहार करणारें हातें, असें ठरतें ह्मणून वायु ब्रह्माचा परिमर ह्म० सहाराचें साधन आहे,) तोच हा वायु आकाशाशी अनन्य (अभिन्न) आहे ह्मणून आकाश हा ब्रह्माचा परिमर आहे त्या वायुरूप आकाशाला ब्रह्माचा परिमर या दृष्टीन उपासावें ' एन ' अर्त जाण-
णाऱ्या, अशी उपासना करणाऱ्या उपासकाचे जे प्रतिस्पर्धी द्वेष करणारे, काहीं सपत्न द्वेष न करणारेही असतात ह्मणून ' द्विपन्त सपत्ना ' असें सपत्नाना ' द्विपन्त ' ह विशेषण दिलें जात जे त्याचा द्वेष करणारे सपत्न—प्रतिस्पर्धी असतात ते ' परिभ्रियन्ते—' प्राणाना सोडतात तसेच जे याचे अप्रिय भातृव्य द्वेष न करणारे असेही असतात तेही मरतात (येथें-
प्रमाणें अज्ञानदर्शित मन्द अधिकाऱ्याच्या उपयोगी असलेल्या सर्व उपासना सांगून आतां अपवाददृष्टीचा आश्रय करून सांगतात—)

प्राणा वा अन्न शरीरमन्नादमित्यारभ्याऽऽकाशान्तस्य कार्यं
स्येयान्नाच्चादत्वमुक्तम् । उक्त नाम किं तेन, तेनेतत्सिद्ध भवति, कार्यं
विषय एव भोज्यभोक्तृत्वकृतः ससारो न त्यात्मनीति । आत्मनि तु
भ्रान्त्योपचर्यते ॥

अर्थ—प्राण हेंच अन्न आहे, व शरीर अन्नाद आहे, येथपासून आरभ
कळून आकाशापर्यंत कार्यालाच अन्नत्व व अन्नादत्व सांगितलें आहे (वादी—)
बरें, सांगितलें आहे पण त्यानें झालें काय ? (सिद्धान्ती—) त्याच्या
योगानें भोज्य-भोक्तृत्वकृत ससार कार्यविषयकच आहे, तो आत्म्यामध्ये
नाहीं, हें सिद्ध झाले आत्म्याच्या ठिकाणीं तो भ्रांतीनें कल्पिला जातो

(आता भागवताचें मत उल्लापित कळून त्याचें निरसन करितात—)

नन्वात्माऽपि परमात्मन कार्यं ततो युक्तस्तस्य ससार इति ।
न । अससारिण एव प्रवेशश्रुतेः । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'
इत्याकाशादिकारणस्य ह्यससारिण एव परमात्मनः कार्येऽनुप्रवेशः
श्रूयते । तस्मात्कार्यानुप्रविष्टो जीव आत्मा परण्याससारी । सृष्ट्वाऽ
नुप्राविशदिति समानकर्तृकत्वोपपत्तश्च । सर्गप्रवेशस्त्रियोश्चैकश्चे-
त्कर्ता तत क्वाप्रत्ययो युक्त । प्रविष्टस्य तु भावान्तरापत्तिरिति
चेत् । न । प्रवेशस्यान्यार्थत्वेन प्रत्याख्यातत्वात् । अनेन जीवेनेति
विशेषश्रुतेर्धर्मान्तरणानुप्रवेश इति चत् । न । तत्त्वमसीति पुनस्त-
द्भायोक्तेः । भावान्तरापन्नस्येव तदपोद्धार्या सपदिति चेत् । न ।
तत्सत्य स आत्मा तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यात् । दृष्ट जीवस्य
ससारित्वमिति चेत् । न । उपलब्धुरनुपलभ्यत्वात् । ससारधर्मवि-
शिष्ट आत्मोपलभ्यत इति चत् । न । धर्माणां धर्मिणोऽव्यतिरेका-
त्कर्मत्वानुपपत्तः । उष्णप्रकाशयोर्दाहप्रकाशत्वानुपपत्तिवत् । त्रासा-
दिदर्शनाद्दुःखित्वाद्यनुमीयत इति चेत् । न । त्रासादेर्दुःखस्य चोप-
लभ्यमानत्वाच्चोपलब्धधर्मत्वम् । कापिलकाणादादितर्कशास्त्रविरोध
इति चत् । न । तेषां मूलाभाये वेदविरोधे च भ्रान्त्योपपत्तेः । श्रुत्यु-

पपत्तिभ्यां च सिद्धमात्मनोऽसंसारित्वमेकत्वाच्च । कथमेकत्वमित्युच्यते—

अर्थ—(वादी—) अहो पण आत्माही परमात्म्याचें कार्य आहे; त्यामुळे त्याचा संसार योग्यच आहे. (सिद्धान्ती—) नाही; तसें नाही. कारण श्रुतीत असंसारी परमात्म्याचाच प्रवेश सांगितला आहे. 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इ० त्या कार्याला उत्पन्न करून तो त्यातच मागून प्रविष्ट झाला, या श्रुतिवचनानें तर आकाशादिकाचें कारण जो असंसारी परमात्मा त्याचाच कार्यामध्ये अनुप्रवेश सांगितला आहे. यास्तव कार्यामध्ये प्रविष्ट झालेला जीव आत्मा पर असंसारीच होय. शिवाय उत्पन्न करून त्यात प्रविष्ट झाला; या वाक्यातील समानकर्तृकत्वाचीही उपपत्ति लागत असल्यामुळे असंसारीच प्रविष्ट झाला. इ० उत्पन्न करणें व प्रवेश करणें या दोन क्रियांचा एकच जर कर्ता असेल तरच 'सृष्ट्वा' येपील क्त्वाप्रत्यय उपपन्न होईल. (त्यावाचून— त्या दोन्ही क्रियांचा समान कर्ता असल्यावाचून 'सृष्ट्वा' हें उपपन्न होत नाही.) अहो पण प्रविष्ट झालेल्या त्याला दुसऱ्या भावाची प्राप्ति होते; 'ह्यणून ह्यणाल तर तें बरोबर नाही. कारण प्रदेशाचे प्रयोजन निराळें आहे असें सागून आहीं या आक्षेपाचें निरसन केलें जाहे. 'अनेन जीवेन' अशी विशेष श्रुति असल्यामुळे दुसऱ्या धर्मानें त्याचा अनुप्रवेश होतो, 'ह्यणून ह्यणाल तर तें बरोबर नाही. कारण 'ते तूं आहेस' असें ह्यणून पुनः त्याला तद्रूपत्व सांगितलें आहे. 'निराज्या भावास प्राप्त झालेल्या त्या भावाचा निषेध करण्यासाठीं ती नुस्ती संपत् आहे, ह्यणून ह्यणाल; (इ० भ्रान्तीनें देहादिभावास प्राप्त झालेल्या व वझाहून निराज्याच असलेल्या जीवाला त्याच्या संसारित्वाचा निषेध करण्यासाठीं त्याच्या ठिकाणीं ब्रह्मदृष्टि करावी, असा उपदेश केला जात आहे. अर्थात् स्वामाबिक अभिलाषाचा निषेध करण्यासाठीं परस्त्रीच्या ठिकाणीं मातृबुद्धीचा जसा उपदेश करितात, त्याचप्रमाणें हें समजावें, ह्यणून ह्यणाल तर तें बरोबर नाही. कारण श्रुतीत 'ते सत्य आहे, तो आत्मा आहे व तेंच तूं आहेस' असें सामानाधि-

करण्य आहे. (ह० तत्पद व त्वंपद यांची विभक्ति एक आहे. त्यामुळे 'तत् उद्देश्य असून ' त्वं ' विधेय आहे, असा निश्चय होतो.) ' अहो पण जीवाचें ससारित्व प्रत्यक्ष आहे, ' ह्मणून ह्मणाल तर तें बरोबर नाही. कारण जो उपलब्ध त्याला उपलभ्यत्व असू शकत नाही. (तर सुखादि विषयांनाच उपलभ्यत्व असतें.) ' ससार या धर्मांनिं विशिष्ट असलेला आत्मा उपलब्ध होतो ' ह्मणून ह्मणाल तर तेंही युक्त नव्हे. कारण कोणतेही धर्म धर्माहून पृथक् नसतात. त्यामुळे त्यांना कर्मत्व संभवत नाही. (धर्म कर्ता व त्याचे धर्म, हे त्याचें कर्म असें संभवत नाही.) अर्थात् उष्ण व प्रकाश ह्या सूर्याच्या धर्मांना जसें दाह्यत्व व प्रकाश्यत्व असू शकत नाही त्याप्रमाणें. (काष्टादि भिन्न पदार्थांचे दाह्य व प्रकाश्य ह० ब्रह्म करण्यास योग्य व प्रकाशित करण्यास योग्य असतात. बरें, त्रासादिक व दुःखादिक साश्रय आहेत. कारण तींही कार्ये आहेत. घटादिकाप्रमाणें, या अनुमानावरून त्रासादिकाचा (भयादि विकाराचा) आश्रय सिद्ध होतो. पण त्यांचा दुसरा कोणी आश्रय नसल्यामुळे आत्माच त्यांचा आश्रय आहे, असें अनुमान होतें अर्शा शंका घेऊन तिचें निरसन करितात-) त्रासादिकांचा साक्षात् अनुभव येत असल्यामुळे त्यांवरून आत्म्याच्या दुःखित्वादिकांचें अनुमान होतें, ह्मणून ह्मणाल तेंही सयुक्तिक नाही. कारण त्रासादिक व दुःख यांना उपलभ्यमानत्व आहे. ह० तीं अनुभविलीं जातात. त्यामुळे त्यांना त्यांचा अनुभव घेणाराचें धर्मत्व नाही. ह० त्रासादिक व दुःख हे त्याचा अनुभव घेणारा जो जीव त्याचे धर्म नव्हेत. तर त्याच्या अनुभवाचे विषय आहेत. (बरें, जीवाला ब्रह्मरूपत्व आहे, असें प्रतिपादन करणाऱ्या वेदमत्त शास्त्राचा) ' कापिल, काणाद (ह० सारथ्य, वैशेषिक) इत्यादि तर्कशास्त्रांशीं विरोध येतो, ' ह्मणून ह्मणाल तर तेंही बरोबर नाही. कारण त्यांच्या तर्कांना अपेक्षेय वेदात्म्यें, हें मूळ नाही; उलट त्या वेदांशीं त्यांचा विरोध आहे, असें झाल्यास त्या तर्कांना प्राप्तत्व असणेच युक्त आहे. ह० त्यांच्या तर्कांना मूळ प्रमाण नाही व ते वेदविरुद्धही आहेत, असें झाल्यास ते भ्रामक आहेत, असें सम-

जणेंच सयुक्तिक आहे श्रुति व उपपत्ति याच्या योगानें आत्म्याचें असंसारित्व सिद्ध झालें आहे. आत्म्याच्या एकत्वावरूनही त्याच्या असंसारित्वाची सिद्धि होते. अहो पण त्याला एकत्व कसें ? अशी शका घेऊन श्रुति सांगते—)

स यश्चाय पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एक. (४) । स य एववित् । अस्माल्लोकाग्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसक्तम्य । एत प्राणमयमात्मानमुपसक्तम्य । एत मनोमयमात्मानमुपसक्तम्य । एत विज्ञानमयमात्मानमुपसक्तम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसक्तम्य । इमाल्लोकान्कामात्री कामरूप्यनुसचरन् । एतन्नाम गायन्नास्ते ।

स यश्चाय पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्येवमादि पूर्ववत्सर्वम् । अन्नमयादिक्रमेणाऽऽनन्दमयमात्मानमुपसक्तम्येतत्साम गायन्नास्ते । सत्य ज्ञानमित्यस्या ऋचोऽथो व्याख्यातो विस्तरेण तद्विवरणभूतयाऽऽनन्दवल्गुया । सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति तस्य फलवचनस्यार्थविस्तारो भोक्तः । के ते किंविपया वा सर्वे कामाः कथं वा ब्रह्मणा सह समश्रुत इत्येतद्वक्तव्यमितिदिमिदानीमारभ्यते । तत्र पितापुत्रारयायिकायां पूर्वविद्याशेषभूताया तपो ब्रह्मविद्यासाधनमुक्तम् । प्राणादेराकाशान्तस्य च कार्यस्यान्नान्नावत्वेन विनियोगश्चोक्तः । ब्रह्मविषयोपासनानि च । ये च सर्वे कामा प्रतिनियतानेकसाधनसाध्या आकाशादिकार्यभेदविषया एते दर्शिता । एकत्वे पुनः कामकामित्वानुपपत्तिः । भदजातस्य सर्वस्याऽऽत्मभूतत्वात् । तत्र कथं युगपद्ब्रह्मस्वरूपेण सर्वान्कामानेव वित्समश्रुत इत्युच्यते । सर्वात्मत्वापत्तेः । कथं सर्वात्मत्वापत्तिरित्याह । पुरुषादित्यस्थात्मेकत्वविज्ञानेनापोऽश्लोकापापकर्पावन्नमयाद्यात्मनोऽविद्याकल्पितान्क्रमण सम्म्याऽऽनन्दमयान्तान्सत्य ज्ञानमनत ब्रह्मादृश्यादिधर्मक स्वाभाविकमानन्दमजममृतमभयमद्वैत फलभूतमापन्न इमाल्लोकान्भूरादीननुसचराश्रिति व्यवहितेन सवन्धः । कथमनुसचरन् । कामार्त्री कामतोऽनम-

स्येति कामाक्षी । तथा कामतो रूपाण्यस्येति कामरूपी । अनु-
संचरन्सर्वात्मनेमाह्वीकानात्मत्वेनानुभवन् । किम्, एतत्साम गाय-
न्नास्ते । समत्वाद्ब्रह्मैव साम सर्वानन्यरूपं गायञ्शब्दयन्नात्मे-
कत्वं प्रख्यापयल्लोकानुग्रहार्थं तद्विज्ञानफलं चातीव कृतार्थत्वं
गायन्नास्ते तिष्ठति । कथम्—

अर्थ—तो जो हा या पुरुषांत आहे; आणि हा जो आदित्यामध्ये आहे
तो एक आहे; इत्यादि हे सर्व पूर्वी ब्रह्मवल्त्यध्यायांत असे सांगितले आहे तसेच
समजावे. अन्नमयादि क्रमाने आनन्दमय आत्म्यास प्राप्त होऊन हे साम गात
राहतो. (या वाक्यांचा शब्दशः अर्थ नववध्या रत्नांत पहावा.) असो;
' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' या ऋचेचा अर्थ तिच्याच विवरणभूत आनन्दव-
ह्मीने विस्तरपूर्वक सांगितला. पण ' सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा
विपश्चितेति ' या त्याच्या फलवचनाच्या अर्थाचा विस्तार करून सांगितला
नाही. ते सर्व काम कोणते अथवा कशाविषयीचे अथवा तो ब्रह्मासह कसा
भोगतो; हे सांगणे उचित आहे. यास्तव आतां या विचारास आरंभ केला
जातो—त्यात पूर्वविधेच्या शेषभूत अशा या पितापुत्रांच्या आख्यायिकेत तप
हे ब्रह्मविधेचे साधन आहे, असे सांगितले. प्राणादिकांपासून आकाशान्त
कार्यांचा विनियोग अन्न व अन्नाद् या रूपाने सांगितला. ब्रह्मविषयक उपा-
सनेही सांगितली. तसेच जे सर्व प्रत्येकाला नियत, अनेक साधनसाध्य व
आकाशादि कार्यभेदविषयक काम ते दाखविले. पण आत्म्याचे जर एकत्व
असेल तर काम व कामित्व यांची अनुपपत्ति होते. कारण सर्व भेदजात
आत्मभूत आहे. 'तर मग असे असताना ब्रह्म इदयांकाशांतील गुह्यत अवस्थित
आहे, हे जाणणारा ब्रह्मस्वरूपाने सर्व कामांना एकाच वेळी भोगतो, असे
कसे झणता?' झणून कोणी विचारील तर सांगतात.—'त्याला सर्वात्मता प्राप्त
आल्यामुळे तो सर्व काम एकाचवेळी भोगतो. 'पण त्याला सर्वात्मताच कशी?'
झणून कोणी झणतील तर वेद सांगतो— पुरुष व आदित्य यांतील
आत्म्याच्या एकत्वविज्ञानाने त्याच्याठिकाणचे उत्कर्षाकर्ष भाव नाहीसे

करून आनन्दमयापर्यन्त अन्नमयादि अविद्याकल्पित आत्म्याचें कमानें सक्रमण करून सत्य, ज्ञान, अनन्त, अदृश्यादिधर्मक, स्वाभाविक आनन्द, अज, अमृत, अभय, अद्वैत व फलभूत, अशा ब्रह्माला प्राप्त झालेला तो 'इमान् लोकां-' ह्या भूः, भुवः इत्यादि लोकांतून अनुसंचार करीत राहतो, असा मधलीं काहीं पदें सोडून अन्वय लावावा. पण तो कसा अनुसंचार करणारा तर 'कामाग्नी' ह्य० इच्छेच्या अनुसार ज्याला अन्न प्राप्त होतें तो कामाग्नी, त्याचप्रमाणें ज्याला इच्छेप्रमाणें रूपें प्राप्त होतात तो कामरूपी, अशा रीतीनें अनुसंचार करणारा ह्य० सर्वात्मरूपानें या लोकांचाही आत्मरूपानें अनुभव घेणारा तो, काय करतो? तर हें साम गात राहतो. ब्रह्म सर्वत्र सम असल्यामुळे तेंच साम (ह्य० सर्वांशीं अनन्यरूप असणारें), तें गात, सामाचा उच्चार करीत आत्म्याचें एकत्व प्रकट करीत व लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं एकत्वविज्ञानाचें फळही प्रकट करीत, आपलें अत्यंत कृतार्थत्व गात राहतो. तें कसें तर—

हा३बु हा३बु हा३बु (५) । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् ।
अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः । अह* श्लोककृदह* श्लोककृदह*
श्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य । पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य
ना३भायि ।

हा३बु हा३बु हा३बु । अहो इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्वन्तविस्मय-
ख्यापनार्थम् । क पुनरसौ विस्मय इत्युच्यते—अद्वैत आत्मा
निरन्नोऽपि सन्नहमेवात्रमन्नादश्च । किंचाहमेव श्लोककृत् । श्लोको
नामात्रात्तादयोः सघातस्तस्य कर्ता चेतनावान् । अन्नस्थैव वा
परार्थस्यान्नादार्थस्य सत्वोऽनेकात्मकस्य पारार्थ्येन हेतुना सघा-
तकृत् । त्रिरुक्तिर्विस्मयत्वख्यापनार्था । अहमस्मि भवामि । प्रथ-
मजाः प्रथमज प्रथमोत्पन्न ऋतस्य सत्यस्य मूर्तामूर्तस्यास्य
जगतः । देवेभ्यश्च पूर्वम् । अमृतस्य नाभिरमृतत्वस्य वाभिर्मध्य
मत्संस्यममृतत्व प्राणिनामित्यर्थः ॥

अर्थ—हाश्वु हाश्वु हाश्वु । हे तीन शब्द 'अहो' या अर्थी अत्यंत विस्मय प्रकट करण्यासाठी आहेत. पण तो विस्मय कोणता, तेंच सांगितलें जातें—अद्वैत आत्मा निर्जन असूनही मीच अन्न व अन्नाद् आहे. त्याचप्रमाणें मीच श्लोककर्ता आहे. श्लोक ह्मणजे अन्न व अन्नाद् यांचा संघात. त्याचा कर्ता—चेतनावान्. अथवा परार्थ ह्म० अन्नादासाठी असलेल्या अनेकात्मक अन्नाचाच परार्थत्व ह्म० दुसऱ्या करितां असणें, या निमित्तानें संघात करणारा. 'श्लोककृत्' या शब्दाचा तीनदां जो उच्चार केला आहे तो विस्मयत्व प्रकट करण्यासाठी आहे. मी 'प्रथमजाः' प्रथम उत्पन्न झालेला; मी या कृत ह्म० सत्य अशा मूर्त व अमूर्त जगाचा प्रथमज (हिरण्यगर्भही) आहे. त्याचप्रमाणें देवांच्याही पूर्वी असणारा विराड्रूप आहे. अमृतत्वाची नामि ह्म० मध्य आहे. प्राण्याचें अमृतत्व मजमध्ये उत्तम-प्रकारें स्थित आहे, असा याचा अर्थ.

यो मा दद्वाति स इदेव मा३ऽऽवाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा३म् ।
अह विश्व भुवनमभ्यभवा३म् ।

यः कश्चिन्मा मामन्नमन्नार्थिभ्यो दद्वाति प्रयच्छत्यन्नात्मना ब्रवीति स इदित्यमेवमविनष्टं यथाभूतमावा अवतीत्यर्थः । यः पुनरन्यो मामदत्त्वाऽर्थिभ्यः काले प्राप्तेऽन्नमस्ति तमन्नमदन्तं भक्षयन्तं पुरुषमहमन्नमेव सप्रत्यग्नि भक्षयामि । अत्राऽऽहेवं तर्हि विभेति सर्वात्मत्वप्राप्तेर्मोक्षादस्तु संसार एव यतो मुक्तोऽप्यहमन्नभूत आद्यः स्यामन्नस्येवं ना भेषीः सव्यवहारविषयत्वात्सर्वकामाशनस्यातीत्यायं संव्यवहारविषयमन्नाच्चादादिलक्षणमविद्याकृतं विद्यया ब्रह्मत्वमापन्नो विद्वांस्तस्य नेव द्वितीयं वस्त्वन्तरमास्ति यतो विभेत्यतो न भेतव्यं मोक्षात् । एवं तर्हि किमिदमाह—अहमन्नमहमन्नाद् इत्युच्यते । योऽयमन्नाच्चादिलक्षणः संव्यवहारः कार्यभूत स संव्यवहारमात्रमेव न परमार्थवस्तु । स एवभूतोऽपि ब्रह्मनिमित्तो ब्रह्मव्यतिरेकेण सन्निति कृत्वा "ब्रह्मविद्याकार्यस्य ब्रह्मभावस्य स्तुत्यर्थमुच्यते । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नदोऽ-

हमन्नाद इत्यादि । अतो मयादिदोषगन्धोऽप्यविद्यानिमित्तोऽ-
विद्योच्छेदाद्ब्रह्मभूतस्य नास्तीति । अहं विश्वं समस्तं भुवनं भूतैः
संभजनीयं ब्रह्मादिभिर्भवन्तीति वाऽस्मिन्भूतानीति भुवनमभ्यभवा-
मभिभवामि परेणेश्वरेण स्वरूपेण ॥

अर्थ—जो कोणी मज अन्नाला अन्नार्थी लोकांस देतो; ह्म० मठा
अन्नरूपानें बोलतो तो 'इत्—' अशाप्रकारें, अशा तऱ्हेनें विनष्ट न
झालेल्या यथाभूत अन्नाचें रक्षण करतो, असा याचा अर्थ. पण याच्या
उलट जो दुसरा काळ प्राप्त झाला असता मठा याचकाना न देतां स्वतः
अन्न खातो त्या अन्न खाणाऱ्या, अन्नभक्षण करणाऱ्या पुरुषास मी आतां अन्न-
रूपानेंच सातां. हें ऐकून कोणी झणतो कीं, असें जर असेल तर मी त्या
सर्वात्मप्राप्तीला भितां. मठा आपला मोक्षापेक्षां संसारच अस्मूंचे. कारण
मी मुक्त जरी झालों तरी अन्नभूत होत्ताता अन्नाचाच भक्षणीय होईन!
(पण त्यावर आद्वी सांगतो कीं बाबारे) असा भिड नकोस. कारण सर्व
कामाशनाला संव्यवहारविषयत्व आहे. ह्म० सर्व कामांचा भोग घेणें, हा
व्यवहाराचा विषय आहे. पण हा विद्वान् या अविद्याकृत अन्न, अन्नाद
इत्यादिलक्षण संव्यवहाराच्या विषयाचें उल्लेखन करून विवेच्या योगानें
ब्रह्मत्वास प्राप्त झालेला आहे. त्याच्या दृष्टीनें दुसरी निराळी वस्तुच नाही;
कीं, मिठा तो भिईल. यास्तव मोक्षाला भिड नये. ' मग असें जर आहे,
तर अहं अन्न व अन्नाद आहे हें काय झणत आहे, ' असा प्रश्न आता
असतां सांगतो—जो हा अन्न, अन्नाद इत्यादि लक्षण कार्यभूत संव्यवहार
तो नुस्ता संव्यवहारच जाहे. परमार्थ वस्तु नव्हे. तो असा जरी आहे तरी
ब्रह्मनिमित्तक असल्यामुळे ह्म० ब्रह्म हेंच त्या संव्यवहाराचें कारण असल्या-
मुळे ब्रह्माहून पृथक् पदार्थ या रूपानें असतु आहे; यास्तव ब्रह्मविवेचें कार्य
असा जो ब्रह्माह त्याच्या स्तुत्यार्थ ' अहमप्रमहमसमहमप्रम ' व ' अहम-
प्राशेऽहमप्राशेऽहमप्रादः ' इत्यादि सांगितले नात जाहे. यावरून अविद्याचा
उच्छेद झाल्यामुळे ब्रह्मभूत विद्वानाला अविद्यानिमित्तक मयादि शोषांचा

गधही नाही. 'अहं' मी 'विश्वं' समस्त 'भुवनं' ब्रह्मादि भूतांकडून संविभाग करण्यास योग्य असलेलें अथवा यांत भूतें होतात, ह्मणून भुवन 'अन्यभवाद्' पराभूत करतो. ह्म० श्रेष्ठ ईश्वरस्वरूपानें या समस्त भुवनाचा उपसंहार करतो. (अर्थात् ईश्वराशीं आपलें तादात्म्य आहे, असें ज्ञान झालें असतां 'मी' या वृत्तीचा बाध होतो. अर्थात् अद्वैत सिद्ध होतें. त्यामुळें मयाचें कारणच उरत नाही, असा भावार्थ.)

सुवर्न ज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥

इति भृगुबल्यध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

सुवर्न ज्योतीः सुवरादित्यो नकार उपमार्थे । आदित्य इव सकृद्विभातमस्मदीय ज्योतीर्ज्योतिः प्रकाश इत्यर्थः । इति ब्रह्मी-द्वयविहितोपनिषत्परमात्मज्ञानं तामेतां यथोक्तमुपनिषद् शान्तो दान्त उपरतस्तिथिः समाहितो भूत्वा भृगुवत्तपो महदास्थाय य एवं वेद तस्येदं फलं यथोक्तमिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्सूक्त्यपादक्षिप्रीमच्छंकरभगवतः

कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदि तृतीये भृगुबल्यध्यायमाध्ये

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अर्थ—'सुवर्न ज्योतीः' यातील 'सुवर्' ह्म० आदित्य; नकार उपमा (इव) या अर्थी ह्म० आदित्याप्रमाणें 'सकृत् विभात'—नित्य प्रकाश पावणारी 'ज्योतीः' ह्म० ज्योति-प्रकाश. आमची ज्योति-प्रकाश सूर्यांच्या प्रकाशाप्रमाणें नित्य प्रकाशमय आहे. 'इति' ह्म० या दोन्ही ब्रह्मींनीं सांगितलेलें 'उपनिषद्' ह्म० परमात्मज्ञान आहे. त्या या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या उपनिषद्द्वारा-परमात्मज्ञानाला शान्त, दान्त, उपरत, तिथिश्च व समाहित होऊन भृगुप्रमाणें मोठ तप करून जो असें जाणतो त्याला वर

सागितलेल्या प्रकारचें फल प्राप्त होतें ओमिति ॥ (इति भृगुवल्क्यध्याये दशमोऽनुवाकः) १०.

सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजसि नावर्धातमस्तु मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

हरि ॐ

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयोपनिषदि तृतीयो

भृगुवल्क्यध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

इति श्रीशंकराचार्यभक्त विष्णुशर्मकृत तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थः समाप्तः झाला

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।